

საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია
АКАДЕМИЯ НАУК ГРУЗИНСКОЙ ССР
ACADEMIE DES SCIENCES DE LA RSS DE GEORGIE

აკად. ნ. მარის სახელობის ენის, ისტორიის
და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის

მ ო ა მ ბ ე

ИЗВЕСТИЯ

ИНСТИТУТА ЯЗЫКА, ИСТОРИИ И МАТЕРИАЛЬНОЙ КУЛЬТУРЫ
им. акад. Н. Я. МАРРА

XIII

თბილისი

1 9 4 2 .

**დაიბეჭდა საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემიის
პრეზიდიუმის განკარგულებით**

რედაქტორი პრფ. ნ. ბერძენიშვილი

ზ ი ნ ა ა რ ს ი

გვერდი

1. გიორგი წერეთელი. არმაზის ბილინგვა	1
2. ლ. მუსხელიშვილი . სამშვილდის სიონის წარწერები და აშენების თარიღი	85
3. კ. კეკელიძე. ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კერები საშუალო საუკუნეთა მახლობელ აღმოსავლეთში	107
4. ქრ. შარაშიძე. იესე ერისთავის „ქორანიკონი“	121
5. ვ. ფუთურიაძე. არაბი ისტორიკოსი XII ს. თბილისის შესახებ	139
6. კ. გრიგოლია. ილარიის წმ. გიორგის ხატის წარწერა	145
7. ვ. გაბაშვილი. დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით	159
8. ს. ჯიქია. ცნობა დიდი მოურავის უკანასკნელი დღეების შესახებ ოსმალეთში	207
9. ირ. სურგულაძე. „ძეგლი-ერისთავთა“ და მისი მნიშვნელობა საქართველოში სახელმწიფოს წარმოშობის ზოგიერთი საკითხისათვის	219
10. სერგი ჯიქია. ხონტქრის მიერ დიდი მოურავისადმი გაკემული სიგელი	233
11. სიმონ ჯანაშია. აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოს უძველესი კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების საკითხისათვის	243
12. М. Иващенко. Отчет об археологической разведке в сел. Малхазовке Сагареджинского района (январь, 1938 г.).	259
13. აკად. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების პირველი წლისთავისათვის	263
14. ვახტანგ ბერიძე. ლევან მუსხელიშვილი	283

კ რ ი ტ ი კ ა და ბ ი ბ ლ ი ო გ რ ა ფ ი ა

15. ნ. ბერძენიშვილი. Н. Б. Махарадзе, Восстание в Имеретии 1819—1820 гг.	285
--	-----

არამაზის ბილინგვა *

საზოგადოების დიდი ნაწილისათვის უკვე ცნობილია, რომ რამდენიმე წელიწადია. რაც მცხეთის მიდამოებში მიმდინარეობს არქეოლოგიური გათხრები, რომლებსაც პირველ რიგში აკად. ივ. ჯავახიშვილი ხელმძღვანელობდა. ამ გათხრების დროს, 1940 წლის შემოდგომაზე, უკვე აკად. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების შემდეგ. არამაზის მიდამოებში, № 4 სამარხში, სადგურ მცხეთის ჩრდილო-დასავლეთით ორ კილომეტრზე, აღმოჩენილ იქნა ორი წარწერიანი ქვა. ერთი მათგანი (შემდეგში „წარწერა № 1“) ნაწერია არამეული ასოებით და თროხმეტი სტრიქონისაგან შედგება. მეორეზე, არამეულის გარდა. ბერძნული ტექსტიც არის მოთავსებული, ისე რომ იგი ბილინგვას (ორენოვან წარწერას) წარმოადგენს. ძველთა პირვანდელი ადგილსაყოფელი გამორკვეული არ არის. როგორც ჩანს, მერმანდელ ეპოქაში, როდესაც მათზე მოთავსებულმა წარწერებმა დაკარგეს მნიშვნელობა და ისინი თავიანთ პირვანდელ დანიშნულებას ვეღარ ასრულებდნენ, ქვები სამარხის უბრალო საშენ მასალად (ქვიწყუთის ასაგებად) გამოუყენებიათ და ერთმანეთისაგან დამოუკიდებელი სხვადასხვა ეპოქის ორივე ეს ძველი ერთად მოუთავსებიათ. ცხადია, რომ მთი დაწერის თარიღი გაცილებით უფრო ძველი უნდა იყოს, ვიდრე სამარხი, რომელშიაც ისინა აღმოჩნდნენ და ეს ვარაუდობა, რასაკვირველია. შედევლობაში უნდა იქნეს მიღებული წარწერათა დათარიღების დროს¹.

წარწერების ამოშიფრვა (განსაკუთრებით № 1 წარწერისა) არც თუ ისე ადვილი საქმე გამოდგა. მაგრამ ვინაიდან ამ ძეგლებს განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვთ ქართველი ეოის ისტორიისა და, კერძოდ. კულტურის ისტორიის საკითხების შესწავლისათვის: გადაწყვეტიტ შორეული მომავლისათვის არ გადაკვედო მათი გამოქვეყნება და უკვე ახლაც გაგვეზიარებინა მკითხველებისათვის დასკვნები, რომლებიც მივიღეთ ჩვენ ამ ძეგლებზე წინასწარი მუშაობის შედეგად. ამასთანავე ვიტოვებთ უფლებას მომავალში კიდევ დაუბრუნდეთ ამ ძეგლებს და უფრო დაწვრილებით შევეხოთ მათ პალეოგრაფიულსა და ენობრივ თავისებურებებს.

* სპეციალური მოხსენება წარწერის შესახებ წაკითხულია ავტორის მიერ სსრ კავშირის მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის მარის სახელობის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის სამეცნიერო საბჭოს სხდომაზე 1940 წლის 7 დეკემბერს; დაწვრილებითი მოხსენება არამაზის ორივე წარწერის შესახებ წაკითხულია მის მიერვე საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პირველ სესიაზე 1941 წლის 1 მარტს.

¹ წარწერათა თარიღის შესახებ იხ. ქვევით, გვ. 13--14.

ტერმინში, რომელიც ბერძნული ტექსტის *ἐπιγραφή*-ის შესატყვისს წარმოადგენს. საჭირო იყო ამ ორი სიტყვის ეტიმოლოგიისა და ზუსტი მნიშვნელობის გამოკვლევა, რომ ნიშნის ფონეტიკური ღირებულება გაგვეგო. აქად. გ. ახელდინათან საუბრის დროს მე მომივიდა აზრად, რომ (r) *ἄρρη* *ἔρη* სიტყვა შესაძლებელია იგივე ყოფილიყო, რაც არამეული *ἄρρη* *ἔρη* «ეზო», ცნობილი სემიტური ძირიდან *erh*, რომელიც ასურულ-ბაბილონურში ნიშნავს «(საქონლის) დაბანაკებას», არაბულში *عرب* «წოლას. მკერდზე დაყრდნობას» (ცხოველზე ითქმის), აქედან *عرب* «სანახები», «უბანი», ასურულ-ბაბილონური *erhaya* «ეზო», არამეული ნასესხები სიტყვა *ἔρη* «ეზო» და სხ. შემდეგმა კვლევა-ძიებამ სავსებით დაადასტურა ჩვენი მოსაზრება. გამოიკვია, რომ ბერძნული *ἐπιγραφή*. რომელიც რამდენჯერმე გვხვდება ბიბლიურ წიგნებში, ქართულად ჩვეულებრივ გადმოიციმა ტერმინით ეზო და ს. მოძღუარი. ეს უკანასკნელი კი წარწერაში დამოწმებელი *ἄρρη* *ἔρη* სიტყვის ზუსტ შესატყვისს წარმოადგენს¹. ამგვარად გადაკერილ იქნა r ნიშნის ღირებულებების საკითხიც. ახლა, როდესაც მისი მნიშვნელობა გარკვეულია, შესაძლებელი ხდება დაეინახოთ მასში მსგავსება ზოგიერთ ფინიკიურ და არამეულ ასოსთან², მაგრამ ჩვენ არ შეგვეძლო დარწმუნებული ვყოფილიყავით მის მნიშვნელობაში, ვიდრე არ გაირკვეოდა შინაარსი და ეტიმოლოგია ხსენებული ტერმინისა, რომელშიაც ეს ასო გვხვდება.

ერთგვარი დაბრკოლება გამოიწვია აგრეთვე ἰ ნიშანმა. რომელიც ბილინგვაში სამჯერ არის ნახიარი. მისი ხმარება *ἰ* *ἰ* სიტყვაში ექვს არ იწვევდა, რომ იგი სემიტური ჯანის მეტად თავისებურსა და ორიგინალურ სახეს წარმოადგენს, მაგრამ საჭირო იყო ავეცხსა მისი ხმარება ისეთ სიტყვებში, როგორცაა *ἰ* *ἰ* და, განსაკუთრებით, *ἰ* *ἰ*, რომლის ძირითადი მნიშვნელობა «ჰგავდა, ემსგავსებოდა. მსგავსი იყო». ქვემოთ მოცემულია ცდა ხსენებულ სიტყვებში მისი ხმარების ახსნისა, მაგრამ დამოუკიდებლად არის, მისი ფონეტიკური ღირებულებების საკითხი ამჟამად უკვე ექვს არ იწვევს.

დასასრულ, საჭირო იყო გაგვერკვია, ხომ არ წარმოადგენენ ო და ἰ ნიშნები ერთი და იმავე ასოს ვარიანტებს, რომლებიც განურჩევლად იხმარებიან როგორც ἰ ἰ-ს, ისე ἰ ἰ-ს აღსანიშნავად, თუ ისინი სხვადასხვა ბგერის გადმოსაცემად არიან გამოყენებული ტექსტში ამ სიტყვების ერთმანეთთან შედარება, რომლებშიაც ეს ასოები გვხვდება, გვათქვამს. რომ მათ სხვადასხვა ფონეტიკური მნიშვნელობა უნდა ჰქონდეთ. ასე, მაგ., ბილინგვაში ἰ-თი გვაქვს სიტყვები *ἰ* *ἰ*, *ἰ* *ἰ*, *ἰ* *ἰ*, *ἰ* *ἰ*. ე. ი. შემთხვევები, როდესაც საჭირო ეტიმოლოგიური ἰ, ან როდესაც ἰ ნახიარი ბოლოკიდური ხმოვნის აღსანიშნავად. როგორც *water lectionis*. მეორე მხრივ ი გვხვდება სიტყვებში *ἰ* *ἰ*, *ἰ* *ἰ*, *ἰ* *ἰ*. *ἰ* *ἰ*, *ἰ* *ἰ*. *ἰ* *ἰ*. *ἰ* *ἰ* (ორჯერ) და ყოველთვის გადმოსცემს ან ἰ-ს (=ბერძნ. ἰ) (მაგ. *ἰ* *ἰ*) ან არამეულ ἰ-ს (*ἰ* *ἰ*, *ἰ* *ἰ* სიტყვებში). მათი ფუნქციების გარჩევა სისტემატურად არის გატარებული როგორც ბილინგვაში, ისე *ἰ* 1 წარწერაში და აგრეთვე ამ ორმოციოდე წლის წინათ ბორში (დასავლეთი საქართველო³) ნაპოვნი ვერცხლის პანაქი ერთ წარწერაში, რომელიც იმავე ასოებით არის ნაწერი, როგორც არმაზის ძეგლები. საყურადღებოა, რომ ეს ორი ნიშანი *ἰ* 1 წარწერაში უფრო მეტად ჰგავს ერთმანეთს, ვიდრე ბილინგვაში. სახელდობრ, იქ მარჯვენა განიპირა კბილი ზოგჯერ ასე მოკლდება. რომ თითქმის შეუქმნეველი ხდება, მარჯვენა ზედა რკალიდან მხოლოდ კვალი და რჩება მარჯვნივ გადახარული შტრიხის სახით, რომელიც შუა კბილის ზედა ვაგარტლებას წარმოადგენს.

ამგვარად, არმაზის ასოების მნიშვნელობა ჩვენ შემდეგნაირად წარმოგვიდგენია.

¹ იხ. ქმ. გვ. 22--23,
² შტრ. ქმ. გვ. 11--12.
³ შორაპნის მახლობლად.

არმაზის ბილინგვის დამწერლობა	ტ რ ა ნ ს კ რ ი ლ ც ი ა			
	ებრაული	არაბული	ლათინური	ქართული ¹
ⵀ ⵁ ⵂ ⵃ ⵄ	א	ا	'	'
ⵅ ⵆ ⵇ ⵈ	ב	ب	b	ბ
ⵉ ⵊ ⵋ ⵌ	ג	ج	g	გ
ⵍ ⵍ ⵍ ⵍ	ד	د	d	დ
ⵎ ⵎ ⵎ ⵎ	ה	ه	h	ჰ
ⵏ ⵏ ⵏ ⵏ	ו	و	w	ვ
ⵐ ⵐ ⵐ ⵐ	ז	ز	z	ზ
ⵑ ⵑ ⵑ ⵑ	ח	ח	h	ჰ
ⵒ ⵒ ⵒ ⵒ	ט	ט	t	ტ
ⵓ ⵓ ⵓ ⵓ	י	ي	y	ყ
ⵔ ⵔ ⵔ ⵔ	כ	ك	k	კ
ⵕ ⵕ ⵕ ⵕ	ל	ل	l	ლ
ⵖ ⵖ ⵖ ⵖ	מ	م	m	მ
ⵗ ⵗ ⵗ ⵗ	נ	ن	n	ნ
ⵘ ⵘ ⵘ ⵘ	ס	س	s	ს
ⵙ ⵙ ⵙ ⵙ	ע	ع	'	ც
ⵚ ⵚ ⵚ ⵚ	פ	ف	p	ფ
ⵛ ⵛ ⵛ ⵛ	צ	ص	s	ც
ⵜ ⵜ ⵜ ⵜ	ק	ق	q	კ
ⵝ ⵝ ⵝ ⵝ	ר	ر	r	რ
ⵞ ⵞ ⵞ ⵞ	ש	ש	s	შ
ⵟ ⵟ ⵟ ⵟ	ת	ت	t	თ

რიცხვითი ნიშნები: א—1;   ב—20.

¹ სემიტური ბგერების ქართული ასოებით გადმოცემისას ჩვენ ვიყენებთ: სის-ტემას, რომელიც გატარებულია ჩვენს შრომებში და რომლის მიხედვითაც ჰამზა აღინიშნება აპოსტროფით ('), ხოლო ჯამნი—ყ ნიშნით.

ამ ტაბულის უკვე ერთი შეხედვისთანავე აშკარა არის ბილინგვის დამწერლობის თავებურება. რა თქმა უნდა, ეკვი არაა, რომ მას არამეული ხასიათი აქვს. უეჭველია ისიც, მივი გარკვეულ მსგავსებას ამქალაქებს ფალაურთან და, ნაწილობრივ, ფარსულთან¹. რამ მისი დუქტუსი იმდენად თავისებურია, რომ ჩვენ სრული უფლება გვაქვს გამოვყოთ, როგორც სემიტური დამწერლობის დამოუკიდებელი შტო და მეც-ერებაში დღემდის ცნობილ ტერმინებს „პალმირული დამწერლობა“, აბატეური დამწერლობა“ და სხვ., მიუხედავად იმისა, რომ ეს კიდევ ერთი ახალი ხელწოდება, „არმაზული“ დამწერლობა“².

არმაზული დამწერლობის თავისებურებას ნათლად ამტკიცებს ერთი მეტად საყუდელი ფაქტი. ამ ოროციოდე წლის წინათ ე. თაყაიშვილისა, ი. სპირინისა და სხ. კრ გამოკვეთებული იყო ბორჯი (შორაანის მახლობლად) ნაპოვნი ვერცხლის პინაკი, მელზედაც არმაზული ასოებით მოთავსებულია წარწერა. მიუხედავად იმისა, რომ მას ჰდევ მთელი რიგი სახელგანთქმული მეცნიერები ცდილობდნენ ამ წარწერის წაკითხვა, მისი ამოცნობა აქამდის ვერაფერ შეძლო და მხოლოდ ახლა, არმაზის ძეგლების წყაზმით, ხერხდება სრულებით ადვილად წაკითხვა და თარგმნა ამ წარწერისა, რომლის ნაარსი დღემდის სრულებით გაურკვეველი იყო³.

ბილინგვის ტექსტი ნაწერია გაბეღული ხელით დახელოვებული კალაგრაფის მიერ, იმელსაც ადგილის უქონლობა არ ზღუდავს. ზედა სტრიქონები თითქმის სასეებით პალელურად მიიმართება და დამორკებულია ერთმანეთისაგან 3—3,5 სანტიმეტრით. მხოლოდ ქვედა სტრიქონებს მიუღია ოდნავ ირიბი მიმართულება ქვეყდან ზევით და მარჯნდან მარცხნიდან. ცალკე სიტყვები დამორკებულია ერთმანეთისაგან 1,5—6 სანტიმეტრით. მანძილი ასოებს შორის ხანდახან ოთხ სანტიმეტრს აღწევს. ზოგიერთი ნიშნის გრძეა 7 სანტიმეტრი, ხოლო ყველაზე მოკლე ასოსი — 2 სანტიმეტრი. 2 და 3 ასოები კომულია ვანზე, ზოგჯერ 6—7 სანტიმეტრის მანძილზე. შტრიხები გამოყვანილია მსხვილად, თითქმის უცვლელი სისქით. დუქტუსი დახვეწილია და მოხდენილი, ზოგჯერ მას ჯეობა ერთგვარი სწრაფვა ხელთხვისაკენ.

მეტისმეტად საყურადღებოა ძირითადი ხაზების მიმართულება. როგორც ცნობილია, ენი დამწერლობის ძირითადი ვერტიკალური ხაზებისათვის დამახასიათებელია მიმართულება /, რადგანაც ჩვენ მარცხნიდან მარჯვნივ ვწერთ, მაშინ როდესაც ფინიკურსა და ზამეულში იმავე ხაზებს საწინააღმდეგო მიმართულება ახასიათებს: \, რადგან ტექსტი არცნიდან მარცხნით იწერებოდა⁴. ვერტიკალურ ხაზებს მიჰყვება ჰორიზონტალურები,

¹ ტერმინით ფარსული, پارسیان, Parsic. აღინიშნება საშუალო სპარსულის ერთ-ერთი შტო, ე. წ. სანურ-ფალაური და არა თანამედროვე სალიტერატურო სპარსული ენა, როგორც ამას ზოგიერთი არა-სციანოსტი ზადის ყოველდღიური საუბრის დროს.

² ამ დამწერლობით ნაწერი ძეგლები არმაზის გარეშეც გვხვდება (მაგ. ბორჯი, შორაანის ახლოს, და-ივლეთ საქართველოში), მაგრამ ვინაიდან არმაზი ძველი ივიერიის კულტურის ცენტრს წარმოადგენს, ჩვენ უადლებლად მივგაჩნია არმაზის ძეგლების საშუალებით აღმოჩენილი დამწერლობითი ქართულ-არამეული დამწერლობაც არმაზის სახელით აღინიშნოს. ასეთ პრეკედენტებს მეცნიერებაში ხშირად აქვს ადგილი. შდრ., იგ. გამოთქანა „სამხრეთ-არაბული დამწერლობა“, „სამხრეთ-არაბული წარწერები“ და სხვ., თუმცა, როგორც ნიბილია, ეს ე. წ. „სამხრეთ-არაბული“ წარწერები ჩრდილოეთ არაბეთშიაც გვხვდება.

³ ამ დამწერლობის აღსანიშნავად შეიძლება აღვეხებოდეთ ტერმინები ქართულ - არამეული ან ივერიული - არამეული. პირველი მათგანი თუმცა მოსახერხებელია, მაგრამ შეიძლება არასწორ არმოდგენას ქმნიდეს არმაზის დამწერლობაზე. მეორის შესახებ კი იგივე ითქმის, რაც ტერმინზე „არმაზული დამწერლობა“.

⁴ ზოგიერთ მეცნიერს წარწერა ლათინური ეგონა და ცდილობდა ლათინური პალეოგრაფიის საფუძვლზე ანოკითხა იგი, მაგრამ, რა თქმა უნდა, ეს ცდა უნაყოფოდ დამთავრდა.

⁵ იხ. M. Lidzbarski, Handbuch der nordsemitischen Epigraphik, Weimar, 1898, I, p. 178 (შემდეგზე ხედავთ: NE).

რომლებიც მდგომარეობიდან: — გადადიან ასეთ მდგომარეობაში: /, ისე რომ უძველეს შრიფტის სქემა Ⴀ შემდეგში იღებს სახეს: ^ 1. მხოლოდ ის ხაზები, რომლებსაც უძველეს ძეგლებშივე ჰქონდათ ეს მიმართულება: / (ა, ბ, ე, ი და ე ასოები), შემდეგშიც ინარჩუნებენ ამ მდგომარეობას 1. არმაზის ბილინგვის ნიშანთა ძირითადი ხაზების მიმართულება განსხვავდება მერმინდელი ფინიკიურისა და არამეულისაგან და ჩვენი დამწერლობის მსგავსად დახასიათდება მარჯვნივსაკენ დახრით /, ეს შეეხება არა მარტო ა ასოებს, რომლებსაც უძველეს ძეგლებშივე ჰქონდათ ასეთი სახე (ა, ბ, ე, ი), არამედ სხვა ნიშნებსაც. გამოჩაქლის წარმოადგენს ბ, რომელიც უძველეს დამწერლობაშივე მარჯვნივ იყო დახრილი / და რომელიც სენიტური დამწერლობის მერმინდელ ძეგლთა დიდ ნაწილშიც ინარჩუნებს ამ მდგომარეობას, მაშინ როდესაც არმაზის ბილინგვაში, სირიულისა (ესტრანგელო) და, ნაწილობრივ, პალმირულის მსგავსად, იგი მარცხნისაკენ გადახრით დახასიათდება. მაგრამ სირიულისაგან განსხვავებით არმაზული ბ-ს ბუნი პირდაპირი კ არ არის, არამედ გაღუნულია, ისე რომ იგი მეტად გაჭიმულ რკალს ქმნის. შესაბამისად, ჰორიზონტალურ ხაზებს ჩვენ ბილინგვაში ახასიათებს მიმართულება \, ისე რომ პირუანული სქემა Ⴁ, რომელიც სენიტურ დამწერლობათა დიდ ნაწილში ლებულობს სახეს ^ ბილინგვაში ამგვარად არის წარმოდგენილი >, ეს კი ისეთი დამწერლობებისათვის არის დამახასიათებელი, რომლებშიც ტექსტი მარცხნიდან მარჯვნივ იწერება. ამასთან დაკავშირებით იბადება კითხვა: ხომ არ იყო ჩვენი წარწერის ანომპრული მიჩვეული წერას ისეთ ენაზე, რომელშიც ტექსტი მარცხნიდან მარჯვნივ მიიმართებოდა (ქართულზე, ბერძნულზე)? ამ კითხვაზე პასუხის გაცემას ჩვენ შევძლებდით იმ შემთხვევაში, რომ ეიცოდეთ, თუ რომელი წრიდან იყო იგი გამოსული.

ჩვენი წარწერისათვის დამახასიათებელია აგრეთვე ერთი საკუთრადღებო შოკუნა. უკვე ძველ ფინიკურში, როგორც ცნობილია, იმ ასოებში, რომლებსაც დაწერა არ შეიძლებოდა ერთი შტრიხით, მეორეული ხაზები გამოეყოფოდნენ ხოლმე ძირითად ნაწილებსა და გადაგვარდებოდნენ წერტილებად 1. შემდეგში, „სწრაფვამ, რაც შეიძლება იშვითად აეღოთ წერის დროს ხელი საწერი მასალის (ქვის) ზედაპირიდან, შექმნა ყველა ანბანში საწერ ნიშანთა ლიგატურები“ 1. უკვე ფინიკურში, რომელიც ადრე გამოვიდა ხმარებიდან, თავს იჩენს ერთგვარი დანართი ძირითადი ხაზების მიმართ. სახელდობრ, მარჯვნივ მიმავალ შტრიხებზე დაბოლოებული ასოები, რომლებსაც ბოლოები საჭიროდ ხდიდნენ ხელის აღებას, რომ ნიშნები მომღვენო ასოს არ შეერთებოდნენ, იხრებიან ამ ბოლოებთან მარცხნით, ძირისაკენ და ამგვარად ა იძლევა ა-ს, L — L-ს, ო — ო 2 და სხ. ჩვენ წარწერასაც ახასიათებს ძლიერი სწრაფვა ძირს დახრისაკენ ჰორიზონტალური ხაზებისა, რომლებიც ასოების ძირითადი ნაწილებისაგან მიიმართებიან მარცხნიდან მარჯვნივსაკენ. ამ დახრის დროს ხშირად თავს იჩენს სიმრგვალე, ისე რომ ზოგჯერ ჩნდება რკალი წრეხაზის ორი მესამედის ზომისა (მაგალითად უ: უ; 10; ი: Ⴁ 6; 8; Ⴁ მრავალ შემთხვევაში და სხ.). ხანდახან გადახრის ადგილას წარმოიქმნება კუთხე მახვილი გარეგანი კბილით (ა: Ⴁ 1; ბ: Ⴁ 1; 2; 3; 4; ე: Ⴁ 11). ძირს დამეხებული ხაზები ზოგჯერ სტრიქონს აღწევენ. ზოგიერთი ასოსათვის (ბ, ე) დამახასიათებელია საწინააღმდეგო მიმართულება: ვერტიკალური ბუნის მომრგვალებული გადახრა ზევით, მარჯვნივსაკენ.

ბუნები დაკლანილია, ზოგჯერ მარცხნითაა გადახრილი (ბ, ე; ე), ხან მარჯვნივ (ბ, ე, Ⴁ). სტრიქონსზედა და სტრიქონსქვედა შტრიხები გვერდზეა გადაწოლილი.

მეტად საყურადღებოა ა, რომლისაც რამდენიმე ვარიანტი გვხვდება: 1. მარცხენა ბუნი უერთდება შუათანას ცოტა უფრო ქვევით, ვიდრე მარჯვენა (ბ 1; Ⴁ 4); 2. მარჯვენა ბუნი უფრო ქვევით არის ძირითადთან შეერთებული, ვიდრე მარჯვენა-

1 NE, 1, p. 178.

2 ივე: I, 88. 179.

(**ᲛᲚᲗ 3; ᲕᲗᲗ 6**); 3. ორივე ბუნი ერთდება ერთ წერტილში (**ᲕᲗᲗ 4; ᲕᲗ 8**), ჩვეულებრივ შუათანა ვერტიკალური ბუნის ბოლოში, ხოლო უფრო იშვიათად, მის. თითქმის, შუა ნაწილში (**ᲕᲗᲗ 4**). შუათანა ბუნი დაკლავნილია (**ᲕᲗ 7**), ხშირად მას წვერი მარჯვნივ აქვს გადახნილი (**ᲛᲚᲗ 3; ᲕᲗᲗ 6; ᲕᲗ 8**), ზოგჯერ შედარებით სწორია და ოდნავ არის მარცხნისაკენ დახრილი (**ᲕᲗᲗ 1; ᲕᲗᲗ 4**). მარცხენა ბუნი უმეტეს შემთხვევაში სწორია, გაკიშული და ძლიერ დახრილი მარცხნივ. ზოგჯერ (მაგ., **ᲕᲗ 10**) ის გაგრძელებულია შუათანა რკალისებრ ბუნთან შეერთების წერტილის იქით, ხოლო შემდეგ იხრება ძირს, ვერტიკალურად, მარჯვენა ბუნთან შეერთების ადგილის ცოტა ზევით. მარჯვენა ბუნი, დამწერლობის საერთო ხასიათის მიხედვით, ჩვეულებრივ ბოლოვდება ძირისაკენ მომრგვალებულად დახრილი ხაზით, ისე რომ რკალსა ქმნის.

ბორის ვერცხლის პინაკის ხსენებულ წარწერაში ცოტა სხვა ტიპის **ჰ** გვხვდება. მაგრამ მის შესახებ მსჯელობას ჩვენ გადავდებთ ამ ძეგლის ახალი გამოცენისათვის.

ბილინგვის ალფის პარალელები ჩემთვის უცნობია სემიტიური დამწერლობის ძეგლთა შორის. ერთგვარი მოჩვენებითი მსგავსება შეიძლება შემჩნეულ იქნეს ჩ. წელთაღრიცხვის 18 მ წლის ერთს პალმირულ წარწერაში¹. მაგრამ ამ წარწერის ალფის ახასიათებს მარცხენა ბუნის (წინააღმდეგ ბილინგვის მარჯვენა ბუნისა) ძლიერი დახრა ძირისაკენ (იხე. რომ იგი მარყუჟის² სახეს იღებს) და პირდაპირი შუათანა ბუნი, რომელიც ხან მარცხნივ არის დახრილი (**6: ᲛᲚᲗᲗᲗ; 6: ᲕᲗᲗᲗ; 8: ᲕᲗᲗᲗ**). როგორც ჩვენი ალფის შესატყვისი ხაზი, ხან მარჯვნივ (**2: ᲕᲗᲗᲗ; 3: ᲕᲗᲗᲗ**). გარდა ამისა შუათანა ბუნის წვერი ჩვენი ალფის მსგავსად ამ წარწერაში ზოგჯერ მარჯვნივ არის გადახნილი. ამ წარწერის ალფის სავითი სახე ბილინგვის **ჰ**-ის შებრუნებულს. სარკვემი ასახულ ნიშანს წარმოადგენს (მდრ., მაგ., ბილინგვის **Ვ ᲕᲗᲗ 4** სიტყვაში და პალმირული წარწერის შესატყვისი ნიშანი სიტყვაში **ᲕᲗᲗᲗ 3**).

ჩვენი წარწერის ალფი ძალიან ნეკრედა ჰგავს სათანადო ფალაურ ნიშანს. რომელიც პალმირული დამწერლობის ქაჯის მოგვაგონებს და რომელიც შეიძლება მისგანვე წარმოდგებოდეს. საფიქრებელია, ამიტომ, რომ არნაშულ და ფალაურ **ჰ**-ს შორის უშუალო გენეტიური კავშირი არც კი არსებობდეს.

შეტად დამახასიათებელია **ჰ**-ს ფორმა, რომელიც ფარსული დამწერლობის სათანადო ნიშანს მოგვაგონებს³. მაგრამ ჩვენი წარწერის **ჰ** კაცილია თუფრო არქაულ სახეს აქვს ანალოგიები, ვიდრე ამ ასოს ფარსული ფორმა. სტრიქონაზზედა მოკლე ბუნი ბევრად უფრო დიდია, ვიდრე ფარსულსა და ნაბატურში. მისი მიმართულება ამელავნებს ერთგვარ აოქაულობას: თითქმის პორიზონტალური მდგომარეობა და უზენაშეწველი გადახრა მარჯვნივ. მოკლე ბუნის პორიზონტალში გადასვლის ადგილას ჩნდება კუთხე. სტრიქონსქვედა გრძელი ბუნი ნაკლებ პორიზონტალურია, ვიდრე ფარსულში და ქმნის ჯალიან გაკიშულ რკალს (სიგრძით 5 დან 7,5 სანტიმეტრამდე), რომელიც მარჯვნიდან მარცხნივ მიმართება.

ჰ-ს აქვს ფორმა, მსგავსი შედარებით გვიანდელი არამეული და აგრეთვე ახალბუნური ანბანების სათანადო ნიშნისა. რომელშიაც მარცხენა ბუნი ცოტა ქვევით არის ჩა-

¹ *ib.*, p. 264—267; G. Hoffmann, **ᲕᲗᲗ** in Palmyra, *ibid.*, p. 329—338; NE, II, tab. I. XL7.

² „Schleife“.

³ გვხვდება 15-ჯერ.

⁴ მდრ., მაგ., სასანური დამწერლობის ერთ-ერთი უძველესი ძეგლი, შებნურ 1-ს წარწერა ქაჯბე-ი ხარ-დუმთ-ზე (ხორასანის რეგიონი ქააბა). M. Sprengling, Zur Parsisch-Inschrift an der 'Kaaba des Zoroaster', ZDMG, B. 91, 3, 1937 (ფოტოგრაფია); 6. აგრეთვე მისვე წერილი A. New Pahlavi Inscription. American Journal of Semitic Languages and Literatures, vol. III, 1937, 83. 126—144. წარწერის კარგი ფოტოგრაფიები გამოქვეყნებულია M. Sprengling-ის მიერ AJSL-ის 1940 წლის უკანასკნელ ნომერში. წარწერის შესახებ იხ. აგრეთვე W. B. Henning, The Great Inscription of Šāpūr I. Bulletin of the School of Oriental Studies, vol. IX, part 4. 1939.

⁵ გვხვდება ოთხჯერ.

წეული¹, მაგრამ ჯერ კიდევ არ შეერთებია მარჯვენა ბუნის წვერს, როგორც ეს მოხდა სირიულსა² და ფარსულში³, როდესაც იგი ერთი შტრიხით იწერება. ხელის აუღებლად ვარდა ამისა, ძირისაკენ ოდნავ ჩაზნექილი მარჯვენა ბუნი მარცხნით არის გადაწეული ისე რომ იგი თითქმის პორიზონტალურ მდგომარეობას აღწევს, ხოლო მარცხენა ბუნ მარჯვენისაკენ არის მოხრილი და მცირე რკალსა ქმნის. ერთ შემთხვევაში (№ 1218) მოჩანს ადგილას ჩნდება მახვილი კუთხე, რომლის წაწვეტილი გარეთი კბილი მარცხნისაკენ არის მიმართული.

ფარსულ დამწერლობას უახლოვებს ჩვენ წარწერას დალეთი⁴, რომელიც ზიგზაგდ მსგავს ხაზს წარმოადგენს; და შეადგენს ერთი ზომის ორ კუთხეს. მიმართულს მარცხნით და ერთს შინაგან კუთხეს, მარჯვენა მხრისაკენ შებრუნებულს. ასოს ქვედა ბუნ არ არის გაგრძელებული, როგორც ფარსულში, არამედ მას სხვა ბუნთა თანაბარი სიგრძე აქვს. ზედა ბუნების შეერთების ადგილში ჩნდება კუთხე და არა მომრგვალებული ხაზი როგორც ფარსულ დალეთ-ში. არმაზული დალეთის ერთგვარ ანალოგიას ვხვდებით არამეულისა და ფინიკიური დამწერლობის 20-ს აღმნიშვნელ რიცხვით ნიშანში⁵. ჩვენი დალეთი ქრონოლოგიურად წინ უსწრებს უძველეს სასანურ წარწერებს და, საფიქრებელია რომ თავისი განვითარებითაც იგი ხსენებული საშუალო სპარსული ნიშნის პროტოტიპ წარმოადგენს.

რ¹ და რ² ნიშნები შესაძლებელია გენეტურად ერთმანეთთან იყენენ დაკავშირებულ და ერთი და იმავე ასოს ვარიანტებს წარმოადგენდნენ. მაგრამ ჩვენ წარწერაში ისინი, როგორც ჩანს, სხვადასხვა ფუნქციის შესასრულებლად არიან გამოყენებული (რ = რ; რ = რ) საერთო სახე ასოსი, რომელიც ქართულის ო-სა ჰგავს, ძალიან მოვავაგონებს სირიულ წარწერათა (ესტრანგელო)⁶ რ-ს მოხაზულობას. მაგრამ განაპირა ბუნები ჯერ კიდევ ა დაახლოვებიან შუათანას, როგორც ეს სირიულში⁷ მოხდა. მათი შუათანა ბუნებთან შეერთების ადგილები მომრგვალებულია და მხოლოდ ზოგიერთ შემთხვევაში (რ¹ 2; რ² 7) ჩნდება ამ ადგილებში კუთხე. რ განსხვავდება რ-საგან პატარა ირიბი შტრიხით, რომელიც მარცხენა ბუნის ზედა გაგრძელებას წარმოადგენს და იმასთან ერთად მარცხნივ მიმართულ ზღაგე კუთხესა ქმნის.

ქ და ჯ ასოები. ნაწილობრივ ႁ-ც, შეადგენენ ერთმანეთის ძალიან მსგავს ნიშანთ ჯგუფს⁸. ქ¹ წარმოადგენს დაკლაკილ ბუნს, რომელსაც წვერი ოდნავ მარცხნისა აქვს გადახრილი, ხოლო ბოლო მარჯვენისაკენ. მე მგონია შეცდომა არ იქნება, თუ ამ ასოში ერთგვარ ნათესაობას დავინახავთ პალმირულ და ფარსულ ვეათან. არმაზის ნიშნის მარცხნით მოხრილი წვერი ფარსულში რკალის სახეს ღებულობს, ხოლო ასოს მარჯვნივ მოქცეული ბოლო პორიზონტალური ხდება, რის შედეგად ნიშანი ჩვენს რიცხვით ნიშანს 2-ს ემსგავსება. ქ² განსხვავდება ვეისაგან მხოლოდ სიგრძით. ბუნი, რომლის წვერი

¹ NE, I, p. 182; იგივე სახე აქვს ასოს ებრაულ კვადრატულ შრიფტში; *ibid.*, I, 192.

² NE, I, p. 194.

³ შტრ. შტრუო I-ის წარწერა, M. Sprengling, op. cit., იქვე ფოტოგრაფიები.

⁴ გვხვდება ხუთჯერ.

⁵ იხ. NE, II, ტაბულა XLVI.

⁶ გვხვდება ექვსჯერ.

⁷ ბილინგანი ეს ნიშანი შეიძვერ არის ნახვარი.

⁸ J. Fitting-ის ტაბულა Th. Nöldeke-თან, *Kurzgefasste syrische Grammatik*, Leipzig, 1898; იგივე Lulbarski, op. cit., I, p. 194; აგრეთვე Ed. Sachau, *Edessenische Inschriften*, ZDMG, XXXVI, 142-167, ტაბულა I, 4, 8, აგრეთვე 153, 154, 162; Lulbarski, op. cit., II, ტაბულა XLIII, 9.

⁹ NE, I, p. 194.

¹⁰ № 1 წარწერაში ეს ასოები ისე ჰგვანან ერთმანეთს, რომ მათი ერთმანეთისაგან გარჩევა ძნელია.

¹¹ წარწერაში იხმარება ცამეტჯერ.

¹² გვხვდება თოთხმეტჯერ.

არცხნივ არის მოკეცილი. ნაკლებ დაკლავნილია, ვიდრე ვაეთან. ბოლო. 1-სთან შედარებით, უფრო ნაკლებ არის მარჯვნივ მოხრილი. კორპუსი ზოგჯერ სწორია. პირდაპირი და მარჯვნივ არაა გაღუნული (TPIA 3; TIV 11). ასოს ბოლოები წაწვეტილია. ნიშნის საერთო ჰაბიტუსი თავისებურია და მისი ზუსტი ასლი მე არ შემხვედრია. თუმცა ერთგვარი სათესობა შეიძლება დაეინახოთ ებრაული (კვადრატული) დამწერლობის ზოგიერთი ძეგლის სათანადო (ბოლოკიდურ) ნიშანთან.

ქათ-ი¹ აგებულია მარტივი სქემის მიხედვით და შედგება ორი ხაზისაგან, რომელთაგან ერთი ჰორიზონტალურია და ერთი ვერტიკალური. ჰორიზონტალურ ხაზს აქვს მიმართულება: \ და დახასიათდება მარცხენა ბოლოს ზევითგან ოდნავ შესაქმნევი გადახრებით. ვერტიკალური ხაზი ბევრად უფრო გრძელია, ვიდრე ფალაურში. იგი მარცხნივ არის ჩანჭეტილი და არა მარჯვენა მხრისაკენ. როგორც ეს ფალაურს ახასიათებს, ასოს საერთო ჰაბიტუსი ძალიან მოგვაგონებს ებრაული კვადრატული შრიფტის მერმინდელ ჰიბრუთა ბოლოკიდურ უ-ს.

ქათ-თან ახლოს დგას რე-ში², რომელიც იმავე სქემის მიხედვით არის აგებული და შედგენილია აგრეთვე ჰორიზონტალური და ვერტიკალური ხაზებისაგან. ვერტიკალური ხაზი ოდნავ მარჯვნივსაა არის მოხრილი. ქათისაგან ასო განსხვავდება სიდიდით ვერტიკალური ბუნისა, რომლის სიგრძეა 2—2,5 სანტიმეტრი, მაშინ როდესაც იმავე ბუნის სიგრძე უ-სთან 3,5—4,5 სანტიმეტრს აღწევს. ასოს საერთო სახე ძალიან მოგვაგონებს პალმირულსა და ებრაული კვადრატული შრიფტის უ-ს. № 1 წარწერაში ეს ასოები ძალიან ჰქონდა განსხვავდება ერთმანეთისაგან; ისე როგორც 1 და 2-საგან.

ძალიან საყურადღებოა ზაფ-ი³. პალმირულსა და ნაბატეურის პირდაპირი ბუნის ნაცვლად არამაშულ ასოს ზედა ნაწილი ძალიან აქვს ძირს მომრგვალებულად დახრილი მარჯვენა მხრისაკენ (უ 6, bis; 8). კორპუსი ცოტა მარჯვნივ არის გადაწოლილი. ბუნი მარჯვნივ არის მოკეცილი და მიიმართება ძირს ჩამოშვებული რკალისებრი ზედა ხაზის შესახედრად. ერთ შემთხვევაში (დასაწყისი უ მუქეკე სტრიქონისა) ვერტიკალური ბუნის ბოლო მარცხნივ არის მოხრილი, რაც ამ ასოს სასაწერი დამწერლობის ზაფს უახლოვებს.

2 ასოს⁴ ისევე პალმირული დამწერლობისაა მიეყავართ. ბუნი საკმაოდ გრძელია, ზომიერად მოხრილი მარჯვნივ, ზედა ნაწილი პირდაპირი, ყოველგვარი კაენის⁵ გარეშე, წინააღმდეგ ზოგიერთი პალმირული წარწერისა⁶. მუცელი ნიადავს მომრგვალებულ წრეს. რომელიც ვერტიკალურ ხაზს ვერ აღწევს.

ფოდ-სა⁷ აქვს ფორმა ვერტიკალურად აღმართული რკალისა. რომელიც მარცხნივ არის შებრუნებული. ასოს სიდიდე იცვლება დიდ (3 სმ) ზომასა (ნახ. უ 1; 2-ზე 1; უ 1; უ 2 და სხ.) და მცირეს (1,8 სმ) შორის. რკალი ხან ძალიან გაჭიმულია (უ 3; უ 6; უ 8; უ 11), ცალკე შემთხვევებში კი (უ 1; უ 6) ნახევარწრეს შეადგენს. ზოგჯერ ვერტიკალური ბუნის შუაში კეთდება ოდნავ შესაქმნევი კუთხე, რომლის გარეთა მახვილი კბილი მარჯვნივ არის მიმართული (უ 11). ეს ასო განსაკუთრებულ თავისებურებას არ წარმოადგენს და საშუალო სპარსულსა და არამეულში (პალმირული) დამწერლობის მრავალ ძეგლში მას საკმაოდ მოეპოვება პარალელები.

¹ ნახარია შეიღვერ.

² გვედება ჩვიდმეტჯერ.

³ ცხრაჯერ არის ნახარია.

⁴ გვედება ოთხჯერ.

⁵ შდრ., მაგ. NE, II, ტაბ. XXXIX 2, 3; XL, 12 და მრავალი სხვა.

⁶ «Häkten».

⁷ იხ. მაგ., პალმირული ტარიფი.

⁸ იმპრება 29-ჯერ, ე. ი. უფრო ხშირად, ვიდრე რომელიმე სხვა ასო.

საინტერესოა ფორმა ლამედ-ისა¹; რომლის ძირითად ბუნს, როგორც ცნობილ სემიტური ეპიგრაფიკის მრავალ ძეგლში პირვანდელი მდგომარეობა აქვს შენახული მხოლოდ სირიულსა და ზოგიერთ პალმირულ წარწერაში² მიიღო მან საწინააღმდეგე მიმართულება \. მსგავსად ჩვენი წარწერისა. ამასთანავე ბუნი ლებულობს სახეს ძალგაჭიმული რკალისა (4,5--7 სანტიმეტრამდის), რომელიც მარცხნისაკენ არის გადაწოლი, ისე რომ ზოგჯერ იგი პორიზონტალს უახლოვდება (სურ. 2; სურ. 3). დიდი ბუ მოკლე ბუნთან გადაბმის ადგილი მომრგვალებულია (სურ. 2; სურ. 7), ხან კი—კუთხოვ (სურ. 7; სურ. 8). მოკლე ბუნის მიმართულებაა: /, ზოგჯერ იგი ძლიერ იხრება მარცხნივ პორიზონტალურ მდგომარეობას (სურ. 7) აღწევს.

მემ-ი³ სათანადო ფალაურ (ქალდეურ-ვალაურ) ასოს მოგვაგონებს. ბუნების მიმართულება არ არღვევს ძირითად სქემას, რომელიც ჩვენი წარწერისათვის არის დამახასიათებელი. მარცხენა ვერტიკალური ბუნი პირდაპირია (სურ. 3; სურ. 10; სურ. 11), ხოლო ზოგჯერ, პორიზონტალურ ბუნთან გადაბმის ადგილას, ოდნავ მჯენით ჩაზნექილი (სურ. 3, 5, 7; სურ. 7; სურ. 8). მარჯვენა ბუნი ხანდახან სწორია მას მარცხენა ბუნის ქვედა ნაწილის თანაბარი სიგრძე აქვს. ძირისაკენ ოდნავ ჩაზნექი პორიზონტალური ბუნი მარცხნივ ზომიერად არის გამოშვებული (სურ. 3; სურ. 7; სურ. 10; სურ. 11), როგორც ფალაურში, თუმცა ზოგჯერ მისი სიგრძე საკმაოდ დიდ ზომას აღწევს (სურ. 3, 7). საერთოდ ჩვენი წარწერის 12 მცირედ განსხვავებულ ფალაური დამწერლობის სათანადო ნიშნისაგან.

მემ-ს თავისი მოხაზულობით, ძალიან უახლოვდება 1, რომელიც ბილინგვაში მხოლოდ ერთხელ გვხვდება (სურ. 2) და რომელიც ნაკლებ განსხვავდება ფალაურის სათანადო ნიშნისაგან. მისი ანალოგები შეიძლება პალმირულშიაც მოიხსნოს⁴. პორიზონტალურ ხაზი ცოტა ჩაზნექილია. ვერტიკალურ ბუნთან მისი შერთების ადგილიდან მარცხ გამოშვებულია საკმაოდ გრძელი ირიბი შტრიხი. ვერტიკალური შტრიხების სიგრძე და ახლოებით თანაბარია და ორივე ცოტა მარცხნივ არის მოხრალი. ასოს მკვეთრად ჩამოკლებული სახე აქვს და მიუხედავად 12-სთან მსგავსებისა, მისი გამორჩევა ამ უკან კნელისაგან თავისუფლად შეიძლება, რაც არ ითქმის № 1 წარწერის შესახებ, სადაც ასოები ძალიან ჰგვანან ერთმანეთს.

სამემ-ი⁵ საშუალო სპარსულთან ამკვლავებს ერთგვარ შორეულ მსგავსებას, ნაგრ მას ამავე დროს მეტად საინტერესო თავისებურებანი ახასიათებს. მარცხენა ბუნი ბევრ უფრო მოკლეა, ვიდრე მარჯვენა და სტრიქონსზედა მარცხნით მოქნილ მოკლე შტრიხით ერთად იგი პატარა რკალსა ქმნის. პორიზონტალური ბუნის ვერტიკალურ ხაზთან გადაბმ ადგილი მომრგვალებულია. მარჯვენა ვერტიკალური ბუნი ქართული ს ასოს მსგავს ძლიერ არის მოხრილი მარჯვნივ და არა მარცხნივ, როგორც ეს სემიტური ეპიგრაფიკითთვის ყველა ძეგლისათვის არის დამახასიათებელი. № 1 წარწერაში ეს ასო საგრძნობლად განსხვავდება ბილინგვის სამებისაგან და სპარსულს უახლოვდება.

უ-ს⁶ მეტად თავისებური სახე აქვს. მისი წარმოშობა ჩვენ ამგვარად წარმოგვიდგინა. არამეული და ფინიკიური დამწერლობის უძველეს ძეგლებში ყანნი, როგორც ცნობილია, წარმოადგენს წრეს O, რომელიც შემდეგ თანდათან იხსნება და, კუთხოვანების კენ სწრაფის შედეგად, პირვანდელი რკალისებრი ხაზისაგან O ვლებულობთ კუთხეს, რ

¹ გვხვდება ცხრაჯერ.
² NE, II, ტაბ. XLII, 10; XLV; Nöldeke, ibid., იხ. ტაბულა.
³ თერთმეტჯერ გვხვდება.
⁴ NE, ტაბულა XL, 6 (სტრიქონი 5: უკლ).
⁵ გვხვდება ხუთჯერ.
⁶ სამჯერ გვხვდება.

ქველ ზევით დიაა V¹. უფრო ახალგაზრდა არამეულ დამწერლობებში ამ კუთხეს (V) ხედავთ ბუნი უგრძელდება². ასეა, მაგალითად, ნაბატურში, პალმირულში და, აგრეთვე, კვადრატულ შრიფტში: γ. წინააღმდეგ ამისა, არმაზულ ყანს მარცხენა ბუნი უგრძელდება³: γ (№17 10). გარდა ამისა, იმავე მიზეზების წყალობით, რომლების შესახებ ზემოთ გვექონდა საუბარი⁴, მარჯვენა ბუნი მარცხნით იხრება, ძირისაკენ, ისე რომ წათქმის ჰორიზონტალს აღწევს. მოხრის ადგილი მომრგვალებულია (№17 10), ზოგჯერ კი წინის კუთხეს, რომლის წვეტიანი გარეგანი კბილა ზევით არის ამგვირილი (№17 10). (№17 4). აღსანიშნავია, რომ № 1 წარწერაში ამ ბუნს ბოლო ჯერ კიდევ არა აქვს ბზრილი, რის გამო ასო უფრო მეტად უახლოვდება არქაულ ტიპს (γ).

ძალიან თავისებური ფორმისაა ფე⁵. ამ ასოს ანალოგიები ჩემთვის უცნობია. წარწერაში ეს ნიშანი ერთი შტრიხით კი არ იწერება, როგორც ჩვეულებრივად არამეულში, არამედ ორით. ამ ასოსათვის დამახასიათებელი რკალისებრი ზედა ხაზი არ გადჟდის ვერტიკულურში, არამედ გაქიმულია ძირს. მარჯვენისაკენ, ვერტიკალურ ბუნთან შეერთების წერტილის იქით. მარცხნით ჩაზნექილი ვერტიკალური ბუნი რკალთან შეერთებულია შუაზე კუთხით ო. № 1 წარწერაში ასოს სხვა ფორმა აქვს. მისი ზედა ნაწილი წარმოადგენს ძლიან მოღუნულ მთლიან რკალს, რომლის შუა ნაწილიდან ვერტიკალური ბუნი არის გაშვებული ო. ამგვარად, ასო ძალიან მოგვაგონებს ბერძნულ ფ-სა და ქართულ მთავრულ ფს. როგორც ცნობილია, ხსენებულ ბერძნულ ასოს სემიტურ დამწერლობაში აქამდის სახალღები არ მოვაოვეებოდა, რის გამო მას უკავშირებდნენ ფინიკურ წესს, რომელსაც ზევით მოხაზულობა აქვს⁶. არმაზის ძეგლებში ჩვენ ერთადერთი შემთხვევა გვაქვს, როდესაც სემიტურ დამწერლობაში ეს ასო იმგვარ სახეს ატარებს, როგორც ბერძნულსა და სხვათაში და, შესაძლებელია, ეს გარემოება არ იყოს მნიშვნელობას მოკლებული ამ ასობის ისტორიის შესწავლისათვის, თუ. რა თქმა უნდა, არ ვფიქრებთ, რომ ქართულ-არამეული ფორმა ასოსი ბერძნულის ან ქართულის გავლენის შედეგია⁷.

ძალიან ძველი სახე აქვს წადეს⁸. აქაც თავს იჩენს ერთგვარი დანართი ძირს დაბალი შტრიხის სახით, რომელიც უკვე ფინიკურში ჩნდება⁹. ამის წყალობით ასო ემსგავება ო-ს, რომლისაგანაც მხოლოდ მარცხენა ბუნის სიგრძით განსხვავდება. ნიშნის საერთო სახე თითქმის იდენტურია ერთი მხრით საშუალო ფინიკური ო-სა, ხოლო მეორე მხრით ქართული ნუსხური ო-სა¹⁰. ფინიკურისაგან ასო იმით განსხვავდება, რომ მას არაქვს სტრიქონსზედა მოკლე შტრიხი, ამასთანავე, ვერტიკალური ხაზების ერთმანეთთან დაბმის ადგილები მომრგვალებულია.

¹ NE, I, p. 188.

² NE, I, p. 191.

³ შდრ. ზევით, ძირითად ხაზთა მიმართულების შესახებ, გვ. 6.

⁴ შდრ. ზევით, გვ. 6; აგრეთვე NE, I, p. 179.

⁵ წარწერაში შეიძლება არის ნაზნარი.

⁶ შდრ., მაგ., W. Larfeld, Griechische Epigraphik, München, 1914 p. 236 ff.; ივ. ჯავახიშვილი, ქართლ დამწერლობათა მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია, ტფილითი. 1926. გვ. 218—219.

⁷ შდრ. ზევით, ძირითად ხაზთა მიმართულების შესახებ, გვ. 6.

⁸ გვედდება მხოლოდ სამჯერ.

⁹ ნ., მაგალითად, 96 წლის (ჩვენ ერამდის) ცნობილი წარწერა პირიდან, NE, II, ტაბ. VIII, 6; I, p. 425. № 968—974.

¹⁰ საყურადღებოა, რომ სემიტური ბგერა, რომელიც ხსენებულ ასოთი აღინიშნება, ქართულსა და სომხურში მკვეთრი აფრიკატით გადმოიკვება და ნუსხა ხუცურად ამგვარად იწერება: ო, შდრ., მაგალ., სომხ. *იხსიქაყ = ოკუნ;* *ჩარცხიხან = ქაურ;* *ბრასილქ = ოილქ;* *ფბ. ოილქ;* *შისრ = ონი;*

ამეღვანებს მსგავსებას სათანადო არამეულ ნიშანთან და მისგან დამოკიდებულ ფალაურ ასოსთან. ამ ასოშიაც თავს იჩენს ვერტიკალური ბუნიდან გამომდინარე ჰორიზონტალური ხაზის დანართი ძირს მოხრილი შტრიხის სახით². მარცხენა ბუნი, ჰორიზონტალურ ხაზებთან შედარებით, მსხვილია. მას ირიბი მიმართულება აქვს და ბოლოვე სტრიქონსკვედა პატარა შტრიხით. ირიბია (/) აგრეთვე მისგან მარცხნიდან მარჯვნივ მიმავალი ჰორიზონტალური ბუნები. საერთოდ, ასოს მკვეთრად ჩამოყალიბებული და დენილი სახე აქვს.

თ-ს ბილინგვაში უფრო არქაული სახე აქვს, ვიდრე ფალაურში ან მერმინგემიტურ (პალმირულსა, ნაბატეურსა ანდა ებრაულ კვადრატულ) ანბანში და ძალ ახლოს დგას არამეულსა (მაგ., ეგვიპტის არამეული პაპირუსებისა) და საშუალო ფინურის თა-ვი ძველ ტიპთან. მარცხენა ბუნი ბევრად უფრო გრძელია, ვიდრე მარჯვენა—7 სანტიმეტრის აღწევს) და ოდნავ მოხრილია მარცხნივ, ჰორიზონტალური სტრიქონსკვედა ძირს არის დახრილი: \. ჰორიზონტალური ბუნი მომრგვალებულად არის გარშემოწერილი ვერტიკალურთან, რომელიც თითქმის სტრიქონის ხაზს აღწევს (თოთა 3; თაშ: ზოგჯერ მარჯვენა მოკლე ბუნი პირდაპირი ხაზით მიმართულია მარცხენა ვერტიკალურ ხაზისაკენ. ასეთ შემთხვევაში ვერტიკალური ხაზის ჰორიზონტალურთან გადაბმის აღსანიშნავი მახვილი კუთხე ჩნდება (თოთა 1; თოთა 4; თოთა 5, 6).

შემთხვევით ჩვენს პატარა წარწერაში არამეული დამწერლობის ყველა ასო აღმოჩნდა. ეს ჩვენ საშუალებას გვაძლევს არმაზის დამწერლობის შესახებ მთლიანი წარმოდგენა შევიქონოთ. გარდა ამისა, ბილინგვაში გვხვდება ორი რიცხვითი ნიშანი: 20 და 1, რლებშიაც აგრეთვე თავს იჩენს ერთგვარი თავისებურება. ერთეულის აღმნიშვნელი ნიშანი არ არის უბრალო ვერტიკალური ხაზი, როგორც ეს თითქმის ყველა სემიტურ ძველ აგრეთვე თარსულში, არამედ ძალიან მოკვავიანებს არმაზისავე დამწერლობის ქას ბუნი, როგორც ქ-ს, მარჯვნივ აქვს მოხრილი და, იგი მარჯვენა მხრისაკენ მიმართულად წარმოადგენს. ზედა ნაწილი ძირისაკენ არის მარჯვნივ დახრილი.

მეტად საყურადღებოა 20 ნიშნის მოხაზულობა. იგი წარმოადგენს ერთმანეთის მიხედვით მოთავსებულ ორ ღია სამკუთხედს, რომლების კუთხეები მარცხნივ არის მიმართული.

ⲁⲓⲛⲓⲣⲏ = ⲒⲚⲓ; ⲑⲓⲁ = Ⲓⲁⲓ; ებრ. Ⲕⲓ, არაბ. ⲁⲟ; ⲛⲁⲑⲏⲛⲏⲥ = ⲒⲚⲓ; სომხ. ⲁⲛⲑⲁⲗⲁⲗⲏ. წინწილა, არაბ. ⲒⲚⲓ და სხ.

დამახასიათებელია, რომ თვით სახელწოდება უ ასოსი ქართულად გამოითქმის ამგვარად: წ ა დ ე. ქართული ფსალმუნის ერთ-ერთ უძველეს ტექსტში, საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის № 38 ხელნაწიში, რომელიც 974 წლით არის დათარიღებული, ასეთ ფრაზას ვხვდებით: ⲕⲓⲁⲓⲉ ⲙⲏ Ⲓⲁⲑⲏⲑⲏⲗⲁ ⲁⲓⲣⲏⲥ ⲙⲉ [მ] და ნუნ (ხელნაწილშია მ ე და ნუნ) და აფჰ და წად ე. ი. ა. ასოები ქ (ქა), მ (მე), ნ (ნე) აფჰ (აფჰ. ეფჰ) და წ (წადე) ორნაირი არის¹. მართლაც, როგორც ცნობილია, ამ ასოებს ორი სხვა ანუ მოხაზულობა აქვს, იმისდა მიხედვით, თუ სად იხმარება ეს ნიშნები. სიტყვის ბოლოს, თუ სხვაგან. ვიერთი ასოს სახელწოდების დამაზიწვება (მ ე და ნუნ). ნაცვლად მ ე მ და ნუნ-ისა, აფჰ, ნაცვლად ფ (ფა) და სხე.), რასაც ტექსტში ვხვდებით, მოწმობს, რომ გადამწერს უკვე აღარ ესმის ფრაზის მნიშვნელობა რომ ტექსტი უფრო ძველ ეპოქას ეკუთვნის, ვიდრე ხელნაწერი. მიუხედავად იმისა, რომ ტექსტი, ყუ ნიშნის მიხედვით, ბერძნულიდან არის ნათარგმნი, უ ასოს სახელწოდება ბერძნული ფორმით კი არ არის გადმოცემული, არამედ იმ ფორმით, რომელიც ძველ გამოთქმას ასახავს, როდესაც სემიტური (ებრაული-მეული) უ სისტემატურად გადმოდიოდა ქართული წ ბგერით. ასეთ შეხვედრას. პალეოგრაფიულსა ფონეტიკურს, ქართულ რ-სა და არმაზულ რ-ს შორის, განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს ქართული წ წერლობის ისტორიისათვის, მით უმეტეს, რომ ეს შეხვედრა, უფრო სწორად, ნათესაობა, სხვა შემთხვევებში იჩენს თავს (მაგალითად, ფ, ს ასოებში). ეს საკმაოდ თვალსაჩინო იქნება ყველასათვის, ვინც ამ დამწერლობის ისტორიას გაითვალისწინებს და მოერიდება აჩქარებულს უარყოფით დასკვნებს ქართული ასოების არმაზულთან უბრალოდ გარეგნული მსგავსების ან არმსგავსების საფუძველზე.

¹ გვხვდება ბუთჯერ.
² ნ. ხევით, გვ. 6.
³ გვხვდება ცხრაჯერ.

ლისაგან წარმოდგება, როგორც ამას ჯერ კიდევ განსვენებული აკადემიკოსი იქნე ჯავახიშვილი ჰფიქრობდა¹. შესაძლებელია ქართულსაცა და არმაზულსაც საფუძვლად დაედო ძველი არამეული დამწერლობის თავისებურებები, რომელთანაც ხშირად არმაზული უფრო ახლოს დგას. ვიდრე ქართული, ზოგჯერ კი პირიქით.

ბილინგვის დათარიღებისათვის საჭიროა, პირველ ყოვლისა, არმაზის ერთენოვან წარწერა მოვიშველიოთ.

ჩვენ არა გვაქვს ვანშრაბული აქ ამ წარწერის სრული პალეოგრაფიული ანალიზი წარმოადგინოთ². აღენიშნავთ მხოლოდ, რომ ზოგჯერ იგი გაცილებით უფრო მეტ არქაულობას ამტკიცებს, ვიდრე ბილინგვა. ასე, მაგალითად, ზოგიერთ ასოს (შ, ყ, ქ და ს) აქ გაცილებით უფრო არქაული სახე აქვს, ვიდრე ორენოვან ეპიტაფიებში. დამწერლობა საერთოდ, უფრო ნაკლებ მკაფიოა, ზოგიერთი ასო (რ, ჯ, ი და ქ; მ, დ, მ) ხშირად ძნელი გასარჩევია ერთმანეთისაგან. ხშირია მერყეობა, როგორც ცალკე ასოების დაწერა ლობაში, ისე ორთოგრაფიაში. დამწერლობის დუქტუსი, საერთოდ, ძალიან ძველი უფრო ძველი, ვიდრე პალმირულისა და ნაბატეურის. მაგრამ ძველში ისეთ ფონეტიკურ განვითარებათა კვალი არის შენახული³, რომ არ შეიძლება იგი პირველ საუკუნეებზე (ჩვენი წელთაღრიცხვით) უფრო ადრინდელ ხანაში მოვითავსოთ. უფრო საფიქრებელია, რომ ის ძველი I ან II საუკუნეს ეკუთვნის, მხოლოდ, თუ წარწერაში მოხსენებული „მიპრადქ მეფე ძე ფარსმან მეფისა დიდისა“ იგივე პირია, რაც მცხეთაში 1867 წელს ნაპოვნს ვეს პასიანეს ბერძნულ წარწერაში⁴ მოხსენებული „მიპრიდატ ძე ფარსმანისა“⁵, მაშინ წარწერა შეიძლება დათარიღდეს ცოტად თუ ბევრად მეტი სიზუსტით, ჩვენი წელთაღრიცხვით I საუკუნის მეორე ნახევრით (I საუკუნის ოიხმოციანი წლების მახლობელი ხანით, რომელსაც უნდასიანის ხსენებული წარწერა ეკუთვნის).

იმ წარწერასთან შედარებით ბილინგვის დამწერლობა უფრო ახალგაზრდაა, მკაფიოობისა და სიმკვეთრის გვერდით თავს იჩენს სწრაფვა ხელთხულობისა და დამატებით ელემენტების შემოტანისაკენ. ცალკე სიტყვების ფორმებიც უფრო ახალგაზრდაა. ასე, მაგალითად, № I წარწერის არქაული ფორმის ნაცვლად „*ΠΙΤΧ*“ ბილინგვაში ვხვდებით ამ სიტყვის 2 ასოთი დაწერილობას: „*ΠΙΤΧ*“, ხიქს, როგორც ეს მიღებულია სასაანური ეპოქის წარწერებში და აგრეთვე სომხურში, ისე როგორც მერმინდელ ბერძნულ ძეგლებში. ყველაფერი ეს საფუძველს გვაძლევს ვიფიქროთ, რომ ბილინგვა ერთნოვან წარწერაზე უფრო ახალგაზრდაა და თუ ეს უკანასკნელი I საუკუნის ბოლოს ეკუთვნის ორენოვან ეპიტაფია უნდა მივაუთავსოთ II საუკუნის ბოლოს, ან უფრო სწორად, II საუკუნის ნახევარს⁶.

არმაზის წარწერები. ამგვარად, ქრონოლოგიურად წინ უსწრებენ მონუმენტალური სასაანური დამწერლობის უძველეს ძეგლებს და ანიტომაც. საფიქრებელია, დიდ როლს შეასრულებენ საშუალო სპარსული დამწერლობის ისტორიის შესწავლის საქმეში.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული პალეოგრაფია, თბილისი, 1926, გვ. 221 შმდ.

² წარწერის დაწერილობითი პალეოგრაფიული ანალიზი მოცემული იქნება მის გამოკვეთებისას.

³ მათ ჩვენ ცალკე შევხებით.

⁴ იხ. А. Амрашавели, Греческие надписи Музея Гречии. საქართველოს მუზეუმის მოამბე, IV. თბილისი, 1928, გვ. 191—196 (იხილეთ ლიტერატურა ნაჩვენებში); აგრეთვე ივ. ჯავახიშვილი, ქართული ერთი ისტორია, I, თბილისი, 1928, გვ. 153—159; А. Амрашавели, Иберия и римская элпавния в Азии. Вестник Древней истории, 4 (3), მოსკოვი, 1938, გვ. 161 შმდ.; Neilson C. Debevoise, A Political History of Parthia, Chicago, 1938, p. 201 და შმშმდ. 60 (იხილეთ ლიტერატურა).

⁵ არის საფუძველი, რომლებიც გვაუჩივებენ, რომ ეს პირები მართლაც ერთი და იგივეა.

⁶ ზ. ჭევეიძე, წარწერის მოკმედი პირების შესახებ.

II. ტექსტი და თარგმანი

ტექსტს შემდეგი სახე აქვს¹.

1 ი ა ქ ა ს ა გ რ ა ზ მ ა
 2 ა ზ რ ი რ ა მ ს ა რ ი მ
 3 მ ა მ ა მ ა მ ა მ ა მ ა
 4 ა ა ა ა ა ა ა ა ა ა
 5 ა ა ა ა ა ა ა ა ა ა
 6 ა ა ა ა ა ა ა ა ა ა
 7 ა ა ა ა ა ა ა ა ა ა
 8 ა ა ა ა ა ა ა ა ა ა
 9 ა ა ა ა ა ა ა ა ა ა
 10 ა ა ა ა ა ა ა ა ა ა
 11 ა ა ა ა ა ა ა ა ა ა

ტექსტის ტრანსლიტერაცია

ა. ქართული

1	'ნ ს ს გ რ ფ ა ტ ბ რ თ ა ზ ა	1
2	ზ ი ვ ს კ ლ ა ლ ბ ტ ხ შ ზ ა ფ რ ს მ ნ	2
3	მ ლ ქ ' ნ თ თ ზ ა მ ე დ მ ნ ვ ნ ე ნ ს მ ა	3
4	ე ქ მ მ რ ' რ ვ ს თ ყ ბ მ დ ' რ ბ	4
5	თ რ ბ ს ზ ა ხ ს მ ფ რ ნ ე ვ მ ლ ქ ბ რ ა	5
6	ზ ა ' გ რ მ ფ რ ბ თ რ ბ ს ზ ა	6
7	ფ რ ს მ ნ მ ლ ქ კ ბ ლ კ ბ ლ მ ქ მ'	7
8	ზ ა ფ რ ნ ე შ ლ' გ მ მ რ ე ქ მ მ ნ	8
9	ტ ბ ე შ ფ მ რ მ ა მ ა მ ა მ ა მ ა მ ა	9
10	' მ ნ შ ლ' დ მ მ ყ მ ა მ ა მ ა მ ა	10
11	ტ ბ ე თ ე მ' მ თ მ ნ ბ შ მ ნ თ 21	11

¹ ნაზახეი შესრულებულია რენე შმერლინგის მიერ.

ბ. ებრაული

1	אנה סערפיט ברחי זי	1
2	זיוח קליל בטח'ש זי פרסמן	2
3	מלך אנתח זי זודמנג ונציח	3
4	וכביר ארוסת עבירא רב	4
5	חרבין זי חסיפרנוג מלך ברי	5
6	זי აגריף רב חרבין זי	6
7	פרסמן מלך חבל חבליך מא	7
8	זי פרנוש לא גמיר זחבין	8
9	טב ו'שפיר יהוה היך זי בר	9
10	אינש לא רמע יהוה מן .	10
11	טבות ומאיתין בשנת 21	11

გ. ლათინური

1	'nh s'ipyť brty zy	1
2	zywh kllyl bñš zy prsmn	2
3	mlk 'utt zy ywdmngn wñšyh	3
4	wkbyr 'rwst 'byd' rb	4
5	trbš zy hsyprawg mlk bry	5
6	zy 'gryp rb trbš zy	6
7	prsmn mlk hbl hblýk m'	7
8	zy pruwš l' gmyr whkyn	8
9	ťb wšpyr yhwh hýk zj br	9
10	'ynš l' dm' yhwh nñ	10
11	ťbwt wm'ytyñ bšnt 21.	11

თ ა რ ზ მ ა ნ ი

- 1 მე (ვარ) სერაფიტი, ასული
- 2 ზევახისა, მცირისა პიტიახშისა ¹ თარსმან
- 3 მეფისა, მეულლე იოდმანგანისა ¹—ძლევეამოსილისა
- 4 და მრავალი გამარჯვების მომპოვებელი ეზოას
- 5 მოძღურისა ხსეთარნუგ მეფისა—ძისა ²
- 6 აგრიდა ეზოას მოძღურისა
- 7 თარსმან მეფისა. ვაება ვაებისა ³. ის
- 8 რაც [=ის ვინც] ⁴ იყო **שׂוֹנֵי**
 არა დასრულებული [ე. ი. ახალგაზრდა?] ⁵ და იმდენად
- 9 კეთილი და მშვენიერი იყო, რომ არა-
- 10 ვინ იყო [მისი] მსგავსი
- 11 სილამაზით ⁶. და გარდაიცვალა 21 წლისა.

¹ ამ სიტყვის შემდეგ ტექსტში მოთავსებულია 'א, «და» კავშირი, რომლის შესახებ იხ. ქვეყნ. გვ. 21—22. ² ეება იოდმანგანს. ³ იხ. ქვეყნით, გვ. 23.

⁴ იხ. ქვეყნით, გვ. 23—24.

⁵ იხ. ქვეყნით, გვ. 24.

⁶ იხ. ქვეყნით, გვ. 26.

ასათვის, რომ ბილინგვის ორივე ტექსტის შედარების საშუალება გექნეს: აქვე
 ან ბერძნულ წარწერასაც, თუმცა ის ამჟამად უკვე გამოცემულია¹.

1   C H P A T T E I T I C Z H O Y A X O Y
 2   T O Y N E W T E P O Y Π I T I A C O Y
 3   Θ Y T A T H P P O Y Π I K I O Y A Γ P I T T I A Π I T I
 4   A C O Y Y I O Y I A Δ I A N Γ A N O Y Γ Y N H
 5   T O Y Π O M A C N E I K A C Π O I H C A N T O C
 6   E Π I T P O Π O Y B A C I Λ E A C I B H P A N
 7   M E Γ A Λ O Y Ξ H Φ A P N O Y Γ O Y A Π E
 8   Θ A N E N E W T E P A E T A N K A
 9   H T I C T O K A Λ Λ O C A Δ E I A H T O N
 10   E I X E

„სერაფიტი, ასული ზევახ მცირისა პიტიახშისა², მეუღლე პუპ-
 იოს აგრიპა პიტიახშის ძის იოდმანგანისა,¹ ივერთა დიდი³ მე-
 ქსეფარნუგის მრავალთა გამარჯვებათა მომპოვებელი ეპიტრო-
 ს. გარდაიცვალა ახალგაზრდა⁴, 21 წლისა, მქონებელი შეუღარე-
 ი სილამაზისა“.

შენიშვნები აარალულური ტაძრისათვის

წარწერის პირველი ნახევარი წარმოადგენს ერთ მთლიან ნომინალ წინადადებას
 'ნი მუჟ სუბიექტი, რომლის მიმართ დანარჩენი ნაწილი (მე-7 სტრიქონის უკან სიტყ-
 ბლომდე) შემასმენელია. წარწერის ეს ადგილი არ იწვევს რაიმე დაბრკოლებას გა-
 ის მხრით.

1 სტრიქონი. ϩΑϩ 'ნი 'ნჰ მუჟ, პირველი პირის ნაცვალსახელი, ჩვეულებრივი
 ტურ ენათა დიდი ნაწილისათვის (არაბ. ს, ებრ. אנה || נה, ფინ. ანა || ნა, სირ.
 არამ. אנה, Ⴏ-თი² ბევრ ძეგლში, მაგალითად, ბარ რეკუბის ცნობილ წარწე-
 ი: 'ფ ანა, წარწერაში კილიკიიდან': "פ יו רר ר פ ר ר 'פ. აგრეთვე

¹ ს. ყუზხიშვილი, ხს. ნაშრომი, გვ. 171—175; ა. შანიძე, ხს. ნაშრ., გვ. 184 შმდ.

² ს. ყუზხიშვილი თარგმნის: ახლანდელის პიტიახშის; ა. შანიძე, ახლისა პიტიახშის
 ა (რუსულად нового питиакша).

³ ს. ყუზხიშვილის კართულ თარგმანში სიტყვა დიდი შეცდომით გამორჩენილი აქვს. რუსულად იგი
 დ ფრანს თარგმნის ახვეარად: „Шарк Иберов, Великого Ксепарнура“. გამოთქმისათვის „ივერთა
 დი მეფე“, შდრ. ანალოგიური ფორმულა („დიდი მეფე“) არმაზის ერთნაზვანი წარწერისა.
 ჟთ. გვ. 42.

⁴ ს. ყუზხიშვილი თარგმნის „ჯერ კიდევ ახალგაზრდა“.

⁵ „ϩΑϩ არის კანონზომიერი ძველი დაწერილობა ო-სათვის“, M. Lidzbarski, Ephemeris für semitische Epigraphik, Giessen, 1900—1902, I, p. 321 (შემდეგში შემოკლებით, Ephemeris).

⁶ NE, I, p. 443.

⁷ NE, I, p. 446.

ქელსუქ¹, სირიული **ܟܣܬܐ**, **ܟܣܬܦܐ**, **ܟܣܬܦܐ**², არაბ. كتبي³. № 1 წარწერაში ეს სიტყვა უფრო ძველი ფორმით გვხვდება: **ܩܘܠܢܐ** (სტრიქონები 2 და 5), რომელიც იდენტურია ქართული პიტიახშისა. ბორის წარწერაში იგი წარმოდგენილია ყველა ხმოვნის აღნიშვნით: **ܩܘܠܢܐܘܠܐ** ბ ე ტ ა ' ხ შ (= ბ ი ტ ი ა ხ შ). სიტყვის ეტიმოლოგიისა და მნიშვნელობის შესახებ. როგორც პოლიტიკური ტერმინისა, იხ. ქვევით.

--- **ܩܘܠܢܐ** Primum ფრსმნ. სპარსული წარმოშობის⁴ საკუთარი სახელი, ქართ. ფარსმანი⁵, სომხური *Փարսման*⁶, ბერძნული *Φαρσαμάνης*, *Φαρσαμάνης*⁷, სირიული **ܩܘܠܢܐ**⁸. ეს სიტყვა არმაზის ერთენოვან წარწერაშიაც გვხვდება.

3 სტრიქონი - **ܩܘܠܢܐ** mlk მლქ, საერთო სემიტური სიტყვა (აქადური malku, ფინიკიური **ܩܘܠܢܐ**, არაბული **ܩܘܠܢܐ**, ებრაული **ܩܘܠܢܐ**), არამეული **ܩܘܠܢܐ**, st. absol და stat. cstr. **ܩܘܠܢܐ** «მეფე». გამოყენებულია საშუალო სპარსულშიაც ჰეტეროგრაფად «მეფისათვის» (წაიკითხე **ܩܘܠܢܐ**, ძველი სპარსული **𐎧𐎠𐎢𐎡𐎴**, სოლდიური **𐎧𐎠𐎢𐎡𐎴**, ახალი სპარსული **ܩܘܠܢܐ**).

--- **ܩܘܠܢܐ** 'ntt 'ნთ, «ცოლი», არამეული ფორმა საერთო სემიტური სიტყვისა (არაბული **ܩܘܠܢܐ** «დედალი», «დედაიკი», ებრაული **ܩܘܠܢܐ**, მრავლ. რიცხვი **ܩܘܠܢܐ**, სამშობულო-არაბული **ܩܘܠܢܐ**, პალმირული **ܩܘܠܢܐ**, ნაბატეური **ܩܘܠܢܐ**, სუფიქსით **ܩܘܠܢܐ**, აქადური **ܩܘܠܢܐ**, ფინიკიური **ܩܘܠܢܐ**, ძველი არამეული **ܩܘܠܢܐ**, გეგიპტის არამეული **ܩܘܠܢܐ**, სირიული **ܩܘܠܢܐ**¹⁰) status constructus-ში. იგივე სიტყვა **ܩܘܠܢܐ**-ს სახით გამოყენებულია ფალაქურ წარწერებში ჰეტეროგრაფად «ცოლისათვის» (წაიკითხე **ܩܘܠܢܐ**, ახ. სპარსული **ܩܘܠܢܐ**, ავესტური **janay-junay**¹¹. — **ܩܘܠܢܐ** **ܩܘܠܢܐ** ywdmnnu დ ე დ მ ნ გ ნ. n. pr. მამაკაცისა, ბერძნ. *Ἰουδαίου* (ნათესაობით ბრუნვაში).

--- **ܩܘܠܢܐ** wnsyh ვნსაჰ. — ალბათ საერთო სემიტური კოპულატიური ნაწილაკი «და», რომელიც საშუალო სპარსულშიაც გვხვდება და რომელსაც J. Marquart-ი და Herzfeld-ი¹² განიხილავენ როგორც იდენტურაშ სპარსული ე კავშირისათვის (ძველი **ܩܘܠܢܐ**, ხმოვნის წინ **ܩܘܠܢܐ**, ძველი სპარსული **𐎧𐎠𐎢𐎡𐎴**, სოლდიური 'at, ახალი სპარსული **𐎧𐎠𐎢𐎡𐎴**)¹³, გაუგებარია, მხოლოდ, მისი დანიშნულება წარწერაში. ის, რაც ამ სიტყვას მისდევს, ეპითეტია იოდმანგანის პიპართ და მათ შორის «და» კავშირის მოთავსება უადგილოა, თუ ჩვენ, რა თქმა უნდა, აწორად გვესმის ამ ნაწილაკის მომდევნო სიტყვები. შესაძლებელია ნაწილაკის აქ ხმარება წარწერის ამოკვეთის მიერ დაშვებული შეცდომის შედეგი იყოს, მაგრამ ასეთი მოსაზრება ყოველთვის არის ultimum refugium.

¹ იხ. მაგ. *Փառասիր Քալցիդոնայի Գրամատիկան Հայաց*, სპგ. 1883, გვ. 18 შმდ.; *Ազատնայեցայ Գրամատիկան Հայաց*, თბილისი, 1909, 795, გვ. 414, 873; გვ. 459; *Հազարյ Փարսիցայ Գրամատիկան Հայաց*, თბილისი, 1904, გვ. 53; *Մակարի Մարնայեցայ Գրամատիկան Հայաց*, თბილისი, 1910, გვ. 70 (გვ. 71: *Կրկն. Գր. 1*), 146 და მრავალი სხვა.

² შტ. Hübischmann, op. cit., pp. 119—120; ჯ. *Անտան, Բառարան*, I, გვ. 1044; C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle, 1928, p. 40 a, 564 a. მაგ., ხაჭარია რიტორთან, იხ. ქვ., გვ. 42.

³ ასეა აკათანგელისის არაბულ ვერსიაში. იხ. ნ. მარი, *Крещение армян, грузин, абхазов и аланов бытиями Григорием*, გვ. 114.

⁴ იხ. Hübischmann, *Arm. Gr.*, I, p. 90.

⁵ ასე, მაგ., მოქცევაა ქართლისა-ს მართანში («და მეფობდა იმიერ ფარსმან და აპიერ კახ», გვ. 9; «და მეფობდა იმიერ ფარსმან ქველი და აპიერ ფარსმან ავაზ», გვ. 10), აგრეთვე ელენტი მროველთან, *ibid.*, გვ. 37—38 შმდ. და მრავალ სხვა ავტორთან.

⁶ მაგ. მოსე ხორენელი *ibid.*, p. 172; ლ. ენაბელი, *ibid.*, p. 86; შტ. Hübischmann, p. 90.

⁷ შტ. F. Justi, op. cit., p. 91, სადაც ჩამოთვლილია მრავალი შემთხვევა ამ სიტყვის ხმარებისა.

⁸ ვ. წ. რეზ სტილტთან, W. Wright, *The Chronicle of Joshua the Stiltite*, composed in Syriac A. D. 507... Cambridge, §§ 56, 87, 88, 90, 92, 97; H. Пигулевская, *Месопотамия на рубеже V—VI вв. н. э. Сирийская хроника Иешу Стилиты как исторический источник*, М.—Л., 1940, გვ. 152, 165—166, 167, 169.

⁹ შტ. გვიანდელი წესესები ქართული სიტყვა ნ ა შ ა, «საყვარლის» მნიშვნელობით.

¹⁰ Gesenius - Buhl, *HAW*, p. 70.

¹¹ Nyberg, *ibid.*, II, p. 257—258; Bartholomae, *Altiranisches Wörterbuch*, Strassburg, 1904, p. 603.

¹² Paikuli, p. 167.

9 ს ტ რ ი ქ ო ნ ი.—**𐌸𐌹**, **𐌸𐌹** **𐌸𐌹**, არამეული ზედსართავი «კეთილი»: «კარგი» (ასუ-
 ზულ-ბაბილონური **𐌸𐌹**, «კეთილი იყო», **𐌸𐌹** «კეთილი», «კარგი», ბიბლიის არამეული
𐌸𐌹 «კეთილი იყო», **𐌸𐌹** «კარგი», «კეთილი», თალმუდის არამეული **𐌸𐌹**, **𐌸𐌹**, ზედსარ-
 თავი **𐌸𐌹**, st. emph. **𐌸𐌹**, მდებარ. **𐌸𐌹** «კეთილი, კარგი», სირიული **𐌸𐌹**, ზედსართავი
𐌸𐌹, ებრაული **𐌸𐌹**, ზედსართავი **𐌸𐌹**¹, **𐌸𐌹** «კეთილი», «კარგი». არაბული **𐌸𐌹** «კე-
 თილი იყო, კარგი, სასიამოვნო». **𐌸𐌹** «კარგი, კეთილი, შშენიერი», **𐌸𐌹** «სიკეთე, ბედ-
 ნიერება, ნეტარება» და სხ.). გამოყენებულია ჰეტეროგრაფიად სპარსულ წარწერებშიაც
 (წიკითხე იღვ)².

— **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** **𐌸𐌹**, არამეული **𐌸𐌹**, **𐌸𐌹** «ლამაზი» (ებრაული **𐌸𐌹**,
 აბრწინავდა», სირიული **𐌸𐌹**, არაბული **𐌸𐌹**)³, ხშირად გვხვდება სპარსულ წარწერებშიაც
 (წიკითხე **𐌸𐌹**, ძველი სპარსული **𐌸𐌹**, სოლდიური **𐌸𐌹**, ახალი სპარსული **𐌸𐌹**), ისე რო-
 გორც წიგნურ ფალაურში. შეადარე აგრეთვე სომხური ნასესხები სიტყვა **𐌸𐌹** «კოსმე-
 ტიკა» და ზმნა **𐌸𐌹** «წაცხება [ფერუმარილისა]»⁴. ყურადღებას იქცევს მამრობითი
 სქესის სიტყვები **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** ზედსართავი სახელებისა, მიუხედავად იმისა, რომ ისინი
 სერაფიტს ეკუთვნიან. იგივე ეხება ამ სიტყვების მომდევნო ზმნას

— **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** **𐌸𐌹**, III პირი პერფექტის მამრ. სქესისა არამეული სიტყვისაგან
𐌸𐌹, **𐌸𐌹** «იყო» (სირიული [ქა]), რომელიც გამოყენებულია სპარსულშიაც, როგორც
 წარწერებში, ისე წიგნურ ფალაურში (**𐌸𐌹** = **𐌸𐌹**).

— **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** **𐌸𐌹**, ძველი ფორმა უფრო გვიანდელი არამეული გამოთქმისა
𐌸𐌹, **𐌸𐌹** «როგორც», ბიბლიის არამ. **𐌸𐌹** (დანიელ. 2.43). სირიული : **𐌸𐌹**
 «როგორც». ჩვენ წარწერაში მნიშვნელობით «ისე რომ», «რომ».

10 ს ტ რ ი ქ ო ნ ი.—**𐌸𐌹** **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** **𐌸𐌹**, «კაცი», არამეული ფორმა საერთო სემიტური სი-
 ტყვისა (ასუზულ-ბაბილონური **𐌸𐌹** «ახალბი»; თინიკური **𐌸𐌹**, ებრაული **𐌸𐌹** **𐌸𐌹**, არა-
 ბული **𐌸𐌹**, **𐌸𐌹**, **𐌸𐌹**, **𐌸𐌹** «Mann, jemand», ნაბატეური **𐌸𐌹**¹⁰, ბიბლიის არამეუ-
 ლი **𐌸𐌹**¹¹, თალმუდის არამეული **𐌸𐌹**, **𐌸𐌹**, **𐌸𐌹**¹², არაბული **𐌸𐌹**, **𐌸𐌹**, სამხრეთ-
 არაბული **𐌸𐌹** და სემიტურ მრავალ ენაში), რომელიც **𐌸𐌹**-ის სახით გამოყენებულია
 სპარსულ წარწერებშიაც, ისე როგორც წიგნურ ფალაურში (წიკითხე **𐌸𐌹**, ახალი სპარ-
 სული **𐌸𐌹** «ვინმე»). მომდევნო **𐌸𐌹** სიტყვასთან ერთად აწარმოებს განუსაზღვრელ ნაც-
 ელსახელებს **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** «კაცის შვილი», «ვინმე», არამეული **𐌸𐌹**, **𐌸𐌹**,
 თალმუდის არამეული **𐌸𐌹** **𐌸𐌹**¹², ებრ. **𐌸𐌹** «კაცისშვილი» და შემდეგ «არავინ». შდრ.
 ქართული «კაცისშვილი», მნიშვნელობით «ვინმე», «არავინ».

¹ აქედან ქართული გვიანდელი ნასესხები სიტყვა **𐌸𐌹** (დასავლურ დიალექტებში, ქუთაისში, საჩ-
 ხერეში) «კარგი», ზმნა **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** **𐌸𐌹** და «შოვიდა, მოზრძანდა» (ირანიულიად).
² Herzfeld, *ibid.*, p. 197.
³ Gesenius-Buhl, p. 859; C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, p. 797.
⁴ Herzfeld, *op. cit.*; Nyberg, *op. cit.*, II, p. 238.
⁵ Hübschmann, *Arm. Gram.*, p. 314.
⁶ ასე, ეხეილთან, თავი 23, 40; Hübschmann, p. 314.
⁷ Marti, *op. cit.*, 5 65 a, p. 58.
⁸ Marti, *op. cit.*, p. 86.
⁹ Lidzbarski, *op. cit.*, I, p. 222; Gesenius-Buhl, *ibid.*, p. 32, 53; Brockelmann, *Gr.*, I, p. 351.
¹⁰ Lidzbarski, *ibid.*, p. 222; C. Brockelmann, *Gr.*, I, p. 143.
¹¹ Marti, *op. cit.*, p. 59; Brockelmann, *Gr.*, I, p. 185.
¹² Margolis, *op. cit.*, p. 89°.

עמר דמר' დმც, ალბათ მიმღეობის ფორმა არამეული ზნისაგან **אמר** «მსგავს იყო», «ჰგავდა, ემსგავსებოდა»; თალმუდის არამეული **אמר**, ბიბლიის არამეული **אמר**, სირიული **ܐܡܪ** «მსგავსი იყო». **ע** სიტყვაზე ბოლოს შეიძლება გამოყენებული იყოს ე-ს აღსანიშნავად, როგორც ეს მანდურში არის მიღებული¹.

— **אמר** მნ, გავრცელებული საერთო სემიტური (გარდა ასურულ-ბაბილონური სა) ნაწილია «ვან»², იხმარება შედარებითი გამოთქმის საწარმოებლად. გამოყენებული იდეოგრაფიად სპარსულშია (ფარს. აზ, ფალ. ხაზ, ძველი სპარსული ხაზა, სოლდიური ხაზი ახალი სპარსული კი «ვან»³).

11 სტრიქონი... **אמר** **אמר** **אמר** ტვთ, განყენებული სახელი იმავე ძირისაგან რომლისაგანაცაა **אמר** (ძველი არამეული **אמר** «Güte, Gunst»)⁴, წარწერაში ეს სიტყვა შეესატყვისება ბერძნულ **ἀγαθός**-ს, რომელსაც ჩვეულებრივ «ხორციელი სილამაზის მნიშვნელობა აქვს (მაგალითად ჰომეროსთან), მაგრამ რომელიც გამოყენებულია აგრეთვე «სულიერი შეწების» აღსანიშნავად⁵. არამულ **אמר**-ს სწორედ ეს უკანასკნელ მნიშვნელობა ახასიათებს, მაგრამ მთელი წინადადება ისეა აგებული («არაეინ იყო მის მსგავსი»), რომ ტექსტში ალბათ ხორციელი სილამაზა მხედველობაში მიღებული. თუმცა შეუძლებელი არაა, რომ სიტყვები **אַמַּר** და **אמר** ორივე «სიკეთის» მნიშვნელობით იყოს ნაწილი.

— **אמר**—**אמר** **אמר** მთხ, არამეული სიტყვა საერთო სემიტური ძირისაგან **אמר** «სიკდილი», «გარდაცვალება», გამოყენებულია სპარსულშია (არამეული **אמר**, **אמר**, წაიკითხე **אמר**, ახალი სპარსული **امرد**, ძველი ირანული **amar**)⁶. ცოტა უცნაურია ფორმა, რომლითაც ეს სიტყვა არის წარწერაში წარმოდგენილი: მიმღეობა მრავლობითი რიცხვისან, როგორც ეს თავაზიანად მიგვითითა აკადემიკოსმა **Ա. კოკოცკოვმა**, მიმღეობის და I პირის ნაცვალსახელოვანი ნაწილია საშუალებით ნაწარმოები ზნის ფორმა, ნაცვლიდ **אמר**-სი⁷.

— **אמר** ხბ, ხმარება ხმარებული მრავალგვარი მნიშვნელობის მქონე არამეული ნაწილია, ჩვეულებრივი სემიტური სხვა ენებისათვისაც⁸, გამოყენებულია ჰეტეროგრაფიად სპარსულ ტექსტებშიაც, აგრეთვე წიგნურ ფალაურში (წაიკითხე **amar**, ავეტის **antara**, ახალი სპარსული **امرد**)⁹.

— **אמר** **אמר** **אמר** მნთ, status cstr.-ის ფორმა არამეული სიტყვისაგან **אמר** «წელი» (ებრაული **אמר**, ეგვიპტის არამეული st. emph. **אמר**, st. cstr. **אמר**, სირიული, **ܐܡܪ**, ასურულ-ბაბილონური **amru**, არაბული **عامر**), იხმარება სპარსულ (საშუალო სპარსულ) წარწერებშიაც, აგრეთვე წიგნურ ფალაურში (წაიკითხე **amr**, ავეტის **sarad**, **sarad**¹⁰, სომხურ ნასესხები სიტყვა **ամրասար**¹¹ «ახალი წელი»). გამოთქმა **21 אמר** ცოტა უცნაურია არამეულის თვალსაზრისით მოსალოდნელი იყო **אמר** **אמר**, კონსტრუქცია, რომელიც დამახასიათებელია სემიტურ ენათა დიდი ნაწილისათვის ხნოვანების აღსანიშნავად.

¹ იხ. ზევით, გვ. 18.

² შდრ. Th. Nöldeke, Mandäische Grammatik, Halle, 1875, p. 3 ff. შესაძლებელია ხანი წარწერაში ე-ს აღნიშნავდეს საერთოდ, მაგრამ ეტიმოლოგიური **ע**, როგორც **אמר** სიტყვიდან ხანს, თავის ადგილზეა შენახული.

³ Brockelmann, Gr., II, § 251/2.

⁴ Herzfeld, Paikuli, s. v.; Nyberg, ibid., II, 90—91.

⁵ Dalman, op. cit., p. 156.

⁶ შდრ. ძველი ქართული «კეთილი» (ორივე მნიშვნელობით).

⁷ Nyberg, ibid., II, p. 153; Bartholomae, op. cit., 1142.

⁸ Brockelmann, Gr., II, § 237.

⁹ Herzfeld, ibid., p. 150; Nyberg, ibid., II, p. 10.

¹⁰ Herzfeld, ibid., s. v.; Nyberg, ibid., II, 200—201; Bartholomae, ibid., 1566—1567.

¹¹ Hübschmann, p. 202.

III. წარწერის ენა

ბილინგვის პარალელური ტექსტის ენის გარკვევა მნიშვნელოვან სიძნელეებთან არის შეწყვეტილი. არასპეციალისტებს ეს უცნაურად მოეჩვენებათ. ჩვენ ვთარგმნით წარწე-
თითქოს გვესმის მისი შინაარსი. გვესმის ცალკეულ სიტყვათა და ფორმათა მნიშვნე-
ობა, ხოლო ენის გარკვევა გვიძნელდება. მაგრამ აღმოსავლური ეპიგრაფიკის პრაქტიკაში
ეს შემთხვევები იშვიათი არ არის და ამიტომ ეს გარემოება არაჩვეულებრივ რამედ
გუნდა გვეზენოს, მით უმეტეს. რომ საქმე გვაქვს თავისებური ენობრივი და პალეოგრა-
ფული ტრადიციის მქონე წარწერებთან, რომლებსაც სრულებით განსაკუთრებული ადგილი
ჩაეთქვამთ დღემდის ცნობილ აშკარა ძეგლთა შორის. ამიტომ ჩვენ არ მიგვაჩნია საჭიროდ
დავე გამოვიტანოთ დაუსაბუთებელი დასკვნები, რომ წარწერის ენა არის არამეული
რომელიმე საშუალო სპარსული (ფალაური, ფარსული) დიალექტი. შესაძლებელია მას
შეგვხვდეს, რაც მთლიანად ამოუცხვრელი იქნება № 1 წარწერა ან ახალი ძეგლები აღმოჩნ-
დეს, მოხერხდეს დამტკიცება იმისა, რომ ბილინგვის პარალელური ტექსტი ფალაურზე
რომელიმე სხვა (არამეულ?) ენაზეა შესრულებული, მაგრამ ამჟამად ჩვენ უმჯობესად
გვჩნია დავეკაყოფილდეთ მითითებით ცალკეულ მოვლენებზე, რომლებიც მხარს უჭე-
ფენ ან ეწინააღმდეგებიან ამ თუ იმ მოსაზრებას წარწერის ენის შესახებ.

წარწერის არამეული 1 ტექსტი სულ ორმოცდათერთამეტი სიტყვისა და ორი რიცხვი-
ის ნიშნისაგან (21) შედგება საკუთარი სახელების ჩათვლით. ამ რიცხვიდან შეიძლება—საკუ-
თარსი სახელია¹. მათ შორის ერთი (ןבדפ p-r-s-m-n) ორჯერ არის გამეორებული. და-
სახეინ ორმოცდათერთამეტი სიტყვიდან 23—თითოჯერ არის ნახმარი: חנא 'u-n-h (1); חור
h-r-y (1); חלף k-l-y-l (2); שחב b-t-h-s (2); חחא 'u-n-t (3); חצן n-s-y-h (3); חי
h-y-r (4); חוסו 'r-w-s-t (4); חוה 'b-y-d' (4); חמ m' (7); חנו p-r-n-w-s
(8); חג g-m-y-r (8); חכ h-k-y-n (8); חב t-b (9); חפ p-y-r (9); חר h-y-k
(9); חץ 'y-n-s (10); חד d-m' (10); חמ m-n' (10); חנ n-t-b-w-t' (11); חץ
h-y-t-y-n (11); חב ნაწილაკი (11); სიტყვა חנ s-u-t (11). ექვსი სიტყვა გვხვდება ორ-
ჯერ: ח r-b (4, 6); חח t-r-b-s (5, 6); חי h-r-y (5, 1 პირის ნაცვალსახელოვანი
წილაკით) და ח (9, st. cstr., უნაცვალსახელოდ); חל h-b-l (6, bis, უ დაბოლოებით
ბოლო შემთხვევაში); חל l' (8, 10); חח y-h-w-h (9, 10). חח m-l-k სიტყვა სამჯერ
არის ნახმარი. კავშირი i w ხუთჯერ (3, 4, 8, 9, 11) და y ნაწილაკი—რვაჯერ (1, 2, 3,
5, 6, bis, 8, 9). თუ განმეორებულ სიტყვებს არ ჩავთვლით, სულ ტექსტში, საკუთარი
სახელების გარდა, 32 სიტყვაა ნაწილაკებთან ერთად. ყველა ამ სიტყვიდან სამი შეიძლება
ცოტა თუ მეტი უეჭველობით სპარსულს მივაკუთვნოთ. დანარჩენი 29 სიტყვა სემიტური
(არამეული) წარმოშობისაა. განმეორებული სიტყვების ჩათვლით, მათი ხმარების 51 შემთ-
ხვევიდან 48 არამეულზე მოდის და მხოლოდ სამი შეიძლება სპარსულს მივაკუთვნოთ.
არამეულ სიტყვებში გვხვდება: ზმნა, არსებითი სახელი, ზედსართავი სახელი, მიმღობა,
კავშირი, უარყოფითი ნაწილაკი, პიროვნების ნაცვალსახელი, მიმართებითი ნაცვალსახელი,
ე.წ. მრეტყველების, თითქმის, ყველა ნაწილი. გარდა ამისა გვაქვს არამეული ენისათვის და-
ხმასითაებელი შესიტყვებანი (status constructus) და სხ. ყველაფერი ეს, თითქოს, საკმაო
საბუთია იმის დასამტკიცებლად, რომ პარალელური ტექსტის ენა არამეულია, მაგრამ, სამწუ-
ხროდ საკითხი ასე მარტივად არ წყდება და სოლენციზმები, რომლებიც ტექსტში გვხვდება,

¹ ჩვენ ვხმარობთ ამ გამოთქმას, მხედველობაში გვაქვს რა დაშვარლობა წარწერისა. ამ ტერმინის
ხმარებით ჩვენ არ გვინდა წინასწარ გადაწყვეტილი წარწერის ენის საკითხი.
² ზოგიერთი, როგორც ჩანს, სპარსულია (ןבדפ p-r-s-m-n, חצן n-s-y-h, חח p-r-n-w-s), ზოგიც
არამეული (חוה 'b-y-d', חוסו 'r-w-s-t), ხოლო ნაწილი უცნობი წარმოშობისა.
³ იგივე ძირია, რაც חב t-b სიტყვაში.

ეკუთვნის. ჩვენთვის ცნობილია მხოლოდ სპარსული ენა, რომელიც არამეულ ჰეტეროგრაფებს ხმარობს. გარდა ამისა, არქეოლოგიური გათხრების დროს არმაზსა და საქართვლოს სხვა ძველ კულტურულ ცენტრებში მოპოვებულია რამდენიმე წარწერა აზკარად სწავილო სპარსულ დიალექტებზე¹. რაც მოწმობს ამ ენის გავრცელებულობას ძველ ივერიაში. ამ მოსაზრებას თითქმის მხარს უჭერს ტექსტში ხმარებული რამდენიმე სპარსული სიტყვა. ამ შემთხვევაში უ დაბოლოება უსუჰი სიტყვისა შეიძლება განხილულ იქნეს როგორც ფალაური სუფიქსი, ხოლო არამეულის თვალსაზრისით უმართებულო ფორმები იქნას იმით. რომ ისინი ჰეტეროგრაფებად არიან გამოყენებული სპარსული ტექსტისათვის. ბერამ ამ მოსაზრების გარდა, ჩვენ არ შეგვიძლია მივეუთითოთ რაიმე წმინდა სპარსულ ლემენტზე, რომელიც საშუალებას მოგვცემს დანამდვილებით ვამტკიცოთ ტექსტის ენის სპარსულობა. გარდა ამისა, ჩვენი წარწერა ხასიათდება ზოგიერთი მოვლენით, რომელიც მას არსებითად განასხვავებს ჩვენთვის ცნობილი სპარსული ძეგლებისაგან. პირველ ყოვლისა უნაადრეობას იქცევს სპარსული სიტყვის ძალიან მცირე რაოდენობა. თუ მხედველობაში ავიღებთ საყოველთაოდ გავრცელებულ «პიტიაზშ» ტერმინს, რომლის წარმოშობა უკიდრე სადააო, წარწერაში სულ ორი სპარსული სიტყვა გვაქვს: **𐎱𐎠𐎼𐎿** და **𐎱𐎠𐎽𐎢**. ახ შეიძლება ეს გარემოება მხოლოდ იმით აიხსნას, რომ ჩვენი ძეგლები საშუალო სპარსულ მონუმენტალურ წარწერათა შორის არიან უძველესნი, სახელდობრ პართული ეპოქისა და რომ ამიტომ ისინი უფრო ახლოს დგანან არამეულთან, ვიდრე დღემდის ცნობილი საშუალო სპარსული სხვა წარწერები. ავრომანის ცნობილი პერგამენტი ბევრად უფრო ხშირია, ვიდრე ბლინგვა და უფრო ძველ ეპოქას ეკუთვნის², ვიდრე № 1 წარწერაც კი, მიუხედავად ამისა, ასეთ სიახლოვეს არამეულთან და ისეთ თავისებურებებს, როგორც არმაზის ძეგლი, ის არ იჩენს. ავრომანის ეტრატში ყოველი სამი სიტყვის შემდეგ ერთი — სპარსულია და საერთოდ დამწერლობის მთელი სისტემა და ძეგლის ორთოგრაფია, თუცა ახლოს დგას არამეულთან, მაგრამ ამავე დროს ამჟღავნებს დიდ მსგავსებას, ზოგჯერ ღენტურობას, მერმინდელ საშუალო სპარსულ მონუმენტალურ წარწერებთან. იგივე ითქვას სარპლის წარწერის შესახებ, რომელიც იმავე ეპოქას ეკუთვნის, რომელსაც ჩვენ № 1 წარწერას ვაკუთვინებთ (I საუკუნე ჩვენი წელთაღრიცხვით) და რომელიც, მამასადამე. დაახლოებით ერთი საუკუნით უფროსია, ვიდრე ჩვენი ბლინგვა. გარდა ამისა, არამეული ხმის ფორმები ჩვენ წარწერაში არ არის ისე გამოყენებული, როგორც ეს ჰუზვარიშის ორივე საშუალო სპარსულ სისტემას ახასიათებს (მრავლობითი რიცხვის მესამე პირი ჰერფექტის ან იმპერფექტისა), არამედ წარმოდგენილია ცოტა თავისებური სახით. აღსანიშნავია აგრეთვე, რომ ორთოგრაფიის მთელი სისტემა, დამწერლობაზე რომ არა ეთქვას: რა, არსებითად განსხვავდება სპარსული ტრადიციისაგან. ასე, მაგალითად, ჩვენ წარწერაში არა გვაქვს არც ერთი შემთხვევა ჯ-ს გამოყენებისა ო-ს გადმოსაცემად. წინააღმდეგ სპარსული ძეგლებისა. გარდა ამისა, როგორც ცნობილია უ³ და 71 ფალაურში. ხოლო ფარსულში 𐎱-ც, ერთნაირად იწერება, მაშინ როდესაც არმაზის ეპიტაფია მტკი-

¹ ასე, მაგალითად, წარწერა არმაზში ნაპოვნს ვერცხლის პინაკზე ასფურუკ პიტიაზის სამარხიდან, ზრეთვე მტკად საუვრადღობა წარწერა დედოფალ დენაქეს იწავლია—გმაზე: **𐎱𐎠𐎽𐎢 𐎱𐎠𐎼𐎿 𐎱𐎠𐎽𐎢** ა. ი. „დენაქე, დედოფალთ დედოფალთ, მახდას თაყვანისმცემელი, რომელიც ესაგს (?) თავის სხეულს“ (Mordtmann, Sasanidische Gemmen, ZDMG. XXIX, 1875, p. 201—202; Дорн, Докладъ Императорской Археологическѣй Комисси, 1876—1879; Herzfeld, Paikuli). რადავანც გემა საქართველოდან წარმოდგება, საფიქრებელია, რომ წარწერაში მოხსენიებულ დედოფალს რაიმე კავშირი აქვს ივერიის სამეფო კართან (შდრ. სპინაალმდეფო ახი Justi-სთან, გვ. 84) ამ წარწერას ჩვენ კიდევ დავუბრუნებდით.

² ავრომანის პერგამენტის დათარიღებისათვის იხ. Neilsen C. Debevoise, A Political History of Parthia, Chicago, 1938, p. 202, შგვ. 62. იქვეა ლიტერატურა

სხვაგვებით, მიცვალებულის ხნოვანება წინ არის წამოწეული და ქება სულ ბოლოს არის მოთავსებული. მაგრამ, ბერძნული ტექსტის კომპოზიციური აღნაგობა არამეულისაგან მართო ამით არ განისაზღვრება. ასე, მაგალითად. ბერძნულში არ არის საფლავის კუთვნილება აღნიშნული რაიმე სპეციალური საშუალებით და წარწერა პირდაპირ იწყებს: **ΣΗΡΑΠΕΙΤΙΣ**; გარდა ამისა, იქ არ არის გამოხატული მწუხარება, რომელიც პარალელურ ტექსტში საგანგებოდ არის გახაზული **ΠΛΗ**-ის გაორკეცებით. თვით ტექსტი წარწერა ბერძნული ნაწილისა ცოტა უფრო მოკლეა, ვიდრე პარალელურა ტექსტი. ბერძნულ ტექსტი ამგვარად არის შედგენილი: 1. მიცვალებულის სახელი, ყოველგვარი მითითების გარეშე, რომ საფლავი მას ეკუთვნის; 2. მისი მამის, ქმრისა და მამამთილის¹ სახელები და მათი თანამდებობანი; 3. მიცვალებულის ხნოვანება; 4. შესხვა. პარალელურ ტექსტს გვაქვს: 1. მითითება I პირის ნაცვალსახელის საშუალებით. თუ ვის ეკუთვნის საფლავი; 2. მიცვალებულის სახელი; 3. მიცვალებულის მამის, ქმრისა და მამამთილის სახელები მათ: მდგომარეობის აღნიშვნით; 4. მწუხარების შეძახილი; 5. შესხვა; 6. ხნოვანება მიცვალებულისა ამგვარად, ბილინგვის ორივე ტექსტი, როგორც ეს ჩვეულებრივ ხდება ხოლმე ასე შემთხვევებში, არ წარმოადგენს ერთმანეთის ზუსტ გამეორებას. არამედ ამჟღავნებს ზოგაერთ ტექსტულურ განსხვავებას. მაგრამ ჩვენთვის უფრო მნიშვნელოვანია განსხვავებები კომპოზიციის მხრივ. ეს განსხვავებანი, თუნდაც უმნიშვნელონი, მოწმობენ, რომ სტელის ორივე ტექსტი დაკავშირებულია ერთმანეთთან ახლოსმდგომ, მაგრამ რამდენადღე თავისებურ ნათქვამი ტრადიციებთან.

ნათქვამიდან ცხადია, რომ წარწერის ტექსტი წარმოადგენს სავესებით განვითარებული, თითქმის სრულყოფილ ფორმას ეპიტაფიებისა იმ უძველეს და პრიმიტიულ წარწერებთან შედარებით, როდესაც კმაყოფილებოდნენ მიცვალებულის მარტო სახელის მოხსენიებით. მხოლოდ შედარებით გვიანდელ ეპოქაში, კულტურული და ეპიგრაფიკული ტრადიციების განვითარებასთან ერთად ჩნდება საფლავის ქვებზე უფრო დაწვრილებით ცნობები მიცვალებულის შესახებ, აგრეთვე მწუხარების გამოხატულება და სხ. რაც შეეხება შესხმასა და ხნოვანებას, ეს უკვე დამახასიათებელია. უმთავრესად, რომაული ეპოქის ბერძნულ-ლათინური, ებრაული და ახალპუნური წარწერებისათვის. ბილინგვის სახით ჩვენ ამგვარი წარწერის ნიმუში გვაქვს. სურათის მთლიანობისათვის გვაკლია მხოლოდ გარდაცვალების თარიღი და მიცვალებულის დედის სახელი. რომელიც ხშირად არის სოლმე ეპიტაფიებში მოცემული.

V. მოკმედი პირები

საკუთარმა სახელებმა ჩვენ გავვიწყეს უმთავრესი დახმარება წარწერის ამოშიფრვისას. ასეთივე მნიშვნელობა აქვთ მათ იმ ისტორიული სურათის გასათვალისწინებლად. რომელთანაც ძველი არის დაკავშირებული. დასასრულ: წარწერაში მოხსენებული პირების დაწვრილებითი ტიტულატურა საშუალებას იძლევა მეტად მნიშვნელოვანი დასკვნები გაკეთდეს ძველი ივერიის პოლიტიკური ცხოვრებისა და სახელმწიფო წყობილების შესახებ I—II საუკუნეებში.

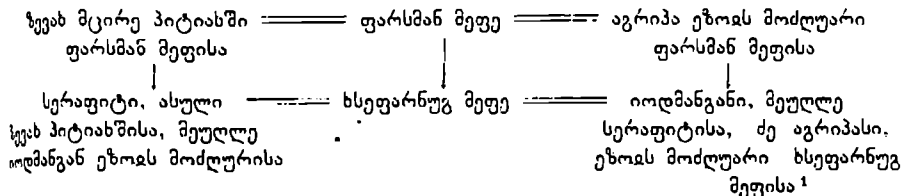
წარწერის მთავარი პირი სერაფიტია. ჩვენ ვგებულობთ, რომ ის არის ასული ფარსმან მეფის უმცროსი პიტიახშის ზევანისა და მეუღლე ხსენარნუგ² მეფის ეზოის მოძღუ-

¹ სერაფიტის მამამთილის სახელი ბერძნულში უფრო ვრცლად არის მოცემული. ვიდრე პარალელურ ტექსტში.

² ბერძნულ ტექსტში არ არის ნაჩვენები, თუ ვისი პიტიახშები იყვნენ ზევანი და აჯრია; სამაგიეროდ, პარალელურ ტექსტში ხსენარნუგ მეფის ტიტული არაა იმე დაწვრილებით მოცემული, როგორც ბერძნულში („ივერიის დიდი მეფე ხსენარნუგი“).

³ სიტყვა მოგვყავს იმ ფორმით, როგორც ეს წარწერაშია წარმოდგენილი.

ის იოდმანგანისა ძისა ჰუპლიკოს აგრიპასი. იმავ ფარსმანის ეზოეს მოძღურისა. ანგვა-
რდ. კოლქმარი სერაფიტი და იოდმანგანი, ხსენფარნუგ მეფის თანამე-
ჯროვენი. შეადგენენ ერთ თაობას. მათი მშობლები, სერაფიტის მა-
ჰაზევახ უმცროსი პიტიახში და იოდმანგანის მამა აგრიპა ეზოეს
ძიძლუარი, ფარსმან მეფის თანამედროვენი არიან და მასთან ერთად
ქნა თაობას ეკუთვნიან. წარწერაში მოხსენებულ პირთა ერთმანეთთან ურთი-
ერთობა ჩვენ ამგვარად წარმოგვიდგენია.

ამ სქემიდან ჩანს, რომ ორჯერ მოხსენებული ფარსმან მეფე არის ერთი და იგივე პირი.
რომელიც წინ უძღოდა ხსენფარნუგ მეფეს ივერიის ტახტზე. ამიტომ არა გვაქვს საფუძველი
ფარსმანი და ხსენფარნუგი ერთმანეთის თანამედროვეებად მივიჩნიოთ და აქედან გამოვიტა-
ნოთ დასკვნები ორმეფობის შესახებ ივერიაში იმ დროისათვის, რომელსაც წარწერა
გუთუნის.

ძალიან მნიშვნელოვანია ფარსმან მეფის მოხსენიება წარწერაში. იმ ეპოქისათვის
ჩვენთვის ცნობილია (ქართული² და ბერძნული³ წყაროებით) ფარსმან მეფე, რომელსაც
ურთიერთობა ჰქონდა რომის იმპერატორ ადრიანესთან (117—138) და ანტონინესთან
(138—161) და რომელმაც, როგორც შესანიშნავმა სახელმწიფო მოღვაწემ, შესძლო სარ-
გებლობა გამოეტანა ივერიის სამეფოსათვის პართიისა და რომის წინააღმდეგობიდან⁴.
მან იმზავრა კიდევ სტუმრად რომს, თავისი მხლებლებით, კეისართან. დიონ კასიოსის
სიტყვით „როდესაც ფარსმან ივერიელი მეუღლით მივიდა რომს, [ადრიანემ] გააიღა
მისი სამფლობელო, ნება დართო მას მსხვერპლი შეეწირა კაპიტოლიუმში, მისი ცხენო-
სანი ქანდაკება დადგა მარსის მოედანზე და ნახა სამხედრო ვარჯიშობა თვით [ფარს-
მანისა], მისი შვილისა და ივერთა სხვა წარჩინებულთა“⁵. შესაძლებელია, რომ ჩვენი
წარწერის ფარსმანი იგივეა⁶, რაც დიონ კასიოსის ზემოთ ხსენებული „ფარსმან ივერიელი“.
თუ ეს მოსაზრება სწორია, მაშინ ეს ჩვენ საშუალებას მოგვცემდა დავეჯუტებინა ბი-
ლინგვის თარიღი. ფარსმან მეფე, როგორც ცნობილია, თანამედროვე იყო ანტონინე იმ-
პერატორისა, რომელიც 138—161 წლებში მეფობდა, ისე რომ ფარსმანის მეფობა მეო-
რე საუკუნის ნახევარმდე აღწევს. მეორე მხრით, წარწერიდან ჩანს, რომ სერაფიტი და
იოდმანგანი ფარსმანის მომდევნო მეფის ხსენფარნუგის თანამედროვენი არიან, მაშასადამე.

¹ ორი ხაზით დაკავშირებულია ერთმანეთთან ერთი თაობის ხალხი. ისარი უჩვენებს მომდევნო თაობის
პირებს.

² მაგ., ქართლის მოქცევის მატიანუში და აგრეთვე ლეონტი მროველთან.

³ დიონ კასიოსი ვ. ლატიშვითან, *Известия древних писателей, греческих и латинских о Скифии и Кавказе*, ტ. I, 1893—1900, გვ. 622.

⁴ ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, თბილისი, 1928, გვ. 159; ს. ჯანაშია, საქართველოს
ძველი ისტორიული ძეგლები, გვხ. „კომუნისტი“, 1. VI, 1941, № 127/6132, შემოკლებით „პრავდა“-ში:
29. V, 1941.

⁵ ვ. ლატიშვილი, იქვე, გვ. 622.

⁶ შვრ. ს. ჯანაშია, იქვე, გვ. 2.

3. ენიშვი-ს მოამბე, ტ. XIII.

წარწერა უნდა მივაკუთვნოთ II საუკუნის მეორე ნახევრის ახლო ხანას ან იმავე საუკუნის მესამე ნეოთხედის ბოლოს.

როგორც უკვე აღვნიშნეთ, წარწერიდან ჩანს, რომ ფარსმანის მომდევნო მეფე ივერიის ტახტზე იყო ხსენებული¹. რომელიც ატარებდა ტიტულს „დიდი მეფე“, როგორც ეს ბილინგვის ბერძნული ტექსტის სათანადო ადგილის მიხედვით უნდა ვივარაუდოთ. ჩვენ არ ვიცით, ფარსმანის შვილი იყო ის, თუ ივერიის ტახტი მან უფროსობი დაიმკვიდრა, მაგრამ ყოველ შემთხვევაში უძველესია, რომ ფარსმანის შემდეგ ივერიის ს მფეუს სწორედ ის განაგებდა. მისი სახელი არ გვხვდება საქართველოს I და II საუკუნე მფეთათ სიებში, მაგრამ გამორიცხული არაა შესაძლებლობა, რომ ის იმალეობდეს შოკეეეაე ქართლისაჲს მატრიანეში ან ლეონტი პროველის თხზულებაში დაჰახინჯებულ ფორმით შემონახულ რომელიმე სახელწოდებაში.

პირველად ამოტივტივდა აგრეთვე ეხოზს მოძღუარ (ბერძნული ტექსტით პიტიახჲ პუპლიკიოს აგრიპას სახელი. რაიმე სხვა ცნობა ამ პიროვნების შესახებ ჩვენ არ მოგვპოვება. რაც შეეხება სერაფიტის მამის, ზევახის სახელს, იგი რამდენჯერმე გვხვდება არ მამში მოპოვებულ ნივთთა წარწერებზე: №1 წარწერაში, აგრეთვე ბერძნულ წარწერაში რომელიც მოთავსებულია ასპაურუე პიტიახშის სამარხში მოპოვებული ოქროს ქამრის აბ ზინდში დამავრებულ გემაზე: *Καραα. Ζεβαχ. Ζαή (sic) μαα «ქარპაკ. ზევახ, ჩემსი ცოცხლე»*.

მაგრამ №1 წარწერის ზევახი არ შეიძლება გაეიაიგეეოთ ბილინგვის ზევახთან. რადგან მათ შორის, როგორც ვფიქრობთ ± ერთი საუკუნის ქრონოლოგიური განსხვავებაა. სამაგვიროდ, გემის წარწერაში მოხსენებული ზევახი შეუძლებელი არაა, იდენტური იყო სერაფიტის მამისა². ქართულ საისტორიო წყაროებში ეს სახელი მე არ შემხვედრია.

წარწერიდან პირველად ვგებულობთ აგრეთვე ხსენარნუე მეფის ეხოზს მოძღურის იოდმანგანის შესახებ. რაიმე სხვა ცნობები მასზე ჩვენ არ მოგვეპოვება. საერთოდ წარწერაში მოხსენებულ პირობა დიდი ნაწილი დღემდის სრულებით უცნობია. ეს გასგებია. არმაზის ოდმოჩენების საშუალებით პირველად ეფინება შუქი ქართველი ერის ისტორიის ისეთ ეპოქას, რომლის შესახებ დღემდის არამც თუ დეტალები არ ვიცოდით, არამედ თითქმის არაეითარი ცნობები არ მოგვეპოვებოდა. ამიტომ საეკირეული არაა, რომ მოკლებული ვართ საშუალებას წარწერებში მოხსენებულ სახელები სხვა წყაროებიდან ცნობილ პირებს დაეუკავშიროთ. მით უფრო მნიშვნელოვანია ჩვენთვის ეს ძეგლები. ისინი თვალწინ გვიშლიან სურათს ქართველი ხალხის ცხოვრებისა ჩვენი წელთაღრიცხვის დასაწყის ეპოქაში. რომლის შესახებ აქმდის არც თუ საესებით ნათელი წარმოდგენა ვექონდა.

VI. ტმჰსტის კომენტარიები

ახლა, როდესაც წარწერა ამოშიფრული და გადათარგმნილია, მისი კომენტარება გაცილებით გაადვილებულია, თუქა. წარწერასთან დაეკავშირებული ზოგიერთი დეტალის გამორკეევისას ისმის რიგი საკითხები. რომლებსაც გადასაჭრელად ახალი მასალების მოპოვება იქნება საჭირო. მიუხედავად ამისა. ჩვენ მიერ ამოშიფრული ტექსტის საფუძველზე შესაძლებელია ზოგიადად აღდგენილ იქნეს ისტორიული სურათი, რომელთანაც წარწერები დაეკავშირებული.

ძალიან მნიშვნელოვანია მრავალრიცხოვან პიტიახშთა მოხსენიება არმაზის წარწერებში. ასე, მაგალითად, წარწერაში ინტალია-გემანზე მოხსენებულია „*Αναστασας*“ „*ასპაურუე პიტიახში*“. არმაზში მოპოვებული ვერცხლის ერთი ჰენაკის წარწერაში ისეენიება ბერსუმა პიტიახშის სახელი (დღემდის მიცემით ბრუნვაში *Μερεσμασ αναστῆ*)³.

¹ სახელის ეტიმოლოგიისათვის იხ. *Justi*, გვ. 94.

² შტრ. აკად. ს. ჯანაშია, იქვე, გვ. 2.

³ სახელის ურუბლე გვხვდება №1 წარწერაშიაც (13 სტრიქონში).

⁴ ს. ყაუხჩიშვილი, ხს. ნაშრომი, გვ. 169 მდ.

⁵ იქვე, გვ. 171.

პიტიახშითა სახელები გვხვდება არმაზის ორივე არამეულ წარწერაში, აგრეთვე ბილინგვის ბერძნულ ტექსტში: გარდა ამისა, ბორის (შორაპნიდან) წარწერაში დასახელებულია „ბუჲ მიპრ კეთილი პიტიახში“ და სხ. ამ ცნობებში ახალი ჩვენთვის ის არის, რომ პირად ეს პიტიახი ივერიის მეფეთა პიტიახებად იწოდებოდა. ასეა ბილინგვაში (ზევახი, ფარსმან მეფის მცირე ანუ უმცროსი პიტიახში), აგრეთვე № I წარწერაში (თხუშუ ვ-რ-გ-ს მოხსენებულია მიპრდატ მეფის პიტიახშად), იგივეა ბილინგვის ბერძნულ ტექსტში (პიტიახში ჰუპლიკოს აგრიპა, მამა იოლმანგანისა) და სხ.

უკანასკნელ დრომდის ჩვენს სამეცნიერო ლიტერატურაში გავრცელებული იყო აზრი, რომ პიტიახშატი წმინდა სპარსული ინსტიტუტია, რომელიც გაცილებით გვიან ჩნდება საქართველოში, სახელდობრ, IV საუკუნის დასასრულს ან V საუკუნის დამდეგს, როდესაც იფრიის სამეფო სასანიური სპარსეთის ვასალურ დამოკიდებულებაში მოექცა და რომ პიტიახშებს სპარსეთის მეფეები ნიშნავდნენ საქართველოში, ვითარცა მმართველებს მათი სავასლო ტერიტორიისა¹. ჩვენი წარწერების წყალობით ირკვევა, რომ ასეთი ინსტიტუტი საქართველოშიც არსებობდა და რომ ივერიის მეფეებს თვით ჰყავდათ მოხელეები, რომლებსაც პიტიახშები ეწოდებოდათ. ეს არის ერთ-ერთი უმთავრესი დასკვნა, რომლის გამოტანის საშუალებას გვაძლევს ბილინგვის შესწავლა. მაგრამ წარწერაში ზევახი მოხსენებულია არა უბრალოდ პიტიახშად, არამედ „მცირე“ ან „უმცროს“ პიტიახშად. ზემოთ ჩვენ საკმაოდ ნათლად დავინახეთ, ლინგვისტურ მოსაზრებათა საფუძველზე, რომ ბილინგვის ორივე ტექსტში გამოყენებული ტერმინების მნიშვნელობა მხოლოდ «მცირე» ან «უმცროსი» შეიძლება იყოს. ეს დღეულება შეიძლება დამტკიცდეს ისტორიული მოსაზრებებითაც. ჯერ ერთი, არ უნდა დროს, როდესაც ბილინგვა იწერებოდა, ზევახი მართლა პიტიახშის ფუნქციებს ასრულებდა, საჭირო არ იყო სპეციალური აღნიშვნა, რომ ის «ახლანდელი» ან «ახალი» პიტიახშია. ეს, რამდენადაც მე ვიცი, არც თუ ისე ხშირად ხდება ხოლმე. მეორე, ზევახი მოხსენებულია წარწერაში პიტიახშად ფარსმან მეფისა, რომელთან ერთად (და აგრეთვე აგრიპასთან) ის წინა თაობას ეკუთვნის. წარწერის შედგენის დროს კი ივერიის ტახტს ფარსმანის მომდევნო მეფე ხსენარსევი განაგებს². ამით აიხსნება, რომ ბილინგვის ბერძნულ ტექსტში ფარსმანი (რომლის პიტიახშიც ზევახი იყო) სრულებით არ არის მოხსენებული, მაშინ როდესაც ხსენარსევის სახელი საგანგებოდ არის ხაზგასმული, მისი ინსტიტუტის მითითებით: „იბერთა დიდი მეფე“. ამიტომ ძნელი წარმოსადგენია, რომ ხსენარსევის დროს «ახლანდელი» ან «ახალი» პიტიახში მისი წინამორბედი მეფის მოხელისათვის ეწოდებინათ. ახვილად შესაძლებელია, რომ წარწერის შედგენის მომენტში ზევახი არც კი ყოფილიყო ცოცხალი; ყოველ შემთხვევაში, ფარსმანის «ახლანდელი» ან «ახალი» პიტიახში ის ვეღარ იქნებოდა იმ უბრალო მიზეზის გამო, რომ წარწერის შედგენის მომენტში, როგორც ჩანს, თვით ფარსმანი აღარ არსებობდა. იგივე ითქმის არამეული ხაზუქალი-ისათვის წარმოდგენილი თარგმანის შესახებ: «ახალგაზრდა პიტიახში» (რუსულად «нового питиакша»). წარწერიდან ჩანს, რომ ზევახს მოუკვდა ოცდაერთი წლის ქალი. რომლის მამა იმ დროისათვის ძალიან ახალგაზრდა, ალბათ, ვეღარ იქნებოდა (თუ კი პაერთოდ ის ცოცხალი იყო). გარდა ამისა, საეჭვოა, რომ წარწერას ამოკვეთმა არ აძლავდა თუ რომელ პიტიახშზე იყო საუბარი, რა იყო მისი ტიტული და რომ ერთად და იმავე პირს, ისიც მალალი თანამდებობის სახელმწიფო მოხელეს, ხან «ახალ» პიტიახშს უწოდებდა, ხან კიდევ «ახალგაზრდას» («ახალია და «ახალგაზრდა» რეალურად ერთმანეთისაგან ძალიან დამორბეული ცნებებია: შეიძლება იყოს ახალი, ახლად დანიშნუ-

¹ იხ. საქართველოს ისტორია უძველესი ხანიდან ჩვენს დრომდე, თბილისი, 1942, გვ. 65—66.

² იხ. ზევით, გვ. 32—33.

ლი მოხელე, ძალიანაც მოხუცებული ყოფილიყო). ბილინგვის ორივე ტექსტის დეტალურ შესწავლამ დამარწმუნა, რომ მწერალი საკმაო ოსტატობით არჩევს ბერძნულ და არამეფეს შესატყვისობებს და ჩვენ არა გვაქვს საბუთი ვიფიქროთ, რომ მას არ ესმოდა ბერძნულ ტექსტის მნიშვნელობა და ამიტომ შეცდომით თარგმნიდა მას არამეფულზე ან პირიქით.

ამ ტერმინების შინაარსის გაგებაზე დამოკიდებულია მეტად მნიშვნელოვანი ისტორიული დასკვნები, რომლებიც ჩვენ შეგვიძლია გამოვიტანოთ იმისდა მიხედვით, თუ როგორ გვესმის ეს სიტყვები. თუ ჩვენ დავეთანხმებით ხსენებული სიტყვებისათვის წარმოდგენილ თარგმანებს, მაშინ ზევაბ «ასლანდელ» ან «ახალ» პიტიახშთან ერთად «ახლადელად» უნდა მივიჩნიოთ თვით ფარსმან მეფეც, რომლის მოხელეც ზევახი იყო. მაგრამ «ახლანდელია» აგრეთვე ხსენარნუგიც, იოდმანგანისა და სერაფიტის თანამედროვე მეფე წარწერაში ერთდროულად ორი მეფის მოხსენიება კი შეიძლება აიხსნას მხოლოდ ორმა ფობით I და II საუკ. ივერიაში, რის შესახებ მართლაც მოგვითხრობს „მოკცევაჲ ქართლისაჲს“ მკითხველს. მაგრამ ასეთი დასკვნისათვის ჩვენი წარწერა არავითარ საბუთს არ იძლევა და როგორც ლინგვისტური, ისე ისტორიული მოსაზრებანი უეჭველს ჰყოფენ, რომ წარწერაში არ შეიძლება სხვა რამეზე იყოს საუბარი, თუ არ იმცირეა ან, რაც იგივეა „უმცროს“ პიტიახშზე.

აქამდის ჩვენ «მცირე» ან «უმცროს» პიტიახშთა შესახებ არავითარი ცნობები ამოგვეპოვებოდა, მაგრამ თვით წარწერა არის ასეთი ინსტიტუტის არსებობის ავტორიტეტული საბუთი და არა გვაქვს უფლება მას არ დაუუჯგოროთ. უმცროს პიტიახშთა ინსტიტუტი კი «უმცროს» ან, ძველი ტერმინოლოგიით, «დიდი» პიტიახშთა არსებობასაც გულისხმობს. არამზის წარწერებში ასეთი ინსტიტუტურა არ გვხვდება, მაგრამ მისი არსებობა უნდა ვივარაუდოთ, ვინაიდან იგი დამოწმებულია ივერიის მეზობელ ქვეყანაში, სომხეთში. ცნობები ამის შესახებ შენახული აქვს სომეხ ისტორიკოსს აგათანგელოსს, რომელიც გადმოგვცემს, რომ თრდატ მეფემ „შეკრიბნა მთავარნი ნახარათა და განმგებელნი ქვეყანათა პირველ, იშხანი ანგლ-ტუნისა, მეორედ, იშხანი აღმნიქისა. რომელი იგი არს პიტიახში დიდი“¹. იმავე თხზულების არაბულ ვერსიაშიაც შენახულია ცნობები, საიდანაც ჩანს, რომ აღმნიქის მმართველი მართლაც „დიდი პიტიახშის“ ტიტულს ატარებდა: „და მეფე თრდატმა, როდესაც მიაღწია ქალაქს ვალარსაბატსა, ბრძანა, რომ წარმდგარიყვნენ მწერალნი სამეფოსა მისისა და უბრძანა მათ მიეწერათ წერილები მისი სამეფოს ყველ მეხოვრებისათვის, რათა მოსულყოყვნენ მთავარნი და არხოზნი. ერისთავნი და მმართველნი წინაშე მეფისა, ქალაქსა ვალარსაბატსა — წერილები აფხაზთა მეფისა, ქართველთა მეფისა და წერილი ალანთა მეფის მიმართ და აუხსნა მათ მან წერილებში ყოველი, რაცა გარდახდა მათ და უთხრა: „ამისათვის ჯერ არს თქვენდა, რათა მოხვიდეთ ჩემდა სასწრაფოდ“. და როდესაც მიაღწიეს წერილებმა, მივიდა მასთან სამი მეფე: მეფე აფხაზთა მეფე ქართველთა და მეფე ალანთა და მათთან ერთად კრებული მმართველთა, პირველ მმართველი გიბსისა, მეორე, მმართველი არტანუჯისა², რომელსა ეწოდების ბიკასი (პიტიახში) დიდი“³. მეორე სომეხი ისტორიკოსი ფაუსტოს ბიზანტიელი აღმნი

¹ «*წიარსხუთა დეკლარაცია ნაქარაორთუნი ს დიოსთაკაჲს ანქარაჲს. ათაქსნი ბქჷსანნი სნიკოსანი, სრქილქ ბქჷსანნი სუბსილქ, ირ ს რქჷსაჲს მსბ...*» *სტაქსანდელეჲს ჳათონიქსანი ჳაიქი, სქიქი.* 1909, 795, გვ. 414. შტრ. აგრეთვე Marquart, Eranšahr, p. 166.

² არტანუჯი ტექსტში მკომინდელი დამახინჯებაა ნაცვლად არჯ-ისა. შტრ. ბერძნ. Ἀρτάνουჯι, სომ. Արտან, სქჷს სიტყვის პარალელური ფორმა (შტრ. მ. ხორენელი, გვ. 111), რომელიც ძველ ეპოქაში აღმნიჭობს პროვინციის აღსანიშნავად იხმარებოდა (შტრ. Marquart, Eranšahr, გვ. 14 ს; 25).

³ Н. Я. Марр. Крещению армян, грузин, абхазов и аланов святым Григорием, გვ. 112—114; والملك ترضاط لما بلغ الى مدينه ولرصباط امر ان يحضروا كتاب ملكه وامرهم ان يكتبوا لي جميع اهل مملكته ليحضروا القواد والاراكه والريسا والسلاطين الى الملك في مدينه ولرصباط:

პიტიახშს დიდი იშხანს უწოდებს: „მაშინ განუღდა სომეხთა მეფეს ერთი მისი მთავანი, აღმნიქის დიდი იშხანი, პიტიახშად სახელდებული, რომელიც იყო ერთი მთავანი, მთავართავანი უპირატესთავანი ნეფის სასახლისა“¹. მოყვანილი ფაქტები არ ტოვებენ. რომ საქმე ეხება სწორედ დიდი პიტიახშის ინსტიტუტს და არა მხოლოე კონკრეტული პიროვნების საპატიო სახელწოდებას.

ის ფაქტი, რომ სომხურში დადასტურებულია ტერმინი „დიდი პიტიახში“, ხოლო კუთვნილების მამა, როგორც გამოირკვა, „მცირე პიტიახშის“ ტიტულს ატარებდა, მოწმობს „ჩვეულებრივი“ პიტიახშების გარდა ძველ ივერიაში არსებობდა ინსტიტუტი მცირე და დიდი პიტიახშებისა.

დაგვიჩვენია ვუპასუხოთ კითხვას: რა ფუნქციებს ასრულებდა პიტიახში და რაში გამოიყოფოდა მისი ხელისუფლება. ამ საკითხის გამოსარკვევად საჭიროა გავითვალისწინოთ პიტიახშის დანიშნულება სომხეთსა და სპარსეთში, ვინაიდან საფიქრებელია, რომ იმ უკუაშში, როდესაც ეს ტერმინი შემოდინოდა ჩვენში, მას დაახლოებით მაინც იგივე დანიშნულება ექნებოდა. რაც ივერიის მეზობელ ქვეყნებში, საიდანაც ეს სიტყვა უნდა იყოს შემოდინდა. სასანურ იმპერიაში. რომელმაც ეს სიტყვა (და მის მიერ აღნიშნული ინსტიტუტი) არშაქიანთ სახელმწიფოსაგან მიიღო შემკვიდრობა, პიტიახშები ინიშნებოდნენ ვასალურ დამოკიდებულებაში მყოფ ქვეყნებში, სომხეთსა და ასურეთში². პიტიახშს მხოლოდ ადგილი ექირა იმპერიის სახელმწიფო იერარქიაში და თავისი რანგით ის თვით „დიდი ვაზირზე“ (პაზაროპატზე) უფრო მაღლა იდგა და მხოლოდ პარგუპატს უთმობდა პრივილეგიას³.

სომხეთში პიტიახში ეწოდებოდა ზოგიერთი სანაპირო მხარის მმართველს. აგათანგელოსის სიტყვით დიდებულთ შორის, რომლებიც თან ახლდნენ თრდატს კისართან მისი პოპულარობის დროს, გარდა გრიგოლ არქიეპისკოპოსისა, მისი შვილის არისტაკ ეპისკოპოსისა და კიდევ ერთი ეპისკოპოსის ალბიანისა, იყვნენ მისი სასახლის ოთხნი უპირატესნი (გონარეჟი), პიტიახშებად (იუხიუხი) წოდებულნი: პირველი სამპანაკალი (Markhüter) ნარშირაკანის მხრიით; მეორე—ასორესტანის მხრიით; მესამე არვესტანის მხრიით, მეოთხე—პსკითიქის-მხრიით⁴. ეს მმართველნი, როგორც ჯერ კიდევ Marquart-მა აღნიშნა⁵, განაგებდნენ არა ხსენებულ მხარეებს, არამედ მათ მოსაზღვრე ან მათ მახლობლად მდებარე ქვეყნებს.

აქად. ს. ჯანაშიამ პირველმა გამოთქვა მოსაზრება. რომ სპარსულ პიტიახშს ქართულში ერისთავი უნდა შეესატყვისებოდეს⁶. ეს დებულება ამჟამად შეიძლება შემდეგი მოსაზრებებით შემავრცელდეს.

كتب [الى ملك ابخاز] الى ملك جرجان وكتاب الى ملك اللانين وفسر لهم في الكتب
ما جاز عليهم وقال لذلك برعه ينبغي ان تاتوني فكما وصات الكتب اتوه الثلثة ملوك ملك ابخاز
وملك جرجان وملك اللانين ومعهم جماعه من السلاطين في الاول مسلط الجبسي والثاني مسلط ارطنج
اسمه يبتقى الكبير

¹ *გაქილ. ძამიანაკლი. აკათანგელოსი კორეაქს ლაიცი ძი 'ქ ბათაკიქ ზილა ძხუ ჩქანაზს სკანსილი, უ აზიანსილ კიჯერ გილსაქს, ირ ღრ ძი 'ქ კიჯე, ფანსრე წარბხესე თანარქს არეოსიქი. ჟაიასიიქ ჩიკანგეოსიქ ჟაიამიქის ლაიცი, СПб., 1883, გვ. 18; Marquart, Erānsāhr, p. 168. შდრ. აგრეთვე მ. ბორენელი, ibid., p. 261. „დიდი იშხანი ბაკური, რომელიც აღმნიქის ბღეშხად იწოდებოდა“.* (ცნსპ ჩქანაზს ჩაკიოქ, ირ გიჯეზს სკანსილ კიჯექარ).

² შდრ. Marquart, Erānsāhr, pp. 23—25; 165 ff.; Herzfeld, Patkuli, s. v. Herzfeld, ibid.

³ აგათანგელოსი, 873, გვ. 459—460; Marquart, Erānsāhr, p. 165. Erānsāhr, p. 166.

⁴ საქართველოს ისტორია უძველესი ხანიდან ჩვენს დრომდე, თბილისი, 1940, გვ. 66; აგრეთვე ხსენებულ ნაშრომი, გან. „კომუნისტი“, გვ. 2.

სომხურ საისტორიო წყაროებში პიტიახშებს ეწოდებათ *სარასანოხაკად, ლიქმასიხაკად, ლიქსასიხაკად*¹, რადგანაც ისინი მხარეთა მმართველნი იყვნენ. ხოლო ვინაიდან საქართველოში მხარეთა მმართველები ერისთავებად ან ერისმთავრებად² იწოდებოდნენ. ბუნებრივია ვიფიქროთ, რომ სწორედ ეს ქართული ტერმინები და მათ მიერ აღნიშნული ინსტიტუტები წარმოადგენენ სომხური ხმდგჯ-ისა და სპარსული ხტჯ-ის შესატყვისს.

ჩვენს საისტორიო წყაროებში შენახულია ერთი საინტერესო მოწმობა, რომელიც განსაკუთრებული ყურადღების ღირსია. ლეონტი მროველი, როგორც ცნობილია, აღნიშნავს ძველი საქართველოს სახელმწიფო წყობილების აღწერილობაში, რომ ფარნავაზ მეფემ „განაწესნა ერისთავნი რვანი და სპასპეტი (ერთი)“³, აგრეთვე სპასალართა და ათასისთავთა ინსტიტუტი. ყოველივე ეს, ლეონტის სიტყვით, დააწესა ფარნავაზმა „მომსგავსებულად სამეფოსა სპარსთასა“⁴. ლეონტი მროველი ხელმძღვანელობს იმ დებულებით, რომ მის მიერ ჩამოთვლილი ინსტიტუტები სპარსულია და ამიტომ მან აღსანიშნავად ის სპარსულ ტერმინებს ხმარობს, ზოგჯერ პირდაპირ სესხულობს მათ. ხოლო ზოგჯერ ქართულად თარგმნის. ასე, ლეონტის მოთხრობაში ჩვენ გვაქვს სპარსული ტერმინები: სპასპეტი (ფალ. spāshpat, ახალი სპარსული *spāsh*, სომხური *սպարպատ*, სპასალარი (სომხური *սպասալար*, ფაზენდური *spāhsālār*, ახალი სპარსული *سپاهسالار*). მეორე მხრით — ათასისთავი, რომელიც სპარსული *hazaropat*-ის ან სომხური *հարպատ*-ის პირდაპირ თარგმანს⁵ წარმოადგენს. დარჩა მხოლოდ ერისთავი, რომელიც აგრეთვე თარგმანია ხტჯ-სი, რადგან ეს სიტყვა, რომელსაც ავტორი სპარსული ინსტიტუტის აღმნიშვნელ ტერმინად განიხილავს, არ შეიძლება ნახმარი იყოს ხსენებულ ადგილას სპარსული რომელიმე სხვა გამოთქმის აღსანიშნავად, თუ არ ხტჯ-სი. მეორე ადგილას ლეონტი პირდაპირ ხმარობს ერისთავ სიტყვას სპარსული პიტიახშის აღსანიშნავად: „მაშინ გამოვიდეს სპარსნი და გამოიტანეს თანა მირდატ და დაიპყრეს ქართლი და მისცეს მირდატს ნაწილი მისი, ხოლო ნაწილი ფარსმანი-სი თვთ დაიპყრეს და დაუტევეს ერისთავი არმაზისი“⁶. მასვე მოეპოვება ასეთი გამოთქმა: „და დაიპყრეს ქართლი მირდატ და ერისთავმან სპარსთამან“⁷. იმავე მნიშვნელობით (პიტიახშის აღსანიშნავად) ხმარობს ერისთავ ტერმინს ჯუანშერის სახელით ცნობილი მეორე ქართველი ისტორიკოსი. ასე, მაგალითად, შუშანიკის წამების ცნობილ გმირს, ვარსკენ ქართლისა პიტიახშის ერისთავს უწოდებს: „ხოლო ამას, ვარსკენს“⁸, ეუფლა ეშმაკი და განიზრახა მიქცევა ცეცხლის მსახურებად. წარვიდა წინაშე სპარსთა მეფისა, დაუტევა სჯული ქრისტესი და იქმნა ცეცხლის მსახურ. ხოლო სპარსთა ჰუფემან წარმოგზავნა იგი ნიჭითა დიდითა ერისთავად რანისა. ვითარ მოვიდა და ცნა ოლმან მისმან შუშანიკ ქმრისა“ მისისაგან დატევიება სჯული ქრისტესი, არღარა ერჩდა იგი ცოლად და დაივიწყა სიუჟარული ქმრისა“ თვისისა და ყოვლითა გულითა შეუდგა იგი

¹ ასე აქვს, მაგალითად, ავათანგელოსს (გვ. 413) და მრავალ სხვა ავტორს, შდრ. ჯ. *წარსახკარ*, *ბიუბიკიძე წიგნ ლაქათათანოიკი, სტეფანს*, 1934, გვ. 34 შმდ. ამ წიგნით სარგებლობის საშუალება მქონდა პროფ. ლ. მელიქიძეთ-ბეგმა, რისთვისაც მადლობას მოვასხნებ.

² ერისთავები ეწოდებოდნენ მხარეთა მმართველებს უძველეს დროს, თუ ერისმთავრები. ამის ვითარებას არა ცვლის.

³ გვ. 20.

⁴ გვ. 21.

⁵ შდრ. ამის შესახებ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. 1, თბილისი, 1928, გვ. 135.

⁶ იქვე, გვ. 39.

⁷ იქვე, გვ. 39.

⁸ დედანშია ვაქსნესი.

⁹ დედანშია ქრმისა.

ქრისტესა აღსრულებად მცნებათა მისთა. მაშინ ვარსქენ¹ შეუდგა მრავალღონედ. პირველ ლიწითა და ვედრებითა და ნიკის მიცემითა, შემდგომად შეავადო სატანჯუელსა დიდსა, რომლისა სიგრძისაგან არა დაეწერენ ლუაწლნი წმიდისა შუშანიკისანი. და მოკლა იგი ქარბან მისმან ვარსქენ² ერისთავმან³. ჯუანშერს იქვე მოთხრობილი აქვს, რომ სპარსთა მეფემ „წარგზავნა რანს და მოვაკანს სხუა ერისთავი, რომელსა ერქუა და: რელ (დარიელ?)“⁴. პატიახშის აღსანიშნავად ერისთავ ტერმინის ხმარების შემთხვევები ჯუანშერს სხვაე მოეპოვება. ყველა ნათქვამის შემდეგ ცხადია, რომ მოსაზრებებს „პატიახშისა“ და „ერისთავის“ შესატყვისობის შესახებ არ ეწინააღმდეგება ლეონტი მროველის შემდეგი სიტყვები: „მაშინ მეფემ მან სპარსთამან, მწუხარებითა შეჰყრობილმან, მოუწოდა მთავართა სოფლები სათა, პატიახშთა და ერისთავთა სოფლები სათა“⁵. ლეონტის მიერ ამ ადგილას ნახმარი ორივე სიტყვა, ერთი სპარსული და მეორე ქართული, გაგებულ უნდა იქნეს როგორც ერთი და იმავე შინაარსის მქონე სინონიმური პარალელები⁶, რომლებს მნიშვნელობასაც ლეონტი იქვე განმარტავს ქართული სხვა სიტყვებით: „(მოუწოდა) მთავართა სოფლები სათა“⁷. ლეონტის მიერ აქ ნახმარი ტერმინი სოფელი ზუსტი შესატყვისია სომხური *ახსარ*-ისა (სპ. *χώρα*-სი)⁸. ხოლო მთავარი, ნაწარმოები თავ-ისაგან, როგორც პოლიტიკური ტერმინი შეესატყვისება სომხურ *ახს*-ს (რთულ სიტყვებში) ფალაურ *pat*-სა და სხ. ჯერ კიდევ განსვენებულმა ივ. ჯავახიშვილმა აღნიშნა სრულებით სამართლიანად, რომ ლეონტი მროველის მიერ ნახმარი ერისთავნი სოფლები სათანი „აქ სპარსული სამოხელეო ტერმინის ქართულ თარგმანს უნდა წარმოადგენდეს“⁹. პატიახშის აღსანიშნავად სომხურში ხმარებული ზემოთ ჩამოთვლილი გამოთქმები: *ქოსასკაქე*, *ლიქმასკაქე*, *ფასარასკაქე* და სხ. იმავე მნიშვნელობის მატარებელი არიან (*ლიქმე*, *ლიქა*, *ფასარა*. „ადგილი“, „მხარე“, „ქვეყანა“ და *სკაქე*; რომელიც ამ შემთხვევაში სომხური *ახს* სიტყვის მაგიერობასა სწევს, შდრ. *ფასარასკაქე* და *ფასარასყოს*)¹⁰.

ეს ორმავე შესატყვისობა ქართული და სომხური წყაროებისა საშუალებას გვაძლევს გავარკვიოთ ეტიმოლოგია პატიახშ სიტყვისა. მასში ახლა მეტი უქვეყნობით შეიძლება დაინახოთ არმენიზებული ფორმა სპარსული ტერმინისა, რომელიც შედგება სიტყვებისაგან *pat* [შდრ. ქართული პატიახში, სომხ. *ახს*“ თავითა (რომლის შესატყვისია ქართული თავ-ი ერისთავ სიტყვაში)] და *ჯახარ* > სომხ. *აჯარხ* [შდრ. ფალაური *ჯახარ* (წაიკითხე *ჯახარ*), ახალი სპარსული *šahr*, ძველი სპარსული *šaxša*, ძველი ირანული *šaxšra*] იდაფეთის ი ნაწილაკით მათ შორის. ვფიქრობთ, რომ ჩვენ მიერ გამოყენებული ქართული და სომხური წყაროები საშუალებას გვაძლევენ უფრო მეტი საფუძვლიანობით დაუდგინოთ ამ სიტყვის მნიშვნელობა, რომლის შესახებ ანდენი ეტიმოლოგია არსებობს¹¹. ლეონტი

¹ დედანშია ვ ა ქ ს ე ნ .
² მარიამ დედოფლისეული ქართლის ცხოვრება, გვ. 188.
³ იქვე, გვ. 189.
⁴ იქვე, გვ. 189.
⁵ ქართულში ხშირია შემთხვევები ორი ერთნაირი მნიშვნელობის მქონე სიტყვის, ერთის ქართულისა და მეორის უცხოის, ერთად ხმარება, როგორც სინონიმური პარალელებისა. აღნიშნულ შემთხვევაში საქმე გვაქვს კ ა ვ შ ი რ ი ა ნ ს ი ნ ო ნ ი მ ო რ პ ა რ ა ლ ე ლ ე ბ თ ა ნ . შდრ. შ. ძიძიგური, სინონიმური პარალელისმის ცნებისათვის ქართულში. საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის საზოგადოებრივ მეცნიერებათა განყოფილების II სესიის მოხსენებები, თბილისი, 1941. გვ. 18—19.
⁶ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 187.
⁷ ივ. ჯავახიშვილი, იქვე, გვ. 187.
⁸ შდრ. ამას გამოთქმა *აქსარასკაქე*, რომელიც აგრეთვე გვხვდება სომხურში, მაგ. მოსე ხორენელთან, გვ. 70.
⁹ შდრ. Игуменъвъ ერთ-ერთი ბერძნული წარწერისა, Langlois, II, 167, Th. Nöldeke-სთან, ZDMG, XXXIII, გვ. 159. №58ე. 2.
¹⁰ ისინი ჩამოთვლილი აქვს Herrfeld-ს, Paikull, s. v.

მროველისა და ჯუანშერის ტექსტების ყურადღებით შესწავლისას იკმნება შთაბეჭდილება რომ ისინი თვით კი არ თარგმნიან სპარსულ ხეყს-ს ქართული ე რ ი ს თ ა ე ი თ, არამედ ხელობენ ძველ ქართულ შესატყვისს, რომლის მნიშვნელობა მათ დროს ჯერ კიდევ უნახული იყო. ასეთი დასკვნის საშუალებას, სხვათა შორის, იძლევა ანალოგია მეორე ქართული ტერმინისა ეზოჯს მოძღუარი, რომლის შესახებ ქვემოთ გვეყენება საუბარ-მართალია, ძველ ქართულ სიტყვას «ერო» ჩვეულებრივ ხალხის მნიშვნელობა აქვს, სხედლობრ, შეიარაღებული ხალხისა¹ და ამ მხრივ იგი არაბული ეჯ-ის ეკვივალენტს წარმოადგენს, მაგრამ კომპოზიტში «თაე» სიტყვასთან ის ერთგვარად ქვეყანასთან არის დაკავშირებული, თუ ვაუხსენებთ ისეთ გამოთქმებს, როგორცაა «ქართლის ერისთავი-რაქის ერისთავი» და სხ. მაშასადამე, ქართული ტერმინი ე რ ი ს თ ა ე ი თ, რომელიც ქვე-ნის ან პროვინციის მმართველს აღნიშნავს, სიტყვისიტყვით გადმოითარგმნება: „შეიარაღებული ხალხის მეთაური“; მაგრამ იგულისხმება ხალხი იმ პროვინციისა, რომელსაც ე რ ი ს თ ა ე ი თ განაგებდა. ამიტომ, მიუხედავად სემასიოლოგიური განსხვავებისა, რომელიც ქართულ ერ-სა და სომხურ *աշխարհ*-ს შორის არსებობს, ხსენებულ გამოთქმებში ისინი როგორც სოციალური ტერმინები, ბოლოს და ბოლოს ერთსა და იმავე ცნებებს აღნიშნავენ. ფსევდო მოსე ხორენელისა და სხვა სომეხ ავტორთა მიერ შემონახული ცნობები ანალიზის შედეგად Marquart-მა გამოიტანა დასკვნა, რომ უძველეს ეპოქაში სომხეთში რამდენიმე (ოთხი) პიტიახში იყო². ნ. აღონციის აზრით³ შეხედულება ბდევშებზე, როგორც ოთხი სანაპირო პროვინციის მმართველებზე, წარმოიშვა შემდეგში და გამოწვეულია წყობილებით სასანიანთ დროინდელი სპარსეთისა, რომელიც ოთხ მხარედ იყოფოდა⁴. მაგრამ ახლა უკვე ძნელია ექვის შეტანა იმაში, რომ უკვე აღრიხდელ ეპოქაში სომხეთში რამდენიმე პიტიახში (თუ მაინცდამაინც ოთხი არა) არსებობდა. ისეთი გამოთქმები, როგორცაა „ღიღი პიტიახში“, ან „მეორე პიტიახში“⁵, რომელიც ავტენტურ გვხვდება, ან დებულების საუკეთესო დამადასტურებელია. საფიქრებელია, რომ რამდენადაც პიტიახშებ პროვინციათა მმართველი იყვნენ, იმისდა მიხედვით, თუ რამდენ პროვინციად იყოფოდა სამეფო, პიტიახშთა რაოდენობა სხვადასხვა უნდა ყოფილიყო.

იგივე მდგომარეობა ირკვევა საქართველოშიაც. პირველ ყოვლისა დადგენილია, რომ პიტიახშები სხვადასხვა რანგისანი იყვნენ: დიდი პიტიახში, მცირე პიტიახში და, დასასრულ, უბრალოდ პიტიახში. არმაზსა და საქართველოს სხვა კულტურულ ცენტრებში მოკვებულ ნივთთა წარწერებზე მრავლად გვხვდება პიტიახშთა სახელები, რაც ერთგვარ აპაჩირდაპირ მოწმობას წარმოადგენს იმისას, რომ ივერიის მეფეთა ქარზე არა ერთი პიტიახში იმყოფებოდა. ვარდა ამისა, მერმინდელი ეპოქისათვის ჩვენ ნამდვილად ვიცით, რომ საქართველოს სხვადასხვა პროვინციას სხვადასხვა ერისთავი განაგებდა. უფრო ძველი ეპოქისათვის ჩვენ მოგვეპოვება უკვე ხსენებული ცნობა ლეონტი მროველისა, რომ ფარნავაზ მეფემ განაწესა „ერისთავნი რვანი“. დამოუკიდებლად იმისა, თუ როგორ შეეხედავთ ცნობას, რომ ერისთავთა ინსტიტუტი სწორედ ფარნავაზმა დააარსა და არა სხვა ვინმემ, ამ ცნობიდან აშკარაა, რომ ივერიაშიც, უკვე აღრიხდელ ხანაში, რამდენიმე ერისთავი იყო, თუ მაინცდამაინც არა რვა, როგორც ამას ლეონტი მროველი იტყობინება. ეს დასტურდება ჩვენი წარწერებითაც და ყველა იმ საბუთით, რომლებიც ზემოთ იყო მოტანილი.

¹ ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, ტ. 1, თბილისი, 1928, გვ. 144—146; ს. ჯანაშია-საქართველო აღრიხდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, თბილისი, 1937, გვ. 3 შმდ.

² Ernsthahn, p. 168; შტრ. იგივე Hübschmann-თან. 1919.

³ Армения в эпоху Юстиниана, ТРАГФ, წიგნი XI, 1908, გვ. 283.

⁴ ნ. აღონცი, იქვე, გვ. 283 შმდ.

⁵ ასეა ავთანეგლოსთან: ძქსა ართახხაჲ რქხაჲს, გვ. 414; Marquart, Ernsthahn, p. 166 ff.

მაგრამ იბადება კითხვა: როგორ შეეუთანხმოთ ჩვენი ეს დებულებანი ისეთ მერმინდელ გამოქმედებს, როგორიცაა „პიტიახში ქართლისაჲ“, ან. აშუშას ბექდის ბერძნული წარწერა, ΑCΙΟΥCΑC ΠΙΤΙΑΞΗC ΙΒΗΡΩΝ ΚΑΡΝΗΔΑΩΝ¹, როდესაც მთელი ივერიისათვის ერთი პიტიახში იგულისხმება? ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა ძნელი არ არის. მერმინდელ ეპოქაში, დაახლოებით V საუკუნის დასაწყისში, როდესაც ივერიის სამეფო სპარსეთის ვასალურ დამოკიდებულებაში მოექცა, პიტიახში (ახლა უკვე ერთი, მთელი პროვინციისათვის) სასანიანთ იმპერიის საკეთვმპყრობელს მიერ ინიშნება ვითარცა მმართველი საეპისკოპოსო ტერიტორიისა ან თანამმართველი ქართველი მეფეებისა. სწორედ ეს ზღვომარეობაა ასახული მერმინდელ მრავალრიცხოვან ცნობებში „ქართლის პიტიახშთა“ შესახებ. ალბათ ამავე ეპოქაში იპოვებს გაბატონებულ მდგომარეობას ქართულ მწერლობაში უცხოური წარმოშობის სიტყვა პიტიახში, რადგან ამგვარად უწოდებდნენ თავიანთ თავს თვით მატარებელნი ამ ტიტულისა, უმეტეს შემთხვევაში სპარსელნი.

საფიქრებელია, რომ უძველეს ეპოქაში პიტიახის აღსანიშნავად უცხო წარმოშობის სიტყვის გარდა იხმარებოდა ქართული ტერმინები „ერისთავი“ ან „ერისმთავარი“, რომლებიც სპარსული პიტიახშის შესატყვისს წარმოადგენდნენ. უცხო ტერმინი კი, პიტიახში, იმ დროს, რომელსაც არმაზის ძეგლები ეკუთვნის, როგორც ეს ჩვენი წარწერებიდან ჩანს. გამოყენებული იყო სათანადო ცნების აღსანიშნავად ბერძნულს ან სხვა უცხოენოვან ტექსტებში.

სპეციალურ ლიტერატურაში გაერკელებულია აზრი, რომ პიტიახში ის მეორე პირი მეფის შემდეგ, რომელიც მართლმსაჯულებისა და ომის საქმეს განაგებდა და რომლის შესახებ სტრაბონი² მოგვითხრობს. მაგრამ, ჩვენი აზრით, ეს სწორი არა უნდა იყოს. ჩვენ უკვე გამოვარკვეეთ, რომ პიტიახში სომხეთშიაც და საქართველოშიც რამდენიმე იყო და ყველას მათ არ შეეძლოთ ერთდროულად (მეფის შემდეგ) მეორე ადგილი სქეროდათ. ამის მტკიცება არ შეიძლება თვით დიდი პიტიახშის შესახებაც. სომხეთში დიდი პიტიახში აღძინქის იშხანი იყო, მაგრამ არა უმაღლესი (მეფის შემდეგ) ხელისუფლების მქონე პირი სამეფოში. მეორე მხრით, არშაკის ეპოქაში ანგლ-ტუნის იშხანს, რომელიც საკურისტოთუცესი (marzpet) იყო, პირველი ადგილი ეჭირა ქვეყნის წარჩინებულთა შორის³. სომხური წყაროების ცნობები პიტიახშთა, როგორც უპირატესთა (ყარსიკე) შესახებ, ისე უნდა გავიგოთ, რომ სამეფო სასახლეში ისინი პირველ ადგილსა და პირველ ბალიშზე ისხდნენ⁴. როგორც მარკვარტმა გამოარკვია⁵, იმავე მნიშვნელობით უნდა იქნეს

სასანიანთ სპარსეთშიაც პიტიახშის რანგი ჰაზარაპატზე მაღლა იდგა⁶. მაგრამ იმპერიის „დიდი ვაზირი“ სწორედ ეს უკანასკნელი იყო. მეფის შემდეგ მეორე პირი სტრაბონისა, როგორც ცნობილია, მართლმსაჯულებისა და ომის საქმეებს განაგებდა⁷, მაგრამ პიტიახშის შესახებ, იმ ეპოქისათვის, რომელსაც წარწერა ეხება, ჩვენ არ მოგვეპოვება ცნობა, რომლის მიხედვითაც ჩანდეს, რომ სამეფოს შეიარაღებულ ხალხს ომის დროს სწორედ ის ხელმძღვანელობდა. სომხეთისათვის არსებობს ავთანგელოსის ცნობა იმის შესახებ, რომ ქვეყნის მთავარსარდალი იყო სპარსეთში მისი იშხანი იშხანი, რომელიც სხვა წარჩინებულ პირებთან ერთად თან ახლდა გრიგოლს მისი კაისარიაში მოგზაურობის დროს⁸. ბილინგვიდან კი ვგებულობთ, რომ ომის საქმეებს იმ დროს, რომელ-

¹ Marquart, *Ēranšahr*, p. 169; Herzfeld, Paikuli.

² ლატიშვილი, იქვე, გვ. 140.

³ ფაუსტოლი, გვ. 59; Marquart, p. 166.

⁴ *Ēranšahr*, p. 179.

⁵ *Ēranšahr*, p. 179.

⁶ ლატიშვილი, იქვე, გვ. 140.

⁷ *ქუჩანაშის ავთანგელოსის მთავარსარდალი იყო სპარსეთში მისი იშხანი იშხანი*, ავთანგელოსი, 795, p. 414.

«ლინია», ახალი ქართულით «ბატონები». მაგრამ ამ მრავლობითი ფორმის გამოყენება აკაციის სახელის ზევახის მიმართ, მოწმობს, რომ მრავლობითი აქ ნახმარია ვითარცა *staiestaticus*, ხოლო თვით სიტყვა წარმოადგენს ტექნიკურ ტერმინს. რომელიც გარკვეულ სოციალურ ან პოლიტიკურ ინსტიტუტს აღნიშნავს. საშუალო სპარსულ წარწერებში ხშირად გვხვდება მრავლობითი რიცხვის ფორმა 27 სიტყვისგან: **𐎠𐎡𐎴**, **𐎠𐎡𐎵**. რომელიც იხმარება იდეოგრაფად სპარსული *vazurkân*-ისათვის (სიტყვისაგან *vazurk* «დი-ვიანი», ახალი სპარსული **وزرگ** და **ân** დაბოლოება მრავლობითი რიცხვისა). ეს ტერმინი კი სპარსულში აღნიშნავდა ირანის წარჩინებულთა ერთ-ერთ უმაღლეს კლასს, რომელიც უფრო მაღლა იდგა ვიდრე **𐎠𐎡𐎴** და მხოლოდ *vizpaharân*-ს¹ უთმობდა პირველობას. სპარსულ **𐎠𐎡𐎴** იგივეა, რაც *shahasr* (სომხ. **ք-հայ**) და მთლიანად შეესატყვისება ქართულ აზნაურს (სიტყვისაბრუნებით ნიშნავს თ ა ვ ი ს უ ფ ა ლ ს) როგორც სემასიოლოგიურად, ისე ვითარცა სოციალური ტერმინი. მაგრამ მარკოზის სახარების 6 თავის 21 მუხლში, როგორც ეს უკვე კიდევ განსვენებულმა ივანე ჯავახიშვილმა აღნიშნა, ქართული აზნაურის² შე-სატყვისად სომხურში **𐎠𐎡𐎴** ტერმინი გვაქვს. ამ ადგილას, ცხადია, იგულისხმება არა მხოლოდ აზნაური, არამედ დიდი აზნაური³, ხოლო დიდი აზნაურის აღმნიშვნელი ასეთი ტერმინი, აზნაურნი დიდ-დიდნი, მართლაც დამოწმებულია ქართული მწერლობის უძველეს ძეგლში, შუშანიკის წამებაში⁴. გამოთქმა აზნაურნი დიდ-დიდნი უფრო სწრაფდ შეესატყვისება სომხურ **𐎠𐎡𐎴**-ს, რომელიც ხშირად გვხვდება წყაროებში სა-სოციალურების მაღალი ფენის აღსანიშნავად და რომელიც სპარსული *vazurkân*-ის ზუსტ თარგ-მანს წარმოადგენს, მსგავსად ადრინდელ არაბულ წყაროებში დამოწმებული **𐎠𐎡𐎴** ტერ-მინისა, რომელიც აგრეთვე სპარსული *vazurkân*-ის არაბული პირდაპირი თარგმანია. მაგრამ სპარსული *vazurkân*-ი, როგორც უკვე აღვნიშნეთ, წარწერებში **𐎠𐎡𐎴** ან **𐎠𐎡𐎵** იდეოგრა-ფების საშუალებით არის გადმოცემული. ჩვენ წარწერაში დამოწმებული **𐎠𐎡𐎴** სიტყვა კი ნაწარმოებია იმავე ძირისაგან და ძალიან ახლოს დგას მასთან როგორც სემასიოლოგიუ-რად, ისე ფორმის მხრით (არამეულის მრავლობითი რიცხვის **𐎠𐎡𐎴** დაბოლოებას იგივე მნიშე-ნელობა აქვს, რაც სპარსულ **ân**-ს, ხოლო ფუძის ორივე ფორმა: 1. **𐎠𐎡𐎴**, როგორც ზედ-სართავი, «დიდი», ხოლო შემდეგ, «მეთაური», «მძღუარაი» და 2. **𐎠𐎡𐎵**, «უფალი», «ბატო-ნი», ერთი და იმავე **𐎠𐎡** ძირისაგან არის ნაწარმოები) და როგორც სოციალური ტერმინები ისინი, როგორც ჩანს, მონათესავე ინსტიტუტებს აღნიშნავენ. მერმინდელ წყაროებში შენახული ცნობების საშუალებით ჩვენ შეგვიძლია კიდევ გამოვარკვიოთ ამ ტერმინის მნიშვნელობა. ქართული წყაროებიდან კარგად არის ცნობილი, რომ პიტიახშებს, რომ-ლებიც დიდი აზნაურების წრეებიდან ინიშნებოდნენ, უფალი ეწოდებოდა. ამის შესახებ აქად. ივ. ჯავახიშვილი წერს: «V საუკუნეში დიდ აზნაურს მრავალრიცხოვანი ამაღ-აზნაურის, საკუთარი მსახურნი და მონებიაჲ ჰყავს. იგი უფალია, მისი მუღღლე დედო-ფალი⁵. ემართება რა შუშანიკის წამების აცთარს, გუნჯენებული მეციციური აღნიშნავს, რომ იაკობ ხუცესის სიტყვით «ქართლისა პიტიახში უფალი» იყო და ასევე უწოდებენ მას ყველა ხელქვეშეთნი, მათ შორის სამღვდელო პირნიც⁶. აქ მხედველობაშია მიღებული ერთი მღვდლის სიტყვები, რომლითაც მიჰმართა მან ვარსკენ ქართლისა პიტიახს: «უფა-

¹ შეესატყვისება ქართულ სეფეწულებს, იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საპართლის ისტორია. I. თბილისი, 1928, გვ. 194. იქვეა ლიტერატურა ნაჩვენები.

² ასეა, მაგალითად, ათონ-ტბეთის ოთხთავში, ბენჭევიძის გამოცემა, მარკ. VI, 21.

³ დამახასიათებელია, რომ აღნიშნული ოთხთავში ამ ადგილას აზნაურის ნაცვლად მთაქარი აზნაური.

⁴ მარკლოზაძე შუშანიკის, ი. აბულაძის გამოცემა, XVII, 6, გვ. 42.

⁵ ქართული საპართლის ისტორია, I, გვ. 193.

⁶ იქვე, გვ. 193.

ლო, რაჲსა ეგრე იქმ და იტყვ ეგრეთ ბოროტსა¹. იმავე თხზულების სხვა ადგილ-
 ზენ ისევ ვხედავთ ამ ტერმინს, რომლითაც მიმართავს ვარსკენ პიტიახშს ციხისა მცხ-
 ლი: „უფალო, სიკუდილდ კერძო უფრო საგონებელ არს, ვიდრე სიციცხლითა“². სიტყ-
 უფალი (= თანამედროვე ქართულ ბატონს), პიტიახშთ მიმართ ხმარებული ეპითეტ-
 ზესტი შესატყვისია წარწერაში დამოწმებული ქუჩო ტერმინისა, რომელიც შ-რ-გ-ს კ-
 ტიახშის შამის, ზევაის, მიმართ არის ნახმარი. ცხადია, რომ მას აქაც იგივე მნიშვნელო-
 ბა აქვს, რაც შუშანიის წამებაში და ორსავე შემთხვევაში გამოყენებულია იგი ვითარ-
 ტყმითური ტერმინი გარკვეული სოციალური ინსტიტუტის აღსანიშნავად.

ამ ტერმინის დადგენას წარწერაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა აქვს I და II ს.
 ეუწყების ივერიის სოციალური ცხოვრების საერთო სურათის გამოსარკვევად. ახლა ჩე-
 რადი საფუძველი გვაქვს ვაიმეორით ჩვენი წელთაღრიცხვის I II საუკუნეებისათუ-
 რად. ივ. ჯავახიშვილის სიტყვები, რომლებიც მას V საუკუნეის საზოგადოებრივი ცხო-
 რების დასახასიათებლად მოჰყავს: თუ დიდნი აზნაურნი უფალნი იყვნენ, მამ მათ ჰყა-
 დათ თავიანთი მონები, თავიანთი მსახურნი, თავიანთი აზნაურები, ამაღა.

ყველაფერი ეს ახალი საბუთია დებულებისათვის, რომელიც ჩვენი წარწერების აღმ-
 ჩენამდის დიდი ხნით ადრე იყო წარმოდგენილი, რომ ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ
 საუკუნეებში საქართველოში არსებობდა კლასობრივი სოციალურ-პოლიტიკური ინსტი-
 ტუტები³. განსვენებული აკად. ივ. ჯავახიშვილი, იმასთან დაკავშირებით, რომ ფარ-
 წის ამალაში მყოფ ივერიელ წარჩინებულთა აღსანიშნავად დიონ კასიოსი ხმარო-
 უბო: „ტერმინს, რომელიც მარკოზის სახარების 6 ა თვეში ქართულ აზნაურსა დასა-
 ხურ მსახურს-ს შეესატყვისება, აღნიშნავს: „დიონ კასიოსის შემოძოვენილ ცნობაში
 იბერიის პირველთა შესახებ ხომ აზნაურნი არ იგულისხმებიანო“⁴. ვთქვამთ, რომ ჩვე-
 ლელებში შენახული ტერმინები საშუალებას გვაძლევს დადებითად ვუპასუხოთ ამ კითხვას
 წარწერაში მოხსენებულია ხსენარნუგ მეფის მრავალი გამარჯვების მომპოვებელ
 ეზოს მოძღუარი იოდმანგანი.

ცხადია, რომ ასეთი გამოთქმა მხედართმთავარს ან, ძველ ქართულ ძეგლებში გაე-
 რცლებული სპარსული ტერმინი რომ ვიხმაროთ, სპასხეტს შეეფერება. მაგრამ გასარ-
 კვეთია, როგორ შეიძლება აიხსნას ის გარემოება, რომ მხედართმთავრად ეზოს მოძღუ-
 რი (ეპიტროპი) გვევლინება? მე მგონია ამამად შეიძლება ამ საკითხის შესახებ გარკვე-
 ელი მოსაზრებები გამოითქვას.

ქართულ ეზოს მოძღუარს, რომელიც რამდენჯერმე გვხვდება ბიბლიაში. სომხურში
 როგორც უკვე აღვნიშნეთ, ბევრ შემთხვევაში შეესატყვისება *հաղարაպետ*, ათასის
 თავი, რომლითაც ზოგჯერ გადმოცემულია ბერძნული *χάλιαρχος* (მრკ. 6, 11), *ἐπίτροπος*:
 (ლუკა 8, 2; გალატელთა 4, 2) ან *ἐπιεπίσκοπος* (კორინთელთა, I, 4, 1)⁵. იგივე ტერმინი გვხვდებ-
 ისტორიკოსებთან, მგალითად ელიშესთან (*Միქրնեսის հետ հաղարაպետ Արեսայ* &
Մայրեսայ „მიპრნესებ, დიდი ჰაზარაპეტი არიელთა და არაარიელთა“⁶) და ლაზარ-
 ფრაპელთან (*Միქրնեսის Արեսայ հաղարაպետ სესուլի* & *Փայասიսարան* *գաղաք* „მიპრ-
 ნესებ, არიელთ ჰაზარაპეტი, როდესაც მოვიდა ქალაქ ფაიტაკარანს...“)⁷. ჰაზარაპეტის
 შესახებ არსებობს Marquart-ის⁸ საფუძვლიანი გამოკვლევა, საიდანაც ჩანს, რომ სპარ-

¹ მარტლოზა შუშანიისი, VIII, 11—12, გვ. 26.

² იქვე, X, 3—4, გვ. 30.

³ იბ. ს. ჯანაშია, საქართველოს ისტორია. ნაკვ. I, II, III; აგრეთვე, საქართველო ადრინდელი ფე-
 დალაციის ვახუ, თბილისი, 1937.

⁴ Scythica et Caucasica, I, p. 622.

⁵ ქართული სამართლის ისტორია, I, გვ. 195.

⁶ Hübschmann, p. 174.

⁷ ელიშე *Պատմութիւն Կարգասարց*, მოსკვი, 1892, გვ. 31; Hübschmann 328, p. 174.

⁸ ლ. ფარველი, თბილისი, 1904, გვ. 63; Hübschmann, 328, p. 174.

⁹ Untersuchungen zur Geschichte von Iran, Philologus, 55, Göttingen, 1896, p. 227 ff.

გვარდია შედგებოდა 10000 კაცისაგან, რომლებიც ქმნიდნენ ათს კოლონას, თითო-
 კის ათასი კაცით („ათასეული“)¹. თითოეული კოლონის, „ათასეულის“ სათავეში იდგა
 ათასთავი, *χάραγος*, ძველი სპარსული *hazarapatiš*, საშუალო სპარსული *hazarapat*, სომ-
 ჯური *hazarapat*², ბერძ. *χαζαπατισ*³, სირიული *ܗܙܪܦܬܐ*⁴. მაგრამ ჩვეულებრივ ამ ტიტუ-
 ლს აღნიშნებოდა მეთაური ათასი კაცისაგან შედგენილი რჩეული კოლონისა, რომელიც
 ლეიბ-გვარდიას წარმოადგენდა⁵. ამ ლეიბ-გვარდიის ათასისთავის უშუალო მოვა-
 ლეობაში შედიოდა მეფის დაცვა, ამიტომ ის განაგებდა მეფის ეზოს (კარის, სასახლის)
 ნაგებობებს და მოხსენებებს აწვდიდა მეფეს მომხდარი ამბების შესახებ⁶. აქედან არის მი-
 ჟებული მისი სახელწოდება *hazarapat dran Ariac* „ირანის კარის (პორტის) პაზარაპეტი“.
 რომელიც სომხურ წყაროებში გვხვდება⁷, აქედანვე უნდა იყოს ეზოს მოძღუ-
 რი ბილინგვის არამეული ტექსტისა. პატკანიანი ამ გამოთქმას თარგმნის ასე:
ministre de la Porte. რადგან პაზარაპეტი მეფის ეზოს (სასახლის) გამგებელი იყო, იგი
 თანდათან იპოვებს მნიშვნელოვან უფლებას ქვეყნის სახელმწიფო ცხოვრებაში. იგი (*chili-
 achus*) ხდება პირი, „რომელსაც მეორე ადგილი ეკირა იმპერიაში“ (*qui secundum
 gradum imperii tenebat*), როგორც აღნიშნავს კონნელიოს ნეპოსი (*Conon*, c. III)⁸.

სასანიანთ სპარსეთში პაზარაპეტი წარმოადგენს ტიტულს „დიდი ეაზირისა“, რომე-
 ლც უმაღლეს საერო ხელისუფლებას ახორციელებდა იმპერიაში⁹. თავისი რანგის მიხედ-
 ვით მას შესაძლებელი ადგილი ეკირა პარაგუპატისა და პიტიახშის შემდეგ სახელმწიფოს პოლი-
 ტიკურ იერარქიაში¹⁰. ჩვენ არ ვიცით, ასრულებდა თუ არა ქართველი ეზოს მოძღუ-
 რი საერთოდ იმავე ფუნქციებს, როგორც სპარსების პაზარაპეტი, მაგრამ ასეთი შესაძ-
 ლებლობა გამორიცხული არაა. ლეონტი მროველი მოგვითხრობს, რომ ფარნავაზის დროს
 ერისთავთ ზედა განაგებდა სპასპეტი¹¹, ე. ი. პირი, რომლის მოვალეობა იყო, პირველ
 ყოვლისა, შეიარაღებული ხალხის მეთაურობა ომის დროს. ჩვენი წარწერის ეზოს მოძ-
 ლუარიც, წარწერის მიხედვით, მხედართმთავარი ჩანს და შესაძლებელია, იგი ამავე დროს
 სპარსული პაზარაპატის მსგავსად „დიდი ეაზირის“ ფუნქციებსაც ასრულებდა, თუმცა
 პირდაპირი მითითება ამაზე ჯერჯერობით ჩვენ არ მოგვეპოვება.

იოლმანგანის გარდა წარწერაში მამამისიც, აგრიპაც ეზოს მოძღურად არის სახელ-
 დებული, თუმცა ბილინგვის ბერძნულ ტექსტში იგი პიტიახშად იხსენიება. ამჟამად ჩვენ

¹ Marquart, UGE, 227.

² Ibid., p. 227.

³ იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლის ისტორია, I, გვ. 135, სადაც მითითებულია Spiegel-ის
 შრომაზე *Fränische Altertumskunde*, III, 655; აგრეთვე UGE, p. 228; Hübschmann, p. 174.

⁴ Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, 174.

⁵ Ibid., p. 227—228. რიტუბე 1000 კაცი სავალდებულო არ იყო. მეფის პირად მცველთა რაოდენობა
 სხვადასხვა დროს და სხვადასხვა ხალხთან სხვადასხვა იყო. იხ. UGE, p. 228, იქვე მითითებულია ანკუთხეი,
 II, 147, ისტაბრინე, 221, 1 შმდ. და მანჯუდინე II, 10, სადაც მოცემულია ცნობები ხაზართა ხაკანს
 თორმეტი ათასი კაცისაგან შედგენილ მცველთა რაზმის შესახებ.

⁶ UGE, p. 228.

⁷ K. Patkanian, *Essai d'une Histoire de la Dynastie des Sassanides*, *Journal Asiatique*, 6 სერია,
 ტ. VII, 1866, p. 114.

⁸ Ibid., p. 114.

⁹ ციტირებულია პატკანიანის მიერ, *ibid.*, p. 114; Marquart, UGE, p. 228 (იქვე შეცდომით ნაჩვენებია
 127 გვ. პატკანიანის შრომისა, ნაცვლად 114-ისა).

¹⁰ პატკანიანი, იქვე, გვ. 414; Hübschmann, p. 174.

¹¹ Herzfeld, Paikuli.

¹² აქვე უნდა აღნიშნათ, რომ ლეონტი მროველის მიერ მოხსენიებული ათასისთავი თუმცა პირდაპირი
 თარგმანია სომხური *հայապատիხ*-ისა ან სპარსული *hazaropat*-ისა, მაგრამ მის ფუნქციებს, როგორც ეს ლეონტი
 მროველს ესმის, ძალიან ცოტა აქვს საერთო სასანიანთ სპარსეთის სათანადო ინსტიტუტთან. ლეონტი მრო-
 ველს ამ შემთხვევაში სიტყვა ნახზარი აქვს მისი პირდაპირი მნიშვნელობით.

არ შეგვიძლია აჯხნათ ეს შეუსაბამობა. შეიძლება აგრძელოთ თანამდებობას ასრულდეს და ამიტომ ერთ შემთხვევაში იგი პიტიახშად მოიხსენიეს, ხოლო მეორედ, ეზო ჰაბლურად, მაგრამ შეიძლება ეს მწერლის დაუდევრობითაც აიხსნას. ამის შესახებ მხოლოდ მკითხაობა შეიძლება და სჯობია, თუ თავს შევიკავებთ კომენტარიებისაგან.

დასასრულ, ერთი გარემოება. სხეფარნუგი ბერძნულ ტექსტში ივერიის დიდ მეფეს არის წოდებული, მაშინ როდესაც პარალელურ ტექსტში მას ეს ტიტული არ მოეპოვება. ამაზე გონია, რომ ეს შემთხვევითი მოვლენის შედეგი იყოს. № 1 წარწერაში ჩვენ ვხვდებით გამოთქმას „მეფე დიდი, ძე ფარსმანისა, მეფისა დიდისა“. აქედან ცხადია, რომ გამოთქმა „მეფე დიდი“ ოფიციალური ტიტული იყო. რომელსაც ივერიის მეფეებმა ატარებდნენ და მისი გამოტოვება არამეულში ცოტა მოულოდნელია. იზადება კითხვა ხომ არ არის ეს ტიტული გამოტოვებული პარალელური ტექსტის ენაზე, ე. ი. იმ ენაზე რომელიც პართელთა სახელმწიფოს მოხელეებისათვის უფრო გასაგები იყო. რაიმე პოლიტიკური მოსაზრებით? ამ კითხვაზე პასუხის გაცემა შესაძლებელი იქნება, როდესაც მთლიანად გამოირკვევა ყველა დეტალი ეპოქის პოლიტიკური ვითარებისა, რომელსაც წარწერა ეუთვის.

VII. ისტორიული მნიშვნელობა

ისტორიული მნიშვნელობა წარწერისა და საერთოდ მცხეთაში მოპოვებული სხვა წიგნებისა საფუძვლიანად იქნა დახასიათებული აკადემიკოს ს. ჯანაშიას მიერ მის მოხსენებაში საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის პირველ სესიაზე¹. ამჟამად, როდესაც უკვე გამოჩეულია ზოგადი სურათი, რომელთანაც ბილინგვა არის დაკავშირებული, მისი მნიშვნელობა კიდევ უფრო თვალსაჩინო ხდება.

ყველაზე მნიშვნელოვანი დასკვნა, რომელიც ბუნებრივად გამომდინარეობს ბილინგვის შესწავლის შედეგად, არის სავალალოდ ვადაქრა საკითხისა საქართველოს სახელმწიფო წყობილების შესახებ I—II საუკუნეებში. ჯერ კიდევ ჩვენი ძეგლების აღმოჩენამდე, ჯანაშია არა ერთხელ ამტკიცებდა მრავალ თავის ნაშრომში², უმთავრესად ლიტერატურული ცნობების მიხედვით, რომ საქართველოში, უკვე ჩვენი წელთაღრიცხვის პირველ საუკუნეებში, არსებობდა განვითარებული სახელმწიფოებრივი სისტემა მეფით სათავეში და მფლობელო ხელისუფლების ყველა ატრიბუტით. ეს დებულება მტკიცდება ჩვენი წარწერების საშუალებითაც.

წარწერებიდან ჩანს, რომ ივერიის სახელმწიფოს სათავეში დგას მეფე, რომელიც ატარებს ტიტულს „მეფე დიდი“ (არამეულად 𐌌𐌗𐌕). მეფესთან არსებობს ინსტიტუტები: „ტახტისა, აგრეთვე მცირე და დიდი პიტიახშებისა. პიტიახშები არიან უფალნი, მასთანამე, მათ ჰყავთ მონები, მსახურნი და სხვა ხელქვეითები. ომის საქმეს განაგებს მეფის მსახურის განმგებელი, ეზო და მოძღვარი, რომელიც შესაძლებელია სხვა („დიდი ვახიანი“) ფუნქციებსაც ასრულებს. მაღალი თანამდებობის პირებს აქვთ თავიანთი ბეჭდები აგრეთვე ხელისუფლების სიმბოლოები. ასე, მაგალითად, არსებობს ერთენოვანი (1) წარწერაში, 12 სტრიქონში, გვხვდება ნიშანი. რომელიც ძალიან მგავსობებს პარგუპატის ხელისუფლების სპარსულ ნიშანს და როგორც აგრეთვე სიმბოლო უნდა იყოს მაღალი თანამდებობის მქონე პირის ხელისუფლებისა სახელმწიფოში. ერთი სიტყვით, დადგენილი უნდა ნიშანი განვითარებული სახელმწიფოებრივი სისტემისა.

¹ იხ., აგრეთვე, მისი ზემოთ ხსენებული წერილი გაზ. „კომუნისტში“.

² იხ., მაგალითად, მისი საქართველოს ისტორია, ნაკვეთი I, II, III, თბილისი, 1932—1935; მისივე სახელწოდებით აღრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, თბილისი, 1937.

მაგრამ ჩვენი ძეგლების ისტორიული მნიშვნელობა ამით არ განისაზღვრება. მათი შექმნა საშუალებას გვაძლევს გამოვიტანოთ აგრეთვე რამდენიმე მნიშვნელოვანი დასკვნა უკვე საერთო, მეთოდოლოგიური ხასიათისა.

პირველ ყოვლისა მხედველობაში უნდა იქნეს მიღებული საკითხი თანამედროვე მეცნიერული კრიტიკის დამოკიდებულებისა ქართულ საისტორიო ქრონიკებთან. რომლებიც საქართველოს აღრინდელ ისტორიას მოგვითხრობენ. ამ მხრივ უნებლიეთ მაგონდება ანალოგია მერვე საუკუნის დასაწყისის არაბული დოკუმენტისა, რომელიც მულის მთაზე (ჯაჯიკისტანში) აღმოაჩინეს. მისი გამოცემის ავტორებმა¹ ნათლად დაგვანახეს დოკუმენტის ზედმიწევნითი შესწავლის შედეგად. რომ აუცილებელია უარყოფით ნარატიულ წყაროსთან ზედმეტად სკეპტიკური დამოკიდებულება, რომელსაც იჩენდნენ მათ მიმართ ისეთი დიდი მკვლევარნი შუა აზიის არაბთა მიერ დაპყრობის ისტორიისა, როგორც იყენებენ ბართოლდი, ვულჰაუზენი, გიბზი და სხვები და საქირთა ვიფიქროთ შემუშავებული თვალსაზრისის გადასინჯვაზე ამ წყაროების ერთგვარი რეაბილიტაციის მიზნით. საქართველოს აღრინდელი ისტორიისათვის ჩვენ მოგვეპოვება ორი მთავარი წყარო: „მოქცევაჲ ქართლისაჲს“ მატთანე და ლეონტი მროველი. ქართული საისტორიო მეცნიერების თვალსაზრისთ ამ წყაროების მიმართ ხასიათდება იმგვარივე სკეპტიციზმით. როგორც თანამედროვე ევროპული სამეცნიერო კრიტიკის დამოკიდებულება ხსენებულ არაბულ წყაროებისადმი. ასე, მაგალითად, სახელოვანი ქართველი მეცნიერის ივ. ჯავახიშვილის მტკიცება. რომ ლეონტი მროველის თხზულება „ქართველი ერის უძველეს ისტორიისათვის ეხლა თითქმის სრულებით გამოუღებავია“², ძალიან მოგვაგონებს ზემოთ ხსენებული გამოცემის ავტორთა მიერ ციტირებულ მსჯელობის ბართოლდის იმის შესახებ, რომ ცნობები ისტორიკოს ალ-მადინისა, ტაბარის მთავარი წყაროსია შუა აზიის დაპყრობის ისტორიის ნაწილი. „ეპიკური ხალხური შემოქმედების ნაწარმოებთ უფრო მიაგვანან, ვიდრე საისტორიო მოთხრობას“³. რა თქმა უნდა, ცხადია, რომ ამ ძეგლების ტექსტებს არ მოუღწევია ჩვენამდის პირვანდელი სახით⁴ და რომ ლეონტი მროველსაც უხვად მოეპოვება ეპიკური ხალხური შემოქმედების ელემენტები, მაგრამ მის მიერ გადმოცემული ზოგიერთი ცნობის შესახებ, როგორც ჩანს, მოგვიხდება აზრის შეცვლა, რადგან ისინი ასე თუ ისე პოულობენ დასტურს მცხეთა-არმაზის არქეოლოგიური გათხრების დროს აღმოჩენილ ძეგლებში. კერძოდ, წარწერებში დამოწმებული პოლიტიკური ინსტიტუტები მრავალმხრივ მოგვაგონებენ ლეონტი მროველის მიერ ჩამოთვლილ ინსტიტუტებს და შეიძლება მისი სიტყვები სახელმწიფო სისტემის შესახებ, მიმსაგავსებულისა „სამეფოსა სპარსთასა“. რამდენად მე მართლაც შეეფერებოდეს სინამდვილეს. იგივე უნდა ითქვას ლეონტის მიერ შემოხაზული ცნობის შესახებ, რომ აღექვანდრე მაკედონელის ლაშქრობამდის „იზრახებოდა ქართლსა შინა ექუს ენა“⁵. ახლა ოთხი თუ ხუთი ამ ენათაგანი უკვე დოკუმენტურად არის დამოწმებული და, ამგვარად. ეს ცნობაც ერთგვარ გაპართლებას პოულობს. დაასარულ, აღსანიშნავია ერთი მეტად საყურადღებო დასკვნა, რომელიც მეგლის შესწავლიდან გამომდინარეობს. განსვენებული ივ. ჯავახიშვილი თავის მრავალრიცხოვან შრომებში, საქართველოს კულტურული ცხოვრების ისტორიის საკითხების შესწავლისას. ძალიან ხშირად მიმართავს ხოლმე ძველ ქართულ ტერმინოლოგიას. რომელიც ოთხ-

¹ В. А. Крачковская и акад. И. Ю. Крачковский, Древнейший арабский документ из Средней Азии. Согдаиный сборник, Ленинград, 1934, стр. 52—90.

² ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა, თბილისი, 1916, გვ. 126.

³ Ibid., გვ. 72; ვ. ბართოლდი, ЗВО, XVII, 0141.

⁴ არაბული საისტორიო ძეგლების შესახებ იხილეთ ვ. და ე. კრაჩკოვსკი, იქვე, გვ. 73.

⁵ ლ. მროველი, გვ. 13. უკანასკნელ დროს ამის შესახებ იხ. ლ. მელიქსეთ-ბეგი, ვარკუჯის „მრავალხიის“ სომხური ეპიგრაფიკა და პოლიოლოგიური წარწერა—ქართულ-სომხურ-სპარსულ-უიღურული, ენციკლოპედია, V—VI, თბილისი, 1940, გვ. 165, 363გვ. 3.

თავისა და ძველი აღთქმის ქართულ თარგმანებში არის შენახული და მისი ბერძნულთა და სომხურთან შედარების საშუალებით ცდილობს გამოარკვიოს მრავალი საკითხი კულტურული და პოლიტიკური ურთიერთობისა ძველ საქართველოში. ჩვენი ძეგლების წყლობით ირკვევა, რომ ეს ტერმინები ქართულად ცალკე შემთხვევებისათვის კი არ ითარგმნებოდა, არამედ გარკვეული ცნების აღსანიშნავად იყენებდნენ სათანადო ქართულ სიტყვებს, რომლებიც გავრცელებული იყო ცოცხალ მეტყველებაში. ეს კი იმას მოწმობს რომ ხსენებული ტერმინები გაცილებით უფრო ძველია, ვიდრე ის ტექსტები, რომლებშიაც ისინი გვხვდება. ამის საუკეთესო ნიმუშია ისტორია ტერმინისა „ეზოფს მოლუარი“, რომელიც ჩვენ წარწერაშია დამოწმებული. ამის წყალობით უძველეს ქართულ ნათარგმნ ტექსტებს ჩვენთვის კიდევ უფრო მეტა მნიშვნელობა ენიჭება და ისინი მომავალშიაც დიდ სასწახურს გაგვიწვევენ როგორც ყველაზე სანდო მასალები საქართველოს ისტორიის არა ერთი ჯერ კიდევ გაურკვეველი საკითხის შესწავლისათვის.

ზემოთქმულის შემდეგ ცხადია, თუ რაოდენ დიდია არმაზის ძეგლების მნიშვნელობა საქართველოს ისტორიის, მისი კულტურული ცხოვრებისა და ადრინდელი ეპოქის სახელმწიფო წყობილების შესწავლისათვის მათ სრულებით განსაკუთრებული ადგილი უჭირავს ისინი მრავალმხრივ არსებითად ცვლიან მეცნიერებაში დამყარებულ შეხედულებებს და იძულებულს გვხდინან გადავსინჯოთ მთელი კომპლექსი საკითხებისა, რომლებიც ივერიძისამეფოს ისტორიის შესწავლასთან არიან დაკავშირებული. ამაში მდგომარეობს მათი უღედის მნიშვნელობა ქართული საისტორიო მეცნიერებისათვის.

მაგრამ არა ნაკლებია მათი მნიშვნელობა მსოფლიო მეცნიერებისათვისაც. მათ სრულებით განსაკუთრებული ადგილი უჭირავთ სემიტურ ეპიგრაფიკაში, ისინი ქმნიან არამეფული დამწერლობის ახალს, მეტად თავისებურ შტოს და ბევრს ახალს გვიპრდებინან საერთოდ, დამწერლობის განვითარების ისტორიისათვის. დასასრულ, ქართული დამწერლობის წარმოშობის საკითხების გარკვევის საქმეში ჩვენი ძეგლები ალბათ განსაკუთრებულ ადგილს დაიკვირენ.

წინამდებარე ნაშრომში ჩვენ დავკმაყოფილდით არმაზის ერთ-ერთი ძეგლის, ბილინგვის საერთო დახასიათებით და ვიტოვებთ უფლებას კვლავ დაუფარუნდეთ აქ აღძრულ ზოგიერთი საკითხის განხილვას ერთენოვანი წარწერის გამოკვეთების დროს. ზოგი დეტალი, რომელიც წარწერის ამოშიფრვასთან არის დაკავშირებული, ჯერ კიდევ გაურკვეველი რჩება, მაგრამ ვფიქრობთ, რომ იმ მასალების მიხედვით, რომლებიც ამჟამად მოპოვება, ძნელია თუ იქნება შესაძლებელი ამ საკითხების საბოლოოდ გადაწყვეტა. იმედი გვაქვს, რომ № 1 წარწერის დეტალური დამუშავება საშუალებას მოგვცემს უფრო ნათლად გავარკვიოთ ზოგიერთი ამ საკითხთაგანი. გარდა ამისა, უნდა ვიფიქროთ, რომ მომავალი არქეოლოგიური გათხრები მოგვიპოვებენ კიდევ უფრო მნიშვნელოვან დამოკიდებულებებს, რომელთა წყალობით შესაძლებელი იქნება გარკვევა საქართველოს ადრინდელ ისტორიის შესწავლის საკითხებთან დაკავშირებული ძირითადი პრობლემებისა. ეს კი ერთი იმ მნიშვნელოვან ამოცანათაგანია, რომელთა გადაჭრას მოითხოვს ჩვენგან ჩვენი ქვეყანა და მთელი ჩვენი მეცნიერება¹.

თბილისი, VI, 1941.

¹ აქვე უნდა აღენიშნოს, რომ ბილინგვის ამოშიფრვაზე მუშაობისას ხშირად მე არ მომეპოვებოდა სათანადო ლიტერატურა როგორც სემიტური, ისე ირანული ფილოლოგიის დარგიდან. ზოგჯერ ისეთი მნიშვნელოვანი შრომებიც კი არ მქონდა ხელთ, როგორცაა Th. Nöldeke, Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sasaniden, Leyden, 1879; H. Hübschmann, Persische Studien, Strassburg, 1895; A. Christensen, L'empire des Sassanides, Copenhagen, 1907; ან J. Levy-ს არამეფული ლექსიკონები და მრავალსამიტომ ციტირება ზოგიერთი ლიტერატურისა (მაგალითად Herzfeld-ის Paikuli-სა), რომელსაც ლენინგრადის უნივერსიტეტის ექსპედიციის, ზოგჯერ ხუპირად მოიხიდა. ამით აიხსნება, რომ მე ყოველთვის არ შემიძლოდა ხელის შეწყობა გვერდით ჩემ მიერ ციტირებული შრომებისა.

THE BILINGUAL INSCRIPTION FROM ARMAZI NEAR MCHETA IN GEORGIA *

by

GEORGE TSERETHEL

In autumn of the year 1940, during the archaeological excavations begun under the direction of the late acad. I. Javakhishvili, there were found in the district of Armazi, in tomb No. 4, two kilometres to the South-West of *Mcheta* station, at a distance of 22 km from Tbilisi, two monuments with inscriptions. One of them (afterwards referred to as «inscription No. 1») consisting of 14 lines, is written in Aramaic letters. On the other, a bilingual, besides the Aramaic is placed a Greek text also. The deciphering of the inscriptions (especially inscription No. 1) proved to be far from easy, but in view of the exceptional importance of these monuments, we deemed it necessary not to postpone publishing them for a long time and to share with specialists some conclusions arrived at by us as a result of preliminary work on them, reserving the right to return to these inscriptions and to touch in more detail on their language and palaeographic peculiarities.

In the present work we limit ourselves to the publication of only one of these monuments, the bilingual, the deciphering of which is considerably facilitated by the presence of the Greek text.

The monument is a tomb-stela of basalt rock with a somewhat rounded upper part, with a height of 192 cm. The width of the stone is 64—66 cm. The lower right corner of the stone is broken off. The Greek text² occupies the upper part of the stela, a space of 31×62 cm and consists of 10 lines. Under it is traced in Aramaic writing the parallel text consisting of 11 lines and occupying a space of 65×61.5 cm. The lower part of the stone, 90 cm in length, is free from writing. The number of letters in each line varies between 15 and 21. The bilingual, in contrast to inscription No. 1, is exceptionally well preserved. Only the last letters of the 9th line are a trifle damaged, but they also can be read without difficulty. (See photographs taken by J. Pakhomoff and I. Kavtaradze: 1. View of the bilingual together with the Greek text. 2. Aramaic writing of the bilingual).

* Shortened translation from the Georgian.

¹ A special report concerning the inscription was made by the author of this work at the Session of the Scientific Council of the Marr Institute of Languages, History and Material Culture of the Georgian Filial of the Academy of Sciences USSR 7.XII 1940. Concerning both Armazi inscriptions a detailed report was made by him also at the first Conference of the Georgian Academy of Sciences 1st March 1941.

² Already edited by prof. S. Qaukhchishvili (see *The Bulletin of the Academy of Sciences of the Georgian SSR*, Tbilisi, 1941, v. II, No. 1—2, p. 171—175) and by acad. A. Shanidze (ibid. p. 184—186).

4. 56030-ს მარაბე, ტ. XIII.

I. DECIPHERMENT AND DATING

Already, before I had seen the inscriptions, by persons who were present at their discovery I was given the information that in the Greek text of the bilingual are mentioned the proper names of King Ksefarnug, of the Pithahses Zevah and Publicius Agrippa, of the Steward Iodmangan and also the woman's proper name Serapitis. After a short time I was afforded the opportunity of using the photograph of the monument for a short period. In that time I succeeded in copying only the parallel text of the inscription, and all my preliminary work on the decipherment took place on the basis of the copy made by me by hand.

One look at the photograph was enough to make me convinced of the Aramaic character of the writing. First of all I was struck by the tracing of the letters ה, ש, ט, having the very old character of the corresponding Aramaic signs. The first word which was read by me was שנת *šnt* «year», occurring in the last line of the inscription. Then I succeeded in making out the next to the last word of the first line ברתִי *brty* «daughter», after which it was not difficult to guess that in front of this word stands the proper name of a woman (*šrpy!*) and further, the name of her father Zevah (*zwh*). Thus the majority of the letters had been deciphered. Difficulties were raised only by the signs מ, מ, ח, ר. Some of them differ so much from the Aramaic letters known to us up to the present, that the determination of their phonetical character by means of comparison with some other signs of semitic writing, seemed to be impossible. The question about ר was solved comparatively easily. In the inscription we are publishing this sign is met with three times, twice in one and the same term (ר) הרב (*rb*) *rb* (*r*), which corresponds in the inscription to the Greek ἐπίτροπος. It was necessary to determine the etymology and meaning of these two words in order to define the value of the sign *r*. During a conversation with professor G. Akhvlediani it occurred to me, that the word (ר) הרב *rb* (*r*) might be the same as the Aramaic הרב *rb* (*r*) (literally denoting «court»), from the well-known Semitic root *rb*, which in Accadian means «camp (cattle)», in Arabic ربيض, «to lie, to lean on the breast (animal)», whence ربيض «suburb» «quarter», Acc. *turbaşu* «court», Aramaic loan-word إربض *arbuz* «court» etc. Further search fully confirmed our proposition. It was found out that the Greek ἐπίτροπος (Engl. «steward») which is met with several times in the Bible, is usually translated into Georgian by the term მთავარი მოძღვრისძე *mozgvar*, lit. «ruler (or chief) of the court», which corresponds exactly to the word רב-הרכין, witnessed in the inscription. Thus, the question about the value of the letter ר was solved. Now, when its meaning has been made clear, it is possible to see a similarity to some of the Phoenician and Aramaic signs, but it was difficult to be sure of its meaning without ascertaining beforehand the purport of this term. Some difficulty was caused also by the sign ח, which occurs three times in the bilingual. Its use in the word עכירא *byd'*, left no doubt that it was a very singular and original type of Semitic 'ayn, but it was necessary to explain its appearance in the word סערפיט *šrpy!* and, especially, in רמא-רמוע «to suit, to be like». Below we make an attempt to explain its use in the cases indicated, but independently of this, there is now no doubt about its phonetical value.

Finally it was necessary to ascertain whether the signs מ and מ are variants of one and the same letter, used indiscriminately for rendering both ח *h* and ה *h*, or whether they are used for denoting different sounds. The comparison of all the words,

in which they occur, one with the other, leads us to the conclusion that these letters fulfil different functions in our writing. Thus, in the bilingual with $\mathfrak{m}$ we have the words $\mathfrak{m}\mathfrak{h}\mathfrak{z}$, $\mathfrak{m}\mathfrak{h}\mathfrak{z}$, $\mathfrak{m}\mathfrak{h}\mathfrak{z}$, i. e. the cases when etymological $\mathfrak{h}$ is required, or when $\mathfrak{h}$ serves as *mater lectionis* for denoting the final vowel. On the other hand, $\mathfrak{m}$ occurs in the words $\mathfrak{m}\mathfrak{h}\mathfrak{z}$, $\mathfrak{m}\mathfrak{h}\mathfrak{z}$ (twice) and always denotes either χ (=Greek χ), (e. g. $\mathfrak{m}\mathfrak{h}\mathfrak{z}$) or the Aramaic $\mathfrak{h}$ (in the words $\mathfrak{m}\mathfrak{h}\mathfrak{z}$, $\mathfrak{m}\mathfrak{h}\mathfrak{z}$). This demarcation of their function is carried out successively not only in the bilingual, but in inscription No. 1, as also in an inscription on a silver dish, found in Georgia about forty years ago and written also in Georgian-Aramaic characters. It is interesting to note that in inscription No. 1 both these signs sometimes differ from one another a little more than they do in the bilingual, in particular, the tooth on the right is so short that it becomes almost unnoticeable. Of the right upper arch there remains only a trace, as a tail deflected to the right, being the upper continuation of the middle tooth.

On page 4 is given the table of Armazian letters.

It is enough to take one glance at this table to be convinced of the originality of the writing of the monument which is being published. Its Aramaic character, of course, cannot be doubted. There is no doubt also that it shows a certain similarity to Pahlavic or to Parsic, but its ductus is original to such a degree that we have full grounds for separating it off as an independent branch of Semitic writing and to add to the terms «Palmyrene writing», «Nabataean writing» etc., used in science, the new name, *Armazian*¹ writing². The following curious fact serves as a demonstration of the originality of Armazian writing. A small inscription found in the village of Bori, near Shorapani, in West Georgia, and written in our characters, was published by E. Taqaishvili and also by J. Smirnoff (in his *Vostočnoe Serebro*, *Oriental Silver*, pl. CXXI, No. 305) thirty odd years ago, but up to the present nobody has succeeded in deciphering it, although many specialists have tried to do so, and thanks only to our inscriptions it is becoming possible to read it now³.

The text of the bilingual is written in the firm, bold hand of an expert calligrapher, who does not cramp himself into a limited space. The upper lines are nearly parallel, distant from one another 3—3.5 cm. Only the lower ones slant upwards a little, from right to left. The words are a distance of 1.5—6 cm apart. Some signs have a length of 7 cm. The length of the shortest letter does not exceed 2 cm. The letters $\mathfrak{b}$, $\mathfrak{z}$ reach a width of 6 or 7 cm. The strokes are drawn thickly, with an almost unvarying thickness. The writing is well proportioned and elegant, in some cases a slight tendency to ornateness being almost perceptible.

¹ Monuments written in this writing, however, are met with outside Armazi (namely, in the village of Bori, near Shorapani, West Georgia), but in as much as Armazi is the centre of the ancient Iberian culture, I think it is convenient to call the peculiar Georgian-Aramaic writing, disclosed by our monuments, by this name. Such precedents occur repeatedly in science. Cf., for example, the expressions «Southern-Arabic writing», «Southern-Arabic inscriptions», etc., although these so-called «Southern-Arabic» inscriptions, as is well known, are met with outside South Arabia.

² Or else it can be called *Georgian-Aramaic* or *Ibero-Aramaic*. The first, although convenient, may cause a somewhat incorrect idea of the Armazian writing. With reference to the term *Ibero-Aramaic*, the same must be said, as of the expression «Armazian writing».

³ Some specialists tried to read this inscription as a Latin one, but such attempts, naturally, gave no results.

The direction of the main lines is very interesting. As is well known, the main vertical lines of our writing slope in the direction /, because we write from left to right, whilst in Phoenician and Aramaic they slope in the opposite direction \, since the text is written from right to left¹. After the vertical lines follow the horizontal, which from the position—changed to the position /, so that the scheme 7 of the ancient script changes to the scheme ^². Only the lines which in the ancient writing sloped thus: / (𐤀, 𐤁, 𐤂, 𐤃 and 𐤄), keep this position³. The direction of the main vertical lines of the writing of the Armazi bilingual differs from late Phoenician and Aramaic and, like our writing, is characterised by a slope to the right /. This applies not only to such letters as (𐤀, 𐤁, 𐤂, 𐤃) which in the archaic writing were written thus: /, but to others also. Only 𐤅 is an exception, having in the old writing a direction /, in the majority of kinds of Semitic writing it keeps the original direction, whilst in the Armazi bilingual, as in Syriac and, partly, in Palmyrene, it is characterised by a slope to the left. Only, as distinct from Syriac, the stroke in the Armazian 𐤅 is not straight, but is bent downwards, forming a very prolonged arc. Correspondingly, the horizontal lines are characterised by a slope \, so that the original scheme 7, which in the majority of Semitic writing takes the form ^, has in the bilingual the form >, characteristic of those writings, which are written from left to right. In connection with this the question arises: was not the stonemason accustomed to writing in such a language which is written from left to right (in Georgian or Greek)? We could answer this question if we knew from what circles he sprang.

Besides this, our inscription is characterised by still another feature. Already in ancient Phoenician writing, as is well known, in those letters which did not permit of being written in one stroke, the secondary lines were often separated from the main parts and degenerated into points⁴. Further, this tendency to lift the pen off the surface as little as possible, leads in all alphabets to ligatures of the writing signs⁵. Already in Phoenician, which went out of use early, there can be noticed somewhat of an outgrowth from the main lines. Those letters which finished by strokes going to the right and the extremity of which takes the hand from the following letter, are bent back at the end to the left and so, 𐤆 becomes 𐤆, 𐤌 becomes 𐤌, 𐤑 becomes 𐤑 etc⁶. Our inscription is also characterised by an excessive tendency in the transverse lines which go from left to right from the main lines, to bend downwards with a noticeable curving, with the formation of arcs, sometimes up to about two thirds of the circumference (ע: רבוע 10; 7: 6, 8; 7 in many cases etc.). Sometimes, in places where there is a bend, an angle is formed (א: אנה 1; ע: סערפית 1; עבירא 4; שנת 11) with a sharp outer tooth. The strokes which bend downwards sometimes almost reach the line. In some letters (𐤀, 𐤁) a backward direction is characteristic: a rounded bend upwards of the vertical stroke on the right.

¹ See Lidzbarski, *Handbuch der nordsemitischen Epigraphik*, Weimar, 1898, I, p. 178 (afterwards abbreviated: NE).

² NE, I, p. 178.

³ NE, I, p. 178.

⁴ Cf. NE, I, p. 178.

⁵ Ibid., I, p. 178.

⁶ Ibid., I, p. 179.

The strokes are wavy, sometimes bent to the left (𐌒, 𐌓, 𐌔). in some cases, to the right (𐌕, 𐌖, 𐌗). The top and bottom tails are characterised by a tendency to deflect sideways.

The detailed palaeographic analysis of each of the Armazian signs is given in the Georgian text¹. We may make here a few short remarks on these newly discovered letters.

ʾAleph is very singular and it is difficult to find its exact copy in other monuments of Semitic writing.

Bet reminds one of the corresponding letter in Parsic writing. However, it displays a much more archaic way of tracing than the Parsic form of this letter.

Gimel has a form in its tracing near to that of the corresponding letter in the somewhat later Aramaic and also the New Punic and Hebrew alphabets, where the left stroke has moved downwards a little, but has not yet joined with the end of the right one, as happened in Syriac and also in Parsic, where it is written in one stroke without lifting up the hand.

Dalet displays a similarity again to the Parsic letter, being formed as a zig-zag line consisting of two angles of approximately the same size, facing towards the left, and one inner angle opening towards the right. At the place of junction of the strokes there are formed angles, instead of the rounded bends of the Parsic writing.

The signs 𐌘 and 𐌙 are probably connected genetically with one another, but in our writing it seems to us that they fulfil different functions (𐌘 = 𐌒; 𐌙 = 𐌗). The general character of the letter, which has the form of Georgian 𐌖, reminds one very much of the tracing of 𐌒 in Syriac (Estrangelo), but the outer strokes do not yet approach the middle one, as happens in Syriac.

The letters 𐌚 and 𐌛, partly 𐌜, form a group of signs, extremely similar to one another. 𐌚 is composed of a wavy stroke with a slight inclination of the upper part to the left, and of the end, to the right. 𐌛 differs from *wāw* only in length. The stem is less wavy than in 𐌚, with an inclination of the upper part to the left, but with a less noticeable turn of the end to the right than in 𐌚.

Kāp is constructed according to a simple scheme and is composed of two lines, one horizontal and one vertical. The general view of the letter is very reminiscent of the final 𐤀 of later examples of Hebrew «Assyrian» characters.

Rēš comes close to *kāp*, being formed after the same scheme and also composed of one horizontal and one vertical line. In inscription No. 1 the letters 𐌗, 𐌘 and 𐌙, also 𐌚, differ from one another so little that it is difficult to distinguish them one from the other.

Zāyin is very interesting. Instead of the straight stem of Palmyrene and Nabataean, in the Armazian letter the upper part is bent downwards very much on the right, with a characteristic roundedness.

The letter 𐌞 reminds one again of the same sign in Palmyrene writing². The stroke is quite long, bent to the right moderately, the end smooth, without any hook, as occurs in some Palmyrene inscriptions.

¹ See also the Russian edition of this work, *Armazskaya Bilingva*, Academy of Sciences of the Georgian SSR, Tbilisi 1941.

² Cf., for instance, *NE*, II, plate XXXIX, 2, 3; XL, 12 and many others.

Yōd has the form of an arc standing vertically and directed towards the left. This letter is not particularly original and many parallels to it may be found in different examples of Middle Persian and Aramaic (Palmyrene) monuments.

The main stem of *Lamed*, as was mentioned above (see p. 52), has the form of a very prolonged arc leaning over on the left, sometimes coming very close to the horizontal line. The short stroke has a direction $\swarrow$, sometimes being bent very much to the left and approaching a horizontal position.

Mem reminds one of the corresponding Pahlavic letter from which it differs very little.

Kōp, which is met with only once in the bilingual, also reminds one of the Pahlavic letter. It is possible to find parallels to it also in Palmyrene.

Samek displays some similarity to Persian, but it is characterised by some very interesting peculiarities. The left stroke is much shorter than the right one and together with the top tail, which is turned to the left, it forms a small arc. The right vertical stroke, like Georgian $\mathfrak{b}$, is bent very much to the right, not to the left, as is characteristic of nearly all monuments of Semitic epigraphy. In inscription No. 1 this letter differs considerably from *Samek* of the bilingual and approaches more closely to the Persian.

$\mathfrak{y}$ has a very singular character. Its origin seems to us to be as follows. In the oldest examples of Aramaic and, also, Phoenician writing, as is well known, *ayn* is written as a circle $\bigcirc$ which afterwards opens out gradually and, because of the tendency toward angularity, from the original arc $\cup$ is received the angle $\sphericalangle$ ¹, with the opening at the top. In later Aramaic writings the right stroke of this angle ($\sphericalangle$) becomes longer γ ². So it is, for instance, in Nabataean, Palmyrene and, also, in Hebrew square characters. In contrast to this, in Aramaic *ayn* the left stroke becomes longer γ ³, whilst its upper part is bent slightly to the left. Besides this, because of the reasons about which we spoke above⁴, the right stroke is bent downwards to the right, nearly reaching the horizontal, sometimes being rounded at the bend and sometimes forming an angle, with a sharp outside tooth, pointing upwards. It must be noted that in inscription No. 1 the letter has not got this bend yet, because of which it comes closer to the archaic type of *ayn* (γ).

*Pe*⁵ has a very singular form. No parallels to this letter are known to me. It is not written with one stroke, as is usual in Aramaic, but with two. It is characteristic of this letter that the upper arch-like line does not pass into the vertical line, but is prolonged downwards to the right, beyond its place of junction with the vertical line. The vertical stroke, bent a little to the right, is joined to the arc considerably below the middle: $\mathfrak{p}$. In inscription No. 1 this letter has a different form. Its upper part is a very closed arc from the middle of which the vertical stem comes down $\mathfrak{p}$. Thus, it is very reminiscent of Greek Φ and Georgian *mtavruli* Φ . As is well known, the Greek letter indicated has had no parallel up to the present in Semitic writing and consequently it was associated with

¹ NE, I, p. 188.

² NE, I, p. 191.

³ See above, concerning the directions of main lines, p. 52.

⁴ See above, p. 52; also NF, I, p. 179.

⁵ Is used in the inscription 7 times.

ph, which is similarly traced¹. In the Armazian inscriptions we have the sole example in Semitic writing of a tracing of this letter similar to Greek and Georgian and perhaps this circumstance is not devoid of importance for the study of the history of these letters, if, of course, we shall not think that the Georgian-Aramaic form of the letter arose as a result of the influence of Georgian or Greek writing².

šade³ has a very archaic form. Here also is displayed somewhat of an outgrowth in the form of a tail, bent downwards, which already occurs in Phoenician⁴. Owing to this, the letter becomes similar to ʾ from which it differs only in the length of the left stroke. The general habitus of the letter is almost identical with the tracing of this sign in Middle Phoenician (ʾ), on the one hand, and in Georgian *mushuri* (ʾ)⁵, on the other.

𐌆 displays similarity to the corresponding Aramaic sign and the Pahlavic letter depending on it. An outgrowth, in the form of a tail bending downwards from the lower horizontal line, occurs also in this letter. The left vertical stroke is thick, in comparison with the horizontal lines, has a slanting direction and ends with a tail.

𐌗 has a more archaic shape than in the Pahlavic or in later Semitic (Palmyrene, Nabataean, Hebrew square) alphabets and stands very close to the archaic type of *taw* of Aramaic (e.g. that of Egyptian-Aramaic papyri) and of Middle Phoenician writing.

By a lucky chance there turned out to be all the letters of Aramaic writing in our small inscription. This enables us to form a complete judgement about the character of Armazian signs. Besides, in the bilingual, which we are publishing, there occur two numeral signs, 20 and 1, which also display some singularity. The sign for unity is not a simple vertical line, as in nearly all Semitic monuments, and also in Persian, but is strongly reminiscent of the letter ʾ again of Armazian writing. The stem, as in ʾ, is bent

¹ Cf., for instance, Larfeld, *Grüchische Epigraphik*, p. 237 ff. Javakhishvili, *Georgian Palaeography* (in Georgian) 1920, p. 218—219.

² Cf. above, concerning the directions of main lines, p. 52.

³ Occurs 3 times.

⁴ Cf. the well-known inscription from Piræus 96 BC, *NE*, II, plate VIII, 6; I, p. 425, Nos. 968—974.

⁵ It is interesting to note that the Semitic sound denoted by the sign indicated is often rendered in Georgian and Armenian by an ejective affricate, which in Georgian *usha hucuri* characters is written thus: ʾ. Cf., for instance, Arm. *Մկեղիսայ* = ʾ𐌗𐌗; *Բաղդեման* = ʾ𐌗𐌗; *Ժրաւութ* = ʾ𐌗𐌗, Heb. *צְבָאוֹת*; *Մար* = ʾ𐌗; *Ժոթոր* = ʾ𐌗; *ժամ* = ʾ𐌗, Heb. *צֶמֶח*, Arab. *سوم*; *Նաթրայ* = ʾ𐌗; Arm. *Ճնդայ*, Georg. *წიწილა* *cinçila*, Aram. *צצלא* etc.

It is characteristic that the name itself of the letter ʾ is pronounced in Georgian *šade*. Thus, in one of the oldest copies of the Georgian Psalter, in manuscript A, No. 38, the State Museum of Georgia, dated 974 A. D., we come across the following phrase: *კჳ შრხობლა არს და მჳ[შ] და ნუ[შ]* (in the manuscript: *შედანუ[შ]*) და აჳმ და წადე i. e. *šap* is double and *mim* and *šin* and *pe* and *šade*. The distortion of some of the names of the letters (*medaun* instead of *mim da mun*) shows that the copyist already does not understand the meaning of the phrase, and that the text goes back to a much older epoch than that in which the manuscript was copied. In spite of the fact that the text, judging from all appearances, is a translation from Greek, the name of the letter ʾ is not given in the Greek form, but reflects the old pronunciation, when ʾ was systematically rendered in Georgian by ʾ. Such a coincidence, both palaeographic and phonetic, between Georgian ʾ and Armazian ʾ has exceptional importance for the history of Georgian writing, all the more so since the kinship between Georgian and Armazian writing is revealed also in other cases. This becomes evident if one takes into account the history of the development of both writings, but does not judge only by the accidental, purely external similarity or dissimilarity between separate letters.

to the right and forms an arc facing the right. The upper part is bent downwards on the right.

The tracing of the sign 20 is very curious. It consists of two angles, placed one above the other, facing leftwards. The sign gives such an impression, as though it consisted of two signs each of which has the meaning 10 ($20 = 10 + 10$).

The detailed investigation of the writing of the Armazian epitaph allows us to state a series of peculiarities which it displays compared with the monuments of Semitic writing, known up to the present. Some signs bring it near to Pahlavic, others to Parsic and to Palmyrene, sometimes we must look for parallels in Old-Aramaic and even Phoenician, but the general character of the writing is original to such an extent, that we have a right to separate it off as an independent branch of Semitic writing. In this respect our monument makes it possible to write a new page in Semitic epigraphy.

The exceptionally high calligraphic quality of the monument must be noted. The elegant lines, the roundness, the amazing clearness reaching a state of perfection, reveal the great skill of the writer who traced out our monument. We do not know whether he sprang from Greco-Aramaic or from some other circles, but his assured and firm hand bears witness to the fact that he went through a good school of calligraphy.

Some Armazian signs reveal a definite resemblance to the corresponding Georgian letters. This circumstance must give rise again to the question of the origin of Georgian writing. Postponing the examination of this question until a special investigation, it must be noted that Georgian letters, witnessed in monuments of considerably later date than the Armazi inscriptions, show in some cases (e.g. letter η) more archaisms. Therefore we have no grounds for regarding the Georgian *hucari* letters as a further development of Armazian writing. Most probably both of them go back to an ancient common source, old Aramaic or Phoenician as was once suggested by the late I. Javakhishvili¹.

In order to fix the date of the monument it is necessary to refer, first of all, to the Armazian inscription No. 1.

We are not going to give here full palaeographic characteristics of this inscription², we only note that in many respects it displays comparatively more archaisms than the bilingual. Thus, several letters ($\beth$, γ , η etc.) have an older form than in the bilingual. The writing is less clear, several letters (ζ , δ , ι and $\jmath$; μ , σ , ρ) can be distinguished from one another with difficulty; we often notice inconsistency both in the writing of separate letters and in the orthography. The ductus of the writing is, in general, older than that of the Palmyrene and Nabataean alphabets. But the monument shows traces of such phonetical changes that we have no grounds for imputing it to an epoch earlier than the I century of our era. Evidently, it belongs to the end of the I or even the beginning of the II century of our era.

If, however, the King Mihrdat, mentioned in inscription No. 1, the son of Great King Parsman, is the same person, as the King Mihridat, son of Parsman, mentioned in the Greek inscription of Vespasian³ found in Moxeta in the year 1867, then inscription No. 1 could be imputed, with more or less accuracy, to the second half of the I century

¹ I. Javakhishvili, *Kartuli paleografia* (Georgian Palaeography, in Georgian), Tbilisi, 1926, p. 223 sq.

² A detailed palaeographic analysis of inscription No. 1 will be given when it is published.

³ There are grounds on which the persons mentioned in both inscriptions, can really be identified.

of our era (an epoch near the eighties of the I century, to which the Greek inscription of Vespasian belongs ¹).

Compared with this inscription the bilingual is younger. Along with clarity and proportion there is noticeable a tendency to ornateness and the introduction of additional elements. The forms of some words are also younger. Thus, instead of the archaic form of inscription No. 1 $\Psi\text{P}\text{I}\text{T}\text{S}$ *pylls*, in the bilingual we meet the writing of this word with כ : $\text{ש}\text{ב}\text{ט}\text{ח}$ *bthš*, which is adopted in inscriptions of the Sassanian epoch, as also in Armenian and later Greek sources. All this makes us think that the bilingual is somewhat younger than the one-language inscription and if the latter is imputed to the end of the I century, then the bilingual, in accordance with this, must be referred to the end of the II or, possibly, even the middle of the II century ².

Preceding chronologically the most ancient examples of monumental Sassanian writing, our inscriptions will play, evidently, a not unimportant role in the study of the history of Middle Persian writing.

II. TEXT AND TRANSLATION

The text runs as follows ³:

1	'nh s'rypt̄ brty zy
2	zywh̄ k̄lyl b̄thš zy prsmn
3	mlk 'ntt zy ywdmugn wnsyh̄
4	wkbyr 'rwst 'byd' rb
5	trbš zy h̄syprawg mlk bry
6	zy 'gryp rb trbš zy
7	prsmn mlk h̄bl h̄blyk m'
8	zy prnwš l' gmyr whkyn
9	ṭb wšpyr yhw̄h h̄yk zy br
10	'ynš l' dm' yhw̄h mn
11	ṭbwt w̄m'ytȳn bšnt 21.

TRANSLATION

- 1 «I [am] *Scrapitis*, daughter
- 2 of *Zevah*, the Junior *Pitahš* of *Parsman*
- 3 King, wife of *Iodmagan* ⁴—victor (?) (=military-chief?)
- 4 and Gainer-of-Many-Victories-Steward (lit. Chief-of-the
- 5 -Court) of *Useparnug* King—son ⁵
- 6 of *Agrippa*, Steward (=Chief-of-the-Court)
- 7 of *Parsman* King. Sorrow of sorrow ⁶. That

¹ Concerning the inscription of Vespasian see A. Amiranashvili, *Grečeskii Nadpisi Muzeya Gruzii*, Bulletin du Musée de Géorgie, Tbilisi, 1928, p. 191—196 (there also literature). Cf. also I. Javakhishvili, *Kartvelis Istorija* (History of the Georgian Nation, in Georgian) I, Tbilisi, 1928, pp. 158—159; A. Amiranashvili, *Iberiya i Rimskaya Ekspansiya v Azii*, Vestnik Drevney Istorii, 4 (5), Moscow, 1938; Neilson C. Debevoise, *A Political History of Parthia*, Chicago, 1938, p. 201 and foot-note 60 (there also literature).

² Cf. below, with reference to the persons concerned in the inscription.

³ Original text and Hebrew transliteration see above, p. 15—16.

⁴ After this word in the text stands ך , the conjunction «and», about which see below, p. 61.

⁵ Applies to *Iodmagan*.

⁶ See below pp. 62—63.

8 which (=who¹) [was] פְּרִנִּיט *unfulfilled* (i. e. young?)². And so
9 good and beautiful she was, that no-
10 body resembled [her] in
11 beauty³. And she died in [her] 21st year.

In order to make it possible to compare both texts of the bilingual, we think it is necessary to introduce here the Greek inscription, although it has already been published.

1 CHRAEITIC ΖΗΟΥΑΧΟΥ
2 ΤΟΥ ΝΕΩΤΕΡΟΥ ΠΙΤΙΑΞΟΥ
3 ΘΥΓΑΤΗΡ ΠΟΤΙΑΚΙΟΥ ΑΡΡΗΛΙΑ ΠΙΤΙ
4 ΑΞΟΥ ΓΙΟΥ ΙΩΜΑΝΤΑΝΟΥ ΓΥΝΗ
5 ΤΟΥ ΠΟΛΛΑΚ ΝΕΙΚΑΚ ΠΟΙΗCΑΝΤΟC
6 ΕΠΙΤΡΟΠΟΥ ΒΑCΙΑΞΩC ΙΒΗΡΩΝ
7 ΜΕΓΑΛΟΥ ΞΗΦΑΡΝΟΥΤΟΥ ΑΜΕ
8 ΘΑΝΕ ΝΕΩΤΕΡΑ ΕΤΩΝ ΚΑ
9 ΗΤΙC ΤΟ ΚΑΛΑΟC ΑΜΕΙΜΗΤΟΝ
10 ΕΙΧΕ

„Serapitis, daughter of Zewah, the Junior⁴ Pitiahs, wife of the son of Pitiahs Puplikios Agrippa, Iodmangan, Gainer-of-Many-Victories-Steward of the Great King of the Iberians, Ksefarnug⁵. Died young, in [her] 21st year, who had inimitable beauty“.

NOTES TO THE PARALLEL TEXT

The first half of the inscription is one complete sentence with the subject אנה «I», in relation to which all the rest (up to the end of the word מלך of the 7th line) is the predicate. This part of the inscription does not present any difficulty with regard to the meaning.

Line 1. אנה (pron. pers. I p. sg.), an old spelling for Aramaic אֲנִי «I»,⁶ is used also as an ideogram in Phl. B. and Parsic⁷.

— סערפיט, nom. pr. of a woman, probably of Egyptian origin. Note that Greek Η is rendered in the inscription by פ. Cf. with this the writing of פ in the word רמפ <רמא רמי, רמי «to suit, to be like», for denoting ε.

— ברתי, an Aramaic word (in st. custr.) with a pronominal suffix of I p. sg.: occurs very often in Phl. B. as an ideogram.

¹ See below p. 63.

² See below p. 63.

³ See below p. 64.

⁴ S. Qaukhchishvili translates «present»; A. Shandz, «new».

⁵ S. Qaukhchishvili translates in Russian «of the King of the Iberians, Great Ksefarnug» (in his Georgian translation the word «great» is left out by mistake). The sentence, as it is given in the Greek inscription, is worded in such a way as though it means «the king of the Iberians, the Great Ksefarnug» (as translated by Qaukhchishvili), but we think that this may be the result of the breaking down of the nomos of Greek syntax, probably due to the influence of some other language. Since, as we see from inscription No. 1, the expression «Great King» was the official title of the Iberian Kings (cf. below, p. 77) then, in the given case, it was also to be expected that we should have «the Great King of the Iberians, Ksefarnug» and not «the king of the Iberians, Great Ksefarnug».

⁶ Cf. M. Lidzbarski, *Ephemeris für semitische Epigraphik*, Giessen, 1900—1902, I, p. 321 (later abbreviated: *Ephemeris*).

⁷ Cf. Herzfeld, *Paikuli*, p. 138.

— ׀, an Aramaic particle which is often used for denoting the relative construction of *idāfet*, is met with also in the Parsic system of *huzwārīš* as well as in Phl. B.

Line 2.— 𐤏𐤓𐤏 , nom. p. v., *Zewah*, corresponds to the Greek Ζηουάχου , in the genitive, nom. Ζηουάχης , Ζευάχης ¹, as is obvious from an inscription on one of the gems found in Armazi. The etymology is not clear. Perhaps the 𐤏𐤓𐤏 *Zewah* of our inscription is a local form of the biblical proper name *Zebah*², which is used for denoting the King of the Midianites (the book of Judges 8₁₁; the Psalms 83₁₃). On the other hand, in one inscription from old Tanais the name *Zewak* is met with in the genitive case: Ζευάκω (father of Νεωάπτοκω ³), which is connected by F. Justi⁴ with Avest. *zawa* «strong, powerful», and which, possibly, has also some relation to the word witnessed in the inscription.

It is not correct to think that 𐤏𐤓𐤏 *Zewah* is a foreign rendering of the Georgian word *šavah*. In such a case in Aramaic we should have had 𐤏𐤓𐤏 , because foreign affricates are always rendered in Semitic languages by *šade* (𐤏). In Middle Persian also, as it is well known, *šad* is employed for denoting affricates. The other possibility, that the word 𐤏𐤓𐤏 served as the prototype for the subsequent Georgian *šavah*⁵, is more probable.

— 𐤏𐤓𐤏 *klly*, is used in the text with reference to the Pitiaḥš *Zewah* and corresponds to the words νέωτερος πῖτιαῖος of the Greek text. The editor of the Greek part of the bilingual, prof. S. Qaukhchishvili translates these words thus: «present pitiaḥš». Acad. A. Shanidze, who also edited the inscription, for the Greek text gives the translation «new pitiaḥš», but for the Aramaic, «young pitiaḥš». The word νέωτερος , as is well known, is the comparative form of νέος having the meaning «new», «fresh», «youthful», «young», «of few years», «inexperienced» etc. In the comparative form νέωτερος first of all means «junior». The Aramaic 𐤏𐤓𐤏 is an adjective from the Semitic root קלל (Arabic قل), having the meaning «to be light», «few», «small». Hence 𐤏𐤓𐤏 (status emphat. 𐤏𐤓𐤏) means «few», «small» and as elative⁶, «junior». The Greek νέωτερος and Aramaic 𐤏𐤓𐤏 coincide only in the meaning «small» or «junior», in the rest of the meanings they differ. Besides, none of the meanings of the Aramaic word enumerated, except the one indicated, fit the context, since with reference to the pitiaḥš it is not possible to apply the word «light» or «few in number». Thus, in the inscription we are concerned just with «small» or «junior» pitiaḥš. This is confirmed by the following fact. In the Jerusalem Targum of pseudo-Jonathan, G. 42, where it is related how the ten brothers of Joseph, leaving

¹ See S. Qaukhchishvili, *New Greek Inscriptions from Armazi* (in Georgian). *Mitteilungen der Akademie der Wissenschaften der Georgischen SSR*, Band II, Nr. 1—2, Tbilisi, 1941, p. 170.

² If this proposition is true, then in the spelling of 𐤏𐤓𐤏 with 𐤏 instead of 𐤏 (𐤏𐤓𐤏), is possibly reflected the spirant pronunciation of *h g a d k p a t*, when Aramaic 𐤏 was rendered in Armenian (and in Georgian) by *u*. Cf., for instance, Arm. $\text{շախիդ} - \text{𐤏𐤓𐤏}$ (Hübshmann, *Arm. Grammatik*, I, 1897, p. 313); $\text{բռնաբար} - \text{𐤏𐤓𐤏}$ (ibid., p. 320); $\text{հաշիմ} - \text{𐤏𐤓𐤏}$ (ibid., p. 308—309); $\text{խաւար} - \text{𐤏𐤓𐤏}$ (ibid., p. 305) etc.

³ V. Latyschev, *Inscriptions antiquae orae septentrionalis Ponti Euxini graecae et Latinae*, II, pp. 268, 269, No. 447. 17.

⁴ *Iranisches Namenbuch*, Marburg, 1859, p. 385; also p. 226.

⁵ In that case 𐤏 instead of 𐤏 must be explained as the result of affricatisation, which occurs very often in Georgian. See T. Goniashvili, *K istorii udugo zvuka v gruzinskom*, Moambe (Bulletin) of ILHA, II, Tbilisi, 1937, pp. 111—134; G. Akhvediani, *Questions of General and Georgian Phonetics* (in Georgian), I, Tbilisi, 1938, pp. 128—136.

⁶ The use of the positive form with the meaning of the elative is very usual in both Semitic and Georgian languages.

their youngest brother Benjamin at home, went to Joseph in Egypt to buy corn, it is said by the way that Joseph sending his brothers back home, addressed these words to them: „Go ye, carry corn for the famine of your houses“, (20) „but bring your youngest brother unto me“. The expression «your youngest brother» is given in the text by the words: **קָלִילָא**, **אֶחָיוֹן**, which corresponds to the following place in the Hebrew text: **(וַתֵּבֵא אֵלָיו) וַתִּשְׂרַח אֵלָיו**. In the Georgian translation of the Bible in this place we have «**და მამა და ძე უმცროსი უმცროსად მოიყვანეთ თქვენთანა ზემდა**». In the Armenian and Arabic translations we have correspondingly **և զղեղադուքն ձեր զբարձր սուսեր սուսեր** (Arm.), **واحضروا اخاكم الصغير الى** (Arab.). It is interesting that this place in the Greek Bible is translated thus: **Καὶ τὸν ἀδελφὸν ὑμῶν τὸν νεώτερον ἀγάγετε πρὸς με**, i. e., for denoting the idea «small» or «junior» the term **νεώτερος** of our inscription is employed. It must be noted also, that in another place of the Jerusalem Targum (verse 13), concerning this same youngest brother of Joseph the term **וַעֲרִיא**, more usual for Aramaic, is employed: **וְהִיא וַעֲרִיא עִם אֶחָיוֹן** «and, behold, the youngest is this day with our father». In the Greek text here is repeated again the word **νεώτερος** (**αὐτὸς ὁ νεώτερος μετὰ τῶν πατρῶν ἦν**); in Hebrew—**וְהָיָה הַקָּטָן אֶת־אֶבְיָוֹ**; in Georgian «**უმცროსი**» (**და ამა უმცროსი ზუგნის მამისა ზუგნისა თანა არს**); in Armenian—**կրտսեր** (**և կրտսերն առ հար իբրև 4**); in Arabic **الصغير عند ايتنا** (وهذا الصغير عند ايتنا) etc. Consequently, in the bilingual we have, on the one hand, **νεώτερος** = **קָלִילָא**, on the other, in the places indicated in Genesis we meet the same corresponding forms **νεώτερος**—**קָלִילָא** (= **וַעֲרִיא**) and thanks to this double witness it becomes absolutely evident that both terms of the inscription mean young or junior pitiahš.

Thus, linguistic considerations do not leave any doubt concerning the meaning of these words. Below we shall see that the real setting into which the inscriptions enter, shows that they can have no other meaning in the given context.

— **პითიაჰს**, **pitiahš**, a term well known from most various sources: Georgian **პითიაჰსი** **pitiahš**¹ and **პათიაჰსი** **patiahš**², Greek **πιτιάης** on numerous gems found in Armazi³, and, also, on the seal of Ašuša⁴, late Greek **πιτιάης**, **βιτιάης**, Latin *vitusa* of Ammianus Marcellinus⁵, Persian **پیتیا**, **پیتیا**⁶, Armenian **բիտիա**, **բիտია**⁷, Syriac

¹ So, for example, in the most ancient monuments of Georgian literature, *Martyrdom of Sabaik*, ed. by I. Abuladze, Tbilisi, 1938, I, 7; II, 1; III, 1, 5; IV, 8, 12, 29; VII, 32, 38; VIII, 5, 7; IX, 3, 8, 17, 20, 27, 29; X, 17; XIII, I, 6, 12, 20; XVI, 28, and *Martyrdom of Eustate from Mcheta*, ed. by Sabinin, St. Pbg., 1882, p. 315.

² Cf., for example, Leonti Mroveli, p. 44 and *Յանգեր*, pp. 165, 182, 200; p. 203: *բիտիա*.

³ S. Quakhechishvili, op. cit., pp. 169, 171, 172 sq.

⁴ Marquart, *Fränjahr*, p. 169; Herzfeld, *Paikuli*.

⁵ De Lagarde, *Gesam. Abhandl.*, I, p. 187; *Arm. Stud.*, p. 27 sq.; Nöldeke, *ZDMG*, XXXIII, p. 159, note 2; Hübschmann, *Arm. Gram.*, II, pp. 119, 120; *Հ. Անթրեան, Հայերէն սարմատեան ըստարան, Երևան, 1926*, I, p. 104 sq.; Herzfeld, *Paikuli*, *ibid*.

⁶ Herzfeld, *Paikuli*, *ibid.*; M. Sprengling, *A New Pahlavi Inscription*, *ASSL*, vol. Liii, 1937, p. 133, 134.

⁷ Cf., e. g., *Փառաստի Բուզանդացւոյ Գատմութիւն Հայոց*, St. Pbg., 1883, p. 18 sq.; *Աղաթանգեղոյ Գատմութիւն Հայոց*, Tbilisi, 1909, 795, p. 414; 873, p. 459; *Հաղաթոյ Փարպեղոյ Գատմութիւն Հայոց*, Tbilisi, 1904, p. 63; *Մովսէսի Խորենացւոյ Գատմութիւն Հայոց*, Tbilisi, 1910, p. 70 (p. 71: *բիտիա*); 146 and many others.

ⲁⲃⲉⲛⲁ, ⲁⲃⲉⲛⲁ, ⲁⲃⲉⲛⲁ¹, Arabic **يَتَمَسُّ**². In inscription No. 1 this word is met with in an older form **פִּיטַחֲשׁ** (lines 2,5), identical with the Georgian **ჰიტიხაშო**. In the Bori inscription it also occurs written in the pleonastic form **בִּיטַחֲשׁ**. Concerning the etymology of the word and its meaning as a political term see below, p. 70 sq.

— **פִּרְסַמְן**, nom. pr. v. of Persian origin³, Georgian **ფარსამან**⁴, Arm. **Փարսաման**⁵, Greek **Φαρσαμάνης**, **Φαρσαμάνης**, Syriac **פִּרְסַמְן**⁷. It is met with also in inscription No. 1.

Line 3.—**מֶלֶךְ**, Aramaic form (st. absol. and st. cstr.) of the well known word **מֶלֶךְ** «king», used also in Persian as an ideogram.

— **אִנְחָה**, the st. cstr. of the well-known Aramaic word denoting «wife», is used also in Pahlavic in the form **ניִנְדָה**.

— **וִידִבְנָן** n. pr. v.

וִידִבְנָן,—**וִ** is evidently the general Semitic copulative particle «and», which also occurs in Middle Persian and is regarded by J. Marquart and Herzfeld⁸ as an ideogram for Persian *u*, old **𐬵**, before vowels **UT**⁹, Old Persian *utā*, Sogdian *'at*, New Persian *u*¹⁰. But its use in our context is not clear. Everything which follows this word is an epithet referring to Iodnangan and the use of the conjunction «and» between them is out of place, if only we understand correctly the words following this particle. It is possible that its appearance here is the result of a mistake on the part of the writer, but such a proposition is always an *ultimum refugium*.

— **נִצִּיחַ** is perhaps the participle of the passive voice from **נָצַח**, Syr. **نَض**, having the meaning «to shine», Biblical Aramaic¹⁰, Targum. and Phoen.¹¹ «to conquer». It is not impossible that we have here pleonastic writing instead of **נִצִּיחַ** (Hebr.) «Siegreich»¹².

Line 4.—**כְּבִיר**, an Aramaic adjective from the usual Semitic root **כָּכַר**, having the meaning «great», «many». It is used also as an ideogram in Persian, always with the meaning «great»¹³.

¹ Cf. Hübschmann, op. cit., p. 119—120: 2. **Աճափան, Բարսաման**, I, p. 1044; C. Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, Halle, 1928, p. 404, 564 a. for a case of its use in Syriac see, for instance, *The Syriac Chronicle known as that of Zachariah of Mitylene*, transl. by F. J. Hamilton and E. W. Brooks, London, 1899, pp. 227 sq.; also *Die sogenannte Kirchengeschichte des Zacharias Rhetor*, transl. by K. Ahrens and G. Krüger, Leipzig, 1899, pp. 172, 173. The Syriac original of the text (ed. by Land, Leyden, 1870) was, unfortunately, not at my disposal.

² Thus in the Arabic version of Agathangelus, N. *Murr, Kerkēne armanj, gruzin, abxaz: i alawor syulym Grigoriem*, p. 114.

³ Cf. Hübschmann, *Arm. Gr.*, I, p. 90.

⁴ Thus in the Georgian chronicle *Mokwaw Kartlisay*, p. 9 sq.; L. Mroveli, pp. 57, 38 and others.

⁵ For example M. Joren., *ibid.*, pp. 171, 172 sq.; L. Parp., *ibid.*, p. 86; Cf. Hübschmann, p. 90.

⁶ See F. Justi, op. cit., p. 91, where many cases of the use of this word are indicated.

⁷ See *The Chronicle of John the Stylite*, ed. by W. Wright, Cambridge, §§ 56, 87, 88, 90, 92, 97; also N. Pigulevskaya, *Mesopotamija na rubje V—VI vv. n. e.*, Moscow—Leningrad, 1940, p. 152, 165—166, 167, 169.

⁸ *Paikuli* p. 167.

⁹ *Paikuli*, p. 167.

¹⁰ Gesenius—Buhl, p. 517, s. v. I.

¹¹ Phoen. «überwinden» (*NE*, I, 325), «conquer, prevail over» (Zellig S. Harris, *A Grammar of the Phoenician Language*, New Haven, 1936, p. 125).

¹² G. Dalman, *Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*, Frankfurt a. M., 1901, p. 263, s. v.

¹³ *Paikuli*, s. v.

second time with the suffix ך which can be explained as a Persian ending or as the Aramaic pronominal suffix of the II person.

— מַה , Semitic (Aramaic) interrogative pronoun «what». Together with the word placed after it in

Line 8— זַי (מַה זַי) forms the pron. indefinitum «that», cf. Bibl. Aramaic מַח רַי «that, «what», Talmud. Aram. מַי הַ מַחֵר «that which, what»¹, Nab. מַחֵר רַי ², Hebr.

מַחֵר «das, was»³, with the meaning, evidently, «who», although, as is well known, in

Aramaic with reference to persons the particle מִן is used and not מַחֵר which is employed only for indicating things. In Persian the combination זַי מַחֵר is unknown to me. מַחֵר is generally used in both Phil. Bk. and in (Pahlavic) inscriptions. In the Parsic version of the Paikuli it is met with only once⁴ and was probably pronounced *čeh, če*⁵ (New Persian چه). If the combination מַחֵר זַי (or מַחֵר זַי , as in our inscription) was used in Persian, we must conclude that it was also read *čeh, če*, which is not only an interrogative pronoun, but a relative one too, with the meaning «das, was», «was»⁶.

— פֶּרְנוּשׁ , the word is unknown to me. It is evidently of Persian origin, because it seems to be impossible to identify it with any Semitic word. Perhaps it is a composite of פֶּרַן and וּשׁ with the meaning «having brilliant intellect», or is connected with the Persian word פֶּרְאוּשׁ ⁷ often met with on gems, the etymology of which is, unfortunately, unknown. The meaning⁸ «der Majestät ähnlich» proposed by A. Mordtmann does not fit our context. The Avestian meaning of פֶּרְנוּשׁ , פֶּרְנוּשׁ «Urtypus»⁹ seems to be more suitable, but in that case it would be very difficult to explain the appearance of ן in it. Together with the following לֵא נַמִּיר this word corresponds to νεωτέρον of the Greek text and, probably, also means «young».

— לֵא , a very wide-spread Semitic negative particle «no», «not», usual also for Aramaic. It is used as an ideogram also in Persian.

— נַמִּיר , participial form from the Hebrew-Aramaic word נָמַר , having the meaning «to finish», «to complete», and also «vollentwickelt sein»¹⁰. It seems that the word is used here with this latter meaning, and together with the preceding לֵא פֶּרְנוּשׁ probably corresponds to the Greek νεωτέρον «young» (line 8 of the Greek text). I have not come across the word in Middle Persian inscriptions.

— הַכִּין , Aramaic הַכִּין , הַכִּין «son», Syr. ܫܘܢܐ , ܫܘܢܐ «so», Hebr. בֶּן , Old Aram. בֶּן . In Persian it occurs in the form בֶּן (read ō)¹¹.

¹ M. Margolis, *Lehrbuch der aramäischen Sprache des Babylonischen Talmuds*, CILS, III, München 1910, p. 129*.

² Lidzbarski, *Handbuch*, I, p. 306.

³ W. Gesenius, p. 465. *

⁴ Herzfeld, *Paikuli*, s. v.

⁵ *Ibid.*, s. v.

⁶ Nyberg, *op. cit.*, II, 44.

⁷ A. Mordtmann, *Studien über geschnittene Steine mit Pehlvi-Inschriften*, ZDMG, XVIII, 1864, p. 8 ff.

⁸ A. Mordtmann, *ibid.*, p. 9.

⁹ A. Mordtmann, *ibid.*, p. 9.

¹⁰ G. Dalman, *Aramäisch-neuhebräisches Wörterbuch zu Targum, Talmud und Midrasch*, Frankfurt a. M., 1901, p. 77.

¹¹ Herzfeld, *op. cit.*, s. v.; Nyberg, *op. cit.*, II, p. 164.

Line 9.—טב, Aram. «good, kind», is used also in Persian inscriptions as an ideogram (read *nēv*¹).

—שפיר, Aram. שפירא, «beautiful» (Hebr. שֶׁפֶר, «to shine», Syr. ܫܦܝܪ, Arab. سفير) is often used in Persian inscriptions (read *seh*, Old Persian *vahi*, Sogd. *veh*, New Pers. به)², as, also, in Phl. Bk. Cf. also, the Armenian loan-word Զար 3 *šar* «cosmetics» and the word Զարակ 4 «to rouge». It is remarkable that the adjectives טב ושפיר are of masculine gender, although they refer to Serapitis. The same applies to the following verb,

—הוה, III pers. masc. gender imperf. of the Aramaic word הוה, «to be» (Syr. ܘܘܗܐ), which is also used in Persian, both in inscriptions and in Phl. Bk. (ϣhwwn = *bulan*).

—האך די, ריכרי, an old form of later Aramaic «as», Bibl. Aram. ܕܝܗܘܢܝܢ (Daniel, 2, 43), Syr. ܕܝܗܘܢܝܢ «as», with the meaning «so, that», «that».

Line 10.—אִינֶשׁ, «man», Aramaic form of a general Semitic word which is used in the form איש in both Persian inscriptions and Phl. Bk. Together with the preceding word בר it forms the indefinite pronoun בר אינש «somebody», and then «nobody», literally «son of man», Aram. ܒܪ ܐܢܫܐ, בר אנשא, Bibl. Aram. ܒܪ ܐܢܫܐ, Hebr. בר-אנוש

בן-אנוש, «son of man, man», and later, «somebody». Cf. the Georgian expression Խոս-ձեռն 5 *ħacis švili* with the meaning of «somebody» (lit. «son of man»).

—רמע, is very probably a participial form of the verb רמא «to be like, to resemble», Talm. Aram. רמא, Bibl. Aram. רמח, Syr. ܪܡܥܐ, «to be like». ܥ at the end is used, perhaps, for denoting *e*⁷, as is customary in Mandaean⁶.

—מן a general Semitic (with the exception of Ass. Bab.) particle meaning «from, out of»⁸, is used for the formation of a comparative expression, serves in Persian as an ideogram for *až* (Pars.), *hač* (Pahl.), Old Pers. *hača*, Sogd. *čan*, New Pers. از «from»⁹.

Line 11.—טבות, an abstract name from the same root as טוב (cf. Aram. טבותא¹¹ «Güte, Gunst»), in our inscription corresponds to the Greek ἀλλος which usually is used for denoting «physical beauty» (for example in Homer), but is applied also to indicate «spiritual beauty». Aram. טבות is characterised by this latter meaning, but the whole phrase is constructed in such a way («nobody resembled her») that probably in the text physical beauty is meant, although it is not impossible that the words ἀλλος and טובות are both used in the sense of «kindness».

¹ Herzfeld, *ibid.*, p. 197.

² Herzfeld, *op. cit.*; Nyberg, *op. cit.*, II, p. 238.

³ Hübschmann, *Arm. Gram.*, p. 314.

⁴ Ezekiel, 23, 40; Hübschmann, *ibid.*, p. 314.

⁵ See Marti, *op. cit.*, § 65 a, p. 58.

⁶ Marti, *op. cit.*, p. 86.

⁷ See above, p. 58.

⁸ See Th. Nöldeke, *Mandäische Grammatik*, Halle, 1875, p. 3 ff. It is possible that 'ayn is used for rendering *e* in general, although etymological ܥ, as is seen from the example עכירא, is kept in its place.

⁹ Brockelmann, *Gr. II*, § 251/2.

¹⁰ Herzfeld, *Paikuli*, s. v.; Nyberg, *ibid.*, II, 90—91.

¹¹ Dalman, *op. cit.*, p. 156.

-- **מאיתין**, an Aram. word from the general Semitic root **מוּת** «to die», used also in Persian (**موتان**, *ymytan*, read *murtan*, New Pers. مردن, Old Iran. *mar*)¹. The form in which the word is presented in the inscription is a little strange: is it a participle of the plural number or, as acad. P. K. Kokovtsoff kindly pointed out to me, defective writing of a verbal form, built from the participle and the pronominal suffix of the I person **מאיתינה**?

-- **ב**, a frequently used Aramaic particle with various meanings, usual for other Semitic languages too², is used also in Persian inscriptions as well as in Phl. Bk. (read *andar*, Av. *astara*, New Pers. اندر)³.

שנה, the st. cstr. of Aram. **שָׁנָה** «year» (used in Persian, read *sāl*, Av. *sarad*, *sarada*⁴, Arm. loan-word **սարսարդ** «new year»). The combination **21 כשנת** is somewhat unusual. From the point of view of Aramaic we should have expected **כרת שנת**, a construction, characteristic of the majority of Semitic languages for denoting age.

III. THE LANGUAGE OF THE INSCRIPTION

In attempting to determine the language of the parallel text of the bilingual we come up against considerable difficulties. At the present time we can only point out different arguments in favour of or against the various deliberations concerning the language of the bilingual. The Aramaic⁵ text of the inscription consists altogether of fifty eight words including proper names⁶ (one of which, **פרסמן** p-r-s-m-n, is repeated twice) and two numeral signs **21**. If the words which are repeated are not counted, we have altogether in the text, apart from proper names, thirty two words together with particles. Of all these words three can be imputed to Persian with more or less certainty. The remaining 29 words are of Semitic (Aramaic) origin. In all, if we count the repeated words, out of the fifty one cases of their use, 48 fall to the lot of the Aramaic language and only three can be imputed to Persian. Amongst the Aramaic words there are met with: the verb, noun, adjective, participle, conjunction, negative particle, personal pronoun, relative pronoun, i. e. nearly all parts of speech. Besides this, we have some combinations of words (status constructus etc.) typical of the Aramaic language. It might appear that all this were sufficient evidence of the fact that the inscription is written in Aramaic. But the problem cannot be solved so easily and the solecisms, come across in the inscription, do not allow us to maintain with certainty the Aramaic character of the language. For instance, the use of the attribute before the determinate (**קליל בטחש**) is unusual from the standpoint of Aramaic grammar. Apart from this, in many cases several words are not given in the stat. emphat. when they should have been. It is also remarkable that forms of stat. cstr. occur before the particle **ו** in such cases

¹ Nyberg, *ibid.*, II, p. 153; Bartholomae, *op. cit.*, 1142.

² Brockelmann, *Gr.*, II, § 237.

³ Herzfeld, *ibid.*, p. 150; Nyberg, *ibid.*, II, p. 10.

⁴ Herzfeld, *ibid.*, s. v.; Nyberg, *ibid.*, II, 200—201; Bartholomae, *ibid.*, 1566—1567.

⁵ We use this term for convenience, having in mind the Aramaic writing of the inscription, not deciding beforehand the question about the language.

⁶ Some are Persian (**פרסמן** p-r-s-m-n, **חסיפרנוג** h-s-y-p-r-n-g), others Roman (**אנרין** a-g-r-y-p) and some, of unknown origin.

5. 56030-6 20030, 0. XIII.

אֲנַחְתָּ זֵי פִּ'. All this, if, of course, we understand these forms correctly, gives rise to doubts: was the given Aramaic text intended to be read as it was written, or was some other language implied by it?

If the language of the inscription is not Aramaic, then the Aramaic words employed in it must be regarded as ideograms for some other language, most likely, Middle Persian¹, because, first of all, for the epoch to which the inscription belongs, we only know of the Persian language resorting to Aramaic heterograms, and in the second place, amongst the archaeological findings in Armazi and other ancient cultural centres of Georgia there has been found a certain number of inscriptions² definitely in Middle Persian, which bears witness to the fact that this language was wide-spread in ancient Iberia. This supposition is confirmed also by the use in the text of several Persian words. In that case the ending ַךְ in the word חַבְלִיךְ must be regarded as a Pahlavic suffix and the forms absurd from the point of view of Aramaic grammar are explained by the fact that they serve as ideograms for the Persian text. But, unfortunately, there are not met with in the text such elements which would indicate definitely the Persian character of the language. Apart from this, our inscription is characterised by some features which distinguish it from the Persian monuments known up to (the present. Thus, for instance, the whole system of orthography, not to mention the writing, is essentially different from the Persian tradition. Finally, we are not justified in being sure of the Persian character of the language, until there are found in it some forms which are obviously Persian.

With respect to the language our monument is very reminiscent of the inscriptions found by the late J. Smirnoff in Jarpuz on the Kizil-Irmak³ and afterwards published by M. Lidzbarski⁴. In spite of the fact that the text of these inscriptions consists almost entirely of Aramaic words, M. Lidzbarski, a most eminent authority in the sphere of Semitic epigraphy, when investigating these monuments, was obliged to conclude, because of the solecisms met with in the texts that „the language of the inscriptions is perhaps not real Aramaic, but Aramaic words are used in them purely ideographically, i. e. that we have here in front of us a Pahlavi text“⁵. After this H. Reichelt published an article in WZKM XV. 1901, p. 51—56, in which he tried to explain several forms met with in the text on Persian grounds and thus to show the Persian character of the language. Concerning this M. Lidzbarsky says in a later work that „die Texte sind nicht frei von Verstößen gegen den aramäischen Sprachgebrauch, aber eine Notwendigkeit, sie anders als aramäisch zu lesen, liegt nicht vor“⁶. The same must be said about the language of our inscription. It is interesting to note that its language is very reminiscent of that of the above-mentioned Cappadocian texts. The almost complete coincidence of the lexicon,

¹ In particular, for Pahlavic, with the suffix of the I person characteristic of it in such words as, for ex., כַּרְי, כַּרְתִּי etc. In inscription No. 1 in these same cases is used the suffix of the III pers. הַ (כַּרְתֵּה) etc., characteristic of the Parsic system of huzvarîš (see Herzfeld, *ibid.*, s. v. כַּרְי).

² As, for instance, the inscription on the silver dish from the tomb of Pitiaḥš Azpawruk in Armazi and also the curious inscription on the intaglio-seal of Queen Denake (see Mordtmann, *Sassanidische Gemmen*, ZDMG, XXIX, 1875, p. 201—203; Dorn, *DAK*, 1878—1879; Herzfeld, *Paikuli*).

³ ZIRAIO, New series, vol. VIII, St. Pbg., 1896, ed. 3—4, pp. 444—447.

⁴ *Ephemeris*, I, p. 59—74: 319—326.

⁵ *Ephemeris*, I, p. 73—74.

⁶ *Ephemeris*, I, p. 321.

the same mistakes in the Aramaic language (the verb and adjectives in the masculine gender instead of the feminine required, the form of st. cstr. like אנתה, before the particle ו' etc.), the same use of particles, the same orthography, the small number of Persian words in an almost entirely Aramaic text etc. make us ask the question, is not our inscription written in the same language as the Cappadocian inscriptions mentioned above? Probably it is not impossible that the language of all these inscriptions is a reflection of the epoch when the Middle Persian written language was being formed and although, at the time to which our monuments belong, it had already been sufficiently developed and defined as a literary language first of Parthia, and then of Sassanian Persia, in our inscriptions there are still preserved traces of a more ancient stage of development of the language? Attempts to answer this question may meet with success after a complete decipherment of inscription No. 1, and also in the event of the discovery of new monuments during the archaeological excavations which are still being carried on in Armazi, but so far, proceeding from the original character of the Armazian writing, the inscriptions can also be styled 'Armazian'.

IV. COMPOSITION OF THE TEXT

With regard to composition the text does not present anything unusual, and parallels to the expressions used in it can be found in many monuments of Semitic epigraphy and also in Greco-Roman epitaphs. The appurtenance of the tomb to the dead is shown by means of the pronoun of the I person: אנה פנה 'I am such and such'. After the name of the dead is indicated the name of her father, his position, and also the name and office of the husband and father-in-law of the dead, as we often come across in many epitaphs¹. This genealogy ends with a traditional exclamation of pain אהל (occurring twice, with the suffix ה in the second case) 'alas!' 'woe!' which is very often met with in Palmyrene inscriptions². After the exclamation of grief there follows, according to the Roman model, the so called eulogy (Lobspruch³) of the dead, that 'she was young and that nobody resembled her in beauty' (or, perhaps, 'in kindness'). At the end of the inscription is pointed out the age of the dead (she died in the 21st year of life), after the Roman model⁴. In the Greek text of the bilingual the indication of the age of the dead is put in the foreground and the eulogy is put at the very end of the inscription. Besides, in the Greek there is no indication that the tomb belonged to the dead and the text begins straight away SHRAPEITIS etc. Apart from that, the expression of grief with reference to the dead is missing there, whereas it is specially emphasized in the parallel text. The text itself of the Greek part of the inscription is a little shorter than the parallel text. It is composed in the following way: 1. The name of the dead, without any special indication that the tomb belongs to her. 2. An indication of the names of her father, husband and father-in-law⁵ and a denotation of their positions⁶; 3. An indication of the age of the dead; 4. Eulogy. In the parallel text we

¹ NE, p. 139 ff.

² Ibid., p. 143, 147, 270.

³ NE, I, p. 140—141.

⁴ NE, I, p. 140; *Ephemeris*, II, pp. 64, 65, 66, 67, 90, 91, 188, sq..

⁵ In the Greek text the name of the father-in-law of the dead is given in more detail than in the parallel text.

⁶ In the Greek text it is not indicated whose titles were Zevah and Agrippa, whereas the title of King Hseparnug ('Great King of the Iberians') is missing in the parallel text.

have: 1. An indication by means of the pronoun of the 1 person that the tomb belongs to the dead; 2. The name of the dead; 3. An indication of the names of her father, husband and father-in-law together with denotation of their positions; 4. An expression of grief; 5. Eulogy; 6. The age of the dead.

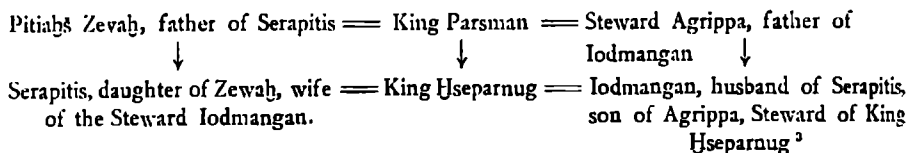
Thus, both texts of the bilingual, as usually happens in such cases, do not repeat one another in full, but leave out some textual deviations.

From what has been stated, it is clear that the text is a fully developed, almost complete form of grave inscription compared with those more ancient and primitive epitaphs which were limited to only one reference to the name of the dead¹. Only at a later epoch, with the development of cultural and epigraphic traditions, there began to appear on tombstones more detailed information concerning the dead, and also expressions of grief etc. As for the eulogy and the indication of age, they are, for the most part, already characteristic of the inscriptions of the Roman epoch. We have an example of a similar type of monument in the bilingual we are publishing. Only the name of the mother of the dead, and also the date of death, which would have made the picture complete, are missing.

V. THE PERSONS CONCERNED

The proper names mentioned in the epitaph helped us most in deciphering the inscription. They have the same importance in making clear the historical picture of the epoch to which they go back. Finally, a detailed indication of the titles of the persons mentioned in the inscription, enables us to come to important conclusions concerning the political life and the order of the state in ancient Iberia of the I and II centuries.

The chief person of the inscription is Serapitis. We learn that she is the daughter of the Junior Pitiaḥš of King Parsman, Zewah and the wife of the Epitrop of King Hseparnug², Iodmangan, the son of (Publicius) Agrippa, the Steward of the same King Parsman. Thus, the husband and wife Iodmangan and Serapitis, contemporaries of King Hseparnug, are one generation. Their parents, the father of Serapitis, Junior Pitiaḥš Zewah and the father of Iodmangan, Steward Agrippa, are contemporaries of King Parsman, together with whom they form the preceding generation. The interrelation between the persons, mentioned in the inscription, can be represented in the following form:

By this scheme it can be seen that King Parsman, mentioned twice, is one and the same person, who preceded King Hseparnug on the Iberian throne. Therefore there are no grounds whatever for counting these kings as contemporaries, and consequently, for making any inferences about the existence of two kingdoms in Iberia at the time to

¹ *NE*, I, p. 137 ff.

² We give this word in the form occurring in the inscription.

³ The persons of one generation are connected by two lines. The arrows point to persons of the following generation,

which our inscription belongs. The mention in the inscription of the name of King Parsman (Pharasmanes) is very important. For the epoch we are studying we know from Georgian¹ and Greek² sources of the Iberian King Parsman (Pharasmanes), who had friendly relations with the Roman Emperors Hadrian (117—138) and Antoninus (138—161) and who, thanks to his skillful diplomatic tactics, was able to derive benefit for the Iberian Kingdom from the historical conflict between Parthia and Rome³. He even visited Caesar in Rome with his suite. In the words of Dio Cassius „when Pharasmanes of Iberia came to Rome with his wife, Hadrian increased his province, allowed him to sacrifice in the Capitol, set up his horse statue on the field of Mars and watched the military exercises of Pharasmanes himself, his son and other foremost Iberians“⁴. In all probability, the Parsman of our bilingual is identical with the above-mentioned «Iberian Pharasmanes»⁵ of Dio Cassius and this circumstance enables us to fix more exactly the date of the writing of our bilingual. King Pharasmanes was a contemporary also of Emperor Antoninus who ruled between the years 138—161, so that the reign of Pharasmanes continued up to the middle of the II century. On the other hand, Serapitis and Iodmangan, mentioned in the inscription, appear as contemporaries of King Useparnug, the successor of Parsman. Consequently, the inscription must belong to a time near the beginning of the second half or the end of the third quarter of the II century.

Parsman's successor on the Iberian throne, as already mentioned, was King Useparnug, who bore the title «the Great King» as must be understood from the Greek text of the bilingual. We do not know whether he was the son of Parsman or whether he succeeded him on the Iberian throne by right of seniority, but the text of the inscription leaves no doubt that it was he who succeeded Parsman as the ruler of the Iberian Kingdom. The name of this ruler is not known to us in the lists of Georgian kings of the I—II centuries, but it is likely that it is hidden in one or other of the mutilated names occurring in the Georgian chronicle *მოქცევაჲ ქართლისაჲ Mokeceva Kartlisay* or in the works of the historian Leonti Mroveli.

There also comes to light for the first time in the inscription the name of the Steward (in the Greek text of the bilingual—Pitiakh) Publicius Agrippa. We have no other indications of this name whatever. As for the name of Serapitis' father Zewah, it is met with several times in inscriptions on various objects excavated in Armazi. It is mentioned in Armazi inscription No. 1 and also on a gem set in one of the metal plates of a gold belt, found in the grave of Pitiakh Aspawruk: *Καρπακ. Ζεωαχης ζωη* (sic) *μσα.* „Karpak. Zewah my life“⁶.

But Zewah (the father of *S-r-g-s*), mentioned in the Armazi one-language-inscription No. 1, cannot be identified with the father of Serapitis, since between these two inscriptions, as we suppose, there is a chronological difference of $\pm$ a century. On the other hand, the Zewah, mentioned in the inscription on the gem, probably is the same, as

¹ Cf. *Mokeceva Kartlisay* and, also, Leonti Mroveli.

² Dio Cassius Cocceianus, in V. V. Latyshev, *Izvestiya drevnix pisateley, grecheskix i latinskix o Shifii Kavkaze*, vol. I, Pbg., 1893—1900. p. 622.

³ I. Javakhishvili, *Kartveli eris istoria* (in Georgian), Tbilisi, 1928, pp. 158—159; S. Janashia, *Sabartvelos zveli istoriuli zglebi*, newspaper «Kommunisti» LV. 19.11, No. 127[6132].

⁴ V. Latyshev, *Izvestiya*, I, p. 622.

⁵ Cf. S. Janashia, *ibid.*, p. 2.

⁶ Cf. S. Qaukhchishvili, *ibid.*, p. 169—170.

the Zewah of our bilingual¹. No mention of this name in Georgian historical works is known to me.

From the inscription we hear for the first time about the Steward of King Hsepar-nug, Iodmangan. We have no other information about him whatever, except that given here. In general, the names of most of the people mentioned in the inscription, come to light for the first time. This is understandable. By the discoveries in Armazi light is thrown on many sides of the state life of the Georgian people in the I-III centuries of our era, about which we actually knew very little or probably nothing. It is not surprising therefore that at the present time we are deprived of the possibility of identifying the names mentioned in the inscriptions with persons known earlier from other sources. All the more important are our monuments which inform us in detail of the political and cultural life of Georgia in the first centuries of our era and oblige us to write afresh some pages of the history of the Georgian people in the given period, about which before we had very hazy ideas.

VI. COMMENTARIES ON THE TEXT

Now, after having deciphered and translated the text, commentation on it has been considerably facilitated. Nevertheless, during the explanation of several details connected with the inscription, new problems arise which can scarcely be solved until new materials have been discovered. In spite of this, already on the basis of the deciphered text it is possible to restore the historical picture to which the Armazi inscriptions belong.

The mention in the Armazi inscriptions of numerous pitiahses is extremely important and unexpected for us. Thus, for example, in an inscription on an intaglio-seal Ἀσπαρρούκῃ² πῖτιᾶσῃ³ „Asparruk Pitiahs“ is mentioned. In the Greek inscription on a silver dish, found in one of the graves in Armazi, occurs the name of Bersuma Pitiahs (in the original in the dative case Βερσοῦμα πῖτιᾶσῃ)⁴.

The names of pitiahses are met with in both the Aramaic inscriptions from Armazi and also in the Greek text of the bilingual. In the above mentioned inscription on the Bori silver dish the name of „Buz-Mihr, kind Pitiahs“ occurs, etc. It is new for us that these persons are called pitiahses of the Iberian kings. We have this in the bilingual (Zewah, Pitiahs of King Parsman), so also in inscription No. 1 Š-r-g-s, Pitiahs of King Mihrdat is mentioned. We have the same in the Greek text of the bilingual (Publicius Agrippa is also called Pitiahs) and so on.

Up to the present it was assumed that pitiahsate is a purely Persian institution and that pitiahses appeared in Georgia considerably later, as rulers of vassal territory, appointed by Persian kings, towards the end of the IV or at the beginning of the V century, when the Iberian kingdom became a vassal of Sassanian Persia⁵. Thanks to our inscriptions it is made clear that such an institution existed also in Georgia and that the Iberian kings themselves had officials called pitiahses. This is one of the most important conclusions which is suggested as a result of studying our bilingual. But in the inscription Zewah is not called simply pitiahs, but «small» or «junior» pitiahs. Above we saw quite clearly, on the grounds of linguistic considerations, that the words *εὐωτῆρες* and

¹ Concerning this see now also S. Janashia, *ibid.*, p. 2.

² The name *Ἀσπαρρούκῃ* 'spring' is met with also in inscription No. 1, line 13.

³ S. Qaukchishvili, *ibid.*, p. 169 sq.

⁴ *Ibid.*, p. 171.

⁵ See *History of Georgia from Ancient Times up to Our Days* (in Georgian), Tbilisi, 1940, pp. 65, 66.

קלי, of both texts of the inscription, can only have the meaning «small» or «junior». This supposition is confirmed also by historical considerations.

In the first place, if at the time when the inscription was made, Zewah really carried out the functions of Pitiahs, there was no need to note specially that he was the «present (or new) pitiahs». That, as far as we know, is not often done. In the second place, in the inscription Zewah is called the Pitiahs of King Parsman, together with whom (and also with Agrippa) he forms the preceding generation. At the time of composition of the inscription, Hseparnug, the successor of Parsman, is the person ruling on the Iberian throne¹. This explains the fact that in the Greek text of the bilingual the name of Hseparnug is especially emphasized (his title of «Great King of the Iberians» being indicated) whilst King Parsman (whose pitiahs was Zewah) is not mentioned at all. Therefore it is difficult to think that during the reign of King Hseparnug, an official of the king preceding him was called «present» or «new» pitiahs. It is extremely possible that at the time of the composition of the inscription Zewah was not alive and, in any case, he could not be «present» or «new» Pitiahs of King Parsman, for the simple reason that Parsman himself had by that time, in all probability, passed away. The same applies to the translation «young» (in its usual meaning) proposed by acad. A. Shaniidze for the Aramaic קלי. From the inscription it is seen that Zewah's twenty-one-year-old daughter had died and he (if in general he were still alive) could not be particularly young. Besides that, it is doubtful that the writer, writing the inscription, did not know to which pitiahs was being referred, what he was called etc. and that he mentioned one and the same person sometimes as «new» and sometimes as «young» pitiahs. A careful study of both texts of the bilingual leads us to the conclusion that he chose the corresponding Greek and Aramaic words with perfect skill and we have no grounds for thinking that as a result of not understanding the Greek word, he translated it incorrectly into Aramaic or conversely.

The question of the terms indicated is exceptionally important for the historical conclusions which can be made according to how we understand them. If we agree with the proposed translations for these words, then together with Zewah, «present» or «new» pitiahs, we must regard Parsman himself (whose pitiahs he was) also as «new» or «present» king, but Hseparnug is also «present»: a person of the same generation as Serapitis and Iodmangan. The mention of two contemporary kings in the inscription may be explained by the existence of a double kingship in Iberia in I—II centuries of our era about which the Georgian chronicle *Mokceva Kartlisay* gives information. But our inscription does not give any grounds whatever for such conclusions and linguistic and historical considerations show with sufficient conviction that the Greek νεώτερος and Aramaic קלי cannot have any other meaning except «small» or «junior».

Up to the present we have had no indication whatever of «small» or «junior» pitiahses, but the inscription itself is authentic evidence of the existence of such an institution and we have no grounds for not believing it. But the institution of «Junior Pitiahses» suggests also the existence of «Senior» or, according to the older terminology, «Great Pitiahses». In the Armazian inscriptions such titles have not yet been met with, but they are extremely likely, because they have been witnessed in Armenia, a neighbouring country of Iberia. The Armenian historian, Agathangelus, gives us information about this. In his work we read that King Trdat „collected the chiefs of the naharars and

¹ See above, pp. 68, 69.

satraps of the provinces, in the first place, the Išhan of Angō-T'un, in the second place, the Išhan of Aggnik who is the Great Pitiahs¹. In the Arabic version of this same work there is also preserved information concerning the fact that the ruler of Aggnik really held the title of 'Great Pitiahs': „And King Trdat, when he reached the town of Valarsabat, ordered the scribes of his kingdom to appear and ordered them to write letters to all the inhabitants of his kingdom, that leaders, archons, chiefs and rulers should appear before the king in the town of Valarsabat, letters to the King of Allān and explained to them in letters all that had happened to them and said: „Therefore you must come to me quickly“. And when the letters arrived, three kings came to him: the King of Abhāz, the King of Šurjān and the King of Allān and together with them a party of rulers, firstly, the ruler of Šibs, and secondly, the ruler of Artanuš², called *great bitahs* (=pitiahs)³.

By another Armenian historian, Faustos Byzandaci, the Pitiahs of Aggnik is called 'Great Išhan': „At that time from the king of Armenia fell off one of his vassals, the Great Išhan of Aggnik, called by the name of pitiahs, who was one of the four chief foremost men in the king's court“⁴. The facts brought forward do not leave any doubt that reference is made to the institution of *great pitiahs* and not to the honorary name of some concrete personage.

The preservation in Armenian of the term 'Great Pitiahs' on the one hand, and the title of the father of Serapitis, on the other, bears witness to the fact that along with simply pitiahses there were about the kings of ancient Iberia the institutions of *small* and *great pitiahses*.

It remains to reply to the question: what functions were fulfilled by the pitiahses and in what did their power consist? In order to make this question clear it is necessary to take into consideration the role which pitiahses played in Persia and Armenia, because it is extremely probable that at the period about the time when this term was introduced into Iberia, it was used with the same meaning as in the neighbouring countries. In the Sassanian Empire, which inherited this institution from the Arshakid Kingdom⁵, pitia-

¹ «Մուսարհայ զգլխաւորս նախարարացն և զկուսակարս աշխարհացն. առաջին՝ ի իսխանն Անգեկ տան, երկրորդ՝ ի իսխանն Ագնիկայ, որ և զպետին մեծ...» Աղաթանգեղոս Գառնաբլին Հայոց, Տփղիս, 1909, 795, p. 414. Cf. also Marquart, *Erānsahr*, p. 166.

² The Artanuš in the text, of course, is a later insertion instead of արշուն, Greek Ἀρζωνηνός, Armenian Արշն, a parallel form for Ագն (cf. M. Joren, II, 8, p. 111), which at an ancient epoch was used for denoting the province of Aggnik (cf. Marquart, *Erānsahr*, p. 25).

³ See N. Marr, *Krošenie arмян, ցուցիչ i almanax sayatym Grigorion*, p. 112—114. والملك ترطاط لما بلغ الى مدينه ولرصباط امر ان يحضروا كتاب ملكه وامرهم ان يكتبوا كتب الى جميع اهل مملكته لبحضروا القواد والاراكته والريسا والاسلاطين الى الملك فى مدينه ولرصباط: كتب [الى ملك ابخازو] الى ملك جرجان وكتب الى ملك اللاتين وفسر لهم فى الكتب كل ما جاز عليهم وقال لذلك بسرعه يتبغى ان اتونى فكما وصت الكتب اتوه الثلثه ملوك ملك ابخازو وملك جرجان وملك اللاتين ومعهم جماعه من الصلاطين الاول ملط الجيسى والثانى ملط ارطنوج اسمه يتقى الكبير

⁴ Հայնու ժամանակաւ սպասարհայ յարքայն Հայոց մի ի ծառայեց նորս մեծ ի իսխանն Ագնիկայ, որ անուանեալ կոչը զգլխաւոր, որ էր մի ի յորից, զանեղեց բարձրեց տաճարին արքայնի Փաստաօր Բաղանդատոյ Գառնաբլին Հայոց, 1883, p. 18; Marquart, *Erānsahr*, p. 168: cf. also M. Joren., *ibid.*, p. 261, «Great Išhan Baḡur who was called Bdešy of Aggnik. («Մեծ ի իսխանն Բախար, որ բղխին Ագնիկայ կոչուր»)».

⁵ Cf. Herzfeld, *Paikuli*.

šes were appointed as margraves in the provinces which were subject to it, for example, in Armenia and Assyria¹. The pitiaš occupied a high place in the state hierarchy of the empire and in rank gave place only to the hargupate, standing even higher than the 'Grand Vizier' (hazaropat²).

In Armenia the governors of some of the bordering provinces were called pitiašes. According to Agathangelus, amongst the nobles accompanying Trdat on his journey to Caesar, besides the Archbishop Grigor, his son, Bishop Aristak and still another bishop, Alban, there were four of the foremost (ყარბერტე) men of his court, called pitiašes (ყოლაშეპ): the first—Sahmanakal (Markhater) from the Nor-Širakan side, the second—from the Asorestan side, the third—from the Arvestan side, the fourth—from the Maskit side³. The governors mentioned above, as has been noted already by Marquart⁴, did not rule in the provinces indicated, but in their neighbourhood, or in regions bordering on them.

Acad. S. Janashia first expressed the conjecture that Georgian *eristavi* corresponds to Persian *pitiaš*⁵. This conjecture is now confirmed by the following considerations.

In Armenian historical works *pitiašes* are called *սահմանակալք*, *կողմնակալք*, *կուսակալք*⁶, as they were rulers of provinces. In as much as rulers of provinces in Georgia were called *eristavi* or *eristavari*⁷, it is natural to think that just these Georgian terms (and the institutions denoted by them) correspond to the Armenian *ideašik* and Persian *bihš*.

In our historical literature some interesting information has been preserved. The Georgian historian of the XI century⁸, Leonti Mroveli, sketching a picture of the state construction of ancient Georgia, as is well known, gives information about the establishment by King Parnawaz of the institution of "eight *eristavs* and one *spaspet*" and also of the institution of "spasalar and hazarapets"⁹. According to the author, Parnawaz established all this "after the manner of the kingdom of the Parsecs"¹⁰. Proceeding from the supposition that these institutions are Persian, Leonti Mroveli uses corresponding Persian terms for denoting them, in some cases borrowing them directly, and in others, translating from Persian or Armenian into Georgian. Thus, we have the Persian terms: *spaspet-i* (Pahlavic *spāhpat*, Modern Persian *سپاهبد*, Armenian *սպարապետ*), *spasalar* (Armen. *սպասալարք*, *paz. spāhsalar*, Modern Persian *سپاهسالار*); on the other hand *atasis-tav-i*, the Georgian translation of the Pahlavic *hazaropat* or Armenian *հազարապետ*¹¹.

¹ Cf. Marquart, *Fränksahr*, pp. 23—25, 165 ff., Herzfeld, *Pakali* s. v.

² Herzfeld, *ibid.*

³ Agathangelus, 873, pp. 459—460; Marquart, *Fränksahr*, p. 165.

⁴ *Fränksahr*, p. 166.

⁵ *The History of Georgia from Ancient Times up to Our Days* (in Georgian). Tbilisi, 1940, p. 66 (also the article in the newspaper "Komunisti", p. 2).

⁶ So, for instance, in Agathangelus p. 413 and many other authors, cf. *Համահայկեան Գրական Տեղեկանք*, 1934, p. 34 sq. For indicating this source I am obliged to prof. Melikset-Bek.

⁷ Whether the rulers of provinces in Georgia at an ancient epoch were called *eristavi* or *eristavari* does not alter the point of the matter.

⁸ P. Ingorova regards Leonti Mroveli as a historian of the VIII century. See Bulletin de l'Institut de Marr de Langues, d'Histoire et de Culture Matérielle (BILHA, X, Tbilisi, 1941, pp. 93—152).

⁹ L. Mroveli, p. 20.

¹⁰ L. Mroveli, p. 21.

¹¹ Concerning this see I. Javakhishvili, *Kartuli samartlis istoria* (*History of Georgian Law*), v. I, Tbilisi, 1928, p. 155.

There remains only *crstav-i*, which is also a translation of the Persian *bīš*, because this word, considered by our historian as a term denoting a Persian institution, could not serve in the place indicated for denoting any other Persian institution except that of *bīš*.

In another place Leonti Mroveli uses the word *crstav-i* directly for denoting the Persian *pitiāš*: „Then came forth the Parsees and brought with them Mirdat and conquered Kartli and gave to Mirdat his share and Parsman's share they occupied themselves and left an *crstav-i* in Armazi“¹. We also meet in his work the expression „and Mirdat and the *crstav-i* of the Parsees conquered Kartli“².

Another Georgian historian Šušanišer also uses the term *crstav-i* for denoting *pitiāš*. Thus, for instance, Varsken, the *Pitiāš* of Kartli, well known from the Martyrdom of St. Šušaniš³, is systematically called *crstav-i* by him⁴.

In one place Leonti Mroveli uses both these words, one foreign and the other Georgian, together, but with the same significance⁵, explaining their meaning there: „Then the king of the Parsees, afflicted with grief, summoned the rulers of the provinces (literally the -heads of the countries“) *pitiāšes* and *crstavs*“⁶. The term *sopebi*, used in the given case by Leonti Mroveli, corresponds literally to the Armenian *աշխարհ*, and the word *mtavar-i*, derived from *tav-i* 'head' and, as a political term, 'leader', 'prince', corresponds to the Armenian *պետ* (in compound words), Pahlavic *pat* etc. In other words, Leonti Mroveli renders by another, synonymous, word the Georgian *crstav-i* and foreign *pitiāš-i*. The words *գլխավոր*, *կողմնակալ*, *գաւառակալ* etc., mentioned above, used in Armenian for denoting *pitiāš*, have literally the same meaning (*կողմ*, *կողմ*, *գաւառ* 'place', 'side', 'country' and *կալ* serving in the given cases as a term corresponding to the Armenian *պետ*, cf. *գաւառակալ* and *գաւառապետ*⁷).

I. Javakhishvili also pointed out that the Georgian terms *crstav-i* and *crstav-i*, indicated by Leonti Mroveli in the given place, are translations for the Persian *pitiāš*⁸.

This double evidence of Georgian and Armenian sources enables us to decide the question of the etymology of the term *pitiāš*, in which now with more probability can be seen the Armenianized form of the Persian term, consisting of the words: *pat* [cf. Georgian *paṭ-i-ahš-i*; Armen. *պետ*⁹ 'head', 'chief' (the translation of which is Georg. *tav-i* of the word *cris-tav-i*)] and *šahr* > Arm. *აշար* [Pahlav. *šatr* (read *šahr*), New Pers. *šahr*, Old Persian *šāca*, Old Iran. *šādra*] with *i*, the Persian particle of *idāfet* between them. We think that the Georgian and Armenian materials drawn on by us

¹ L. Mroveli, p. 39.

² Ibid., p. 39.

³ *Martyrology Šušaniš-i* (*Martyrdom of St. Šušaniš*) ed. by I. Abuladze, Tbilisi, 1938, p. 188 sq.

⁴ See *Kartlis Čovreba* (*Life of Kartli*), variant of Queen Mariam, pp. 188—189. There are also other cases where *crstav-i* is used for denoting *pitiāš*.

⁵ In Georgian often occur instances of the use of copulative synonymous parallels, i. e. of words of the same meaning, one Georgian and the other of foreign origin, with the copula «and» between them. See Sh. Daidziguri, *Notion of Synonymous Parallelism*, Thesis for articles at the Session of the Social Department of the Academy of Sciences of the Georgian SSR, Tbilisi, 1941, p. 18—19.

⁶ L. Mroveli, *ibid.*, p. 44.

⁷ Compare with this the expression *աշխարհակալ* which is also met with in Armenian, for instance, in M. Horenens, p. 70.

⁸ *History of Georgian Law* (in Georgian) Tbilisi, 1928. Vol. I, p. 187.

⁹ Cf. *Πηρ:ἀζης* on a gent with a Greek inscription, Langlois, II, 167 quoted by Th. Nöldeke, *ZDMG*, XXXIII, p. 159, note 2.

help us to explain with more probability the meaning of this word, concerning which there are so many etymologies¹. During a careful examination of the text of Leonti Mroveli and Šuanšer the impression is created that they do not themselves translate the Persian *haxs* by the Georgian *eristavi*, but that they use a corresponding Old Georgian term the meaning of which was still preserved in the epoch in which they were writing. We are also led to this idea by the analogy with the other Georgian term *erovs mošyuari* about which we speak below. It is true, the old Georgian word *er-i* usually has the meaning 'people' that is 'armed people'² and in this connection is the equivalent of the Arabic *قوم*, but in conjunction with the word *tav-i* it is connected to some extent with 'country', if one bears in mind such expressions as *kartlis eristavi*, *rašis eristavi* etc. Consequently, the Georgian term, denoting the ruler of a province, *eristavi* literally means 'head of (the armed) people', but there is meant the people of that province of which the *eristavi* was the ruler³. Therefore, in spite of the semasiological difference which exists between the Georgian *er-i* and Armenian *արիւր*, in the expressions indicated, as social terms, they express, after all, the same meaning.

On the basis of an analysis of the information preserved in the works of the pseudo M. Horenensis and of other Armenian authors, J. Marquart came to the conclusion that at an ancient epoch there were several (four) *pitiašes* in Armenia⁴. In the opinion of N. Adonts⁵ the view that *bdešhks* were the rulers of the four bordering provinces arose later and is induced by the structure of the state of Sassanid Persia which was divided into four parts⁶.

We do not know to what extent the information that there were actually four *bdešhks* corresponds to reality, but it is now hardly necessary to doubt that already in ancient times there were several *bdešhs*. This is confirmed by such expressions, as 'great *bdešh*', or 'other *bdešh*'⁷, which is also met with in Armenian sources.

As for Georgia, it has been made clear that here also there were several persons holding the title of *pitiašs*. Above all, it has been established that *pitiašes* were of different ranks, *great*, *small* and, finally, simply *pitiašes*. The discovery of a large number of names of *pitiašes* on several objects found in Armazi (and in other places in Georgia) is also an indirect indication that the kings of Iberia had not only one *pitiašs*, but several, as it was in Armenia. Apart from this, concerning a comparatively later time we know authentically that various *eristavs* ruled simultaneously different provinces of Georgia. For an ancient period we have at our disposal the above-mentioned information of Leonti Mroveli that „King Parnavaz founded the institution of eight *eristavs*“. Independently of our attitude to the information that it was Parnavaz and no other who established this institution, we learn from it that at an ancient time also there were, if not eight *eristavs*, at any rate several of them. This is confirmed by our inscription and thus, it is possible to draw a clear outline of the state life of Georgia in the first centuries of our era.

¹ They are indicated by Herzfeld, *Poikili*.

² Cf. I. Javakhishvili, *History of Georgian Law*, vol. I, pp. 114--117; S. Janashia, *Georgia on the Way to Early Feudalization* (in Georgian), Tbilisi 1937, p. 3 sq.

³ I. Javakhishvili, *History of Georgian Law*, vol. I, pp. 183, 184 and 187, 188.

⁴ *Eränšahr*, p. 168; cf. the same in Hübschmann, *Arm. Grammatik*, p. 119.

⁵ *Armenia v. epoxu Yustiniana*, TP. AGF, XI, St. Pö., 1908.

⁶ Adonts, *ibid.*, p. 283 sq.

⁷ Thus in Agathangelus: *Տիւս ահմանեայ բղեւշխն*, p. 414; Marquart, *Eränšahr*, p. 166 sq.

But, it may be asked, how can these assertions be adjusted with such later expressions as *Pitiahš'i Kartlisay* and with the Greek inscription on the seal of Ašuša AC:OICAC ΠΙΤΙΑΣΗC: IBHPON KAPNHΔON.¹ when for the whole of Iberia there is meant only one pitiahš? It is not difficult to answer this question. At a later epoch, towards the V century of our era, when the Iberian kingdom falls under subjection to Persia, the pitiahšes (now already one in the whole province) are appointed by potentates of the Sassanian Empire, as rulers of provinces subject to them or as co-regents of the Georgian kings. Just this position is reflected in the copious later information concerning pitiahšes of Kartli. During this epoch the foreign word *pitiahš-i*, in all probability, becomes prevalent in Georgian literature, because the holders of this title, in most cases Persians, used to call themselves by this name. It is very likely that at an older epoch the Georgian term *crstav-i* or *crisntavar-i*, being an approximate translation of the given word, was used alongside the foreign word, for denoting pitiahš, as it is by Leonti Mroveli and Šuanšer at a comparatively later epoch. The foreign term pitiahš was used for denoting the suitable idea, as is seen from our inscriptions, in Greek or in other texts written in foreign languages.

In special literature the opinion is wide-spread that the pitiahš is that second person after the king who governed the affairs of justice and war and about whom Strabo² gives information³. But we think that it is not quite correct. We have already seen that there were several pitiahšes both in Armenia and Georgia and all of them could not be simultaneously the second person after the king. It is not possible to say this even concerning the Great Pitiahš. In Armenia the Great Pitiahš was the Išhan of Ağznik, but not the supreme ruler of the kingdom. On the other hand, during the epoch of Aršak the Išhan of Angğ-tun, who was simultaneously the leader of the eunuchs (wardpet), occupied the first place among the foremost of the country⁴. The information of Armenian sources that pitiahšes were *գահերէց* (foremost), must be understood in the sense that in the king's court they sat in the first place and on the first cushion⁵. The word *κομιτασις* (Lat. *comitatensis*) of the Greek text of Agathangelus must also be understood in the same sense, as J. Marquart explained⁶. In Sassanian Persia the rank of pitiahš stood higher than that of hazaropat, although it is well known that it was the latter who was the «Grand Vizier» of the state. The notorious second (after the king) person of Strabo, as is well known, governed the affairs of justice and war⁷, but concerning the pitiahš we have no information at our disposal by which it would be seen that at the time of war it was he who led the armed people of the whole kingdom. On the contrary, we have the indication of Agathangelus that the military chief of the country of Armenia was the *išhan sparapełutyan*, accompanying Grigor among other notables on his journey to Caesaria⁸. From the inscription we are publishing, we learn that the

¹ Marquart, *Erānsahr*, p. 169; Herzfeld, *Pahlavi*.

² Latyšev, *Izvestia*, I, p. 140.

³ See, e. g., P. Ingorova, *Mokėevay Kartlisay and the List of the Kings of Iberia*, Bulletin du Musée de Géorgie, Tbilisi, 1911, p. 292 sq.

⁴ Cf. Faustos, p. 59; Marquart, p. 166.

⁵ *Erānsahr*, p. 179.

⁶ *Erānsahr*, p. 179.

⁷ Latyšev, *ibid.*, p. 140.

⁸ *Իշխանն սպարապետսն, զարազար Հայոց սշխարհի*, Agathangelus, 795, p. 414.

affairs of war during the epoch to which the monument belongs, were governed by the steward and not by the pitiaḥš. It is, of course, true that leading the armed people out of the province ruled by him to fight against an outside enemy of the state or against other provinces of his country, entered, by the way, into the duties of a pitiaḥš, as it did in the case of an *eristavi*¹, and that at a certain epoch the pitiaḥš held also the supreme secular power, but the duty itself of a pitiaḥš consisted properly of the government of the provinces where he was «*ἡγεμὼν*» (Statthalter, prefect) of the king², as we are informed by Zachariah of Mitylene who correctly explained the meaning of this institution³.

At the present time we cannot show in what the power of the small pitiaḥšes consisted, or the ruler of which province was called «Great Pitiaḥš» but if the proposition that there really existed such institutions in Iberia is true, then there must have been suitable Georgian expressions for denoting them already at an early time.

The inscription No. 1 from Armazi has preserved for us interesting evidence concerning the father of one pitiaḥš, which throws some light on the question of the social stratification of Iberian society in the first centuries of our era. At the beginning of this inscription we read:

- 1 מלך־י (1) מהרדט מלך רב ברה זי פרסמן מלך רב אנה שר[נס]
 2 ברה זי זיח רבנני אנה שרנס פיטחש מיהרדט [מלך]
 3 מילא והכין מילא [א]מריח הן יהוין ...

1 *mlyk*² (?) *mhrdt mlk rb brh zy prsmn mlk rb 'nh šr(g)s*

2 *brh zy zywh rbwnyn 'nh šrgs pythš myhrdt* (sic) [*mlk*]

3 *mil' whkyu myl' [']mryt hn yhwyn...*

i. e. «King² (?) Mihrdat, Great King, son of Great King Parsman. I, Š-r-g-s, son of Zevah lord, I Š-r-g-s, pitiaḥš of (king) Mihrdat word, and such a word said: If they will be...». In this inscription Š-r-g-s, the pitiaḥš of King Mihrdat calls himself son of Zevah רבנני. The word רבנני, serving in the text as an epithet of Zevah, is the plural form (ending with ין) of the Aramaic רבנא, estr. רבון, «lord», Old Georgian *upali* (cf. the abstract noun רבנותא «herrisches Wesen, Lordship»⁴, Old Georgian *uplebay*) and is formed from the root רבב «to be great», adj. «big», «great». Thus, a literal translation of the given word would be «lords». But the use of this form of plural number for the proper name of a man, Zevah, bears witness to the fact that it is not used in the text in the literal meaning, but as a plur. majesticus which serves as a technical term, denoting a definite social or political institution. The plural form of the word רב: רבאן, רבאן is often met with in Middle Persian inscriptions and is used as an ideogram for the Persian *vazurkân* (from the word *vazurk* «big» «great», New Persian بزرگ and *an*, suffix of the plural number). The given term is used in Iran for denoting one of the highest classes of Iranian nobility, standing higher than *azañan* and giving place in rank to *vispubrân*⁵. The Persian *azañan* is the same as the Armenian *ազատաբ* (Arm. k. = Persian *an*) and fully

¹ About the *eristavi* see I. Javakhišvili, *History of Georgian Law*, vol. I, pp. 187, 188, v. II, part I, p. 202 sq.

² The Syriac Chronicle, Engl. transl. p. 228; German transl. p. 173; *Ērānšahr*, p. 179.

³ It is possible to read this word in an other way, but we shall deal with this question when publishing the inscription.

⁴ Margolis, p. 163 *.

⁵ Corresponds to Georgian *speñli*, see I. Javakhišvili, *History of Georgian Law*, I, Tbilisi, 1928, p. 194. There also literature.

corresponds to the Georgian *aznauri* (literally meaning «free»), both semasiologically and as a social term. But in the Gospel according to St. Mark, chap. 6₂₁, as the late I. Javakhishvili already noted, corresponding to the Georgian *aznauri*¹ in Armenian we have *մեծամեծք*. In the given place is meant, evidently, not simply *aznauri*, but «great *aznauri*»², and such a term, denoting «great *aznaurs*», *aznaurni did-didni*, is actually witnessed in the most ancient monument of Georgian literature, the Martyrdom of St. Šušaniḡ³. The expression «*aznaumi did-didni*» corresponds more exactly to the Armenian *մեծամեծք* which is very often used in sources for indicating the highest layer of society and which is a literal translation of the Persian *vazurkān*, like the Arabic *الظماء* witnessed in the works of early Arabic historians. The Persian *vazurkān* in inscriptions is usually rendered, as already noted, by the ideogram *𐩨𐩣𐩪, 𐩨𐩣𐩪*, but the term *𐩨𐩣𐩪*, used in the bilingual, is formed from this same word and stands very near to it both semasiologically and in form (the Aramaic *𐩪*, the suffix of the plural number, has the same meaning as Persian *an*, and both forms of the base: 1. *𐩨𐩣*, as the adjective «great» and then «head» «chief» and 2. *𐩨𐩣𐩪*, «lord», come from one and the same root *𐩨𐩣*) and as social terms indicate, evidently, related institutions. On the basis of information preserved in later sources it is even possible to define the meaning of the term *𐩨𐩣𐩪*. From Georgian sources it is well known that pitiaḡses, appointed from circles of «great *aznaurs*», held the title of «lord». In connection with this the late prof. I. Javakhishvili wrote: «In the V century a great *aznaur* has a large suite, *aznaurs*, private servants, and also slaves. He is a lord»⁴. Referring to the author of the Martyrdom of Šušaniḡ, Jakob Huceš, the late scientist points out that «according to him the pitiaḡš of Kartli was a lord and so was called by his subordinates»⁵. I. Javakhishvili has in mind in the given case the following words of one of the priests, addressed to the Pitiaḡš of Kartli, Varsken: «O lord! why do you do such things and say such evil?»⁶. In another place in the same work we again come across the expression *ჟეპალო upalo* (in the vocative) «O lord!», said by one of the warders of a prison to the Pitiaḡš Varsken⁷. The word *upali* «lord» (an epithet applied to pitiaḡses), corresponds literally to the Aramaic *𐩨𐩣𐩪*, used in our inscription with reference to Zevah, the father of Pitiaḡš Š-r-g-s. It is clear that it has here the same meaning as in the Martyrdom of Šušaniḡ and serves as a technical term for denoting a definite institution of society. It is interesting that the term *ჟეპალები uplebay* «lordship», an abstract derivative from the same word, is used in Old Georgian literature for denoting the power of the pitiaḡš as well as of the *eristavi* and the *erismtvari*. We have an example of this, for instance, in the work of an author of the VIII century Ioane Sabanisdze *Martyrdom of Habo* (ed. by K. Kekelidze, Tbilisi, 1935, p. 66).

The establishment of the term *𐩨𐩣𐩪* in the inscription is exceptionally important for ascertaining a general picture of the social life of Iberia in I and II centuries. Now we are fully justified in repeating literally, for the first centuries of our era, the state-

¹ It is so in manuscripts of *Aton-Tbeti*, ed. by V. Beneshevich, M. VI, 21.

² It is characteristic that in the case indicated in the *Adiš* manuscript of the Four Gospels instead of *aznauri* we have the word *mlavari*.

³ *Martyrdom of Šušaniḡ*, edited by I. Abuladze, Tbilisi, 1938, XVII, 6, p. 42.

⁴ I. Javakhishvili, *History of Georgian Law* (in the Georgian language), Tbilisi, 1928, Vol. I, p. 193.

⁵ I. Javakhishvili, *ibid.*, p. 193.

⁶ *Martyrdom*, VIII, 11—12, p. 26.

⁷ *ibid.*, X, 3—4, p. 30.

ments applied by I. A. Javakhishvili to the V century. If the great aznaurs were lords, then they had their slaves, their servants, their *aznaurs*, suite.

All this is still another argument in favour of the assertions made long before the discovery of our inscriptions concerning the existence in Georgia, at the beginning of our era, of institutions characteristic of a class-social-political tenor of life¹.

Acad. I. A. Javakhishvili, in connection with the fact that for denoting the foremost men of Iberia, accompanying Parsman on his journey to Hadrian, Dio Cassius² uses the term *πρωτοι*, which in the Gospel according to St. Mark 6, 21, is rendered in Georgian by *aznauri* and in Armenian by *մեծամեծք*, pointed out that „the question arises, is not aznauri implied in the information of Dio Cassius quoted above respecting the foremost (literally first) Iberians?“³ We think that the terms, preserved in our monuments, give us grounds for answering this question in the affirmative.

* * *

In the inscription reference is made to the Steward (Epitrop) of King Hseparnug, Iodmangan, „gaining many victories“. It is clear that such words are only applied to a military chief. But it must be explained: how could a «chief of the court» appear as a military chief? I think we may express some deliberations concerning this.

To the Georgian *ցեռლ მძღვობი* *ezoyz mozguari*, met with several times in the Bible, in Armenian, as was mentioned above, corresponds in many cases the term *հազարապետ*, «chiliarch», *atasis tavi*, *չվարչոց* (Mk. 6, 34). By this term sometimes is rendered also Greek *ἐπίτροπος* (L 8, 3; Gal. 4, 2) and *οὐκονόμος* (I Cor. 4, 1)⁴. It occurs in the works of historians as well, for example *Էջիսե (Միհրներսի մեծ հազարապետ Արեայ և Անարեայ* „Mihrnersch the Great Hazarapet of the Aryans and Non-Aryans“⁵) and Lazar Parpeci (*Միհրներսի Արեայ հազարապետ և իկալ ի Փայտակարան քաղաք* „Mihrnersch, hazarapet of the Aryans, arriving in the town of Paitakaran“⁶). Concerning *hazarapet* we have the detailed investigation of J. Marquart⁷. As it is well known, the Persian guards consisted of 10000 men, forming ten columns with a thousand men in each⁸. At the head of each column, consisting of a thousand men, was placed a chiliarch, *չվարչոց*, Old Persian *hasarapatiš*, Middle Persian *hazarapat*, Armenian *hazarapet*⁹, Syriac *ܠܫܝܐ*¹⁰, Greek *ἄσαραπαταις*¹¹. But this title usually denoted the chief of chosen guards of a thousand men, who were the life-guards of the king¹². The immediate duty of the chiliarch of the

¹ See S. Janaslia, *Georgia on the Way to Early Feudalization*, Tbilisi, 1937.

² *Scythica et Caucasica*, I, p. 622.

³ I. Javakhishvili, *History of Georgian Law*, I, Tbilisi, 1928, p. 195.

⁴ Hübschmann, p. 174.

⁵ *Էջիսե, Պատմութիւն Վարդանանց*, Moscow, 1892, p. 31; Hübschmann 328, p. 174.

⁶ L. Parpeci, Tbilisi, 1904, p. 63; Hübschmann, 328, p. 174.

⁷ *Untersuchungen zur Geschichte von Iran*, Philologus, 55, Göttingen, 1896, p. 227.

⁸ Marquart, *UGE*, 227.

⁹ *Ibid.*, p. 227.

¹⁰ Brockelmann, *Lexicon Syriacum*, 174.

¹¹ I. Javakhishvili, *History of Georgian Law*, I, p. 135, where a reference is made to Spiegel, *Französische Altertumskunde*, III, 635; see also *UGE*, p. 228; Hübschmann, p. 174.

¹² *Ibid.*, p. 227—228. It was not necessary that the number of men in a column of a life-guard should be 1000. The life-guard of the king with different peoples and at different times varied up to a large number. See *UGE*, p. 228, with reference to Yakūt, II, ԳՐԿ, Istahri ԳՂԻ, and Mas'ūdī, II, 10 concerning the twelve thousand guards of Hazarian bakjan.

life-guards was the guarding of the king. He attended also to affairs of the court and announced to the king events taking place¹. Whence his name *hazarapet dran Aviac* „hazarapet of the Iranian Porte“ met with in Armenian sources², and also „chief of the court“ in the Aramaic text of our inscription. Patkanian translates this word: *Ministre de la Porte*³. Being the ruler of the king's court, the hazarapet begins to acquire great importance in the state life. He (chiliarchus) becomes the person, „who occupied the second place in the empire“ (qui secundum gradum imperii teneat⁴), as we are informed by Cornelius Nepos (Conon c. 3).

In Sassanian Persia hazarapat is the title of the „Grand Vizier“, personifying the highest secular power in the empire⁵. By his rank he occupied after the hargupate and pitiaḥš the third place in the political hierarchy of the kingdom⁶. We do not know whether the Georgian ezoys მოჭუარი fulfilled the same function as the Persian hazarapat, but such a possibility is not excluded. Leonti Mroveli points out that eight eristavis were ruled over by a spaspet⁷, that is a person in whose function entered first of all the leadership of the armed people during war time. The chief of the court of our inscription appears also as a military chief and perhaps he also held supreme secular power in the kingdom, but we have as yet no indications of this in any sources.

In the inscription, apart from Iodmangan, his father Agrippa is also called „chief of the court“, but in the Greek text of the bilingual he is mentioned as a pitiaḥš. It is impossible to explain at the present time this inconsistency.

Perhaps Agrippa, the father of Iodmangan, combined both duties in himself and therefore in one case he is mentioned as pitiaḥš and in the other, as chief-of-the-court, but it is possible that this is the result of the negligence of the writer. On this score it is only possible to make conjectures and therefore it is better to refrain from making commentaries.

Finally, one circumstance must be noticed. King Hseparnug in the Greek text is called the „Great King of the Iberians“, whilst in the parallel text he is mentioned without this title. We do not think that this is by chance. In the one-language inscription we have the expression „Great King Mibrdat, son of Great King Parsman“. Hence it is seen that the expression „Great King“ is an official title held by the Iberian kings and its omission in the Aramaic is somewhat unexpected. The question arises, is not the title absent in the language of the parallel text as being more understandable for the officials of Parthia for some political considerations or other? We can only succeed in answering this question by ascertaining all the details of the political conditions of the epoch to which the inscription belongs.

¹ UGE, p. 228.

² K. Patkanian, *Essai d'une Histoire de la Dynastie des Sassanides*, Journal Asiatique, s. 6, v. VII, 1866, p. 114.

³ *Ibid.*, p. 114.

⁴ Patkanian, *ibid.*, p. 114; Marquart, UGE, p. 228 (with an incorrect reference to Patkanian, p. 127, instead of p. 114).

⁵ Patkanian, *ibid.*, p. 414; Hübschmann, p. 174.

⁶ Herzfeld, *Paikuli*.

⁷ It must be noticed that although *atasis lavi* mentioned by Leonti Mroveli, is a literal translation of the Armenian *հարցապետ* and Persian *hazarapat*, his function as understood by Leonti Mroveli, has little in common with the corresponding institution of Sassanian Persia.

VII. THE HISTORICAL SIGNIFICANCE

The historical significance of the inscription, as that of other monuments discovered in Mcheta, was characterised in detail by S. Janashia in his report at the first Session of the Georgian Academy of Sciences¹. Now, when the general picture, of which our inscription forms a part, has been made more or less clear, the monument becomes still more important.

The most important conclusion, which naturally suggests itself as a result of studying the inscription, is the final solution of the question of the state structure of Georgia during the I—II centuries of our era.

Already before the discovery of our monuments S. Janashia repeatedly emphasized in many of his works², on the basis, chiefly, of literary data, the existence in Georgia, in the first centuries of our era, of a fully developed system of the state with a king at the head and with all the attributes of state power. This proposition is confirmed quite convincingly by our inscriptions.

It can be seen from the inscription that at the head of the Iberian Kingdom stands the king, holding the title of «Great King» (in Aramaic *בַּלְרַי רַב*). With him there exists the institution of pitiaḥšes, of small or junior and, also, great pitiaḥšes. Pitiaḥšes are *רַבֵּינִין* «lords». Consequently, they have their slaves, servants and other subordinates. Affairs of war are managed by the steward, head of the king's court (*רַב הַרְבֵּי*) who, possibly, fulfils other functions also. The highest officials have their nominal seals and also their symbols of power. Thus, in the Armazi inscription No. 1 (line 12) a sign occurs, strongly reminiscent of the Persian symbol of power of the hargupate which is, evidently, also the symbol of power of the highest official in the kingdom. To put it shortly, there are all the signs of a developed state system being established.

But the historical significance of our monuments is not limited to this. They also allow us to come to some important conclusions of a general, methodological character.

First of all, there arises the question of the attitude of modern scientific criticism to Georgian historical chronicles, which give information about the ancient history of Georgia during the period we are studying. Here one is involuntarily reminded of the conclusion made by V. and I. Kračkovsky concerning the Arabic sources for the history of the conquest of Central Asia, in connection with an Arabic document of the beginning of the VIII century, discovered on Mt. Mug³ (Tajikistan). The editors of the document, after carefully studying it, showed quite clearly that it is now already necessary to renounce the extremely sceptical attitude to Arabic narrative sources shown on the part of such prominent investigators of the history of Arabic conquests in Central Asia as the late prof. W. Barthold, J. Wellhausen, H. A. R. Gibb and others and to think of reconsidering the accepted point of view with the aim of rehabilitating these sources, at least to some extent.

During the study of the Armazi materials this same question arises concerning some Georgian narrative sources. For the history of ancient Georgia we have at our dis-

¹ See also his article in the newspaper «Kommunist» mentioned above.

² Cf. his *History of Georgia*, issues I, II, III, Tbilisi, 1932—1935; also his *Georgia on the Way to Early Feudalization*, Tbilisi, 1937.

³ V. Kračkovskaya and acad. I. Kračkovsky, *Drevnyiy arabskiy dokument iz Sredney Azii, Sogdiyskiy Sbornik*, Leningrad, 1934, pp. 52—90.

posal two chief sources, the chronicle of *Mokceva Kartlisay* and Leonti Mroveli. The attitude of Georgian historical science to them is characterised by the same scepticism as the attitude of European scientific criticism to the Arabic sources mentioned above. Thus, the affirmations of the eminent Georgian historian I. Javakhishvili that the work of Leonti Mroveli „is now almost useless for the study of the ancient history of the Georgian people“¹ is very reminiscent of the opinion of Barthold, quoted by V. and I. Kračkovsky that the stories of al-Mada'ini, the chief source of at-Tabari concerning the history of the conquest of Central Asia „are more like works of epic folk-lore than historical narration“². These texts, of course, have not come to us in their original form³ and in Leonti Mroveli we also meet plenty of elements of epic folk-lore, but it is necessary, evidently, to change our opinion concerning some of the information given there, because to a certain extent it finds confirmation in our monuments. In particular, the political institutions ascertained from the inscriptions in many respects remind us of those enumerated by Leonti Mroveli and, perhaps, his information about a state system like the „kingdom of the Parsees“ in some degree corresponds to reality.

The same must be said about the information given by Leonti Mroveli that up to the campaign of Alexander of Macedonia the knowledge of six languages was wide-spread in Kartli⁴. Now four or five of them are already witnessed in documents and so this information also is confirmed to a certain extent.

Finally, it is necessary to notice the very important deduction which our monument allows us to make. The late prof. I. Javakhishvili, during the study of questions of the history of the cultural life of Georgia, in many of his works very often turns to the old Georgian terminology preserved in the old Georgian translations of the four Gospels and the Old Testament and by means of collating them with corresponding Greek and Armenian terminology tries to explain many questions of cultural and political relations in ancient Georgia. Thanks to our monuments it is now made clear that these terms were not being translated into the Georgian language each time for each special case, but for expressing definite ideas, corresponding Georgian words used in living speech, were chosen. This bears witness to the fact that the terms indicated are considerably older than the texts in which they are met and go back to a more ancient period. The best demonstration of this, is the history of the term *εξοys μογγυαρι* witnessed in our inscription. Thanks to this, old Georgian translations acquire still more importance than could have been thought of earlier and in the future they will serve as more promising material for explaining many uninvestigated questions in the history of Georgia.

From all that has been said, it can be seen that it is hardly possible to overestimate the importance of these monuments. For the study of the history of Georgia and of its cultural life and the structure of the state in older times, they acquire an entirely exceptional importance. In many respects they absolutely change the views which are established in science and oblige us to reconsider the whole complex of questions connected

¹ See I. Javakhishvili, *Old Georgian Historical Literature* (in Georgian), II edition, Tbilisi, 1916, p. 126.

² V. and I. Kračkovsky, *ibid.*, p. 72; Barthold, *ZVO*, XVII, 0141.

³ About Arabic historical works cf. V. and I. Kračkovsky, *ibid.*, p. 73.

⁴ L. Mroveli, p. 13. Concerning this cf. also L. Melikset-Bek, *Armenian Epigraphy and Georgian-Armenian-Persian-Uyghurian Polylingual Inscription from „Mravatlinda“* in Garesza. Bulletin of ILHA, V—VI, Tbilisi, 1940, p. 165, note 3.

with the study of the history of the Iberian Kingdom. In this lies their great importance for Georgian historical science.

But they are not less important for world science. Occupying a unique place in Semitic epigraphy, they form an absolutely new branch of Aramaic writing and promise to throw new light onto the history of the development of writing in general. Finally, it is evident that they will play a not unimportant role in the study of the questions of the origin of Georgian writing.

In the present work we limited ourselves to the general characteristics of the bilingual and we propose, during the publication of the second of the Armazi inscriptions, to return again to the questions which have been brought forward in it.

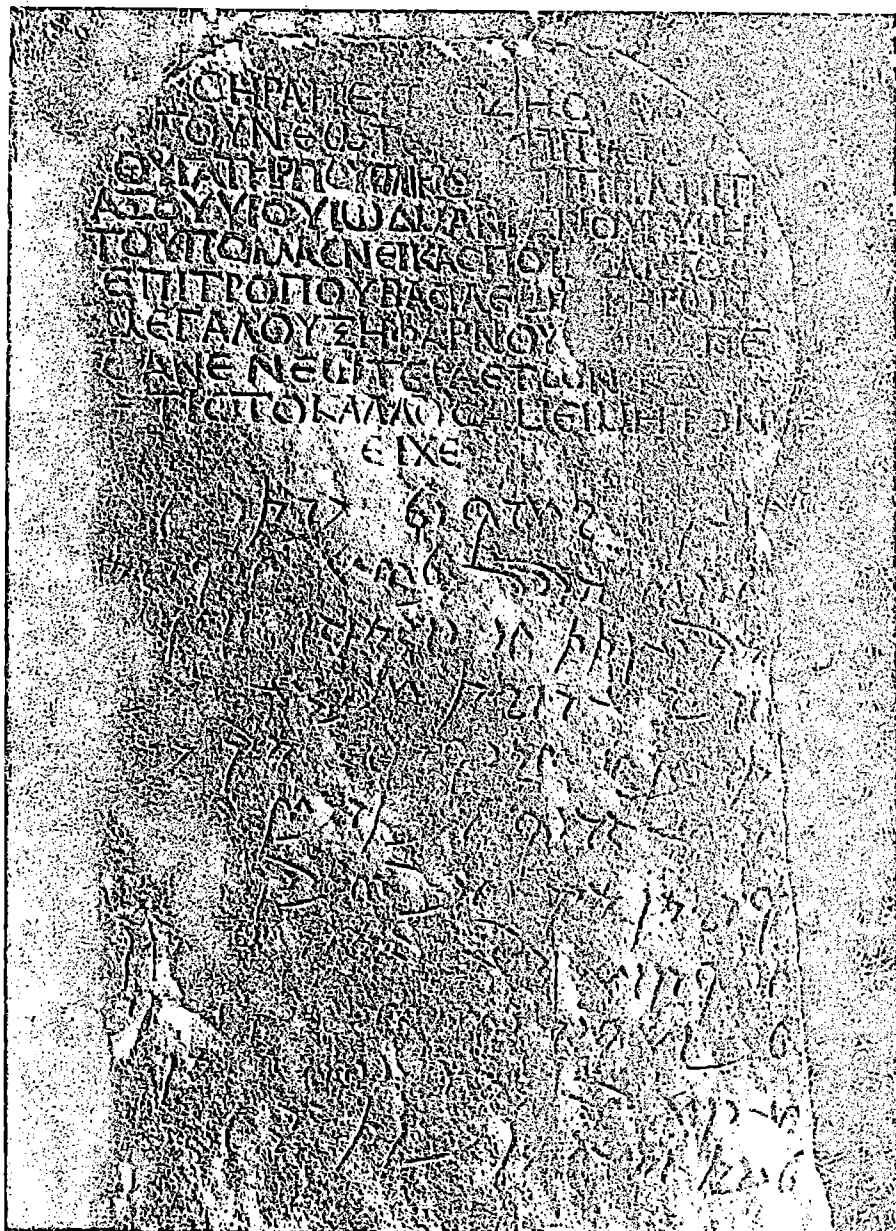
Many details connected with the deciphering of the inscription still remain unexplained, but we think it is hardly possible to explain them in the present state of science on the basis of the materials which are at our disposal. We hope that the working out of the one-language inscription will enable us to bring a certain amount of clarity into these questions. Apart from this, we must believe that future archaeological excavations will lead to still more important discoveries by the help of which it will be possible to throw light on questions connected with the study of the ancient history of Georgia. This is one of the most important problems the solution of which on the part of our scientists is expected by our country and all our science¹.

Tbilisi, VI, 1942.

---

¹ It is necessary to note that whilst working on the decipherment of the inscription, I had not at my disposal the most indispensable works in the field of both Semitic and Iranian philology. Thus, I had not always at hand such important works as Th. Nöldeke, *Geschichte der Perser und Araber zur Zeit der Sassaniden*, Leiden, 1879; H. Hübschmann, *Persische Studien*, Strassburg, 1895; A. Christensen, *L'Empire des Sassanides*, Kopenhagen, 1907; or the Aramaic dictionaries of J. Levy and many others. Therefore I was obliged to quote from memory some of the works (e. g. *Paikuli* of Herzfeld) with which I became acquainted during my sojourn in Leningrad. This explains why I was not always able to indicate the exact page of the quoted work.

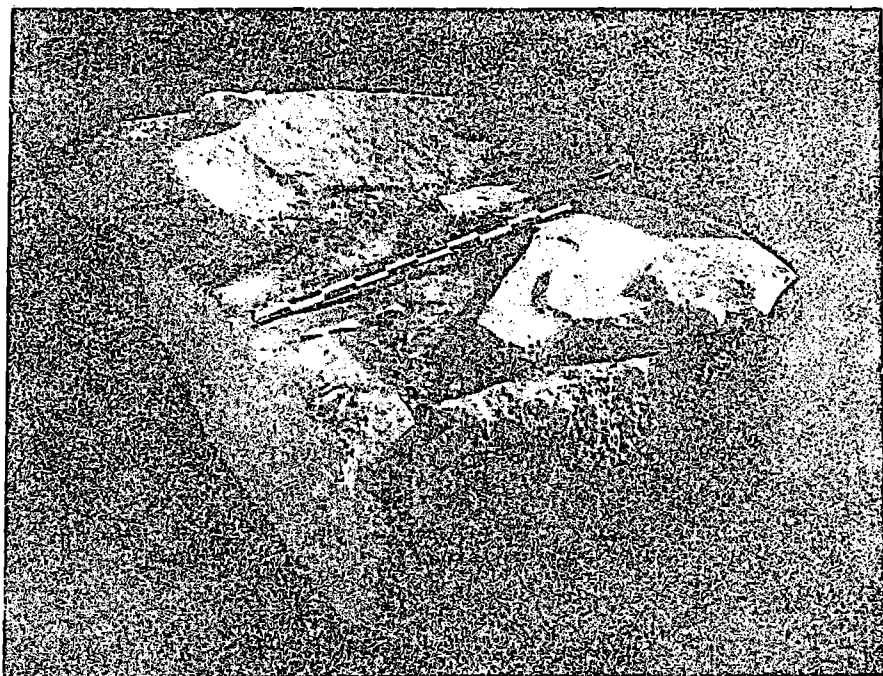

სტელის საერთო სურათი.
General view of the stela.

ბილინგვის არამეული დამწერლობა.
The Aramaic writing of the bilingual.

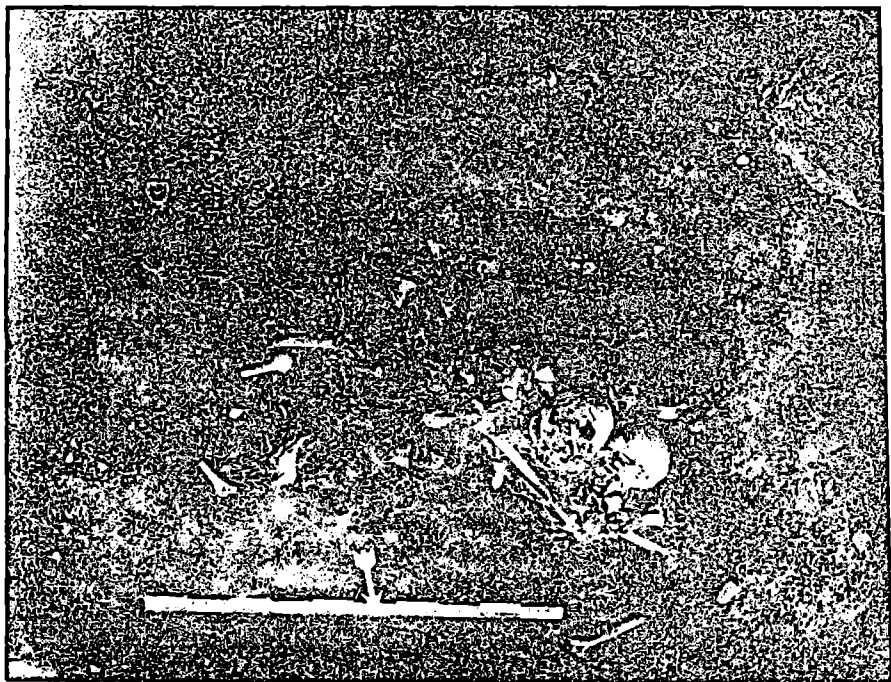

სამარხი № 4, რომლისთვისაც წარწერიანი ქვები გამოყენებული იყო
საშენ მასალად.

ისარი მიუთითებს ჩრდილოეთის მხარეზე მოთავსებულ სტელას № 1 წარწერით. მის
პირდაპირ (სამხრეთით) მოთავსებული იყო ქვა ორენოვანი ეპიტაფიით.

*Tomb No. 4 for which the stones with the inscriptions were used as building material.
The arrow points to the stela with inscription No. 1 situated on the northern side of the
tomb. Opposite (on the southern side) was placed the bilingual.*

№ 4 სამარხში ნაპოვნი ჩონჩხთა ნაშთები. ისარი უჩვენებს ჩრდილოეთ მხარეს.
The remains of the skeletons found in tomb No. 4. The arrow indicates the north.

სამშვილდის სიონის წარწერები და აშენების თარიღი*

სამშვილდის სიონის ქართული წარწერა პირველად გამოსცა მ. ბ ა რ ს ე მ, ბ ა რ - თო ლ ო მ ე ს გადმონახატის მიხედვით¹; მეორედ, უკეთესად, ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ მ ა². მინც არც ეს უკანასკნელი გამოცემაა სრული. პირველმა წარწერა და მასთან ერთად ტაძარიც დაათარია იმერეთის მეფის, ნარინ-დავითის ძის კონსტანტინეს ხანით, 1313 წლით, მეორემ — ლეონ აფხაზთა მეფის ხანით, 958 წლით. ორივე გამოცემის მიხედვით ცხადია, რომ წარწერა ამ ასიოდე წლის წინათაც, ბ ა რ თ ო ლ ო მ ე ს დროს, სწორედ ისეთსავე მდგომარეობაში იყო, როგორც დღეს, ე. ი. მას უკან მას არა დაჰკლებია რა. ხანგრძლივმა და გულდასმითმა დაკვირვებამ საშუალება მოგვცა სრულად ამოვეყითხა წარწერის შემონახული ნაშთი, რის შედეგადაც შესაძლებელი გახდა ნაკლები ადგილების სავარაუდოდ შევსება იმდენად, რომ წარწერის შინაარსი, მიუხედავად იმისა, რომ მას მთელი ორი შესამედი აკლია, საესებით ნათელი გამხდარიყო. დაბოლოს, მისი თარიღიც და მასთან ერთად ტაძრის აშენების თარიღებიც სრულებით უდავოდ ირკვევა. ყველა ამის გამო აუცილებელი შეიქნა ამ ფრიალ მნიშვნელოვანი წარწერის გამოცემა მეტამედ, რასაც წინ უნდა უძღოდეს, პირველ ყოვლისა, მისი ზედმიწევნითი აღწერილობა.

წარწერა მოთავსებულია ტაძრის აღმოსავლეთის ფასაღზე, შენობის ხარისხიდან შესაბამისად წყობის ქვეშე, ნიადაგიდან 1,70 მ-ის, ე. ი. ადამიანის საშუალო სიმაღლეზე. ერთ გრძელ სტრიქონად, რომელსაც მთელი ფასაღი უჭირავს ანუ, უკეთ, ეჭირა, ალბათ, უმეშვეოდ მოყოლებული შენობის SO კუთხიდან, ვიდრე შენობის NO კუთხემდე. ვინაიდან აღმოსავლეთი ფასაღი ტაძრისა, შიგ ჩაშენებული ოთხი თახჩის გამო, დატეხილ ხაზს წარმოადგენს, წარწერაც ამ ხაზს იმეორებს, ე. ი. მისდევს ფასაღის ყველა ტეხილებს და მრგვალ ორმაგ პილასტრებზედაცაა გადავლებული, რომლებიც თახჩებშია ჩადგმული.

თავდაპირველი სიგრძე მთელი წარწერისა, ჩემი ვარაუდით, რომელიც დამყარებულია ზუსტ ჩანახაზებზე და აგრეთვე ჩემ მიერ ქვემოთ წარმოდგენილ ალდგენის ცდაზე, დაახლოებით, ალბათ, ფასაღის ტეხილი ხაზის მიერ სიგრძეს, ანუ 26,00 მეტრს უდრიდა. ახლა მას 2/3 აკლია, სახელდობრ: თავში უნდა აკლდეს არა ნაკლებ, ალბათ, 3,40 მეტრისა, რა სიგრძეზედაც აქ ტაძარს, შენობის SO კუთხიდან მოყოლებით, პერანგი აქვს ახდილი; ცენტრში აკლია 5,90 მ (ტეხილი ხაზით), რადგან შუა აფსიდა ტაძრისა სრულეზით ჩაქცეულია; ბოლოში უნდა აკლდეს აგრეთვე, ალბათ, იმდენი, რამდენზედაც პერანგია გაძარცული, წარწერის უკანასკნელ შემონახულ სიტყვისა და შენობის NO კუთხეს შორის, რა მანძილიც 2,90 მეტრს შეადგენს; ამას გარდა, შიგა და შიგ წარწერა ისეა გადარეცილი, რომ სრულეზით აღარ იკითხება და ასეთი ადგილების ჯამი სულ ერთად 5,00 მ-ის სიგრძეს მოგვცემს. ისე რომ, საბოლოო ანგარიშში, წარწერას 17,20 მ-ის სიგრძის ტექსტი აღარ გააჩნია, ხოლო დაცული არის მეტ-ნაკლებად საღად მხოლოდ

* წაკითხულია საქ. სსრ მეცნ. აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის საჯარო სხდომაზე 1941 წლ. მაისის 22-ს.

¹ Mélanges Asiatiques tirés du Bulletin hist.-philol. de l'Académie des Sciences de St.-Petersbourg, t. II, St.-Pet., 1896, p. 99—102.

² Археологические экскурсии, рассказы и заметки. Известия Кавказского Отделения Моск. Археол. Общ., вып. I, Тифл., 1904, стр. 42—43.

3,80 მ-ის სიგრძის ტექსტი, რომელიც ასე იკითხება (იხ. ქვემ., გვ. 88 და 89, მულაგის მიხედვით შესრულებული ნახატი):¹

I		II		III		IV		V		VI													
... თე ¹ სავი თ ¹		პტ ² ხზნი წ ³ ლა ⁴ კ ⁵		მე ⁶ ზბა კო		სტანტი ⁷ ნესა ⁸		დაიღვა სა ⁹ ძირკველი ველ ¹⁰ ითა მ ¹¹															
14 23		51		44		40		46		46 22													
VII			VIII ^a			IX			X			XI											
36			45			54			ა ¹² [ლ ¹³ შენება ¹⁴ ა ვზბ ¹⁵ კ ¹⁶			შეისო ¹⁷ ქ ¹⁸]ნა და მისა ოკო ¹⁹ კან ²⁰											
									26			60											
XII				XIII																			
83				იოვანე იწ ²¹ რა ²² ფდის ²³ ა ²⁴ ესრო ²⁵ კ ²⁶				170				250											
				XIV				XV				XVI				XVII							
170				ა ²⁷ ღ ²⁸ ?				44				73				64				-ი---ო? ს ²⁹ რ ³⁰ ო ³¹ ქ ³² ლ ³³ ია ³⁴ დ ³⁵ ა ³⁶ ლ ³⁷ ს ³⁸ შე ³⁹			
												35				50							
XVIII				XIX				XX				XXI											
ნება ⁴⁰ ა წ ⁴¹ დ-- ⁴² ?				78				ღ ⁴³ ს ⁴⁴ სტ ⁴⁵ ო ⁴⁶ ვათა ⁴⁷ ა ⁴⁸ და წ ⁴⁹ ლა ⁵⁰ გ ⁵¹ ლეონ მეფე ⁵² ა				ღ ⁵³ ესა ⁵⁴ ე ⁵⁵ ნ ⁵⁶ ქ ⁵⁷ ენია ⁵⁸											
38								23				81				41							
XXII				XXIII				XXIV															
სა ⁵⁹ ყო ⁶⁰ სა ⁶¹ ტ ⁶² ფო ⁶³ კო ⁶⁴ რება ⁶⁵ ა ⁶⁶ ვ ⁶⁷ ღ ⁶⁸ ლე ⁶⁹				დი ⁷⁰ ღითა ⁷¹ კ ⁷² რები ⁷³ თა ⁷⁴ გ ⁷⁵ ან ⁷⁶ შო ⁷⁷ კ ⁷⁸ ...																			
28				53				28				51											

¹ თვითველი ფილაქანი გამოყოფილი მაქვს შეუვლი ხაზით, ხოლო თანხის პილასტრები— წყვილი შეუვლი ხაზებით; შეუვლი პუნქტორი უჩვენებს კუთხის კეის წიბოს, ე ი. კუთხეს, ანდა ორმაგი პილასტრის ნახევარს. ფილაქნებს და პილასტრებს ზემოდან მიწერილი აქვთ რიგითი ნომერი, რომელიც იცხროთ, და ქვემოდახ სიგრძე (პილასტრებისათვის დაახლოებით), არაბული ციფრით, სანტიმეტრებში.

² პირველი „თ“-ანის მხოლოდ მარჯვენა ნახევარი ჩანს კარგად.

³ ასეა და არა „კოსტანტნუსა“ ან „კოსტანტიუსა“, როგორც ბ რ ო ს ე და თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ჰ ი-თხლობდნენ.

⁴ ორ უკანასკნელ ფილაქანს (№№ VII და VIII) არავითარი ნაშთი წარწერისა აღარ გვცოდა, ისე რომ არა გამორიცხული შესაძლებლობაა, რომ ეს ქვები, რომლებიც ქანთ დანარჩენებში არ განსაჯავდება, ერთ-ერთი შეკეთების დროს ჩაუდგამთ აქ პირვანდელი წარწერისანი ფილაქნების მაგორად.

⁵ თუმცა ამ ადგილას წარწერა ძალზეა გადარეცხილი, მაინც ნამდვილად „იწრაფდის“ სწერია, რაც საინტერესოსა და უძველეს ფორმას უნდა წარმოადგენდეს ამ სიტყვისას. მერმინდელ ფორმაში („სწრაფეა“) „ს“-ანი, მამასადავ, ძირველი კი არაა, არამედ პოეტიკალური წარმოშობისა უნდა იყოს. ასეთვე უ-ხ-ანი ფორმა აგებდება უძველეს ხანებტ ტექსტებში (ი ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ახლად აღმოჩენილი უძვე. ქართ. ხულო-ნაწერები და მათი მნიშვნელობა მეცნიერებისათვის, ტფ. უნივე. მოამბე, II, 1922-1923, გვ. 385, სტრ. 3 ქვე-მოდახ: „იწრაფე“) და აგრეთვე X ს-ის ტექსტებში იპოლიტეს თარგმანების (ნ. მ ა რ რ ი ს გამოცემა, TP, III, СПБ, 1901, თავი 2, გვ. იგ, სტრ. 155: „იწრაფა“) და სახისმეტყველის (ნ. მ ა რ რ ი ს გამოცემა, TP, VI, СПБ, 1904. იგაი იგ, სტრ. 18: „იწრაფეთ“ იგაი, ლა, სტრ. 28: „წრაფაა“). ნ. მ ა რ რ ი ს (იქვე, გვ. XXIV, § 6ხ) ხ-ანისი ფორმები მიანიხა უძველესად, ნამდვილად კი სწორედ უ-ხ-ანთა ძველი.

⁶ უკანასკნელი სამი გრძელი ხაზი ჩაქვეული შუაფსიდის წახანგებს აღნიშნავს.

⁷ ქვა № XVIII ამჟამად ჩამოვარდნილია; იგი იქვე ახლოს, ტაძრის აღმოს. ფსადთან ვგდო. ამ ქვაზე. ამოკადვილია სხვა მთავრული ხელით კიდელ შემდეგი ხეუასტრიქონისანი წარწერა: „გან⁸რ⁹? | ნე¹⁰ო¹¹ ე | ო¹²ქ¹³ლ¹⁴ ი | სა¹⁵მა | გ¹⁶ქ¹⁷ანა?“ (შვეული ხაზებით გამოვყავი სტრიქონები: ქარაგმის ნიშანი აქ ისეთივეა, როგორც ძირითადი წარწერისა, რომელთანაც ამ რამდენსამე სტრიქონს სხვებრ საერთო არა უნდა ჰქონდეს რა).

⁸ ბ რ ო ს ე ს წ ა ნ ა კ ი თ ხ ი ა ქ უ დ ა ე უ დ ლ ს წ ო რ ა ე ა .

⁹ ამ სიტყვაში ასო „ფ“-არისა მხოლოდდა ერთი, მარჯვენა მარჯვეი ჩანს, რომელიც სრულად შეკრულ რგოლს წარმოადგენს, რაც უცნაუროა და რის გამოც ამ ასოს ნამდვილი სახის აღდგენა ძნელდება.

რს

რს | რ ' | რს | რ

რს ხზცოქდყფრჟ

რს რს რს რს რს

ს ჯ ყ ფ უ ზ უ ს

ს ვ ყ ს რ

წარადღის. აესროვ[ლა] ...სროვ[ლიად აღ] შეენებაჲ წმიდ[ისა ამის ეკლესიაჲსაჲ] რდასტო-
ჯათა. და წელსა გ¹ ლეონ მეფისასა, დღესა ენკენიასა, ყო[ლი] სა[ტ]ფოკოვებაჲ ვ² დღე დი-
დთა ქ[რ]ებითა, განშოვ...

საბაყნებო რიყინი
 ყდაწო რსეო რა
 თბაქნე რეზინა
 ფაბიუსენინა რ
 ყილაჲ იყიყდა რ
 ირთბოთ ხაყუბო
 რაყიყ

სამშვილდის სიონის აღმოსავლეთი ფასადის წარწერა. დასასრული. ნახატი შესრულებულია
 მულაის მიხედვით. ზომ. 1/8, იხ. ტექსტი, გვ. 85—90.

ამოკოდვილი ღრმად არაა და ამიტომ არის, რომ ბევრგან წარწერა ძალზე გადა-
 რეცხილა, ხოლო ზოგან, როგორც ზემოთაც აღვნიშნე, მისი კვალი იმდენად წარბოცი-
 ლია, რომ ეჭვი იბადება, ეგების ზოგიერთი წარწერიანი ფილაქანი იმავე ქანის უწარწერო
 ფილაქანი იყოს შეცვლილი. აქა-იქ თითქოს წითელი საღებავის ნაკვალევი ჩანს

¹ ე. ი. „მესამესა“.

² ე. ი. „ოქის“.

ასოთა ამოქრილებში, საზოგადოდ, ტექნიკური თვალსაზრისით, წარწერა ვერაა რიგადანად შესრულებული: ზოგი ასო მსხვილია, ზოგი წვრილი, ზოგი უფრო მაღალია, ზოგი უფრო დაბალი¹. სტრიქონში ყველა ერთნაირად არა ზის, ერთ დონეზე არაა მოქცეული, არამედ ზოგიერთი მეტ-ნაკლებად ამოვარდნილია სტრიქონიდან და მისთ. განსაკუთრებით დამახასიათებელია ამ მთავრული დამწერლობისათვის, რომ მრავალი ასო ორხაზოვან ბადეში არ ეტევა, არამედ ქვეითკენ სცილდება მას, რის გამოც დამწერლობა საშხაზოვანი სისტემის ხასიათი ეძლევა². ასეთი ასოებია. ჯერ ერთი, შ (მაგრამ ყოველთვის არა), ზ, ლ (ესეც ყოველთვის არა), მ, ი, ე და წ, რომლებიც სხვა მთავრულ წარწერებშიც ზოგჯერ სამხაზოვნად გვევლინებიან (იხ. ჯავახიშვილის პალეოგრაფია, ტაბულა I). უფრო საინტერესოა, რომ ჩვენს წარწერაში სამხაზოვანია აგრეთვე ლ, შ, მ, ლ და ზოგჯერ ე, ი, ძ და ლ. გარდა ამისა, ჩვენს წარწერაში ორჯერ გვხვდება ქართულისათვის უჩვეულო, სომხური მთავრულისათვის დამახასიათებელი ლიგატურები შლ და შნ სიტყვაში „პტხშნი“. ორივე ზემოაღნიშნული გარემოება სამშვილდის სიონის წარწერას თავისებურს, ძველი ქართული წარწერებისათვის უჩვეულო იერს ანიჭებს.

ქარაგმის ნიშანი წარმოადგენს გრძელ სწორ ხაზს, რომელიც მთელ დაქარაგმებულ სიტყვასა ჰფარავს.

პალეოგრაფიულად ამ წარწერის გადმოტანა X ს-ზე აქეთ შეუძლებელია, ისე რომ ბროსეს ზემომოყვანილი დათარიღება უკვე ამის გამო იხსნება. მაგრამ X ს-ზე აღრიხდილი წარწერები ისე ცოტა მოგვეპოვება, რომ ჩვენი წარწერის განსაზღვრა ზოგადი პალეოგრაფიული თვალსაზრისით უფრო ნიშანდობლივ ძნელია. შეიძლება ითქვას მხოლოდ, რომ იგი VII—X საუკუნეებს შორის უნდა მოექცეს. „ზ“ და „ე“ გახსნილებია, მაგრამ ეს მოვლენა IX ს-ის შუახანებში უკვე გვხვდება (იხ. ატენის სიონის 853 წლ. წარწერა ჯავახიშვილის პალეოგრაფიულ ტაბულაში). „ბ“, თავისი ბუნის სიგრძით და კუთხოვანობით, მიაგავს წრომის VII ს-ის წარწერისას (იხ. გ. ჩუბინაშვილის Georgische Baukunst, Bd. II, Tifl., 1934. S. 6, Abb. 1). ასევე სამხაზოვანი „შ“-ც მიაგავს მცხეთის ჯერის ეკლესიის ქობულ-სტეფანეს VII ს-ის წარწერისას (იხ. ჯავახიშვილის ტაბულა). „ქ“ სრულებით ისეთივეა, როგორც ვეფან ატენელის VIII ს-ის წარწერისა (იხ. იქვე). „პ“, თავისი სრულებით სწორი, მარტივი წარზიდულით („ჩქით“), არქაულია და ჯავახიშვილის პალეოგრაფიული ტაბულის მიხედვით VIII ს. არ გადმოსცდება. ამგვარად, დამწერლობა თითოჯის უფრო VIII ს-ზე მივეითებებს, მაგრამ დანამდვილებით არაფრის თქმა არ შეიძლება. პირიქით, თვითონ ეს წარწერა, რომელიც, როგორც ვნახავთ, თავისი შინაარსის მიხედვით შეიძლება ზედმიწევნით დათარიღდეს, საფუძვლად უნდა იქნას დადებული გარკვეული რაიონისა და გარკვეული ხანის ქართული პალეოგრაფიის ნიშანდობლივი თვისებების დასადგენად.

როგორც უკვე აღვნიშნე, ზემომოყვანილს, სრულად და ზუსტად ამოკითხულ ტექსტს თუ ჩავუკვირდებით, ჩვენთვის ნათელი გახდება მთელი წარწერის შინაარსი და შესაძლებელი შეიქნება შემონახული ფრაგმენტის შეესება იმდენად, რომ ზოგან ტექსტი სავარაუდოდ, სინამდვილესთან მეტ-ნაკლები მიახლოებით იქნას შეესებული, ზოგან კი, საცა

¹ ერთი და იგივე ასოების სიმაღლაც განსხვავდება: ასე, „ტ“ არის 5,5 სანტიმეტრისა და არის 9 სანტიმეტრის სიმაღლის, „შ“—7,5 და 10 სანტიმეტრის სიმაღლის, „ე“—5,5 და 6,5 სანტიმეტრის სიმაღლის და ა. შ.; ზოგი ასო ნამუქანი მაღალია, მაგ., „პ“ 11,5 სანტიმეტრს აღწევს, ზოგი კი, შედარებით, სულ დაბალია, მაგ., „ა“ 4 სანტიმეტრს იწვიათად გადაცილებს და მისთ. (იხ. მასშტაბში შესრულებული გადმოწახატი წარწერა).

² ზედა ხაზი ყველა ასოსათვის საერთოა და ამიტომ ეს დამწერლობა ოთხხაზოვნად ვერ ჩაითვლება, მაგრამ იგი არც ორხაზოვანია, როგორც ჩვეულებრივი ასომთავრული დამწერლობა (იხ. ი. ვ. ჯავახიშვილის ქართული პალეოგრაფია, თბ., 1926, გვ. 105).

ჰეთი შეესებინა საშუალება უკვე აღარ არსებობს, ზოგადად მისი სავარაუდო შინაარსი ანალოგიური. ამისათვის საჭიროა გათვალისწინებული გვექონდეს შემდეგი:

1) ზუსტი გამოანგარიშება ცხადყოფს, რომ ჩვენი წარწერის თვითნებულ ასოს ფილაზე საშუალოდ 5 სანტიმეტრის სიგანის ადგილი უჭირავს¹.

2) შემონახული ფრაგმენტი წარწერისა სრულებით გარკვევით გვაუწყებს, რომ წარწერა ტაძრის აღმშენებლებს ეკუთვნის, მათი შეკვეთითაა გაკეთებული (ამას თავისთავად ზღწმობს უკვე მისი მოთავსება აღმოსავლეთის ფასადის სიგრძეზე, რასაც საზეიმო ხასიათი აქვს); იგი განსაზღვრავდა ტაძრის აშენების თარიღებს და მოკლედ მოგვითხრობდა ამ ხნის განმავლობაში, მშენებლობასთან დაკავშირებით, აღმშენებელთა საგვარეულოში თუ ოჯახში მომხდარ ცვლილებებს.

3) შემონახული ტექსტიდან ცხადია, რომ ორი პირველი სიტყვის შემდეგ: „[ნა]თენათი პიტიახშნი“, წერტილი უნდა დაისვას—აქ დამთავრებულია ერთი წინადადება და იწყება მეორე. ამავე დროს, აზრის მიხედვით საფიქრებელია, რომ აღნიშნული ორი სიტყვა მთელი წარწერის სწორედ პირველ წინადადებას ამთავრებდა, რომ წარწერას თავში ბევრი არა უნდა აკლდეს რა, არამედ აქ მხოლოდ ლეგენდისადმი მიმართვა და ტაძრის მშენებელთათვის წყალობის ვედრება იყო მოთავსებული. აქ, როგორც ვიცით, ჯდლის პერანგი გაძარცულია 340 სანტიმეტრის სიგრძეზე, შენობის 50 კუთხიდან მოყოლებით, და, ამგვარად, ადგილი მართლაც იძლევა საშუალებას, წარწერის დისაწყისი ზემოაღნიშნული შინაარსით აღვადგინოთ².

4) ცხადია აგრეთვე, რომ შემდეგ სიტყვებისა: „დაიდვა საძირკველი კელითა“, უნდა მოდიოდეს დასახელება იმისა, ვისი ხელითაც საძირკველი დაიდვა. ყოველ ექვს გარეშე, ეს არის ვარახაბაკური, რომელიც იქვე, ლაქუნის შემდეგ, იხსენიება შესწევნილად, ე. ი. გარდაცვლილად. აქედან ნათელი ხდება, რომ მას მხოლოდ საძირკველი ბუდეა და აღშენების დასრულება კი ვეღარ მოუწერია. ლაქუნაში სწორედ ეს გარეზობა უნდა ყოფილიყო მოხსენებული, მის წოდებულებასთან ერთად³.

¹ სახელდობრ, II ფილაქნის მე-2 ნახევარი რომ აეღოთ, აქ 10 ასოს 51 სანტიმეტრი დასჭირდა, III ფილაქანზე 7 ასომ 44 სმ დაიჭირა, V-ზე 8 ასომ—46 სმ, VI-ის 1-ლ ნახევარზე 11 ასომ—46 სმ, მე-2 ნახევარზე 4 ასომ—22 სმ, XX-ის მე-2 ნახევარზე 18 ასომ—81 სმ და XXIV-ზე 12 ასომ 51 სმ. ეს მანკლითები იქმარებს შუატიფრის მისაღებად—51:10 ≈ 5, 44:7 ≈ 6, 46:8 ≈ 5,5, 46:11 ≈ 4, 22:4=5,5, 81:18=4,5, 51:12 ≈ 4, 5+6+5,5+4+5,5+4+5,5+4=34,5:7 ≈ 5 სმ.

² მაგ., ასე: „[ქ] ყდ წო ლისმშბლო შეიწყალენ მაშენებლნი ამის წა ეკლესიისანი ვხბარ იე და ...ნათესაული პტხშნი“. რა თქმა უნდა, ასე „აღდგენილ“ ტექსტში ყოველი სიტყვა პირობითია, მაგრამ საერთო აზრი მაინც ასეთი უნდა იყოს მრავალწერტილი ჰელისსმობს უცნობი მაშენებლის ან მაშენებლების სახელებს (იხ. ქვეშ). აღდგენილი ნაწილისათვის სულ რომ დაახლ. 70 ასო ვინაგარიშოთ, იგი კარგად დაეტყობა ზემოაღნიშნულ, 340 სმ-ის სიგრძის ადგილზე (70 ასო × 5 სმ=350).

³ ეს ხარკები კიდევ უფრო პირობითი შეიძლება „აღუდგინოთ“, ვინც წარწერის დასაწყისი: ენიიდან ლაქუნა (ფილაქნები № № VII—IX) სულ 135 სმ-ის სიგრძისა, მასში შეიძლება მოთავსდეს დაახლ. 27 ასო (რა თქმა უნდა, აქ დასაშვებია ცოტა მეტ-ნაკლებობაც). ლაქუნის ვინაგარიშოთ დაახლ. ასო „მ“ არ შეიძლება არც საერთოარი სახელის დასაწყისი იყოს, რადგან საძირკვის დაშვების დაშვებულობა არც სავალალოდ იქნება („მისითა“), რადგან წინამაჰლ ტექსტში ნიშნობილივ უკარ არაიენ ყოფილა დასაშვებულთ, არაჰედ საფიქრებელია, რომ იგი რაიმე წოდებულების პირველ ასოს წარმოადგენს. გვებ აქ „მამფალა“ უნდა ვიგულოთო—„მეფეთე“, „მეფეთ“, რა თქმა უნდა, გამორიცხულია, ხოლო „მაგისტროსი“ აქ დროს ქვემო-ქართლში მთელი წარმოსადგენია (ამ მზარევი დამახასიათებელია, რომ მოქცევა ქართლისაჲს მატონით, ქართლის განმგებელნი VII—VIII საუკუნეებში, ე. წ. დიდნი ვრისთავნი, მხოლოდ ვარახაბაკურადჲმ ატარებენ ბერძნულ ტრიულატურას, შემდეგ კი, მთელი VIII ს-ის განმავლობაში, ვიდრე აშტო კურაპალატამდე, მათ ეს ტრიულატურა აღიკოთ, იხ. СМОМПК, XLI, გვ. 64—67). უბრალო ვითითებო, მაგ., „მეირისა“, ნაკლებადა საგულეებელი. „მამფალა“ კი სასებითი დასაწყისია (შდრ. იძირკის წარწერა, ე. თაქ აიშვილის გამოცემა, ИКОМАО, I, გვ. 63—66). ამისდა მიხედვით, ლაქუნა, სავარაუდოდ, ასე შეგვიძლია შევაესოთ: „მ[ფ]ლა და ეს ვხბკრთა და ვერლა მუესწრო აღწუნებება“, რის შემდეგაც, აზრის მიხედვით, წერტილი უნდა დაისვას.

5) მომდევნო ტექსტი ნათელყოფს, რომ ვარაზბაქურის შემდეგ („მისა ოკოვანით“) იოვანეს განუგრძია მშენებლობა და ამ უკანასკნელი სახელის წინ არსებულ ლაქუნაში, ალბათ, განსაზღვრული იყო მისი დამოკიდებულება განსვენებულ ვარაზბაქურთან და, ალბათ, მისი წოდებულება¹.

6) ამას იქით ჩვენს ტექსტს ძალიან ბევრი აკლია, თითქმის 8 მეტრამდე, მაგრამ წარწერის ბოლოდან ცხადია, რომ იოვანეს მიცვალების შემდეგ ვიღაც მესამეს დასრულება ტაძრის აწენება („სროვლიად აღღმენებაჲ წღღისა ამის ეკლესიასაჲა“² და სტოვათა³) და რომ ეს უკანასკნელი პირი უთუოდ ეპისკოპოსი ყოფილა, რადგან, როგორც ჩანს, მანვე, მშენებლობის დამთავრებისას, „ყო სანტყოვრებაჲ“, ე. ი. აკურთხა ახალი ეკლესია⁴.

7) დასასრულ, ბოლოში, აზრის მიხედვით, ისევე როგორც თავში, წარწერას ბევრი აღარაფერი უნდა დაჰკლებოდეს, რადგან ყველა ის, რაც საჭიროა აღმშენებლობისათვის, უკვე მოთხრობილია. ფრაგმენტის უკანასკნელი სიტყვა შეიძლება გავიგოთ თითქოს მხოლოდ როგორც „განშოვრებაჲ“ ან „განშოვრება“, შემდეგ ტექსტს კიდევ რამდენიმე სიტყვა უნდა აკლდეს და ბოლოში—ჩვეულებრივი და სავალდებულო „აწ“⁵. მაინც აქ როგორც თავდებოდა წინადადება, ნათელი არაა.

წარწერა, ალბათ, შენობის NO კუთხემდე იყო მიყვანილი, რათა SO კუთხესთან სიმეტრია ყოფილიყო დაცული⁶.

როგორც მოვიხსენიე, გარეგნული ნიშნების მიხედვით, პალეოგრაფიულად, ეს წარწერა VII—X საუკუნეების ფარგლებში უნდა მოექცეს. ვნახოთ ახლა, რას გვეტყვის მისი შინაარსი.

* სამშვილდის სიონი „[ნათესავით“ (ე. ი. ჩამომავლობით) პიტიახშვებს აუვიათ. ეინ არიან წარწერაში მოხსენებულნი ვარაზბაქურ და იოვანე, ჩვენ არ ვიცით, რადგან ამ პირთა შესახებ ქართულს (და არც სომხურს) ნაისტორიო წყაროებში არავითარი ცნო-

¹ რადგან იოვანე „იწრაფდის“, ე. ი. ჩქარობდა და მაინც კიდევ ისიც გარდაცულია („აესროვლა“) მშენებლობის დამთავრებამდე, ამიტომ საფიქრებელია, რომ ვარაზბაქურის მიცვალებისას იგი უკვე ხანში შესული ან კიდევაც მხოლოდ იყო (სწორედ ამიტომ „იწრაფდის“). აქედან შეიძლება დავუდგინოთ, რომ იგი ვარაზბაქურის ძე კი არ იქნებოდა, არამედ სხვა ახლო ნათესავი, მაგ. ძმა, და ამისდა მიხედვით ლაქუნა შემდეგნაირად, ისევე-ისე პირობით და სავარაუდოდ, შევაქსოთ: „და მისა ოკოვანით ძმაჲ მისი ერთჳი იოვანე იწრაფდის“ (ლაქუნის სივრცე 83 ნანტიმეტრია, ისე რომ შიგ შეიძლებოდა 16-17 ასო დამტვირთოს).

² ლაქუნა აქ 88 ნანტიმეტრის სიგრძისაა, ისე რომ 18 ასო შიგ კარგად ჩაუტევდა.

³ რასაკვირველია, 8 მეტრის სიგრძის ხარეგში იმოდენა ტექსტი დაეტეოდა (დაახლ. 30-მდე სიტყვა შეიძლება ვივარაუდოთ), რომ, ვინ იცის, შიგ რა ამბები იყო მოთხრობილი და მშენებლობის შემარულებელი, ვარაზბაქურის შემდეგ, მესამე კი არა, ეგებ, მეოთხე პირიც ყოფილიყო, მაგრამ ის წინც ცხადია, რომ გელუსია მასვე უკუთვებია. საფიქრებელია აგრეთვე, რომ ისიც „ნათესავით პეტრასშა“ საგვარეულოს უკუთვნიდა.

⁴ არა მგონია, რომ წარწერა NO კუთხეს მოუხვევდა და ჩრდილოეთის ფასადზე გადადიოდა, რომლის პერანგი ამგვარად გაძარცვულია.

⁵ ხელონ მე ვეცადე ლაქუნები ასე თუ ისე შემივსო. ამგვარად „აღდგენილი“ ტექსტი შემდეგ სახეს მიიღებს, პრაგმატის გახსნით:

„ქ. ყოვლად წმიდაო ღმრთისმშობელო, შეიწყალენ მაშენებელნი ამის წმიდისა ეკლესიისანი, ვარაზბაქურ, იოვანე და... ნათესავით პიტიახშვი. წელა კ' მევრებასა კოსტანტინეასა დაიდვა სამირველი ეკლესია მქაჟლესა და ერისთავისა ვარაზბაქურისათა და ვერღა მთესწრაჲ აღღმენებაჲ. ვარაზბაქურ მისოვრებაჲ და მისა ოკოვანით ძმაჲ მისი, ერისთავი იოვანე, იწრაფდის. აესროვლა იოვანეჲ (გა მისი სქმდეჲ; ელატ სხვაჲ, უთოდე უპაპოპოზან და, ალაჲთა, აგაჲთაჲ პავთიასშათა ნათესავაჲ, მისცა ეყაჲლან) სროვლიად აღღმენებაჲ წმიდისა ამის ეკლესიასაჲ და სტოვათა. და წელსა გ' ლეონ მეფისასა, დღესა ეწენებაჲ, ყო სანტყოვრებაჲ ვ' დღე დიდითა რკობითა, განშოვრებაჲ...“

კიდევ გავიმოკრებ, რომ აღდგენილი ტექსტი მეტწილად სავსებით პირობითია და მომყავს აქ მხოლოდ იმისათვის, რომ წარწერის შინაარსი სავსებით ნათელი შეიქნეს. თვით ეს უკანასკნელი კი (ე. ი. შინაარსი), ეგონებ, ეკვებს არ უნდა იწყვედეს.

ები შენახული არაა, მაგრამ საგულისხმოა, რომ „პიტიახშო ნათესაენი“ ჯუანშერის მშენებლობაში გვხვდებიან, სადაც ისინი იხსენიებიან VII ს-ის შუახანების ამბებთან დაკავშირებით.

უძველეს პიტიახშებს რომ თავი დაეწებოთ¹, ქართული საისტორიო წყაროები ქართლისა პიტიახშს პირველად იხსენიებენ V ს-ში. ეს არის არშუშა (იაკობ ხუცესი), როგორც სომხური წყაროებიც იცნობენ (კორიუნი, ლაზ. ფარპელი) და მ. ხორენელი გუგარის ბღეშს ეძახის, და რომელიც V ს-ის პირველ ნახევარსა და შუახანებში ცხოვრობდა (შდრ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის ისტ., I², თბ. 1928, გვ. 218 და H. Hübshmann, Die altarmenischen Ortsnamen, 1904, გვ. 276). ამისი შვილი იყო ჯარსქენ ქართლისა პიტიახში (იაკობ ხუცესი, ლაზ. ფარპელი, მოქც. ქართლისას მატიანე), რომელიც ვახტანგ გორგასალმა 482/3 წელს მოკლა (ჯავახიშვილი, ივე, გვ. 221). ამ პიტიახშებს, როგორც ეს ლაზარე ფარპელისა და იაკობ ხუცესის მოთხრობიდან ჩანს, ჰნიშნავდა და ამტკიცებდა სპარსეთის მპყრობელი. VI ს-ის პირველ ნახევარში, სახელდობრ 540 წელს, იხსენიება არშუშა II ქართლისა პიტიახში (ეგესტათი მცხეთელის ცხობება). სხვა ქართლის პიტიახშები, რამდენადაც ვიცით, ცნობილი არ არიან, მაგრამ ზემოთყვანილის მიხედვითაც სრულებით ცხადია, რომ V—VI საუკუნეებში პიტიახშობა გარკვეულ ადმინისტრაციულ თანამდებობას აღნიშნავდა და ამ თანამდებობის შემსრულებელი პირი ერთი იყო². მეორე მხრით, ის გარემოება, რომ სამ ცნობად ჰქონდათაგან ორს, ქართული წყაროების მიხედვით, საკმაოდ იშვიათი სახელი არშუშა³ ჰქონებოდა, საფიქრებელსა ჰქნის, რომ ეს თანამდებობა ერთ გარკვეულ გვარსა ჰქონდა დამკვიდრებული, რომ სპარსეთის მეფე ქართლის პიტიახშებად მიიხსენებდა და მიიხსენებდა იმავე გვარის შვილებს ჰნიშნავდა ხოლმე⁴. აქედან გასაგები ხდება, თუ როგორ განდგნენ შემდეგში „ნათესავით პიტიახშნი“.

¹ ვულისხმობ არმახში წარმოებული არქეოლ. გათხრების შედეგად ცნობილს, ქრისტიანობის პირველი საუკუნეების პიტიახშებს (ამთ შესახებ იხ. გ. წერეთლის Армавская базилика, თბილისი, 1941, გვ. 50—65).

² სხვათა შორის, ლ. მროველისა და ჯუანშერის ცნობებიდან ჩანს, რომ ძველად „პიტიახში“ ანუ „პატიახში“ „ერისთავის“ სინონიმად მოიხმადათ. ასე, მაგ., ლ. მროველი გადმოგვცემს, რომ ფარსმან ქველის დამარცხების შემდეგ სპარსელებმა არმახში დატოვეს თავისი ერთ-ერთი—ერისთავი—არმახში (მარიაშის. ტკ^ა, გვ. 163), რომლის ქვეშაც, ცხადია, საპართა პიტიახში უნდა იგულისხმებოდეს. ხოლო ჯუანშერის ვარსკვლავი პიტიახშს რანის ერისთავს ეძახის (იქვე, გვ. 404—405), ე. ი., მას პიტიახშობა და ერისთავობა ერთი-მეორის სინონიმად მოიხმადათ. სხვა ადგილას კიდევ ჯუანშერი ამბობს, რომ ვახტანგის ჯარს მეთაურობდნენ „პატიახშნი და სასასტნიო“ (იქვე, გვ. 39). აქედანაც ცხადია, რომ საპარსული „პიტიახში“=ქართულს „ერისთავნი“-ს (შდრ. გ. წერეთლის დ.სახელმწიფო ნაშრომის გვ. 55—58).

³ ნიხრისის გამგეთა შორის VII ს-ის დამდგეს სომხური ეპისკოპოსი ნიხრის ასახლებების ვინმე არშუშასაც (ჯავახიშვილის ქართვ. ერის ისტ., I², გვ. 241). შესაძლებელია ეს იგივე არშუშა იყოს, რომელიც მონღოებულთა როგორც შამყალი, პატრიკი და ქართველთა ერისთავი, ხეშთ უკვე დასახლებულ ოპრტის წარუშარაი (Иван. Кавк. Отр. Моск. Аpx. Оид., I, გვ. 63) გარდა ამისა, მე ვიცნობ კიდევ სამ სხვა არშუშას: მათგან ერთი, არშუშა კურაპალატი, რომელსაც მოქცევა ქართლისას მატიანე იხსენიებს, ამ წყაროს მიხედვით, ბაგრატიონთა საგვარეულოს წვერი იყო და VII ს-ის მეორე ნახევარში ცხოვრობდა (СМОНПК, XL, გვ. 6^ა), მეორე, არშუშა დაფანული, გრ. ხანძთელის ტ^აში იხსენიება (გვ. ივ.), მესამე კი ბაგრატ III-ის „საკუთართაგანი“ ყოფილა და ლრტილას კრებას დასწრება 1046 წ. (საქ. სამოთხე, გვ. 615).

⁴ ნიხრისის გამგეთაგან რამდენიმე ვიცი, ჩვენ არ ვიცით, ჯუანშერის წარმოდგენით, ქართველი პიტიახშები თითქოს იმ ფერობის ჩამომავალნი ყოფილან, რომელიც მირიანის სიძე იყო, ბარდავიზი იქდა ერისთავად და რომელსაც მერმე ბაქარმა სამშვილდის საერისთავო მისცა. ეს ჩანს ჯუანშერის ცნობიდან, რომ არჩილმა თავისი ერთ-ერთი ძმისწული მიათხოვა „პატიახშსა, ნათესავსა ფერობისსა, რომელი ჰმოთერობდა თრიალეთს, ტაშრის და აშოცს“ (მარიაშის. ტკ^ა, გვ. 428).

ქართლის პოლიტიკური ისტორია VI—VII საუკუნეების მიჯნაზე გვაფიქრებინებს, რომ პიტიახშობა, როგორც ქვეყნის საგამგეო, ჩვენში უნდა მოსპობილიყო ან უკვე VI ს. დამლევს, მაგრიცი კეისრის დროს, ანდა, ყოველ შემთხვევაში, VII ს-ის პირველი მეოთხედის განმავლობაში, ჰერაკლე კეისრის ლაშქრობათა შედეგად, რის შემდეგაც აქ ჯერ ბერძენთა და მერმე არაბთა მფლობელობა დამყარდა, სულ სხვა ადმინისტრაციული ერთეულებით და თანამდებობებით. ამას იქით პიტიახშობა უკვე უბრალო წოდებად უნდა გვევალდებოდეს IV—VI საუკუნეების პიტიახშთა ჩამომავალთათვის. ახლა უკვე პიტიახში ერთი კი აღაიქნებოდა, არამედ რამდენიმე, რადგან გვარიშვილები ბევრნი იყვნენ. მაინცა და მაინც და ახასიათებელია, რომ VII ს-ის ამბების მოყოლისას ჯ უ ა ნ შ ე რ ი სამჯერ იხსენიებს პიტიახშებს მრავლობითი რიცხვით¹. ერთგან ის ამბობს: არაბთა პირველი შემოსევისას (რომელსაც იგი, როგორც ცნობილია, შეცდომით მურვანს ყრუს ლაშქრობას უკავშირებს), ე. ი. 643 წ., ყოველივე მთავარი და პ ა ტ ი ა ხ შ ი ნ ი, ნათესაინი ერისთავთა, წარჩინებულნი ქართველნი შევიდოდეს კავკასიადაჲ (ქიქინაძის გამოც. ქცა, გვ. 249, მარიაშის ქცა, გვ. *419). მეორედ, ამავე ამბავთან დაკავშირებით, ჯ უ ა ნ შ ე რ ი გადმოგვცემს, რომ ანაკოფიის ციხეში შებიზნულ მირსა და არჩილთან იყვნენ „სამრავლე მცირედ ტაძრულსა მათისა და ნათესაინი ერისთავთა და პ ა ტ ი ა ხ შ თ ა ათასი ოდენი (იქვე, გვ. 253 და *422). თუ პირველ წინადადებაში სადავოდ შეიძლება იქცეს, თუ აზრითა აქვს ჯ უ ა ნ შ ე რ ს ნახმარი სიტყვა „პატიახშნი“, მეორე წინადადებიდან სრულებით ცხადია, რომ იგი პიტიახშთა გვარიშვილებს ჰგულისხმობს, ერისთავთა გვარიშვილების, ე. ი. გუარამ კურაპალატის ჩამომავალთა გვერდით². ამასთანავე, ჯ უ ა ნ შ ე რ ის „ნათესაინი პატიახშთა“ პირდაპირ ეხმარება სამშვილდის წარწერის „[ნ]ათესავით პიტიახშნი“-ს.

VII ს-ის შემდეგ ჩვენი ისტორიული წყაროები პიტიახშებს აღარ იცნობენ. ახე ქართლის მატთანე, არც სუშმატ დავითისძე პიტიახშებს აღარ იხსენიებენ და აქა შემდეგაც—არც ერთი ჩვენი ისტორიკოსი XII—XIV საუკუნეებისა, რამდენადაც უკი, პიტიახშებს აღარ იხსენიებს³.

¹ როგორც ზემოთაღ აღვნიშნე, ჯ უ ა ნ შ ე რ ს ერთხელ ვახტანგის დროსაცა აქვს ნახმარი მრავლობითი რიცხვი: „პიტიახშნი და სპასეტნიო“, მაგრამ, როგორცა ვთქვი, აქ ეს ტერმინი „ერისთავნი“-ს მაგივრისა სწევს. ერთხელაც ჯ უ ა ნ შ ე რ ი ვილაც პიტიახშს ასახელებს, რომელიც „მთავრობდა თრიალეთს ტაშრის და აშოსს“, ე. ი. ძველ საპიტიახშოს ეს ცნობაც ზემოთ უკვე მოვიასწინე. აქ საინტერესოა უმთავრესად ის, რომ სამშვილდის საერისთავო VII ს-ის შუახანებში კვლავინდებურად პიტიახშთა გვარიშვილს ეჭრავს. რომ ის ერთადერთი პიტიახში არ იყო და რომ პიტიახშთა უკვე აღარ იყო დაკავშირებული გარკვეულ თანამდებობასთან, ეს ჩანს ჯ უ ა ნ შ ე რ ის აცე სხვა, ქვემოთყვანილი, ცნობებიდან.

² ჯ უ ა ნ შ ე რ ის შესამე ცნობით, „პ ა ტ ი ა ხ შ ნ ი ვინმე არა შეგშენეს კლარჯეთს... და წარვიღეს ნაჭურანი მათგანნი და შეიპყრეს კლდე ერთი ტაოს, რომელსა ერქვა კალმაზი და აღაშენა ციხე“ (იქვე გვ. 261 და *431—432). ეს ამბავი უითომც 657 წლის ახლს უნდა იყოს მომხდარი. აქაც ძველი სათქმელია, უტორი გარკვეულ გვარიშვილებს ჰგულისხმობს, თუ ტერმინ პიტიახშს იგი ჰმხარობს, როგორც საზოგადო სახლს?

³ ქართლის ცხოვრების გავრძელება, XV ს-ში, ასახელებს ვილაც „ლორის პატიახშებს“ (მარიაშის ქცა, გვ. 892) და კონტაქსტით ისე გამოიხსნის, თითქოს პიტიახშნი ამ დროს კახეთსაც, შირვანსაც და სამცხესაც ყოფილან, რაც, ცხადია, სინამდვილეს არ შეეფერება. ეს ადგილი ავტორის პეიტრობის მარტენგებელია, რომელსაც მკითხველისათვის თავისი სწავლელობა და ნაკითხობა უნდა ეჩვენებინა.

ტერმინ „პიტიახშნი“ იცნობს ს. ს. ო რ ბ ე ლ ი ა ნ ი ც ე, რომელიც, მისი ახსნით, არის იგივე „პატიახში“, ე. ი. ტაძრის ეპარხიონ ანუ დიდი გვირი (იხ. მისი ლექსიკონი). როგორც ვუხედავთ, ს ა ბ ა ს გაგება მ ტერმინისა საკმაოდ დაშორებულია მის ძველ შინაარსს.

ამგეარად, თუ პალეოგრაფიული ნიშნები ჩვენს წარწერას უფრო VIII ს-ისაგან მიე-
გებათ, ჯ უ ა ნ შ ე რ ს ცნობებთან შეთანაპირებით მისი შინაარსი თითქოს VII ს-ზე
კეთითეებს¹.

მაგრამ სრულებით ზედმიწევნით შეიძლება განისაზღვროს წარწერის თარიღი, თუ
ნამდვილად გამოვარკვევთ კოსტანტინეს და ლეონის ვინაობას, რომელთა მეფობის
ლებითაც დანიშნულია ტაძრის აგების თარიღები. როგორც ვიცით, ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ს
ჩველი მიაჩნია აფხაზთა მეფე კოსტანტი II ბაგრატიის ძედ, რომელიც, აფხაზთა „მეფეთა
იუანის“ მიხედვით, 873 წლიდან 912-მდე მეფობდა (ძვ. საქ., II, განყ. III, გვ. 46—54),
იორე კი—ამ უკანასკნელის შვილი-შვილად, ლეონ II აფხაზთა მეფედ, რომლის
ჟღობის წლები, იმავე წყაროს მიხედვით, 957—967-ითაა განსაზღვრული. ამიტომ
ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ჩვენს წარწერას X ს-ის შუახანებით ათარიღებს². —რამდენად შესაწყ-
ნარებელია ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს ეს დებულება?

პირველ ყოვლისა უნდა აღინიშნოს შემდეგი: წარწერა განსაზღვრავს ტაძრის აგების
თარიღებს: მშენებლობა დაწყებულია (საძირკველი დაუდევით) კოსტანტინეს მე-20 წელს
და დასრულებულია (ტაძარი სრულიად აუშენებიათ) ლეონის მე-3 წელს. ე. თ ა ყ ა ი -
შ ვ ი ლ ი თ, ეს თარიღები იქნება: 892 წ. (873-დან მე-20 წელი 892-ზე მოვია) და 959 წ.
(957-დან მე-3 წელი 959-ზე მოვია). გამოდის რომ ტაძარი 68 წლის განმავლობაში უშე-
წყობათ (892—959), რაც ძნელი დასაჯერებელია.

შემდეგ: როგორც ვიცით, მთელი X ს-ის განმავლობაში სამშვილდე სომეხთ მეფე-
თა ხელში იყო. ქართული დიდი მშენებლობა, მაშასადამე, ამ დროს აქ, თუ სულ გამო-
რიცხული არა, ყოველ შემთხვევაში, ძალზე შეზღუდული და სათუო უნდა იყოს. ხოლო
სრულებით გამორიცხულია მშენებლობის-დათარიღება აფხაზთა და არა სომეხთა მეფეების
წლებით. მართალია, ამ ხნის განმავლობაში სულ ადვილი შესაძლებელია, რომ, ჩვენ არ
ჯცოდეთ ის, სამშვილდე დროებით აფხაზთ მეფეთა ხელში ჩაეპარდნოდა, მაგრამ
იმ ეს მდგომარეობა 68 წელიწადი გაგრძელებულიყოს, სრულებით დაუჯერებელია.

დავუშვათ ამას ისიც, რომ სამშვილდის წარწერაში კოსტანტი კი არაა დასახელე-
ული, როგორც ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ს ა ჰგონია, არამედ კოსტანტინე, ხოლო X ს-ის აფხაზ-

¹ ჯ უ ა ნ შ ე რ ს, როგორც ცნობილია, VII და VIII ს-ის აზბები ერთმანეთში არეული აქვს. მურვან
სუს შემოსევა (737/42 წწ.) მას არაბთა პირველ შემოსევად მიაჩნია საქართველოში. მაშასადამე, ან უნდა
ჰქონდეს, რომ მას გამოპარაკია თითქმის მთელი ერთი საუკუნე არაბთა ბატონობისა (654/5—737 წწ.),
„ე თ მ ე ლ დ ა ს ა ჯ ე რ ე ბ ლ ი ა, ანადა, როგორც მისი თხრობის თანამედვერობა აცხადებენებს და მის სა-
ზოო ისტორიულ-ქრონოლოგიურ კონცეფციასაც საფუძვლით შეფუერება, რომ მას მაოლოდ ანაქრონისტული
ქათის შეცდომა დაემართა მურვანის დაშქრობის მიმართ, რაც, პირიქით, ადვილად დასაშვებია, და რომ
აოთხად იგი VII ს-ის შუახანების ამბებს მოგვითხრობს, რომლებშიც ჩართულია VIII ს-ის ამბებიც.
ნაოდან ჰაბიბ იბნ-მასლამის მეორედ და მევიდრად შემოსევა ჩვენში (654/5 წ.), ყველა ნიშნებით, მშე-
ობიან ხასიათს ატარებდა, საფიქრებელია, რომ ის რბევა და აობრება, რომელიც ჯ უ ა ნ შ ე რ ს ა აქვს
ჩოზილი (და რომელიც უთუოდ გახვიადებულია მურვან ყრუს დროინდელი ამბების ზეგავ-
თ), არაბთა მარბიელის პირველ შემოსევას ჰგულისხმობს, იმავე ჰაბიბის მეთაურობით, 643 წწ.
ი და არჩილი, ამგეარად, ამ ხანის მოღვაწეები უნდა იყვნენ (ისევე-ისე, თანახმად ჯ უ ა ნ შ ე რ ს კონ-
ცეფციის). არჩილი ამის შემდეგ იწამა „ერთარ გარდაქვეს წელიწადნი ორმოცდაათნი“, ე. ი. 690-იანებში.
ყო რომ მართლა მურვან ყრუს თანამედვეროვად მივიჩნიოთ, მისი სიკვდილი VIII ს-ის 90-იანებში უნდა
დგოდეთ და მავინ მისი შვილების, იოვანესა და ჯუანშერის, ერისთავობა IX ს-ში უნდა გადაეცინათ.
რაც შეუძლებელია (ზემომოყვანილიათვის იხ. ი. გ. ჯ ა ვ ა მ ი შ ვ ი ლ ი ს ქართვ. ერის ისტ., II, გვ. 343, 350—52,
360, კ. კ ე კ ლ ი ძ ი ს ქართ. ლიტერ. ისტ., I, გვ. 250-251, ს. ჯ ა ნ ა შ ი ა ს არაბთა საქართველოში,
თბ., 1936, გვ. 17—18, 22—23, 31—35).

² იმ დროს როცა ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი მ სამშვილდის წარწერები გამოაკვეცა, „მეფეთა დივანი“ ჯერ
ცნობილი არ იყო. ამიტომ, ე. თ ა ყ ა ი შ ვ ი ლ ი ს თარიღები მცირედ განსხვავდება ზემოთყვანილთაგან.

თა მეფეს, „მეფეთა დივანის“ მიხედვით¹, მანც და მანც კოსტანტი ერქვა და ამ სახელის გაიგივება კოსტანტინესთან სრულებითაც სავალდებულო არაა.

ყველა ზემოჩამოთვლილი მიზეზების გამო, ე. თაყაია შვილის დებულება უნდა უარყოფთ.

აფხაზთ „მეფეთა დივანში“ კიდევ მოიპოვება ერთი კოსტანტინე² და მისი მომდევნო ლეონი, რომლებიც შესაძლებელია ვინმემ ჩვენი წარწერის მეფეებად ჩათვალოს. ესენი არიან, უფრო ნიშანდობლივ, ლეონ I აფხაზთა მეფე, რომელიც, „დივანით“, 746 წლიდან 791-მდე მეფობდა, და მისი (უფროსი) ძმა კოსტანტინე, რომელიც მისი წინამორბედი იყო ვითომც სამეფო ტახტზე, მაგრამ რომლის „მეფობის“ ხანგრძლიობა „დივანში“ აღნიშნული არაა. ქართლის მატიანეს გარკვეული ჩვენებით კი აფხაზთა მეფედ თავი გამოაცხადა პირველად სწორედ ლეონმა, რომელმაც აფხაზეთის საზღვარიც აღმოსავლეთით ლიხანმდე გადმოიტანა (ქიქინაძის გამოც. ქცა, გვ. 268, მარიამის. ქცა, გვ. 441). მანამდე, მაშასადამე, საზღვარიც უფრო დასავლეთით იყო და აფხაზეთის განმგებელნიც ერისთავებად იწოდებოდნენ და არა მეფეებად. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ როგორც ეს აკადემიკოს ს. ჯანაშიასაცა აქვს აღნიშნული³, „მეფეთა დივანის“ ლეონამდე არც ერთი „მეფის“ ზეობის ხანგრძლიობას არ აღნიშნავს, რაც იმის მოწმობად უნდა ჩაითვალოს, რომ ლეონის დროს „დინასტიის განვითარებაში რაღაც ცვლილება, ან კიდევაც გარდატეხა მომხდარა“⁴. ეს ცვლილება სწორედ მეფედ გამოცხადდება იყო თავისა ლეონის მიერ, რაც, როგორც ეს აკად. ს. ჯანაშიასაცა აქვს გამოკვეთილი⁵, VIII ს-ის დამლევს, 790-იანებში უნდა მომხდარიყო. თუ „მეფეთა დივანი“ ლეონის წინაპრებსაც მეფეებად ჰხადის, ეს მხოლოდ დინასტიის განდიდების სურვილით აიხსნება. მართლაც, იოანე საბანისძე 780-იანებში აფხაზეთის მმართველად იცნობს მხოლოდ მთავარს და არა მეფეს და ამ ქვეყნის საზღვრების აღნიშვნისას მას აზრადაც არ მოსდის ლიხის ხსენება⁶. ლეონამდე, მაშასადამე, აფხაზეთის ერისთავებსა თუ მთავრებს არ შეიძლება ისეთი პოლიტიკური გავლენა ჰქონოდათ ქართლზე, რომ დიდი მონუმენტალური მშენებლობა აქ მათი ზეობის წლებით დაეთარილებინათ. კოსტანტინეც კერძოდ უბრალო ერისთავი იყო და ამგვარად სამშვილდის წარწერაც მას მეფედ ვერ მოიხსენიებდა.

ხოლო თუ სამშვილდის წარწერის კოსტანტინე და ლეონი აფხაზთ მეფეთა შორის ვერ მოიძენნა, მაშინ ერთად-ერთი შესაძლებლობა რჩება, სახელდობრ ის, რომ ესენი ბიზანტიის კეისრები არიან, რადგან ასეთი სახელების მქონე მეფეები არც ქართლში და არც სომხეთში არა ყოფილან.

საკმარისია აღამაინა ბიზანტიის კეისრების სიას თვალი გადაავლოს, რომ დარწმუნდეს, რომ სამშვილდის წარწერის კოსტანტინე შეიძლება იყოს მხოლოდ კოსტანტინე V კოპრონიმე (740—775, იხ. М. В. Левченко, История Византии, М.—Л., 1948, стр. 122) და ლეონი კი—ლეონ IV ხაზარი (775—780). საქმე ისაა, რომ არსად კოსტანტინე და ლეონი ერთმანეთს ისე არ მისდევენ ბიზანტიის კეისრების სიაში, რომ შეიძლებოდეს მათი გაიგივება სამშვილდის წარწერის მეფეებთან, გარდა ხსენებული კოსტანტინე V-ისა და ლეონ IV-ისა. ამასთანავე, მხედველობაში მისაღებ სხვა შესაძლებელ

¹ და დოხოთეოსითა!

² დოხოთეოსით, კოსტანტი.

³ იხ. მისი წერილი, О времени и условиях возникновения Абхазского царства, ენციკლ. მომ. VIII, თბ., 1941, გვ. 139.

⁴ იქვე, გვ. 139.

⁵ იქვე, გვ. 152.

⁶ იქვე, გვ. 147—148.

კოსტანტინე კეისრებს, IV პოგონატს (668—685) და VI-ს (780—797), ზეობის წლებიც არა ჰყოფნით, ორივეს 20 წელზე ნაკლები უმეფიათ და უკვე ამიტომ ისინი ჩვენთვის გამორიცხულნი არიან¹.

ამგვარად, სამშვილდის სიონის საფუძველი დაიდო კოსტანტინე V კოპრონიმეს მეფობის მე-20 წელს, ე. ი. 759-ს (740-დან მე-20 წელი 759-ზე მოვა), ხოლო ტაძრის მშენებლობა დასრულდა ლეონ IV ხაზარის მე-3 წელს, ე. ი. 777-ს (775-დან მე-3 წელი 777-ზე მოვა) და, მაშასადამე, მთელი მშენებლობა 19 წელიწადი გაგრძელებულა (759—777). მოქცევაა ქართლისაჲს მატარანის ცნობით, წილენის ეკლესიის აქენებას ბაკურ მეფე 25 წელიწადი მოუწინა (СМОНІК, ХІ, გვ. 60) და ბოლნისის სიონს², როგორც ეს მისი უკანასკნელად აღმოჩენილი წარწერიდანა ჩანს, 24—25 წელიწადი უწინებით³, ისე რომ 19 წელიწადი სამშვილდის დიდი. ისიც გუმბათიანი ტაძრისათვის კიდევაც კოტაა. იქნება ეს იმით აიხსნებოდეს, რომ, როგორც წარწერა გადმოგვცემს, მშენებლობა სწრაფი ტემპით უწარმოებია, ყოველ შემთხვევაში, იოვანეს.

სატურება, ე. ი. ტაძრის კურთხევა მომხდარა, ჩვენი წარწერით, ლეონის მეცობის მე-3 წლის „დღესა ენკენისას“, ანუ 777 წლის სექტემბრის 13-ს. იგი, ეტყობა, დიდის ზემოთ ჩატარებით, 6 დღის განმავლობაში, „დიდითა კრებითა“, რის შემდეგაც სამშვილდის სიონი მოქმედ ეკლესიად გადაიქცა⁴.

დასასრულ მაინც კიდევ უნდა ვიკითხოთ, თუ რამდენად შესაძლებელია, რომ VIII ს-ის მეორე ნახევარში, როდესაც, როგორც ცნობილია (მურვან ყრუს ლაშქრობისა და განსაკუთრებით ბაღდადში აბასიანთა გაბატონების შემდეგ), არაბთა რეჟიმი აღმოსავლეთ საქართველოში საშინლად გამოკატრდა (ივ. ჯაეუხიშვილი, ქართვ. ერის ისტ., II, გვ. 354, 361—362), დაიწყო დევნა ქრისტიანობისა და არაბული მმართველობა ყოველნაირ ცდას აწარმოებდა, რათა ეს მხარე სრულებით მოეწყვიტა საზოგადოდ დასაველეთისაგან და მისი გავლენის სფეროდან გამოეთიშა, — რამდენად დასაშვებია, რომ ასეთ პირობებში დიდი საკულტო მშენებლობა ქვემო-ქართლში ბიზანტიის კეისრების მეფობის წლებით დაეთარილებინათ? — ამ კითხვაზე დადებითი პასუხი უნდა გავცეთ და აი რატომ:

¹ დანარჩენი კოსტანტინეები არ არიან მხედველობაში მისაღები იმიტომ, რომ არც ერთს ლეონი არ მისდევს.

კოსტანტინე VI მამამისა, ლეონ IV-მ, თანამოსაყდრედ გახადა ჯერ კიდევ 776 წ., და აქედან თუ ვიანჯარიშებით, მისი მე-20 წელი 795-ზე მოვიდოდა. აქედან შეძლებოდა დაგვესკვნა, რომ ლეონის ქვეშ სამშვილდის წარწერაში ლეონ V სომეხი (813—820) იგულისხმება, რომლის მე-3 წელი 815-ზე მოვა, ისე რომ, ტაძარი, გაშვიდოდა, 20 წლის განმავლობაში აშენებულა, რაც თავის-თავად ძნელი დასაშვები არაა. მაგრამ სრულებით ცხადია, რომ წლათარღიების საპირობისათვის თანამოსაყდრეობას არასოდეს მხედველობაში არ მიიღებდნენ, რადგან ეს უთავებოლო არეულობას გამოიწვევდა: ასე, მაგ., ლეონ IV-ის მე-3 წელი იმავე დროს კოსტანტინე VI-ის მე-2 წელი იქნებოდა და ა. შ. ვაზადა ამისა, ბიზანტიის პოლიტიკური ეთარებაც, ლეონ IV-ის გარდაცვალების შემდეგ, შინაური ქიშპობისა და საგარეო საქმეთა წარუმართებლობის გამო, ისეთი შეიქმნა, რომ მისი გავლენა ქართლზე თვალსაჩინოდ უნდა შემცირებულიყო. ამდენადვე, კოსტანტინე VI-ისა და ლეონ V-ის ხსენება სამშვილდის წარწერაში საეჭვო ხდება.

² წარწერა იხ. გ. ჩუბინაშვილის „ბოლნისში“, ვინიკი-ს მოამბე, IX, გვ. 69. მშენებლობა დაწყებულია პეროზის მე-20 წელს, ე. ი. 477/78-ს, და დამთავრებულია კავადის მე-15 წელს (პ. ინგოროცყვას მიხედვით), ე. ი. 502/03-ს.

³ პატრიკეშულ პ. ინგოროცყვასთან კერძო საუბრის დროს გამოირკვა, რომ, ჩემდა სასიამოვნოდ, იგიც, სრულებით დამოუკიდებლად, სწორედ ზემომოყვანილ დაკვებებს დასდგომა სამშვილდის სიონის აშენების თარიღის საკითხში, რაც, ჩემის აზრით, იმას მხოლოდ, რომ ჩვენი მსჯელობა საჯალდებულოა ყველასათვის, ვინც ამ საკითხს ჩაუვიკრდება.

⁴ ბლანიშვილი ისიც, რომ თვითონ ტაძრის გვიმა და შემკობილობა, წინააღმდეგ ე. თაყაიშვილის აზრისა, გვაჯუღებინებს არა X ს-ს, არამედ VIII—IX საუკუნეებს. მაგრამ ამ საკითხს ცალკე განვიღვა ესა-პირობა.

სწორედ ეს რეჟიმის გამკაცრება იწვევს შესატყვის რეაქციას ქართლში, განსაკუთრებით სამღვდლოებს შორის, რის საუკეთესო მოწმედ იოანე საბანისძე და მისი თხზულება უნდა ჩაითვალოს (იხ. ივ. ჯავახიშვილის ქართვ. ერის ისტ., II, გვ. 364—366). ამასთანავე, თუმცა აღმოსავლეთ საქართველოში (განსაკუთრებით ქართლში) არაბები სრული ბატონ-პატრონები არიან, დასავლეთი და სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო ამ დროსაც კვლავინდებურად ბიზანტიის პოლიტიკურ-კულტურული გავლენის ქვეშ იმყოფება (ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის ისტ., II, გვ. 357, 390 შშ.). ბიზანტია ბატონობს ამ დროს ხმელთაშუა ზღვის აღმოსავლეთ ნაწილში და შვე ზღვაზე უცილობლად, ხმელეთზე კი მას მცირე აზია უჭირავს, მისი უმეშვეო მფლობელობა კარსუ-ქალაქამდე ვრცელდება (იხ. Лехавицки, დასახელ. ნაშრ., გვ. 124, 126) და იგი უმეშვეოდ ვსაზღვრება მესხეთს. ამიტომ, რომ მესხეთის (არტანუჯის) მთავრები, დამკვიდრდნენ თუ არა არტანუჯში, მაშინათვე ბიზანტიის კეისრის ვასალები შეიქნენ და იქაური საკარისკაცო წოდებანი მიიღეს. ამიტომ სრულენითაც გასაკვირველი არ უნდა იყოს, თუ რომ ბიზანტიის კულტურული გავლენა ამ ხანებშიც კვლავინდებურად ქართლსაც მოიცავდა და რომ აქაური შეიწროებული სამღვდლოება იქითკენ იცქირებოდა, იქიდან მოვლოდა ხსნას და შეიძლება პირდაპირ განზრახაც უგულბელსკყოფდა, საცა კი შეეძლო, ბლდადის მფლობელებს და ბიზანტიის კეისრების უზენაესობას აღიარებდა თეორიულად მაინც. ამ მხრივ დამახასიათებელია, რომ იოანე საბანისძეც, თუმცა ხალიფასაც ასახელებს, მაინც, აბო ტფილელის მარტივობის თარიღის განსაზღვრისას, პირველად გილას კოსტანტინეპოლის კეისარს, კოსტანტინე ლეონის ძეს აღნიშნავს (ქეკელიძის გამოც. გვ. 68). ამგვარად, ჩვენს წინადადებას, სამშვილდის წარწერის კოსტანტინე და ლეონი ბიზანტიის კეისრებად მივიჩნით, წინ არავითარი დაბრკოლება არ ელოდება¹.

* *

სამშვილდის სიონს კიდევ ორი წარწერის ფრაგმენტები შემოუნახავს სამხრეთის ფასადზე — ერთი ქართული და ერთი სომხური (იხ. ზემ. გვ. 87, მულაის მიხედვით შესრულებული ჩანახატი), რომელთაგან პირველი ბროსესაცა და თაყაიშვილსაც აღმოსავლეთი ფასადის წარწერის დასაწყის ნაწილად მიიჩნით. მართლაც, ეს წარწერა სწორედ იმავე სიმაღლეზეა მოთავსებული, როგორც ზემოთ განხილული წარწერა, ისევეა ამოკოდვილი და პალეოგრაფიულად საესებით უდგება მას, ისე არა იმავე ხანას უნდა მიეკუთვნოს. და თუ მე იგი აღმოსავლეთი ფასადის წარწერის თავში არ მოვაქციე, ეს მხოლოდ იმიტომ, რომ მისი კავშირი ამ უკანასკნელთან მაინც და მაინც ნათელი არაა². ამჟამად იგი ასე იკითხება³:

¹ კოსტანტინე V-ცა და ლეონ VI-ც, როგორც ცნობილია, სასტიკი იკონოკლასტები იყვნენ. ამიტომ შეიძლება ვისმე სავევოდ ეჩვენოს მათი დასახლება დიდი საეკლესიო მშენებლობის დათარიღებისას ჩვენში, სადაც ხატთაშემბროტობის ადგილი არ ჰქონია (ივ. ჯავახიშვილი, ნახსენ. ადგ., გვ. 406—407). მაგრამ სწორედ იმიტომ რომ ეს მოძრაობა ქართლს არ შეზღუდა, მას, რამდენადაც ჩანს, არც არავითარი რეაქცია არ გამოუწვევია ჩვენში და ამიტომ ჩვენს სამღვდლოებს, თავისი ორიენტაციის გამორკვევისას, თავისუფლად შეეძლო ეს მომენტო მხედველობაში სულაც არ მიეღო.

² ასოთა მოხაზულობაც, რაზედაც აკადემიკოსმა გ. ჩუბინაშვილმა მიმითითა, მიუხედავად დიდი შესავებისა, განსხვავებასაც გვიჩვენებს. უკრ ერთი, საერთო შთაბეჭდილებით, S ფასადის წარწერის ასოები უფრო წერილია, უფრო წოწილია და თან თითქოს უფრო მუყაითადაა გამოყვანილი (შდრ. ერთბაშის, მაგ., ორივე წარწერის „ა“, „ჰ“, „ს“, „ფ“, „ჟ“). მერმე ცალკეული ასოები რომ ავიღოთ, S ფასადის „ა“-ის კაუჭო შეზღუნეუ ემდის, O ფასადისა კი ბუნის ზემო ნახევარზე; ამგვარადვე, S ფასადის „რ“-ის ცხვირი თითქმის ზუსტად ხედ მულარმზე მოდის, O ფასადის კი უფრო ხემა ნაწილზეა მომშული; S ფასადის „ო“-ნის უდიდ ასოს ტანს უფრო ძირისკენ ემდის და უფრო მოკაუჭებულია, ვიდრე O ფასადის; დაბოლოს, „ლ“-სიც, როგორც აქადამყვეტია ამ ორი წარწერის მჭიდრო სიახლოვისათვის, ქართული პალეოგრაფიისათვის კი იქაც და ექვე ერთნაირად უჩვეულოდაა მოყვანილი, რადგან მუცელი მას გვერდიდან კი არა აქვს მიხმული, არამედ ქვემოდაც, ისე რომ ღრმით თითქმის ხედ მუცლის შუაზე მოდის, მაინც განსხვავდება—S ფასადისა უფრო მეტადაა დაზოგებული ამასო ჩვეულებრივს მოყვანილობას.

³ თითო ფილაქანი გამოყოფილ მაქვს შეველი ხაზით და თითოს ქვემოდან თავისა სივრცე აქვს მიწერილი სანტიმეტრებში.

ეს წარწერა გამოცემული აქვს პროფ. ლ. მელიქსეთ-ბეგს¹, რომელიც მას ასე კითხულობს:

„*Համարնաւ տեսան Պարոյսն հայոց կաթալիկոսի...*“

ე. ი.: „ბრძანებითა უფლისა გეორგისა, სომეხთა კათალიკოსისა...“

პატივცემული მკვლევარის წანაკითხი სწორეა, თუ პირველ სიტყვას მხედველობაში არ მივიღებთ. საქმე ისაა, რომ აქ „*Հ*“ სრულებით არა ჩანს და არც *Ր* სწერიია, არამედ ამ ადგილას, რომელიც, მართალია, ძალზეა გადარეცხილი, მინც ნამდვილად ან *Դ* იყო, ან *Թ*. არც დანარჩენი ასოები ამ სიტყვისა არ ჰპოულობს გამართლებას შემონახული ნაშთების მიხედვით.

სხვებრ, ეს სომხური წარწერა საკმაოდ უწიგნურადაა შედგენილი, რასაც ცხადყოფს შედარებაც ნამდვილი ტექსტისა (*ԴԵՐԴԻ*) მელიქსეთ-ბეგის მიერ გამოცემულ ტექსტთან (*Պարոյսն*). უკანასკნელი სიტყვა (*ԿԱԹԱԼԻԿՈՍԻ*), როგორც პროფ. მელიქსეთ-ბეგი შეპნიშნავს, ქართულ ყაიდაზეა ახმოვნებული და არა სომხურისაზე, სადაც უნდა ყოფილიყო „*կաթიլიკოსი*“ ან „*კაթილიკოსი*“.

წარწერაში მოხსენებული გეორგ კათალიკოსი ლ. მელიქსეთ-ბეგს გეორგ ლორელად მიაჩნია, რომელიც თანამოსაყდრე იყო გრიგოლ II კათალიკოსისა XI ს-ის მეორე ნახევარში, 1067-დან (ან 1069-დან) 1072-მდე². ეს მართლაც ასე უნდა იყოს. გეორგ ლორელამდე ცნობილია კიდევ მხოლოდ ორი გეორგი: ერთი კათალიკოსობდა 792-დან 795-მდე, მეორე კი 877-დან 897-მდე³. მათგან პირველი გამოირცხულია იმიტომ, რომ X ს-ის დამდეგამდე სომხები სამშვილდეში არ შესულან. მეორის სუფევაც სამშვილდეში ძალიან საეჭვოა, თუმცა მისი უკანასკნელი წლები ემთხვევა სუმბატ I ბაგრატიონის (993—914) პირველ წლებს, რომელმაც პირველმა სომეხთ მეფეთა შორის შედგა ფეხი სამშვილდეში (იოანე დრასხანაკერტელის ცნობით, იხ. ილ. აბულაძის გამოც., თბ., 1937, გვ. 56). მაგრამ ეს უნდა მომხდარიყო, ყველა ნიშნებით, ან IX ს-ის მიწურულში, ანდა, უკეთ, X ს-ის დამდეგს, რასაც გეორგ კათალიკოსი ველარ მოესწრებოდა. ძნელი დასაჯერებელიცაა, რომ პირველ დაპყრობისთანავე სომეხთა კათალიკოსს, ანდა მისი სახელით ვისმე სხვას სამშვილდეში წარწერა გაეკეთებინა, ისიც ახლად აშენებულს ქართულ ტაძარზე.

XI ს-ის შუახანებში, როგორც ვიცით, სამშვილდეში ჯერ ისევ სომეხთ მეფენი იხსნდნენ. 1065 წლის ახლო ხანებში ჩამოართვა ბაგრატ .V-მ კვირიკე სომეხთა მეფეს ეს ქალაქი და „იპყრა სახლად თჳსად“⁴. მართალია, გეორგ ლორელის თანამოსაყდრეობა ცოტა უფრო გვიან დაიწყო, 1067-სა თუ კიდევაც 10 ან 9-ში, მაგრამ ამ დროს აქ სომხის მრევლი მტკიცედ ფეხმოკიდებული უნდა გვეგულებოდეს და სომეხთა კათალიკოსის ხსენება სომხურ წარწერაში არ უნდა გვაკვირვებდეს, თუმცა მინც კიდევ უცნაურია, რომ ეს წარწერა ქართულ ტაძარზე მოუთავსებიათ. სამწუხაროდ, მისი შინაარსი ნათელი არაა, თორემ ამ საკითხსაც უჭეი მოეფინებოდა.

ქართულ-იერძნული ფორმაც სიტყვისა „*კაթაլიკოსი*“, რა თქმა უნდა, XI ს-ისათვის უფრო გასაგებია, ვიდრე IX ს-ის დამლევისათვის⁵.

¹ ქურნალი „*Աբշაփ*“, თბ. 1940, № 4, გვ. 54.

² იხ. *Մատթեոս արքեպիսკոպոս Օրմանեան, Ազգայատուհ, I, Կոտայքն.*, 1912, §§ 879—883.

³ იკვე, § 628 და § 674—695.

⁴ იხ. ივ. ჯავახიშვილის ქართვ. ერის ისტ., II, გვ. 449 და კიკინაძის გამოც. ქა., გვ. 332 (მარიაშის. ქა., გვ. *498—499).

⁵ შდრ. ასეთივე ფორმა ანისის 1218 წლ. წარწერაში ეტიფანე კისის: „*კაթაլიკოსი*“ წარწერის მე-20 სტრ., ვ. დონდუას გამოცემით, Сборник Н. Я. Марру, стр. 648—649.

პალეოგრაფიულადაც გეორგ კათალიკოსის წარწერა, მიუხედავად თავისი არქაული შესახელობისა, რასაც განსაკუთრებით ასოთა სიმსხო უწყობს ხელს, მაინც თითქოს უფრო XI ს-ით უნდა განისაზღვროს. ამ მხრივ განსაკუთრებით დამახასიათებელია თანაბარი სიზღლის გვერდების მქონე ზ, რომლის მსგავსი 1028 წლის წარწერასა და 1057 წლის ხელნაწერში გვხვდება¹, კუთხოვანი *U*, ჩამოშვებული ცხვირით, რომელსაც იმავე 1057 წლის ხელნაწერში ვხვდავთ, და სამნაწილელი ჯ, ჰორიზონტული თავით, რომლის მსგავსი იმავე 1028 წლის წარწერაში გვევლინება.

ამგვარად, სომხური წარწერა სრულებით არა ჩანს დაკავშირებული ქართულ წარწერებთან.

* *

სამშვილდის სიონის აღმოსავლეთი ფასადის წარწერა შინაარსით ძალიან მდიდარი წარწერაა. შეიძლება ითქვას, რომ იგი ამ მხრივ პირდაპირ იშვიათი ქართული ეპიგრაფიული ძეგლია და ამიტომ მეტის-მეტად აფსუსია, რომ ჩვენამდე მას ასეთი ძალზე ნაკლები სახით მოუღწევია. აღენიშნოთ ის, რაც შეგვმატა მისმა ზედმიწევნით დათარიღებამ.

1. აქამდის ჩვენ ვიცოდით, *ჯ უ ა ნ შ ე რ ი ს* ერთი ცნობის მიხედვით (იხ. ზემ. გვ. 94, შენ. 1), რომ VII ს-ის შუახანებში სამშვილდის საერისთვო, იგულისხმება, თვითონ ქალაქითურთ, პიტიახშთა ჩამომავლების ხელში იყო. VII ს-ის მეორე ნახევრისა და მთელი VIII ს-ისათვის კი, სრული საუკუნე-ნახევრის სიგრძეზე, აღარავითარი ცნობა ამ ქალაქის და მისი ტერიტორიის შესახებ ჩვენ აღარ მოგვეპოვებოდა. ახლა, ტაძრის წარწერის წყალობით, ჩვენ ვიცით, რომ VIII ს-ის გასულსაც ქალაქი და მასთან ერთად, ალბათ, საერისთვოს ქვეყნებიც ისევ-ისევ „ნათესავით პიტიახშთა“ ხელში ყოფილა, ე. ი. უნდა ვიფიქროთ, რომ VII ს-ის შუახანების შემდეგ და ვიდრე IX ს-ის მეორე ნახევრამდე, როდესაც ქართლის გულისათვის ბრძოლა დაიწყო სომეხთა და აფხაზთ მეფეებს შორის, სამშვილდეს თავისი მფლობელი არ გამოუცვლია. მართლაც და ქალაქისთვის მთავარი ტაძრის აგება მხოლოდ მის მფლობელს თუ შეეფერებოდა, რომელიც თავის რეზიდენციას ამკობდა, ხოლო ასეთი დიდი მშენებლობის წარმოება მხოლოდ დიდ მფლობელს და ქვეყნის მმართველს თუ შეეძლო.

2. წარწერის დათარიღების წესი (ბიზანტიის კეისრების წლებით) სრულებით უჩვეულოა, მოულოდნელი ამ დროს მაინც, და მთელ რიგ საკითხებსა ჰბადებს. რას უნდა ჰქონაედეს ის?—გვებ აქ უბრალო ტრაფარეტთან გვაქვს საქმე, რომელიც სხვას არაფერს მოასწავებდა, გარდა ბიზანტიის კეისრების იდეალური წინამძღოლობის აღიარებისა ქართული ეკლესიის მიერ, რაც ცნობილი იყო არაბთა მმართველობისათვის, არსებითად არავითარ საშიშროებას არ წარმოადგენდა და ამიტომ მის მიერ შეიძლებოდა იგონორიკებული ყოფილიყო?²— მაგრამ ამ შემთხვევაში ჩვენ რომ სწორად გამოანაკლის მოვლენასთან გვაქვს საქმე?³—არსად საქართველოში, არც უწინ და არც მერმე, რამდენადაც ვიცით, მონუმენტალური ძეგლების დათარიღების ასეთი წესი არა გვხვდება⁴. და თუ მაინცა და მაინც

¹ იხ. *ზ ა რ ჯ ჯ ი შ* *ქ ა რ ე ა თ ხ ა ნ* *მ ი ძ ი ს ჯ ხ ა ნ*, *წარმოც რაქ წაგვიცემხან*, *წიგნი* *ქ ა რ ე ა თ ხ ა ნ*, *ქ ა ლ ო რ ე*, 1913, სურ. 19 (*ზ რ ს კ ი ე*) და სურ. 53 (ხელნაწერი).

² ეს საკითხი დაგვისვა პროფ. ნ. ბერძენიშვილიმა.

³ როგორც აკადემიკოსმა გ. ჩუბინაშვილმა შემნიშნა, ამგვარი მოვლენა VII ს-ში გვხვდება სომხეთში, სადაც ალამნის 637 წლისა, ბაგაენის 639 წლისა და მრენის 639, 640 წლების წარწერები ჰე-რადე კეისრის ზემოთს წლებს ასახელებენ, არღვის წარწერა კი კონსტანტინე (კონსტანტი) II-ის მე-25 (მე-29?) წლითა დათარიღებული (იხ. *И. О р б е т и*, *Багаванская надпись* 639 г. и т. д. *Христианский Восток*, т. II, вып. 1 (1913), стр. 131, 122, 138 и 139). მაგრამ ეს საცემბო გასაგებია მაშინ, როდესაც სომხეთში ჯერ ისევ ბიზანტიულე... ჩონობდნენ, ანდა არაბები ჯერ ახლად შესულები იყვნენ. უფრო სან-

სამშვილდეში ვხედავთ მას, VIII ს-ის მეორე ნახევარში, მკაცრი სარწმუნოებრივი ღვინის ხანაში, მე მგონია რომ სხვანაირად მისი გაგება არ შეიძლება, თუ არა როგორც შეგნებულ პოლიტიკური დემონსტრაციისა, რომლის წინაშეც არაბთა მმართველობა, ეტყობა, უძლური აღმოჩნდა. ნამდვილად პოლიტიკურ დემონსტრაციას წარმოადგენდა უკვე თვით ფაქტი ისეთი გრანდიოზული საკულტო შენობის აგებისა, როგორცაა სამშვილდის სიონი, რომლის მსგავსი აღნიშნული ხანისათვის ქვემო-ქართლში სხვა არცაა ჯერ ცნობილი. დემონსტრაციულ ხასიათს ატარებს სატფურებაც—ექვსი დღის განმავლობაში¹, „დიდითა კრებითა“ ჩვენი წარწერა ერთი ნიშნაა იმისა, რომ ქართველი ერი, ანუ უკეთ, მოწინავე წოდებს ფეოდალებსა, სამღვდლოებშიურთ, ახალგაზრდული ძალონის მქონე, თავის შეძლებაზე დადობილი და შეუპოვარი ჩრწმენით აღსაესე, იმ დროს ქედს არ იდრეკდა სახლში შემოსული სასტიკი მტრის წინაშე და თუ ფიზიკურად ვერა, მორალურად მაინც დიდს და აქტიურ წინააღმდეგობას უწევდა მას. ამის ნიშნები, მიუხედავად იოანე საბანისძის გოდებისა, სხვაც ბევრია—ასეთი წინააღმდეგობის მაგალითებია ნერსე ერისთავის ისტორია (ივ. ჯაფარიძის შვილი, ქართვ. ერის ისტ., II, გვ. 354—356), აშოტ კურაპალატის ამბავი, გრიგოლ ხანძთელის და მის თანამოსაგვრთა მოღვაწეობა და შრ. სხვ...²

3. ჩვენი წარწერა ზედმიწევნით ათარილებს ერთ უმნიშვნელოვანეს და უშესანიშნავეს ძეგლს ძველი ქათრული ხუროთმოძღვრებისას. სამწუხაროდ, თვითონ ეს ძეგლი ძლიერ დაზიანებული ფრაგმენტის სახითაა დაცული. ჩვენი წარწერა ადასტურებს და ახსუტებს აქედან მომდინარე გ. ჩუბინაშვილი ს მიერ, ქართული მშენებლობის ისტორიის საფუძველზე, მიხაბოჭიძით დადგენილ თარიღს: VIII—IX ს. (იხ. მისი „ბოლნისი“, გვ. 85). და ამით თვალსაჩინო წყლიანი შეაქვს ჩვენი ხელოვნების ისტორიაში.

4. ეს წარწერა არა მარტო ათარილებს სამშვილდის სიონს, არამედ ზუსტად განსაზღვრავს მისი მშენებლობის ხანგრძლიობასაც. ასეთი ცნობები ჩვენ ძალიან ცოტა მოგვეპოვება და ისინი უაღრესად საინტერესოა ჩვენი ტექნიკის ისტორიის თვალსაზრისით. მე მგონია, რომ ეს გარემოება, რომ რთული ნაგებობის სამშვილდის ტაძარი 19 წლის განმავლობაში აშენდა, იმ დროს, როდესაც წილქისა და ბოლნისის გაცილებით უფრო მარტივი შენობების აგებას 24—25 წელიწადი დასჭირებია, უნდა მიგვიტოვებდეს, სხვათა შორის, გარკვეულ ტექნიკურ პროგრესზეც, რომელიც მიღწეული იყო VIII ს-ში, შედარებით IV და V საუკუნეებთან³.

ტრესეა, რომ სამშვილდის წარწერა სხვა ანალოგიებსაც გვიჩვენებს სომხეთის ამ უძველეს წარწერებთან, მაგაანის ტაძარზე წარწერა სწორედ ისევეა მოთავსებული S კედლის აღმოსავლეთ ნახევარზე და შემდეგ თითქმის მთელი O ფსადის სიგრძეზე, ერთ სტრიქონად, 1,20 მ-ის სიმაღლეზე შენობის ბარისმიდან. როგორც სამშვილდეში (იხ. ო რ ბ ე ლ ი ს დასახ. ნაშრ., გვ. 108). აღაწმუცი, არსებობდა, ასეთივე წესია დაცული, თუმცა იქ წარწერა უფრო მაღლა ყოფილა მოთავსებული (იქვე, გვ. 131). ბაგაანში თითქმის წითელი საღებავის ნაკალაფივია ჩანს ასეთა ამოკრილებში (იქვე, გვ. 106), როგორც მე ეს ზემოთ სამშვილდისათვის აღნიშნე. გარდა ამისა, ბაგაანისა და შემდეგ ბაგაანის (631 წ.) წარწერებში გვხვდება გამონათქვამები: „ჩქარა არჩქარა“—დადე (ან ჩიყვარ) საძირკველი“ (იქვე, გვ. 122) და „მესხე წამოსახ“—„ჩაგრა საძირკველი ესე“ (იქვე, გვ. 129), რომლებიც ძალიან მოგვაგონებენ სამშვილდის წარწერის გამონათქვამს: „დაიდვა საძირკველი“. მე მგონია, რომ ყველა ეს კიდევ ერთხელ ამ წარწერის დიდ სიძველზე მივიტოვებ.

¹ რაც, უთუოდ, შესაქმის ექვსი დღის სიმბოლურ გამოხატულებას წარმოადგენდა.
² საკმარისია, საზოგადოდ, ჯ უ ა ნ შ ვ ი რ ს მიერ მოთხრობილი VII ს-ისა და ქართლ-ს მატიაწში მოთხრობილი VIII ს-ის ამბები „ეკამთა აღმწერელის“ მიერ გადმოცემულ XIII ს-ის ამბებს შევადაროთ და გავცინსეთ ის გაბრწყინდება უმაღლეს წრეებში, რომელიც მოხილოთა შემოსევითანავე გამოქვადენდა, რათა ნათელი გახდეს დიდი განსხვავება არაბთა დროინდელ ჯანმრთელ საზოგადოებასა და მოხილოთა დროინდელ დაძაბუნებულ საზოგადოებას შორის.

ამ მორალური წინააღმდეგობით აიხსნება ის, ერთი შეხედვით, უცნაური გარემოება, რომ არაბებს მანამდე არ დაუშინვიათ რაიმე თვალსაჩინო, ყოველ შემთხვევაში, შეცნობილი კულტურული კვალი ქართველობაზე, სანამ ისინი პოლიტიკურად არ დაუსტდნენ.

³ მართალია, ეს უნდა გავითვოთ ა. ე. cum grano salis. ჩვენი მოგვეპოვება მთელი რიგი ცნობების სომხური დიდი ტაძრების შესახებ, რომლებიც გაცილებით უფრო მოკლე ხანში აუგებია (იხ. ო რ ბ ე ლ ი ს დასახ. ნაშრ., გვ. 117—118 და 122). ბევრი იქნებოდა დამოკიდებული, რა თქმა უნდა, ნივთიერ სახსრებზე

Л. В. МУСХЕЛИШВИЛИ

НАДПИСИ САМШВИЛДСКОГО СИОНА И ВОПРОС О ВРЕМЕНИ ЕГО ПОСТРОЕНИЯ

Резюме

Грузинская надпись Самшвилдского Сиона, этого, судя по развалинам, великолепного купольного здания, издавалась М. Броссе, датировавшим ее 1313 годом и затем, несколько лучше, Е. Такайшвили, со своей стороны приурочившим ее к 958 году. Однако и это последнее издание не полно.

В настоящей статье дается полный текст уцелевшего фрагмента, составляющего $\frac{1}{2}$ всей надписи (остальные $\frac{1}{2}$ были утеряны уже тогда, когда Бартоломей снял первую копию), исполненной древнегрузинским письмом «мтаврული» и помещенной в одну строку, на высоте человеческого роста, во всю длину восточного фасада.

Фрагмент этот читается следующим образом:

«... [ро]дом питахшей. В 20-й год царствования Константина положено основание рукою... построить. Варазбакур почил и пос[ле] него... Иован спешил. Скопч[а]... вполне построить свя[тую] сию церковь и портики. И в 3-ий год царя Леона, в день обновления (экиени), совершил освящение в течение 6-ти дней, при большом собрании. Укра[сился?]...»

Отсюда видно, что: 1. Храм строили потомки питахшей, т. е. известных с V века правителей Нижней Картлии (древнего Гугарка), с центром именно в Самшвилде, 2. Положил его основание Варазбакур, после кончины которого продолжал стройку, очевидно, его близкий родственник Иован, 3. Этот последний тоже не успел довести дело до конца, а довершило постройку уже третье, неизвестное нам лицо, вероятно, также из питахшей, бывшее очевидно епископом, ибо ему же пришлось совершить и торжественное освящение нового храма. Конец надписи не ясен, но нехватает, по всей видимости, всего нескольких слов. В общем, почти все содержание надписи, по смыслу, можно сказать, на лицо.

Надпись можно точно датировать.

Палеографический характер письма заставляет предполагать скорее всего VIII век, но во всяком случае, по внешним признакам, надпись эту никак нельзя приурочить к эпохе позднее X века. Таким образом, дата, предложенная Броссе, отпадает уже по чисто формальным соображениям.

Мы не знаем, кто такие Варазбакур и Иован, но потомки питахшей упоминаются, в связи с событиями середины VII-го века, у грузинского историка Джуаншера.

Однако, совершенно точную дату мы можем получить, установив личность царей Константина и Леона, годами царствования которых датировано построение храма. Такайшвили видел в них абхазских царей X века. Но, во первых, согласившись с Такайшвили, мы получим, что храм строили в продолжение 68 лет, что мало вероятно, а во вторых нам известно, что в Самшвилде, в продолжение всего X века резидировали армянские цари, почему никто бы и не стал в это время датировать постройку годами царствования абхазских царей, к тому же не владевших еще в эту эпоху Восточной Грузией. Значит, и дата Такайшвили оказывается не обоснованной.

Но если в Константине и Леоне нашей надписи нельзя предположить абхазских царей, то остается только одна единственная возможность, именно, что они являются византийскими императорами Константином V Копронимом (740 — 775) и Львом IV Хазаром (775—780), ибо, с одной стороны, ни среди грузинских, ни среди армянских царей мы не знаем ни одного, который бы носил эти имена, с другой же стороны, среди византийских императоров, за исключением Константина V и Льва IV, нет других царей с этими именами, которые бы следовали друг за другом так, чтобы их можно было идентифицировать с царями Самшвилдской надписи (Константин IV и Константин VI царствовали менее 20-ти лет, а остальные царя с этим именем исключены потому, что за ними не следует царь с именем Льва).

Итак, основание Самшвилдскому Сиону было положено в 759-ом году, закончено же было построение храма в 777-ом году, т. е. его строили в продолжение 19 лет, что для того времени можно считать несколько даже малым сроком.

Освящение храма произошло в год окончания постройки, в день экиссии, т. е. 13-го сентября 777-го года.

Фрагмент грузинской надписи на южной стене крещальни, припавшийся к Броссе и Такайшвили за начальную часть надписи восточного фасада, по мнению автора, хотя приблизительно и одновременно с этой последней, но представляет из себя остаток самостоятельной надписи, относящейся, по всей вероятности, к постройке только крещальни, а не всего храма.

Фрагмент же армянской надписи там же, изданный недавно впервые проф. Л. Меликсет-Беквым, в котором упоминается армянский Католикос Георг, должен быть датирован, как правильно полагает проф. Меликсет-Бекв, второю половиною XI века, именно, от 1067-го по 1072-ой год, когда патриарший престол в Армении занимал Георг III Лорийский. Таким образом, армянская надпись, смысл которой остается неясным, не связана с грузинскими.

L. MUSKELISCHWILI

DIE INSCRIFTEN DES DOMES VON SSAMSWILDE UND DIE FRAGE DER BAUZEIT

Zusammenfassung

Die georgische Inschrift des Domes von Ssamswilde, dieses, den Ruinen nach zu urteilen, prächtigen Kuppelbaues, ist schon zweimal herausgegeben worden: einmal von M. Brosset, der sie ins Jahr 1313 datiert hatte, und dann, in etwas besserer Fassung, von E. Takaischwili, der sie seinerseits aufs Jahr 958 bezog. Dennoch ist auch diese letztere Ausgabe nicht vollständig.

Im vorliegenden Aufsatz bringe ich den vollständigen Text der auf uns gekommenen Teile der Inschrift, die etwa ein Drittel des ganzen ausmachen (die übrigen $\frac{2}{3}$ waren bereits zur Zeit des bekannten Numismaten J. Bartholomaei, der die erste Abschrift gemacht hatte, nicht vorhanden). Im altgeorgischen «Mtawruli» abgefasst, war die Inschrift in einer einzigen Zeile, der ganzen östlichen Fassade des Baues entlang, in Manneshöhe, ausgemeißelt.

Dieses Fragment lautet folgendermassen:

«... [von Ge]burt Pitiachschen. Im 20-sten Jahre der Regierungszeit Konstantins wurde mit der Hand von... der Grund gelegt... bauen. Warzabakur entschlief und na[ch] ihm beehrte sich... Iowane. Versch[ied]... die heilige Kirche] und die Säulenhallen vollständig zu bauen. Und im 3-ten Jahre des Königs Leon, am Tage der Reinigung (Enkainia), vollzog er die Tempelweihe während 6 Tage, bei grosser Versammlung. Schmück[te sich?]...»

Hieraus dürfen wir schliessen: Erstens, dass der Dom von den Nachkommen der Pitiachschen, das heisst der seit dem 5. Jahrhundert urkundlich bekannten Verwalter der südgeorgischen Provinz Niederkartlien (des alten Gugarks), die ihren Sitz eben in Ssamschwilde gehabt haben, erbaut worden war; zweitens, dass der von Warzabakur gegründete Bau, nach dessen Tode offenbar von seinem nächsten Verwandten Iowane (Johann) fortgesetzt worden war; und drittens, dass auch der letztere die Sache nicht vollenden konnte, sondern es einer dritten uns unbekannt Person vermachen musste die Erbauung des Tempels zu Ende zu führen. Dieser Unbekannte, vermutlich ebenfalls ein Mitglied des Pitiachschengeschlechts, war augenscheinlich ein Bischof, denn ihm war es beschieden auch die feierliche Einweihung des neuen Tempels zu vollbringen. Das Ende der Inschrift ist nicht klar, es mögen hier aber nur noch einige wenige Worte fehlen, so dass der Inhalt des Ganzen dem Sinne nach eigentlich als nahezu vollständig wiederhergestellt gelten darf.

Die Inschrift kann genau datiert werden.

Die paläographischen Charakteristika lassen uns am ehesten das 8. Jahrhundert vermuten, es dürfte aber die Inschrift jedenfalls nicht über das 10. Jahrhundert hinausgehen, weshalb auch das von Brosset vorgeschlagene Datum schon aus rein formellen Gründen nicht aufrecht erhalten werden kann.

Über die Persönlichkeit von Warzabakur und Iowane lassen uns unsere Geschichtsquellen im Stich, es ist aber höchst bezeichnend, dass «die Nachkommen der Pitiachschen» von dem georgischen Geschichtschreiber Dschuanscher in Verbindung mit den Begebenheiten der Mitte des 7. Jahrhunderts erwähnt werden.

Ein ganz präzises Datum jedoch können wir erhalten, wenn es uns gelingt die Persönlichkeit der Könige Konstantin und Leon zu bestimmen, mit deren Regierungsjahren der Aufbau des Domes datiert ist. Takaischwili wollte in ihnen abchasische Könige des 10. Jahrhunderts sehen. Dies zugegeben, müssten wir aber schliessen, dass man den Dom volle 68 Jahre baute, was nicht gut zu glauben ist. Andererseits ist es uns bekannt, dass im Verlauf des 10. Jahrhunderts Ssamschwilde in Besitznahme der armenischen Könige stand, die daselbst residierten, weshalb es auch niemandem einfallen konnte den Bau mit den Jahren der abchasischen Könige zu datieren, die zu jener Zeit noch nicht Herrscher des östlichen Georgiens waren. Somit ist auch das von Takaischwili vorgeschlagene Datum hinfällig.

Wenn aber Konstantin und Leon unserer Inschrift keine abchasischen Könige sind, so bleibt uns eine einzige Möglichkeit übrig, nämlich sie als byzantinische Kaiser Konstantin V. Kopronymos (740—775) und Leo IV. den Chasaren (775—780) zu erkennen, denn einerseits sind uns weder unter den georgischen, noch unter den armenischen Königen solche bekannt, die diese Namen getragen hätten, andererseits aber gibt es unter den byzantinischen Kaisern, ausser Konstantin V. und Leo IV., keine anderen mit diesen Namen, die solcherweise aufeinander folgten, dass man sie mit den Königen der ssamschwildschen Inschrift identifizieren könnte (die Regierungszeit Konstantins des IV. und des VI. dauerte weniger als 20 Jahre, die übrigen Kaiser aber dieses Namens sind ausgeschlossen, weil sie keine Nachfolger mit dem Namen Leo hatten).

Also ist der Grund des Domes von Ssamschwilde im Jahre 759 gelegt, vollendet ist der Bau im Jahre 777, das Fest der Weihe des Domes dauerte vom 13-ten (Enkainiatag) bis zum 18-ten September desselben Jahres. Die Bauarbeiten dauerten 19 Jahre, was für jene Zeit vielleicht noch als eine kurze Frist angesehen werden darf.

Das Fragment einer an der südlichen Wand des Baptisteriums angebrachten georgischen Inschrift, dass von Brosset und Takaischwili für den Anfangsteil der Inschrift der östlichen Fassade gehalten wurde, ist m. E. ein Rest einer selbständigen Inschrift, die sich, aller Wahrscheinlichkeit nach, nur auf die Erbauung des Baptisteriums, nicht des ganzen Domes bezog, die aber, andererseits, ungefähr in dieselbe Zeit, das heisst ins letzte Viertel des 8. Jahrhunderts datiert werden muss.

Der Rest einer armenischen Inschrift ebendasselbst, den vor kurzem Prof. Dr. L. Melikset-Bek veröffentlicht hat und in welchem der armenische Katholikos Georg erwähnt wird, ist, wie Prof. Dr. Melikset-Bek es richtig bestimmt hat, in die zweite Hälfte des 11. Jahrhunderts, nämlich zwischen 1067 und 1072 zu setzen, als den Patriarchenthron Armeniens Georg III. von Lori innehatte. Folglich hängt die armenische Inschrift, deren Sinn uns unklar bleibt, nicht mit den georgischen zusammen.

ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კმარები საშუალო საშკუნეთა მახლოვებლ აღმოსავლეთში

საშუალო საუკუნეთა მახლობელ აღმოსავლეთს უდიდესი მნიშვნელობა ჰქონდა ძველი ქართული კულტურის, საზოგადოდ, და მწერლობის, კერძოდ, ისტორიაში. ის „აღმოსავლური“ მიმართულება ჩვენი კულტურული ცხოვრებისა, რომელიც დღეს საკმაოდ გარკვეულია, სწორედ აქედან შემოდინდა ქართლში. მახლობელ-აღმოსავლეთის ქვეყნებიდან ამ მიმართულებით საყურადღებოა სომხეთი, სირია, არაბეთი, განსაკუთრებით კი პალესტინა. ამ მოკლე ექსკურსში მინდა საგანგებოდ პალესტინაზე შევჩერდე.

მეხუთე საუკუნიდან მოყოლებული პალესტინა ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ცენტრი იყო ქართული კულტურული შემოქმედებისა საზღვარგაიეთ; მეათე საუკუნემდე „საბას ლავრა“, ხოლო მეთერთმეტიდან „ჯუარის მონასტერი“—აი ორი მთავარი პუნქტი, სადაც ლევიოდა ნაპერწკალი ჩვენი ძველი ლიტერატურისა და სადაც ჩვენი წინაპრები ეცნობოდნენ მოწინავე კულტურის მიღწევებს საშუალო-საუკუნეთა მანძილზე. საყურადღებოა, რომ ამ კულტურულ საქმიანობასა და მოძრაობაში მამაკაცებს დედაკაცებიც არ ჩამორჩებოდნენ და ე. წ. „წმინდა ქვეყნის“ სხედასხვა პუნქტში ისინიც ქმნიდნენ კულტურულ-საგანმანათლებლო კერებს.

ქართველ ქალთა მახლობელ-აღმოსავლეთში, კერძოდ პალესტინაში, მოღვაწეობის დასაწყისი ქრისტიანული ეპოქის შორეულ წარსულში უნდა ვეძიოთ. ისეთი დიდი და ყოველგან ცნობილი მოღვაწეები, როგორც იყვნენ: რომაელი ქალები მელანია უფროსი და უმცროსი (IV--V სს.), პავლა უფროსი და უმცროსი (V ს.), აგრეთვე ვასა (V ს.) და მარიამ (IV ს.) იერუსალიმელი, ქართველ ქალებს არა მარტო მოღვაწეობის მისაბამ მავალითებს აძლევდნენ, არამედ თავშესაფარსაც თავიანთ საყაენებში. ყოველ შემთხვევაში იმ დრომდე, სანამ იქ საკუთარი ქართული ბაზა შეიქმნებოდა. ქართველი ქალების ამგვარი მოძრაობის შედეგებით აღრინდელი დასაწყისი დაედო. უეჭველია, საფუძვლად იმ ლეგენდას, რომლის მიხედვით ქართველთა განმანათლებელი ნინო იერუსალიმში იზრდებოდა დვინელ მამფორთან. ვინც იცის, რამდენი საპატრიო სახელი ჩაუნთქავს ისტორიის წყვიდადს, საიდანაც ისინი მეცნიერული მზის სინათლეზე გამოსვლას მოელოან!

პირველი ასეთი სახელი მეცხრე საუკუნეში იჩენს თავს. აღნიშნული საუკუნის მესამე ათეულში გრიგოლ ხანძთელის მოწაფეები, „დიდებულთა აზნაურთა შეილნი“, არსენი და მაკარი (გადამწერი სინან მთის მნა წლის „მრავალთავისა“), რომელნიც იერუსალიმში მოღვაწეობდნენ, თავისი მოძღვრისადმი გამოგზავნილს, გულის ამწყუბებელ წერილში სწერენ მას: „მამაო. გვედია უფროსინე. დაჲ ჩუენი, ღმრთისა სიუჲარულისათჳს იკითხეთ და

ლოცვა და კურთხევა შენი მასცა მიჰფინეთ! აქ, ეკვი არაა, გამოთხოვილია მოკითხვა და ლოცვა-კურთხევა ვილაც ეფროსინესათვის, რომელიც ნ. მარის სამართლიანი შენიშვნითაც, უნდა იყოს ერთ-ერთი იერუსალიმში მოღვაწე ქალთაგანი¹.

ჩვენ მოკლებული ვართ საშუალებას ვილაპარაკოთ პალესტინის იმ კერების შესახებ, სადაც უძველეს საუკუნეებში მოღვაწეობდნენ ჩვენი დედები, ისტორიას ამის შესახებ არაფერი შემოუნახავს. გარკვეულად ქართველ ქალთა კულტურულ-საგანმანათლებლო კრების შესახებ პალესტინაში ლაპარაკი დოკუმენტებში მეთერთმეტე საუკუნიდან იწყება. თუმცა, სამწუხაროდ, ჯერ არც ეს კერებია ყველა ცნობაში მოყვანილი და შესწავლილი. ამთავად მე მინდა შეეჩერდე სამიოდე ასეთს კერაზე. რომელთა სახელებს პალესტინის ქართულ ხელნაწერთა „ანდერძებით“ ვეცნობით მხოლოდ.

I. კ ა პ ა თ ა

ეს სახელი მოხსენებულია პალესტინის ხუთ ქართულ ხელნაწერში, ესენია:

1. „თთუნე“, რომელიც 1820 წელს იერუსალიმიდან გამოუტანია ცნობილს გიორგი ავალიშვილს და 1841 წელს რუსეთის მეცნიერებათა აკადემიის შეუძენია (სააზიო მუზეუმის ხელნაწერი № 124)². ხელნაწერი, რომელსაც შემოუნახავს იანერის ჰინზო-გრაფიულნი „თთუნე“, გიორგი ათონელის რედაქციისა, მეთერთმეტე საუკუნის მეორე ნახევრისაა. მან 278—9 გვ. ქვემო აშიაზე შემდეგი მინაწერი აქვს: „ღედოფლისა მართაჲს მონასტრისა, კაპათისაჲ არს, ქვემო არს, ვინცა გამოახუსა“.

2. „მარხუანი“ ჯუარის მონასტრისა, გიორგი ათონელის მიერ თარგმნილი, რომელსაც პროფ. ა. ცაგარელი XI—XII ს. აუთენებდა³, ხოლო რ. ბლეიკი XII ს.⁴. ამ ხელნაწერს მეცამეტე საუკუნეში დართვია შემდეგი, ჩვენი მწერლობის ისტორიისათვის საყურადღებო, ანდერძი: „მე სულთა საწყალობელი, მიწაჲ უღირსი წმიდათა და პატიოსანთა მამათა ჯუარელთა ძმობისაჲ, გიორგი ღირსმყო მოგებად წმიდათა ამათ მარხუათა დიდსა სიგლახაჲსა შინა შემდგომად ტყულობით გამოსლვისა ხუარაზმელთაგან. ესე ყოველი შემდგომითი შემდგომად მოგებთხრას: მაშინდელნი ყოველთა ქრისტიანეთა კირნი და განსაცდელნი, ოხრებანი ეკლესიათა და მონასტერთანი, რომელ არა სადა დარჩომილა ერთი წიგნისა ფურცელი. იერუსალმს შუკათა შინა შთასულმან ვნახენ ესე ორნი წიგნნი: ერთი ესე და ერთი საწინაჲსწარმეტყუელო, სპარსსა კაცსა ჰქონდეს, მისგან თელაველსა სპარსსა კაცსა ეყიდნეს. მატებითა და მატებითა ძლიე წაუხუნ ესე, საწინაჲსწარმეტყუელო წარილო, მე სყიდვისა ღონე არა შექნდა. აწ მოვაქსენე მასვე მონასტრსა კაპათისსა, რომლისა პირველ ყოფილიყო. აწ გინა თუ კაპათს შინა, გინა გარეთ სუსტსა შინა, ანუ თუ ჯუარსავე შინა იყვენ, ვინცა მიემთხვევით და იმსახურებდით“.

3. სინას მთის „მოწამეთა წიგნი“, პროფ. ა. ცაგარლის აღწერილობით № 49⁵, ხოლო აკად. ნ. მარისა—№ 91⁶, შეიცავს ხუთი თვის,—სექტემბერი—იანვარი,—ჰაგიოგრა-

¹ ცხოვრება გრიგოლ ხანძთელისა, გვ. ლ. 52—53, გამოცემა ნ. მარისა.

² იქვე, გვ. XVIII. თქვა ამ ადგილის რუსული თარგმანიდან ისე გამოვიდა, თითქოს ეფროსინე საქართველოშია და არსენი და მაქარი უთუღიან მამოკითხუას (იქვე, გვ. 115), მაგრამ თარგმანი ძალიან დაშორებულია დედანს.

³ აღნიშნული ხელნაწერი 1922 წელს საქართველოში იქნა დაბრუნებული; ის დღეს მოთავსებულია საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში (H 2338). მოკლე ცნობა მის შესახებ პირველად გამოაქვეყნა აკად. მ. ბროსეშ (Bulletin scientifique, t. VIII, № 20, p. 312, შვს. 12), ხოლო დაწვრილებათ ის პროფ. ი. ყიფშიძემ აღწერა (იხ. მისი—Житие и мученичество Антония Раваха, Христиан. Восток, II, 66—73).

⁴ Сведения о памятниках грузин. письменности II, № 77, стр. 26—27.

⁵ R. Blake, Catalogue d. Manuscrits Géorgiens de la Bibliothèque patriarcale a Jerusalem, № 67).

⁶ ხელნაწერში—„სადღესასწაულო“, რაც lapsus calami არის.

⁷ Сведения II, стр. 74.

⁸ Описание грузинских рукописей Синайского монастыря № 91, стр. 255—264.

ყოფილ ტექსტებს მეტაფრასული რედაქციისას. ამ ტექსტებიდან ერთი თარგმნილია თეოფილე ხუცესმონაზონის მიერ¹, ორი—ფერემ მციარის. მისი ვადაძწერი ყოფილა „ოქროპირი, იოანე ანჩელის დისწული“. იოანე ანჩელი თანამედროვეა თამარ დედოფლისა². მაშასადამე, მისი დისწული ოქროპირი იქნებოდა მოღვაწე არაუგვიანეს XII—XIII სს., აქედან—ხელნაწერი არ შეიძლება იყოს XV ს. (ნ. მარი), მით უმეტეს XIV—XVI ს. (ა. ცაგარელი). ოქროპირი ანდერძში ამბობს: „მე ცოდვილსა დამიჩხარკეიან ამის სანატრელთა დედოფალთა მართა და ბორენას აღმწებულისა და სამლოცველომსა მონასტრისა კაპკათისა, სახელსა ზედა წმიდათა მთავარანგელოზთამსათჳს, სალოცავად ამისა მონასტრისა აღმაშენებელთა დედოფალთათჳს“.

4. ჯუარის მონასტრის „პარაკლიტონი“, გიორგი ათონელის რედაქციისა, რომელიც, ა. ცაგარელის აღწერილობით³, XII—XIV საუკუნისაა, ბოლოში მოთავსებული ანდრძის ცნობით, თავდაპირველად „კაპაბიერი იყო ეს წიგნი“, ესე იგი, ის ეკუთვნოდა კაპათის მონასტერს, შემდეგში ჯუარის მონასტრისათვის შეუწირავეთ.

5. ექვთიმე ათონელის მიერ ბერძნულიდან გადმოღებული „თარგმანება მათეს სახარებისა“ იოანე ოქროპირისა, რომელიც ა. ცაგარელს აღწერილი აქვს 135 ნომრის ქვეშ, ხოლო ბლექს—21. ამ ხელნაწერში 332 ფურცლის მეორე გვერდზე მოთავსებულია ორი ანდრძი: ა) „სახელითა ღმრთისადათა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობელისა და ძლიერებითა პატროსნისა და ცხოველსმყოფელისა ჯუარისადათა ესე წიგნი, „თარგმანი სახარებისადა“, კაპაპთური, წარტყუწნილი სპარსთაგან, მე ანტონი, ფრიადცოდვილმან, ვიწესენ ჩემითა საფასოდათა და შეესწირე მუნვე კაპათას“ (ესე ანდრძი ა. ცაგარელს არ მოუყვანია, ალბათ ვერ შენიშნა). ბ) „ესე წიგნი ჯუარისადა მწუჭუ მეფისა და ვითის ცოდვითა შესანდობელად მე მისმან მოძღუარმან ოპიზარმან ბერმან ილარიონ დავიქსენი სპარსთაგან მას ეამსა, ოდეს ჯუარის მონასტერი სპარსთა დაეჭირა“. მოყვანილი ანდრძებიდან ჩანს, რომ ხელნაწერი ორი მონასტრის საკუთრებას შეადგენდა: კაპათისას (ა) და ჯუარისას (ბ). ის ორჯერ გაუტაცნიათ „სპარსელებს“, ორჯერ გამოუსყიდიათ „ტყუეობიდან“ და მფლობელებისათვის დაუბრუნებიათ. ვის ეკუთვნოდა ის პირველად—კაპათას თუ ჯუარს, ანდრძთა მიხედვით ძნელია თქმა. ყოველ შემთხვევაში ხელნაწერი ვერ იქნება ვერც XIV—XV (ბლექი), ვერც XIV—XVI (ცაგარელი) საუკუნისა, რადგანაც ის დატყვევებული და გამოსყიდული ყოფილა მეფეთ მეფის დავითის დროს „ოდეს ჯუარის მონასტერი სპარსთა დაეჭირა“, ამას კი ადგილი ჰქონდა დავით მეექვსის დროს (1292—1310)⁴.

როგორც ვხედავთ, სახელი ამ მონასტრისა სხვადასხვანაირადაა მოცემული ხელნაწერებში: კაპათი (1, 2), კაპათა (3), კაპაბი (4), კაპათი (5). ნამდვილი და სწორი ფორმა ამ სახელისა არის, როგორც ამას ქვემოთ დავინახავთ, კაპათა.

მონასტერი „კაპათა“ აშენებული ყოფილა მთავარანგელოზთა სახელზე (3). როდის? ხელნაწერთა კატეგორიული ჩვენებით (1, 3), ის აშენებულია დედოფლების მართა და ბორენას მიერ. ბორენა არის მეორე მეუღლე მეფის ბაგრატ IV-ისა, ის მეთერთმეტე საუკუნის ოთხმოციანი წლების დამდეგიდან ისტორიის ასპარეზზე უკვე აღარ ჩანს. რაც შეეხება მართას, ეს არის ასული ბაგრატისა და ბორენასი. 1071 წელს ის ცოლად შეირთო მიზანტიის იმპერატორმა მიხეილი დუკამ (1071—1078). როდესაც მიხეილი გარდა-

¹ ქ. ქიქელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია I, გვ. 252—6 (პირველი გამოცემა), 200—223 (მეორე გამოცემა).

² იქვე, გვ. 131 (პირველი გამოცემა), 299 (მეორე გამოცემა).

³ Сведения II, № 88, стр. 28.

⁴ ქ. ქიქელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია I, გვ. 588 (პირველი გამოცემა) 500 (მეორე გამოცემა).

იცვალა, 1078 წელს მართა მისთხოვდა ნიკოფორე ბოტანიაცს (1078—1081). ნიკოფორეს დამზობის შემდეგ ის ცხოვრობდა თავის სასახლეში კონსტანტინოპოლში, მანგანის მონასტერთან, და 1088 წლის მახლობლად მოლოზნად აღიკვეცა მარიამის სახელით. 1093 წელს ის ჯერ კონსტანტინოპოლშია და კომნენთა წინააღმდეგ შეთქმულებაში მონაწილეობას იღებს¹. ამის შემდეგ საქართველოში დაბრუნებულა და 1103 წელს ჯერ კიდევ ცოცხალია, ვინაიდან რუსიურბნისის კრება მას „მრავალეამიერს“ ეუბნება². მონასტერი აშენებული უნდა იყოს არაუგვიანეს ოთხმოციანის წლების დასაწყისისა, როდესაც ბორენა გარდაცვლილად ჩანს, და არაუადრეს 1071 წლისა, როდესაც მართა ვადელოვლდა, საფიქრებელია, ბაგრატიის გარდაცვალების შემდეგ, ვინაიდან ანდერძში პირველად დასახელებულია არა დედა, ყოფილი დედოფალი, ქვრივი ბორენა, არამედ შვილი მისი მართა, როგორც იმპერატრიცა დიდი ბიზანტიისა.

არც სახელი ამ მონასტრისა, არც ადგილმდებარეობა მისი მეცნიერებაში გარკვეული არაა. პროფ. ა. ცაგარლის განცხადებით, მისი ადგილმდებარეობა უცნობია³; აკად. ნ. მარი ფიქრობდა, რომ „კაპპათა“ არის სახელი ადგილისა, რომელიც, ალბათ, იერუსალიმის ნაწილს შეადგენდა⁴, ხოლო პროფ. ი. ყიფშიძე ამბობდა: „შეიძლება ვიფიქროთ, რომ მონასტერი იმყოფებოდა იერუსალიმში ანდა მის მახლობლად“⁵. მონასტერი, ეკვი არაა, იერუსალიმში იყო, მაგრამ ეს კიდევ არ კმარა, იერუსალიმში არაერთი ქართული მონასტერი ყოფილა, საძიებელია—თუ დასახელებული ქალაქის რომელ ნაწილში და სად იმყოფებოდა ის?

არავის მკვლევართავანს აზრად არ მოსვლია ამ შემთხვევაში გადაეკითხა ქართული „ოთხთავის“ ის ადგილი, სადაც ლაპარაკია იესო ნაზარეტელის გასამართლებისა და კრძორ მისი პილატეს მიერ დაკითხვის შესახებ. იესო ქრისტე მიიყვანეს „ტამბრად (πατραρισ) პილატსა“ (იოან. XVIII, 28), „ხოლო პილატე... გამოეუარა იესოვ გარს და დაჯდა საყდარსა მას ზედა, ადგილსა მას, რომელსა ერქოჲმის ქვაფენილ, რომელ არს ებრაელებრ კაპპათა“ (იოან. XIX, 13), ასეა ნათქვამი უძველესს ჰადისის „ოთხთავში“, ხოლო გიორგი ათონელის თარგმანში: „ხოლო პილატე... გამოიყვანა იესო გარე და დაჯდა იგი საყდართა ზედა, ადგილსა მას, რომელსა ჰქვან ქვაფენილ, ხოლო ებრაელებრ კაპპათა“.

ჯერ მოკლე შენიშვნა ტექსტუალური ხასიათისა. სიტყვები „ადგილსა მას, რომელსა ერქოჲმის (ჰქვან) ქვაფენილ, რომელ არს ებრაელებრ (ხოლო ებრაელებრ) კაპპათა“, ბერძნულად ასე იკითხება: „εἰς τὴν αἰχμήναιον λιθόπετραον, Ἐβραῖων: ἐν Γεζζαμ“. ასევე იკითხება ისინი ბერძნულიდან უშუალოდ მომდინარე თარგმანებში, მაგალითად სლავურში: „на месте, глаголемеле лиоостротон, еврейски же Гавваа“. აქ, როგორც ვხედავთ, უცვლელად შემონახულია როგორც ბერძნული Λιθόπετραον, ისე ფორმა სახელისა Γεζζαμ. ქართული თარგმანი ამ ადგილისა არ მომდინარეობს უშუალოდ ბერძნულიდან. ბერძნულ Λιθόπετραον-ის იმაში უდრის მისი თარგმანი „ქვაფენილი“, ხოლო Γεζζαμ გადამოცემულია როგორც კაპპათა. ეს თარგმანი ან რედაქცია, რომელიც ძირითადად, ყოველ შემთხვევაში საძიებელი სიტყვების ხაზით, უცვლელადაა დატოვებული თვით ბერძნულთან შეჯერებულს ათონის ვულგატურ ტექსტში, შემცველი დ მატარებელია აღმოცენებული იტალიისა. მაგალითად, აღნიშნული ადგილი რომხუარდაც ისევეა აღმოცემული, როგორც ქართულად: *წარუკათის კაყყაქჩა*. საყურადღებოა სირიული ვერსია ამ

¹ Акад. В. Г. Васильевский, Труды, I, 139—143, 1908.

² თ. ყორღანიძე, ქრონიკები II, 70.

³ Памятники грузин. старин. в Св. Земле и на Синае, Палестинский сборник. т. IV, в. 1, стр. 130.

⁴ Предварительный отчет о работах на Синае и в Иерусалиме в поездку 1902 г., Сообщ. Палестин. Общества, т. XIV, ч. 2, стр. 45.

⁵ Жизнь и муче = мство Антония Равака, Христианский Восток, II, 71, прим. 3.

ადგილისა¹: ბერძნული *λειτουργία* აქ, მსგავსად რომებისა და ქართულისა, გადმოთარგმნილია ასე: „რეცნეთა დე ქნეთ“ (მოფენილი ქვა), ხოლო *Γεββამაჰ* „გეფენეთე“. ქართულ-რომაული „კაპაპათა“ უფრო ბერძნულის გადმობეჭვრებაა, ვიდრე სირიული „გეფენეთე“-სი. როგორც უნდა იყოს, ქართული თარგმანი ამ შემთხვევაში უფრო რომის ენათესავეება, ვიდრე სირიულს ან ბერძნულს. ერთი სიტყვით, ირკვევა, რომ მონასტერი კაპაპათა ყოფილა პილატეს სასახლის, სხვანაირად „ეზოას“ ან „ტაძრის“ („შინაგან ეზოსა მას, რომელ არს ტაძარი=ἔσται ἡσ ἀσκήτ, ὃ ἔσται παρακλῆσις, მარკ. XV, 16), ბერძნულად—პრეტერიონის, ადგილას.

პრეტერიონის ტოპოგრაფია დღეს უკვე გარკვეულია სამეცნიერო ლიტერატურაში: ის ყოფილა სიონის მთაზე, სიონის ბაზილიკიდან 150 ნაბიჯით დაშორებული. მის ადგილს იუსტინიანე დიდს მეექვსე საუკუნეში აუშენებია ღვთისმშობლის „ახალი“ (ქართულ ძეგლებში ის შემონახულია ბერძნული სახელწოდებით: ნი α—νέα) ეკლესია, „წმინდა სოფიოდ“—აქ სახელდებული. ამას ადასტურებენ როგორც ძველი დროის მოგზაურები, ისე განსაკუთრებით ლიტურგიკული ძეგლები ბერძნულსა და ქართულ ენებზე. მეთავე საუკუნის ბერძნულ „ლიტანიონში“ ნათქვამია: *ლუჟ ე:τ ἁγ:ια Σοφ:ια ἐν τῷ λειψιαρειῳ, ῥα:υ ნიშნავს: „ლიტანიონი წმიდა სოფიაში ღვთისმშობლისა და მარკოპოლისა“*. ჩვენს მიერ გამოცემულ „იერუსალიმის განჩინებაში“ ვკითხულობთ: „მოვიდენ სოფია-წმიდას, სადა იყო სახლი პიტატსი“².

სომეხთა ისტორიკოსი მოსე კალანკატვაცი, სიონის ბაზილიკის აღწერისას, შენიშნავს: „წმიდა სიონი (იშუოება) მარჯვნივ პილატეს სახლისა (*Πυλῶν/ης*), რომელსაც კაპაპათა *καπαπαθῆ* (ეწოდება)“³. ამას ეთანხმება მეცხრე საუკუნის მოგზაურის ეპიფანეს ცნობა: *ბეზონ ბე თონ ლეიპარაქათა ἔσται ἡ ἁγ:ια Σ:ια*—„ლიტონსტოტონის მარჯვნივ არის წმინდა სიონი“⁴. ანტონინე მარტვირი, რომელმაც 570 წლის მახლობლად იერუსალიმი მონახულა, თავის „მოგზაურობაში“ გადმოგვცემს: „*De Sion venimus in basilicam sancte Marie, ubi est congregatio magna monachorum, ubi sunt et xenodochia virorum ac mulierum,—susceptas peregrinus sum,—mense innumerabiles, lecti egrotarum sunt amplius tria millia*“⁵, რაც ნიშნავს: „სიონიდან ჩვენ მივედით წმიდა მარიამის ბაზილიკაში. სადაც არის ბერმონახონთა დიდი კრებული [= მონასტერი] და მოწყობილია სამწიროები (სასტუმროები) შამაკეთა და დედაკეთათვის,—მე მიმიღეს როგორც მოგზაური,—არის აგრეთვე ურიცხვი მაგიდები, ხოლო ლოგინები—სამათასზე მეტ აეთამყოფთათვის“.

სოფია-წმიდის ბაზილიკა, ზოგიერთ მეცნიერთა (ფერაგუსონი, ებერსი, გუტე, კინგი) მისახრებით, იმ მიზნითადაა გადაკეთებული, რომელსაც ეწოდება ელ-აკსა, ეს გადაკეთება თითქოს მერვე საუკუნეში მომხდარა⁶.

მეორე რიგი სპეციალისტებისა (ვილიამსი, პაილუ, ა. ალენიციკი, ნ. კონდაკოვი) კა-

¹ ცნობა სირიული ტექსტის შესახებ მომწოდია დოქ. გიორგი წერეთელმა, რომელსაც მადლობას მთავსებენ.

² А. П.—Керамис, *Авдлехтх* IV, 130; Проф. А. Дмитриевский и, *Богослужение страстной и пасхальной седмици*, стр. 134.

³ К. Кекелидзе, *Иерусалимский Канонарь VII в.*, стр. 78, 134, 214—215.

⁴ აღვანთა ისტორია, მოსკოვი 1860 წ., გვ. 225. შესაფერისი ადგილი მოსეს ისტორიისა, როგორც ფიქრობენ, ამოღებული უნდა იყოს შემდეგ საუკუნის აღწერილობიდან, რომელიც ვიღაც ანასტასის ეკუთვნის (В. Г. Васильевский, *Повесть. Епифания, Палест. Сб. в. 2*, стр. 249—252, განსაკ. 251.

⁵ В. Г. Васильевский и, *op. cit.*, стр. 2.

⁶ Tobler, *Itinera Hierosolymitana et descriptiones terrae sanctae*, t. I, p. 104—105.

⁷ Проф. А. Дмитриевский и, *Богослужение страстной и пасхальной седмици*, стр. 388—389.

ტეგორიულად უარპყოფს ელ-აქის წარმოშობას სოფია-წმიდის ბაზილიკიდან¹. მიუღებელი და შეუწყენარებელია ის მოსაზრება, რომ სოფია-წმიდის ბაზილიკა, როგორც ქრისტიანული ტაძარი, მერვე საუკუნეში მოისპო. საქმე ისაა, რომ ის მოხსენებულია 808 წელს შედგენილს თხზულებაში „Commemoratorium de cassis Dei vel monasterii“², მოხსენებულია ის, როგორც ზემოთაღ დაინახეთ, შეათე საუკუნის პირველი ნახევრის ბერძნულ „ტიპიკონში“, იმას იხსენიებს ამ საუკუნის მეორე ნახევარში სინას მთის მოღვაწის იოანე ზოსიმეს მიერ გადაწერილი „იერუსალიმის განჩინების“ ქართული თარგმანი. და თუ მეთათე საუკუნის შემდეგ იმისი კვალი არცერთ ძეგლში უკვე აღარ ჩანს, ალბათ იმით, რომ ის დაინგრა და მოისპო 1009—1010 წ., როდესაც ეგვიპტის სულტანმა ჰაკიმმა ყველაფერი გააფერაანა იერუსალიმში, იქამდე, რომ წინაღობის არქიტექტურულად ღირსშესანიშნავი ქრისტიანული ნაგებობიდან ქვა ქვაზე არ დარჩენილა იქ. ცხადია, ბაზილიკისთან ერთად დაინგრეოდა როგორც მონასტერი, ისე სამწიროები, რომელთა შესახებ ანტონინე მარტიერი ლაპარაკობს.

ანტონინეს მოწმობა გასაღებს გვაძლევს ერთი ქართული ცნობის გასაგებად. იერუსალიმის ქართულ ხელნაწერთა შორის ცნობილია 1167 წელს ვინმე ონოფრეს მიერ გადაწერილი „პარაკლიტონი“, რომლის ანდერძში ვკითხულობთ: „შეესწირე იერუსალიმს პატიოსანსა დედათა მონასტერსა ახალსა, რომელი იცვალნეს (?) პიტალთაგან ძუქლისა სამწიროსსა“³. ეს „ახალი დედათა მონასტერი“ უნდა იყოს იგივე კაპაათის მონასტერი. საქმე ისაა, რომ სიტყვები „ძუქლი სამწიროს“, უეჭველია, გულისხმობს იმ „სამწიროს“, სასტუმროს (Xenodochium), მოგზაურების, პილიგრამების მისაღებ სახლს, რომელიც, ანტონინე მარტიერის სიტყვით, სოფია-წმიდასთან არსებულ კაპაათის მონასტერში ყოფილა.

მეთერთმეტე საუკუნეში, საქართველოს პოლიტიკურად გაძლიერებასთან ერთად, იწყება ინტენსიური ქართული სამონასტრო მშენებლობა პალესტინაში. ამ საუკუნის პირველ ნახევარში გაშენდა აქ ჯუგარის მონასტერი ბაგრატ IV-ის დედის მარიაშის უხვი დახმარებით; ამავე საუკუნის სამოცდაათიან წლებში ბაგრატიანთა მეუღლესა და ასულს, ჩანს, ძველი კაპაათის მონასტერი, ჰაკიმის მიერ დანგრეული 1009—1010 წელს, გადაუკეთებიათ დედათა მონასტრად და საიდუმნებლო მასალად გამოუყენებიათ ძველი მონასტრისა და „სამწიროს“ პიტალი (πύλας?)⁴ ან ფითალი ქვა. ასე უნდა გავიგოთ სიტყვები: „რომელი იცვალნეს (sic) პიტალთაგან ძუქლისა სამწიროსსა“. ამის მიხედვით შეგვიძლია ვიფიქროთ, რომ ძველი ნამონასტრალიდან გადაკეთებულ კაპაათის მონასტერს „დედათა ახალი მონასტერი“ დარქმევია.

საყურადღებოა, რომ კაპაათში მწიგნობრობას, წიგნების გადაწერასა და მოპოებას მნიშვნელოვანი ადგილი ჰქონია დათმობილი. იანერის ჰიმნოგრაფიული „თთუნეი“ (1), როგორც ანდერძშია ნათქვამი, მის საკუთრებას შეადგენდა. ვილაც გიორგის ხვარაზმელთა ტყვეობიდან გამოუყილია „მარხუნი“ (2), რომელიც მას კაპაათის მონასტრისათვის „მოფსენებია“ ან შეუწირავს, „რომლისაჲ იგი პირველ ყოფილიყო“, მისივე ყოფილა „სახარების თარგმანი“, რომელიც, ტყვეობიდან გამოსყიდვის შემდეგ, დაუბრუნებია მისთვის ვინმე ანტონის (5). ერთ-ერთი „პარაკლისტონი“ (4) თავდაპირველად „კაპაპიერი“ იყო, ესე იგი კაპაათის საკუთრებას შეადგენდა. მისთვის შეუწირავს ვინმე ონოფრეს მეორე

¹ Проф. А. Ожесвицкий, Ветхозаветный храм в Иерусалиме, 1889 г. Акд. Н. Кондаков, Иерусалим християнскій, Богословская Энциклопедия, т. VI, стр. 554—555.

² Itinera latina I, 302.

³ А. Шагарян, Сведения II, 28, № 86, R. Blake № 63; ხელნაწერში ვკითხულობთ: სამწიროსსა.

⁴ შეად. გიორგი ამარტოლის „ხრონოგრაფის“ თარგმანი, ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემა, გვ. 86, 308: „პეტლითა ოქროსათა“, „ოქროსა პეტლითა“.

პარაკლისტონი¹. ძალიან დიდი სამსახური გაუწევია ამ მხრივ კაპპათასთვის იოანე ანჩელის დისწულს ოქროპირს (3), რომელსაც მისთვის „დაუჩხრეკია“ ან გადაუწერია 14 სახელწოდების თხზულება 27 წიგნად: 1. „თერთმეტი თთუე, დეკემბერი არა ჩემი დაწერილი არს“, აქ იგულისხმება მთელი კომპლექტი ჰიმნოგრაფიული „თთუენისა“, თორმეტი წიგნად; ამ თორმეტი წიგნიდან არის, უეკელია, იანერის „თთუენი“ (1), რომელშიაც აღნიშნულია, რომ ის კაპპათას საკუთრებას შეადგენს, 2. „სახარება განთავსული“, ესე იგი—არა აღრეული აპრაკოსებრ, არამედ ცალკე ავტორებად წარმოდგენილი, 3. „პაელე“, ესე იგი—სამოციქულო, 4. „საწინაშაწარმეტყულო“, 5. „დავითნი განყოფილი“, ესე იგი „კანონებად“ დაყოფილი, 6. „სტრადიელი“, 7. „ეკრთხევაინი“, 8. „ორივე პარაკლიტონი: წანი და გუერდინი“, 9. „მარხუათა მქაფრასი“, 10. „სხუა მცირე მეტაფრასი სამოწმოა“, 11. „ღმრთისმშობლის ცხოვრება“, 12. „დიდი სვანქსარი“ გიორგი ათონელისა, 13. „სახარებისა მათეს თარგმანი ორ წიგნად“, 14. „მოწამეთა წიგნი“ მეტაფრასული რედაქციისა². დღეს, მაშასადამე, ვიცით ოცდათერთმეტამდე წიგნი, რომელთაც „კაპაიერი“ შეგვიძლია ვუწოდოთ, ეს ერთი უმნიშვნელო ნაწილია იმ წიგნთსაცავისა, რომელსაც ხან ხარაზმელები იტაცებდნენ, ხან სხვა დამპყრობელნი აღმოსავლეთისა, გინა თუ დასავლეთისა ჯეგროსანთა სახით, ანდა „ეამთა სიავე“ უღმობლად ანადგურებდა.

აღნიშნული თხზულებები უმთავრესად ათონური რედაქციისაა. ეს გარემოება დამახასიათებელია იმ ურთიერთობისათვის, რომელიც არსებობდა პალესტინისა და ათონის საგანმანათლებლო ცენტრებს შორის: პალესტინის ცენტრები მეთერთმეტე საუკუნიდან წარმოადგენენ ათონის თავისებურ ფილიალს. სადაც გადაწერის გზით ამრავლებდნენ ათონის სკოლიდან გამოსულ შრომებს.

II. დ ე ლ ტ ა ვ ი

ასეთი მონასტერი მოხსენებულია იერუსალიმის ერთს ქართულ ხელნაწერში, რომელიც დღეს საპატრიარქო ბიბლიოთეკაშია მოთავსებული. ის პირველად აღწერა აკად. ნ. მარმა 26 ნომრის ქვეშ³, ხოლო მეორედ პროფ. რ. ბლეიკმა 33 ნომრის ქვეშ⁴. ხელნაწერი, რომელიც, ბლეიკის ცნობით, XIII—XIV საუკუნისაა, შეიცავს ათონური რედაქციის ტექსტებთან ერთად ორს წინათონურ პერიოდში თარგმნილ თხზულებას: 1. „წარტყუენვა იერუსალმისაჲ ანტიოქე სტრატეგისა“ და 2. „ცხოვრებაჲ სვეონ მესუეტისაჲ“⁵. კვირიკე და იელიტეს მარტილობის ბოლოში ვკითხულობთ: „დელტაველთა დათა ყოველთა შეუნდვენ უფალო! დაიწერა საფასოთა⁶ მათითა. მეცა მომიქსენეთ ცოდვლი ბასილი მხჩრეკელი“ (ფ. 197 b). აქედან ჩანს, რომ ეს ხელნაწერი გადაუწერია დელტაველთა მონასტრის „დათა“ ან მოლოზნების საფასით ვილაც ბასილს. სემიონ მესვეტის „ცხოვრების“ ბოლოში შემდეგი „ანდერძია“⁷: „სახელითა ღმრთისაჲთა და მეოხებითა ცხოველსმყოფელისა საფლავისაჲთა მე, ცოდვილი და უღირსი ეკატერინე, შტროჲსა ასული, ღირსი ექიმედ აღწერად წმიდისა ამის და სულთა განმანათლებელისა სვეონის ცხოვრებისა. აწ წმიდათა მენელსაცხებელთა სწორნო დანო დელტაველსო! ქრისტეს სიუარულისათჳს ვინცა ღირს ექმნეთ წარკითხვად წმიდისა ამის ცხოვრებისა სვეონისა, სულთა და ჯორცთა განმანათლებელისა, თქუთ წმიდათა პირითა თქუენითა მოტყუენბად ცოდ-

¹ ა. ცაგარლით № 86, რ. ბლეიკით № 63.

² Акад. Н. Марр, Описание грузинских рукописей Синайского монастыря, стр. 264.

³ Изъяснение Иерусалима персами, стр. 62—64.

⁴ Catalogue des manuscrits Géorgiens, p. 68—69.

⁵ Пленение Иерусалима персами, გამოც. 6. მარისა.

⁶ K. K e k e l i d z e, Monumenta hagiographica Georgica I, 215—340.

⁷ ხელნაწერში „საფასოთა“.

ვათა ჩემთა და თქუენ ყოველთა მკითხველთა და მსმენელთა ქრისტემან მადლი მოგანიკენ, ამინ. ეკატერინეს შეუწდევნ უფალო, თქუთ ყოველთა ამინი!“

„დანო პატიოსანნო, გვედრებე გაზრდილი თქუენი ბასილი საათური, უცბად ჩხრეკისათჳს შემინდევით“ (ფ. 324 ა—ბ).

„დედათა“ ან ქალთა მონასტერი, რომელსაც ბასილი „დედტაველთა“ მონასტერს უწოდებს, ხოლო ეკატერინე, შტროას ასული, „დედტაველთა“-ს, ცნობილი არაა. აკად. ნ. მარის სიტყვით, რომელმაც ამ ხელნაწერით გამოისცა „წარტყუენვაჲ იერუსალშმისაჲ, აღნიშნული მონასტრის სადაურობა „не подается определению и в том случае, если в «деп.» признат» и исключение арабского дер —монастыря“-1. ერთი კია, რომ ის საძიებელი პალესტინაში; თუ მხედველობაში გვექნება „ანდერძის“ სიტყვები: „მეოხებითა ცხოველსმყოფელისა საფლავისათაჲ“, რომელნიც ქრისტული საფლავი გულისხმობენ იერუსალინში, მონასტერიც იერუსალიმის რომელიც ნაწილში უნდა ეკვარაუდოთ.

საყურადღებოა, რომ ამ მონასტერში მცხოვრები მოლოზნები დაინტერესებულნი ყოფილან ლიტერატურული ძეგლების გადაწერით და შეძენით. ეკატერინე, შტროას ასული, რომლის შესახებ არაფერი ვიცით, ალბათ წინამძღვარი მონასტრისა, პირდაპირ ამბობს: „ღირს ვიქმენ აღწერად წმიდისა ამის და სულთა განმანათლებელისა სუმეონის ცხოვრებისა“. მართალია, ეკატერინე, ამ სიტყვების მიხედვით, ვერ ჩითვლება „გადამწერად“ დასახლებულ თხზულებისა, როგორც ნ. მარს ეგონა², გადამწერი მისი, როგორც რამდენჯერმეა აღნიშნული „ანდერძში“, არის ეინმე ბასილი, მაგრამ მას სურვილი ჰქონია ამ თხზულების შეძენისა და შეუკვეთია გადაწერა ბასილისათვის; როდესაც მან წიგნი მიიღო ბასილისაგან, მას შეეძლო ეთქვა: „ღირს ვიქმენ აღწერად“ ამისაო. ეკატერინესთან ერთად ამ ძეგლით დაინტერესებული ყოფილა აგრეთვე ერთი „დაჲ“ აღნიშნული მონასტრისა, ვინმე ბარბარე, როგორც ეს ნათქვამია ანდრია სალოსის „ცხოვრების“ სათაურში (ფ. 325). მეორე მხრით, ამავე ხელნაწერის „ანდერძიდან“ ეტყობილობთ, რომ „დედტაველნი დანი“ მწიგნობართა კადრების მომზადებისათვისაც ზრუნავდნენ, გადამწერი ხელნაწერისა ბასილი ამბობს: „დანო პატიოსანნო, გვედრებე გაზრდილი თქუენი ბასილი“. ეს ბასილი აღნიშნულ მონასტერში ალბათ ბავშვობისას იზრდებოდა, ხელნაწერის გადაწერისას ის, რასაკვირველია, ცხოვრობდა არა იქ, ქალების მონასტერში, არამედ მამათა რომელიღაც სავანეში. თავის თავს ბასილი „სათურს“ უწოდებს; აქ უნდა გვეპოვნდეს პალესტინის ერთ-ერთი პუნქტი, რომელსაც „საიდა“ ან „საილი“ ერქვა, შეიძლება ბეთ-საიდა (მთ. XI. 21. მრკ. VI, 45, VIII, 22, ლუკ. IX, 10, X, 13, იოან. I, 45).

III. დ ე რ თ უ შ ა

ამ სავანის არსებობის შესახებ ჩვენ ვტყობილობთ ქუთაისის სამხარეთმცოდნეო მუზეუმის ერთ-ერთი ხელნაწერიდან (№ 181, შიგნით 353), რომელიც ექვთიმე ათონელის მიერ თარგმნილს მაკარი მეგვიპეტელის „ებისტოლეთა“ და „სწავლათა“ წიგნს³ შეიცავს. ამ ხელნაწერში, რომელიც XI საუკუნეს უნდა ეკუთვნოდეს, პირველ ფურცელზე მეტად ორიგინალური, ნახევრად ხუცური და ნახევრად მხედრული ხელით სწერიან: „წმინდაო დედუფალო დაბადებულთაო, რომელმან [გვი]შევ ქრისტე ღმერთი ჩუენი! ესე შესაწირავი, მკირელი და უნდოჲ მსახურებაჲ, ჩემ გლახაკისა და ცოდვილისაგან მიითუალე და შეიწყალე სული ჩემი ცოდვილი და ყოველნი, რომელნი იმსახურებდენ ამით წმიდათა საკით.

¹ Плещение Иерусалима персами в 614 году, стр. 63, прим. 1.

² Ibid., стр. 64, прим. 2.

³ კ. ქეკელიძე, ქართულ ლიტერატურის ისტორია, განოცემა პირველი, გვ. 202, მეორე—გვ. 180

სუთა“. ვინ არის ეს „გლახაკი და ცოდვილი“ შემწირველი, მტლავნებდა შემდეგი ორი „ანდერჰიდან“: 1. „სახელითა ღმრთისადათა და მეოხებითა წმიდისა ღმრთისმშობლისადათა და შეწევინთა ყოველთა წმიდათა მისთადათა მე, გლახაკი სულითა და ფრიად ცოდვილი და ნარჩევი ყოველთა მოწესეთა, გრიგოლ ღირს ექვშენ აღწერად წმიდისა მაკარის ებისტოლეთა და სარწმუნოებით შეესწირენ ღმრთისა ეკლესიასა წმიდისა ღმრთისმშობლისასა დარსა ღვთოუფას ნი[ა]ფორობასა თებრონიაესსა, ასულისა ვაჩე მცუელისსა, -ადიდენ ღმერთმან წმიდად და უბიწოვ სული მათი აქა და უმეტეს საუკუნესა, -სალოცავად და საკითხავად ყოველთა დათა ქართველთა, რომელნი მყოფ არიან ქრისტეს-მსახურნი მას დარსა შინა, მოსაჯესნებელად სულისა ჩემისა ცოდვილისა, მშობელთა და ძმათა და ყოველთა თვსთა ჩემთა და ყოველთა შემოვედრებულთა და მოწაფეთა და შვილთა ჩემთა სულიერთა. და აწ ცრემლით გვევდრები, წმიდანო ღმრთისანო, ვინცა იწახურებდეთ წმიდათა ამით წიგნთა. წმიდათა ლოცვათა შინა თქუენთა მოგვკსენენით“ (ფ. 2). 2, წიგნის ბოლოს (ფურც. 256) ვკითხულობთ: „დიდებად ღმერთსა, მიზეზსა და მომცემელსა ყოვლისა კეთილისასა. დაესრულა და აღიწერეს ებისტოლენი ახალთარგმნილნი წმიდისა მამისა მაკარი მეგვტელისანი ჰელითა უღირისისა გრიგოლისითა ლავრასა წმიდისა მამისა ხარიტონისსა. წმიდანო მამანო, რომელნი იკითხვიდეთ, ლოცვა ყავთ ჩემთვის!“

ამ „ანდერძებიდან“ ვტყობილობთ, რომ გადამწერი და შემწირველი ხელნაწერისა ყოფილა „მოწესე“ ან ბერი (1) გრიგოლი (1, 2,). ვინაა ეს გრიგოლი, არ ვიცით, შეგვიძლია მხოლოდ ვიფიქროთ, რომ ის არის მოღვაწე არაუგვიანეს მეთერთმეტე საუკუნის ნახევრისა. ეს ჩანს არა მარტო მის მიერ გადაწერილი თხზულების ხელიდან, არამედ იმისგანაც, რომ თხზულებას ეწოდება „ახალთარგმნილი“ (2), რაც მაჩვენებელია იმისა, რომ დიდხანი არ გასულა მას შემდეგ, რაც ექვთიმე ათონელმა ის თარგმნა, ექვთიმემ კი ეს თხზულება გადმოიღო ათონზე, ჯერ კიდევ მამის სიცოცხლეში, მაშასადამე, 985-1005 წლებში. ეს მოსაზრება უფრო ნათელი გახდება, როდესაც ჰქვამთ ლაპარაკი გვექნება გრიგოლის მოღვაწეობის ადგილის შესახებ.

თავისი შრომა გრიგოლს შეუწირავს „სალოცავად და საკითხავად ყოველთა დათა ქართველთა“ (1), ესე იგი დედნთა ან ქალთა მონასტრისათვის. იმ დროს მონასტერში „ნიაფორად“ ყოფილა ვინმე თებრონია, ვაჩე მცუელის ასული, დღეს ჩვენთვის სრულიად უცნობი პიროვნება. სიტყვა „ნიაფორი“ გვხვდება ნინოს „ცხოვრების“ ჰელიშურ რედაქციაში; იქ ნათქვამია, რომ სუსანა, დედა ნინოსი, გათხოვებამდე იზრდებოდა იერუსალიმში და „მსახურებდა ნიაფორსა სარა ბეთლემელსა“¹. ცნობილი არმენისტის F. C. Conybeare-ს გამოკვლევით „ნიაფორი“ არის სირიული სიტყვა, წარმომდგარი ბერძნული *νηαφορα*-იდან, სირიულ ნიადაგზე ორი ასოს კ და ფ ერთმანეთში აღრევის გამო. ის ნიშნავს ტაძრის ზედამხედველს, იმაში წესის დამცველს². მაშასადამე, თებრონია მამინ ყოფილა წინამძღვარი ქართველთა „დედათა მონასტრისა“, რომლისათვისაც გრიგოლს თავისი შრომა შეუწირავს.

ამ „დედათა“ მონასტრის ტაძარი აგებული ყოფილა ღვთისმშობლის სახელზე, ხოლო თვით მონასტერს რქმევია „ღვთოუფა“ (1). შეიძლებოდა გვეფიქრნა, რომ ამ სახელ-

¹ Ouchianne II, 736, შვად. 741, 744, შატბერდულ ვარიანტში „ნიაფორი“ (იქვე).

² Life of st. Nino. Studia biblica et ecclesiastica, Oxford, 1900. კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია I, გვ. 579 შენ. 2 (პირველი გამოცემა), 452 (მეორე გამოცემა).

ში გვაქვს ორი ნაწილი: არაბული „დერ“, რაც „მონასტერის ნიშნავს¹, და „თუფა“—საკუთარი სახელი. მაგრამ ასეთს მოსაზრებას ეწინააღმდეგება ის გარემოება, რომ სიტყვა „მონასტერი“ ამ „ანდერძში“ (1) ისედაც არის აღნიშნული, მხოლოდ სირიული ფორმით „დარ“: „შევსწირენ ეკლესიასა ღმრთისმშობლისასა და რსა დერთუფას“, „საკითხავად ყოველთა დათა ქართველთა, რომელნი მყოფ არიან მას დარსა შინა“. თუ გრიგოლი მეტერთმეტე საუკუნის ნახევარში ამ მონასტერს წიგნსა სწირავს, მაშასადამე, ამ დროს ის უკვე არსებობს.

სად იყო ეს მონასტერი, პალესტინაში თუ სხვაგან სადმე? ასეთი საკითხი ბუნებრივია, რადგანაც არაერთი ცნობა ამგვარი მონასტრის არსებობის შესახებ არ მოიპოვება არც ქართულს, არც უცხოურ ლიტერატურაში. მონასტერი უთუოდ პალესტინაშია საძიებელი. საქმე ისაა, რომ შევსწირველი გრიგოლი ამბობს, რომ მაკარის „ეპისტოლენი“ მის მიერ „დაიწერნეს ლავრასა წმიდისა მამისა ხარიტონისსა“ (2). ხარიტონი იყო მეოთხე საუკუნის პირველი ნახევრის მოღვაწე, რომელმაც პალესტინაში სამი მონასტერი ააშენა; ერთ მათგანს სახელად ერქვა ს უკა ან „ძველი ლავრა“, ბერძენთა ნომენკლატურით Παλαξ: λειρα², ქართულად „პალავრა“. ეს იყო ერთ-ერთი ცნობილი ცენტრი ძველი ქართული მწერლობისა³. სხვათა შორის 1040 წელს აქ გადაწერილი ყოფილა იოანე ოქროპირის „ცხოვრება“, რომელიც მ. ბროსეს ჯრუჭის მონასტერში უნახავს. ამ „ცხოვრებას“ ჰქონია ჩვენი საკითხისათვისაც მეტად საინტერესო „ანდერძი“: „დაიწერა წმიდაჲ ესე წიგნი საყოველთა წმიდისა მამისა ხარიტონისასა პალავრას, ძველსა მონასტერსა, ჯელითა ფრიად ოღველისა გრიგოლისადათა ქორონიკონსა ს ჰჲ“, რაც 1040 წელს უდრის. ვვინებ, არ შევუძლებით, თუ ვიფიქრებთ, რომ ეს გრიგოლი სწორედ ის გრიგოლია, რომელსაც „დერთუფას“ მონასტრისათვის მაკარის „ეპისტოლენი“ გადაუწერია⁴. ამ წიგნის „ანდერძის“ სიტყვები „შევსწირენ საკითხავად ყოველთა დათა ქართველთა“, გვაჩვენებს, რომ დერთუფას საფანეში წიგნების კითხვა და ამ მიზნით მათი მოპოება ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი საქმე ყოფილა აქ მოზინდარე ქართველი ქალებისისა.

* *

ასეთია მოკლე ცნობები კაპპათას, დელტავის და დერთუფას შესახებ. კაპპათა, როგორც თავის ადგილას აღენიშნეთ, დაარსებულია მეტერთმეტე საუკუნის სამოცდაათან წლებში, ამავე საუკუნეში უნდა იყოს გაშენებული დანარჩენი ორიც, ყოველ შემთხვევაში

¹ არაბულად რომ „მონასტერს“ „دير“ ეწოდება, ამის შესახებ იხ. აკად. ნ. მარის—Плесний Нерсаимя персая в 614 г., стр. 63, примеч. 1. პალესტინაში ეწაღა არის მონასტრები თუ ნამონასტრალი, რომელთა ორნაწილედ სახელში პირველი არის არაბული „დერ“ თუ „დერა“, მაგალითად: დერ-მუკლეს, დერ-სეინე, დერ-კელტ, დერ-დოსი (უკანასკნელის, „დერ-დოსი“-ს შესახებ იხ. ნ. მარის, Плесний, стр. 32). ცნობილია, რომ ქართულ გამოთქმაში უცხოური სახელები ხშირად მაზინჯდებოდნენ; ასე, მაგალითად, ტბენესის დედათა მონასტერს ეგვიპტეში ნისიმეს „ცხოვრების“ ქართულ თარგმანში ეწოდება მონასტერი არა მართლ „ტბენესელთა“, არამედ—„ბენელთა“, „ტიბენელთა“ (კ. კეკელიძე, კომენი I, 204, მიხედვით: „Изход из начальной истории египетского монашества, Труды Киевской Академии 1911 г., февраль—март, стр. 15).

² Акад. В. Г. Васильевский, Повесть Епифания о Иерусалиме, Палестинский Сборник, т. IV, вып. 2, стр. 126—8; П. Сладкопевцев, Древние палестинские обители, I, 21—30.

³ კ. კეკელიძე, ქართული ლიტერატურის ისტორია I, 94 (პირველი გამოცემა), 83 (მეორე გამოცემა).

⁴ თ. უორდანი, კრონიკები I, 188.

⁵ იქნება „დერთუფა“ იყოს დამაზინჯებელი „დევეთბანი“? ჯუარის მონასტრის აღაპებში მოხსენებულია „მარინა დვეთბენელი“ (№ 274); შეუძლებელი არაა, რომ ქართველებს პალესტინის ერთ-ერთი პუნქტისათვის ეწოდებოდათ ქართული სახელი „დევეთბანი“, თუ ეს უკანასკნელი მართლა ამ პუნქტის მონასტერს გულისხმობს.

„ღვრთუფას“ შესახებ ეს დანამდვილებით შეიძლება ითქვას: ის „ანდერძი“, რომელიც მისი ისწინებს, მეთერთმეტე საუკუნეშია დაწერილი. უნდა ვიფიქროთ, საქართველოს პოლიტიკურ-კულტურულად გაძლიერებამ და პროზორის მიერ ჯვარის მონასტრის გაშენებამ მეთერთმეტე საუკუნეში წარმართა პალესტინისაკენ მამაკაცებთან ერთად მძლავრი ტალა მოღვაწე ქალებისაც. მეთერთმეტე და მეთორმეტე საუკუნეებში ამ კერებში გაქცელებული მუშაობა წარმოებს; არ შეწყვეტილა ეს მუშაობა არც მეცამეტე საუკუნეში. ყოველ შემთხვევაში მეცამეტე საუკუნიდან ვიცით, რომ ცოლი მუხა აბაშიძისა და დედა ლუკა წამებულისა, ქმრის გარდაცვალების შემდეგ, იერუსალიმისაკენ მიემართება და ერთ-ერთ ქართველ ქალთა საჯანგში მოღვაწეობას იწყებს¹. ვიცით აგრეთვე ისიც, რომ ახვე საუკუნეში ქართულ ეროვნულ-სარწმუნოებრივ იდეას თავი შესწირა ერთმა უცნობმა ქართველმა ქალმა იერუსალიმში. სახელით სალომემ. ამის შესახებ იერუსალიმის ქართულ „ქინაქსარი“ ვკითხულობთ: „ამასვე დღესა (20 იელისს) წამებდა სალომე ქართველისაჲ, რომელი პირველ შესცთა სპარსთა მიერ და ქრისტე უარყო. ამისა შემდგომად კულად აღიარა სასწმუნოებაჲ ქრისტესი და თავი წარაქუთა და ცეცხლისა მიერ სრულ იქმნა წამებაჲ მისი“². მეთორმეტე საუკუნის დამდეგის შემდეგ ამ საჯანგთა შესახებ ცნობები აღარ გვაქვს, ალბათ, თემურლენგის მიერ საქართველოს დარბევის შემდეგ მათ მოაკლდა სასიცოცხლო წყარო და არსებობა შესწყვიტეს. ეგრეთწოდებულს „აღორძინების“ ხანაში, განსაკუთრებით მეჩვიდმეტე საუკუნეში, კვლავ უჩენია თავი ქალთა სამოღვაწეო კოლონიას პალესტინაში. პროფ. ა. ცაგარლის ცნობით, აღნიშნულ ხანაში აქ ყოფილა რამდენიმე „დედათა“ მონასტერი: მიჩქმის, ნიკოლოზის, ბასილის, ეკატერინესი და ანასი“. შეიძლება, ყველა ეს არც ქალთა მონასტერი იყო და არც ქართველთა, ყოველ შემთხვევაში ერთი დოკუმენტიდან, რომელიც 1640—1642 წლებში უნდა იყოს დაწერილი, ჩვენ ვიცით რომ ამ დროს „წმიდა საფლავსა და სისხლ-მეწამულ გოლაგოთაზე იდგა“ ან მოღვაწეობდა „მონაზონი მართა“, რომელიც, აღნიშნავს რა „ცრემლით მტრიალი“ იერუსალიმის „წმიდა ადგილისა“ ხელიდან გამოკლას და მრტაკებას ბერძენთან, ფრანგთან და სომხებთან, სთხოვს საქართველოს მესვეურთ „როგორმე უშველონ წამებდარ საქმეს, „სხვას ნუ უყურებთ, თავისის ფეხით იარეთ, მოსკოვმა ვერა ქნა რაო“. არ შემიძლია in extenso ბინც არ მოვიყვანო ამ სამაგალითო პატრიოტის, დიპლომატის და მთლიანი საქართველოს იდეის მატარებელი ქალის დოკუმენტი: „ამისთანა რა გასაქირი არის, რომ აქაურობა ასრე დაკარგეთ? ეგებ არ მოგხსენდებოდესთ, თვარემ საქონელი და სიმდიდრე ორივე აქ არის: ეს სოფელი და მერმეიცა... რა დიდი გაჭირვება არის იმისთანა, რომ მონასტერი ასრე დაკარგეთ? წამობრძანდით, ამათ (=აქაურებს) აღარ უნდათ ჩვენი კაცი [რომ იყოს]... საქართველო ამათ ჩაიგდეს ხელად და ქმენ; რა უანგარიშო საქონელი გამოზიდეს ჩვენის მონასტრებისა?!... ნუ იქთ, ნუ დაკარგათ ამ მეფუფის სახლს, ყოველი სული ამისთვის ცვედბის, რომ აქ ერთი ტრაქეზის დასადებმი ადგლი იზონოს. და თქვენ სულ იერუსალიმი დაკარგეთ! ეს ადგლი სრულად ქართველის ყოფილა და ეხლა ლამის რომ სულა გამოვვარდეთ... ერთი ელჩი რომ გამოგზავნოთ სტამბოლს, რა იქნება? დიდი სირცხვილი არ არის ეს, რომ პატრიოსანი იაკობის მონასტერი სომხებმა იზონეს? ხუნთქარი ბოატყუს და ახლა სომხეს აქეს. ბეთლემი ფრანგმა აილო... ერთი ელჩი გამოგზავნეთ ხუნთქართან, ისრეე მოგცემთ. უსაცილოდ გოლაგოთასაც და გესამანიასაც დაიქირავეს ფრანგი, თუ არ მოეშველებით... ან ერისკაცი, ან ბერი გამოაშურეთ ამ ქვეყანას, თვარამ წახდა საქმე. უსათოდ შავი ზღვით გამოგზავნეთ კაცი და საპატრიარქოშიდ სტამბოლს

¹ ქ. ცაგარლის მიხედვით, ქართული ლიტერატურის ისტორია, I, 499, მეორე გამოცემა.

² H. M a r p, Синодик Крестного монастыря в Иерусалиме, стр. 68, №270.

³ Памятники грузин. старины. Палестинский Сборник, т. IV, вып. 1, стр. 120—125.

მოვიდეს და იქიდალმა ვეზირი ნახოს. თუ ასრე არ იქმ, ეს მონასტრები და იერუსალიმი დაგეკარგვიან. ნუ იქმ, სხვის ნუ უყურებთ, თავისის ფეხით იარეთ და, ვინც ბატონებს იყოს ან გურიას, ან ოდიშს, ან იმერეთს და ქართლით, პირობა დასდევით და ამგვარად კრება და ვეზირობა ქენით... მოსკოვმა ვერა ქნა რა... ეს უნდა დაუწეროთ ხუნთქარს წიგნშიდ. რომ ანბავი მოვიდა, იერუსალიმი გაგიცემითაქო, ან დაგვათათრე, ან დაგვოცე: და ან სჯულსა და სალოცავს ნუ წაგვართავითო!¹ ფეიქრობთ, მართა მარტო არ იქნებოდა აქ, მის გარშემო სხვა ქალებიც იქნებოდნენ. მართლაც, ჯუარის მონასტრის „ალაპებში“² მეჩვიდმეტე საუკუნეში ხშირადაა ლაპარაკი პალესტინის ქართველ „მამათა და დათა“ შესახებ (იხ. მავალითისათვის, ალაპები № № 79, 84, 109, განსაკუთრებით გარსეთეან ჩოლოყაშვილის № 161), ეს „დანი“ ან „დედბებრნი“ (№ 112) უფრო „გოლგოთაზე“ არიან ამ დროს თავმოყრილნი.

როგორც ირკვევა, პალესტინის ქართველ „დედათა“ საეანეებში ისეთსავე კულტურულ-საგანმანათლებლო საქმიანობას ეწეოდნენ, როგორც მამათა მონასტრში: წიგნების კითხვა, შეკეთა, გადაწერა, მოპოება, ბიბლიოთეკის შედგენა, მწიგნობართა კადრების მომზადება აქაც ჩვეულებრივი მოვლენა ყოფილა. „დედათა“ და „მამათა“ მონასტრებს ურთიერთობა ჰქონიათ წიგნების სარგებლობის ხაზითაც; დედათა სამონასტრო ბიბლიოთეკებიდან წიგნები საკითხავად და სასარგებლოდ მიჰქონდათ ხოლმე მამათა მონასტრებს, ანდა პირიქით მამათა მონასტრებიდან დედათა საეანეებში. ამ მხრივ საყურადღებოა კაპათის ბიბლიოთეკის „მარხუანის“ ანდერძის (2) დასასრული: ტყეობიდან გამოსყიდული წიგნი უკანვე დაუბრუნე „მასვე მონასტერსა კაპათისსა, რომლისაჲ პირველ ყოფილ იყო. აწ გინა თუ კაპათის შინა. გინა გარეთ სუცტსა შინა, ანუ თუ ჯუარსა არსავე შინ იყვნენ, ვინცა მიემთხვნეთ და იმსახურებდეთ“. აქ „სუსტად“ იგულისხმება ის სვეტი, რომელიც იმყოფებოდა პილატუს პრეტორიონის ადგილზე, ესე იგი — იმავე კაპათის გვერდით, და რომელზედაც, გარდამოცემით, მხედრებმა მიიბეს აქ მოყვანილი ქრისტე და მთარახნით სცემდნენ მას; ჩანს, ქართველი კოლონია ამ პუნქტშიაც ყოფილა. რაც შეეხება „ჯუარს“, ეს არის პროზორეს მიერ გაშენებული „ჯუარის მონასტერი“. მამასადამე, კაპათის ბიბლიოთეკის წიგნს ხმარობდნენ არა მარტო კაპათაში, არამედ „სუსტშიც“ და ჯუარის მონასტერშიაც. აქედან ირკვევა, რომ ქართველთა სამონასტრო კოლონიები პალესტინაში ერთი და იმავე ეროვნული გრძნობით ყოფილან გაქვნილნი და შეკავშირებულნი. აქ, დაშორებულ აღმოსავლეთშიცა, ისინი ერთსა და იმავე კულტურულ საქმეს ემსახურებოდნენ თავისი სამშობლოს სასარგებლოდ.

* *

დღევანდელს ჩემს მოხსენებას უშუალო მიზნად ჰქონდა დასახული გაეცნო პატრიარქული აუდიტორიისათვის ერთი, დღემდე უცნობი ან ნაკლებად ცნობილი, კუთხე ჩვენს კულტურული ცხოვრებისა წარსულში. მაგრამ, ამასთან ერთად, იმაში მოცემული ფაქტებით მას შეუძლია ხელი შეუწყოს იმ მოძღვრების სიყალბის, სიცრუის და უნიადაგობის გამომვლადენებას, რომელიც ახალ „სახარებად“ სალდება დასავლეთი-ევროპის ზოგიერთს ქვეყანაში და რომლის შემქმნელი გერმანული ფაშიზმია.

თქვენ მოგეხსენებათ, რომ გერმანელი ფაშისტები კაცობრიობას ორ ნაწილად ჰყოფენ; ერთია მალალი, ნიჭიერი, ყოველივე დადებითი თვისებითა და ღირსებით შემკული

¹ საქართველოს სიძველენი, ტ I, წიგნი 1, გვ. 37—39, 1920. შეად. კ. ქეკელიძე, ნიქიფორე არბახი, ინციკატორი ქართული სტამბის დაარსებისა რომში, ლიტერატურული მემკვიდრეობა I, 146.

² Н. М а р р, Сводик Крестного монастыря в Иерусалиме.

ახალი ან ინდოგერმანული რასა, რომლისათვის მსოფლიო ბატონობაა გამზადებული; ზოგი კი არაარიული, უმოაერესად აღმოსავლეთის, ერები, რომელთაც, — ისიც არა ყველას, ჯამედ მხოლოდ იაპონელებს, — უკეთესს შემთხვევაში შეუძლიათ იყვნენ მატარებელი კულტურისა და არა შემქნელნი მისნი. ამ ერების დანიშნულება ისაა, რომ იყვნენ მხოლოდ ჟრმობილი მონა და განმავიხიერებელი ნაკელი უმაღლესი რასისა. თვით ამ მაღალი რასის წარმომადგენელნიც ორ ბანაკად განიყოფებიან: ერთია მამაკაცები, სრული არსებანი, შემქმნელნი და მესაქენი ცხოვრებისა, მეორე — დედაკაცები, არასრული ადამიანი, რომელთაც, შემოქმედებითი უნარის უქონლობის გამო, საზოგადოებრივი ცხოვრების კანონი დასშული უნდა ჰქონდეთ იქამდის, რომ მათთვის უმაღლესი განათლება კი არ უნდა იყოს ხელმისაწვდომი; ქალთა არსებობას უნდა საზღვრავდეს და ამოსწურავდეს ახალი ტრიადა Kirche, Kitchie, Kinden. ამ სისულელესა და უთავბოლო როშვას არ ამართლებს არც დღევანდელი დღე, არც ისტორია რომელიმე ერისა, კერძოდ ჩვენი ქვეყნისა. მთელი ჩვენი წარსული მაჩვენებელია, პირველყოვლისა, იმისა, რომ ქართველები, რომელთაც ფაშისტები არიელობის დიპლომს ალბათ არ მოგვცემენ, მუდამ იყვნენ არამც თუ შემთვისებელნი სხვის მიერ შექმნილი მოწინავე კულტურისა, არამედ აქტიური შემოქმედნიც ასეთი კულტურისა. მეორე მხრით, ჩვენი ისტორია მაჩვენებელია იმისაც, რომ ჩვენში მოწინავე კულტურის ასპარეზზე მუშაობდნენ არა მარტო მამაკაცები, არამედ დედაკაცებიც.

საშუალო საუკუნეებში, როდესაც დასავლეთ-ევროპაში, კერძოდ გერმანიაში, ქალი ბოროტ საწყისად იყო აღიარებული და მას, როგორც ასეთს, ხშირად ცეცხლის კოცონზე სწავდნენ, საქართველოში ნიკოლოზ გულაბრიძის მიერ ქალის „ღირსებისა და პტივის“ შესახებ ტრაქტატი იწერებოდა, ხოლო უკვდავი რუსთველის მიერ შემდგევი პოეტური აფორიზმი ითხზებოდა: „ლეკი ღომისა სწორია, ძე იყოს, თუნდა ხვადია“. ქალს აქ არამც თუ მამაკაცის მსგავს არსებად აღიარებდნენ, უფრო მაღლაც კი აყენებდნენ შემდგევი სიტყვებით: „ვხედავ ძალსა შენსა, ვითარცა ძალსა ღომისა ძუვისასა, რომელი იძახის ყოველსავე ზედა ოთხფერჯსა, გინა ვითარცა ორბი დედალი, რომელი აღვიდის სიმაღლესა ჰაერისასა უფროვს მამლისა“ (ნინოს ბიოგრაფია). და ეს არ იყო ლიტონი მხოლოდ სიტყვა, ეს თამარის ბრწყინვალე მეფობით გამართლებული ფაქტი იყო, ეს გამართლებული იყო ქალების აქტიური მონაწილეობით კულტურისა და განათლების ისტორიაში. ცნობილი ფაქტია, რომ წერა-კითხვის ცოდნასა და პირველდაწყებითს, ასე ვთქვათ, განათლებას ჩვენში ქალების, უმოაერესად დედების, ხელმძღვანელობით იძენდნენ ხოლმე. არცერთი ასპარეზი კულტურული საქმიანობისა ქალისათვის ხელმიუწვდენელი არ ყოფილა ჩვენში. მართლაც, ჩვენმა წარსულმა ცოტა არ იცის ქალები პოლიტიკოსები და საზოგადო მოღვაწენი, ქალები პოეტ-ჰიმნოგრაფები, ქალები გადაწყვერკლოგრაფები, ქალები მთარგმნელები და ბიბლიოფილები. ყველასათვის ცნობილი ამბავია, რომ სამონასტრო ცენტრებში. რომელნიც იმდენად საკულტო დაწესებულებას არ წარმოადგენდნენ ჩვენში, რამდენადც საკულტუროს, ქალებიც ისე ნაყოფიერად მოღვაწეობდნენ, როგორც მამაკაცები. ვფიქრობ, ამას რამდენადმე მინც დღევანდელი ჩემი მოხსენებაც დაგანახვებდა თქვენ.

ძრ. შარაშიძე

იხმე ოხმე ძინ „ქორანიკონი“

(ხელნაწერი A. 637 საქ. სახ. მუხ. ხელნ. განყ.)

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის პალეოგრაფიული განყოფილების A ფონდის ხელნაწერი № 637 დაწერილია ქალაქდზე, ახალი პაგინაციით (ფანქრით) 152 ფ., ზომით 16X11, ნუსხური ხელით.

იგი შესდგება სხვადასხვა დროს, სხვადასხვა ხელით დაწერილი სამი არათანაბარი ნაწილისაგან:

I. ხუთასეული ქორანიკონის ერთი ციკლის — 1313 — 1844 წწ. — ცხრილ-ცხაეი (1r—56 v. ძველი პაგინაციით შვიდი რვეული — ა — ზ), გადაწერილი სწორი, წერილი, კუთხოვანი ნუსხურით 1738 წ. (1 r).

II. მზის მოქცევის სწავლა, ცხრილ-ცხაეებითურთ (57 r—70 r), ძველი პაგინაცია არ გაანია; 70-სა და 71 ფფ. შუა 1 ფ. ამოჭრილია: 71—73 ფფ. დაუწერელია. გადაწერილია ლამაზი, მომრგვალო ნუსხურით 1736 წელს:

„ოდეს ესე აღწერიე მას დღეს დასაბამიდამ ქქნი იყო ქქმდ.

ქრისტეს მოსლვით გან ქქნი იყო ჩლღე: ხუთასიანი იყო ოქკდ“
— ამბობს უცნობი გადაწერი (59 v).

III. მოძრავ და უძრავ დღესასწაულთა ნუსხა 1735— 2266 წწ. ფარგლებში (74 r—152 v), ძველი პაგინაციით ათი რვეული (ა — ი), გადაწერილია წერილი ნუსხურით 1741 წ.

ხელნაწერის ამ უდიდესი ნაწილის ბოლოში დართული ანდერძი იკითხება¹:

„ღმერთო, შეიწყალე ამისი გარდმომღები იმერელი ბატურიძე მღდელი მახრბლი, თანა მემცხედრით [!] და დედამამითურთ.

ასე რომე სტამბის ეამნებში ქორანიკონი დაილია. ახლა, ჯერ ღვით და შერმე ბატონის ბესარიონ კათალიკოზის ბრძანებით ვიგულსმოღვინეთ, დავიღვეთ ძველი ქორანიკონი და ექვსი კვრა ვიანგარიშეთ ჴელთით.

და პირველად ძველი ქორანიკონი გავამართლეთ. შერმე ისიც და ჴელთაცა დედნათ დავიღვეთ. ცოტა რასმე ქისიყის მორაყის [!]

შვილი ონოფრე მოგვექმარა. დიდის ჴირით ვზარობდი. მაგრამ კათალიკოზმა შემაგულიანა. მრავალმე არიან წელნი და ეამნი ცხოვრებისა მისისანი. ბატონმა ქისიყის მოურავმა აბელ

¹ ქარაგმების გახსნით.

ველი მოგვიმართა. მის ჯელთ ვიყვენით. მრავალმც არიან წულ-
ნი და ჯამნი ცხოვრებისა მისისანი, ახლად [!] ვინც გარდაწეროთ, მეო-
რეს მწერალთან ჯელახლა დააკანა ნახეთ. თვარემ ტყუი-
ლი [!] იქნება [!] და ღმერთს თქვენ მიეცი თ პასუხი. ვინც სულ გარდაწერ-
ოთ, ფასი ოთხი მარჩილი აიღვეით. თუ ეს ზანდუკი და ჩემი
მოკესენება არ დასწეროთ, ღმერთთან პასუხი მომეციოთ. თვთ უფალმან
უწყის სანამლი ამას დაეწერდი, სტამბის ჯამნს უმაღ დაეწე-
რდი. დიდის ალებნიდამ დამღვეს მისამდის: ფლზ წლი-
სა დამიწერია. ოდესაც დასრულდეს, თავსავე დაიწუნ:·
ქრისტეს აქეთ ორჯელ მობრუნებულა. ახლა მესამეში ვღვ-
ავართ. დაიწერა მეოხებითა ღმრთისაჲთა, მეფობაჲსა თეიმურაზი-
სასა. სოფელსა კახეთისასა, რომელ არს თელავი. დიდება ღმერთსა. ამინ¹.

გარდნიწერა ესე ნაშრომი ტფილისის სიონსა ჯელითა ანდრიას-
ითა:· ქრისტეს აქეთ ჩღმზა:·

ამგვარად, A 637 ხელნაწერის სამი სხვადასხვა ნაწილი ერთმანეთთან დაკავშირე-
ბული არის მხოლოდ შინაარსის „კალენდარული“ ხასიათით და საერთო ყდით, რომელიც
მოგვიანებით (1795 წლის შემდგომ) უნდა იყოს გაკეთებული.

ამ ხელნაწერში განსაკუთრებულ ინტერესს წარმოადგენს პირველი ნაწილი, დათარი-
ლებული 1738 წლით. ეს არის ცნობილი იესე ოსეს ძის ავტოგრაფი, რომელიც ახალ ცნობებს
გვაძლევს XVIII ს. მეორე ნახევრის საქართველოს ამ შესანიშნავი ადამიანის შესახებ.

იესე ოსეს ძის ავტოგრაფი მოთავსებულია, როგორც ვთქვით, ხელნაწერის პირველი
ნახევრის პირველ 56 ფურცელზე (1—56 ფ. რეეულები ა—ზ (1—7). იგი განსხვავდება
A 637 ხელნაწერის დანარჩენი ორი ნაწილისაგან არა მარტო რეეულების საკუთარი სა-
თვალავით, თარიღითა და ხელით, არამედ საწერი მასალითაც—შედარებით უფრო სქელი,
უხეში ქაღალდით. ტექსტი ძირითადად სწორი წერილი ნუსხური ხელით არის დაწერილი,
ხოლო ანდრძი და იესე ოსეს ძის მინაწერები—ნუსხურ-მხედრულით. არშიეპზე მოთავსე-
ბული მინაწერების უდიდესი ნაწილი (1 v—49 r) 1781 წლამდის იესე ოსეს ძეს ეკუთვ-
ნის; ხოლო 1786 წლიდან მინაწერებში ირჩევა ორი სხვა ხელი—იესეს ძმის იოანესი და
გრიგოლ ხარქაშნელის (—სეფაშვილი).

იესე ოსეს ძის ხელით ნაწერი ნუსხა „ხუთასეულ ქორანიკონს“ (1314—1844) წარ-
მოადგენს.

¹ საქ. მუხ. პალეოგრაფ. განყოფილების A 103 ხელნაწერის მე-2 ნახევარი, როგორც ჩანს, უნდა წარ-
მოადგენდეს ბაკურამის მიერ შედგენილი ქორონიკონის დედანს (ნ. თ. ყო რ დ ა ნ ი ა ო. P. II. M. I.
გვ. 120, № 103).

იესე ოსეს ძის „ქორანიკონი“

ანდერძი

„ქორანიკონის“ ანდერძი (1r) ორი ნაწილისაგან შესდგება.

პირველი, დათარიღებული, დაწერილია ტექსტის დაწერისთანავე (1738 წ. აგვისტო), აწორი, მომსხო ნუსხურით, მკრთალი მელნით. მეორე, უთარილო, გაცილებით უფრო გვიან დაწერილი ჩანს, მომწიფებული აღამიანის წვრილი, მხედრული ხელით. დათარიღებული ნაწილი ანდერძისა 4 სტრიქონისაგან შესდგება: პირველი სამი დაწერილია 1r-ს ოაგში, ერთმანეთზე მიყოლებით, ხოლო მეოთხე სტრიქონი — ქვემოთ, მოშორებით, 1r შუაგულისაკენ, სინგურით გავლებულ ხაზებს შუა:

„ეს წიგნი ოსეს ძის იესესია. ვინც
მოიპაროს, სიონი გაუწყრეს. ქს უკ
მოკვეე მარტს. იფ. ზარაფიანთას.

გავათავე აგვისტოს ქს ოკე“.

მხედრული ხელით ნაწერი ანდერძის პირველი ოთხი სტრიქონი მოთავსებულია ნუსხურად ნაწერის მესამესა და მეოთხე სტრიქონს შუა; დანარჩენ სტრიქონებს უქირავს 1r მთელი დანარჩენი თავისუფალი არე.

ანდერძის ამ ნაწილში მოცემულია:

- I. იესეს „ქორანიკონის“ გამოყენების მოკლე განმარტება და
- II. გადმოცემულია „ქორანიკონის“ დაწერის ისტორია.

მხედრული ხელით ნაწერი ნაწილი ანდერძისა იკითხება¹:

„ქ. ესე გულად იხვენ, მუძიებულო, რ ესე მოქადრაკული მარხვისა დამდეგსა დანიშნავს. და ისე ბოლოდ კერძოდ ქორაკონი [!|რ[ო]მე ქართულია, ისი აღების დამესა. ორიე რა დასრულდება, თავსაე მოპყეება“².

და ქვემოთ:

„ქ. ეს ქორანიკონი ჩემმა ემბაზით აღმოქეუმე-ლმა — მაშინ მართლ მაღიდებელი იყო სამე — ვახტანგ ორბელიანმა მოიტანა რუსეთით და მამა ჩემმ[ა] ოსემ ინება ამისი გარდმოწერა. რიცხვი ნულით იყო. მე არ ვიცოდი ნულა. დიად ყმაწვილი ვიყავ. თერთმეტის წლისა. იოსებ გივს ამილახორს ახლდა, რომელიც [!] შემდგომად კათალიკოს იქმნა — მე ბანგუასთან ვიყავ — იგი [იოსები] მითარგმნიდა და ესწერდი. თერთმეტის წლისა ვჯახვლე-ვდი და ესწერდი. დაუსრულებელია. რა რომ გათავდება, თავსაე მოპყეება“.

¹ სიტყვათა შუა — ორ-ორი წერტილი უხის.

² ეს უკანასკნელი ფრაზა უფრო მკრთალი მელნითა და გაურკვეველი ხელით სწერია.

აქ „ქორანიკონის“ დაწერის ისტორია გადმოცემულია იესესათვის დამახასიათებელი თავისებური სტილით, რომელიც განმარტებას საჭიროებს¹:

იესეს ხელით გადაწერილი „ქორანიკონის“ დედანი რუსეთიდან მოუტანია ვახტანგ ორბელიანს, იესეს ნათლიას. იესეს, თავისი მამის, ოსეს, დაეაღებით გადმოუწერია „ქორანიკონი“. დედანში რიცხვი დაწერილი ყოფილა არა ქართული ასოებით, როგორც ამას იესეს ხელით ნაწერ ტექსტში ვხედავთ, არამედ არაბული ციფრებით („ნულა“). იესეს ამ დროს ჯერ კიდევ არ ჰქონია შესწავლილი არაბული ციფრები, ვინაიდან „დიად ყმაწვილი“ ყოფილა „თერთმეტის წლისა“². როცა იესეს „ქორანიკონის“ გადმოწერა დაუწყია, ბან-გუასთან, ე. ი. გივი ამილახორის ოჯახში, ყოფილა. ამ ხანებში იოსებ ქროველი, ჯან-დიარის, შემდგომ კათალიკოსად კურთხეული, გივი ამილახორს ხლებია, ე. ი. მისი პოლიტიკური გავლენის სფეროში ყოფილა და მასთან ურთიერთობა ჰქონია. იოსები—იესეს ერთ-ერთი მასწავლებელთაგანი („თავგადასაველი“, გვ. 8), „უთარგმნიდა“ უხსნიდა, უმარტავდა იესეს არაბული ციფრების მნიშვნელობას.

ამგვარად, იესეს „ქორანიკონის“ ანდერძში ჩვენ ერთხელ კიდევ ამოვიკითხავთ მისი მახლობელი ადამიანების სახელებს. აქაც, როგორც თავისი ცხოვრების აღწერის დასაწყისში (გვ. 5-6), იესე იხსენიებს თავის „ემბახით აღმოქმეულს“ ვახტანგ ორბელიანს.

კათოლიკობის დენის პერიოდისათვის მეტად დამახასიათებელია, რომ იესე აქაც საჭიროდ თელის აღნიშვნის შემდეგში გაკათოლიკებულის ვახტანგ ორბელიანის მართლმადიდებლობა იესეს მონათლვის დროს და მით თითქმის ცდილობს წინასწარ გააჟანტოს მოსილოდნელი დაექვება ვახტანგის ნათლულის „ქეჟმარიტ“ მართლმადიდებლობაში.

გივი ამილახორისა და ბანგუას სახელს, „თავგადასაველში“ მრავალჯგონის ხსენებულს, აქაც ვხვდებით. ტექსტის მიხედვით იესეს 1738 წ. გივი ამილახორის ოჯახში უტხოვრია: „მე ბანგუასთან ვიყავ“—ამბობს ის. ეს, უმეკელია, იმ წლებში უნდა ყოფილიყო, როცა გივი ამილახორს ჰქონდა „ვექილობა ქართლისა“.

განსაკუთრებით საყურადღებოა ის ახალი ცნობები, რომელსაც გვაძლევს „ქორანიკონის“ ანდერძი იესეს სწავლა-აღზრდის შესახებ. ამ ცნობებიდან ჩანს, რომ საქართველოში მეთურამეტე საუკუნის 30—40 წწ., განსაზღვრულ ჰასაკში ბავშვს „ნულას“ ანუ არაბული ციფრების ამოცნობას ასწავლიდნენ. ფრაზა: „მე არ ვიცოდი ნულა. დიად ყმაწვილი ვიყავ“—გვაძლევს უფლებას დავასკვნათ, რომ ბავშვს, ამ შემთხვევაში პატარა იესეს, თავდაპირველად ქართული ასოების რიცხობრივ მნიშვნელობას ასწავლიდნენ, ხოლო არაბულ ციფრებს უფრო მოგვიანებით აცნობდნენ.

ეს გარემოება მხოლოდ იმით შეიძლება აეხსნათ, რომ, არაბული ციფრების ხმარება ამ დროს ჩვენში ფართოდ არ ყოფილა გავრცელებული.

ჩვენ ვიცით, რომ არაბული ციფრების შემოღება და გავრცელება ინტენსიურად წარმოებდა ვახტანგის კულტურულ ეპოქაში (1703—1722). ამას მოწმობს, სხვათა შორის, ვახტანგის სტამბის წიგნების პაგინაცია. მაგრამ მომდევნო პერიოდში ისევე უბრუნდებიან პაგინაციის აღნიშვნის ძველებურ წესს (ნ. მოსკოვის ქართული სტამბის წიგნების უმეტესობის პაგინაცია 1737—1744 წ. და ერეკლესდრონდელი ტფილისის სტამბის წიგნების მეტი ნაწილის პაგინაცია), რაც არაბული ციფრების შემოღების პროცესის შეწყვეტას გვიჩვენებს.

¹ იესეს ანდერძის ამ ნაწილში ბუნდოვანად გამოთქმული აზრის (თუ ვინ უმარტავდა იესეს არაბული ციფრების მნიშვნელობას) გარკვევაში დამხარება აღმოიჩინა პროფესორმა ნიკოლოზ ბერძენიშვილმა, არსთისიაც დიდ მადლობას მოვასხნებ.

² ნამდვილად იესე, დაბადებული 1728 წლის ნოემბრის 10-ს, 1739 წ. მარტსა და აგვისტოს შუა არ შეიძლება ყოფილიყო 9-წლიანხვერისავე მეტი.

იესეს სწავლა-აღზრდის შესახებ მის „თავგადასავალში“ მოგვეპოვება რამდენიმე ცნობა: 1734 წლის ამბებში ეკითხულობთ:

„ქ. მეშვიდე წელს რომ მოვიწიე... წიგნს მაკითხებდენ, გალობასა და წერას მასწავლიდენ“ (გვ. 7).

წერისა, გალობისა და წიგნის სწავლა წარმატებით გრძელდებოდა მომდევნო სამსწელსაც:

„ვიყავ მაშინ წლისა ცხრისა,—ამბობს იესე,—და ამ წელიწადებში წერისა, გალობისა და წიგნის სწავლის მეტი რა შეძლება მექნებოდა. მკედრული და ხუცური წერა ვისწავლე, გალობა [ვისწავლე]. ზოგი იოთამ შატბერაშვილისაგან და ზოგი—იოსებ მროველისაგან“ (გვ. 8).

„თავგადასავალში“ ვერ ვპოულობთ უფრო დაწვრილებით ცნობებს იესეს სწავლა-აღზრდის შესახებ.

თვით იესე. რომლის კალამსაც მისი ცხოვრების შესანიშნავი აღწერა ეკუთვნის, თავის შეილებს იმგვარადვე ზრდის, როგორც თვითონ აღზრდილა:

„გალობა გასწავლე. აღარ გალობთ. წიგნი და წერა გასწავლე, აღარა იქმთ“—უსაყვედურებს შეილებს იესე (გვ. 122).

ამ მეორე ცნობების მიხედვით შეგვიძლია დავასკვნათ, რომ იესეს და მის შეილებს მიუღიათ იმ დროისათვის ჩვეულებრივი შინაური განათლება.

განსაკუთრებით საყურადღებო არის აღზრდის თავისებური პრაქტიკული მეთოდი, რომელსაც, გარემოებათა იძულებით, მიმართავს იესეს მამა—ოსე.

„თავგადასავალიდან“ ჩვენ ვიცით, რომ 1742 წელს ცამეტი წლის იესეს სწავლა დაზოგებული აქვს. და აი, ამ წელს მამა მისი—ოსე მიემგზავრება ოდიშს. ოჯახის გაძლვლას იგი იესეს ავალებს. ყრპა იესე დიდი ტანჯვა-წვალებით, მაგრამ აგრეთვე საოცარი მხეობით, უძღვება ოჯახს: პასუხს აძლევს მტერსა და მოყვარეს, იგერიებს მოვალეებს და 20 თვის შემდეგ უნებლად ჩაბარებს ოჯახს დაბრუნებულ მამას, საოჯახო საზრუნავით დატვირთული 13 წლის ყმაწვილი ამავე დროს გონებრივი მუშაობის წარმოებასაც ახერხებს:

„ვიჯექ პატროსნად სენაკში. სამღუღელოს წიგნებს ვწერდი, ვყილდი და იმით მოვირწვდი“—ამბობს იესე (გვ. 10).

პრაქტიკული მნიშვნელობის ამოცანებს მამა, ეტყობა, გაცილებით უფრო ადრე ავალებს და პატარა იესეს. ამის დამამტკიცებელია, სხვათა შორის, 9 წლის ბავშვის—იესეს—ხელით საოცარი სისუფთავით და სისწორით გადაწერილი ხუთასეული „ქორანიკონი“, 20 განაკვეთის შემკველი, ჯაზულით ნახაზი ცხრილ-ცხავებითურთ.

იესეს მხოლოდ ერთ ადგილას მოსვლია შეცდომა, რაიც თვითონვე გაუსწორებია. დიდი ბოდიშებით: „ყრმა ვიყავ. აქ ამრევია. ღეთის გულისათვის, გამართეთო“ (20 v).

იესე სიმწიფის ასაკში სამართლიანად ამაყობს თავის ბავშვობის ნამუშავეს: „თერთმეტის წლისა! ვჯაზულედი და ვსწერდიო“,—ამბობს ის ანდერძში (1 r).

იესე ოსეს ძის დროინდელი სწავლა-აღზრდის ის პრაქტიკული ხასიათი, რომელსაც აქ აღვნიშნავთ, მეტად საყურადღებოა. იგი ბევრი უცნაური და დღეს გაუგებარი მოვლენის გასაღებს ვეძივს.

სახელობრ, ჩვენ ვხედავთ, რომ პატარა იესეს სწავლა მეშვიდე წელში დაუწყია და მეცამეტეში დაუმთავრებია. უსწავლია შინაურულად. ზოგჯერ თითქოს შემთხვევით შეუძენია ესა თუ ის ცოდნა. მიუხედავად სასწავლო საგნების სიმცირისა და სასწავლო დროის, შედარებით, სიმოკლისა (6—7 წელი), სწავლა-აღზრდის ეს სადა სისტემა არაჩვეულებრივად ეფექტიანია. ამის ბრწყინვალე საბუთია იესეს ცხოვრების აღწერა, იესეს ხელით

¹ ნამდვილად—ათისა (6. ხუმოთ).

გადაწერილი წიგნები და მის მიერვე ბავშვობაში შედგენილი ხუთასეული „ქორანიკონი“, ცხრილ-ცხავებითურთ.

რა თქმა უნდა, ამ შემთხვევაში ბავშვის თანდაყოლილ ნიქსაც და სხვა ინდივიდუალურ თვისებებსაც უდიდესი მნიშვნელობა უნდა ჰქონოდა. მაგრამ არ შეიძლება უარესად გონიერ პედაგოგიურ მეთოდად არ ჩავთვალოთ ბავშვისათვის საკმარისად რთული დავალებების მიცემის სისტემა, რომლის დროსაც დიდი გასაქანი ეძლევა დამოუკიდებელ მუშაობას და ნორჩი ასაკიდანვე პასუხისმგების გრძობის აღზრდა-განვითარებას. არ უნდა დაივიწყოთ აგრეთვე ის გარემოცვა, რომელშიაც იმყოფება პატარა იესე. მას ახვევია ძველი კულტურული ტრადიციებით გაჯენილი გარემო.

საფუძვლიანი ცოდნის შექმნისა და გარკვეული ჩვევების დაუფლებისათვის იმ პერიოდში ხელის შემწყობი უნდა ყოფილიყო აგრეთვე მაშინდელი ცოდნის მთელი მოცულობის შედარებით ვიწრო ფარგლები.

„ქორანიკონი“-ს ანდერძის მეორე ნაწილის დაწერის დრო

ანდერძის მხედრულად ნაწერი ნაწილის გამოთქმა: „დიად ყმაწვილი ეიყავ [ქორანიკონის“ დაწერის დროს]“, — მოწმობს რომ ანდერძის პირველი და მეორე ნაწილის დაწერის დრო ერთმანეთისაგან საგრძნობი განაკვეთით ყოფილა დაშორებული.

მეტის ზედმიწევნობითაც შეიძლება დათარიღდეს ანდერძის მეორე ნაწილის დაწერა. ამ ნაწილში იესე, სხვათა შორის, იხსენიებს თავის ერთ-ერთ მასწავლებელს — იოსებს: „იოსებ გიეს ამილახორს ახლდა, რომელიც [იგულისხმება იოსებ ბი და არა გიეი ამილახორი] შემდგომად კათალიკოს იქმნა“. იოსების „კათალიკოს ქმნა“ ამ კონტექსტში წარმოგვიდგება არა დღევანდელ ან გუშინდელ ამბვად, არამედ წარსულის საქმეთ.

იოსებ [ჯანდიერი], რომლის სახელი „თავგადასავალშიაც“ იხსენიება („იოსებ მროველი“, გვ. 8), საკათალიკოსო კვერთხის მპყრობელი გახდა ანტონის განდევნის შემდგომ (1755 წ.) და ამ უკანასკნელის ექსპრობიდან დაბრუნებისთანავე დასტოვა კათალიკოსობა (1762 წ.). ცხადია, ანდერძის მეორე ნაწილი 1755 წელზე ადრე ვერ დაიწერებოდა. საფიქრებელია, რომ იგი 60—70 წლებში არის დაწერილი, იმ ხანებში, როცა იესემ „იწყო წერად ცხოვრებისა“ თვისისა (1768 წ. „თავგადასავალი“, გვ. 3) და უმკველია, თვალი მოავლო მთელ თავის წარსულს, დაბადებიდან სიმწიფის ასაკამდის. ბუნებრივია, რომ ამ ხანებში იესე თავისი სიყრმის ამ ნამუშავესაც გადაავლებდა თვალს, თუნდაც იმისთვის, რომ გამოეყენებია „ქორანიკონის“ არშიებზე მიწერილი თარიღები, შეიღებისა და სხვა მახლობლების დაბადების შესახებ ცნობები (ეს თარიღები, გარკვეულ დრომდის, „ქორანიკონში“ მეტის ზედმიწევნობით არის ჩაწერილი, ვიდრე იესეს ცხოვრების აღწერაში).

„ქორანიკონი“

იესეს „ქორანიკონი“ იწყება 1 v-ზე, მეთოთხმეტე მოქცევის პირველი ჩტივ [1313] წლით. თავდება 55 v-ზე, ამავე მოქცევის უკანასკნელი — ფლბ ქრონიკინით [1844 წლით]. ეს 532 წელი განაწილებულია ორმოცდაცამეტ სრულსა და ერთ ნაკლებულსა ჯაზულით დახაზულ ორმავე ცხრილ-ცხავეში, რომელსაც იესე „მოქადრაკულს“ უწოდებს. გადაშლილი ხელნაწერის ყოველ მარცხენა და მარჯვენა გვერდზე მოთავსებულია თითო „მოქადრაკული“ 10×10 უჯრით. ეს წვეილი ცხრილ-ცხავე ერთ მთლიან „ქადრაკს“ წარმოადგენს და 20 კალენდარულ განაკვეთს შეიცავს: 1. ქორანიკონი [ქართული], 2. ზედნადები, 3. მთვარის მოქცევი, 4. ათცხრამეტული, 5. მზის მოქცევი, 6. ველთა, 7. შობა, 8. დიდი აღება და სხვ. უკანასკნელ უჯრაში „ქრისტესითვანი“ წელთაღრიცხვა აღინიშნება; უმეტეს

შესთვევაში მაშინ, როცა ამ წლის გასწვრივ, არშიაზე ისტორიული ან ოჯახური ამბავი არის მიწერილი. იშვიათი გამონაკლისის სახით აღინიშნება „დასაბამითი“ წელთაღრიცხვაც (დაბაზული უჯრების გარეშე).

იესეს ხელნაწერის უკანასკნელი ფურცლის (56) პირველ გვერდზე, „ქორანიკონის“ ცხრილ-ცხავეების შემდეგ, სინგურით, სუფთად დაბაზულ „მოკადრაკულში“ მოთავსებულია გამრავლების ტაბულა 100-ის ფარგლებში, შესრულებული მსხვილი, სუფთად ნაწერი აბაზული ციფრებით. ტაბულის ზემოდან მხედრული ხელით გაკეთებული წარწერა: „ტაბულიცა“ (პირველი ასო.—ნუსხური) ამ ტაბულის რუსულ წარმოშობას ამჟღავნებს.

ცხრილ-ცხავეების ირგვლივ, მარცხნივ და მარჯვნივ, განიერ არშიებზე, ალაგ-ალაგ მოთავსებულია მინაწერები. ამ მინაწერების დიდი ნაწილი (1 v--39 v) დაწერილია წვრილი ნუსხური ხელით, რომელიც „ქორანიკონის“ ტექსტის ხელისაგან არ განსხვავდება, მხოლოდ მელანი მინაწერებისა ტექსტის მელანზე უფრო მკრთალია.

ნუსხური ხელით ნაწერი ნაწილი მინაწერებისა, „ქორანიკონის“ ამა თუ იმ წელთან დაკავშირებული ისტორიული ამბების მოკლე გადმოცემას წარმოადგენს, ხოლო 38 v-დან იწყება იესე ოსეს ძის ოჯახური ქრონიკა, დაწერილი წვრილი მხედრული ხელით.

რომ ნუსხური და მხედრული მინაწერები მართლაც იესეს ეკუთვნის და მის ავტორად წარმოადგენს, ამას, გარდა ტექსტის ხელთან მსგავსებისა, თვით იესე გვამცნობს: „იესე ვრიცხავ. თქვენც იხილეთ“, მიწერილია 2 r მარჯვენა არშიაზე ნუსხური ხელით. „იესე ვრიცხავ“ განმეორებულია 18 r-ს მარჯვენა არშიაზე, წვრილი, ლამაზი მხედრული ხელით.

თ. ქორდანისას სამართლიანი დასკვნით, ისტორიული მინაწერები ვახუშტის ისტორიის მიხედვით არიან შედგენილი. შეიძლება მეტიც ითქვას: ეს მინაწერები ვახუშტის ქართლის ისტორიის ერთგვარ კონსპექტს წარმოადგენენ.

მსგავსი კონსპექტი, რა თქმა უნდა, ვერ დაიწერებოდა ვახუშტის ისტორიული ნაშრომის დამთავრებისა და ამ ნაშრომის საქართველომდის მოღწევის უადრეს, ე. ი. XVIII საუკუნის 60 წლებამდის¹.

ნუსხური ხელით ნაწერი (ისტ.) მინაწერები იწყება 1318 წლის თარიღით, ე. ი. „ბრწყინვალე გიორგის“ გამეფებით სრულიად საქართველოში, და თავდება 1744 წლის თარიღით: „მოსცეს მეფეს თეიმურაზს ქართლი [1743] და მეფეს ერეკლეს კახეთი იელისს უღბ. ქრისტეს შემდეგ 1744“ (44 v, 45 r).

იესეს მინაწერებში ისტორიული ამბები გადმოცემულია სულ მოკლედ, გაცილებით უფრო შეკუმშული სახით, ვიდრე, მაგალითად, ვახუშტის „ქორანიკონებში“; რიცხვობრივადაც გაცილებით უფრო ნაკლებია: ვახუშტის ქრონოლოგიაში 1318--1744 წწ. აღნუსხულია 266 ისტორიული ფაქტი (ნამდვილად გაცილებით მეტი, ვინაიდან თითო აბზაცში ზოგჯერ ათი და მეტი ამბავია ფიქსირებული). იესეს „ქორანიკონში“ 1318--1744 წწ. შუა -43 ისტორიული მინაწერია. ეს, ნაწილობრივ, იმიტაცაიხსნება, რომ იესეს მხოლოდ ქართლის თავგადასავალი აინტერესებს. მაგრამ აქაც საკმარისად დიდ სიძნეწეს იჩენს ამბების გადმოცემაში.

განსაკუთრებით საოცარია, რომ მინაწერებში სრულებით არ ჩანს სწორედ ის ეპოქა, რომელსაც თვით იესე ეკუთვნის: 1676 წლიდან ვიდრე 1744-დღე, ე. ი. 68-წლიანი პერიოდის მანძილზე მხოლოდ ორი ფაქტია აღნუსხული:

¹ ვახუშტის ისტორიის ბოლოში დართული „ქორანიკონების“ გავლენის კვალი იესეს მინაწერებში არ ჩანს.

1676 წლის გასწვრივ: „მეფე გიორგი მოზრძანდა ქართლს“.

1743—1744 წლის გასწვრივ: „მოსცეს მეფეს თეიმურაზს ქართლი და მეფეს ერეკლეს კახეთი ივლისს უღბ. ჩღმდ ქრისტეს შემდეგ“.

ასე რომ, მთლად ცარიელია ის წლები, რომლებსაც ემთხვევა იესეს დაბადება, სიყრმე, დაავადება. „ქორანიკონში“ ოდნავადაც არ ასახულა იესეს ცხოვრების აწერაში გადმოცემული თანამედროვე ისტორიული ამბების სიმდიდრე.

როგორც ვხედავთ, იესეს ხელით დაწერილი ქართლის ისტორიის მოკლე კონსპექტი საქართველოს წარსულის შესწავლის თვალსაზრისით თითქმის არავითარ ინტერესს არ წარმოადგენს. მაგრამ ამ კონსპექტს სხვა მხრივ აქვს მნიშვნელობა. დიდად საყურადღებოა თუნდაც ის ფაქტი, რომ ეახუშტის ისტორია, როგორც ამას იესეს ქრონიკა მოწმობს, არა თუ იკითხებოდა XVIII საუკუნის 60—70 წწ. ქართველ ინტელიგენტთა წრეებში, არამედ, ეტყობა, ის წაველებოდა კიდევაც და, როგორც ჩანს, გარკვეულ გავლენასაც ახდენდა მკითხველთა მსოფლმხედველობაზე. ასეთი გავლენის კვალი იგრძნობა, მაგალითად, იესეს კონსპექტის 1615—1624 წწ. გასწვრივ მიწერილ ფრაზაში: „აქეთვან იპურობდენ ქართველნი თვს თვსად და მოურავი იყო უუროსი როშელიც ქართლის ოხრება მისგან ჩანს“.

ეს ადგილი იესეს მიერ ისტორიული პიროვნების შეფასებისა და ამ პიროვნების მოღვაწეობისათვის ერთგვარი მსჯავრის დადების ცდას წარმოადგენს. უეჭველია, ეს შეფასება ეახუშტის გავლენით ხდება.

სხვათა შორის, საფიქრებელია, რომ ეახუშტის ისტორიის სტილის გავლენით იყოს დაწერილი „თავგადასავალის“ ერთი ადგილი, სახელდობრ, ომარ ხანის შემოსევის გამო გოდება:

„ვაი, ვაი, და ვაი! რამდენი ღირსნი დედანი დატყვევდენ, რამდენი მღვდელნი მოიკლენ, რამდენი სჟლნი... დაიჟოცენ, ხატნი და ჯვარნი პატიოსანნი შეიმუსრნენ!“¹.

ეს ადგილი მოგვაგონებს ეახუშტის გოდებას 1723 წ. ლეკების შემოსევის დროს მიყენებული განადგურების გამო:

„ჰი, რაოდენნი ქალწულნი განიხრწნენ და კეშმარიტნი დედანი და მოწესენი ბოროტებითა და სისხლი მართალთა დაითხია უსჯულოთაგან!“².

ოჯახური ქრონიკა

1684 წლიდან იწყება იესეს „ოჯახური ქრონიკა“. ამ წლის გასწვრივ მიწერილია: „ივლისის 25 ეფთვიმე ტფილელი დაბადებულა“ (38 v).

„თავგადასავალიდან“ ჩვენ ვიკით, რომ ეფთვიმე ტფილელი იესეს ბიძა იყო.

„ტფილელად ბიძა ჩემი ეფთვიმე ბრძანდებოდა“ (გვ. 7).

1687 წლის გასწვრივ ვკითხულობთ: „გაბრიელ დეკანოზი |დაბადებულა|“ (39 v).

1696 წლის გასწვრივ მიწერილია: დავით“ (იგულისხმება: „დავით დაბადებულა“ (40 v).

უკანასკნელ, 1698 წლის გასწვრივ აღნიშნულია იესეს მამის დაბადების ზედმიწევნითი თარიღი:

„ქ. ოსე, მამა ჩემი, დაბადებულა ამაში |ნოქემბ|რის| იზ“.

¹ „თავგადასავალი“, გვ. 136.

² ეახუშტი, საქართველოს ცხოვრება. თბ., 1913, გვ. 130.

ამ ოთხი ადამიანის: ეფთვიმი ტფილელის, გაბრიელ ღეკანოზისა, დავითის და, უკანკელ, ოსეს დაბადების აღნიშვნა ათიოდე წლის ფარგლებში, ერთმანეთის ზედმიყოფით, გვაფიქრებინებს, რომ ამ პიროვნებათ ერთმანეთთან ვიწრო ოჯახური კავშირი ჯერა ჰქონდეს. ჩვენ ვიცით, რომ ამათგან პირველი, წლოვანებით უფროსი, მეოთხესი. წლოვანებით უმცროსის, ძმა იყო. ეს უფლებას გვაძლევს ვივარაუდოთ, რომ გაბრიელ ღეკანოზიც და დავითიც ოსეს ძმები და იესეს ბიძები უნდა ყოფილიყვნენ. ეს დასკვნა ათუფრო საფუძვლიანად გვეჩვენება, რომ „თავგადასავალი“ ეფთვიმი ტფილელის გარდა, ასწიება კიდევ ერთი ბიძა იესესი, რომლის შესახებ ჩვენ მხოლოდ ის ვიცით, რომ ის ღეკანოზი ყოფილა: „ღეკანოზი, ბიძა ჩემი, თავისის შვილებით და სახლელულით ჩვენთან იღა“ (გვ. 15). ეს ღეკანოზი უნდა იყოს 1687 წ. დაბადებული გაბრიელ ღეკანოზი.

ოსეს დაბადების თარიღს თვითონ იესეს დაბადების თარიღი მისდევს და ამის შემდეგ, 1738 წ. გასწვრივ აღნუსხულია: „ქორანიკონი ესე დაეწერე ამაში“.

1741 წლის გასწვრივ: „კათლორია დაეწერე“.

1750 წლის გასწვრივ: „ნინიკა, ნინიკა დაიბადა მარტს კ-ბ“. სახელი „ნინიკა“ ანუ „ნინია“ ერთგან „თავგადასავალი“ არის მოხსენიებული: „ელისაბედის დაბადება ნინიას ჭრწილის შემდეგ იყო“ (გვ. 60), აღნიშნავს პუნქტუალური იესე, რომელიც „ნინიას ჭრწილის“ ამბავს იქვე, მომდევნო აპზაცში გვიამბობს. „ქორანიკონს 455, იანვარს, ჭრწიტეს აქეთ 1767 ინება ყოვლად ძლიერმან ღმერთმან იოანე ჩემს ძმას ცოლი მოგვგავა...“ (გვ. 61). ცხადია, რომ სახელი „ნინია—ნინიკა“ წარმოადგენს იოანეს კნინობით სახელს. ეს მით უფრო უეჭველია, რომ 1750 წლის, ე. ი. 438 „ქორანიკონის“ თარიღს ქვეშ „თავგადასავალი“ (გვ. 20) და „ქორანიკონშია“ აღნიშნულია იოანე ოსეს ძის დაბადების ფაქტი. განსხვავება მხოლოდ ის არის, რომ ქორანიკონი მეტის ზედმიწევნილობით აღნიშნავს იოანეს დაბადების თარიღს.

1753 წლის გასწვრივ იესე აღნიშნავს: „მოლარეთხუცობა მიბოდეს“. ამის მომდევნო საოჯახო ამბავი იესეს მამის—ოსეს—გარდაცვალება არის 1758 წლის აგვისტოს 14.

შემდგომი—1759 წლიდან იესეს უფროსი შვილის—ოსეს დაბადების თარიღით იწყება თორმეტამდე „პაწაწას“ გაჩენის ნუსხა: „ზაზა პაწაწა“, „გიორგი პაწაწა“, „პაწაწა ღმიტრი“, „პაწაწა ელისაბედ“, „პაწაწა დათუა“ და სხვ.

ანდერძში ნაჩვენები თარიღები და „ქორანიკონის“ მოწმობა თითქმის მუდამ ემთხვევა და აესებს ერთმანეთს.

გაურკვეველია მხოლოდ:

I. ბარძიმ და ელენეს დაბადების დღე. „ქორანიკონით“ ეს ტყუბები 1775 წლის მარტის 29-ს დაბადებულან. „თავგადასავალით“ კი 1775 წლის მარტის 20 (გვ. 87). საუბრადგობაა, რომ 90 გვერდზე (ს. კაკაბაძის გამოცემა) იესე თვითონ ასწორებს ამ თარიღს და სხვა, მესამე, ვარიანტს სწერს „...ქორანიკონს“ 463... მარტს 13, აქ უნდა ბარძიმისა და ელენეს დაბადება“.

II. „ქორანიკონში“ არ მოიპოვება ცნობა 1783 წელს ანასტასიას დაბადების შესახებ (ნ. „თავგადასავალი“, გვ. 127).

III. იესეს ხელით ნაწერი ნუსხის უკანასკნელი ცნობა არის 1781 წ. ისიდორეს მოხსენიება: „ისიდორე თებერვალს || ისიდორე“. ისიდორე. იესეს ერთ-ერთი ყმა, „თავგადასავალით“ „დაქლერქდა“ და მოკვდა არა 1781, არამედ 1782 წ. (გვ. 125).

ინსა ოსნს ძის გარდაცვალების თარიღი

„წელთა მრიცხველობად არა მცალს მე,
არცა ეამთა ამბავნი მეძიებიან მე“ („თავგადასავალი“, გვ. 21).

ოსეს იესეს ცხოვრების მიმართება უაღრესად ევოცენტრულია. იესე მუდამ შეგნებულად იმიჯნება ყოველივე საზოგადოებრივისაგან და ცდილობს ჩაიკეტოს მარტოოდნ პირად ინტერესებში.

ყოველი ისტორიული „წილისლეა“ მას ერთნაირ ნებივრობად, გაუმართლებელ დროს დაკარგვად მიაჩნია: „რად მინდა ამის წერა!“ (გვ. 113), „რას ვაქნე ამ ამბებსა!“ (გვ. 121) აღშფოთებით შემოსძახებს ხოლმე თავის თავს იესე ასეთ შემთხვევაში და ერთგან თავს მით ინუგეშებს, რომ ეგების მის შვილებს გამოადგეს ეს ამბები (გვ. 113).

საბედნიეროდ, „კალმისა აფრა თვით აიძულებს“ ამ ნიჭიერ ადამიანს კერძო ცხოვრების აწერაში ისტორიული ამბების შთაწერად და, მიუხედავად საქვეყნო ამბების შეგნებულად უგულვებელყოფისა, იესეს „თავგადასავალი“ XVIII საუკუნის ისტორიისათვის შესანიშნავ წყაროდ ხდება.

ეს იმიტომ, რომ სინამდვილეში არ არსებობს გარდუვალი მიჯნა საზოგადო და კერძო ცხოვრებას შუა. ყოველი კერძო პიროვნების ცხოვრება, აუცილებლობის ძალით, ისტორიული ქსელის გარემოცვაში იშლება. აი იმიტომ ვერ აღწევს თავს იესე საზოგადოებრივი ვითარების ასახვას. კერძო ამბებში ჩაკეტვა განსაკუთრებით ძნელ ამოცანას წარმოადგენს სწორედ იესესთვის, ვინაიდან მისი ცხოვრება დაბადებიდან ვიდრე აღსასრულამდე განზომილია მძაფრი ისტორიული ბედუქულმართობით. წინააღმდეგ მისი პირადი სურვილისა, ისტორია ნიადაგ კვალდაკვალ სდევს მას და მოქმედობს მისი პატარა, პირადი მიზნების წარმატებასა თუ მარცხზე. იგივე ისტორია განსაზღვრავს იესეს დაბადების პირობებს და მისი გარდაცვალების საბაბსაც.

მოვიგონოთ იესეს „თავგადასავალის“ დასაწყისი:

„...და მე უბადრუკი მუნ დავიბადე საჯავახიანოსა მთასა შინა; ლეკთაგან დახიზნულთა ერთა შინა“.

და გავეცნოთ იესეს გარდაცვალების ამბავს, მისი „ქორანიკონის“ ერთ-ერთ მინაწერზე აღბეჭდილს.

„თავგადასავლიდან“ ვიცით, რომ 1784 წლის ღვინობისთვიდან, როცა იესეს ოჯახს „საჯადი შემოუდგა“ (გვ. 130), სიკვდილი იესესთვის ხელშესახებ, სულ ახლო მომავალში აღსასრულებელ აქტად გადაიქცევა.

ამ დროიდან იესე არაერთგზის იძლევა განკარგულებებს: დასაფლავების, ვალების გადახდის, ქალების დათხოვებისა და მისი გარდაცვალების შემდეგ სისრულეში მოსაყვან სხვა საურაგის შესახებ (გვ. 130, 131, 134—135).

1786 წლის აგვისტოს 9-ს იესე თავისი ანდერძის უკანასკნელ სტრიქონებს სწერს. ამ დღეს იგი მიემგზავრება გაქცეული ოსეს მოსაყვანად.

სამოც წლამდის მიღწეული პირგადახდილი იესე „რუსის მიზეზით ქართველების დიდად მოძულე“, დღემდის უნახავ „არეულ ქვეყნებში“ მიდის. ის ცხადად გრძნობს არა თუ სიკვდილის შესაძლებლობას და მოსალოდნელობას, არამედ აუცილებლობასაც. შეიძლება ითქვას, რომ იესე სასიკვდილოდ მიემგზავრება:

„რა ვიცი ჩემი სიკუდილი რით იქნება, სწერს ის, — თუ მტრით მოჰხდება, ხომ ყველა დაიკარგება და თუ დღით მოჰხდება, რაც დამრჩება, თქვენ იცით. ქალების მოვალეს ნუ დამავლებთ.“

ოჰანე, ჩემო შვილო, შენ იცი. ჩემს სულს შენ გაბარებ. როგორც მიქირდეს, ისე მომიარე, ღვთის გულისათვის.

მშვიდობით, შეიღწო, მშვიდობით, მოყვასნო, მშვიდობით მწყალობელნო. ქრისტემ შეგვიბრძო სასუფეველში“.

ასე სწერს იესე 1786 წლის 9 აგვისტოს.

ხოლო მისი „ქორანიონის“ 49 ფ. ამავე 1786 წლის გასწვრივ, მისი საიშედო ძმისა და „შვილის“—იოანეს ხელით ჩაწერილია:

„აჲ, ვამე, ძმა და მამა და რავედენ რა ჩემთვის მსაჯული იესე მიიცვალა და მოკუდა ლუთავან. აგვისტოს ია. წლისა 50“.

ამგვარად, იესე, დაბადებული 1728 წლის ნოემბრის 10-ს „ლეკთავან დახიზნულთა ჟთა შორის“ 58 წლის შემდეგ ლეკთავან პოულობს სიკვდილს.

კაცი, რომელსაც ცხოვრების ერთადერთ მიზნად „მეუღროებით ყოფა“ და ოჯახური კეთილდღეობა აქვს დასახული, ლეკების ტყვეობით განგმირული განუტყევებს მღელვარებითა და ზრუნვით დაქანცულ სულს.

ამ შესანიშნავი ადამიანის ბედზე არანაკლებ ტრაგიკული ჩანს მისი ხელით ნაწერი „ქორანიონის“ ბედი. ხელნაწერის უკანასკნელ (56 v) გვერდზე, უცხო ადამიანის მსხვილი მუდრული ხელით მიწერილია¹:

„1795 წელს, ოდეს ტფილისი[ი] ალაოხრა ხოჯამ, მაშინ დატყვევებულ იყო ეს პასხალია და სპარსეთით მოეტანათ ასტრახანს. და მას ეამსა შინა მე, მდაბალი ეპისკოპოსი გრიგოლ ხარკუშნელი, ასტრახანს ესცხოვრებდი და მოვიყიდე ეს პასხალია და ვაჩუქე ჩემს დისწულს გრიგოლ დიაკონს. ჩემად მოსახსენებლად“.

როგორის მკერამეტყველებით გვიხატავს ქვეყნის ბედ-იღბალს შემთხვევით ისევ საქართველოში დაბრუნებული პატარა ხელნაწერის ბედი და კიდევ უმეტეს—მისი დამწერის დაბადებისა, მღელვარებით საესე ცხოვრების და საბედისწერო აღსასრულის უტყუარი ამბები.

¹ ხარკუშნელის ამ მინაწერის მდებარეობა მოწმობს, რომ 1795 წლამდის იესეს „ქორანიონი“ ცალკე ხელნაწერი ყოფილა და მხოლოდ ამ წლის შემდეგ მოუთავსებიათ ყდაში A 637-ის დანარჩენ ორ ხელნაწერთან ერთად.

ბ ე მ ს ბ ე ბ ი

ანდერძი

ეს წიგნი ოსეს ძის იესესია. ვინც
მოიპაროს, სიონი გაუწყურეს. ქ'ს უკვ
მოვეყე მარტს იე. ზარაფიანთას¹.

გავათავე აგვისტოს ქ'ეს ოკვ².

ქ. ესე გულად იხვენ მეძიებელო: რ' ესე მოკადრაკ-
ული მარხვისა დამდეგსა დანიშნავს და ისე ბოლოდ
კერძოდ ქორაკონი რ'შე ქართულია, ისი აღების
ლამესა. ორიე რა დასრულდება, თავსაე მოჰყეება³.

ქ. ეს ქორანიკონი ჩემმა ემბაზით აღმომქუმე-
ლმა—მიშინ მართლ მაღიდებელი იყო სამე—,
ვახტანგ ორბელიანმა მოიტანა რუსეთით და მამა
ჩემმა—ოსემ ინება ამისი გარდმოწერა. რიცხვი
ნულით იყო. მე არ ვიცოდი ნულა. დიად
ყმაწვილი ვიყავ თერთმეტის წლისა. იოსებ
გვის ამილაბორს ახლდა, რომელიც შემდგომად კათალიკოზ
იქმნა—მე ბანგუასთან ვიყავი—. იგი მითარგმნიდა
და ვსწერდი. თერთმეტის წლისა⁴ ვჯანვლე-
ვდი და ვსწერდი. დაუსრულებელია: რა რომ
გათავედება, თავსაე მოჰყეება.

იესე ოსეს ძის შინაწერები

იესე ვრიცხავ. თქვენც იხილეთ⁵ (2 რ).

1318

ბწყინვალე (!) გიორგი, მეფე სრულიად საქართველოსი, ძის ძე დიმიტრი თავ დაღე-
ბულისა, ოა მეფე ქართლს [მეფედ დაჯდა] (1 ვ).

¹ ეს სამი სტრიქონი ერთმანეთზე მიყოლებით არის დაწერილი, თავში.

² ეს მეფოზე სტრიქონი ქვემოთ სწერია, თითქმის შუა ადგილას. აქამდის ნუსხური ხელით არის
ნაწერი ანდერძი, ამის ქვემოთ—შხედრულით.

³ ეს უკანასკნელი ფრაზა უფრო მკრთალი მელნით სწერია, აჩქარებული ხელით.

⁴ 1728 წ. ნოემბერში დაბადებული იესე 1738 წ. აგვისტოში ათი წლისაც ვერ იქნებოდა.

⁵ მარჯვენა ნაპირზე, ზემოთ, პირველი წლის (1314) გასწვრივი.

1346

ბწყინვაილე[!] გიორგის ძე დავით მეფედ[დაჯდა] (5 v)

1360

[დაჯდა] დავითის ძე დიდი ბაგრატ. ამან გაჰყარა ბარათიან[ნი] (6 v)
მოვიდა ლანგ თემურ.

პირველი მოსულა ლანგ თემურისა (7 r)

1395

დაჯდა ძე მისი [!] გიორგი. ამის ზე ზუთჯერ მოვიდა ლანგი (10 v)

1414

დაჯდა ძე მისი ალექსანდრე, მცხეთის აღმშენებელი (14 v).

1442

დაჯდა ძე მისი ვახტანგ (14 v)

1445

დაჯდა ძმა მისი გიორგი. ამის ზე იყო აღბულა, რომელმან სამართალი დაწერა. და
ქსტანტიპოლე აიღეს (15 v).

აქ აიღეს კოსტანტიპოლე (16 r) (მარჯვენა ნაპირზე)

1469

კოსტანტ[ინე]¹, ძე გიორგისა, მეფედ [დაჯდა] (17 v)
იესე ვრიცხავ² (18 r მარჯვენა არშიაზე)

1477

[დაიპყრა იმერეთი კოსტანტინე]³ (18 v)

1478

უზუნ ასან ყვენმა მოარბივა ქართლი და მოკვდა (18 v)

1496

გამორნდა შანსმა[ი]ლ

ყრმა ვიყავ. აქ ამრევია. ლეთის გულისათვის გამართეთ⁴ (20 v)

1505

დაჯდა ძე მეფის კოსტანტინესა, დავით, მეფედ (21 v)

1513

სიკვდილი აფგიორგისა მტკერის ციხეს და დაპყრობა კახეთისა დავითისაგან (21 v)

1518

მოსლეა ქართლს შაჰ ისმაილისა. გამარჯვება და აღწოცა ქართველთა. აღება ტფილი-
სსა. მოწყვეტა ყოველთა. გაძ[ა]რცვა ყოვლად წმიდის ხატისა და შთადგება მტკეარსა.
იღწენება საეშმაკოსა მეჩიტისა ჯიდის ყურსა (22 v).

¹ ზედრულად.

² მედრულად.

³ გადახაზულია.

⁴ ამ ადგილას, რე ქორანიკონის გასწვრივ, რე, რეა, რე² და მომდევნონი ამოშლილი და შესწო-
ბულია: რე-დან (1502)—სიგ-მდე (1525).

1520

გაემარჯვა მეფეს ლეონს მეფეს დაეითზე. დაიპყრა კახეთი ლეონ. გურგიელმან შერია ორნივე (23 v)

1523¹

დაჯდა შაჰთამაზ (22 v)

1524

ოვით მეფე დავით შემონაზუნდა. პირველ აღიღო ტფილისი და აღჯაყალა. და მერბე ძინასა ოვისსა შეჭვედრა ქართლი, გიორგის (22 v)

1526

აქ მოსწერა სულტან სულეიმან სამთა მეფეთა: იეროსალიმის გამოცხნა. წარვიდნენ სიხარულით და დანჯნენს იეროსალიმი. და მაშინ მოსცა საფლავი ქრისტესი და გოლგოთა ქართველთა (23 v)

1534

დაუტევა ამინცა [!] მეფობა. იქმნა მონაზონ და ყო მეფედ ძმის წული თვისი ლუარსაბ. დავით მეფის ძე (23 v)

1536

მოვიდა შაჰთამაზ. მოწვა ტფილისი და დაიპყრ[ა] ციხე (24 v)

1539

ლუარსაბ აღიღო ტფილისი (24 v)

1548

შაჰთამაზ აღიღო ტფილისი. ბირთვისი ვერ აღიღო. მოატყუა, ეფიცა და ყალნი უყო ატენის ციხე [!] და მეფის ლუარსაბის დედა წარიყვანა (25 v)

1558

სიკვდილი დიდის ლუარსაბისა და მეფობა ძისა მისისა სვამონისი (26 v)

1567

აქ დაუთ ხან გაათორდა. მისცა [ყვენმა] ქართლი, მარა [!] ვერ დაიპირა (27 v)

1569

ყორდანაშვილის მიზეზით შეიპყრეს მეფე სვიმონ (27 v)

1576

მოკვდა შაჰ თამაზ. დაჯდა ძე მისი შა ისმაილ (28 v)

1577

მოკლეს სუნობისათვის ესე და დასვეს ძმა ამისი შაჰხუდაბანდ ბრმა. ამან გამოგზავნა სვიმონ მეფე ქართლს. ოსმალთ ეპყრათ ქართლი. გაყარა სვიმონ (28 v).

1586

შაჰ ხუდაბანდ შეიპყრეს სპარსთა და დასვეს ძე მისი შაჰაზ მ წლისა (29 v).

1588

დაიპყრა იმერეთი მეფემ სვიმონ (29 v)

¹ თავდაპირველად აქ ჩაყდ ყოფილა დაწერილი, შემდეგ დ გადაუსწორებიათ გ-თ.

² საყურადღებოა რომ „თავდადასავალში“ მრავალ ადგილას ხმარებული „მარა“ აქაც გვხვდება.

1600

შეიყრეს ოსმალთ მეფე სვმონ. დაჯდა ძე მისი გიორგი (30 v)

1603

მოკ[ვ]და მეფე გიორგი. დაჯდა ძე მისი ლუარსაბ (30 v)

1615

მოვიდა შაჰაბაზ. დაიპყრა ქართლი და წაიყვანა ლუარსაბ და აწამა (32 v)

1624

აქეთგან¹ იპყრობდენ ქართველნი თვს თვსად და მოურაეი იყო უფროსი. რომელიც ქართლის ოჯრება მისგან ჩანს (32 v)

1628

მოკ[ვ]და შა[ჰ]აბაზ. დაჯდა ძე მისი შაჰსეფი (33 v)

1634

მოსცა [შაჰსეფი] ქართლი როსტომ მეფეს (33 v)

1642

მოკვდა შა სეფი. დაჯდა შააბაზ მცირე (34 v)

1659

[!] მოკვდა როსტომ. დაჯდა მეფე შაჰნაეაზ (36 v)
მოკლეს ზაალ ერისთავი².

1663

[!] მოსლვა შეფის ერეკლეს რუსეთით (36 v)

1676

მეფე გიორგი მობრძანდა ქართს[!] (38 v)

1684

ეთფიმიე ტფილელი დაბადებულა იელისს კ'ე (38 v)³

1687

ქ. გაბრიელ დეიან'ზი [დაბადებულა] (39 v)

1688

მოსცეს მეფეს ერეკლეს ქართლი (39 v)

1696

ქ. დავით [დაბადებულა] (40 v)

1698

* ქ. ოსე. მამა ჩემი, დაბადებულა ამაში [ნო]ემბ... იზ (40 v)

1728

ოსეს იესე აქ დაბადებულა. ქ. ამაში. || ოსეს იესეს შობა.
ნოემბრის ი⁴. (43 v—44 r)

¹ სიტყვა „აქეთგან“ ზემოთ არის დაწერილი, მოშორებით, 1615 წლის უჯრასთან მიწერილი ტექსტის გაგრძელების სახით. დანარჩენი ტექსტი იწყება 1622 წლ. უჯრასთან, თავდება 1624 წლის უჯრასთან.

² გაურკვეველია—რომელ წელს მიეწერება ზაალ ერისთავის მოკვლის ამბავი.

³ ამ მინაწერიდან მხედრული ხელით იწერება მინაწერები.

⁴ „ნოემბრისი“ ევრტიკალურად სწერია. მეორე ნახევარი ამ მინაწერისა მოთავსებულია 44 r-ს მარჯვენა არშიახე, შეტომით 1729 წლის გასწერით.

- 1738
ქორანიკონი ესე დაეწერე ამაში (44 v)
- 1741
კათილორია დაეწერე (44 v)
- 1744
მოსცეს მეფეს თეიმურაზს ქართლი და მეფეს ერეკლეს კახეთი. იელისს უღბ (44 v)
- 1750
ნინიაკა || ნინიაკა დაიბადა მარტს კბ (45 v—46 r)
- 1753
მოლარეთხუცობა მიბოძეს (45 v)
- 1758
ოსე, მამა ჩემი მიიკვალა, აგვისტოს იდ. წლისა: ა სამი თვე უკლდა (46 v)
- 1759
ჩემი ოსე (46 v)
- 1761
ქ. ზაზა პაწაწა. ოკლონბერს იმ (46 v)
- 1763
გიორგი პაწაწა [ნო]ენბერს ზ (46 v)
- 1765
პაწაწა დიმიტრი. მაისს იე || დიმიტრი დაიბადა მაისს იე (47 v ·· 48 r)
- 1767
პაწაწა ელისაბედ. თებერვლის ივ. || პაწაწა ქალი (47 v—48 r)
- 1768
პაწაწა დათუა აგვისტოს კბ || დათუა აგვისტოს კბ (47 v—48 r)
- 1770
პაწაწა ბაბაღე დაიბადა ქრისტეს შობის დ || ჟამნობა (47 v—48 r)
- 1772
ქ. პაწაწა ბიჭი ოკლონბერს ზ || ამირან დაიბადა (47 v—48 r)
- 1773
ნისტორ ოკლონბერს კზ (47 v)
- 1775
ქ. ბარძიმ და ელენე მარტს კთ || ლუკა ოკლონბერს იმ (48 v—49 r)
- 1776
მინა ქრისტეს შობის დ
- 1779
დარეჯან ოკლონბერს [?]
- 1781
ისიდორე თებერვალს || ისიდორე

იოანე ოსეს ძის ზელით

1786

აქ, ეამე, ძმა და მამა და რადენ რა ჩემთვის, მსაჯული იესე მიიკვალა და მოკწ. და ლეკთაგან. აგვისტოს ია. წლისა იმ.

1788

აქ კათალიკოსი ანტონი მიიტკვალა, საქართველოს მნათობი. თებერვარს კთ, გ ეამსა ლამისასა.

გრიგოლ ხარჭაშენლის (ხეფაშვილის) ხელით¹

1735

ჩღ 35[!] სეფაშვილი გრიგოლ ხარჭაშენლი აქ დაიბადა სეკედემბერს კმ (44 v—45 r) აქ მოვიდა თამას ხანი ტფილისს (45 v)

1747

აქ მოკლეს თამას ხან (45 v)

1749

ამ წელს თამაზ მოურავი გა[ა]გდო მეფემ ერეკლემ რუსეთს და ძმა მისი ალავერ-ღელიც თან გაყვა თავის ძმას. ერთმანეთი დიდად უყვარდათ, მარ[ჩ]ბივნი იყვნენ.

1793

ისევ მოვიდა ალავერღელი ნიკოლოზ რუსეთით, რომელსაც რუსნი მართალს უწოდ-
[ღენ და თუშაა [!] ჭს წლისა და მიიღო თვისივე სამწყსო და მიიტკვალა კეთილად
და კეთილმრაცლობით ჩღფე, აპრილის 8-ე, რომელიც იყო წლისა 1181 წლისა [!], ერთის
თვისა და 11 დღისა, ტფილისით ალავერდს მიღებულ არს და დაფლულ (48 v—49 r)

1795

აქ ტფილისი წარტყვენა ხოჯა ხანმა. ო რუსეთის იმპერატორიამ გაუსივა დიდი
ჯარი და ხოჯა დაიშალა თე[ი]რანში.

მეორეს წელს მოკლეს ხოჯა ხანი შუშის სამმა თავისმა მსახურმა, რომელიც ითარ-
გმინება საამებამ მოკლა (50 v—51 r)

1798

სანატრელი მეფე ირაკლი მეორე მიიტკვალა წლისა სამეოცდა ათ სამეტისა, ქართულს
ქს ჟმე [!], იანერის ია. დღესა ორშაბათსა. განთიადის ეამს. ქრისტეს აქეთ ჩღფე (49 v).
1795 წელს, ოდეს ტფილის[ი] ალაოხრა ხოჯამ, მაშინ დატყვევებულ იყო ეს პასხალია და
სარსებით მოეტანათ ასტრახანს. და მას ეამსა შინა მე, მდაბალი ეპისკოპოსი გრიგოლ
ხარჭაშენლი ასტრახანს ვსტხოვრობდი [!] და მოვიყიდე ეს პასხალია და ვაჩუქე ჩემს დის
წულს, გრიგოლ დიაკონს, ჩემად მოაახსენებელად (56 v).

¹ ხარჭაშენლის მინაწერები დაწერილია მეტად მკრთალი, მოციფილო მელნით, უღამაზო ხელით, ზეტეს ნაწილად—მხედრულით, ხშირად—ნარვეით, მხედრულ-ნუსხურიით.

სთხოვა ჩაებარებია თბილისი, რომელიც ორმოც წელს, დაახლოებით, თვით ხალხის ხელში იყო. მათი (თბილისელების) ხელმწიფეები იყო ჯგუფი ხალხისა, სახელად „ჯაფარის გვარი“ (ან „ჯაფარის სახლი“), რომელსაც ორას წელს ეპყრო ბატონობა და შემდეგ მოისპო და გამგებლობა თვით ხალხს ჩაუვარდა ხელში. ყოველ თვე თვითთელი [ამ ხალხიდან] იღებდა ხელში [გამგებლობას] და ასე გაატარეს ორმოცი წელიწადი».

იბნ ალ-აზრაქ ალ-ფარეჟი, რომელსაც ასეთი საყურადღებო ცნობა მოეპოვება თბილისის შესახებ, დაბადებულია ჰიჯრის 510 (=1116) წელს მაჰმადწარიკინში¹. მას ბევრი უმოგზაურნია სირიაში, სამჯერ ყოფილა ბაღდადში, 1153 წ. საქართველოშიც ჩამოსულა მეფის დემეტრე პირველის კარზე სტუმრად. 1158 წ. ფარეჟი ხლათშია, ხოლო 1166 წ. ის ერთი საქველმოქმედო ორგანიზაციის ხელმძღვანელია ყოფილა მაჰმადწარიკინში. შემდეგ წელს მას უკვე დამასკოში ვხვდებით. 1170 წ. ის სამშობლოში დაბრუნებულია, მაგრამ 1175 წ. ისევ წასულა ხლათში. როდის გარდაიცვალა ეს ისტორიკოსი-მოგზაური-ცნობილი არ არის, ხოლო 1175 წ. ის ცოცხალი ყოფილა. თავისი შრომა, „მაჰმადწარიკინის ისტორია“ ფარეჟის ჰიჯრის 560 (=1165) წ. დაუწერია. ბრიტანეთის მუზეუმში დატულია ორი ხელნაწერი ამ შრომისა, ერთი (Or 5.803) თითქმის სრული, ჰიჯრის 572 (=1176/77) წ. გადაწერილი, მეორე (Or 6.310)—უფრო ძველი, ჰიჯრის 560 (=1164/65), მაგრამ ფრაგმენტალური. ფარეჟის ნაშრომით უსარგებლნია არა ერთს არამედ ისტორიკოსს, მათ შორის იბნ ალ-კალანისის, რომელსაც ვრცელი ადგილები გადმოუღია მისგან თავის „ღამასკოსის ისტორიაში“².

ქ. მაჰმადწარიკინის შესახები სამი არაბული საისტორიო ძეგლის აღწერის დროს, რომელთაგანაც ერთი ფარეჟის „ისტორიაა“, Amedroz-ი გადმოგვეცემს უფრო დაწერილებით ცნობებს ჩვენი ავტორისა და მისი შრომის შესახებ³.

„მაჰმადწარიკინის ისტორიაში“ ფარეჟი გვიამბობს თბილისის ალემის შესახებ დავით აღმაშენებლის მიერ 515 (=1121/22) წ. ნეჯმ ოდ-დინ ალ-ლაზის და მისი მუსლიმანი მოკავშირეების დამარცხების შემდეგ ქალაქ გარეთ გამართულ ბრძოლაში⁴ და აღნიშნავს, რომ მაშინ ქართველების მიერ ტყვედ წაყვანილი მუსლიმანები ახლაც ტყვეობაში არიანო. ავტორს უნახავს ამ დიდი ბრძოლის ველი, როცა მიემგზავებოდა თბილისში 548 წ. დემეტრე მეფის კარზე. შემდეგ ფარეჟი მოგვითხრობს, რომ ის თან ახლდა მეფეს, როცა უქანასწელი თავის სამეფოს მოსაველად გაემგზავრა. ეს მგზავრობა 70 დღეზე მეტ ხანს გაგრძელბულა. მათ გაუვლიათ აბლანი (უნდა იყოს, ალბათ, ალბანი), დარუბანდი და გადასულან აფხაზეთში. აქ ისინი გაჩერებულან ციხეში, რომელშიც, მეფის სიტყვით, იმყოფებოდა ერთი ტყვე ილ-ლაზის ლაშქრიდან. ფარეჟის გადაწყვეტილი ჰქონია ენახა მეორე დღეს ეს ტყვე და გაეყო მისი ვინაობა, მაგრამ იმ ღამეს მოსულა რაღაც ამბავი არეულობის შესახებ, რის გამოც მეფე და მისი სტუმარი იძულებული ყოფილან მოულოდნელად გასულიყვნენ ციხიდან. ამ გარემოებას ხელი შეუშლია ჩვენი ავტორისათვის ენახულა ტყვე.

თავის შრომაში ფარეჟის აღნიშნული ჰქონია ის დადგენილებები და კანონები, რომლებიც მისი დროის თბილისის მაჰმადიანებს ეხებოდა. ამ კანონებს ის ახასიათებს, როგორც არაჩვეულებრივ ხელსაყრელს და შენიშნავს, რომ 548 (=1153/54) წელს ისინი ისევ

¹ Prof. Dr. C. Brockelmann, GAL, I Supplementband, გვ. 569.

² ქვესწავი თაფრის მითითებული აქვს ამ შრომაზე, როცა თბილისის შესახებ ცნობა მოჰყავს. *گمان گمان*, III, გვ. 75, შენ. 2.

³ Three Arabic Mss. on the History of the City of Mayyafariqin, by H. F. Amedroz—JRS 1902, გვ. 725.

⁴ დიდგორის ბრძოლა, როცა დავით აღმაშენებელმა სასტიკად დაამარცხა ორთუქიდ ნეჯმ ად-დინ ილ-ლაზისა და მისი მოკავშირეების შეერთებული ლაშქარი.

ბლაში იყო. ავტორს თბილისში ყოფნის დროს თვით უნახავს მეფე დემეტრე რომ პარსევე დღეს შესულა მიზგითში და დაუკავებია თავისი ალაგი მალალ სკამზე ხატობის პირისპირ. მიზგითის დატოვებისას მეფეს 200 დინარი შეუწირავს მისთვის. მეფე დემეტრეს მოპყრობა მეცნიერებისა და კეთილსათნოების ხალხთან მოკრძალებული და გულუბრყვი ყოფილა. ფარაბი შეხვედრია მუსლიმანებს, რომელთაც მეფე ისეთი პარტიისციემით ეჭვოდა თურმე, რომ ასეთს მოპყრობას ისინი ბაღდადშიც (ე. ი. ხალიფას სატახტო ქალაქშიც) ვერ იხილავდნენო.

ფარაბის აქ ნაამბობი ჰქონია დავით აღმაშენებელისა და იმ შეღავათების შესახებ, რომელიც დიდმა მეფემ უწყალობა თბილისელ მუსლიმანებს ქალაქის აღების შემდეგ. ამ შეღავათებს ჩვენ ვიცნობთ სიბთ იბნ ალ-ჯაუზის და ალ-ყაანის ნაწარმოებებიდან, რომელთაც უხვად უსარგებლობით ფარაბის ნაშრომით¹.

მას შემდეგ, ამბობს ფარაბი, რაც ქალაქი აღებული იქნა იერიშით და 3 დღის განმავლობაში განიცდიდა ძარცვას, დავითმა აღუთქვა მცხოვრებთ მფარველობა და კარგი მოპყრობაო. მან გაათავისუფლა ისინი იმ წლის სხვადასხვა გადასახადისაგან და მუსლიმანთა თხოვნით ბრძანა, რომ მათ უბანში არავინ დაჰქლას ღორი. დავითმა მოსკრა ფული, რომლის ერთ მხარეზე ეწერა ხალიფასა და სულტნის სახელები, მეორეზე—ალლაჰისა და მოციქულის, ხოლო კიდზე—(on the border)—თვით მისი, დავითის, სახელიო². მეფეს განუცხადებია აგრეთვე, რომ არ გაუწევს მფარველობას იმას, ვინც შეაწუხებს და დასაჯრავს მუსლიმანსო. მას მიუნიჭებია მაჰმადიანებისათვის უფლება თავისუფლად ლოცვისა და ლოცვისათვის მოწოდებისა, აგრეთვე ხუტბას (ლოცვის) თქმისა, მაგრამ მხოლოდ ხალიფასა და სულტნისათვის (და არა სხვა რომელიმე მუსლიმან ხელმწიფისათვის). დავითის მიერ აკრძალული ყოფილა ქართველისათვის, სომხისა და ებრაელისათვის თბილისში „ის-მიალის“ (შეიძლება სპეციალურად მუსლიმანთათვის განკუთვნილ) აბანოში შესვლა. მას დაუწესებია თავის სასარგებლოდ (to himself ساح) ყოველწლიური გადასახადი ქართველებისათვის—5, ებრაელებისათვის—4 და მუსლიმანთათვის—3 დინარს ოდენობით. აქ ფარაბის მოუყვანია ერთი მაგალითი, რომელიდანაც ჩანს, რომ თვით მაჰმადიანი ხელმწიფენი სრულებით არ ყოფილან დავით აღმაშენებელივით სხვა სარწმუნოების მქონე ხალხის შემწუნარებელი.

დემეტრე მეფესთან ერთად საქართველოს მოვლის დროს ფარაბის გაუგია ილ-ღაზის³ გარდაცვალების შესახებ 548 (=1153/54) წელს; ის ამბობს, რომ როცა დარუბანდის ახლოს ვიყავით 549 წლის მოპარემის თვეშიო, მეფემ მომიხმო და მითხრა—შენი ბატონი გარდაცვლილა და ეს ამბავი ეს-ეს არის მივიღეო.

თავის ქვეყანაში ფარაბი ბერძენთა ტერიტორიით დაბრუნებულა. 558 (=1162/63) წ. ის ხლათში ყოფილა, როცა იქ მოსულა ამბავი მუსლიმან ხელმწიფეთა კოალიციის მიერ (Shāh Arman, the Saljūq Arslān Shāh of Irāq, Shams al-Din Ildigiz of Adharbājān, and Fakhr al-Din of Arran) საქართველოს მეფის დამარცხების შესახებ⁴. მეფე გაქცეულა ერთს ხშირი ტყით დაფარულ კუთხეში, რომელიც 3 დღის სავალით არის დამორჩეული (თბილისს?) და რომელსაც მე ვიცნობ 549 წ. მოგზაურობიდანო, გვიამბობს ჩვენი ავტორი. ხლათი დიდ სიხარულს მოუტაცეს ამ გამარჯვების ამბის გაგონებაზე და 300 ხარიც კი დაუტლავთ ღარიბთათვის დასარგებლად. ხლათში ყოფილა აგრეთვე ფარაბი, როცა 571

¹ იხ. Brossset, Histoire... Additions et éclaircissement, p.p. 240, 242.

² ამ მნიშვნელოვან ცნობას Amedroz-ი ურთავს მითითებას ვ. ლანგლას ნაშრომზე: Suites Monétaires de la Géorgie, p. 45, Paris, რომელიც მე, სამწუხაროდ, ვერ ვიპოვე.

³ კუბო ად-დინ ილ-ღაზი, მარდინის ბატონი (С. Шан-Пыза, Мусульманские дьявасты, გვ. 141).

⁴ ათაბაგ ილიღიზის შემოსევა საქართველოში 1163 წ., როცა გიორგი III დაშქარმა დამარცხება განიცადა. იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, II, გვ. 560.

(=1175/76) წელს გაუგვია ქართველებთან წარმატებით დამთავრებული მეორე ომის შესახებ¹.

ასეთია, მოკლედ, ცნობები. რომელთაც ჩვენ ფარიკის შესახებ ვეკიბულობთ Amedroz-ის ზემოთ ხსენებულ წერილში. ხელნაწერის მიმოხილვაში ავტორი, რასაკვირველია, ვერ გადმოსცემდა ყველაფერს იმას, რაც ჩვენთვის არის საინტერესო და რაც საქართველოს ისტორიას შეეხება. ქ. მაჰმადფარიკინის ისტორიკოსს, რომელსაც მოვლილი ჰქონდა წინააზიის დიდი კულტურული და პოლიტიკური ცენტრები, თავის თვალთ შიქონდა ნახული არა მარტო თბილისი და საქართველოს მეფის კარი, არამედ მთელი საქართველო თითქმის (თუმცა გავლით, მეფესთან ერთად მოგზაურობის დროს), რასაკვირველია, ბევრი მნიშვნელოვანი ცნობის მოწოდება შეეძლო ჩვენი ქვეყნის შესახებ. განსაკუთრებული ინტერესი ექნება მის მოთხრობას დემეტრე მეფის შესახებ, რომლის ცხოვრება და თავგადასავალი, — როგორც განსჯენებული აქად. ივ. ჯაფახიშვილი ამბობს², — „საიდუმლოებით არის მოცული, ხოლო მოღვაწეობის შესახებ ძალიან ცოტა რამ ვიცით“. საქართველოს მეფის ოჯახში მამისა და უფროს ვაჟს შორის დატრიალებული ამბები ახლად გავრავილი იქნებოდა, როცა ფარიკი თბილისში ჩასულა, და უნდა ვთვლიყოთ, რომ მას თავის წიგნში მოთხრობილი ექნება მეზობელი ძლიერი სახელმწიფოს მეფის კარზე მომხდარი ასეთი მნიშვნელოვანი ამბის შესახებ.

თუ რამდენად საინტერესო და მნიშვნელოვანი მასალის ამოკრეფა შეიძლებოდა ჩვენი არაბ ისტორიკოსის ნაშრომიდან, — ეს ქესრევის მიერ მოყვანილ ცნობიდანაც ნათლად ჩანს. ჩვენ ძალიან ცოტა რამ ვიცით ისეთი ცენტრების, როგორც იყო თბილისი, ანისი და სხვა დიდი ქალაქები ა/კავკასიასა და წინა-აზიაში, სოციალურ-პოლიტიკური ისტორიის შესახებ შუა-საუკუნეებში. ამიტომ ფარიკის ზემოთ მოყვანილი ცნობა განსაკუთრებით ძვირფასია, რადგანაც იძლევა პირდაპირ მითითებას თბილისის მმართველობის წესის შესახებ გარკვეულ პერიოდში. ამ ცნობიდან ჩვენ ვცხადებულობთ, რომ ორმოცი წლის განმავლობაში, ვიდრე დაეთი აღმამუნებელი დაუბრუნებდა საქართველოს თავის დედა-ქალაქს, თბილისს განაგებდნენ თეთი მოქალაქენი (ქესრევის სპარსული თარგმანით — *مقيميان* თბილისის ხალხი, თბილისის მცხოვრებნი).

თბილისის ამირა ჯაფარის გვარის შესახებ ჩვენ აქამდე სხვა ცნობები მოგვეპოვებოდა არაბ ისტორიკოსებისაგან მიღებული. სიბთ იბნ ალ-ჯაუზი ამბობს, რომ ერთ გვარს, ქალაქ თბილისის მკვიდრთაგანს, ბენუ ჯაფარს, დიდი ხნის წინათ დაესაკუთრებინა ქალაქი და ორი საუკუნის განმავლობაში მფლობელობდა. ეს ხანი რომ გავიდა, უფროსნი ამ გვარისანი დაიხოცნენ და მათ ალაგას მხოლოდ ყმაწვილები-ლა დარჩნენ, რომელნიც რიგრიგობით მეფობდნენ თითო თვე. ასე განვლო 40 წელი. მაგრამ დაიეთი, მეფე აფხაზთა და ქართველთა, გარს შემოერტყა თბილისს. ქალაქის მთავრებმა (prince) შველა სთხოვეს თორღელთა, მოჰამედ შაჰის შვილს... ამასვე იმეორებს ჯაფარის გვარის შესახებ ალკინი³.

თუ ამ ცნობას დაუეკვირდებით, შეეამჩნევთ, რომ აქ ჩვენ ფარიკის ზემოთ მოყვანილი ადგილის დამახინჯებისთან გვაქვს საქმე. სხვანაირად როგორ უნდა გავიგოთ სიბთ იბნ ალ-ჯაუზის⁴ სიტყვები — ორი საუკუნე რომ გავიდა, უფროსნი ამ გვარისანი დაიხოცნენ

¹ შეიძლება აქ იგულისხმებოდეს თურქების მიერ 1173 წ. ანისზე გალაშქრება, რომელიც ამ დროს ისევ გიორგი III დაუკავებია, და შირაქის აღზრება, რომლის შესახებ ვარდანს აქვს მოთხრობილი (ივ. ჯაფახიშვილი, ქართვ. ერის ისტორია, წ. II, გვ. 566).

² ივ. ჯაფახიშვილი, ქართველი ერის ისტორია, წ. II, გვ. 543.

³ B r o s s e t, Histoire de la Géorgie, Additions et éclaircissement, p.p. 240, 242.

⁴ როგორც Amedroz-ს აქვს გამოარკვეული თავის ზემოთ ხსენებულ წერილში, სიბთ ბერი აღგილით უსარგებლნია ფარიკის შრომიდან და თბილისის შესახებ ეს ცნობაც მას ამ ავტორიდან უნდა ჰქონდეს გადმომღებული, მაგრამ დამახინჯებით.

აღარჩენილი ემაწვილები მეფობდნენ რიგრიგობით მთელი ორმოცი წლის განმავლობაში. ამ გაუგებარი სიტუაციის ნაცვლად, ჭარბი, რომელსაც თბილისში ყოფნის დროს უფრო საიმედო მასალა შეეკრიბა ჯაფარიდების შესახებ, მოკლე, მაგრამ გარკვეულ და ნათელ ცნობას გვაწვდის და ამბობს—ორას წელს ბატონობდა ჯაფარის გვარი თბილისში და, როცა გადაშენდა, მმართველობა თვით ხალხის ხელში გადავიდა. ეს უკანასკნელი გარემოება თითქმის ხაზგასმულიც არის; მოკლე ცნობაში ორჯერ არის ნათქვამი ხელისუფლების ხალხის ხელში გადასვლის შესახებ.

ჯერჯერობით არაერთგვაროვანი ცნობა არ მოგვეპოვება იმის შესახებ, თუ ვინ იყვნენ, ზისახლეობის რომელ ფენას ეკუთვნოდნენ ის პირები, რომელნიც თითო თვე რიგრიგობით განაგებდნენ ქალაქის საქმეებს, ან რა სახისა იყო ამ ქალაქ-სახელმწიფოს სათავეში მდგომი ორგანიზაცია. ჩვენ შეგვიძლია მხოლოდ ერთგვარი ვარაუდი ვიქონიოთ, რომ იმ წლების განმავლობაში, როცა ამირები თბილისში უკვე მოსპობილიყვნენ, ხოლო ქალაქი უკვე ქართველ მეფეს დაებრუნებია და ვერც სხვა მუსლიმან მთავარს ჩაეგდო ხელში, ამ წლების განმავლობაში თბილისში არსებობდა დასავლეთ ევროპის ქალაქების კომუნალ-დაგვარი წყობილება, როცა ქალაქს მართავდა „ქალაქის საბჭო“. ასეთი „საბჭოს“ წევრნი უნდა ყოფილიყვნენ ის ქალაქის ბერები, რომელთაც იხსენიებს ჩვენი მემკვიდრე და, შესაძლებელია, „საბჭოს“ სათავეში მდგომი პირები იყო ის ხალხი, რომელთა შესახებ ჭარბი ამბობს, რიგრიგობით ექირათ თითო თვე ხელში ქალაქ თბილისის გამგებლობა.

თითქმის ნახევარი საუკუნის განმავლობაში თვითმმართველობის წესით ცხოვრებას არ შეეძლო ღრმა კვალი არ დაეტოვებინა თბილისზე, და საქართველოს მეფის ხელში გადასვლისთანავე ვერ მოისპობოდა ის წესები და კანონები, რაც ქალაქის თავისუფლად ცხოვრების ხანაში იყო შემოღებული. დავით აღმაშენებლის მიერ თბილისის მცხოვრებელთათვის სხვადასხვა შეღავათების მიცემა მარტო იმით კი არ არსნებდა, რომ მალაი ბუნების პატრონი მეფე პატივს სცემდა მუსლიმანურ კულტურას და რელიგიას. დავითს კარგად ესმოდა, რომ ვერ გააუქმებდა ქალაქის დაპყრობამდე მასში არსებულ ყველა წესსა და კანონებს ისე, თუ არ დაარბევდა და არ მოშლიდა ქალაქის მთელ ცხოვრებას. ასეთი შეფუძრება კი თბილისისა მას, როგორც ჭკვიან ხელმწიფეს, არ უნდოდა, რათა საქართველოს ახლად დაბრუნებულ დედა-ქალაქს არ დაჰკარგოდა დიდი კულტურული და საჯარო ცენტრის მნიშვნელობა.

რასაკვირველია, სანამ ხელთ არ გვაქვს თვით ტექსტი ალ-ჭარბის ისტორიისა და ჩვენთვის საინტერესო ადგილები არ არის სპეციალისტის მიერ განმარტებული, ძნელია დასკვნების გამოტანა, მაგრამ ერთი რამის თქმა, ჩვენი აზრით, ახლაც შეიძლება, სახელმწიფოს იმის თქმა, რომ თბილისის თვითმმართველობის ნახევარსაუკუნის პერიოდს დიდწილად უნდა მოეხდინა გავლენა არა მარტო ამ ქალაქის, არამედ საერთოდ ქართული საზოგადოების პოლიტიკურ განვითარებაზე, და თამარის მეფობის პირველ წლებში მომხდარი მეტად საგულისხმიერო, XII საუკუნის საქართველოს მაღალი პოლიტიკური აზროვნების გამომქდენებელი გამოსვლა ყუთლუ-არსლანის დასისა, რომელ სოციალურ წრესაც არ უნდა კუთვნიებოდა ამ მოძრაობის მეთაური, არ შეიძლება უკვე ჩაითვალოს „გასაოცარ“ და მოულოდნელ ამბავად. ვფიქრობთ, რომ ასეთი მოძრაობისათვის ნიადაგი მომზადებული იყო, სხვა მომენტებთან ერთად, თბილისის იმ პოლიტიკური წესწყობილებით, რომლის შესახებ მარტივი სტრუქტურებით გვიამბობს ჩვენი არაბი ისტორიკოსი.

ილორის წმ. გიორგის ხატის წარწერა

ცნობები წარწერის შესახებ

საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმის ხელნაწერთა განყოფილებაში ინახება ილორის წმ. გიორგის ხატის ერთი ფრაგმენტი. ეს არის ვერცხლის ფურცელი, ფიტარზე გადაკრული, ზომით 19 X 85. ფრაგმენტი დაფარულია ვრცელი წარწერით. შესრულებულია ის ჩაკლევით, საკმაოდ ლამაზი მხედრულით ოქრომკედელ ბეგია ტყავაძეელიძის მიერ 1651 წელს. ამ წარწერას დასაწყისი აკლია. აქ არ არის ლეთის ხსენება ან წმ. გიორგის ქებულება-დიდების-მეტყველებისა და სახელდების ნაკვეთები. დანარჩენი თხრობა მთლიანად შენახულია, რადგანაც სახელდების ნაკვეთი აკლია: არ ჩანს, თუ ვინ უნდა ყოფილიყო ამ წარწერის სუბიექტი. შინაარსის მიხედვით კი, დანამდვილებით ვიცით, რომ წარწერა სამეგრელოს მთავარს ლევან II დადიანს (1611—1657) ეკუთვნის.

ხსენებული ფრაგმენტი დაზიანებულია: ბოლოზე ერთი სტრიქონი თითქმის მთლიანად ჩამოგლეჯილია და სხვაგანაც ფურცელი მრავალ ალაგასაა წვრილად დახვრეტილი.

მასალებიდან ირკვევა, რომ ეს ფრაგმენტი ილორის წმ. გიორგის იმ ხატის ნაწილია, რომელიც სამეგრელოს მთავარს ლევან II დადიანს 1651 წელს მოუქვინებია და თავისი ძლევაშისილი ომების და მათთან დაკავშირებულ შეწირულებათა აღმწერად წარწერით შემუშავდა.

სამეცნიერო ლიტერატურაში ამ ხატს თავისი ვრცელი წარწერით არაერთხელ მიუქცევია მკვლევართა ყურადღება. ჯერ კიდევ 1847 წელს, სამეცნიერო მოგზაურობის დროს ილორის ეკლესიაში ეს წარწერიანი ხატი უნახავს ქართული კულტურის ისტორიის გამორჩენილ მკვლევარს, აკადემიკოს მარი ბროსეს. ამ ხატის მოკლე აღწერილობა და ხსენებული წარწერა მთლიანად ილორის სხვა წარწერებთან ერთად გამოაქვეყნა მან პეტერბურგში 1849 წელს, თავისი ცნობილი შრომის „Rapports sur un voyage archeologique dans la Georgie et dans l'Arménie“-ის 1 წიგნში¹ (ამ გამოცემით ვსარგებლობდით ჩვენ ამ წარწერის დაკარგული ნაწილის აღდგენისას). სამწუხაროდ, ქართული ენის არასაკმარისად ცოდნისა და მოგზაურობასთან ხშირად დაკავშირებულ აჩქარების გამო, ბროსე გვაწვდის ამ წარწერის მრავალ აშკარად შემცდარ წანაკითხს და ხშირად ცალკე სიტყვებსა და ფრაზებს გამოტოვებს. საკმარისია დავასახელოთ, რომ ბროსე — „გვინათელი ციხე“-ს „გვინაჯლის ციხედ“ კითხულობს; წინადადებაში „მისის სულისა სახსრად და საოხად ჩუენდა გასაზრდელად ბატონობის ჩუენისა წარსამათებელად რეკა, ნაეჯიბაუ სასახლე და ექუსი მოსახლე კაცო კიდევ შემოგწირით“ — სიტყვას „გასაზრდელად“ ცვლის „განსაძლიერებლად“, მარცვლოვან და უმარცვლო უ-ს ურევს ერთიმეორეში და მას ყველგან ვინით ცვლის და ასე შემდეგ.

¹ იხ. გვ. 98.

უფრო გვიან 1886 წელს ილორში ხსენებული წარწერიანი ხატი უნახავს აგრეთვე აკადემიკოს პავლინოვის მეთაურობით მოწყობილ სამეცნიერო ექსპედიციისაც. მის მასალებში ხატის აღწერილობასა და ფოტოგრაფიასთან ერთად ეს წარწერაც ხელმეორედაა გამოქვეყნებული¹. პავლინოვის ექსპედიციაში ქართული ენის მცოდნე არავინ ყოფილა. ამიტომ მას ამ წარწერის გამოცემისათვის მხოლოდ ბროსეთი უსარგებლია. მისი შემოწმება და რედაქცია კი პროფ. ა. ხახანაშვილისათვის უთხოვია. ხახანაშვილს, ცხადია, წარწერის დედანი ხელთ არ ჰქონდა და ხატის ფოტოპირიდანაც მისი წაიკითხვა შეუძლებელი ყოფილა. ასე რომ ამ წარწერის ასახეულ გამოცემაში მას ვერც ერთი შესწორება ვერ შეუტანია.

გასაოცარი კია, თუ როგორ შეიძლებოდა, პროფ. ა. ხახანაშვილს შეეწყენარებია წარწერის ზოგიერთი ადგილის ისეთი ვიანმარტება, რომელსაც პავლინოვის ექსპედიცია იწვევს, მაგალითად: წარწერაში გარკვევით მოხსენებულ გეოგრაფიულ სახელს წაღწევი ხ ა ს ისინი რატომღაც „წაღწევი“ ეძახიან, ხოლო მას რუსულად თარგმნიან—*Тыжлендр*; კაპოეტის წყალი—*река Капоста*; მეზეთე—*заведующим маслом*. სრულიად გაუგებარია, თუ როგორ მიიღება ქორონიკონი: სამასოცდაათცხრამეტიდან—1647 წლი და სხვა.

ხსენებული ხატი, ჩვენ საუკუნეშიც არა ერთხელ გამხდარა მეცნიერთა შესწავლის და დაკვირების საგნად. 1927 წელს დასავლეთ საქართველოში სამეცნიერო მოგზაურობის დროს ილორის ეკლესიაში ის უნახავს და შეუსწავლია პროფ. შ. ამირანაშვილს. ხოლო 1930 წელს იგივე ხატი იქ დაუთვალეირებია არქეოლოგ მ. ივაშჩენკოსაც. სამწუხაროდ, მათი დაკვირვების შედეგები ჯერჯერობით გამოქვეყნებული არ არის.

ხატის აღწერილობა და მისი მოკედლის გარემოება

ილორის წმ. გიორგის ხსენებული ხატი ამჟამად არ არსებობს: ამ რამდენიმე წლის წინათ ყაჩაღების თავდასხმამ ეს ძეგრფასი ისტორიული ძეგლიც იმსხვერპლა. აქ გადაარჩენილი ფრაგმენტისა და სამეცნიერო ექსპედიციათა მასალების მიხედვით, ის დიდი ზომის ყოფილა: 100 X 85. ხატის გული ვერცხლის ოთხი ფურცლისაგან შესდგებოდა. გულზე წარმოდგენილი ყოფილა:

- ა) წმ. გიორგი, თეთრ ცხენზე ამხედრებული ჰკლავს ეშას და ათავისუფლებს მეთის ქალიშვილს ტყვეობისაგან.
- ბ) ის აცოცხლებს ხარს.
- გ) წმ. გიორგი სევამ შხამს, რომელიც მას გაუგზავნა კერპთმსახურმა მეფემ, და, როდესაც მის მაგიერ შხამის მიმტანი კვდება, აცოცხლებს მას.
- დ) დასასრულ, ხატის მარჯვენა ქვემო მეოთხედში წარმოდგენილია საერო ტანისამოსში მდიდრულად გამოწყობილი ლევან დადიანი, რომელიც დაჩოქილ მღვდობარეობაშია და ევედრება წმ. გიორგის.

ხატის გული გარშემოკრული ყოფილა ჩარჩოთი. აქ გადაარჩენილი ფრაგმენტი სწორედ ამ ჩარჩოს ქვედა ფიცარია. აღნიშნული წარწერა ჩარჩოს ზედა ფიცარზე იწყებოდა და ქვედაზე გადადიოდა, სადაც მთავრდებოდა კიდევ.

ხატზე, გარდა დასახელებული წარწერისა (ჩარჩოს ზედა და ქვედა ფიცრებზე) მთავსებული ყოფილა აგრეთვე მეორე წარწერაც: კერძოდ, ხატის გულზე დაჩოქილ დადიანის ორივე მხარეზე უფრო წერილი, მაგრამ იმავე ხელით, როგორც იქვე შესრულებულია ხსენებული მთავარი წარწერა, მოთხრობილი ყოფილა დადიანის სულიერი განწყობილება და მოტივი, რომელსაც გამოუწვევია აღნიშნული ხატის მოკედინება და, ცხადია, მთავარი წარწერაც. მოგვყავს აქ ის მთლიანად:

¹ Материалы по истории и археологии Кавказа, вып. 3, 1893, стр. 23.

„ამა ხატისა მომკვდელი დადიანი პატრონი ლევან ვევერების წმიდასა გიორგის, ამით ზეგარდამო ძალითა ღვთისათა შეწევნითა წმიდისა გიორგისათა სძლია ბოროტსა ყოლმან და მოხედნა უფალმან სიკვბუტესა ჩემსა, არცხუნა მტერნი ჩემნი უხილაენი და ხულნი და მიხსნა მე ჳელმწიფე დადიანი პატრონი ლევან დიდსა შიშსა და ფათერაკსა. ჳედღისა¹ ნადირობაში ცხენი ხრამსა ჩამივარდა და წამექცა. იპრიანა წყალობამან ღვთიანს და მოგრჩი შეწევნითა შენითა წმიდაო გიორგი და ვერა ირგორა იმა საკჳმითა ჳერმან ჩემმან ჩემგან. აწე ესე ხატი დღისა მის ბოროტისაგან მორჩენისათვის მოვაჳედით ჳადიდებლად ღვთისა და თაყვანისსაცემლად წმიდისა ხატისა შენისა. სხვა ჳეპირად ღვდებისა შეწირვასა რასა ღირს ვარ, ესე მიქნია უკუნისამდე სახსენებლად სახელისა შენსათს და სასარგებლოდ სულისათს. ვინცა წაიკითხოთ, შენდობით მომიხსენეთ. ვინცა ჳეთეს შენდობა თქუათ, თქუენდას შევიწინდოს ღმერთმან ამინ“².

როგორც აქედან ჩანს, ლევანსაც კინლამ იგივე ჳედერი ჳებია, რაც მამა მის მანუხარს—ზუგდიდს ნადირობის დროს ცხენის წაქცევა და მისგან სიკვდილი. მაგრამ ლევანი ყადარჩენილა. სწორედ ამის გამო, მადლობის ნიშნად მას მოუჳედინებია ეს ხატი 1651 წელს და მისი ჩარჩოები (ზედა და ქვემო) თავისი შეწირულებათა აღმუხსეველი ერთიანი წარწერით შეუმკვია.

ეს ხატი ლევანის მოღვაწეობის ერთ-ერთი საყურადღებო ნიმუშია. შეუწყვეტელი იმები, ძმათა სისხლის ღერა და აწიოკება, ლევანს ოდნავადაც არ უშლიდა ხელს, რომ ღვთის მოყუარე ყოფილიყო. არქანჯელო ლამბერტის სიტყვით:

„არ არის ოდიში ახლა არც ერთი ეკლესია, სადაც მისი ღვთისმოყვარეობის ნიშანი არ იყოს. რომელიც დანგრეული ეკლესია იყო ხელახლავ ააშენა, რომელსაც სახურავი არ ჳქონდა, იმას სახურავი გაუკეთა; რომელსაც ორნამენტებით შემოსცლოდა, ისევე განაშენიერა და შეამკო. ამასთანავე ყველა ეკლესიას ფრიად შეუშობა შემოსავალი. უთვალივი ოქრო-ვერცხლის ხატი გააკეთებინა თვალმარგალტებით შემკობილი. ათი წლის განმავლობაში ოცზე მეტი ოქრომკვდელი ჳყავდა, რომელიც განუწყვეტლივ აკეთებდნენ საეკლესიო ჳურჳელს“³.

რომ ლამბერტის სიტყვები სწორია, ამას აშკარად ამტკიცებს ჩვენამდე მოღწეული ბრავალი წარწერიანი ხატი და ფრესკა: წალენჯიხის, ხონის, კორცხელის, ცაიშის, ხობის, ჳრტვილის, სუჯუნის, ფბორერის, ილორის და ბიჳვინტის ეკლესიებიდან. ისინი აშკარად მოწმობენ არა მარტო ლევანის ღვთისმოყვარეობას, არამედ იმ აურაცხელ სიმიდირესაც, რომელსაც ძიღლოდა ლევანის საგარეო პოლიტიკა მთელი 35 წლის განმავლობაში.

ჩვენ აქ არაფერს ვამბობთ ხატის კომპოზიციის შესახებ, რომელიც ორიგინალური და ფრიად საყურადღებოა, ყურადღებას მივაქცევთ მხოლოდ მის მთავარ წარწერას, რომლის მეცნიერული მნიშვნელობა ძალიან დიდია.

ეს წარწერა თავისებური ერთიანი წყალობის წიგნია, რომელიც ოდიშის ძღვეამოსილ მთავარს ლევან II დადიანს (1611—1657) ილორის წმ. გიორგის ხატისადმი მიურთმევია. აქ ჳრონოლოგიური თანამიმდევრობით აღწუსხულია ლევანის უხე შეწირულებებთან ერთად ის ისტორიული ამბებიც, რომლებსაც ეს შეწირულებანი გამოუჳევეია. ასე რომ ეს წარწერა XVII საუკუნის მეორე მეოთხედის იმერეთის ისტორიისათვის ძვირფასი მატიანეა. საყურადღებოა ისიც, რომ აქ მოთხრობილი ისტორიული სინამდვილე, ლევანის, ცოტა არ იყოს, თავმომწონე კილოს მიუხედავად, სწორადაა გადმოცემული და სხვა წყაროებითაა ხშირად დასტურდება. სწორედ ამიტომ ამ წარწერის ხელახალი გამოჳევენება ჩვენ საჳირო საჳემედ მიგვაჩნია.

¹ ბ რ ს ს მ იხედვით: სუღისა.

² B r o s s e t M., იქვე, 98.

³ ა რ კ. ლ ა მ ბ ე რ ტ ი, სამეგრელოს აღწერა. გვ. 26.

წარწერის შინაარსის გამო

ოდიშის მთავრის ტახტი ლევანმა იმ უბედური შემთხვევის გამო მიიღო, რომელმაც მამა მისი, მანუჩარი, იმსხვერპლა. წარწერაში ამაზე ნათქვამია: „ზუგდიდს ნადირობას ცხენისა რბევასა შიჯან შეიძგერდენ ბატონი და გოშაძე ფარუხია. ცხენი წაიქცა, ამოქცხლეთ მიიცივლა“. წარწერის თხრობა სწორედ ამით იწყება. მართალია, ამ შემთხვევასთან დაკავშირებული სხვა დეტალები ჩვენთვის უცნობია, მაგრამ ლევანის გამთავრების სწორედ ასეთი ვითარება სხვა წყაროებითაც დასტურდება. საქ. სახ. მუზეუმის ორ ხელნაწერში სათანადო ქორონიკონების გასწვრივ მინაწერები მანუჩარის სიკვდილის და ლევანის გამთავრების გარემოებას სწორედ ასე აღნიშნავენ¹. ამ მინაწერების მიხედვით, ეს შემთხვევა 1610 თუ 1611 წელს მომხდარა. ამასთან დაკავშირებით მთავრის სახლს ილორის წმ. გიორგის ხატი მოუქედინებია და მისთვის აღმოსავლეთ სამეგრელოში რეკა, ნაეჯიბაუ სასახლე ექვსი მოსახლე კაცითურთ შეუწირავს „უწინ მის მორჩენისათვის“, ხოლო მანუჩარის სიკვდილის შემდეგ „მისის სულისა სახსრად და საოხად, ჩუენდა (ე. ი. ლევანის) გასაზრდელად, ბატონობისა ჩვენისა წარსამართებლად“, როგორც ამაზე წარწერაშია ნათქვამი.

ამის შემდეგ აღნიშნულია ლევან დადიანის და გიორგი მეფის „შებმის“-ს ამბავი, რაც „ახალსოფელს მისულაზედ ოღბსქურას გაღმა“ მომხდარა. ბრძოლაში მეფე დაუშარცხებია. სხვა ნადავლს გარდა, ლევანს მეფის „ქაიანური დროშა ხალასათ შეეერული, აღმითა ჯვარი“ წამოუღია. ამ გამარჯვების გამო ლევანს მეტად მდიდარი შეწირულება მიურომეგია წელენჯიხისა და ილორის ეკლესიებისათვის. წალენჯიხისათვის ლევანს მეფის „ქაიანური დროშა“ შეუწირავს², ოქროს ხატი მოუქედინებია და მარგალიტ-ძვირფასი ქვით შეუმკია. ხოლო ილორისათვის მთავარს ორი მოსახლე გლეხი: მიხილა შეგუა და კიკოლ გერმანია უბოძებია. თან წმ. გიორგის ხატი (ივლისისხემა სხვა) მოუქედინებია და სათანადო წარწერითაც შეუმკია. მოგვყავს ეს წარწერა მთლიანად:

„ზი მწენო მკედარო შდწილ უძლეველო დილო მოწამეთა მთავარო გიორგი, ჩუენ ცუა-ფარავათა შენთა მიერ მინდობილმან და მოსაემან სიწმიდისა შენისაგან, ჩუენ ბატონმან მანუჩარის ძემან დადიანმან ლევან, მოვაქედინეთ ხატი ესე სახედ და მსგავსად ჟენად, როდესაც წარვემართენით მეფესა იმერეთისასა გიორგის ზედა და შეეიბენით ქუთათის და გავემარჯვა. მეფე მორჩა და ლეშქარი ჯელთ დავერჩა შეწვევნითა ღვთისათა და მეოხებითა და ძლიერებითა თქვენითა და შემოგწირეთ და დავასენეთ ტაძარსა თქვენსა ილორს ხატი ესე და ერთი მოსახლე კაციცა შემოგწირეთ კიკო გერმანია და გარდაებურეთ თავსა ხატსა ოქროქსოვილი ხაკედი ჩუენად გასამარჯვებლად. სადღეგრძელოდ და ჯელმწიფობისა ჩუენისა წარსამართებლად, რათა მეოხ მცველ და მფარველ მექმნეთ ორსავე შინა ცხოვრებასა. კსა: ტბმ“³.

დადიანის ამ ლაშქრობას ეახუშტიც იხსენიებს: „შემდგომად შემოკრიბნა სანანი თვისნი გიორგი მეფემან განვიდა და დასდარა კოქორასურსა ზედა. მოვიდა ლევან დაიანაც სპითა ოდიშარ-აფხაზ-ჯიქითა და იქმნა ბრძოლა ძლიერი და მოსწყდელ მრავალნი ქს ჩქვე ქრ: ტია. იძლია მეფე გიორგი და ივლტოდა“⁴. მისი სიტყვით: ეს იყო მეფის წინააღმდეგ დადიანის პირველი გალაშქრება, მეფე-დადიან შორის ურთიერთობის გამწვავების პირვე-

¹ საქ. სახ. მუზეუმი, ყ. საისტორიო-საეთნოგრაფიო საზოგადოების ხელნაწერი № 631 (H) და ყ. ქ. შ. წ. კ. გ. საზოგადოების ხელნაწერი № 1204 (S).

² 1639 წლის 26 ნოემბერს წალენჯიხაში ეს დროშა უნახავთ რუს ელჩებს ფ. ელჩინს და მლდ. ხასაროევს. იხ. Посольство дьяка Федота Елчина в святишеника Захарева в Диданскую землю 1639—1640. Материалы для русской истории. Москва. 1886.

³ Brosset, იქვე.

⁴ ეახუშტი, საქართველოს ცხოვრება. თბილისი, 1913. გვ. 300.

მღევრი. ამ ლაშქრობის თარიღი ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. ლევანის ზევით მითითებული წარწერით ეს 1624 წელს მომხდარა; ვახუშტის მიხედვით კი 1623 წელს. საბედ-
 ჟოდ, ამ ორი თარიღის შეთანხმება და ლაშქრობის ზუსტი თარიღის დადგენა შესა-
 ძლებელია. აკად. მარი ბროსეს თავის დასახელებულ შრომაში გამოცემული აქვს ბიჭვინ-
 ბის ლეთისმშობლის ხატზე არსებული ლევანის წარწერა, სადაც ნათქვამია: „ამასთანავე
 ვწერაჲს წყალიძგას სასახლე ოცდაშვიდი მოსახლე კაცი და გავაჩინეთ იქცა ალაბი
 ხატისმშობის თუეს იანაშობას დღესა, ამისათვის ვქენით რომე იანაშობის დღესა
 ხალსოფელს მეფეზედ გაგვემარჯვა“¹. ხოლო ბოლოს ნათქვამია: „აწი რაცა ბიჭვინტისა
 ულის მშობლისათვის შეგვეწეროს სასახლე ერთი ლალიძგა და მეორე სასახლე რიონის
 წყალიძგას და ამ ორ სასახლეში როგორაცაა ალაბი გაგვეჩინოს და როგორც გაგვე-
 ჯებია ორი სიგელი დაგვეწერია საკათალიკოზოს საწიგინეში ძეს და მეორე სოფელი ფუ-
 ჟისის საღაროში ძეს“.

ამგვარად, დადიანს ამ გამარჯვების გამო ბიჭვინტის ლეთისმშობლისათვისაც ორი
 სახლე შეუწერია: ლალიძგას—ცამეტი მოსახლე კაცით და წყალიძგას (რიონის პი-
 ს) —ოცდაშვიდი მოსახლე კაცით და ორი სიგელიც უბოძებია. ლევანის მიერ აქ მო-
 წებებული ერთ-ერთი სიგელთაგანი უნდა იყოს ის სიგელი, რომელიც ბიჭვინტის
 საკათალიკოზო საყდრის საბუთებში ყოფილა და გამოცემულიცაა კიდევ ს. კაკაბა-
 ხის მიერ². ხსენებული სიგელი წარწერაში მოხსენებულ ამბის სინამდვილეს ზედმი-
 წევრით ადასტურებს. ამ მხრივ ძალიან საყურადღებოა ცნობა წარწერიდან იანაშობას და-
 დიანის ალაბის დადების შესახებ: „ამისათვის ვქენით რომე იანაშობის დღესა ახალსოფელს
 მეფეზედ გაგვემარჯვა“—აღნიშნავს ლევანი. რადგანაც დადიანს მეფეზე იანაშობას გაუ-
 ჯარჯვია, სწორედ ამიტომ იანაშობის დღეს მას თავისი ალაბი დაუწესებია. იანაშობა, ან
 რა იგივე „იანაშ“, სვანური ხალხური დღეობა იყო. ის ყოველთვის დეკემბრის 9 რიცხვ-
 ზ მოდიოდა ხოლმე³. როგორც ჩანს, ეს დღეობა ოდიშშიც ყოფილა გავრცელებული.
 სწორედ ამ დღეს მომხდარა ლევანისა და მეფის „შებმა“ ახალსოფელს. ამგვარად, ვა-
 ხუშტის ცნობა ლაშქრობის თარიღის შესახებ სწორია. ის 1623 წელს უნდა იყოს მომხდა-
 რა. ოღონდ ჩვენ ახლა თვე და თვის რიცხვიც ვიცით. რაც შეეხება 1624 წელს, ეს არის
 ხატის მოქედვის და წარწერის თარიღი, რაც ჩვეულებრივ შემდეგ სრულდებოდა ხოლმე.

ადგილობრივ გაცნობამ დაგვარწმუნა, რომ ოლასქურა პატარა მდინარეა—რიონის
 მარჯვენა შენაკადი, რომელიც ქუთაისთან ერთვის რიონს. იქვე ქუთაისთან ყოფილა ახალ-
 სოფელიც. ამჟამად ეს ადგილი თითქმის ქალაქის ფარგლებშია დასაყვებით, ასე რომ
 წარწერის თქმა: „შევიბენით ქუთათის“ სწორია, ის ქუთაისთან მდებარე ახალსოფელს
 მომხდარა მდინარე ოლასქურას გამოღობა—1623 წლის 9 დეკემბერს. ამას მისდევს ცნობა
 ლევან დადიანის ორგზის ლაშქრობის შესახებ აფხაზეთს. როგორც წარწერაში მოთხრო-
 ხლია, ლევანი თავს დასხმია შარავშიძეს ზუფუს და პირველი ლაშქრობისას მუწუს წყალს
 აქეთ, ხოლო მეორეხელ კაპოეტის წყალს აქეთ სრულიად აუოხრებია აფხაზეთი. კაპოეტის
 წყალზე შემბინა დადიანს ზუფუარი და სიხუარი მარშანიები. დადიანს გაუმარჯვია. ამის
 გამო ილორისათვის მას ერთი მოსახლე კაცი ელინჯარი კაკაბაა—მეზეთედ შეუწერაჲს.
 ცნობა დადიანის ამ ლაშქრობათა შესახებ ფრიად საინტერესოა, რადგანაც ლევანს თავ-
 დაპირველად აფხაზეთთან, გარდა კეთილმეზობლური დამოკიდებულებისა, ახლო ნათესაუ-
 რი კავშირიც ჰქონდა. სამეგრელოში ნამყოფი რუსი ელჩების სიტყვით ლევანის პირველი
 ცოლი შარავშიძის ქალი ყოფილა—ჩეთანურია თუ თანაურია. არქანჯელო ლამბერტის
 ცნობით თანურია „ბუნებით ლამაზი და სავსე ყველა სათნოებითა“ ყოფილა. ლევანს მის-

¹ ბროსე, იქვე, გვ. 98.

² ს. კაკაბაძე, დას. საქ. საეკლ. საბუთები I. ტფილისი, 1921, გვ. 39.

³ ვ. ბარდუქელიძე, სვანური ხალხურ დღეობათა კალენდარი, I. ტფილისი, 1939, გვ. 21.

გან ორი ვაეცი ყოლია. ამიტომ იბადლება კითხვა: როდის და რატომ ესოდენ გამწვავდა ოდიშ-აფხაზეთის ურთიერთობა? რატომ მიიღო წინააღმდეგობამ ამ ორ ახლო მეზობლებს შორის შეიარაღებული კონფლიქტის ხასიათი? სამწუხაროდ, მისი მიზეზი მეცნიერებაში დღემდის უცნობია. არქანჯელო ლამბერტის მიხედვით ეს თითქმის ოჯახური უსიამოვნების ნიადაგზე ამტყდარა: თანურიასთვის ღალატი დაუბრალებიათ. ლევანს მისთვის ცხვირი და ყურები დაუქრია, შეუგროვებია დიდი ჯარი და თავს დასხმია აფხაზეთს, მოუხრებია აფხაზეთის გარკვეული ნაწილი და ასე დასჯილი თანურიაც მშობლებისათვის მიუტღია. ამის შემდეგ წასულა ეს უსიამოვნებაც ოდიშ-აფხაზეთს შორის.

მართლა ასე იყო თუ არა ეს ამბავი, ან ხომ არ ჰქონდა აქ ადგილი სხვა უფრო საყრადღებო გარემოებას, ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. ყოველ შემთხვევაში წარწერაში მოთხრობილი ლევანის ორი ლაშქრობათაგანი არც ერთი არ უნდა იყოს მისი პირველი ღალაშქრება აფხაზეთს თანურიას მისაგდებად. აქ ჩვენ უფრო პასუხს ვხედავთ იმ არა ერთი მცდელობისათვის, რომელსაც მიმართავდნენ შეურაცხყოფილი შერვაშიძენი სამაგიეროს გადახდის მიზნით ოდიშართა წინააღმდეგ. აკად. ბროსეს ცნობით ეს ლაშქრობანი დაახლოებით 1628 წელს მომხდარა.

ლაშქრობათა გეოგრაფიის შესახებ კი უნდა ითქვას, რომ თანამედროვე აფხაზეთის ტოპონიმიაში მუწუს წყალსა და კაპოეტის მდინარეს არაფერია იცნობს. აკად. ბროსე პირველ მათგანს რუსული რუკების «Мухит»-ად, ხოლო მეორეს ბზიბის მდინარედ მიიჩნევდა. როგორც აკად. ს. ჯანაშიამ მიმითითა, ბროსეს მოსაზრება კაპოეტის მდინარის და ბზიბის იგივეობის შესახებ სწორი უნდა იყოს. რაც შეეხება „მუწუს წყალს“ მისი მდებარეობა ჯერ კიდევ გამოსარკვევია. აღნიშნულ მდინარეთა მდებარეობის შესახებ საყურადღებო მითითება აგრეთვე ვახუშტისაც მოვპოვებთ. მისი სიტყვით:

„ზუფუს დასავლით დის მუწუს წყალი, გამოსდის კავკასიაზე, მოერთვის ჩრდილოდამ ზღვას“. ზუფუს მდებარეობა ცნობილია, მის დასავლეთით მუწუს წყალი ყოფილა. რაც შეეხება კაპოეტის წყალს, ანუ როგორც ვახუშტი ეძახის „კაპეტის მდინარე“, ბიჭინთის დასავლეთით ყოფილა: „ამის ბიჭინთის დასავლით დის კაპეტის მდინარე დიდი და ჩქარად მდინარე“¹. ამბობს ვახუშტი. ამგვარად, კაპოეტის წყალი მუწუს წყალზე უფრო ჩრდილოეთით ჩანს. ასე რომ წარწერაში მოთხრობილი ლევანის ლაშქრობათა ფარგლებიც ამის მიხედვით უფრო გასაგები ხდება.

ამას მისდევს ბალდათთან ლევან დადიანის მიერ გიორგი მეფის დატყვევების ამბავი, რაც საისტორიო მწერლობაში კარგად ცნობილი ფაქტია. ქართლის მეფემ როსტომმა ცოლად ითხოვა ლევან დადიანის და მარიამი—გურიელის ნაცოლარი. თავისთავად ეს ამბავი, რასაკვირველია, შემთხვევით არ იყო. ყანის მთაერობის პოლიტიკისათვის ასეთი ნაბიჯი აუცილებელი ყოფილა. იმერეთის მეფეს გიორგის კარგად ესმოდა როსტომ-ლევანის მოყვრების პოლიტიკური შედეგები. უპირველესად ყოვლისა, ეს ხომ იმერეთის წინააღმდეგ იყო მიმართული და მის დამოუკიდებლობას ემუქრებოდა. სწორედ ამიტომ მეფე გიორგი წინააღმდეგი იყო მათი დამოყვრებისა და ამ საქმეში ხელის შეშლის მიზნით მათ არ ანებებდა გზას.

რადგანაც სხვა საშუალება არ იყო, როსტომ-ლევანმა ისევ იმერეთზე განაპირა გზით გაელა იჩიეს. როსტომი ახალციხე-ზეკართი ბალდათთან კაკას ხილამდე ჩამოვიდა, ხოლო „დადიანმან შემოიკრიბნა სპანი დიდნი, წარმოიყვანა და თვისი მარიამი, გამოვიდა სამიქელაო, ფოკი, და ვანვიდა როონს, შევილა და მივიდა კაკას ხილსა ზედა“². „აქეთვე წარემართა აგრეთვე გიორგი მეფეც დიდი ჯარით. მის ლაშქარში იყვნენ: კახეთის მეფე თე-

¹ არქანჯელო ლამბერტი, სამეგრელოს აღწერა. ტფილისი, 1936, გვ. 10.

² ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. თბილისი, 1941, გვ. 171.

³ ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება. ტფილისი, 1913, გვ. 302.

წაზი, ორივე ბატონიშვილი: ალექსანდრე და მამუკა და იმერეთ-კახეთის სხვა დი-
უხულები. ასე რომ, ორივე მხარე დიდი ბრძოლისათვის ემზადებოდა. მაგრამ წინა სალა-
ქს გიორგი მეფე „წარვიდა მცირითა კაცითა განსტრობად (დასაზვერად) დადიანისათა“¹.
ქნაბიჯი მისთვის საბედისწერო აღმოჩნდა. არასაკმარისი სიფრთხილისა თუ გამცემლო-
სის გამო (ზოგიერთი წყაროები ამ მეორე მოსაზრებას უჭერენ მხარს) „და შეუტყო საქ-
ე ესე დადიანთან ლევან. წარმოგზავნა სპანი თვისნი და ნახეს გიორგი, რომ სუბად იყო,
ჭურტივეს და შეიპყრეს და მიიყუანეს დადიანთან“². მეფის დატყვევებამ მოხსნა მოსალოდ-
ნელი ბრძოლა და სრულიად მოულოდნელად იმერეთის სამეფოს დამოუკიდებლობაც გან-
კუთრებულ ხიფათში ჩააგდო. ლევანი თავისუფლად დანაგარდობდა იმერეთში. ამ უკა-
სანგლის სვე-ბედი ლევანის ხელში აღმოჩნდა. ამ მხრივ ძალიან საყურადღებოა ფარსა-
ნან გორგიჯანიძის მიერ გურიელის შესახებ გაყვრილი ნათქვამი ცნობა. მისი სიტყვით
ბარსი დედოფალს ქართლს სხვედთან ერთად მაცირად გადაყოლია „გურიელი მეფეთ
ქმული მეყვისი თავისის თავადებითა და აზნაურშვილებითა“³. მარიამის მყარ-
ში ქაიხოსრო გურიელი უნდა ყოფილიყო, რომელიც სწორედ ლევანმა დააყენა გურიელად
სიმონის შემდეგ. ის ლევანის „მეყვისი“ ყოფილა. თუ მართალია ეგნატაშვილი ბერის
ცნობა „და ესე ქაიხოსრო გურიელი იყო მარიამ დედოფლის დედით ძმა“⁴, ჩვენთვის აქ
განსაკუთრებით საყურადღებოა ფარსადანის გამონათქვამი „მეფეთთ ქმული“, ე. ი. და-
საუღეთ საქართველოს მაღალ პოლიტიკურ წრეებში, გიორგის მეფის დატყვევების შემ-
დეგ, როგორც ჩანს, საუბარი ყოფილა ქაიხოსრო გურიელის მეფედ დაყენების შესახებ.
ლევანს ფაქტიურად იმერეთის სრული ბატონ-პატრონობა მოუწოდებია და ამ მიზნით
იქ თავისი კაცის დასმის პროექტიც სასწრაფოდ შეუქმნა.

ამ დამარჯვების შედეგად დადიანს იმერეთიდან დიდძალი ნადავლი წამოუღია. მე-
ფის სახსარში მას, ძვირფასეულობის გარდა, ჩხარში მოსახლურ სომეხ-ვაკრები აუყრვენიე-
ბია, ისინი ზუგდიდს წაუსხამს და რუხს დაუსახლებია, ლევანს რუხის საეპიკრო ცენტ-
რად გადაკეთება განუზრახავს. მართლაც, არქანჯელო ლამბერტის სიტყვით, „მხოლოდ
სომხების ქალაქში (ე. ი. რუხში), რომელიც აშენებულია აწინდელი მთაერის დროს, არის
შოედანზე რამდენიმე დუქანი, სადაც იყიდება ტილო და ირანული შალი“⁵. ამით ლე-
ვანს, ცხადია, თავისი ქვეყნის ეკონომიური აღორძინებისათვის ხელისშეწყობა სურდა და
ერთგვარი წარმატებისათვის მიულწევია კიდევ: რუხი საეპიკრო ადგილი გამხდარა. სამწუ-
ხაროდ, ეს წარმატება ხანმოკლე აღმოჩნდა. ლევანის მიერ რუხში ფულადი აღებ-მაცემის
დანერგვის ცდა საუცხოო მაგალითია იმისა, თუ რამდენად უძლურია ქვეყნის მმართველ-
ლის პროგრესიული სურვილებიც კი, როდესაც მოვლენისათვის ისტორიულად მომზადებუ-
ლი ნიადაგი არ არსებობს. XVII საუკუნის პირველ ნახევარში ფეოდალურ ოდიშისათვის
საქალაქო ურთიერთობის დანერგვა ზედმეტი აღმოჩნდა. რუხში საქალაქო ურთიერთობამ
არა მარტო ვერ მოიკიდა ფეხი, ის შედარებით მოკლე ხნის განმავლობაში მოისპო კიდევ.
გაქრა ასე ხელოვნურად მოწყობილი ვაჭრობა. რუხი ისევ ლევანის მხოლოდ ციხე-სიმაგ-
რედ დარჩა. სწორედ ასე იცნობს მას ეან შარდენი, რომელიც სამეგრელოში იყო 1672 წელს.
მისპო იქ ძალით ჩამოყვანილი სომხური მოსახლეობაც და ამ ამბების ნაშთად აწ სახე-
ლის „ნასომხარის“ გარდა, აღარაფერი დარჩენილა.

¹ იქვე.

² ეგნატაშვილი ბერი, ახალი ქართლის ცხოვრება. თბილისი, 1940, გვ. 175.

³ ფარსადან გორგიჯანიძე, ისტორია. გვ. 34.

⁴ ეგნატაშვილი ბერი, იქვე, გვ. 174.

⁵ არქანჯელო ლამბერტი, იქვე, გვ. 656.

ბაღდათთან კაკას ხილზე მომხდარი ამბის ზუსტი თარიღი დღემდის დადგენილი არ არის. ეგნატაშვილი ბერის ჩვენებით ეს 1632 წელს მოხდა¹, მაგრამ ვახუშტი ქორონიკონ ტკე-ს ასახელებს, რაც 1638 წელს უდრის². ვახუშტიდან მოკიდებული ამ ამბისათვის თარიღი 1638 ჩვენს ახალ სისტორიო მწერლობაშიაც დამკვიდრდა. ბროსეს და თაყაიშვილს ასეთი თარიღი სწორად მიაჩნიათ. ამ ბოლო ხანებშიაც მარიამ დედოფლის ქართლს მოყვანის თარიღად იგივე 1638 წელი უჩვენა პატ. ლ. მუსხელიშვილმაც. დაკვირვებამ დავარწმუნა, რომ ამ ფაქტისათვის ეს თარიღი შემცდარია. ბაღდათთან კაკას ხილზე გიორგი მეფის დატყვევება და, მასთანამდე, ქართლს მარიამ დედოფლის ჩამოყვანა, არ შეძლებდა 1638 წელს მომხდარიყო, რადგანაც ჩვენ გვაქვს მარიამ დედოფლის მიერ სიონის ლეთისმშობლის ყმისათვის ნაბოძები დათარიღებული 1634 წლის თარხნობის წიგნი, სადაც ნათქვამია: „ასე რომე ამას წინათაც კელმწიფეთაგან თარხანი იყვენით. ახლა თბილელი და სათფილელი ყმა პირის სანახავად მოგვართვის. აწე ჩვენცა გათარხნეთ“³ და სხვა. ცხადია, ეს ამბავი უფრო ადრეა მომხდარი. შეიძლება, იმავე 1632 წელს, როგორც ეგნატაშვილი ბერი უჩვენებს, ან 1633 წელს. ყოველ შემთხვევაში საძიებელი თარიღის გადმოწევა 1634 წლის აქეთ შეუწყნარებელია.

ამ არაჩვეულებრივი გამარჯვების აღსანიშნავად ლევანს ხონის წმ. გიორგის ხატზე ვერცელი წარწერა ამოუტკრევენებია, ხოლო ილორისათვის მას უხვი შეწირულება მიერთებულია: „კახის ბატონის დროშის თავი, ბროლის ჯუარი, იმ დროშის ბუდე ოქროსქსოვილი სარასლისა“⁴. გარდა ამისა, მას ილორის საყდარი დაუხურავს, დასავლეთის ორივე კარები ვერცხლით მოუტყედიწებია და ხატის წინ ვერცხლისავე სასანთლე დაუდგამს და ორმოცი მოსახლე თხალარებისა ბეგარაც შეუწირავს. ამის შემდეგ მოთხრობილია ლევანის ისევე ქუთაისზე გალაშქრება იმერეთის მეფის დედქანდრეს წინააღმდეგ. როგორც წარწერაში ნათქვამია, ეს ლაშქრობაც ლევანის გამარჯვებით დამთავრებულია. მას ქალაქი დუწუავს და აუოხრებია. ძღვეამოსილ დადიანს დაბრუნებისას გზაზე მეფის ძმა მამუკა შეხვია. ლევანმა ხელთ იგდო მამუკა. ბატონიშვილ ვახუშტს ეს ამბავი ცოტა სხვაგვარად აქვს მოთხრობილი.

მისი სიტყვით მამუკა ბრძოლაში სხვისი ცხენით გამოსულა. „მისი მხილველნი მეგრელნი ივლტოდნენ, მიეწია მამუკა, სცა შუბი და დასცა კაცი ცხენითურთ მიწასა. არამედ უბრკმა ცხენსა მამუკასასა და დაეცნენ ორნივე“. „ამის მხილველნი მეგრელნი უკმოიქცნენ. შეიპყრეს მამუკა და მიგვარეს ლევან დადიანსა“⁵. თუ ვახუშტის ცნობა სწორია, მაშინ წარწერებში დადიანის მიერ ორჯერ ხაზგასმით ნათქვამი: „თვითონ მე დავიჩრინე“ სიმართლეს არ უნდა შეესაბამებოდეს. მაგრამ ასეა თუ ისე, მამუკა დადიანის ტყვე იყო. ლევანს მამუკა ილორის წმ. გიორგის „კარზედა“ მიუყვანია და ხატისათვის დიდი ვერცხლის სასანთლე ქვეშ ნალბაქიანი შეუწირავს. ამის გამო მას წმ. გიორგის ხატზე ცალკე წარწერაც გამოუტკრევენებია. მოგვყავს მთლიანად ეს წარწერა ბროსეს მიხედვით: „ეპა შენ მოწამეთა შორის უმჯნეს მოწამედ წარჩინებულო და მკედრობით სახელდებულო შეიღწილ უძლეველო, გვრგვრო მოწამეთათო და მკედარო დიდისა მეუფისაო, სახელ დილო მოწამეთა მოთვარო წმიდაო გიორგი ოლორისაო გვედრებთ მე, მოსაეი შენი, კელმწიფე

¹ ეგნატაშვილი ბერი, იქვე, გვ. 175.

² ვახუშტი, იქვე, გვ. 392.

³ ლ. მუსხელიშვილი, ბოლნისი, ტფილისი, 1938, გვ. 176.

⁴ ქართლ-კახეთის მონასტრები და ეკლესიების ისტორიული საბუთები. ფოთი, 1903, გვ. 210.

⁵ 1640 წლის 9 თებერვალს ილორის ეკლესიაში დროშისთავი, ბროლის ქვაბი და ბუდე უნახავთ რუს ელჩებთან ფ. ელჩინს და მღვდ. ზახაროვს. იხ. Посольство дьяка Федота Елчина и священника Захарьева в Далианскую землю 1639—1640. Материалы для русской истории. Москва, 1888, стр. 353.

⁶ ვახუშტი, იქვე, გვ. 105.

დაიბნა პატრონი ლევან, რომელსა შენ მიერ მომენიჭა ძლევა მტერთა და გამარჯვება. იღეს მიუხედით ქუთათის ალექსანდრე მეფეს, ქუთათისისა ქალაქი დაეწვიით და დავსტეხით. მერმე ბატონიშვილი მამუკა შემოგვება და თუთან მე დავირჩინე ხელთა. იქიდან გამარჯვებულნი შენს კარზედ მოვედით ბატონიშვილცა თან მოვიყუანეთ და ეს სასანთლე ვერცხლისა მას ეამსა შემოგწირეთ კვალად ჩვენდა გასამარჯვებლად და სადღეგრძელოდ. ქრონიკონსა სამასოცდახუთმეტსა“. ალექსანდრე მეფისათვის მამუკას ტყვეობაში ყოფნა უდიდესი დანაკლისი იყო. მამუკას სახით მან დაკარგა თავდადებული ძმა, უშიშარი მებრძოლი და ქვეყნის მტერთა რისხეა.

ალექსანდრე მეფე ფრთებმოტეხილი დარჩა. დადიანის წინააღმდეგ ბრძოლა მას კიდევ უფრო გაუძნელდა. სამაგიეროდ აუწერელი იყო ლევანის სიხარული. მამუკას სახით ზნ მეტად სახიფათო მოწინააღმდეგე მოიშორა.

ალექსანდრე მეფე დიპლომატიური გზით არა ერთხელ ცდილა გამოეხსნა მამუკა დადიანის ტყვეობიდან. ასეთი დაველებით მას არა ერთხელ მიუვლენია ზუგდიდს მამის იმეჩით მყოფი თეიმურაზ I, გენათელი-ზაქარია ქვარიანი, მდივანი ფეშანგი და სხვები. თუ ამდენად მოწადინებული იყო ალექსანდრე მეფე, რომ მამუკა ამ ტყვეობიდან როგორმე გაბოხსნა, იქიდანაც ჩანს, რომ მან ამ მიზნით არ დაზოგა თავისი ერთადერთი ვაჟიშვილი— ბაგრატიკ კი და მამუკას მაგიერ წინდაწინ მძევლად მისცა დადიანს— მაგრამ უშედეგოდ; ლევანმა არამც თუ მამუკა არ გაუშვა, მან ბაგრატიკ დააკავა და არ დაუბრუნა მამას.

ალექსანდრე მეფეს დადიანის ასეთი საქციელი რუს ელჩებისათვის მოუხსენებია: «Да он же Александр царь говорил про брата своего Мамуку да про сына своего Баграта, что ныне они у дидьянского, брат де ево Александров взят кпему на бою, а сына его взял в оманаты, что было его Мамуку опустить и тем ево обманул и держит ныне у себя обених»¹.

თუ ლევანმა ბაგრატი, როგორც იყო, შემდეგ მაინც გაუშვა, მამუკას დახსნას აღაჩაფერი ეშველა. მას თვალები დასთხარეს და 1654 წელს ტყვეობაში გარდაიქცეულა კიდევ.

დადიანის ეს გალაშქრება ქუთაისზე, როგორც ცალკე წარწერიდან ჩანს, მომხდარა „ქკას: სამას ოცდახუთმეტსა“, რაც 1647 წელს უდრის.

ლევანის უკანასკნელი ლაშქრობა, რომელიც ამ წარწერაში იხსენიება, ისევ ქუთაისზე თავდასხმა გახლავთ. „შეწევითა შენითა მიუჭედით მეფესა ალექსანდრეს რიონს გაღმა ქუთათის, ქალაქი დაეწვიით და ავაოკრეთ და შემოვადეგით გენათელის ციხესა და დაუწყეთ ბრძოლა, დაუშინეთ დიდროვანი ზარბაზნები, დაეამტურთვეთ ციხე და ავიღეთ სწორხედა, ორმოცის თავადითა და აზნაურშვილებითა, სხვისა მრავლითა მეთოფითა, მისის საქონლითა და აღაფთოთ აესებულნი მშვილობით გამარჯვებულნი შინა მოკედით“. ამ ნაკვეთით მთავრდება წარწერის თხრობა. როგორც ჩანს, დადიანს ამ შემთხვევაში აუობრებია არა მარტო ქუთაისის ქალაქი, არამედ გენათელის ციხეც. გენათელზე თავდასხმა შემთხვევითი არ არის. გენათელი, ვითარცა მეფის სულიერი მამა, მეფის პოლიტიკისათვის აქტიურად მებრძოლი გახლდათ, კერძოდ. გენათელი ზაქარია ქვარიანი, რომელიც ამ პერიოდში მოღვაწეობდა, ალექსანდრე მეფის მარჯვენა ხელი იყო. ამიტომ სრულიად არაა საკვირველი, თუ დადიანის რისხეა გენათელსაც გადაწვდა.

ამ ლაშქრობის თარიღი უცნობია, მაგრამ ის მომხდარი უნდა იყოს 1647—1651 წლებში. სწორედ ამ ლაშქრობის შემდეგ, როდესაც დადიანი ზუგდიდს დადირობის დროს ხიფათსა და შიშს გადარჩენილა, მოუქედინებია აღნიშნული ხატე და ის ამ ვრცელი წარწერითაც შეუმკია.

¹ Писо.льство сто.льничка М. Толочанова и дьяка Ислюва в Имеретию 1650—1651. Тифлис, 1926. стр. 182.

დასასრულ, არ იქნება ზედმეტი თუ შევხებით კითხვას: რატომ ოდიშის მთავარი ლევან დადიანი XVII საუკუნის მეორე მეოთხედის განმავლობაში ასე სასიკვდილოდ გადაეცადა თავის ბატონს იმერეთის მეფესა და ქვეყანას.

ან როგორ ახერხებდა ის თითქმის ყოველთვის მეფისა და იმერეთის ჯარის დამარცხებას?

თავის დროზე ეს კითხვა არქანჯელო ლამბერტისაც აწუხებდა: „თუმცა იმერლები, რომელთანაც მეგრელები ჩვეულებრივ ომობენ, ტანდაც კარგი მოყვანილი არიან, სახითაც მშვენიერები და მათ პირისახეზე გამონახატება ისეთი დიდებულება და მამაცობა, თითქოს მთელი ქვეყნის დამორჩილება უნდათო, მაგრამ როდესაც კი შებმთან ოდიშარებს, ყოველთვის დამარცხებულან პირველსავე შუბის სროლაზე“¹.

ლამბერტი დასძენს: „მე ბევრჯერ მიკითხავს მეგრელებისათვის, რა მიზეზია, რომ იმერლები, ვერე მშვენიერები და შესახედავად მამაცები, ვერ გიმავრდებიან-მეთქი? ამაზე ის პასუხი მიუციათ: რომ ომში გამარჯვება შეხედულებაზე როდი ჰქვიათ, არამედ მამაცობაზეო. რადგან იმერლებს შეხედულება კი აქვთ და მამაცობა აკლიათო, ამიტომ ჩვენ მეგრელებს ვერ გავეგვიმავრდებიანო“. რასაკვირველია, ომში გამარჯვება შეხედულებაზე დამოკიდებული არ არის, მაგრამ აქ რომ მარტო მამაცობა არაფერ შუაშია, ესეც ცხადია.

ნეტავ რას იტყოდა ლამბერტის კითხვაზე ასე თავმომწონედ მოაპასუხებ, თუ მას შევეკითხებოდით: რატომ მხოლოდ ამ ხანად გამოიჩინეს მეგრელებმა ეს არაჩვეულებრივი სიმამაცე. სადღა იყო ის მანამ, ან ლევანის სიკვდილის შემდეგ, როდესაც ოდიშართა ძლევა მოსილებას ასე სწრაფად მოლო ბოლო? ან საიდან ჰქონდა ლევანს ეს „დიდროვანი“ ზარბაზნები, რითაც ის იმერეთის ციხე-სიმაგრეებს და ქალაქ ქუთაისს ასე ხშირად და ასე უმოწყალოდ ანგრევდა, ან რატომ არ გააჩნდა მეფესაც ბრძოლის ისეთივე საშუალებანი?

ცხადია, მარტო სიმამაცე აქ ვერაფერს აგვიხსნის. პასუხი ჩვენ უნდა ვეძიოთ იმ რთულ საერთაშორისო პოლიტიკურ ვითარებაში, რომელიც სწორედ XVII საუკუნის მეორე მეოთხედისათვის იმერეთის სამეფოს გარშემო შეიქმნა და რომელშიაც ჩქარა სამეგრელომაც ამოჰყო თავი. XVII საუკუნის პირველი მეოთხედის ბოლოსათვის იმერეთის სამეფოს პოლიტიკური მდგომარეობა თვალსაჩინოდ გაუარესდა. შაჰ-აბაზის ორჯონის ლაშქრობის შედეგად, ირანმა დაიკავა ქართლ-კახეთი და ფაქტიურად ირანის სახელმწიფოებრივი საზღვარი ლიხის ქედზე გადაიჭიმა. ქართლ-კახეთის დუკრობის შემდეგ—საქართველოს სახელმწიფოებრივი დამოუკიდებლობის დროშის მატარებელი მხოლოდ იმერეთი და დარჩა. ამიტომაც ირანის შემდგომი იერიშები სწორედ იმერეთის წინააღმდეგ იყო მიმართული. ჯერ ერთი იმიტომ, რომ ირანის მთავრობის თვალსაზრისით, ქართლ-კახეთის მტკიცე დაპყრობისათვის იმერეთის დაკავებაც აუცილებელი იყო, რაც მათთვის ირანის წინააღმდეგ ბრძოლაში საიმედო „სახიზარისა“ და მტკიცე ზურგის მოსპობა იქნებოდა. გარდა ამისა, ირანის საბოლოო მიზნებისათვის—თურქეთის წინააღმდეგ ბრძოლაში—შავ ზღვასა და მის მისაღვლებს პირველხარისხოვანი ეკონომიური და სტრატეგიული მნიშვნელობა ჰქონდა. დასასრულ, ამიერ-კავკასიაში მეფის რუსეთის შემოჭრის საფრთხე, რომლისაგანაც ირანმა ქართლ-კახეთში თითქოს თავი დაიხსნევა, ასლა იმერეთიდან იმუქრობდა. ყველა ამ გარემოებათა გამო იმერეთის პრობლემას ყენის მთავრობის შემდგომ სამოქმედო პროგრამაში განსაკუთრებული მნიშვნელობა ენიჭებოდა.

მიუხედავად იმისა, რომ ირანი იმერეთის მიმართ ძალიან აგრესიულად იყო განწყობილი, თავდაპირველად ის მაინც არ მიმართავდა მასზე აშკარა სამხედრო თავდასხმას თუნდაც იმიტომ, რომ ამას შეიარაღებული კონფლიქტი უნდა მოყოლოდა თურქეთთან. ყოველ შემთხვევაში ამისათვის უფრო ხელსაყრელი მომენტის შერჩევა იყო საჭირო.

¹ არქანჯელო ლამბერტი, იქვე, გვ. 91.

გარდა ამისა, ირანის მთავრობას კარგად ესმოდა, რომ იმერეთზე ლაშქრობა ძალიან ლიდ ტექნიკურ სიძნელეებთან იქნებოდა დაკავშირებული, თანაც ღილ მატერიალურ რესურსებსაც მოითხოვდა. ამიტომ ის ჯერჯერობით მაინც იმერეთის წინააღმდეგ ამჯობინებდა არაპირდაპირ, ინტრიგებისა და შინაგანი აგენტების გზით, ფარულ ბრძოლას.

სწორედ ამ პერიოდში ირანის ასეთი პოლიტიკა გარკვეულ წარმატებას აღწევს. ირანი ახერხებს დაკავშირებას ოდიშის მთავარ ლევან II დადიანთან. ლევანი თავისი სამთავროს დამოუკიდებლობისა და კეთილდღეობისათვის სრულიად შეგნებულად უწყობდა ხელს ყენის პოლიტიკის განხორციელებას დას. საქართველოში. ფარსადან გორგიჯანიძის სიტყვით, დადიანს „ყენიცი მწყალობელი და ლაშქრითა და საღაროთ მომხმარებელი“¹ გახლდამია. ამ დროიდან მოყოლებული ლევან დადიანი არაჩვეულებრივად გაძლიერდა. მან დაიწყო გამუდმებული თავდასხმები იმერეთზე, ოდიში იმერეთის მოსიხსლე მტრად გადაიქცა. ამგვარად ირანმა შესძლო იმერეთის გარემოცვა დასავლეთიდანაც.

ლევან დადიანმა სწრაფად მოახერხა მეფის ყმობისაგან ფაქტიურად განთავისუფლება და ეწეოდა იმერეთის აღიოკებას ათეული წლების განმავლობაში.

აი რას ამბობდა ამაზე ალექსანდრე მეფე ერთ-ერთ თავის წერილში: «что на перед сего Дадвянский царь с ними в одной вере и под его рукой. А ныне де отстал и учинился в подданстве у персидского шаха и сними ссылается и помочи просит а хочет и землю разорать».

და იქვე «И собрав воинских людей приходит на меня по дважды и по трижды и чинит мне шкоту, собирает абазинцев и чиков и приходят на меня войною по все годы»².

იმერეთის უნუგეშო მდგომარეობას აგვიწერს აგრეთვე ეგნატაშვილი ბერიც. მისი სიტყვით „და მიერთებან მძლავრობდა დიდად დადიანი იმერეთზედა; ესრეთ გაუჭირა საქმე ალექსანდრეს, რომე ქუთაისს გალაყანი შემოავლო და იჯდა მას შინა და ვერა წინააღმდეგობა დადიანს, ხოლო დადიანი მოუკდებოდა ყოელს საუფლოს დღეს, შობას, ახალწელიწადსა, ნათლისღებასა და აღდგომასა და აოჯრებდა ქუეყანასა იმერეთისასა; რომელსამე ჯოცდა და რომელსამე ტყუე ჰყოფდა და ჰყიდდა და დაირჩენდა და თავს დაახსნეიებდა“³.

სამწუხაროდ, ეს მაღალი გალავანიც ქალაქის გარშემო ყოველთვის ვერ ფარავდა მეფეს. «И городовые стены не водилом месте поразрушены»⁴, — ამბობენ რუსი ელჩები. შესაძლებელია, დადიანის მიერ წარწერებში კვენით ნათქვამი ქუთაისზე თავდასხმის და „დიდროვანი“ ზარბაზნებით ქალაქის „დამტყვევის“ შესახებ ოდნავადაც არ იყოს ქემზარიტებას დაცილებული.

ოდიშის მეშვეობით ირანი ორნაირ მიზანს აღწევდა: ჯერ ერთი, იმერეთის ეკონომიურ და პოლიტიკურ დანგრევა-დასუსტებას, ხოლო მეორე მხრივ იმერეთის იზოლირებას ქართლ-კახეთის ამბებისაგან. ფარსადანის სიტყვით, 1645 წელს ალექსანდრე მეფემ იმიტომ ვერ მოახერხა ირანის წინააღმდეგ წარმოებულ სამყდრო-სასიციოცხლო ომში თეიმურაზის დახმარება, რომ „ყენი თეიმურაზს უწყებოდეს. თუ მეფე ალექსანდრე თუ იმერეთით დაიძვროდა, დადიანი იმერეთს ჩამოუღებოდა“⁵. ეს დამახასიათებელი მაგალითია მოქმედებათა შეთანხმებისათვის ირანის შავსა და ოდიშის მთავარს შორის.

¹ ფარსადან გორგიჯანიძე, იქვე, გვ. 51.

² Посольство стольника Н. Толочанова и дьяка Иевлева в Имеретию 1650—1651. Тифлис, 1925 стр. 10.

³ ეგნატაშვილი ბერი, იქვე, გვ. 176.

⁴ Посольство стольника Н. Толочанова и дьяка Иевлева в Имеретию 1650—1651. Тифлис, 1926, стр. 152.

⁵ ფარსადან გორგიჯანიძე, იქვე.

საქიროა აღინიშნოს, რომ იმერეთის მეფეს დადიანთან ბრძოლაში თავისივე ქვეყნის ყველა თავადი თუ დიდი აზნაური ერთნაირად ენერგიულად როდი უჭერდა მხარს. პირიქით, ლალატობდნენ კიდევ. თუ სწორია ვახუშტის ცნობა, მეფე ალექსანდრემ წარჩინებულთა ლალატის აღსაკვეთად „მოავლო ზღუდე ქუთათისის დიდი და მოიყვანა ყოველთა წარჩინებულთა თვისთა ცოლშვილნი და დაადგინა მას შინა თვითაც იმყოფებოდა მასვე შინა, რათა არა მიერთნენ დადიანსა ჰყო მისთვის“¹. ცხადია, ასეთი ახირებული ხერხით აღარ შეიძლებოდა დადიანის წინააღმდეგ ერთიანი ფრონტის დაარსება და თითო-ოროლა მოლაღატე ყოველთვის ჩნდებოდა ხოლმე: პაატა წულუკიძე, ზაალ წერეთელი, საყვარელიძე და სხვები. რასაკვირველია, წარჩინებულთა ლალატი იმერეთის სამეფოს პოლიტიკურ მდგომარეობას აშკარად აუარესებდა და დადიანთან ბრძოლას კიდევ უფრო აძნელებდა.

საქიროა აღინიშნოს, რომ ოდიშის მოსახლეობის გარკვეულ ნაწილს (მდაბინონ) და დასავლეთ საქართველოს სამღვდლოებებს ემძიმებოდა ლევანის მიერ იმერეთის ასე აწიოკება—მათ საკმაოდ ხშირად და ზოგჯერ ძალიან მოხერხებულადაც გამოუთქვამთ თავიანთი აზრი ლევანის ყაჩაღური პოლიტიკის წინააღმდეგ. აი ერთი ამისი იშვიათი მაგალით-თავადი:

1640 წლის 23 აპრილს გიორგობის ტრადიციულ დღესასწაულზე სუჯუნის ეკლესიაში თავი მოეყარათ; აფხაზეთის კათალიკოზს მაქსიმეს, ტრაპიზონელ მიტროპოლიტ კირილეს, ვახტანგ გურიელს და ოდიშ-გურიის მაღალ ფეოდალურ არისტოკრატებს. დღესასწაულზე მოუწვევიათ აგრეთვე მაშინ სამეგრელოში მყოფი რუსი ელჩები: თედორე ელჩინი და მღვდელი პავლე ზახარევი. წირვის შემდეგ გამოსულა ერთი წესბოვანი გლეხი, რომელსაც ჩვეულებისამებრ ღამე ეკლესიაში გაუტარებია და დაუწყია წინასწარმეტყველება (ვითოდც წმ. გიორგის შთაგონებით), თუ როგორი მოსავალი იქნება მიმდინარე წელს, ვინ მოკვდება, ვინ დარჩება ცოცხალი, იქნება თუ არა ომი და სხვა. გლეხის საუბარი დღევრითებით მოყვანილი აქვთ რუს დესპანებს ელჩობის მუხლობრივ აღწერილობაში და ძალიან საყურადღებოა „წინასწარმეტყველობის“ ის ნაწილი, რაც გლეხს ომის შესახებ უთქვამს:

«Георгии де царю Леоптию на Башечитцкого царя не велел ходить воевать, а будто Георги зговорил и где де волк повадитца овцы ловить дважды уловит а третя де самово волка уловят, тако де я царь Леонтей прежде сево ходил на Башечитцкого и повоевал, а ныне де царь Леонтей на Башечитцкого поидет, убит будет»². ეს იყო სრულიად მოულოდნელი ამბავი წირვაზე მყოფი ლევანის მომხრე დასისათვის, მათი მოლოდინის საწინააღმდეგოდ.

ეს გახლდათ ლევანის ყაჩაღური საგარეო პოლიტიკის საჯარო გაკიცხვა და ამისთან ერთად ძალიან მოქნილი და მოხერხებული ფორმით ოდიშის მოსახლეობის ღრმა თანაგრძნობის აშკარა დემონსტრაცია—იმერეთისადმი. საყურადღებოა, რომ ყველაფერი ეს ხდება უცხო სახელმწიფოს ელჩების თანდასწრებით. ასე მოწყობილ „დაშინებას“, ცხადია, არ შეეძლო გამოუცვალა ლევანის საგარეო პოლიტიკა. მაგრამ ამ სრულიად არა „წინასწარმეტყველი“ გლეხის გამოსვლამ გამოაზებურა ოდიშის ხალხის ნამდვილი განწყობილება ლევანის პოლიტიკისადმი.

ფეოდალურ დაქინებისა და დაცემულობის ეპოს ლევანი საკუთარი ქვეყნის ინტერესებისათვის ოსტატურად სარგებლობდა შექმნილ საერთაშორისო ვითარებით. ასეთი პოლიტიკის შედეგად მას, ირანული „სალაროს“ გარდა, დიდძალი ნადავლიც შემოდიოდა. ამას აშკარად მოწმობენ ლევანის სახელით ძვირფასად მოკედილი რიცხვმრავალი წარწერიანი ხატები და ფრესკები, რომელთა შორის ილორის ხატებს და კერძოდ ჩვენ მიერ აქ განხილულ წარწერიან ხატს განსაკუთრებული ადგილი ეკირა.

¹ ვახუშტი, იქვე, გვ. 303.

² Посольство князя Федота Елчина и священника Павла Захарьина в Далматскую землю 1639—1640. Материалы для русской истории. Москва, 1888, стр. 371.

ც მ ძ ს ტ ი

[ში ქრისტიანეთა ზღუდვო, მორწმუნეთა და მოსავთა შენთა ლხინებო, ბრძოლათა გამარჯვებო, დიდი ახოვანო გონებითა მკუადარო, ძლიერებითა უკუდავი, მიუღრეკლობითა უმკნესი, ღვაწლითა ზეცად აღსრული, საქმითა რომელი ჰნათობ სოფელსა და ელი უსკრულსა წინაშე მამისა და ძისა და სულისა წმიდისა მდგომარე ხარ. უფალო ყოველისა სოფლისაო, ვარსკვლავო განბრწყინებითაო, ქუეყანისა დიდებო, ღირსებისა ქებო, კანდიერებისა ყვაილო, წამებისა მუშაკო და სატანჯველითა განათლებულო, მრავალ-ფერითა განსაცდელითა უძლეველო, ძლიერებითა მძლეო, ჰაბუკობითა ლამპარო, ქრისტეს წინამდგომარეო, მეუფისა დილო დიდებო, ანგელოსთა დასებო, მკნეო მკუადარო, ღვაწლით შემოსილო შვდ-წილ უძლეველო, ახოვანო, მოწამეთა მთავარო, სასწაულთა მოქმედო, წმიდაო გიორგი!

ჩუენ ცვა-ფარვითა შენთა მონდობილმან და მოსავმან შენმან კელმწიფემან, დადიან-მან, პატრონმან ლევან, ძემან კელმწიფისა მანუჩარისამან, ვიგულე და ვიგულისმოდგინე მას ეამსა ოდეს განრისხდა ღმერთი კურთხეულის მამის ჩემის, პატრონის მანუჩარისაგან— ზუგდიდს ნადირობასა ცხენისა რბევასა შიგან შეიძგერდენ ბატონი და გომოძე ფარუხია და ცხენი წაიქცა, ამიერ სოფლით მიიცივალა. მაშინ შემოგწირეთ უწინ მისდა მორჩენისათვის და მერე მისის სული]სა სახსრად დასაოხად ჩუენდა გას[ა]ზრდელად, ბატონობისა ჩუენისა წარსამი[რ]თებელად რეკა—ნაეჯიბაუ სასახლე და ექუსი მოსახლე კაცი. კიდევ შემოგწირეთ, მოვაჰქედინეთ ხატი სახისა შუენისა. მას ეამსა ოდეს შეეებენით იმერელ მეფესა გიორგის ახალსოფელს მისულაზედ, ოლასქურას ვალმა, ესძლიეთ ძალითა და შეწევინითა შენითა, გამარჯვებული მოვედით და შევსწირეთ წალენჯიხას მეფისა ქაიანური დროშა, ჯუარი ხალასათ შეკერული, ალმითა და ოქროსა ხატი მოვაჰქედინეთ, შევამკუეთ პატრონის თუალითა და მარგალიტითა და დაეასუენეთ წალენჯიხას და თქუენ შემოგწირეთ და მოვაჰქედინეთ ხატი თქუენისა სახისა და ერთი მოსახლე შე[ე]ქუა, მეორე მოსახლე კიკოლ გერმანია. მას ეამს ოდეს მიუტუდით შარვაშიძესა ზუფუს, მუწუს წყალსა აქათ ავაოჯრეთ, კიდევ მეორედ მიუტუდით ზუფუს, კაპოეტის წყალს აქათ სრულებით დავსწვით და ავაოჯრეთ და სადაცა სიმავრე იყო ავიღეთ და გავაცუდეთ და კაპოეტის წყალზე შემოგუენნეს ზუფუარი და სიხუარი მარშანიები და გაგვემარჯუა და დავკოცეთ ზოგი კელთ დავუჩა და გამარჯუებულნი მოვედით, შემო[გ]წირეთ ერთი მოსახლე ელინჯარი კაქაბაა მგზეთეთ, კიდევ მასეამსა ოდეს შეეებენით ბაღდადს იმერელ მეფესა გიორგის და შვილსა მისსა ალექსანდრეს და მამუკასა და მისს სიმამრსა კახსა ბატონსა თაიმურაზს ესძლიეთ ძალითა შენითა და გაგვემარჯუა: გიორგი მეფე კელთ დავუჩა, შვილები და კახი ბატონი გარდაიხვეწა, უფროსი ერთი იმერელი და კახნი კელთ დავუჩა. მოვედით ტაძარსა შენსა და შემოგწირეთ კახის ბატონის დროშის თავი—ბროლის ჯუარი, იმ დროშის ბუდე ოქრო-ქსოვილი სარასლისა, გარდადებურეთ, დასაველეთისა საყდრის კარები ორივე ვერცხლით მოგიჰქედეთ და ვერცხლის სასანთლე ქუემ წალბაქიანი წინ დავიდგით და თხალ[ა]რებისა ბეგარა ორმოცი მოსახლე კაცისა გიორგობას დღესა მოიტანდენ, სხუა როგორცა ვამი-

რიგებია შეწირულებისა საქმე, სიგელი დამიწერინებია და ის წაიკითხონ. ამავე ეამსა აგყარეთ სრულებით ქალაქი ჩხარისა, მოვასხით ზუგდიდს და დავასახლეთ ადგილსა რუხისასა. კიდევე მას ეამს[ა] ოდეს ზიუჭედით მეფე ალექსანდრეს ქუთათის ქალაქი დავსწვით და ავაოჯრეთ და გამარჯვებული მოვიდოდით, მეფის ძმა მამუკა წინ დავგუხუდა და შევიბენით, თვითან მე დავირჩინე და შენსა კარზედა მოვიყუანე მამუკა და შემოგწირე დიდი ვერცხლის სასანთლე ქუეშე დიდ ნალბაქიანი. კიდევე ძალითა და შეწვევითა შენითა მიუტედით მეფესა ალექსანდრეს, რიონს გაღმა ქუთათის ქალაქი დავსწვით და ავაოჯრეთ და შემოვადევით გეინათელის ციხესა და დაუწყეთ ბრძოლა, დაუშინეთ დიდროვანი ზარბაზნები დაეამტურივეთ ციხე და ავიღეთ სწორზედა ორმოცის თავადითა და აზნაურშვილებითა სხვისა მრავლითა მეთოფითა მისის საქონლითა და ალაფითა ავსებულნი მშვიდობით გამარჯვებულნი შინა მოვედით [და ვიწყეთ ხატისა ამის შემკობა და მოკედვა. სრ]ულ იქმნა ხატი ესე ქტა: სამას ოკდაათ ცხრამეტსა. ამა ხატისა გამომყუანელს, ოქრომკედელსა ტყავძუელიძეს ბეგიას, შეუნდოს ღმერთმან ცოდვანი მისნი: ამინ.

3. გაბაშვილი

ღარაზის რიზის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით*

გვიანფეოდალურ საქართველოს სამოხელეო წყობილება სრულიად შეუსწავლელია ხუნს სამეცნიერო-საისტორიო მწერლობაში. სახელმწიფო წყობილების ეს მნიშვნელოვანი დარგი ნამდვილ terra incognita-ს წარმოადგენს. დადგენილი არაა ქართული სამოხელეო ტერმინოლოგია, რის გამოც მრავალი ტერმინი შეტარად და უცნაურად არის განბარტებული; ბევრი მკვლევარი იმის მიხედვით, რომ XVI-XVIII სს. სამოხელეო სახელეების უმრავლესობა სპარსულ-თურქული იყო, არსებითი ხასიათის შეცდომის უშვებს, როდესაც უცხოური წარმოშობის ტერმინს ადგილობრივ ელფერს აცლის და ავიწყდება, რომ სპარსულ-თურქული წარმოშობის სახელმწიფო სამართლის ინსტიტუტებს საქართველოში სხვა მნიშვნელობა ჰქონდათ მინიჭებული, ხოლო ერანის სახელმწიფოში ისინი სულ სხვა ცნებისა და შინაარსის გამოხატველი იყვნენ. ამიტომ, სანამ სამოხელეო სახელების ნამდვილი შინაარსი ქართულ ფეოდალურ სინამდვილესთან დაკავშირებით არ იქნება შესწავლილი, მანამდე სწორი და შეუმცთარი მსჯელობა საქართველოს სამოხელეო წყობილებაზე შეუძლებელი თუ არა, მეცნიერულ ღირებულებას მოკლებული იქნებოდა.

საქართველოს სამოხელეო წყობილების შესწავლას პირველად XVIII ს-ის გამოჩენილმა ისტორიკოსმა ვახუშტი ბატონიშვილმა მოჰკიდა ხელი. სამოხელეო ისტორია ვახუშტის სამ ნაწილად აქვს დაყოფილი. პირველსა და მეორე ნაწილში უძველეს დროიდან მომდინარე და, აგრეთვე, გაერთიანებულ საქართველოს სახელმწიფოს მოხელეთა უფლება-მოვალეობანი არის განხილული¹.

«აქ მას,—როგორც აკადემიკოსი ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავს,—უსარგებლია ლეონტი ბროველისა და ჯუანშერის თხზულებებით, მაგრამ ამას გარდა ბევრი სხვა ცნობებიც ჰქონია, რომელიც სხვა წყაროებიდან უნდა იყოს ამოღებული. ერთ-ერთ წყაროდ, უეპკე-ლია, მას «კარის-გარიგებაც» ეწმებოდა. დანარჩენი წყაროების შესახებ-კი ჯერჯერობით არა ვიცი თუ რა. ეს კია რომ ამ პირველ ნაწილში ზოგად საექვო და შემცთარი აზრი აქვს გამოთქმული. ცხადია ამასთანავე, რომ ვახუშტის მიერ ყველა დასახელებულ მოხელეთა თანამდებობა შეუძლებელია საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილების პირველ ხანას ეუთფოდეს, მაგ., ბოქაულთხუცესი, ბოქაულნი და სხვა². მესამე ნაწილში, რომელსაც ეწოდება: «აწინდელის ხელისუფალთა შეცვლილთა სახელთათუჯს»³ აღწერილია როსტომ მუტის მიერ შემოღებული სახელმწიფო სამართლის ინსტიტუტები. სამოხელეო ისტორიის ეს ნაწილი კარგად არის დაწერილი და უფრო სანდოა, რადგან თვითონ ვახუშტი ქარ-

* შემოკლებული სახით მოხსენდა ენიმეკ-ის ისტორიის განყოფილების სხდომას 22. XII. 1940 წ. შენიშვნებისა და თავახიანი დახმარებისათვის პაოფ. ნ. ბერძენიშვილს მადლობას მოვასხვებთ.

¹ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით.

² აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საისტორიო მწერლობა, პირველი გამოცემა, გვ. 302.

³ ვახუშტი, ibid., გვ. 23—24.

თლის მმართველ წრეს ეკუთვნოდა და თავისი დროის ხელისუფალ-მოხელეთა თანამდებობრივი მდგომარეობა და მოქმედების ასპარეზი კარგად უნდა სცოდნოდა. მაგრამ არც ეს ნაწილია თავისუფალი ზოგიერთი მცთარი აზრისაგან და, როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა თავის დროზე სამართლიანად აღნიშნა, „მეცნიერი ბატონიშვილი აქა-იქ სცდება, როდესაც, მაგ., ამტიციებს, თითქოს მუშრბი და ვაზირიც როსტომ მეფის მიერ შემოღებული შეცვლილი სამოხელეო სახელი ყოფილიყოს. ჩვენ დაქვემდებარებით ვიცით, რომ მუშრბი დიდი ხნით როსტომზე უწინარეს შემოვიდა საქართველოში, ხოლო ვაზირობა ჩვენში მაინცადამაინც უკვე XII ს. არსებობდა“¹. ვახუშტის მიერ განხილული და აღწერილი საქართველოს სამოხელეო წყობილება, მიუხედავად ზოგიერთი ნაკლისა და აქა-იქ გაპარულ მცთარი მოსაზრებისა, ძვირფას და საყურადღებო ცნობებს შეიცავს და აქ შეძლებისდაგვარად სამოხელეო წესწყობილების ყველა დარგია გაშუქებული.

საქართველოს სამოხელეო წესწყობილება განხილული აქვს აკად. მარი ბროსესაც. მან ქართველ მოხელეთა სია მოკლე განმარტებითურთ დაურთო თავის საქართველოს ისტორიის შესავალს (Introduction., CLXIV—CLXV, CLXVIII—CLXIX) და იქვე მოათავსა სამოხელეო გადასახადების სახელწოდებათა აღწერილობა (იქვე, გვ. CLXXIV—CLXXV). მაგრამ ბროსე მხოლოდ მოხელეთა სახელების უბრალო ჩამოთვლით დაკმაყოფილდა.

1897 წ. ა. ხახანაშვილმა გამოაქვეყნა პატარა გამოკვლევა, რომელსაც სათაურად აქვს: „საქართველოს სამეფოს მოხელენი“ („მოამბე“ 1897 წ., № 3). აღნიშნულ გამოკვლევაში მოყვანილი სამოხელეო ტერმინების დიდი უმრავლესობა, ოროდღე ტერმინის გამოკლებით, ეტყობა დასტურლამალიდან და XVII—XVIII სს. საბუთებიდან არის ამოკრებილი, ან-ბანზე დალაგებული და შემცთარი შენიშვნებით და განმარტებებით გაშუქებული. ეს წერილი მკითხველზე სამოხელეო ტერმინთა ლექსიკონის შთაბეჭდილებას სტოვებს და მეცნიერულ ღირებულებას მოკლებულია.

საქართველოს სამოხელეო წესწყობილება ვრცლად განხილული და აღწერილი აქვს აკად. ივ. ჯავახიშვილს (იხ. ქართ. სამართ. ისტორია, წიგნი I, გვ. 183—188 და წ. II, ნაკვ. I, გვ. 108—217). მაგრამ განსვენებული მეცნიერი გვიანფეოდალურ საქართველოს სამოხელეო წყობილებას არ შევხვბია, ოლონდ 1918 წ. გამოქვეყნებულ მონოგრაფიაში: „ქალაქები, საქალაქო წესწყობილება და ცხოვრების ვითარება საქართველოში XVII—XVIII სს.“ (ურნ. „პრობლემა“, ტფ. 1918 წ., № 1, გვ. 35—61) მან საქაოდ ვრცელი ადგილი დაუთმო ქალაქის მოხელეთა უფლება-მოვალეობის შესწავლასა და დადგენას.

უკანასკნელ ხანებში ევროპულ სამეცნიერო ლიტერატურაში ქართლის სამოხელეო წყობილებას შეეხო ფრანგი მკვლევარი იოსებ კარსტი, შრომაში: „Code Géorgien du roi Vakhtang VI“². მას მოჰყავს ვახუშტის ხელისუფალთა შესახები ცნობების, XVI—XVIII სს. გარიგების თუ სარგოს წიგნების და, აგრეთვე, ადგილობრაეი მართვა-გამგეობის შესახები დებულებების ფრანგული თარგმანი, რომელთაც დართული აქვს ვრცელი შენიშვნები (იხ. დასახელებული შრომის გვ. 205—218). მთარგმნელი კომენტარიებსა და შენიშვნებში განსაკუთრებულ ყურადღებას უთმობს გვიანდელ საშუალო საუკუნეების საქართველოს ფეოდალურ ადმინისტრაციას და სამკვეთრდ გამორიგე მოხელეობას (იხ. შრომის მეორე თავის შინაარსი: *Système d'Administration et de Gouvernement du pays. Fonctionnarisme en Géorgie médiévale et moderne*, გვ. 260—316). კარსტი, რომელიც ნიჭიერად დაწერილ „სომხური სამართლის ისტორიის საფუძვლების“³ ავტორად ითვლება, თავის ახალ შრომა-

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, *op. cit.*, გვ. 302.

² Karst, J. *Code du roi Vakhtang VI. Commentaire ou Précis du Droit ibéro-Caucasien. Livre I.* Strashurg, 1935.

³ Karst, J. *Grundriss d. Geschichte des armenischen Rechtes (Zeitschr. f. Rechtswissenschaft, Stuttgart, tome 19—20), 1906—1907.*

ზ მცენიერულ მოთხოვნილებათა სიმალღებე ვერ დვას, ბევრ შემთხვევაში ბროსეს იმეორებს და ვახუშტის ზოგიერთ საექვო და შესასწორებელ ცნობას ეყრდნობა. რაც შეეხება სამოხელეო წყობილებას, აქ იგი სათანადო ქართული ტექსტების უხეირო თარგმნით, თავბრუდამხვევი ეტიმოლოგიური ვარჯიშობითა და აღმოსავლური წარმოშობის სმოხელეო სახელების გამოცნობის ხალისიანი, მაგრამ უსარგებლო მუყაითობით კმაყოფილდება.

უფრო ღარიბი და მდარე ღირსებისაა „ქართველი ხალხის ისტორიის“ ინგლისელი ავტორის ალენის საქართველოს სამოხელეო წყობილების მოკლე მიმოხილვა (Allen, A history of the Georgian people XXIII. Court and Administration, გვ. 257—265) და ისიც ზოლოდ გაერთიანებული საქართველოს სამოხელეო წყობილების ზოგადი აღწერილობით არის შემოფარგლული.

საგნის სირთულის გამო თითოეული კლე მონოგრაფიულად შესწავლას გულისხმობს. აიტომ ჩვენ წინაშე დასმული ამოცანის გასაადვილებლად წინამდებარე წერილში წარმოვდგენლია მხოლოდ დარბაზის რიგის მალაღი რანგის მოხელენი (სახლთუხუცესი, მღვიანბევი, ეშიკალასბაში, ვეზირი, მეითარი, ყულარაღასი, ყორჩიბაში). მოხელეთა დანარჩენი კატეგორიები (კარით წარვლენილნი მოხელენი და საქვეყნოდ გამრიგენი) ცალკე ნაკვეთშია განხილული და აღწერილი.

ხელისუფალთა უფლება-მოვალეობანი ჩვენს წერილში შესწავლილია ერთი ძეგლის მიხედვით, სისრულისათვის გამოყენებულია აგრეთვე ისტორიულ-იურიდიკული ხასიაისის სხვა დოკუმენტებიც, ხოლო საისტორიო მწერლობიდან გამოკრებილია საჭირო ცნობები.

§ 1. მოხელეთა დანაწილება .

ქართლის სამეფოს მოხელეობა, მოქმედების ასპარეზის მიხედვით, ორ მთავარ ჯგუფად იყოფოდა: დარბაზის რიგის მოხელეებად და საქვეყნოდ გამრიგეებად.

იმ მოხელეებს, რომელთაც სამეფო კარზე უხდებოდათ მოღვაწეობა და სამსახური „დარბაზის რიგის მოხელენი“ („მოქმედნი დარბაზის რიგისანი“) და „კარის გამრიგენი“ (დასტ. 41 ა, 55 ა) ერქვათ. მოხელეთა ამ მთავარსა და პირველ ჯგუფს დასტურლამალში ვერცელი ადგილი აქვს დათმობილი, რადგანაც ეს მოხელენი სამეფო კარის დაწესებულებებში ისხდნენ და მეფის თანა-გამგებებად ითვლებოდნენ, მეფეს სახელმწიფო მართვა-გამგეობის საქმეში შეველოდნენ. დასტურლამალის შემდგენელი, სჯულმდებელი ვახტანგ VI შესავალში ამბობს: „ოდეს ვიგულის-მოდგინეთ წესი და განგება სამეფოსა დარბაზობისა, განუჩინეთ და განუწესეთ წიგნითა ამით, რათა ყოველნი ხელისუფალნი და მოქმედნი დარბაზის რიგისანი ესრეთ იქცეოდნენ და განაგებდნენ თვს თვნი მოხელენი სახელოთა თვსთა, და წესითა და შემგზავსებითა იქცეოდნენ...“ (დასტურლამალის შესავალი, გვ. 3). აქედან თითქოს ის აზრი გამოდინარეობს, რომ დასტურლამალი მხოლოდ დარბაზის რიგის მოხელეთათვის საგანგებოდ შედგენილი განწესება, გარიგების წიგნი ყოფილიყოს. მაგრამ ჩვენს საკანონმდებლო ძეგლში წარმოდგენილია მოხელეთა მეორე ჯგუფიც, რომლის წევრებს ვახტანგი თავის სამართლის წიგნში „საქვეყნოდ გამრიგეებს“ უწოდებს (ვახტანგის სამართლის წიგნი § 34). აღსანიშნავია, რომ ეს ტერმინი დასტურლამალში არ გვხვდება, მაგრამ ნახმარია იგი ვახტანგის სამართლის წიგნში, რაც უფლებას გვაძლევს იმ მოხელეებს, რომლებიც ადგილობრივ დაწესებულებებში მსახურობდნენ და თემებსა, ქალაქებსა და სოფლებს განაგებდნენ „საქვეყნოდ გამრიგენი“ ვუწოდოთ¹.

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სამართლის ისტორია, წ. I, ნაკვ. II, გვ. 112.

მოხელეებს, რომლებიც უშუალოდ კარის დაწესებულებებთან იყვნენ დაკავშირებული, მაგრამ საგანგებო დავალებით ადგილებზე იგზავნებოდნენ „კარით წარვლენილ“ (ბროსე, Introduction, p. CLXV) ანუ „კარით წარვლენილნი მოხელენი“ (ბ. ქართული სიგელების ბრძანებულობის ნაკვეთი) ერქვათ. დასტურლამალში ამ მრავალრიცხოვან მოხელეთა აღსანიშნავად ნახმარია „წასვლისა მოსაქმე“ (გვ. 54), უფრო ხშირად კი, უბრალოდ „მოხელენი“ (გვ. 18, 22, 34, 35, 61, 72, 73, 76, 82, 83, 87, 88, 97, 102) ან „მოსაქმე“ (გვ. 11, 17, 55 და სხვა). ეს მოხელენი სახელმწიფო ფულადი და სულადი გადასახადების მკრეფელნი იყვნენ და იერარქიულად კარის გამრიგების (გვ. 41, 52) ემორჩილებოდნენ.

სახელმწიფო, ან სამეფო თანამდებობის იმმასრულებელი პირის აღმნიშვნელი სახვადო სახელი იყო: „ხელისუფალი“, „ველის მქონებელი“, „მოხელე“, „მოსაქმე“, „მოსამსახურე“, „საქმის მოქმედი“, „სამსახურის მოქმედი“, „გამგე“ და „გამრიგე“. იხმარებოდა აგრეთვე აღმოსავლური წარმოშობის ტერმინები: „ყულა“, „ყულუხჩი“ და „ყორჩი“, უმთავრესად წერილ თანამდებობათა ამსრულებელ მოხელეთა აღსანიშნავად.

ღარბაზის რიგის მოხელეთა საერთოდ აღსანიშნავად იხმარებოდა შედგენილ მრავლობითი ტერმინი „ვექილ-ვეზირები“. სამეფო სიგელების ბრძანებულების ნაკვეთში თითქმის ყველგან უკლებლივ ვექილ-ვეზირები გვხვდება: „აწე გიბრძანებთ, კარის ჩვენის ვექილ-ვეზირნო და სხვანო მოსაქმენო, თქუნცა ასე დაუმტკიცეთ და ნუ მოუშლით“. ასევე გავრცელებული იყო შედგენილი სახელი „კარის გამრიგენი“ და „კარის მოხელენი“. დასტურლამალში ნათქვამია: „მოსაქმემ ასრე ისაქმოს, და-იმ კვალად სალთხუცესსა და ჩვენის კარის გამრიგეთ, და ქარხნის ნაზირს ანგარიშს მისცემდნე“ (გვ. 55); „...უამისოდ ანგარიშს ნუ იქმონენ, შემოდგამაზედ და გაზაფხულზედ ჩვენის კარის მოხელეთ ანგარიშს მისცემდნენ“ (გვ. 96 და სხვაგან). შედარებით იშვიათია: „გამგენი კარისანი“¹, „კარის უხუცესნი“², „კარის უფროსნი“³ და „კარის მოსამსახურენი“⁴.

ქართლის სამეფოშიც უნდა ყოფილიყო გავრცელებული ის ტერმინები, რომელთაც ისტორიკოსი ფარსადან გორგიჯანიძე ერანის შაჰის კარის მოხელეთა აღსანიშნავად ხმარობს. მაგ., „კარის კაცი“⁵, „კარის უფროსნი კაცი“⁶ და „კარის მებატონენი“ ანუ „კარის ბატონები“⁷. ორი უკანასკნელი ტერმინის შესატყვისი, რამდენადაც ვიცით, სპარსულში არ მოიპოვება, ამდენად ფარსადან გორგიჯანიძეს ეს ტერმინები ქართულ სამოხელეო პრაქტიკიდან უნდა ჰქონდეს აღებული ისევე, როგორც, მაგალითად, „ისპაჰანის მოურავი“⁸ და „ბოქალთუხუცესი“⁹.

¹ „... შაჰის შეუდგინეს გამგენი კარისანი, მახლობელ წინაუძღოდა სიძე თვისი (თეიმურაზ II-ის, ვ. გაბაშვილი ორბელიანი, რომელიც იყო მანდატურთ-უხუცესი და განმგე დიდებულის კარისა“ (ბ. ორბელიანი, ჩუბინაშვილის გამოც. გვ. 384).

² „აწ ვინცა და რამაცა ძემან აღამის მონათესავემან კაცმან, მეფემან ანუ დედოფალმან, დიდმან ანუ მცირემან, კარის უხუცეთა და გამრიგეთა იკადრონ... ამით ნალეწათ შლად და არა დამტყუებად ღონ ყოველივე უთიოდლად გაგებულნი მისი მოშალოს და დაუმტკიცებულყოს“. ისტ. საბ. IV, გვ. 49.

³ „აწე გიბრძანებთ, კარისა ჩვენისა ვექილ-ვეზირნო, მღვიანო და ჩვენის კარის მოხელენი და უფროსნი...“ საქ. სიძე. ტ. II, გვ. 429.

⁴ „...ამაგებს უმრავლეს როსტომ მეფემ მზართვა და დადიანსა და ოდიშერთ ბერთა და მღრღმლთა, თავადთა და აზნაურთა და კარის მოვლელთა და გამრიგეთა და მოსამსახურეთა, დიდთა და მცირეთა“, ფ. გორგიჯანიძის ისტ. ს. კაკაბაძის გამოც, საისტ. მოამბე, 1925 წ., წიგნ. II, გვ. 241.

⁵ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტ. კ. გვ. 209, 291; ორბელიანთა 1712 წლ. ნასყიდობის წიგნის დამხურთა და მოწმეთა შორის, სხვათა შორის, დასახელებულია: „ბატონის კარის კაცი მდივანი ოთარ“. საქ. სიძე. II, 244.

⁶ ფარსადან გორგიჯანიძე, იქვე, გვ. 283.
⁷ იქვე, 289.   ⁸ იქვე, 252, 253, 270, 298.   ⁹ იქვე, 283.

დარბაზის რიგის ხელისუფლის, როგორც მსხვილი ფერდალისა და დარბაზის-გამომხატველი ჩანს ტერმინი „დარბაზ ბატონი“. მეფის „მოსხენებაში“ და „მოითხვაში“ ნათქვამი იყო: „მესტუმრეო, ჩვენ მაგიერად დარბაზ ბატონს სალთხუცესს იოანე მუხრან ბატონს და მდივნებს ასე უამბეთ“ (ისტ. საბ. IV, გვ. 104). მაგრამ „დარბაზ ბატონი“ უფრო საკარისკაცო ღირსების (საპატიო წოდებულობის) გამომხატველი უნდა ყოფილიყო, რადგანაც „დარბაზ ბატონად“ იწოდება სარდალიც, რომელიც, როგორც ცნობილია, დარბაზის კარსა მყოფ ხელისუფლად არ ითვლებოდა. მაგ., „მესტუმრეო! დარბაზ-ბატონს ლეკარსა ბ სარდალსა და მდივანბეგს ერასტის მრავალი მოკითხვა მოახსენეთა“ (საქ. სიძვ. II, 343).

დასტურლამალის შედგენით ვახტანგ VI მიზნად ისახავდა დარბაზის რიგის ხელისუფალთა და მათდამი დაქვემდებარებულ სახელოთა და ხელკვეით მოხელეთა წესისა და რიგის დადგენას; დასტურლამალის შესავალში ამის შესახებ ნათქვამია: „აწ ვიწყეთ, და მით ყოველთა ჰსენან და დაიმარხონ წესი და რიგი ესე, თუ რომელი სამსახურის მოქმედი და მოკვლენი დაგვიდგინებია სავლოთა თჳსთა ზედა, ესერა თუთუულად აღწერილის წიგნითა, რათა იცნობდნენ და ეგნენ, და ნუმცა ვინ დაკლებულ იქნებნის ნახევარი ერთ ხანად, და ნახევარი მეორედ ხანს ცუალეებითა, და რიგითა სამსახურსა ჩუშნსა, რაჟამს რომლისა რიგი აღესრულოს, კუალად სხუად კარისაგან განუყურელად იქნებოდნენ, თჳსთა უხუცესთა დასტურითა და შეკითხვითა“ (დასტ. გვ. 4).

მოხელეს, რომელსაც განკარგულებისა და ბრძანების ვაცემა შეეძლო „ხელისუფალი“ და „გამგებელი“ ერქვა, ბრძანების ამსრულებელ მოხელეს კი „საქმის მოქმედი“¹. ხელისუფალს „უმაღლესი სახელო“² ან „შესაფერი სახელო“³ ჰქონდა ჩაბარებული. „საქმის მოქმედი“ კი ამა თუ იმ ხელისუფლისადმი დაქვემდებარებულ სახელოში შედიოდა, ანდა დაბალი თანამდებობის ამსრულებელი მცირე მოხელე იყო.

საქმის მოქმედს სისრულეში უნდა მოეყვანა ხელისუფალის ყოველგვარი განკარგულება. სამოხელეო მოვალეობის ასრულებისას მოსაქმეს „თვისთა უხუცესთა დასტურითა და შეკითხვით“ (დასტ. გვ. 4) უნდა ეხელმძღვანელა.

როგორც ხელისუფალნი, ისე საქმის მოქმედნი, უფროს-უმცროსებად ნაწილდებოდნენ. დიდისა და მცირეს ცნება „სამოხელეო წყობილებასი“ იყო გაბატონებული. იყენენ როგორც „უზედაენსი“, ისე „უქუედაენსი“ მოხელენი, „დიდნი“ ანუ „მცირენი“.

უზედაენის მოხელენი განსაკუთრებული პრივილეგიებით სარგებლობდნენ და აქტიურ მონაწილეობას ღებულობდნენ სახელმწიფო მართვა-გამგეობის საქმეში. მეფე მათ მხოლოდ „მოახსენებდა“, ბრძანებით კი მართო უქუედაენს მოხელეთ უბრძანებდა ხოლმე⁴.

საქართველოს სამოხელეო წყობილებაში ადგილი ჰქონდა ერთ საყურადღებო მოვლენას: ხშირად ერთი ხელისუფლის ხელში გაერთიანებული იყო რამდენიმე სახელო. მაგ., სათანალო საბუთებიდან ირკვევა, რომ ზოგჯერ სახლთუხუცესს ერთსა და იმავე დროს ეკავა

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლის ისტორია, წ. I. ნაკვ. II. გვ. 109—112.

² მაგ., თეიმურაზ II დიმიტრი ორბელიანს უბოძა: „ქართლისა და ყაზახ-ბორჩალოს მანდატურთ-უხუცესობა... და თვისი დიდებული კარიც მას მიაბარა, ვითა შეეწოდა სახლისა შვილობასა მისსა და ძველთაგანცა უმაღლესსა სახელოსა ჩვეულ იყვენეს სახლი ორბელიანთა“, პაპუნა ორბელიანი, ირ. ცი., გვ. 41.

³ პაპუნა ორბელიანს თავის თხოვნილებაში ერთ ადგილს ნათქვამი აქვს: მეფეები (თეიმურაზ II და ერეკლე II) ქართლდებდა და კახელებს შუბირდნენ, „რომელიც... ჩვენი ერთგულობისათვის თავის გარჯასა და თავს არ დახოვავს ჩვენც სამუქმოდ ამ წყალობას უნამოთ: თავადი შვილს თავის შესაფერს სახელსა უწყალობებოთ, იქვე, გვ. 43.

⁴ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული სიგელთა-მოდგენობა ანუ დიპლომატიკა, გვ. 132—133.

სარდლის (სარდალსალთხუცესი)¹, ან ქალაქის მოურავის თანამდებობა. მეფე ერეკლემ ქალაქის მოურაობა უბოძა მუხრან-ბატონს, სალთხუცესს კონსტანტინეს². გივი ამილახორს ეშვიკლასბაშობასთან ერთად ქალაქის მოურავის სახელოც ეპირა (საქ. სიძვ. II, 218). ერთხანს ქალაქის მოურავის თანამდებობა ჰქონდა შეითარ მანუჩარსაც (ისტ. საბ. II, გვ. 42). სარდალ ლუარსაბ ორბელიანს ყულარაღასის ქელიც ეპყრა (საქ. სიძვ. II, გვ. 170, 430). მდივანი ნაზირადაც იყო (საქ. სიძვ. II, გვ. 405). ზოგიერთი სოფლის მოურავად ვეზირი, მდივანბეგი, მდივნები და სარდლები იხსენიან (დასტ. გვ. 12, 39, 40, 93). ამგვარი მაგალითების მოყვანა ბლომად შეიძლებოდა. ერთი სიტყვით, რამდენიმე ქელის ერთი ხელისუფლისადმი დაქვემდებარება ჩვეულებრივი მოვლენა იყო ფეოდალურ საქართველოში.

ქართლის სამეფოს სამოხელეო წყობილება ფეოდალურ პრინციპზე იყო აგებული, ამიტომ უმაღლესი სახელოს წყალობის დროს გადაწყვეტი მნიშვნელობა ენიჭებოდა წოდებრივ მდგომარეობას, გვარსა და გვარის „შეძლებულება გაუყრელობას“. „სახლი“ და „სახელო“ ფეოდალის შეგნებაში ერთიმეორეს ავსებდა და ერთიმეორისაგან განუყოფელი იყო. ფეოდალის ძლიერება „სახელოს“ ქონებასაც ემყარებოდა. ფეოდალური ქიშპობა სახელოების ირგვლივაც იყო გაჩაღებული. მაგ., როდესაც მეფე ბაქარმა „მოულო რა სალთხუცობა დათუნას ქსნის ერისთავსა და მისცა ედიშერსა ძესა ქაიხოსრო ლოპინასსა, მიზეზყო ესე დათუნამ და უგუდგა“³. მეტის თქმაც შეიძლება: ზოგიერთი „ქელის“ აგებულებაში მკაფიოდ არის უკუფენილი ფეოდალური კლასობრივი ბრძოლის ანარეკლი⁴. დასტურდამალის სამოხელეო სიების ზერელე ჩათვალისებრბაც კი ცხადყოფს, რომ უმაღლესი და შემოსავლიანი სახელოები განაწილებულია დიდებულ თავადებს შორის, შესაფერ სახელოებს საშუალო ფეოდალები განაგებენ, უფრო დაბალ ანუ „მცირე სახელოებს“ მეფის აზნაურები და მსახურები (მეფეები ფეოდალებისა და ეკლესიის აზნაურებსა და მსახურებს სამეფო თანამდებობაზე არა ნიშნავდნენ)⁵. ზოგი სახელო სამკვიდრო სახელოდ იყო დადებული. მამის სახელო შვილზე გადადიოდა (დაკავებული სახელოს აღმნიშვნელი ტერმინის გვარად გადაქცევა ამიტომ ჩვეულებრივი და მეტად გავრცელებული მოვლენა იყო). სახელოს წყალობის ამ წესს, რასაკვირველია, უარყოფითი გავლენა უნდა მოეხდინა ქვეყნის მართვა-გამგეობაზე, რიდგანაც სახელოს მქონებელი უფრო სახელოსთან დაკავშირებული შემოსავლით იყო დაინტერესებული, ვიდრე სახელმწიფო ინტერესებით. გარდაცვლილი მეფის მიერ დამტკიცებულ სახელოს წყალობის წიგნს, რომელსაც „სამკვიდრო წიგნს“ თვისებები ჰქონდა ახლად გამეფებული მეფე განაახლებდა ხოლმე.

მეფე სახელოს წყალობის სიგელებით უახლებდა და უპტიცებდა სხვადასხვა სახელოებს თავის ერთგულ და ნამსახურ ქვეშევრდომებს. შეწყალების სიგელის აჯა-მოხსენებაში ნათქვამი იყო: „ვისმინეთ აჯა და მოხსენება თქუენი, შეგიწყალებთ და გიბოძეთ“ ესა და ეს თანამდებობაო. მაგრამ შეწყალების ანუ წყალობის წიგნს სხვა თვისებებიც ჰქონდა. იქ აღნიშნული იყო მოხელის უფლება-მოვალეობა და სარგოს რაოდენობა

¹ საქ. სიძვ. II, გვ. 90, 423, 445 და III, გვ. 164.

² პაკუნა ორბელიანი, ამბაენი ქართლისანი ანუ მცირე ქართლის ცხოვრება. ჩუბინაშვილის გამოც., გვ. 405.

³ ვახუშტი, საქართველოს ცხოვრება, ჩუბ. გამოც., გვ. 80.

⁴ ამ თვალსაზრისით ლიტერატურაში განხილულია მხოლოდ მწიგნობართუხუცესის „ქელი“. იხ. პროფ. ნ. ბერძენიშვილი, „კონსტიტუციონალიზმისათვის“. ენიმკის „მოამბე“, ტ. V—VI და X.

⁵ Акты, т. VI, стр. 118.

(ჩად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. დიპლომატიკა, გვ. 37). იმ საბუთს, რომელშიაც დანიშნული მოხელის უფლება-მოვალეობა ყოფილა განსაზღვრული „გ ა რ ი გ ე ბ ი ს წ ი გ ნ ი“ ზე (იქვე, გვ. 38). აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით „ეს ტერმინივე უნდა ყოფილიყო ზღვრული ანგვარი სიგელებისათვის XI—XV სს-შიაც, მაგრამ იმდროინდელი სახითა და ბრთლწერით „გ ა რ ი გ ე ბ ი ს წ ი გ ნ ი“ ერქმეოდა“-ო (იქვე, გვ. 38). საბუთს, რომელშიაც სარგოს რაოდენობა იყო ჩამოთვლილი, „ს ა რ გ ო ს წ ი გ ნ ი“ ეწოდებოდა. მაგრამ აგვირ საბუთს „ჯ ა მ ა გ ი რ ი ს წ ი გ ნ ი“ ერქვა (დასტ., გვ. 50). როდესაც როსტომ მეფემ სპარსული სახელმწიფო სამართლის ტერმინები შემოიღო, გარიგების წიგნის მაგიერ დასტურლამალი ან მოკლედ „დასტურლამა“ შემოვიდა.

აღსანიშნავია, რომ აღმოსავლური ქვეყნების სახელმწიფოებრივ არედან მომდინარე საზოგადოებრივ სახელები, უპირატესად, დარბაზის რიგის მოხელეობაშია გავრცელებული, საკუთრად გამრიგეთა უმრავლესობას კი უძველესი დროიდან მოყოლებული თითქმის XVIII სუკუნის შუახანამდე და ნაწილობრივ შემდეგაც ძველი ქართული სახელები შეუნახავს (ერისთავი, გამგებელი, მოურავი, ციხისთავი, მამასახლისი, ნაცვალი, გზირი). გამონაკლისს შეადგენს მხოლოდ ქალაქის უმაღლესი გამგებლის სახელი „ამირთ ამირა“, რომელსაც XVII ს-ის პირველ ათეულში ქართული საზოგადოებრივ სახელი „ქალაქის მოურავი“ სცვლის¹ (ამილახორიძე², რასაკვირველია, „ქვეყნის გამგედ“ ითვლებოდა, მაგრამ ეს საზოგადოებრივ სახელი თავდაპირველად დარბაზის კართან იყო დაკავშირებული).

საქვეყნოდ გამრიგეთა უცხოური წარმოშობის სახელები: მელიქი, ქეება (ქეთხუდა) და ტარულა საქართველოს საზოგადოებრივ წყობილებაში პირველად XVI ს-ში ჩნდება და ეს სპარსული გავლენით უნდა იყოს გამოწვეული. ზემოთ ნაჩვენები მოვლენა იმ ვასალები გარემოებით აიხსნება, რომ უცხო სახელმწიფოს გავლენა ცენტრალურ დაწესებულებებზე ყოველთვის უფრო ძლიერია, ვიდრე ადგილობრივი მართვა-გამგეობის დაწესებულებების მიმართ.

§ 2. სახლთუხუცესი

მეფის ანუ „ველმწიფის სახლთუხუცესი“³ სასახლის გამგე და სასახლის დაწესებულებათა მთავარი გამგებელი იყო. სახლთუხუცესობა სახელმწიფო და სადარბაზისკარო თანამდებობად ითვლებოდა და ამ წელის მქონებელი „საქართველოს (ქართლის) სახლთუხუცესად“ იწოდებოდა⁴.

ბატონიშვილი ვახუშტი თავის „აღწერა სამეფოსა საქართველოსა“-ში სახლთუხუცესს უწინდელ ხელისუფალთა შორის იხსენიებს და ამბობს: „აბრამიდი ანუ სალთუხუცესი“⁵, და ამისი წელისა იყო სამეფო შემოსავალი და გასაყალი; ამან უწყობდა წესნი და რიგნი სახლისა მეფისა, და თათბირობა სამეფოსი, და სახასოსანი მეფისანი, და ამას ქვეითნი

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქალაქები, საქალაქო წესწესობილება და ცხოვრების ვითარება XVII—XVIII სს. საქართველოში.

² საქ. სიძვ. ტ. II, გვ. 48.

³ ქრონიკები, ტ. II, თ. ვორდანიას რედ., გვ. 484.

⁴ „აბრამიდი“ აღმ. საქართველოს საბუთებში არ შევხებდვარ. დას. საქართველოს 1529 წ. ვრთ საბუთში გვხვდება „აბრამიტი ანუ კრისბე“ (იხ. დას. საქ. საეკლესიო საბუთები, ს. კაკაბაძის რედ. წიგ. 1, გვ. 11). „კრისბე“ აქ კარის მოსამართლეს უნდა უდრიდეს.

კელისუფალნი ამისი დასახელნი იყუნენ, არამედ უმეტეს ეკიბს ქვემოვანი¹. XVIII ს-ის გამოჩენილი ისტორიკოსი მშვენიერად არჩეედა საქართველოს პოლიტიკურ მდგომარეობას „პირველ განყოფილებისა“, „შემდგომად განყოფილებიანა და განხეთქილებიანა სამეფოთასა“ და „აწინდელსა“, სამოხელეო ისტორია მას სწორედ ამ სქემის მიხედვით აქვს სმ ნაწილად დაყოფილი. ამიტომამა დამაფიქრებელი და ჟურადსაღები, რამი ვაჟუშვითა სახლ-უხუცესი უწინდელ ხელისუფალთა შორის მოუთასებია.

„კელმწიფის კარის გარიგებაში“ სახლსუხუცესთა არ იხსენიება. მაგრამ ადგილი ზე-საძლებელია ეს იმ გარემოებით აიხსნებოდეს, რომ ქართული სახელმწიფო სამართლის ეს ძველი ნაქულებიანა. სავაიეროდ ძველ ქართულ ძეგლებში დამოწმებულია ტერზინი „სახლისუხუცესი“ მოხელის გამომატეელი სიყენაპით².

მაგრამ თავდაპირველად არ შეიძლება სახლისუხუცესობას სახელმწიფო სეკს მნიშვნელობა ჰქონოდა. აქად. ივ. ჯავახიშვილს, ქართული სამართლის ისტორია იმ ნაწილში, სადაც სრულიად საქართველოს სახელმწიფო სამართალია განხილული და აღწერილი, სახლისუხუცესი არსად აღნიშნული არა ექვს ჩქნი აზრით. ძველად სახლისუხუცესი, მეფის „საკუთართავანი“, ე. ი. სასახლის ხელმწიფური მოხელის მოვალეობას ამსრულებელი უნდა ყოფილიყო მეფის, ავტოთვე ფეოდალის კარზე. ეს თვისება მას ნოლომდე უნდა შეენარჩუნებინა, რადგანაც გვიანდელი ხანის საბუთებში ძალიან ხშირია ასეთი გამოთქვამები: „მეფის სალთუცესი“, „დედოფლის სალთუცესი“ (იხ. სადედოფლო დასტურ-ლაძალი), „ჩვენი (ფეოდალის, გ. გ.) სალაზგუცესი“ (საქ. სიძვ. III, გვ. 467), „ამილახერის სალთუცესი“ (ფ. ორბელიანი, ჩუბინაშვილის გამოცე. გვ. 412) და სხვა.

აღსანიშნავია, რომ XV—XVI სს-ის საბუთებში ყველგან სახლისუხუცესი გვხვდება. ამ სახელის მრავლობითი ფორმა „სახლთუხუცესი“ კი შედარებითა გვიანდელი წარმოშობისაა და იმ დროს უნდა დამკვიდრებულიყო, რადგანაც მეფის ბელისუცელების წარმატებისთან ერთად სახლისუხუცესის ველმა აიქცი, უფრო რთული და პრავალმზრები თვისებები შეიძინა და კარის ხელისუფალთა შორის პირველი ადგილსავანი დააქირა. თუ არა ეცდებით, „სახლთუხუცესი“ პირველად როსტომ მეფის სამეფო სიგელებში გვევლინება. სახლისუხუცესობა ან სახლთუხუცესობა, როგორც ვარკვეული სახელმწიფო და სადარბაზისკარო თანამდებობა გვიანფეოდალური „საქართველოების“ სახელმწიფო წყობილებისათვისაა დამახასიათებელი.

¹ ვაჟუშვიტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა. ნ. ბერძენიშვილის და თ. ლომთაძის რედაქციით, გვ. 16.

² ძველ აღთქმაში II მეფეთა 18, მ იხსენიება: „უხუცესნი სახლისანი“ (იხ. მოსკოვის 1743 წ. და ტფილისის 1884 წ. გამოც.). მაგრამ უძველეს ხელნაწერებში „უხუცესი პრავალმზრ“-ა აღნიშნული. იხ. A. I. III მ მ დ ვ. Данные греческо-пеласгической билингвы из Армаза на историю терзива „უხუცესი მოტლარა“-ი ძრავნგრუანისკო (საქ. მეც. აკადემიის „მოამბე“, ტ. II № 1-2, გვ. 182); პოტო. ს. ე. ა. ნიშნის შვილი, არმაზში აღმოჩენილი ბერძნული წარწერები (იქვე, გვ. 174). ტერზინი „სახლის უხუცესი“ ძველ ქართულ მწერლობაში სპეციალურ კვლევა-ძიებას საჭიროებს. აქ კი საუელდაბელოდ აღნიშნავთ, რომ ვის რამისანი-ქართულ თარგმანში „სახლის უხუცესი“ მოხელის გამომატეული სახლია. მოაბადის რა ხარკ იყო: „მისი მოაბადის, გ. გ.) მისანდობელი სახლი ის აუხუცესი და თითო ერთფული მისი“ (იხ. „რამისანი“, ე. კვეციძის, აღ. ბარამიძის და პ. ინგოროვეას რედაქციით, გვ. 311). შედარებისათვის მოგვყავს სპარსული ტექსტი, რომელსაც სიტყვასიტყვით მისდევს ქართული თარგმანი:

سپید زرد نامی کز اوئش که بیش از مال موید بود مالش
 گزین شاه و دستور و برادر بکنج و خواسته قانون دیگر

სპარსულად „დასტურ“-ი ვაზირსაც ნიშნავს. „ვისრამისანი“- ის ადგლი, სადაც ნათქვამი „დასტურ“ და „დსტურ“ და „დსტურ“ სწორედ მთარგმნელს გადმოუვლია: „აუცა მოციქული იყო, მაგრამ რა დედანი იყო მოაბადისა“ (იქვე, გვ. 14; სპარსული ციტატები ამოღებულია „ვისრამისანი“-ს სპარსულ ტექსტის მეორე გამოცემიდან: Vis and Rāmīr, Edited by Mojtaba Minovi (Tehran: 1933, გვ. 490, 45).

თ. ჟორდანიას მიერ 1457—1459 წწ. დათარიღებული მცხეთის შეწირულობის სიგელი, რომელსაც სალაროს მოლარე დავით და მისი ძმა გერმანოზ ქაჩიბასძენი შეილენითურთ (ლაბა, ბარათა, სურამელი და ქავთარ) აძლევენ კათალიკოზ დავითს (1447—1459) თუ კათალიკოზ დავით IV (1466—1479) დაწერილია: „ველითა ფრიად ცოდვილისა სახლის უხუცესის ნიკოლოზისათა“¹. სიგელის „შემდგენელი სახლისუხუცესი ნიკოლოზი სალაროს მოლარის დავით ქაჩიბასძის (ბარათაშვილის) პირადი სახლისუხუცესი უნდა იყოს“². სიგელში მოხსენებული პირები (მათი უმრავლესობა XV.—XVI სს. მიჯნაზე ცხოვრობს და ზღვაწეობს) ცხადყოფენ, რომ სიგელი შედგენილი უნდა იყოს არა უადრეს XV ს-ის პირველი ნახევრისა და არა უგვიანეს XV ს-ის ოთხმოციან წლებისა (იმ შემთხვევაში, თუ კათალიკოზ დავითს, დავით IV აღვიარებთ, რაც თ. ჟორდანიას საეგებოსოდ მიაჩნია და რომელიც საკათალიკოზო საყდარზე 1479 წ. ჩანს). უკვე XVI ს-ის დამდეგიდან ჩვეულებრივი ხდება სახლისუხუცესის მოხსენება ქართულ საბუთებში. 1511 წ. კახთა მეფის ავ-გიორგის სიგელი დაწერილია: „ველითა ირუბაქისძისა სახლის-უხუცესისა ბეენისათა“³. ამავე ხანის იერუსალიმის ჯვარის მონასტრის სახარების თარგმანზე შემდეგი წარწერა მოიპოვება: „ესე წიგნი თარგმანი მეფისა სახლის უხუცესისა ბეენამ ჩოლოყაშვილმან შეაკაზმინე ბატონიშვილის გიორგის სადღეგარძელოდ“⁴. სახლის-უხუცესი ანუ პალატის უხუცესი სოლღაშვილი იყავნ 1519 წ. ქვეთახევის ელაქერის მონასტრის სწირავს კავთის-ზეველ გლეხებს⁵. 1525 წ. იგივე პირი „მეფის დავითის სახლისუხუცესი“ შიო-მღვიმის მონასტრის სწირავს ეწახსნ⁶. ამდროინდელ საბუთებში სახლისუხუცესი უკვე აშკარად სა-მეფო თანამდებობის პირად მოჩანს⁷.

დამახასიათებელია, რომ სახლისუხუცესი ზემომოყვანილ საბუთებში პალატისუხუცესადაც იწოდება. პალატა და სახლი ძველ ქართულში ერთი და იგივე ცნების გამომხატველი იყო. მაგ., ულუ დავითის დროინდელ საეკლესიო კრების დადგენილებაში ნათქვამია: „ესეც იუწყოს წინ (წმიდამან) მეფობაჲდ-მან თქუქმან აწ შეკრებულისა ამის კრებისაგან წესი სახლისა და პალატისა თქუქმისა ესე ყოფილა“⁸. პალატა მნიშვნელობით სამეფო კარს ანუ დარბაზს უდრის. ილსანიშნავია, რომ XVIII ს-ის დამლევისათვის ეს ტერმინი კვლავ ცოცხლდება და ხმარებაში შემოდის. ასე, მაგალითად, გიორგი XIII-ის ზოგიერთი სიგელის აჯა-მოხსენების საკვეთში ჩვეულებრივი „დარბაზის“ მაგიერ „პალატა“ არის ნახმარი. მაგ., „მოგუიდექით კარსა პალატისა ჩვენისასა და გუეთა-ჯენით ...“⁹.

¹ ქრონიკები, II, გვ. 271; ამ საბუთის ვრცელი ტექსტი გამოქვეყნებულია ნ. კაკაბაძის „ისტორიულ საბუთებში“ (წიგნი III, გვ. 38—39) და გამოქვეყნდა მიერ 1466—1472 წ. არის დათარიღებული.
² 1518 წ. შიოშ ფაღვანდის-შვილის წყალობის წიგნის მოწმეთა შორის იხსენიება, მისი: „სახლის-უხუცესი ნაღამე ზაალ“- იხ. დოკუმენტები საქართველოს სოც. ისტორიიდან, ნ. ბერქინიშვილის რედ., გვ. 5.
³ ქრონიკები, II, გვ. 328—329; ისტ. საბ. ტ. III, გვ. 46.
⁴ იქვე.
⁵ ქრონიკები, II, 344—345; ისტ. საბ. ტ. III, გვ. 47.
⁶ ქრონიკები, II, გვ. 537, შიო მღვიმის მონასტრის ისტ. საბუთები, თ. ჟორდანიას გამ., გვ. 78; ისტ. საბ. წ. III, გვ. 58.
⁷ ნ. შენდელია თავის წერილში: „სახლთუხუცესის თანამდებობა იმერეთის სამეფოში“ (ქუთაისის ა. წ. უ. ე. ი. ს. სახ. სახელმწ. პედ. ინსტიტუტის შრომები, 1940 წ. ტ. I, გვ. 138—149) სახლთუხუცესის თანამდებობის წარმოშობას ათარიღებს XV საუკუნის ორი საბუთით (ერთი 1457—1459 წწ. მცხეთის სიგელი, მეორე კი თ. ჟორდანიას მიერ შეტანილი 1464 წ. ქართალიდან 1464 წ. ქართალიდან, სადაც მოხსენებულია „სახლით უხუცესი ჩხეტოძე“), ზოლო თვითონ სახლთუხუცესობა მსახურთუხუცესისა, მეჭურჭლეთუხუცესისა და განმგებთ-უხუცესის განსაკუთრებული შეერთების გზით შექმნილ თანამდებობად მიაჩნია. იქვე, გვ. 138—139.
⁸ ქრონიკები II, 166; საისტორიო მოამბე, 1925 წ. წიგნი I, გვ. 221.
⁹ საქ. სიძე-მ., გვ. 418 და III, გვ. 222.

სახლისუბუცესი ანუ პალატისუბუცესი მწიგნობართა მთავარი ყოფილა: „მე... ლეთივ გვრგვინოსისა და წარჩინებულისა მეფის დავეითის პალატის უბუცესმან და მწიგნობართა მთავარმან სოლალაშვილისა შალვას ძემან ივანე... შემოვსწიო“¹, სხვა საბუთში ეკითხულობთ: „ქ. ჩუენ... მეფის დავეითის სახლის უბუცესმან და მწიგნობართა-მთავარმან სოლალაშვილმან ივანე... იგი ვენახი... მღუმისთჳს შე-მომიწირავს“². მწიგნობრები, როგორც ცნობილი და გამოჩვეულია, გაერთიანებულ საქართველოს მწიგნობართუბუცესს ემორჩილებოდნენ, მისი ჳელისანი იყვნენ. ეს ხელისუფალი ვაზირთა უპირველესად და მეფის შემდეგ პირველ პირად ითვლებოდა სახელმწიფოში³. XVI ს-ის პირველი მეოთხედის საბუთებიდან მშვენიერად ჩანს, რომ მწიგნობრები სახლისუბუცესს ექვემდებარებიან. სახლისუბუცესი მწიგნობართ მთავარია. და, როგორც ზემოთ იყო ნახეენები, თვითონაც სიგელებს სწერს, მწიგნობარი და სახელმწიფო საბუთის შემდგენელია⁴.

ამრიგად, მწიგნობართუბუცესის ეს თვისება მოგვიანო ხანაში სახლთხუცესზე გადმო-სულა. აქ უნდა აღინიშნოს ერთი მსგავსება: აკად. ივ. ჯავახიშვილის გამოკვლევით, მწიგნობართუბუცესს, სხვათა შორის, ებარა სახელმწიფო სახლის „განსაგებელი“⁵. განსვენებულ აკადემიკოსს ამ აზრის დასამოწმებლად შეეცებულ „ქართლის ცხოვრებიდან“ მოტანილი აქვს ის ცნობა, სადაც მწიგნობართუბუცესის დანიშვნაზე საუბარი და თამარის შესახებ შემდეგი არის ნათქვამი: „გონებდა თუ ვის მიადროს დავეით და სხვა თჳსი და განსაგებელი სახლის თჳსისა“⁶. (მშ დღსი ქცა, გვ. 433, შენ. 9). იმის დასამტკიცებლად რომ, მართლაც „მწიგნობართ-უბუცესის უფლებას „სამეფოსა და სახლის განგება“ შეადგენდა,—აღნიშნავდა განსვ. აკად.—ეს ქართველი ეპითაღმწერელის სიტყვებითგან ჩანსო: „როდესაც მაგ. დავით ლაშასქემ საქართველოს სახელმწიფო წესწყობილება დაარღვია და ბათო ყანთან გამგზავრებისას უბრალო მესტუმრე ჯიქური მწიგნობართუბუცესის მაგიერ სამეფოს უზენაეს გამგებლად გახალა, მეფემ მას «ქელ თ უღვა სამეფოსა და სახლისა განგება» (ეპითაღმწერელი, 313, გვ. 657). რომ მწიგნობართუბუცესი და ვაზირთა უპირველესი მარტო სახელმწიფო საქმეების მთავარი გამგეკი არ იყო, არამედ იგი ამასთანავე მესტუმრე ჯიქურით „გამგებლად სახლისა სამეფოსა“ (იქვე, 813, გვ. 655) იყო ხოლმე და სასეფო, მეფის საკუთარ და პირად ქონების საგამგეგოს უზენაეს მმართველად ითვლებოდა, ამას ის გარემოებაც ამტკიცებს, რომ როდესაც ბასილ მწიგნობართუბუცესმა „იწყო საურაეთაცა ქმნად თვინიერ მეფისა კითხვისა“, თურმე „დიდად ეწყინა მეფეთა ქვეყანათა“ (იქვე, 841, გვ. 691⁶⁶). ვახუშტის სიტყვით: სალთხუცესმა „უწყოდა წესნი და რიგნი სახლისა მეფისა, და თათბირობა სამეფოსი, და სახასონი მეფისანი“⁷. ისმის კითხვა: ხომ არ მოიღის სალთხუცესის ინსტიტუტი თანდათანობით ვადაგვარებულ და ბოლოს სრულიად გაუქმებულ მწიგნობართუბუცესის თანამდებობიდან? ხომ არ მოჩანს მთლიან საქართველოს

¹ ქრონიკები, II, 344—345.

² ქრონიკები, II, გვ. 537; შიო მღვ. ისტ საბ., გვ. 78.

³ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლის ისტ. ტ. II, ნაკვ. I, გვ. 124—140; ნ. ბერძენი-შვილი, ქართული სავაზირო, ენციკლის მოამბე ტ. V—VI და X.

⁴ საინტერესოა, რომ ლევან კახთა მეფის 1537 წ. მცხეთის სიგელი დაწერილია: „ეკლითა მწიგნობართა უბუცესისა და მესტუმრისა ლახარესითა“ (იხ. ისტ. საბ. წ. II, გვ. 42).

⁵ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, იქვე, გვ. 128.

⁶ იქვე, გვ. 128—129, ხახი ყველგან ავტორისა.

⁷ ვახუშტი, აღწერა, გვ. 16

ფოდალური მონარქიის პირველი ხელისუფლის კელის ანარეკლის კვალი მოგვიანო ხანს სახლთხუცესის სახელისუფლოში? ამ საკითხის გადაწყვეტა ანეამად, სათანადო სახუთების სიმეცირისა და საგნის (სასალთხუცოს) სრული შეუსწავლელობის პირობებში (რაც მწიგნობართუხუცესის კელის გადაგვარება-მოსპობის ქრონოლოგიური საკითხის ყარკვევასაც გულისხმობს), მეტად ძნელი საქმეა. ამიტომ ჩვენ მიერ გამოთქმული მოსახრება საეგებისოდ და სავარაუდოდ უნდა ჩაითვალოს. ჩვენ აქ მხოლოდ ქართლის სახლთხუცესის თანამდებობის წარმოშობის დათარიღებით ვკმაყოფილდებით და გვერდს ეუვლით სახლთხუცესობის მწიგნობართუხუცესის კელიდან განვითარების საკითხს¹.

მართალია, გვიანფოდალური ხანის სახლთხუცესი, ვაზირთა უპირველესის რთულსა და მრავალმხრივ კელს ვერ გაუტოლდება, რადგანაც მისი სამოხელეო მოღვაწეობის ასარეზი, უმთავრესად, კერძო სამართლის დარგით განისაზღვრებოდა (ის თანასწორთა შორის პირველი ფოდალის, მეფის სალთხუცესი, მისი სასახლისა და ქვეყნის გამგებელა), მაგრამ ეს კელი არც სახელმწიფო თვისებებსაა მოკლებული. სახლთხუცესის აღწევა იმთავითვე მეფის პოლიტიკის წარმატებზე იყო დამოკიდებული. მეფის ხელი-სუფლების განმტკიცებასთან ერთად სახლთხუცესის, ისევე როგორც სამეფო კარის სხვა მოხელეების, მნიშვნელობაც იზრდება. მნიშვნელობა აქვს იმასაც, თუ ვის უკავია ესა თუ ის სახელო. ამდენად ქართლის სახლთხუცესების ვინაობის გამორკვევა, რაც სპეციალურ ემბილვას საჭიროებს, აუცილებელი პირობაა ამ კელის წარმატების ქრონოლოგიური საზღვრების დასადგენად.

რა შეიღგენდა სახლთხუცესის განსაგებელს XVII—XVIII საუკუნეებში?

ვახუშტის სიტყვით სახლთხუცესის „კელისა იყო სამეფოს შემოსავალი და გასავეალი: ამან უწყოდა წესნი და რიგნი სახლისა მეფისა და სახასონი მეფისანი, და თათბირობა სამეფოსი. და ამას ქვეითნი კელისუფალნი ამისი დასახელნი იყუნენ, არამედ უმეტეს ეჯიბს ქვემორენი“². ამ ცნობას მშვენიერად უდგება დასტურლამალის სახლთხუცესის სარგოს წიგნში ჩართული და სხვა ხელისუფალ-მოხელეთა გარიგებისა და სარგოს წიგნებში განბეული ცნობებიც. დასტურლამალის მიხედვითაც „სამეფო შემოსავალი და გასავალი“ ე. ი. სახელმწიფო ფინანსები სახლთხუცესს ეკითხებოდა. ამიტომ მისი სარგო ნაირნაირი გამოსაღებისაგან შედგებოდა. დასტურლამალში მოხსენებული არც ერთი ხელისუფალი და სამსახურის მოქმედი არ ღებულობს იმდენ სარგოს, რამდენსაც სახლთხუცესი. მას გარკვეული წილი ეკუთვნოდა ყველა სახელმწიფო გადასახადებიდან და მეფის კერძო „შესავლისაგან“. მაგალითად: ჩელიქის ბაგიდან, ტყვის ბაგიდან, ყაფნის, არახანის, კარის აბანოს, თამბაქოსა და ყსაბხანის იჯარიდან, ზარაფხანიდან, ელის ეთაზიდან, ქოდავიდან, ქალაქის მალიდან, ქართლის პროვინციებზე შეწერილ მალიდან, აგრეთვე კოდის პურიდან, საბლახეიდან, პირისთავიდან, ნახირისთავიდან, ზვრების კულუხიდან, სახასო პურებიდან (რალისა და სადისახლისო ერბოს გარდა), საბატონო ერბოს მოსავლიდან, სამასპინლოებისა და საშობაო-საადღგომო ძღვენიდან, თუხტუდან, იალ-

¹ პროფ. ნ. ბერძენიშვილთან საუბრისას გამოიჩქვა, რომ მას ეს საკითხი ყარგა ხანა დამუშავებული აქვს. ჯერჯერობით გამოქვეყნებულია ნაშრომის ერთი ნაკვეთი: „კყონდილ-მწიგნობართუხუცესი“ (იბ. რნიშკის მოამბე, ტ. V—VI და X).

² ვახუშტი, *op. cit.*, გვ. 16; ის მოხელენი, რომელნიც ვახუშტის „ეჯიბს ქვემორე“ მოუთავსებია, მარტუმრათუხუცესის, ჯვარიშტვითუხუცესის და ზუროთმოძღვრის გამოკლებით, თავიანი მოქმედების ასაბრუნის მიხედვით სახლთხუცესის კელისანი ხანან: ეზოს მოძღვარი (მერმინდელი ნახირი), ჩუნერაზი (სურგაჯი), მეღვინეთუხუცესი, ფარეშთუხუცესი, მღვიმები, მწერლები (იქვე, გვ. 17). მართალია, ვახუშტის ამ ცნობაში ისტორიული და თანამედროვე ცნობები ერთმანეთშია არეული, მაგრამ ის მაინც ძვირფას წყაროს წარმოადგენს დარბაზის როგის იმ მოხელეთა კომპეტენციის დასადგენად, რომელნიც სასახლის გამგის დასადგენი იყვნენ. მაგრამ ამისთვის საჭიროა ვახუშტის ხელისუფალთა შესაგები ცნობების კრტიკული შემოწმება და შესწავლა.

ლუჯის საყორულოს ბრინჯიდან, აბრეშუმისა და ბამბის მოსავლიდან და ფუშუტუნის ბარხანაშიც წილი ედო (დასტ. § რთ. სალთხუცის სარგოსათვის, გვ. 76—77). სახლთხუცის სარგოს წიგნის ანალიზის საშუალებით მტკიცდება, რომ საფინანსო დაწესებულებანი, სახლთხუცის დასახედავი უნდა ყოფილიყო, ხოლო სახელმწიფო ფინანსების გამრიგე მოხელე—ქართლის მოლარეთხუცესი—მისი ქვეშეთი ხელისუფალი.

მოლარეთხუცესსაც, როგორც ყველა ხელისუფალს გვიანფეოდალურ საქართველოში, ორმაგი ფუნქცია ჰქონდა¹ დაკისრებული. იგი მეფის „საკუთართავანიც“ იყო და სახელმწიფო მოხელეც. ამიტომაც² მას „ქართლის მოლარეთხუცესი“³ ეწოდებოდა. ვახუშტი ბატონიშვილსაც აღნიშნული აქვს, რომ „ამისი ჯელისა იყო: რაიცა მეფის თეთრი ანუ ლარნი თვსთა საკუთართა ზედა ანუ ქველის საქმისად უხმდა, და მის ქვეშე დაწესებული მოლარენი“⁴. ამრიგად, მოლარეთხუცის საგამგეოს შეადგენდა: „მეფის სალარო“ ანუ „ბატონის სალარო“, რომელშიაც მოთავსებული იყო: თეთრი, ფარსი, სახელმწიფო იარაღი, სამკაულები და სხვადასხვა იარაღი (ძველი ქართული ტერმინი „ქურქელი“ XV საუკუნიდან მოყოლებული თურქულ—„იარაღმა“ შესცვალა) და სანიადგოდ სახმარებელი საქონელი. ასეთი კერძო დაწესებულება ყველა ფეოდალს გააჩნდა⁵. მაგრამ მოლარეთხუცის ქვეშეთ მყოფ მოხელეების უფლება-მოვალეობის შესწავლიდან ირკვევა, რომ ამ ხელისუფალს საფინანსო უწყებაც უნდა ჰქონებოდა. მისი ქელისანი იყვნენ: სალაროს თავილდარი, სალაროს მუშრინი, სალაროს გერაქ-იარაღი, მუსტოფი და მოლარეები (დასტ. § რბ. მოლარეთხუცის სარგოსათვის, გვ. 59). სალაროს ნაზირიც მისი ქელისა ჩანს, რადგანაც ის მოხელენი, რომელთა სარგო მოლარეთხუცის სარგოს წიგნშია ჩართული, სალაროს ნაზირს ექვემდებარებიან. დასტურლამალში აღნიშნულია: „არის სალაროს ნაზირის სახელი და თაბუნი კაცნი რომ ეს იმას უნდა ებაროს: სალაროს თავილდარი, არქიტოშვილის შვილი ბეიან; ყორღანაშვილი ფარემუხ; იეგულასშვილი თამაზ; სალაროს მუშრინი ნასყიდა; არლუთასშვილი ოლუხა“ (დასტ. § რიე). ზემოთ ჩამოთვლილი მოხელენი საფინანსო უწყების სამწევრო საქმეს (სალაროს მუშრინებში), ჩაბარება-გაცემას (სალაროს თავილდარები) და ანგარიშწარმოებას (მუსტოფი) განაგებდნენ. ესენი ჯამაგირის დამრიგებელი მოხელენიც იყვნენ; მოლარეთხუცის სარგოს წიგნში ეკითხულობთ: „სხუა მოლარეთხუცის სარგო: ჯამაგირზედ თუმანზედ ორი შაური მოლარეთხუცისა არის, ორ-ფულ-ნახევარი მუშრინისა, ორ-ფულ-ნახევარი თავილდარისა, და ნახევარი შაური მოლარეებისა არის, ჯამაგირის თუმანზედ“ (იქვე, 59, აგრეთვე გვ. 80). მუსტოფის შესახებაც ნათქვამია: „ვისაც ჯამაგირი აქუს, თუმანზედ ყოველ წელიწადს ორი შაური მუსტოფისა არის“ (გვ. 64). სალაროს ნაზირს იჯარისა და ბაეის საქმეც ეკითხებოდა: „იჯარის თავს თუთო ფლური“ მას უნდა აეღო, ხოლო „დიდ ბაეზედ რაც შეუძლია ფეშქაში“ (დასტ. § რბ. სალაროს ნაზირის სარგოსათვის, გვ. 65). სალაროს ნაზირივე ჩაბარებდა ხოლმე ელის ხალხიდან: „შემოსულ სანაჯროზო ფლურს და მომტანს ფლურზედ ორს შაურს ართმედა: „რაც ელიდამ სანაჯროზო ფლური მოვა, მომტანისაგან ფლურზედ ორი შაური. ელიადასი ვინც დაჯდების—თორმეტი მინალთუნი“ (გვ. 65). მოლარეთხუცესის საგამგეოს აგებულება და მის ქვეშეთმყოფ მოხელეთა უფლება-მოვალეობანი აქ განზოგადებულად გვაქვს წარმოდგენილი, ვინაიდან ამხელად ჩვენი მთავარი ამოცანა სახლთხუცის კომპეტენციის დადგენა, მოლარეთხუცესის ქელის მნიშვნელობის გამოარკვევა კი სპეციალური განხილვის ღირსია.

¹ სეხნია ჩხეიძე, შეფთაობორება, ჩუბ. გამოც., გვ. 322.

² ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 17.

³ იხ. სადღოდოლო დასტურლამალი, გვ. 111; თავგადასავალი იესე ოსეს შვილისა, ს. კაკაბაძის გამ., გვ. 23—24.

გარდა იმისა რომ „სამეფო შემოსავალი და გისავილი“ სახლთუხუცესის საკითხავი იყო, დასტურლამალის მიხედვითაც „ამან უწყოდა წესნი და რიგნი სახლისა მეფისა“. იგი სამეფო სახლის გამგე, სასახლის მოხელეთა (ხელჯობიანთა გამოკლებით) უფროსი და სასახლის ყველა დაწესებულებათა მთავარი გამგებელი იყო.

სახლთუხუცესი ნაზირთან ერთად პურობის წესსა და რიგს განაგებდა და თვალწარს ადევნებდა დარბაზისელთა გამსაპინძლებას: „სალთუხუცესი და ნაზირი სუფრის გაჩეგბამდინ იქ იღვებოდნენ, კარგ-გუარად მიაღებინებდნენ, კარში საკმელს ნურავის გაატანებდნენ“—ო,—ნათქვამია დასტურლამალის მოხელეთა განწესებაში (დასტ. § ევ. მოხელენი თუ როგორ მოიქცნენ, მათთა რიგთათჳს, გვ. 54). სამეფო დარბაზობის წესსაც ესენი „გაარიგებდნენ“ ხოლმე: „სალთუხუცესი და ნაზირი გაარიგებდნენ და დადგებოდნენ; ერთი ზღვიანიც იმათთან იქმნებოდეს“ (§ რიგ. სასახლეების რიგისათჳს, გვ. 79). რაკი სახლთუხუცესსა და ნაზირს (ქარხნის ნაზირს) დარბაზობისა და პურობის რიგის გაძლოლა ევალებოდა, უნდა ვიფიქროთ, რომ პურობის მეურნეობასთან დაკავშირებული დაწესებულებებიც სახლთუხუცესის დასახედავი უნდა ყოფილიყო, და ქარხნის ნაზირიც, როგორც „სამეფო ქარხნების“ (სასახლის მეურნეობის დაწესებულებებისა და საწყობების) მმართველი, სახლთუხუცესის ქვეშეთ ხელისუფლად უნდა ჩავთვალოთ.

სულხან-საბა ორბელიანისა და ვახუშტის განმარტებით ქარხნის ნაზირი ძველი ეზოს მოძღვრის შტოვლილი სახელია. ვახუშტის მიხედვით ეზოს მოძღვრის კელისა იყო: „უოველი საგანგიონი, მეფის ხარჯნი და წარსაგებელნი, წესნი და რიგნი დარბაზისა, მეფის ტაბლისა და სანოვაგისა, ანუ სხვათა“¹. ვახუშტის ამ განმარტებას მშვენიერად უდგება ჩვენი ძველის ის უხვი და მკაფიო ცნობები, რომელნიც ქარხნის ნაზირის უფლებამოვალეობის საუცხოოდ განმარტავენ.

ქარხნის ნაზირს ექვემდებარებოდა მეფის კერძო მეურნეობის დაწესებულებები ე. წ. „სამეფო ქარხნები“, რომელშიაც სურსათ-სანოვაგე იყო მოთავსებული (დასტ. გვ. 15, 16, 47, 55, 60, 65, 72, 98, 104). ამ დაწესებულებათა მოხელეებად იყვნენ: ქარხნის მოლარე (დასტ. გვ. 64), ქარხნის მუშრიბი (გვ. 103), ქარხნის გერაქ-იარაღი (გვ. 64), ქარხნის ოვილდარი (იქვე), ქარხნის იასაული (გვ. 23, 65, 66) და სამეფო სამელღინოს, სამზარეულოს, საშარბათოს, სახაბაზოს, სააუშტროს ანუ აუშხანის, ბარხანისა და სატიკისპიროს ზოხელენი.

დაეთარხანის იასაულების სარგოს წიგნში ჩამოთვლილია „ქარხნის ნაზირის საჯელოს კაცები“, მათ შორის: თავილდარი, ხასადარი, მემარნე, მებურე, მებრე, მელაღე, მმარადანი, მუჯარი, ხაბაზი, მზარეული, მემარბათე (ქ. შხ. დაეთარხანის იასაულებისათჳს გვ. 24). როგორც ვხედავთ, გარდა სასახლის ხელშინაური მოხელეებისა, ქარხნის ნაზირის კელისანი არიან, აგრეთვე, კარით წარვლენილი მოხელენი, რომელთაც თავიანთი ზემოქმედების შესახებ დაწესებულ ვადაში სახლთუხუცესისა და ქარხნის ნაზირისათვის ანგარიში უნდა წარედგინათ; მეკოდის-პურეთა დებულებაში პირდაპირ არის ნათქვამი: „ქარხანაში შემოსასვლელი ჩვენის მოსაგელისა, შემომტანის, წასვლისა მოსაქმისა რიგი და წესი ასე გვიბრძანებია: მოსაქმემ ასრე ისაქმოს, და იმ კვალად სალთუხუცესსა და ჩვენის კარის გამრიგეთ და ქარხნის ნაზირს ასრე ანგარიშს მისცემდნენ“². ამრიგად, „სახასონი მეფისანი“, მეფის კერძო მეურნეობის ორგანიზაცია, მეფის მამულების შესავალ გასავალი და სახელმწიფო გადასახადიც (კოდის-პური) სახლთუხუცესის მეთვალყურეობის ექვემდებარებოდა.

¹ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 16.

² დასტ. § ევ. მეკოდისპურეთათჳს, გვ. 54—55.

სახლთუხუცესი არა მარტო სამეფო კარის დიდ მოხელედ ითვლებოდა, არამედ ზოგჯერ კარით წარვლენილ მოხელის მოვალეობასაც ასრულებდა.

დასტურლამალის სთ წ-ში, სადაც შულაერისა და თეთროსოფლის ბატონისა და მიხელეთ საკომლოთ გამოსაღებზეა საუბარი, ვკითხულობთ: „გუთნისა, მკისა, ხენისა, მისაკემი ხარჯი ასე მიეცემის: ნახნაეს და მოსაეალს დახედოს სალთხუცესმა და ნახირმა და ისე მისცეს“-ო (დასტ. გვ. 100). აქედან ჩანს, რომ სალთხუცესი ვალდებული ყოფილა ნახირთან ერთად დრო და დრო ნახნაეისა და მოსაეალისათვის დაეხედა და ამის კვალობაზე გადაეწყვიტა მეფის სახასო მეურნეობისათვის საჭირო „მისაცემი ხარჯები“. მაგრამ სახლთუხუცესი უმთავრესად კარის დაწესებულებებში იმყოფებოდა, მის მხოლოდ დროგამოშვებით შეეძლო ადგილებზე საინსპექციოდ წასვლა, ამიტომ რათა მუდამ სანდო და სწორი ცნობები ჰქონოდა საოფლის მეურნეობის მდგომარეობისა და სახელმწიფო გადასახადების აკრეფის მიმდინარეობის შესახებ, მის ამისთვის ჰყავდა განსაკუთრებული მოხელე, რომელსაც „სალთხუცის კაცი“ ერქვა (დასტ. გვ. 73, 100, 102, 115, 128, 156). სალთხუცის კაცი ბევრი თუ არა რამდენიმე მაინც უნდა ყოფილიყო, რადგანაც დასტურლამალში ნათქვამია: „მესაურეს თითო სალთხუცის კაცი უნდა გაჰყვეს“-ო (გვ. 73). აქედან ისიც ირკვევა, რომ მესაურეს ანუ საურის (სახელმწიფო გადასახადია) ამკრეფ მოხელეს თან სალთხუცის კაცი ახლდა, მესაურეს შველოდა და მის მოქმედებას თვალყურს ადევნებდა.

გარდა ამისა სალთხუცის კაცი მუშრიბთან ერთად „ხევისთავის“ სასამართლო საქმეშიც იყო გარეული. დასტურლამალის სულხან მდიენის ვარიანტის ერთი ცნობიდან ჩანს, რომ უსალთხუცის-კაცით და უმუშრიბით ხევისთავს საზღაურის აღება არ შეეძლო: „რომელიც ჭვეისთავი სოფელში უმუშრიბით და უსალთხუცის-კაცით მივიდეს და სახლუარი აიღოს, ჭურდელუად ზლოოს“-ო (იხ. დასტურლამალის ვარიანტები, გვ. 156).

სალთხუცის კაცს „დალი“-ც ებარა: „სალთხუცის კაცს დალი ებაროს“-ო, ნათქვამია ცხერის შემოსავლის დებულებაში (დასტ. გვ. 102 და 175). სალთხუცის კაცის დალი მეცხვარეს ცხვარი უნდა დაედალა (იქვე, გვ. 102). ამგვარად, როგორც დავინახეთ, სახლთუხუცესი აქტიურ მონაწილეობას ღებულობს მეფის სახასო ქვეყნის სამეურნეო ცხოვრებაში; მეფის კერძო მეურნეობის დარგები მისი დასახედავია; მას ეკითხება: გუთნის, მკის, ხენისა და ზერის მისაცემი ხარჯები და მეცხოველეობასთან დაკავშირებული შემოსავალი. ერთი სიტყვით, ის არა მარტო უპირველესი მოხელეა დარბაზის კარს მყოფ ხელისუფალთა შორის, არამედ მეფის პირადი მეურნეობის განსაგებელიც მის უფლებას შეადგენს.

ზემოთ მოტანილი მაგალითებიდან ცხადია, რომ სახლთუხუცესი მეფის „საკუთართანაჲ“, მეფის „ხელშინაური“, მისი „სახლის უხუცესია“. მაგრამ ეს ჯელოსუფალი არც სახელმწიფო ჯელის თვისებას იყო მოკლებული. მას ეკითხებოდა „თათბირობა სამეფოსი“ (ვახუშტი), და სამეფო კანცელარიის, სამეფო სამდივანმწიგნობროსაც ეს განაგებდა.

სახლთუხუცესი მონაწილეობდა სახელმწიფო საბუთების დაბეჭდვაში. ამის შესახებ დასტურლამალის სულხან მდიენის ვარიანტში მეტად ძვირფასი ცნობებია შემონახული. იქ ნათქვამია: „ბატონი რომ მამულს ან სახელოს გასცემდეს, ამაების წიგნს უწინ სალთხუცესი დაბეჭდავდეს, მერმე მდივანი წიგნს ბატონს მიაართმევდეს, აგრევე ბარათზედ და ჯამაგირის სარხათზედ“ (აქად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ აღდგენილი ტექსტი. „ქართული დიპლომატიკა“. გვ. 77 და დასტურლამალის ვარიანტები, გვ. 149—150 და 156). აქად. ივ. ჯავახიშვილს დასტურლამალის ეს აღდგენილი ადგილი შემდეგნაირად აქვს განმარტებული: „აქედან ცხადი ხდება, რომ სიგელს ჯერ სალთხუცესი ბეჭდავდა, უბეჭდელია თავისი ბეჭდით, შემდეგ კი უკვე მეფესთან უნდა მიეტანათ საბუთი,

იმ შემდგომად თავისი ბეჭდით დაებეჭდა. ამგვარად ირკვევა, რომ სიგელების დაბეჭდვის ძველი წესი სრულიად შეცვლილა და დაბეჭდვაში თუმცა ორი მოხელე, ხალხუცესი და მდივანი, იღებდა მონაწილეობას, მაგრამ მდივანი მხოლოდ საბუთის ხატვანი იყო და პირადად დაბეჭდვაში არაერთად მონაწილეობას არ იღებდა“ (ქართ. ჯილდომატია, გვ. 77). სახლთუხუცესს ჰქონდა საკუთარი სამოხელეო ბეჭედი, რომლითაც იგი მამულსა და სახელოს გაცემის წიგნებს ბეჭედადა¹. ამგვარად, სახლთუხუცესი ხრადად იღებდა მონაწილეობას სახელმწიფო საბუთების შედგენასა და გაცემაში, გასა-ჩუგლოს, რომელსაც სახლთუხუცესი სიგელის დაბეჭდვისათვის ღებულობდა, „საბეჭდა-ჲ“ ერქვა (იხ. 1705—1760 წ. კახეთის ბაგების გარიგება, საქ. სიძე. III, გვ. 136).

სახლთუხუცესის ასეთ საქმიანობასთან უშუალოდ დაკავშირებული იყვნენ: მდივანი და მორდარი. მდივანი, როგორც სახელმწიფო საბუთის შემდგენელი მოხელე, ხოლო მორდარი, როგორც სახელმწიფო ბეჭდვის მცველი.

ა) მდივნები

სახელმწიფო სამართლის საბუთების შემდგენელი მეფის მდივნები სახლთუხუცესის სამოხელეო მოღვაწეობასთან იყვნენ დაკავშირებული, ამიტომ მდივნები სახლთუხუცესთან ერთად იყოფნდნენ კუთვნილ სარგოს: „როგორც სალთხუცისათვის დავეიწერია, ისე მდივნებს მიეცეს“-ო, —ნათქვამია დასტურლამალის მდივნების სარგოს წიგნში (§ 3. მდივნების სარგოსათვის, გვ. 50). სახლთუხუცესის სარგოში, სხვათა შორის, შედიოდა: „გაცემულს წლებზედ —მარჩილი; მოგანოზედ —ტ; სახელოზე კომპლენ —ტ; სითარხნზედ —კ. ამავე ის წიგნი და რაჲც მამული და საჯელო გაიცეს, უწინ სალთხუცესმა უნდა დაბეჭდოს, მერმე ბატონს მიართვას. აგრე ბართისა და ჯამაგირის სარხათზედ“ (დასტ. 149—150). წინადადებაში, სადაც ნათქვამია „მერმე ბატონს მიართვას“, მდივანი უნდა იყოს გამოტოვებული და თავდაპირველად ალბათ ასე იკითხებოდა: „მერმე მდივანი წიგნს ბატონს მიართმევდეს“². მაშასადამე, უწინ სახლთუხუცესი ბეჭედადა იმ წიგნებს, რომელთა შედგენა, როგორც ეს სათანადო ქართული სიგელების დაწერილობისა და ხელ-ჩათვლების ნაკვეთის შესწავლიდნ ირკვევა, მეფის მდივნების განსაკუთრებულ კომპეტენციას შეადგენდა.

XV ს-ის ქართულ საბუთებში „მდივანი“ ცოცხალი და გავრცელებული ტერმინია. ასე, მაგ., 1460 წ. ქვათახევის მონასტრისადმი გაცემული საღაპო წიგნი, დაწერილია: „ველითა კარისა მდივნისა ფხ...“ (ქრონიკები, II, გვ. 280). ეს უსწობი მდივანი, რომლის სახელი საბუთში არ იკითხება, ალაპის შემწირველის მეფე გიორგი IX კარის მდივანია. 1464 წ. დათარიღებულ შეწირულობის ერთ სიგელში, რომელიც ალექსანდრე კახთა უფლისწულს („მეფეთ მეფის“ გიორგის ძეს) ეკუთვნის, იხსენიება კარის მდივანი ვარსიძე: „მოვიდეს წინაშე ჩუწნისა იათორის შეილნი შოთასძენი... გარესჯის წინამძღუარი და კარისა ჩუენისა მდივანი ვარსიძე და მისნი ძმანი სულა, დემეტრე და ნარბიან, შეილნი მათნი შოთა და ყურუმში“ (იქვე, გვ. 283). საინტერესოა, რომ ხსენებული პირის ცოტა უფრო მოგვიანო ხანის, სახელდობრ 1479 წ. შეწირულობისა და სითარხნის სიგელი დაწერილია: „ველითა იათორისძისა ვარსიძესითა, კარისა ჩუენისა მწიგნობარისათა“ (გვ. 300), ხოლო იმავე წლის სოფლის წყალობის სიგელი დაწერილია იმავე: „ველითა კარისა ჩუწნისა მწიგნობრისა იათორისძისა ვარსიძესითა“ (იქვე, გვ. 301). ამგვა-

¹ 1751 წ. ნასყიდობის ერთ წიგნს უზის მოწმის: სალთხუცესი, „მუხრან ბატონი კოსტანტინეს ბეჭდი, რომელსაც ირგვლივ აწერია: „ჲ. განმგეთ მიწოდა მეფემა, სალთხუცად მისმა სეფემა“. საქ. სიძე. II, გვ. 546.

² იხ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის მიერ აღდგენილი ტექსტი, ქართული დიპლომატიკა, გვ. 76—77.

რად ერთი და იგივე პირი სხვადასხვა წლებით დათარიღებულ საბუთებში მდივნად და მწიგნობრად იწოდება. ეს საფიქრებელს ხდის, რომ მდივნებსა და მწიგნობრებს შორის განსხვავება უნდა ყოფილიყო, ისევე როგორც ძველად „მწიგნობრებს“ და „მწერლებს“ შორის არსებობდა განსხვავება¹.

აკად. ივ. ჯავახიშვილს შეუსაბამოდ მიაჩნდა ის გარემოება, რომ ვახუშტი ბატონიშვილი მდივნებს ძველ ხელისუფალთა შორის იხსენიებს და სამართლიანად შენიშნავდა: „მდივნის თანამდებობა რომ საქართველოში X—XIV სს-ში არ არსებობდა და ამ მოხელეს მაშინ მწიგნობარი ეწოდებოდა, ეს ბატონიშვილმა ვახუშტიმ თითქოს არც კი იცის და გამოჰპარვია, როგორც ეტყობა მას უძველესი ხანის სიგელები თავის გამოკვლევის დაწერის დროს ხელთ არ უნდა ქონოდა და დასკვნა უფრო მერმინდელ, მე-16—18 სს-თა საბუთებზე აქვს დამყარებული“ (ქართული დიპლომატიკა, გვ. 17). მაშასადამე, აქ სამოხელეო სახელის შეცვლასთან კი არა გვაქვს საქმე, არამედ გარკვეულ თანამდებობასთან, რომელიც პირველად XV ს-ში ჩნდება². ამდენად მდივანი განსხვავებული კომპეტენციით აღჭურვილი მოხელე უნდა ყოფილიყო. თუ ამ სამოხელეო სახელის აგებულებას და ამ მოხელის მერმინდელ მდგომარეობას გავითვალისწინებთ, მდივანი სამდივნო ანუ სასამართლო საქმის მოხელედ წარმოგვიდგება.

სამოხელეო სახელი „მდივანი“ დივანისაგან არის ნაწარმოები. „მდივანი“ არაბულად სახელმწიფო საბჭოს, სასამართლო დაწესებულებას და სამეფო კანცელარიის ნიშნავს. აქედან წარმოსდგებოდა სამეფოს უმაღლესი მსაჯულის მდივანბეგის სახელი და სასამართლოს ოქმებისა და განაჩენის ჩამწერი მოხელის—მდივნის სახელწოდება.

ჩვენს საბუთებში მოხსენიებული მდივანი და მწიგნობარი ვარსიძე, შესაძლებელია, პირველ შემთხვევაში მოსამართლე იყო, ხოლო მეორე შემთხვევაში მწიგნობრის მოვალეობის ამსრულებელი. მომდევნო საუკუნეებში, ალბათ, ამ ორი თანამდებობის თანდათანობითი შერწყმის ნიადაგზე ხდება ორივე ტერმინის შეერთება და აქედან მდივან-მწიგნობრის შედგენილი სახელი გვაქვს მიღებული. თუ ეს ასეა, მაშინ გასაგები ხდება ის მოვლენა, რომ XVI—XVIII სს. საქართველოში მდივნებს ვხვდებით როგორც სახლთუხუცესისადმი დაქვემდებარებულ სამეფო სამდივანმწიგნობროში, ისე მდივანბეგის სასამართლო დაწესებულებაში.

მდივნებს სამეფო კარის სამწერლო საქმე ეხარათ. ვახუშტის სიტყვით: „ესენი მწერდენ უსტარს, იერლავსა, პიტაკსა, ენდალმასა, პატრუცავსა, როარტავსა გუჯართა, სიგელთა, ბრძანებთა, გენაჩენთა და სხვათა“³.

ვახტანგ VI მეფის მდივან-მწიგნობრის მოვალეობას სპარსულიდან გადმოღებულ „ამირ ხანრიან“-ში შემდეგნაირად გვისურათებს:

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლ. ისტ., წიგ. II, ნაკვ. I, გვ. 135; ვახუშტი ბატონიშვილი თავის გეოგრაფიულ აღწერაში მდივნებსა და მწერლებს ცალ-ცალკე იხსენიებს. იხ. ვახუშტი, op. cit., გვ. 17.

² მაგრამ ტერმინი „მდივანი“ დაწესებულების მნიშვნელობით XIII ს-ში, თუ ამაზე უფრო ადრე არა, საქართველოში უკვე ცნობილი იყო. მაგ., ეპითალმწერელის თხოვლებში გვხვდება ასეთი წინადადება: „წარიყვანეს სამსჯავროსა სახლსა, რომელსაც დივანხანად უწოდდეს“ (მშ. დღის კტა, გვ. 470); სტეფანოს ორბელიანსაც მოთხრობილი აქვს, რომ, როდესაც ტარსიკი ათაბაგი ტფილისში ჩამოვიდა: „მოატანინა სამეფო დივანი (შეჩასანს არქიუქ) და... მოაკვირნა მწიგნობარი მთავარ დივან სამწიგნობროს; (ხოც ხცრქ ვჭჩხსოლავს იასოვ ვქლასოვოვილქსანს) და გამოსცვალა დაეთარი“ (წაყამოქილხ ზარანუქი შასანქს, თბილისი, 1910 წ. გამოც., გვ. 426—427). საყურადღებოა, რომ სტეფანოს ორბელიანი სამდივან მწიგნობრის მოხელის აღსანიშნავად ხმარობს ქართულ სამოხელეო სახელს: „მწიგნობარს“.

³ ვახუშტი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 17.

მდივანს მართებს ენაები იცოდინან დასაწერად, ქონდეს სიტყვა საჯელმწიფო, შესაკადრი შესაფერად, ცოდნისაგან განასრული, სასაქმოში დასაჯერად, სამეჯლისო ღაღობაში მშვენიერი შესამჯერად; დადგომა, ჯდომა, წადგომა, თავაზა, საქებელეები, ტურფა მწერალი, მწერალი საამოდ სასმენელეები; წიგნისა თავი ამოხსნას, ბოლო სცნას საამებლები, მალე იპოვნოს პასუხი საქირო გასაძნელები².

მდივნის თანამდებობის ამსრულებელი მოხელე დიდად განათლებული, ენების მცოდნე და მწერლობაში დახელოვნებული პირი უნდა ყოფილიყო, რათა რთულსა და პასუხსაგებ სამდივნო საქმეს რიგიანად გაძლოლოდა. პირველ ყოვლისა იგი კარგი კალიგრაფი „ტურფა მწერალი“ უნდა ყოფილიყო; მას კარგად და საფუძვლიანად უნდა სცოდნოდა სიველთ-მცოდნეობის წესები, სიველის შემადგენელი ნაწილები, რათა „წიგნის თავი“ და „ბოლო“ ამოეხსნა. ამიტომ გასაკვირი არაა, რომ ქართველი მდივნები ცნობილი ლიტერატორები და გადამწერლები იყვნენ.

რადგანაც მდივნის თანამდებობის ასრულება საზოგადო განათლებასა და მომზადების მოითხოვდა, მდივნებს წინასწარ შესაფერისი სწავლა უნდა მიეღოთ. აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით „ქართული საბუთების მტკიცედ ჩამოყალიბებული სახე გვაფიქრებინებს, რომ მწიგნობრებს და მდივნებს წინასწარ შესაფერისი სწავლა უნდა ჰქონოდათ მიღებული და სათანადოდ გაწვრთნილი უნდა ყოფილიყვნენ თავიანთი რთული და პასუხსაგები მოვალეობის პირნათლად ასასრულებლად. ალბათ ერთგვარი სახელმძღვანელოებიც იქნებოდა შედგენილი. მაგრამ ძველი დროიდან არც მწიგნობარ-მდივანთა განსაკუთრებული განათლების შესახებ მოგვეპოვება ცნობები და არც სახელმძღვანელოებს მოუღწევათ ჩვენამდის. მხოლოდ რამდენიმე „სამდივნო წიგნი“ არსებობს XVII—XIX სს., რომლებშიაც მეფე-დედოფალთა, ბატონიშვილთა საბუთებისა და წერილების, მათივე და კათალიკოს-ეპისკოპოს-თავადების მიწერ-მოწერის ნიმუშების მოყვანილი. ყველა ეს სამდივნო წიგნი მეტად მღარე ღირსებისა და კერძო ხასიათი აქვთ, უმეტესად, მწიგნობარ მდივანთათვის განკუთვნილი ძველი ამგვარი დანიშნულების წიგნები სხვანაირად შედგენილი და უფრო საგულსხმომ შინაარსისა იქნებოდნენ“³.

„მდივნობის პატივი“ სამკვიდრო სახელოდ ითვლებოდა⁴.

ქართლის სამეფოში ორი მთავარი მდივანი ყოფილა: „მეფის მდივანი“ (დასტ. გვ. 58) და „დედოფლის მდივანი“ (იქვე, გვ. 14, 58, 73). მეფისა და დედოფლის მდივნები „კარის მდივნები“ იყვნენ. ესენი სწერდნენ: წყალობის წიგნს, ბრძანებას, განაჩენს, ოქმს. დედოფლის მდივანი სახელმწიფო საქმეშიც იყო გარეული, ხალხისა და ქვეყნის აღწერაში მონაწილეობდა და მეფის მდივანსავე „დაეთარი ეპირა“⁵. დედოფლის მდივანი სწერდა დედოფლის წყალობის წიგნებს; დასტურლამალის სულხან მდივნის ხელნაწერში ნათქვამია: „თუ მეფემ სადედოფლო კაცს მამული უბოძოს, მეფის მდივანმა წიგნი დაუწეროს და თუ დედოფალმა სადედოფლოს კაცს მამული უბოძოს, დედოფლის მდივანმა წიგნი დაუწეროს“-ო (დასტურლამალის ვარიანტები, გვ. 156). სადედოფლო კაცის განაჩენსაც დედოფლის მდივანი სწერდა და მეფის ან მდივანბეგის ბეჭდით გარიგებულ საქმიდან შესამედი მას ეკუთვნოდა: „რაც ან ბატონის ბეჭდით და ან მდივანბეგის ბეჭდით გარიგდეს, შესამედი სამეფოსა კაცისა მეფის მდივანსა და სადედოფლოსი დედოფლის მდივანს“ (დასტ. გვ. 58).

¹ წ. ჯ. ს. მუხუშის ხელნაწერი № 171, გვ. 117 „მდივანთათს“.

² აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული დიპლომატიკა, გვ. 66.

³ თავგადასავალი იესე ოსეს შვილისა, ს. კაკაბაძის გამოც., ტფილისი, 1913 წ.

მეფის მდივანი („ბატონის მდივანი“, „ხელმწიფის მდივანი“) მუდამ თან ახლდა მეფის სახელმწიფო დაწესებულებასა თუ სასაქმროში და მზად იყო მეფის ბრძანება ან განაჩენი ჩაეწერა. დასტურლამალის მოხელეთა განწესებაში ხაზგასმულია: „ერთი მდივანი იდგებოდეს: ან წიგნის დაწერა ითქმის, ან სამართალი რომ ჩამოვარდების, ეგება ბატონმა ბრძანოს რამე“-ო (გვ. 54). დარბაზობის დებულებაშიც ნათქვამია: „სალთხუცესი და ნაზირი გაარიგებდნ და დადგებოდნ, ერთი მდივანი იმათთან იდგებოდეს“-ო (გვ. 79). დარბაზობის დროს მდივანს ქალაღი და საწერ-კალამი გამზადებული უნდა ჰქონოდა, რათა თუ საქმე მოითხოვდა, მეფის ბრძანება ან დარბაისლების სიტყვა ჩაეწერა და აღენუსხა.

მდივანებს ევალებოდათ ხალხის აღწერის დაეთრების შედგენა. მეწინავე სადროშო და სასარდლო, რომელშიაც ქართლის სამხრეთი ნაწილი შედიოდა, საბარათიანო, სომხითი, ყაიუული, ტაშირი და ყაიუულის თრიალეთი, ყაიუულის შემოყოლებით თათარსა და მელიქის საულარს ვარდა, სარდალთან ერთად მეფის მდივანს უნდა აეწერა: „ერთი მდივანი წავა, აღჰსწერს და დაეთარს დაიქერს“ (დასტ., გვ. 13). ზემო ქართლის მადროშო „ზემო ქართლს ხეობას აქეთ, ნეძვი და კორტანეთი და საამილახერო“ დედოფლის მდივანს უნდა ჩაეგდო დაეთარში „დედოფლის მდივანი ჰსწერდესო“ (გვ. 13). „საციციანოს მხარეს, საღვერს აქეთ, ბატონის დროშისა არის. ვისაც ბატონი უბრძანებს, წავა და მდივანი წარჰყვება. მდივანი აღსწერს და დაეთარს დაიქერს მეფის მდივანი“ (იქვე, გვ. 13). „მუხნარს და ორისავე ერისთვის მამულს, რომელიც კულავ დაეთარში ჩავარდნილა, იმაზედ მუხნარის ბატონი და ერთი მდივანი წავლენ. მდივანი აღსწერს და დაეთარს დაიქერს“ (გვ. 13).

აღსამწერლოს სარდალი და მდივნები შუაზე იყოფდნენ (გვ. 13). აღსამწერლოს გარდა მდივანი ქიმა-სმისათვის განსაკუთრებულ ულუფას ღებულობდა: „დარჩების სამი შაური, რომ ეს ულუფისა არის. ამისგან სამი შაური სარდალს, რომ ბევრი კაცი ახლდების, და ერთი მდივანსა. მდივანსა და მისს კაცებს სარდარმა უნდა ასუას, აჰამოს“ (გვ. 13). როგორც ჩანს, მდივანს თავისი კაცები ჰყოლია, იმგვარადვე, როგორც სალთხუცესს თავის „სალთხუცის კაცები“ ჰყავდა. რა მოვალეობას ასრულებდა „მდივნის კაცი“ ძნელი სათქმელია. ადვილი შესაძლებელია და საფიქრებელი, რომ იგი მდივნის თანაშემწე და მშველელი ყოფილიყო.

თუ ვინცობაა დედოფლის მდივანი სამეფო კაცს აღწერდა კუთვნილი სარგო მეფის მდივნისათვის უნდა მიეტანა. დასტურლამალის ქართლის აღწერის დებულებაში ამის შესახებ მკაფიოდ არის ნათქვამი: „ამ ქუსტინის აღწერაში ერთ მჯარეს დედოფლის მდივანი წავიდეს, რაც იმის აღწერაში სამეფო კაცი იყოს, იმ სამეფოს კაცის სარგო მეფის მდივანს უნდა მიუტანოს. და სადაც მეფის მდივნის აღწერაში სადედოფლო კაცი ერიოს, იმის სარგო და აღსამწერლო დედოფლის მდივნებს მიუტანოს“-ო (იქვე, გვ. 14).

მეფის მდივანი სწერდა სამეფო ანუ ბატონის წიგნს. მეფის მდივანივე ადგენდა სახელოს წყალობის და მამულის გაცემის სიგელს, და როცა სახლთხუცესი დაბეჭდავდა, მეფეს მიაართმევდა ხოლმე დასაბეჭდად და ხელის ჩასართველად: „ბატონი რომ მამულს გასცემდეს, უწინ სალთხუცესი დაბეჭდვდეს, მერმე მდივანი წიგნს ბატონს მიაართმევდეს და ბატონი დაბეჭდავს. აგრევე ბარათზედ და ჯამაგირის სარხათზედ“- (დასტ. ვარიანტები, გვ. 156). გარდა იმისა, რომ მეფის მდივანი სახელმწიფო სამართლის საბუთების შემდგენელი იყო, —სიგლის დაბეჭდვაშიაც მონაწილეობდა. მდივნის ხელი და მეფის ბეჭედი საბუთის უტყუარობისათვის აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა. მეფე ერეკლეს 1770 წ. დაღეთ-გარესჯის მონასტრის ყმების გაახატების წიგნში, ნათქვამია: „ჩუშნის კარის მოხელეთა და საგარეჯოს მოხელეთ მონასტრის ყმათ თუნდაც კიდევ შეაწერონ რამე. თუ მდივნის ხელი და ჩუშნი ბეჭედი არ იყოს, იმათგან შეწერილის ნუ შეიწყ-

წარებთ; კიდევ ამას ვიტყვი, თუ ჩუშნი ბექედი არ იყოს, ვისიც უნდა ხელი იყოს,—უ შეიწყნარებთ“ (AKTH, ტ. I, გვ. 46). უკანასკნელი სიტყვები მეფე ერეკლეს სახეთის სიმტკიცისათვის ჩაურთავს, ჩვეულებრივ კი ასეთი საბუთი მდივნის ნახელავი და, ჩასყვირველია, მეფის ბეჭდით იყო დამტკიცებული.

სასამართლო დაწესებულებაში მდივნები ოქმებსა და განაჩენს სწერდნენ. ამიტომ „მდივანბეგებთან სამდივანბეგოს მესამედი“ ვათ ეკუთვნოდათ (დასტ., გვ. 50). მდივანი სახელმწიფო დარბაზში რომ ოქმებს სწერდა, ეს ზემოთ გვაქვს აღნიშნული. გარდა ამისა, მდივნები მჯგლისში დაეთრებნაც კითხულობდნენ; ისტორიკოს პაპუნა ორბელიანს დარბაზის აღწერილობაში, რომელიც მეფე თეიმურაზ II კურთხევას მისდევს, აღნიშნული აქვს: „რა განსრულდა რიგი მოლოცვისა, წამოდგნენ მდივნები წესისაებრ, წაიკითხეს დაე-თარნი, მოიწივნეს დარბაზისელნი, ვინა ჯდომისა ღირსი იყვნეს, ვინა დგომისა“¹.

მდივნის სარგო ანუ სამდივნო საწიგნე რუსუმი მეტად დიდი იყო და მდივნობა შემოსავლიან სახელოდ ითვლებოდა. რაკი ყოველგვარი გარიგების ჩაწერასა და აღნუსხვას მდივანი აწარმოებდა, ამიტომ მისი სარგო მრავალნაირი გასამრჯელოსა და გამოსაღები-საგან შედგებოდა; ამის შესახებ დასტურლამალში საკმაო ცნობები მოიპოვება და ჩვენ სრული საშუალება გვაქვს ამ მოხელის შემოსავალი გამოვიანგარიშოთ. მაგ., მდივანს ერგებოდა: „გლენის გაცემანზე კომლზედ მარჩილი; გათარხნებანზედ კომლზედ მარჩილი, მდივანბეგთან სამდივანბეგოს მესამედი; იჯარებზედ საწიგნე ოქმისა; გილანისა, ფუშოუქუნისა, სუნისა, ზარაფობისა, ელიალასისა, ამათს ოქმებზედ საწიგნე; საკომლე ბზილამ თერთმეტის თავის მეოთხედის ნახევარი; ჯამაგირის წიგნის სარხათზედ თუმანზედ აბასი; ფუშოუქუნის ბარხნის წილი“ (დასტ. წ. 33. მდივნების სარგოსათჳს, გვ. 50).

აქედ. გვლენშტეტლის მოგზაურობის დროს ქართლ-კახეთის გაერთიანებულ სამეფოში ექვსი მდივანი ყოფილა („Im Kartalischen Staat sind... sechs sekretairs“)².

დასტურლამალშიც მდივანი მრავლობით რიცხვშია დასმული. მაშასადამე, სულ რამდენიმე მდივანი უნდა ყოფილიყო. მაგრამ, გარდა სამეფო მდივნებისა, არსებობდნენ კერძო მდივნებიც, რომელნიც კერძო ხასიათის საბუთებს (შეწირულებათა წიგნებს, ნასყიდობის წიგნებს და სხვა) აღგენდნენ და ამით ირჩენდნენ თავს. XVIII ს-ის მეორე ნახევრის ცნობილი მდივანი და მსაჯული იესე ოსესშვილი თავის თავგადასავალში მოგვითხრობს, როცა უსამსახუროდ დაერჩი „თითო ოროლს შაურს ვიშოვიდი, ან სიგელს დაუწერდი ვისმე ან ოქმს, თვარა უფრო ჩემსას გავყიდი და ამით ვრჩებოდი“-ო (იესე ოსესშვილის თავგადასავალი, გვ. 46).

მდივნების სამოხელეო ნიშანი საწერელი იყო (ისტორიებრი აღწერა, გვ. 21).

ბ) მურდარი

მურდარი (მორდარი, მოჭრდარი, შუჭრდარი, მორდალი) სპარსულიდან შემოსული სა-მოხელეო ტერმინია (موردار) და სიტყვისიტყვი ბექედის მცველს ანუ ბექედის შემნახველს ნიშნავს. მურდარის უფლება-მოვალეობაზე დასტურლამალში არაერთიარ ხელშესახები ცნობა არ მოგვეპოვება. იქ მხოლოდ მურდარის სარგოს წიგნია მოყვანილი (გვ. 50—51, 59). უქვევლია, მურდარი საღლხუტესის სახელისუფლოში შედიოდა, რადგანაც, როგორც ზემოთ გამოვარკვიეთ, საბუთების გაცემისა და დაბეჭდვის საქმეს ს.-ხუტესი განაგებდა; ყველგვარ საბუთს თავის ბეჭდით ბეჭდავდა და მხოლოდ ამის შემდეგ მიჰქონდათ მეფესთან, რათა მეფესაც „სამეფო ბეჭდით“ დაბეჭდა. სამეფო ბექედის შემნახველი კი სწორედ

¹ პაპუნა ორბელიანი, op. cit., გვ. 386.

² G ü l d e n s t ä d t, Reisen nach Caucasischen Gebirge, 1787 წ. გამოუ., ტ. I, გვ. 354.

³ Raphaël du Mans, Etat de la Perse en 1660. Edit. par Schaefer. p. 20.

მურდარი იყო; ქიზიყის გამოსავლის გარიგების 1750—1760 წწ. წიგნში ნათქვამია: „სალთხუცესი რომ წყალობის სიგელს დაუბეჭდეს, საბეჭდავი უნდა მიეცეს, ისე მდივანს, ისე მორდალს შეძლებით“-ო (საქ. სიძე. III, გვ. 136). მაშასადამე, სიგელის დაბეჭდვაში სამი მოხელე იღებდა მონაწილეობას: სალთხუცესი, როგორც ბეჭდის დამსმელი, მდივანი, როგორც სიგელის შემდგენელი და მომტანი, მორდალი ანუ მურდარი, როგორც ბეჭდის შემნახველი მოხელე.

ქართლის სამეფოში ორი მურდარი იყო: მეფის მურდარი და დედოფლის მურდარი. 1696 წ. მეფე გიორგი XI, მისი თანამეცხედრე ნორეშანი და ბატონიშვილი ბაგრატი უბოძებენ მდივანს მარტიროზ ბექთაბეგიშვილს სხვადასხვა წყალობას და „სხვათა შორის, ნიშნავენ მორდალად, რათა დედოფლის „ხელის ჩამრთველი იყოს“-ი. რასაკვირველია, დედოფალს საკუთარი ბეჭედი ჰქონდა. „სადედოფლო ბეჭდის“ შემნახველი დედოფლის მურდარი იყო.

აქად. ივ. ჯავახიშვილი შენიშნავდა, რომ „დასტურლამალის უძველეს ხელნაწერში თავი პჷ. მურდარისათვის არ არის და ეს გარემოება იქნებ იმის მომასწავებელი იყოს, რომ იგი თავდაპირველ შემადგენლობაში არც იყო“-ო (ქართული დიპლომატიკა, გვ. 78). საქმე ის არის, რომ დასტურლამალს ჩვენამდე თავის პირვანდელი სახით არ მოუღწევია. არსებული ხელნაწერები დაზიანებული და სიგნობრივად დაუღაგებელია, ამასთანავე ძველი თავისუფალი არ არის მერმინდელ ჩანამატებისაგან და, ალბათ, გადამწერლების წყალობით ბევრი რამ შეგნებულად თუ უნებლიეთ გამოტოვებული უნდა იყოს, მაგრამ, ვფიქრობთ, მურდარის გარიგების თუ სარგოს წიგნი თავდაპირველ შემადგენლობაში მაინც უნდა ყოფილიყო, რადგანაც მურდარის თანამდებობა არსებობდა როგორც დასტურლამალის შედგენის დროს, XVIII ს-ის დამდეგს, ისე მანამდეც, გაცილებით უფრო ადრე. ასე, მაგ., მოიპოვება 1638 წლის მურდარის სარგოს განწყისება, ბოძებული როსტომ მეფის მიერ, „ჩუენის ბეჭდის შემნახაეს მურდარის“ მანუჩარ თუმანიშვილისადმი¹. ამ წყალობისა და სარგოს წიგნის ზერულე შედარება-კი დასტურლამალის სამორდაროსთან ცხადჰყოფს, რომ ვახტანგ VI დასტურლამალის შედგენისას როსტომ მეფის ზემოხსენებული სარგოს წიგნი ხელთ უნდა ჰქონოდა და იმით ეხელმძღვანელა. 1638 წლის სამორდაროს შინაარსი მშვენიერად უდგება დასტურლამალის სამორდაროს, ოღონდ „საბეჭდავის“-რაოდენობა XVIII ს-ის მურდარის სარგოს საბუთებში დროის შესაფერისად არის მოკლებული ან მომატებული. ამასთან დაკავშირებით საყურადღებოა ერთი გარემოება. ბეჭდის შემნახველ მოხელედ თითქოს ნაზირი უნდა ყოფილიყო. აქად. გვლდენშტედტის სიტყვით ქართლ-კახეთის სამეფოში: „ნაზირი ბეჭდის შემნახველია. ორნი არიან. თვითთული მთავანი შემოსავლის $\frac{1}{20}$ ღებულობს“-². ბეჭდის შემნახველ მოხელედ მიაჩნია ნაზირი ფურცულაძესაც (Двор. грамоты, გვ. 7), მაგრამ დასახელებული ავტორი სხვა ადგილას ნაზირს მეფის მოლარეს უწოდებს (Крест. грамоты, გვ. 34).

დასტურლამალში ნაზირი სახელმწიფო ბეჭდის შემნახველ მოხელედ არ ჩანს, მაგრამ ნაზირს საკუთარი სამოხელეო ბეჭედი უნდა ჰქონოდა. ქართული სახელმწიფო საბუთების, აგრეთვე, ნასყიდობისა თუ სხვა კერძო ხასიათის საბუთების დამამტკიცებელთა, მოწმეთა და თანადამხდურთა ხელრთულობისა და ბეჭდების შემოწმებიდან ირკვევა, რომ თითქმის ყველა ხელისუფალს (სარდლებს, სახლთუხუცესს, მდივანბეგს, მოლარეთუხუცესს და სხვ.)

¹ საქ. სიძე. ტ. II, გვ. 101; Пурцелаяс. Двор. грамоты, გვ. 9—10.

² საქ. სიძე. ტ. III, გვ. 544.

³ Güldenstädt, Reisen I, 354; გვლდენშტედტის ამ ცნობის დამოწმებით აქად. ივ. ჯავახიშვილი ფიქრობდა, რომ ნაზირი „ბეჭდის მცველი“- მოხელე იყო (დიპლომატიკა, გვ. 78). სახელმწიფო ბეჭდის მცველად მიაჩნია ნაზირი აგრეთვე პროფ. შ. ჩხეტიას, რუსული მმართველობის სისტემა საქართველოში, წინმოკ-მოამბე, ტ. VIII, გვ. 15.

ჩონდა საკუთარი სამოხელეო ბეჭედი შესაფერისი ზედწარწერით. სამეფო ბეჭედი-კი სა-
ჩანგებო მოხელეს, მურდარს ებარა, მურდარს როსტომი ზემოთ დასახელებულ სიგელში
ჩუენის ბეჭდის შემნახავს“ უწოდებს.

აკად. გვლდენშტედტი დაკვირვებული და ფრთხილი მეცნიერი იყო, ამიტომ მისი
წნობა ყურადსაღებია და ანგარიშგასაწევი. მაგრამ შეიძლება მშვენიერად დამტკიცდეს,
რომ XVII და XVIII სს-ის პირველ ნახევარში მურდარი იყო ერთადერთი „ბეჭედი ს
მეფელი“ და არა ნაზირი (სალაროსი თუ ქარხნისა); თავი რომ დავანებოთ ამ სამოხე-
ლო ტერმინის აგებულებას („მუჰრა“ სპარსულად ბეჭდის ნიშნავს), ამას ამტკიცებს თუნ-
დაც დასტურლამალის სამორდაროს მდიდარი შინაარსი, საიდანაც კარგად ჩანს, რომ ყო-
ფლვეგარი გპრიებდა მეფის ბეჭდის დასმას და დამტკიცების მოითხოვდა, მაგ., გლეხის გა-
ცემისა და გათარხნების საბუთი, იჯარისა და ჯამაგირის წიგნები, სახელმწიფო გადასახა-
ლები, ქალაქის ბაჟის ოქმები, ბატონის განაჩენი და სხვა (დასტ., გვ. 50—51).

მურდარი, როგორც სახელმწიფო ბეჭდის შემნახველი მოხელე, მეფესთან დაახლოე-
ბული პირი იყო. როსტომ მეფეს იგი „გულით მისანდო და ხუაშიადის შემნახავ ყმად“
ზიანია. მურდარი ესწრებოდა ისეთ მნიშვნელოვან და პასუხსაგებ საქმეს, როგორც იყო
საბუთის შემზადება და დაბეჭდვა¹.

§ 3. მდივანბანი

სახელმწიფო სასამართლო დაწესებულებას „დივანი“ ეწოდებოდა. ვახტანგ VI
სამართლის წიგნში ნათქვამია აქვს: „თუ დედაკაცი დედაკაცისაგან ჩივოდეს დივანში
ხელი არ აქვს, მოთემემ უნდა გაურიგოს“ (§ 216). 1636 წ. როსტომ მეფის განჩინე-
ბის წიგნშიაც ერთ ადგილას ნათქვამია: „ჩინებულთა თავადები და დარბაზისლენი დავისწა-
რით და თქუენც დივანში დაგიხედრეთო“ (საისტ. მოამბე, 1924 წ. წიგნ. I, გვ. 174).
ამასვე ამტკიცებს გამონათქვამები: „დივანში ჩაეცვივლით“, „სამდივნოდ გავვიხდა საქმე“
და სხვა. „სამდივნო საქმე“ მნიშვნელობით „სალაპარაკო საქმეს“ ანუ „სასამართლო საქ-
მეს“ უდრიდა.

„დივანი“, როგორც ზემოთ გვაქვს აღნიშნული, არაბულად სახელმწიფო დაწესებუ-
ლებას და სამსაჯულოს ნიშნავს. მაგრამ ჩვენ ამ უცხო ტერმინის ქართული (გაქართულე-
ბული) შესატყვისიც მოგვეპოვება, სახელდობრ: „სამდივნო სახლი“. ისტორიკოსი სეხნია
ჩხეიძე მოგვითხრობს: „ამ დროთა შინა განაგებდა გამგებელი საქართველოსი, ზნე სრული
და მხნე ძლიერი, ჯანიზინად თქუელი, მაგრამ მეფედ წოდებული, ბატონიშვილი ვახტანგ,
იყო განსწეენბასა და სიხარულსა შინა და განავო საქმე საქართველოსი, განაჩინა წიგნი
სამართლისა, ოთხშაბათსა და პარასკევსა დაჯლის სამდივნოსა სახლსა, განაგებდა
სამართალსა მცირეთა და დიდებულთ-თანა, კვირესსა და სამშაბათსა განაგებდა მეჯლის-
სა...“² სამდივნო სახლი აქ სასამართლოს უდრის. ამ საყურადღებო ცნობაში შემონახუ-
ლია ერაიი საგულისხმო დეტალიც. ირკვევა, რომ ოთხშაბათობით და პარასკეობით „სამ-
დივნო სახლში“ მოსამართლედ სამეფოს უზენაესი მსაჯული მეფე იჯდა, ხოლო დანარჩენ
დღეებში, უნდა ვიფიქროთ, იქ უმაღლესი მსაჯული მდივანბნევი აწარმოებდა „გასამართ-
ლებას“.

მდივანბნევი, დივანბნევი ანუ მსაჯულთუხუცესი, ქართლის სამეფოს უმაღლესი მსაჯუ-
ლი იყო. მდივანბნეგს სხვანიარად „საქართველოს მოსამართლე“³, „საქართველოს მსაჯუ-

¹ ზოგიერთი საბუთის დაბეჭდვაში მონაწილეობა უნდა მიეღო ევზირსაც, რადგან დასტურლამალის
ევზირის სარგოს წიგნში ნათქვამია: „ევზირს სარხათხედ დასაბეჭდვად თუმაწხედ აბასი“ ერგებოა (გვ. 32).

² სეხნია ჩხეიძე, მეფეთა ცხოვრება, ჩუბ. გამოც., გვ. 323.

³ ქრონიკები, II, გვ. 427.

ლი¹, „ქართლის მდივანბეგი“² და „ქართლის მსაჯული“³ ეწოდებოდა. ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით „მდივანბეგი თავი მოსამართლე არის“ (§ 6), ე. ი. მოსამართლეთა უფროსი, მთავარი მოსამართლე და სამდივნო სახლის გამგებელია.

მდივანბეგის ინსტიტუტი არსებობდა ერანშიც. ერანის მდივანბეგსაც სამოქალაქო და სისხლის სამართლის საქმეები ეკითხებოდა და უმაღლეს სასამართლოს (على) განგებდა⁴. მაგრამ სასამართლოს წარმოება ერანში, როგორც მუსლიმანურ ქვეყანაში, სასულიერო უწყების მოსამართლეებს (შეიხ-ულ-ისლამებს, ყადიებს, ყაზის) ჰქონდათ ჩაბარებული⁵. ქართველი მდივანბეგის მოვალეობა არსებითად განსხვავდება სპარსელ მდივანბეგის უფლებამოსილებებისაგან.

მდივანბეგის ინსტიტუტის გენეზისისათვის ქართულ იურიდიულ საბუთებში პირდაპირი ცნობები არ მოიპოვება, მაგრამ სახელმწიფო სამართლის ეს ინსტიტუტი როსტომ ხანის „სამოხელეო რეფორმამდე“ ჩნდება. ასე, მაგ., ტერმინი „მდივანბეგი“ ჩვენ მიერ დამოწმებულია 1620 წ. საბუთში, სადაც მოხსენებულია „მდივანბეგი პატრონი ბეჟან“⁶. ამიტომ მეთარია ვახუშტის ის მოსაზრება, რომ თითქოს, როსტომმა „მსაჯულთუხუცესსა მდივანბეგი“ უწოდა⁷. ამზე უფრო აღრიცხულ საბუთებში მდივანბეგი არსად შეგვხვდება, მაგრამ თუ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემობას, რომ ტერმინი „მდივანი“ უკვე XV ს-ის საბუთებში მოიპოვება და თავდაპირველად მდივანი მოსამართლის (justum) აღმნიშვნელი უნდა ყოფილიყო, სიმართლესთან ახლოს იქნება, თუ სასამართლოს მდივნების უფროსის (მდივანბეგის) ინსტიტუტის წარმოშობას XV ს-ის მეორე ნახევრის შუა წლებით დათარიღებდით.

გერმანელი მეცნიერისა და მოგზაურის გულდენშტედტის ცნობით ქართლის სამეფოში ოთხი მდივანბეგი ყოფილა; გულდენშტედტის სიტყვით „მდივანბეგი უმაღლესი მსაჯულია. ქართლის სამეფოში ოთხი მდივანბეგია“ („Diwanbek, Oberster Richter. Im Kartalischen Staat sind 4 Diwanbeki“⁸) XVIII ს-ის მეორე ნახევრის ქალაქის მოურავის სარგოს წაგნაზე მდივანბეგის სამოხელეო სახელი მრავლობით რიცხვშია ნახმარი. იქ ნათქვამია: „ბატონის ბძანებით ქალაქის მოურავი და მდივანბეგები რომ სამართალში დასხდებიან, რაც სამდივანბეგო შემოვა, როგორც რიგი არის; მოურავი და მდივანბეგები ისრე გაიყოფენ“⁹. მაგრამ დასტურლამალში და, რაც უფრო საყურადღებოა, მდივანბეგის გარიგების ვრცელ წიგნში, სადაც „მდივან-ბეგობის წესი და რიგი დასტურლამა“ (დასტ. გვ. 56—58) მკაფიოდ არის განმარტებული, მხოლოდ ერთი მდივანბეგი იხსენიება. ოღონდ ერთ ადგილას, სახელდობრ მდივანბეგის სარგოს წიგნში, გვხვდება ამგვარი გამოწვევა: „მდივანბეგებთან სამდივანბეგოს შესამდლო“¹⁰. ეს ადგილი ან გადამწერთაგან არის

¹ საქ. სიძე. II, გვ. 341.

² იქვე, გვ. 137.

³ ახალი ქართლის ცხოვრება, აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, გვ. 207.

⁴ Charadin, Voyages en Perse, II, Paris, 1811, p. 54; Tavernier, Les six voyages, Paris 1676, t. I, p. 598; Curzon, Persia, London 1892, t. I, 452, 454.

⁵ Charadin, ibid., p. 45—66.

⁶ საქ. სიძე. II, გვ. 41.

⁷ ვახუშტი, გეოგრაფია, ბროსეს გამოც., გვ. 3E.

⁸ Guldenshtadt, op. cit., s. 354.

⁹ საქ. სიძე. II, გვ. 523; საინტერესოა, რომ 1782 წლ. თავდასწინობის ერთ სიგელში მოწვევა შტარის ჩამოთვლილია 5 მდივანბეგი: „მდივანბეგი ამილახვარი იასე, მდივანბეგი იოვანე ორბელიანი, მდივანბეგი ქაიხოსრო, დიან-ბეგი შუგაბუჯ ორბელიანი, მდივანბეგი ციციშვილი თეიმურაზი“ (საქ. სიძე. III, გვ. 20).

¹⁰ დასტ. § 36. მდივანბეგის სარგოსათვის, გვ. 50. მაგრამ ამას აბათილებს მდივანბეგის გარიგების წიგნის გამოწვევა: „წართმულისა მდივანბეგმან და მდივანბეგმან, როგორც სამდივანბეგო, ისრე ის გაიყონ“ (დასტ. გვ. 58).

ჭკუენილი, ან დასტურლამალის შემდგენელს ამით აღმათ იმის თქმა უნდოდა, რომ სა-
ართოდ მდივანბეგებთან (მდივანბეგის სასამართლოში) მდივნებს სამდივანბეგოდან ერთი
ჭსამედი ერგებათო. აღებული ხანის განჩინების წიგნების არც გარდამწყვეტელთა და არც
სხვა საბუთების დამხდურთა და მოწმეთა შორის მდივანბეგი მრავლობით რიცხვში არსად
შეგებდებოდა.

ჩვენს მოსაზრებას ამგვარებს შაჰნავაზ I მიერ მდივანბეგ ვახტანგ ორბელიშვილისა-
დმი 1676 წ. ბოძებული წყალობის სიგელის შინაარსი, სადაც „შეწყალებული“ ქა რ თ-
ლის მდივანბეგად იწოდება და ქართლის საბატონოში „სამართლის ქნა“ ევალება:
„ესე ამიერ ჭკუენისამდის ეამთა და ხანთა გასათავებელი, მტკიცე და უცვალებელი წყა-
ლობისა წიგნი და ნიშანი შეგიწყალეთ და გიბოძეთ თქუენ, ჩვენთა ერთგულთა და წესი-
სებრ მრავალ-ფერად თუდადებით ნაშახურსა ყმათა ბარათაშვილს, ორბელიშვილს ვახ-
ტანგს, ასრე რომე ვითაც მამა თქუენსაც ჰქონებოდა ჩუენისა საბატონოს ქართ-
ლის მდივანბეგობა და სამართლის ქნა, ახლა თქუენცა დაგვეყავინეთ, ვისმი-
ნეთ აჯა და მოხსენება თქუენი, შეგიწყალეთ და გიბოძეთ მდივანბეგობა ქართლი-
სა, ქალაქისა, საბარათაშვილოსა, სომხითისა და თათრისა. ვინცა-
უნ ჩუენისა სახელმწიფოსა და საბრძანებელსა ქუემ მორჩილი იყოს, ან
სისხლისა ან სხვისა, რისაც საჩივრისა, ყულა თქუენგით გ(ი)სამართლებოდეს და გარდა-
სწყდებოდეს და ვინც თქუენს გარიგებულს სამართალსა გარდაჰდებოდეს, ჩუენ დიდთ გა-
უწყებოდეთ და გარდაეხდვიენებდეთ, თქუენცა წესისებრ გულს მიაჰყრობდეთ, რომე-
ლიც დიდი სისხლი და გასასამართლებელი იყოს, ჩუენც შეგვატყო-
ბინებდეთ და ისრე, გარდასწყვეტდეთ. ეს სახელო და სამსახური არ მოგეშალოს
არა ჩუენგან და არა შემდგომად ძეთა ჩუენთაგან“ (საქ. სიძგ. ელენი II, გვ. 137—138). აქე-
დან ცხადი ხდება, რომ XVII ს. და XVIII ს. პირველ ნახევარში ქართლის სამეფოში
მხოლოდ ერთი მდივანბეგი „სამართლობდა“ და ყველა ქვეშევრდომის, „სახელმწიფოს და
საბრძანებელის მორჩილი“-ს საჩივარი და საჩიველი მას უნდა გაერჩია; აქედანვე ირკვევა,
რომ როდესაც „დიდი სისხლი და გასასამართლებელი იყო“, მდივანბეგი ვალდებული იყო
ამგვარი საქმე წინასწარ მეფისათვის შეეტყობინებია და ისე გადაეწყვიტა: „რომელიც
დიდი სისხლი და გასასამართლებელი იყოს, ჩუენც შეგვატყობინებდეთ და ისრე გარდა-
სწყვეტდეთ“-ო.

მეფე სამეფოს უზენაესი მსაჯული იყო. მას ეკითხებოდა ყოველგვარი საქმე, მაგრამ
ამ საქმეთა გარჩევა სხვა მოსამართლეებსაც შეეძლოთ. სამაგიეროდ, მხოლოდ მეფის, რო-
გორც უზენაესი მსაჯულის, განსაკუთრებულ კომპეტენციას შეადგენდა ე. წ. „დიდი საქ-
მე“, როგორც იყოს: „მეფეთ ორგულობა“ (ვახტანგის სამართლის წიგნი § 7) „მეფის სა-
ლაროს ატეხვა“ (იქვე), „დიდებულთა შორის დავა“ (§ 24), „იკოლის დატანჯვა“ (§ 64),
„საყდრის გატეხვა“ (§ 155), „სიგლის წართმევა“ (§ 240) და სხვა. ამგვარ საქმეებში „ხელ-
მწიფის მეტს ამის სამართალი არ შეუძლიან“ (§ 240), ხაზგასმითაა აღნიშნული ვახტანგ VI
სამართლის წიგნის მე-240 §-ში.

მდივანბეგი და სასამართლოს სხვა წევრები „საბჟოდ“ მეფის ბრძანებით სხდებოდ-
ნენ, მაგრამ იმ შემთხვევაში, როდესაც განსაკუთრებულ და საგანგებო საქმეს, ისეთ საქმეს,
რომელიც მეფის საკუთარ კომპეტენციას შეადგენდა, სამეფოს უზენაესი მსაჯული მეფე
არჩევდა, — მდივანბეგს სასამართლოს ჩვეულებრივი წევრის მოვალეობა უნდა აეგრულებინა.
მდივანბეგის განაჩენს მეფე ამტკიცებდა¹.

რა შეადგენდა მდივანბეგის სასამართლო კომპეტენციას? თუ დასტურლამალის მდი-
ვანბეგის გარიგების წიგნის შინაარსსა და ვახტანგის სამართლის წიგნის სამდივანბეგო

¹ ვახტანგის სამართალი § 206; დასტ., გვ. 58; საქ. სიძგ. II, გვ. 414.

სასამართლოს შესახებ მუხლებს დაუფიქრებდით, დაეინახავთ, რომ მდივანბეგს ყოველგვარი საქმის გარჩევა შეეძლო, რასაკვირველია, გარდა ე. წ. „ილი სექსისა“, რომელიც მეფის განსაკუთრებულ კომპეტენციას შეადგენდა. მდივანბეგის სასამართლო მოღვაწეობის ასპარეზი ზუსტად იყო განსაზღვრული. დასტურლამალის და ვახტანგის სამართლის წიგნის მიხედვით უცილებლად მტკიცდება, რომ მდივანბეგს, როგორც მოსამართლეს, უმთავრესად სისხლის სამართლის საქმეები ექვემდებარებოდა და სამოქალაქო და, განსაკუთრებით, საოჯახო სამართლის დარგი სხვადასხვა ადგილობრივ სასამართლო დაწესებულებებსა და კერძო ფეოდალურ მოხელე-მოსამართლეთა შორის იყო განაწილებული.

სისხლის სამართლის საქმე, როგორც წესი, მხოლოდ მდივანბეგის საკითხავი იყო და ამგვარი საქმე უძველესად კარზე უნდა გარჩეულიყო მდივანბეგის მონაწილეობით. დასტურლამალის მდივანბეგის გარიგების წიგნში, რომელიც მდივანბეგობის ძველი წესისა და რიგის მიხედვით არის შედგენილი, ეს გარემოება მკაფიოდ და ხაზგასმითაა აღნიშნული. მდივანბეგის გარიგებაში ნათქვამია: „ოდეს ვიგულეთ და ვიგულისმოდგინეთ და მდივანბეგობის წესი და რიგი, მოკითხული ვქენით, და ამ წესით ყოფილიყო გარიგებული, და ახლაც ამ წესით გვიბოძებია, ასე რომ თუ ელში ეს ოთხი საქმე მოჰხდეს, კაცის სიკუდილი, ბქრი, თვალისა და კბილის გაგდებინება, ეს კარზედ უნდა მოვიდეს, მდივანბეგმან უნდა გაარიგოს“ (დასტ., გვ. 56). აგრეთვე ქალაქში: „აგრევე მოქალაქისა ასრე უნდა იქნას: თუ ქალაქში კაცის სიკუდილი მოხდეს, ან მოქალაქისაგან, ან სხვსგან, იმისი სამართალი კარზედ მდივანბეგმან უყოს“ (იქვე, გვ. 56—57) და, აგრეთვე, დედოფლის სახასოში: „და ან დედოფლის სახასოში კაცის სიკუდილი მოჰხდეს მდივანბეგმან გაარიგოს“ (იქვე, გვ. 57). საშასადამე, სისხლის სამართლის საქმე მართო მდივანბეგის განსაზღვრულ შეადგენდა და სხვა მოსამართლენი ამგვარ საქმეში ვერ გაურეოდნენ. მაგრამ, რასაკვირველია, როგორც ერთხელ უკვე აღვნიშნეთ, მდივანბეგს სამოქალაქო საქმეზედაც მიუწოდებოდა ხელი, ოღონდ განსაკუთრებულ გარემოებაში, როდესაც ვინმე მდივანბეგთან თავის ნებით მივიდოდა და შესჩივლებდა, ან როდესაც გარეშე კაცი მოქალაქეს, ელის კაცს, დედოფლის სახასო კაცს ან, პირიქით, მოქალაქე, ელის კაცი და დედოფლის კაცი გარეშე კაცს უჩიოდა. მდივანბეგის გარიგებაში ამის შესახებ საგანგებო დებულებები მოიპოვება: „თუ ელის კაცს ერთმანერთთან საჩივარი ჰქონდეს და თავისის ნებით მდივანბეგთან მოვიდეს და შემოსჩივლოს, იმისი სამართალი მდივანბეგმან უყოს“ (დასტ., გვ. 56); აგრეთვე: „თუ მოქალაქე კაცი გარეშე კაცს უჩიოდეს, ან გარეშე კაცი გარეშე კაცს უჩიოდეს, ან ორნიე მოქალაქე კაცი თავის ნებით მოვიდნენ და მდივანბეგს შემოსჩივლონ, სამართალი მდივანბეგმან უყოს“ (იქვე, 57). „ან სახასო ან სადედოფლო კაცი თავის ნებით მდივანბეგთან მოვიდეს და შემოსჩივლოს, სამართალი მდივანბეგმან უყოს“. აგრეთვე თუ სადედოფლო სახასო გარეშე კაცს უჩიოდეს, ან გარეშე კაცი სადედოფლო სახასოს კაცს უჩიოდეს, სამართალი მდივანბეგმან უყოს“ (იქვე, 57); „აგრეთვე გორელი კაცი თუ გარეშე კაცსა, და გარეშე კაცი გორელს კაცს უჩიოდეს, სამეფოს თუ სადედოფლოს, მდივანბეგთან იჩივლონ და გაურიგონ; თუ გორელი კაცი ერთმანერთს უჩიოდენ და თავისის ნებით მდივანბეგს შემოსჩივლონ, სამართალი მდივანბეგმან უყოს“ (დასტ., გვ. 57—58). სხვა საბუთებშიც აღნიშნულია: „საჩივარი თუ გარეშე კაცი თ მოხდეს ბატონის კარის გამრიგე გაურიგებდეს“-ო¹. გარკვეულ საგამგეო ერთეულებში და „თავადის“ სახასოში აღძრულ ადგილობრივი სამოქალაქო სამართლის საქმეს („ჩივილი“, „შეცილება“)² კი სათანადო საქვეყნოდ გამრიგენი და დიდ ფეოდალთა

¹ ისტ. საბ. V, გვ. 16.
² „შეწამება“, „ცილისწამება“ სისხლის სამართლის დარგს განეკუთვნებოდა და მდივანბეგის იურის

საკუთარი მოხელენი „სამართლებდნენ“. მოქალაქის საჩივარი ერთმანეთში მოურავმა გა-
 ჟიგოს, და ჯარიმა ბატონისა არის“-ო,—ნათქვამია მდივანბეგის ვარიგების წიგნში¹ ქა-
 ლაქის მოურავის ასეთივე იურისდიქციის უფლებით სარგებლობს ამილახორი, მაგრამ ამ
 შემთხვევაში, როგორც სარდალი კი არა, არამედ როგორც გორის მოურავი (გვ. 57—58).
 ეს დებულება გავრცელებულია ზოგიერთ სოფლის მოურავებზე: „რომელიც სოფლის
 კაცი ერთი მეორეს უჩიოდეს იმისი სამართალი მოურავმა ჰქმნას,
 და რომელიც სოფლიდან და სოფელი ერთმანეთს უჩიოდეს, იმისი სამართალი ბატონის
 შოსაკემეჰმ ქმნას. იქნების ისეთი საჩივარი, ან კაცის სიკუდილი, ან დიდი საქმე რამე,
 იმისი სამართალი კარზე უნდა იქმნას“ (გვ. 12). ასევე, დედოფლის სახასოს
 კაცის საჩივრებს, დედოფლის სახლთუხუცესი „გაარიგებდა“ ხოლმე: „დედოფლის სახასო
 კაცის საჩივრებს დედოფლის სალთუხუცესი უნდა გაარიგებდეს“ (გვ. 57). აქ დედოფლის
 სალთუხუცესი გამოდის როგორც ეკრძო ფეოდალის მოსამართლე, ასეთი უფლებით სარგებ-
 ლობს ყველა „მებატონე“. ვახტანგ VI სამართლის წიგნში ამის შესახებ სათანადო დებუ-
 ლებები არსებობს. მაგ., როდესაც მამა-შვილს გორის გაყრის ნინადაგზე გადაუტყუელი და-
 ვა ატყუებოდა, მომჩივნებს ბატონის სასამართლოსთვის უნდა მიემართათ და მებატონის
 მსჯავრით დაქმნაყოფილებულიყვნენ (§ 80). ძმებსა და ახლო ნათესაეებს შორის ატეხილ
 დავასაც მებატონე არჩევდა, ოღონდ მომჩივანთ შეეძლოთ უშუალოდ მეფის სასამართლო-
 სათვის მიემართათ (§ 9). ამრიგად, სამოქალაქო სამართლის დარგის განსაზღვრული საქ-
 მეები და საოჯახო სამართლის დარგი სათანადო საქვეყნოდ გამოიგეთა და „თავისს“ სა-
 კუთარ მოხელეთა იურისდიქციას ექვემდებარება. სისხლის სამართლის სასამართლო წარ-
 მოება და „გარეშე კაცით“ მომხდარი დანაშაულობანი კი მდივანბეგის განსაკუთრებულ
 კომპეტენციად არის აღიარებული. რასაკვირველია, ფეოდალური დაქსაქსულობის პირობებ-
 ში შესაძლებელი იყო დაწესებული კანონის დარღვევა, და აღვირაშვებული ფეოდალი ზოგ-
 ჯერ აღწევდა კიდევ ამას, მაგრამ ქართლის ფეოდალურ სახელმწიფოში კანონი მაინც სა-
 ვალდებულოდ ითვლებოდა.

აქ აღვნიშნავთ ერთ მნიშვნელოვან მოვლენასაც. სისხლის სამართლის დანაშაულს კა-
 თალიკობიც არჩევდა, ოღონდ სამართლის იმ დარგიდან, რომელსაც ქართულ იურიდიული
 ტერმინოლოგიით რჯულგარდამავალი საქმე ეწოდებოდა. ვახტანგის სამართლის წიგნის
 მიხედვით: „სატანჯველ სიკვდილში და რჯულის გარდამავალ საქმეში კათალიკოზს აქვს
 ხელი“ (§ 61. ნაწ. 2). რადგანაც მამისმკვლელობა ან შვილის მოკვლა რჯულის კანონით
 რიგდებოდა, ამიტომ ამგვარი საქმეც კათალიკოზის კომპეტენციად ითვლებოდა: „თუ მა-
 მამ შვილი მოკლას ან შვილმა მამა, მაგისი სისხლი და სამართალი არ დაიწერებოდა და
 რჯულის კანონით უნდა გარიგდეს“ (§ 78). მაგრამ კათალიკოზს საეკლესიო უწყების მო-
 სამართლედ არ უნდა წარიგებინათ. საეკლესიო უწყების სასამართლოს საკითხავი იყო
 მხოლოდ „საკანონო“ ანუ „სასჯულო“ საქმე და საყდრის ყმების გასამართლება².

ამრიგად, როგორც ვხედავთ, მდივანბეგის მოქმედება მარტო სისხლის სამართლის
 დარგით არ იყო განსაზღვრული. მას სამოქალაქო სამართლის მნიშვნელოვანი საქმეების
 გასამართლება და გადაწყვეტაც ეკითხებოდა. მამასადამე, მომჩივანს, თუ მოისურვებდა,
 შეეძლო გვერდი აევილო ადგილობრივ, ან კერძო ფეოდალის სასამართლოსათვის და უშუა-
 ლოდ სახელმწიფო (მდივანბეგის) სასამართლოსთვის მიემართა.

მდივანბეგს სასამართლოს გარეშე საქმის გამოძიება არ შეეძლო. „მდივანბეგი, და-
 ნისტრად სამსახურს ნურავის ეტყვის“-ო,—ნათქვამია ბოქაულთუხუცების სარგოს წიგნში

დიქციას ექვემდებარებოდა. იხ. ნ. თარხნიშვილი, სამართლის წარმოება საქართველოში, ტურნ. „კრე-
 ბული“ ივ. ჯავახიშვილის რედ., პეტერბურგი. 1915 წ.

¹ დასტურლამალი, გვ. 57.
² აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლის ისტორია, წიგნ. II, ნაკვ. II, გვ. 471.

(დასტ. § ლდ, გვ. 17—18). ჩადენილი ბოროტმოქმედების გამოაშკარაებისა და გამოძიების საქმე ბოქალთხუცებს და მათდამი დაქვემდებარებულ ხელჯობიანებს ებარათ და, როდესაც გამოჩვეული საქმე სასამართლოში მოვიდოდა, მდივანბეგს მოსამართლის პირუთვნელი მოვალეობა უნდა აესრულებინა და „სამართლისათვის წესისებრ გული მიჰქურა“.

მდივანბეგს გამოტანილი განაჩენის დასამტკიცებლად ჰქონდა სამოხელეო ბეჭედი, რომელსაც „მდივანბეგის ბეჭედი“ ეწოდებოდა (დასტ., გვ. 58). „სამბეჭდავიდან“ გარკვეული წილი მიჰქონდა მდივანსაც, როგორც ოქმის ჩამწერს ან იურიდიული საბუთის შემდგენელ მოხელეს. მდივანბეგის გარიგების წიგნში ნათქვამია: „რაც ან ბატონის ბეჭდით, და ან მდივანბეგის ბეჭდით გარიგდეს, მესამედი სამეფოს კაცისა მეფის მდივანსა, და საღვლოფლოსი დედოფლის მდივანსა“ (დასტ., გვ. 58).

მდივანბეგიც, როგორც სამეფოს ყველა მოხელე, იღებდა კუთვნილ სარგოს, რომელსაც „სამდივანბეგო“ (დასტ., გვ. 58) ერქვა. დასტურლამალში მოთავსებულია სათანადო თავი „მდივანბეგის ასალებისათვის“, სადაც „სამდივანბეგო ასალები“ დაწერილებით არის ჩამოთვლილი (დასტ., § რა, გვ. 58—59).

მდივანბეგის სასამართლოში შედიოდნენ: 1) მ დ ი ვ ა ნ ბ ე გ ი ანუ მ ს ა ჯ უ ლ თ ხ უ ც ე ს ი, რომელიც სამეფოს უმაღლეს მსაჯულად ითვლებოდა, თვალყურს ადევნებდა სასამართლო საქმიანობას და სამართლის ასპარეზზე ორგვარ მოვალეობას ასრულებდა: ა) იგი იყო სამდივანბეგო სასამართლოს თავმჯდომარე ან ბ) სასამართლოს წევრი, 2) მ ს ა ჯ უ ლ ნ ი ანუ მ ო ს ა მ ა რ თ ლ ე ნ ი, 3) მ დ ი ვ ა ნ ი—სასამართლოს მდივანი იდგენდა ოქმებს და წერდა განაჩენს; მას უნდა ჩაეწერა ორივე მხრის ჩვენება, რათა შემდეგ ეს ჩვენება საგანგებო განხილვისა და მსჯელობის საგანი გამხდარიყო: „თუ გრძელი და დიდი რამე საჩივარი იყოს, ორისავე სიტყვა (მოპასუხისა და მომჩივანის, ვ. გ.) მდივანმა ჩასწეროს, რომ არ დაიწყოდეს“ (§ 3). მდივანსაგან ჩაწერილი „მერმე ცალკე გასინჯონ, ეცადონ მართლის შეტყობა და უფოცრად მის გარიგებას“ (§ 3). სასამართლოს სხდომის დაწყებისას მდივანი კითხვობდა სამართლის წიგნის იმ მუხლებს, რომელნიც განსახილავ საქმეს ეხებოდნენ ან განმარტავდნენ (§ 205) ი ა ს ა უ ლ ნ ი—ყოფოდნენ ორ ჯგუფად: ა) „მართლის მთქმელნი უქრთამო იასაულნი“ და ბ) „გაწყყრომისა და დაქერის იასაულნი“ (§ 4). პირველი კატეგორიის იასაულეები გამოძიებულ-გამომკითხველი იყვნენ; ესენი პროცესს ამზადებდნენ; მეორე კატეგორიის იასაულეებს დამნაშავე უნდა შეეპყროთ და განაჩენი სისრულეში მოეყვანათ, მ ე მ ა თ რ ა ხ ე ნ ი (§ 7) და მ ო წ მ ის მ ა ძ ე ბ ა რ ნ ი (§ 7). ესენი სასამართლოს უბრალო მსახურნი და სხვადასხვა დავალებისა და განკარგულების ამსრულებელი იყვნენ.

სასამართლოს სათავეში იდგა ერთი მოსამართლე. მაგალითად, მეფე, ან მეფის ბრძანებით დასმული მსაჯული; მაგრამ, ჩვეულებრივად, სასამართლო შედგებოდა არა ნაკლებ სამი მოსამართლისაგან. „ორი ბუე არა ჯერ არს“-ო,—ლაპარაკობს ვახტანგის სამართლის წიგნის მე-215 მუხლი, რადგანაც, როგორც ეს მუხლი განმარტავს, ორმა მოსამართლემ შეიძლება მიუტევებელი მიკერძოება გამოიჩინოს, ერთმა მოსამართლემ მომჩივანის მხარე დაიჭიროს, ხოლო მეორემ მოადის (მოადი—სამოქალაქო საქმეებში მოპასუხე, სისხლის სამართლის საქმეებში—ბრალდებული); ამგვარად, იმისათვის, რომ განაჩენის გამოტანისას ხმები შუაზე არ გაყოფილიყო და სამართლიანობის პრინციპი თვითნებურად არ შელახულიყო, სასამართლო სამი მოსამართლისაგან მიინც უნდა ყოფილიყო შემდგარი; განსაკუთრებული მდგომარეობის დროს სასამართლო შედგებოდა „ოთხ ან მეტნაკლებ დიდებულების“ კრებულისაგან (ვახტანგის სამართლის წიგნი § 2 და 24). იგივე წესი ვახტანგის დიდი ბუეშიც აღიქმება (ვახტანგის იურისდიქციამსიკ. მაგ., ქალაქის მოურავს „სამართლის ბქობაში“ თან ახლდა სამი-ოთხი სარწმუნო მოქალაქე (საქართვ. სიძე. II, გვ. 523). აღსანიშნავია, რომ

XVIII ს-ის მეორე ნახევარში „საქართველოს მსაჯულთ შეკრებულობის“ სასამართლოს შეზღვევა უფრო მრავალრიცხოვანი იყო.

§ 4. ეშიკალასბაშის სახელისუფლო

✓ ეშიკალასბაშის სახელი ქართულ სამოხელეო წყობილებაში პირველად XVII ს-ის ოცდაათიან წლებში ჩნდება. როსტომ ხანის გამეფებამდე ეს სამოხელეო ტერმინი არსად გვხვდება. ეშიკალასბაში (اشيك | اسكافي) თურქული შედგენილი სიტყვაა და სიტყვისიტყვი „ზღრუბლის (კარის) ბატონს“ ნიშნავს. „ეშიკ“ თურქულად ზღრუბლია, „ალა“ ბატონი, „ბაშ“ თავი. ეშიკალასბაში ეშიკალასების უფროსი იყო. ეს სამოხელეო სახელი, უმეკელია, სპარსეთიდან არის შემოსული, რადგან იგი სპარსეთის სახელმწიფო წყობილებაშიც იყო გავრცელებული.

ეშიკალასბაშის „ჯელი“ რამდენადმე მსგავსია მანდატურთუხუცესის თანამდებობისა¹. საინტერესოა, რომ ეს ძველი სამოხელეო სახელი მთლად არაა განდევნილი. XVII—XVIII საუკუნეების ქართულ საბუთებსა და საისტორიო მწერლობაში არა იშვიათად ეშიკალასბაშის შავიერ მანდატურთუხუცესი იხმარებოდა. მაგ., ვახტანგ VI 1707 წ. და შეფე ბაქარის 1717 წ. იოანე ნათლისმცემლის მონასტრისადმი ბოძებულ შეწირულებიან და სითარხნის წიგნებში გვხვდება ძველი სამოხელეო სახელი: „არავისი: შევიდეს: მუნ: კაცი: მოსაქმენი: არცა სპასალარისა: არც მანდატურთ: უხუცესისა: არცა: ეჯიბისა: არცა: მწერალის“ (ისტ. საბ. V, გვ. 13 და 32). იმავე მონასტრის 1724 წ. სიგელში, რომელიც მარიამ ბატონიშვილის მიერ არის მიცემული, მანდატურთუხუცესი ეშიკალასბაშადაა წოდებული: „კარისა: თვისისა: მანდატურთ: უხუცესის: ეშიკალასბაშად წოდებულნი: ბრძენნი და: მეცნიერნი: გარსევანი: ჯანდიერის: შვილი“ (იქვე, გვ. 42). ისტორიკოსი პაპუნა ორბელიანი ხმარობს როგორც ძველს, ისე ახალ ტერმინს; ზოგან „მანდატურთუხუცესი“ აქვს ნახმარი (პ. ორბელიანი, რუბ. გამ. გვ. 371, 384) და ზოგან „ეშიკალასბაში“ (იქვე, გვ. 429, 433, 494). დასტურლამალში მანდატურთუხუცესი არ მოიპოვება და ყველგან ახალი ტერმინია გაბატონებული. აღებული ხანის საბუთებში ტერმინი „მანდატურთუხუცესი“ მწიგნობრულ გადმონაშტის წარმოადგენს და უპირატესობა ეშიკალასბაშის სამოხელეო სახელს აქვს მინიჭებული.

ქრასაკვირველია, ძველი მანდატურთუხუცესის, ერთ-ერთი გავლენიანი ეაზიის, უფლებამოსილება და სახელისუფლო გაცილებით ვრცელი და შინაარსიანი იყო, ვიდრე გვიანდრობის ქართლის სამეფო კარის დიდი მოხელის ეშიკალასბაშის სახელისუფლო და განსაგებელი.

ქართლის სამეფოში ორი სამეფო ეშიკალასბაშის „ჯელი“ ყოფილა (დასტ., გვ. 14). დასტურლამალში ნათქვამია: „დაგვიყენებია ეშიკალასბაშათ: არაგვის ერისთვის შვილი ზურაბ, ამილახვრის შვილი რევაზ; ეს ორნი ამ ჯელობაში იყუნენ“ (იქვე, გვ. 14). ამგვარად, ერთ სახელისუფლოს ორი ხელისუფალი განაგებდა. ვინ იყო მათ შორის უფროს-უმცროსი ძნელი გამოსარკვევია. ცხადია, „ორ ხელისუფლობის“ დროს თანხმობა და მოქმედების ერთიანობის დაცვა ძნელი იქნებოდა.

ეშიკალასბაშები სასახლის წესრიგის მთავარი მეთვალყურენი იყვნენ.

პ. ორბელიანი ეშიკალასბაშს „დიდებული კარის გამგეს“ უწოდებს (პ. ორბელიანი, გვ. 384). სამეფო დარბაზობის დროს ეშიკალასბაში ობერ-ცერემონიასტერის მსგავს მოვალეობას ასრულებდა და დარბაზობის მსვლელობას აწესრიგებდა. დასტურლამალის დებულებაში ვკითხულობთ: „ბატონი რომ ტახტზედ ბრძანდებოდეს იმის პირდაპირ რომ ბო-

¹ ვახუშტის მიხედვით როსტომმა „უწოდა მანდატურთუხუცესსა ეშიკალასი“. ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწ., გვ. 23.

ძი არის, ეშიკალასბაში იმ ბოძთან ერთი იქით და ერთი აქეთ დადგებოდნენ... დარბაისელნი, რომ შემობრძანდებოდნენ, დიდროანს კაცებს აქათმან ეშიკალასბაშმან აქათ უჩვენოს ალაგი და იქითმან იქით უჩვენოს თავის ალაგი, როგორც შეეფერებოდეს“ (დასტ., გვ. 78). პ. ორბელიანი მოგვითხრობს: „რა გასრულდა რიგი მოლოცვისა, წამოდგნენ მდივნები წესისაებრ, წაიკითხეს დაეთარნი, მოიწვიენს დარბაისელნი ვინა ჯდომის ღირსი იყენეს, ვინა დგომისა. დიმიტრი ორბელიანი (ეშიკალასბაში, ვ. გ.), საუნჯე ყოვლისა კეთილისა, ეგრე განაგებდა რიგთა და წესთა მეჯლიშისათა“ (პ. ორბელიანი, გვ. 386); დარბაზობისა და პურობის წესისა და რიგის ასრულებისას ეშიკალასბაშს ემორჩილებოდნენ და მის განკარგულებას ასრულებდნენ „რანიც კელჯოხიანები, ან სობიბათ-იასაულეები იყუნენ“ და „ბოქაულთ-ხუცეები“ (დასტ., გვ. 78).

აღსანიშნავია, რომ სპარსეთშიც ეშიკალასბაში გარემდეგთა უფროსად და სასახლის მთავარ ცერემონიამისტრად ითვლებოდა და მეჯლისის წესრიგს იცავდა; მას ემორჩილებოდნენ სოჰბათიასაულეები, რომელნიც პატარა ჯოხებით იყენენ აღჭურვილი და მეჯლისში, „მეჯლისის კაცებს“ თავ-თავიანთ ადგილს უჩვენებდნენ ხოლმე¹.

სპარსელ ეშიკალასბაშის სამოხელეო ნიშანი კვერთხი იყო. ანალოგიისათვის საინტერესოა, რომ ძველ მანდატურთუხუცესს არგანი ჰქონდა (ისტ-რნი და აზ-მნი, გვ. 410; კარის გარიგება, გვ. 17, 311-313), როგორც საგანგებო, მისი ხელისუფლების განსაკუთრებული ნიშანი², ახალ მანდატურთუხუცესებს ანუ ეშიკალასბაშებს და მათ ნაცვლებს ბოქაულთ-ხუცებს კი კვერთხი³.

ეშიკალასბაში ხელჯოხიან მოხელეთა უფროსი და საპოლიციო საქმის მთავარი ხელმძღვანელი იყო.

ეშიკალასბაშის კომპეტენციას შეადგენდა „დანისტრად სამსახური“. დანისტარი სპარსული სიტყვაა (دانشدار) და ქართულად მკოდნეს, საქმის შემტყობელს ნიშნავს. „დანისტრად წასვლა“ საქმის გამოსაძიებლად და გამოსაკითხავად წასვლას ნიშნავდა. ეშიკალასბაში დანისტრებად თავის ხელქვეით მოხელეებს ყაფიჩებსა და იასაულებს ნიშნავდა, მაგრამ როდესაც თვითონ მეფე უბრძანებდა ხოლმე დანისტრად სამსახურს „რომელსაც კელჯოხიანსა, დიდსა და ცოტასა, ანუ უხელ-ჯოხიანსა“, მაშინ „იმასთან არც ბოქაულთ-ხუცესს და არც ყაფიჩებს, არც იასაულებს“ ხელი არ ჰქონდათ (დასტ., გვ. 16). მაგრამ მეფის ბრძანებით დანისტრად დანიშნულ კაცს საიასაულურს შერთხედი ეშიკალასბაშისათვის უნდა მოეტანა (იქვე, გვ. 16). აღსანიშნავია, რომ მდივანბეგი დანისტრად სამსახურს ვერავის უბრძანებდა და ეს მხოლოდ მეფისა და ეშიკალასბაშის კომპეტენციას შეადგენდა.

ეშიკალასბაშს სისრულეში უნდა მოეყვანა მეფის ან მდივანბეგის განაჩენი. 1793 წ. ერთ განაჩენის წიგნს მიწერილი ჰქვას მეფის რეზოლუცია: „ბატონო ეშიკალასბაშო გარსევან! ეს ასე აღასრულებინე“ (საქ. სიმე. III, გვ. 477); სხვა საბუთში ვკითხულობთ: „ეშიკაბაშო მამუკა! ქაიხოსრო ლოლაძემ უნდა გადაუხადოს სისხლის ფასი მომჩივანს, მოიყვანე ის მდივანბეგთან, რამდენსაც ისინი გადასწყვეტენ, იმდენი სისხლის ფასი გადაახდევინე და მიეცი დაზარალებულს“ (Пурцеладзе, Крест. грамоты, стр. 23). მეფის ბრძანებით ან სათანადო განაჩენის საფუძველზე: ეშიკალასბაშს გაფანტული ყმები ბატონთან უკანვე უნდა დაებრუნებინა და იასაულეები „მყრელებად“ დაეყენებინა (იქვე, 23—26).

ხელჯოხიანნი „დიდი და ცოტა“ (უფროსნი და უმცროსნი) ბოქაულთხუცეები, იასაულეები და ყაფიჩები საპოლიციო მოვალეობას ასრულებდნენ და ადგილებზე ამა თუ იმ საქმის გამოსაძიებლად და განაჩენის სისრულეში მოსაყვანად იგზავნებოდნენ.

¹ Raphael du Mans, *Estat de la Perse en 1660*. Edit. par. Schefer. Paris 1890. p. 20.

² აკად. ივ. ჯავახიშვილი, *ქართული სამართლის ისტორია*, წ. II, ნაკვ. I, გვ. 158.

³ ისტორიკობრი აღწერა, ს. კაკაბაძის გამოც., გვ. 21.

აღსანიშნავია, რომ დასტურლამალი ხელჯობიანთა შესახები კარით იხსენებოდა. სულხან მდინის დასტურლამალის ხელნაწერში, რომელიც ყველაზე უძველესია და საგნობრივად დალაგებული, პირველ კარს ასეთი სათაური აქვს: „კარი პირველი. ყოვლისა ჯელჯობიანისა და მათის სარგოსი“ (დასტურლამალის ვარიანტები, გვ. 195); დასტურლამალის ტექსტი კი, უაზრო და გაუგებარი წინადადებით იწყება, სახელდობრ: „პირველად ჯერ არს ჰხსენება და აღწერა, რამეთუ ამათ მიერ არს რიგი პურობისა, წყალობისა და რისხისა“ (გვ. 4). აკად. ივ. ჯავახიშვილის აზრით ეს წინადადება ასე უნდა წერებულყო: „პირველად ჯერ არს ხსენება და აღწერა (ყოვლისა ხელჯობიანისა და მათი სარგოსი), რამეთუ ამათ მიერ არს რიგი პურობისა¹ და რისხისა“. რომ დაახლოებით მართლაც ასე უნდა წერებულყო, ამის დასამტკიცებლად იმ მოსაზრების მოყვანა შეიძლება, რომ პურობის, ან მეჯლისის მოწყობის, რისხვის და წყალობის გამოცხადების დროს წესრიგის დამკვიდრებლად მართლაც „ჯელჯობიანნი“ იყვნენ ხოლმე“ (ქართული სამართლის ისტორია, წიგნ. I, გვ. 79). ის გარემოება, რომ დასტურლამალის თავდაპირველი შედგენილობის პირველ კარში ხელჯობიანებზე იყო საუბარი, ცხადჰყოფს, თუ რა დიდ მნიშვნელობას ანიჭებდა ჯონმდებელი („პირველად ჯერ არს“-ო) იმ მოხელეებს, რომლებსაც რისხვისა და წყალობის გამოცხადების საქმე ეკითხებოდათ.

ბოქაულთხუცები ეშვიკლასბაშების თანაშემწეებად ჩანან და დაახლოებით იმავე აკეთებენ, რასაც ეშვიკლასბაშები. ბროსე მით პოლიციის აგენტებს უწოდებს (agents de la Police. Addition, p. 485). საბას განმარტებით: ბოქაული იგივე იასულია („ჯალათას ენის არის ქართულად მშვიდლობისასა მან დატური ეწოდების, ხოლო რისხვისასა მტარვალთ. მტარვალთ—მრისხანე ბოქაულია“); საბას ეს განმარტება მრავალმხრივია საყურადღებო. ქართველი ნიჭიერი ლექსიკოგრაფის და სახელმწიფო მოღვაწის აზრით ბოქაული მნიშვნელობით მანდატურს უდრის, მანდატურები კი ძველ მანდატურთხუცების ხელისანი იყვნენ (აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლის ისტორია, ნაწ. I, გვ. 159—160). ეს გარემოება ერთხელ კიდევ მოგვაგონებს, თუ რა დიდი სიფრთხილით უნდა მოვეპყრათ სპარსულ-თურქული სამართლის ტერმინების მნიშვნელობას; ხშირად ტერმინი ახალია, სამართლის ინსტიტუტის შინაარსი კი ძველი რჩება. ან ახალი ვითარებისა და ადგილობრივი პირობების მიხედვით არის შეცვლილი. ვახუშტი ბოქაულთხუცესსა და ბოქაულუმს უწინდელ ხელისუფლათა შორის მოიხსენიებს, მაგრამ მას „მანდატურნი და ბოქაულნი“ ძველი ხელისუფლის, მანდატურთხუცების, ხელქვეით მოხელეებად ჰყავს გამოყვანილი. თუ აქ ნაუფლისხმეგია მხოლოდ სრულიადი საქართველოს სამოხელეო წყობილება და არა თათართა ბატონობის მომდევნო ხანის წყობილება, მაშინ როგორც აკად. ივ. ჯავახიშვილმა თავის დროზე აღნიშნა, ვახუშტის ეს შეხედულება თავიდან ბოლომდის შემცთარია და არაფრით არ არის გამართლებული².

სამოხელეო სახელი ბოქაული, თუ არ ვცდებით, XVI ს-ზე ადრე ქართლის საბუთებში არ გვხვდება; ყველაზე ძველი საბუთი, რომელშიც ბოქაულთხუცესი იხსენიება, დათარიღებულია 1565 წლით³. ესაა ყმისა და მამულის ნასყიდობის წიგნი, რომლის მოწმეთა შორის დასახელებულია: „ბარათაშვილი ბოქაულთ-ხუცესი საჩინო“. 1600 წ. სვეტიცხო-

¹ ადვილი შესაძლებელია დასტურლამალის დედანში „პურობისა“ მაგიერ „პურობისა“ წერებულყო. თუ ეს ასეა, მაშინ ზემოთ მოტანილი წინადადება ამგვარად უნდა შესწორდეს: „ამათ მიერ არს რიგი პურობისა და რისხისა“.

² აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართული საისტორიო მწერლობა, გამოცემა პირველი, გვ. 302.

³ დაკუმენტები საქართველოს სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 7; სამოხელეო სახელი „ბოქაულთხუცესი“ დამოწმებულია, აგრეთვე, დას. საქართველოს XVI ს-ის ერთ საბუთში, რომელიც მისი გამომცემლის, ს. კაკაბაძის, მიერ დათარიღებულია 1550--1570 წწ. (იხ. დას. საქ. საეკლესიო საბ. ტ. I, გვ. 26).

ველს წიგნს სწირავს „ბოქაულთ-უხუცესი ვაჩანაძე რიონი“¹. ცოტა უფრო მოგვიანო წლებში საბუთებში კი ეს სამოხელეო სახელი სულ უფრო და უფრო ხშირდება. აქ ყურადსაღებია ერთი დეტალი. სანამ როსტომი ეშვიკალასბაშის თანამდებობას შემოიღებდა, ყველა ის ფუნქცია, რომლითაც ეშვიკალასბაში იყო აღჭურვილი, მანამდე ბოქაულთუხუცესს უნდა ჰქონოდა დაეკისრებულა. ჩვენი აზრით როსტომის „სამოხელეო რეფორმამდე“ ბოქაულთუხუცესი ხელჯოხიანთა უფროსი უნდა ყოფილიყო.

სიტყვა ბოქაული² ანუ ბოქოული მონგოლურ-თურქული წარმოშობისაა და ისევეა ნაწარმოები, როგორც ყარაული და იასაული. ამ სიტყვის თურქული ზმნა უცნობია. სპარსული მწერლები ბოქაულს „ჩაშნაგირად“ თარგმნიდნენ. ჩაშნაგირი ოსმალთა კარის მოხელე იყო და სასახლის საქმელს შინჯავდა. ისტორიკოსი რაშიდ-ედ-დინი ბოქაულს სპარსულ „ბავერჩი“-ს (بهرچي—بهر) მზარეულს უკავშირებდა. დ'ოსონი, ეყრდნობოდა რა რაშიდ-ედ-დინის ამ ცნობას, ბოქაულს თარგმნიდა *cusinier*-ად (მზარეულად)³. ჰამერი ბოქაულის სახელს გააცემის რაყამის შინაარსის ანალიზიდან ასკვნიდა, რომ ბოქაულის მოვალეობას ლაშქარში ჯამაგირის დარიგება შეადგენდა (Hammer, *Gesch. der gold. Horde*, s. 473). მუჰამედ გინდუშაჰს, რომლის თხზულებიდან ჰამერს ამოუღია ზემოხსენებული რაყამი, ბოქაული, ხარისხისა და პატივის მძრივ ლაშქრის უმაღლეს მოხელეთა მომდევნო პირად მიიანდა (იქვე, გვ. 245); ჰამერის აზრით ბოქაული ერთსა და იმავე დროს კარის მოხელეც უნდა ყოფილიყო და სამხედრო პირიც, — „ობერ-კრიგსკომისარი“ (იქვე, გვ. 245, 473). ქართულ ბოქაულს არც ლაშქართან და არც სამეფო სამზარეულოსთან არავითარი დამოკიდებულება არ ჰქონდა და მას მხოლოდ „საპოლიციო მოვალეობის ასრულება და ეშვიკალასბაშთან ერთად მეჯლისის მოწყობა და პურობის რიგის დაცვა ევალებოდა.

სამწუხაროდ, ბოქაულთუხუცების უფლება-მოვალეობაზე დასტურლამალში ძალიან ცოტა და არასრული ცნობებია შემონახული (იხ. გვ. 5, 14, 16, 17, 53, 54, 78, 79, 81, 95); ბოქაულთუხუცების სარგოს ვრცელი წიგნი, რომელიც შაჰყულიხანის მიერ ყოფილა გარიგებული და ვახტანგ VI დასტურლამალში ჩაურთავს, ნამდვილად, ყველა ხელჯოხიანთა ერთიანი გარიგებისა და სარგოს წიგნს წარმოადგენს. მაგრამ, რაკი ბოქაულთუხუცები სარგოს ეშვიკალასბაშთან ერთად იყოფდნენ და „საბოქაულთუხო“, „საეშვიკალასბაშოს“ ნახევარს უდრიდა, შეიძლება ისინი ეშვიკალასბაშების უშუალო თანაშემწეებად ჩაეთვალოთ. დანისტრად წასულ იასაულებს და ყაფიჩებს სარგოს გარკვეული რაოდენობა მოჰქონდათ როგორც ეშვიკალასბაშებისათვის, ისე ბოქაულთუხუცებისათვის (დასტ., გვ. 16—17). შედარებით სრული ცნობები მოგვეპოვება ბოქაულთუხუცების იმ მოვალეობაზე, რომელიც დარბაზობასა და პურობასთან იყო დაკავშირებული; აქ ისინი ეშვიკალასბაშის თანაშემწედ გამოდიან. თუ ეშვიკალასბაშები „დიდრონ დარბაისლებს“ ხვდებოდნენ და თავ-თავიანთ ალაგს უჩვენებდნენ ხოლმე, ბოქაულთუხუცები „მცირე დარბაისლებს“ ეგებებოდნენ და იწვევდნენ. დასტურლამალის დარბაზობის დებულებაში ვკითხულობთ: „დარბაისელნი რომ შეეშობოდნენ, დიდრონს კაცებს აქათმან ეშვიკალასბაშმან აქათ უჩვენოს ალაგი და იქითმან იქით უჩვენოს თავისი ალაგი, როგორც შეეფერებოდეს“, ხოლო „მერგეს ხვა დარბაისლები (ე. ი. მცირე დარბაისლები) რომ მოვიდნენ, ბოქაულთუხუცესმან იქით მისრული დააწუშინოს და აქათმა აქათი მოსული დააწუშინოს“ (დასტ., გვ. 78).

¹ ქრონიკები, II, გვ. 431.

² დ'ოსონის განმარტებით „ბოქაული“ მნეა «Commissaires des vivres». იხ. *Histoire des Mongols* t. IV. p. 421. 1835. გამოც.: ჰამერ-პურგშტალის განმარტებითაც ბოქაული ნიშნავს: «Commis. d. Mundvorraths». Hammer, *Ugustall*, *Sach-und Namenregister zur Geschichte der Jilchane. Darmstadt 1844*, s. 403; მინორსკიო „tasters“ (ჭაშნაგირს) იხ. V. Minorsky, *A Civil and Military Review in Fars in 881/1476* p. 171. [Reprinted from the Bulletin of the School of Oriental Studies (University of London), Vol. X. part. 1].

ემიკალასბაშების სახელისუფლოში შედიოდნენ აგრეთვე სოიბათიასაულები ანუ სოპ-ბათიასაულები. პ. უმიკაშვილი მშენიერად და წესიერად შედგენილ დასტურლამალის ლექსიკონში ამ სამოხელეო ტერმინის განმარტებისას, სხვათა შორის, შენიშნავს, რომ „ნამდვილ ვგონებთ უნდა „საიბ-იასაული“-ო (იხ. ლექსიკონი). მაგრამ როგორც დასტურლამალში, ისე ქართულ საბუთებსა და საისტორიო მწერლობაში ყველგან „სოიბათიასაული“ (დასტ.), „სოპბათიასაული“ (ვახუშტი) ან „სოლბათიასაული“ (საქ. სიძე, II, გვ. 537) ნახვარია. რომ მართლაც სოპბათიასული უნდა გვქონოდა და არა საიბიასაული, ეს იქიდანაც მტკიცდება, რომ ამ თანამდებობის ამსრულებელი პირი ერანშიაც სოპბათიასაულად (سوپباده) იწოდებოდა და ემიკალასბაშს ემორჩილებოდა¹.

ვახუშტის სიტყვით როსტომ მეფემ მანდატურს სოპბათიასაული უწოდა.

სოიბათიასაულები მუდმივად სამეფო კარზე იმყოფებოდნენ და დარბაზობისა და პურობის წესრიგს იცავდნენ.

სოიბათიასაულები ემიკალასბაშებთან და ბოქაულთხუცესებთან ერთად დარბაზობისა და პურობის ცერემონიაში მონაწილეობდნენ (დასტ., გვ. 5, 53, 54, 78, 81, 95); დარბაზობის დებულებაში ნათქვამია: „რანიც ხელჯოხიანები, ან სოიბათიასაულები იყუნენ, იქ ნახევარი იქით, და ნახევარი აქეთ რიგზე დადგებოდნენ“ (გვ. 78). საინტერესოა, რომ აქ სოიბათიასაულები ხელჯოხიანებისაგან გამოყოფილი არიან. მაშასადამე, ხელჯოხიანად მხოლოდ „პურობისა და რისხვის მოხელე ითვლებოდა“. პურობის დროს სოიბათიასაული ნაზირთან ერთად ზეზედ მდევს ხელჯოხიან მოხელეს და მოსამსახურეს გადაკვეთილ ულუფას უნაწილებდა: „ნაზირი და სოიბათ-იასაული დადგებოდეს, და ზეზედ მდევს კელჯოხიანსა ყულსა, ყაფიჩსა, მეთოფეთ ყაფიჩსა და იასაულსა რასაც ასნაფს მოხელეს, ზოგს ყაბით, ზოგს ბოშყაბით, როგორც ვახუშტს, იმ გუარად გაუყოფდნენ“ (გვ. 53). იქვე, ცოტა ქვემოთ: „სუფრის აღებამდინ საქმელს ნურავენ აიღებს, რახან სუფრის აღება ბრძინოს (მეფემ, ვ. გ.), ყოველს მოსამსახურეს ყულუხჩს ხონჩით და ხონჩით ყოველს ასნაფს სოიბათ-იასაულმა მისცეს“ (გვ. 53). დარბაზობის დებულებაში გვითხულობთ: „საქმელი დაასხან, აქეთმან სოიბათ-იასაულმან აქეთ მიართმევენოს, და იქითმან იქით მიართმევენოს“ (§ რაგ. სასახლეების რიგისათვის); ვფიქრობთ, სოიბათიასაულების უმთავრესი მოვალეობა ამით გამოარკვეულად უნდა ჩაითვალოს.

ყორიასაულების გარიგების ან სარგოს წიგნი დასტურლამალში წარმოდგენილი არაა. ირც ის არის აღნიშნული: შედიოდნენ თუ არა ყორიასაულები ემიკალასბაშის სახელისუფლოში, მაგრამ სულხან მდიენის დასტურლამალის ხელნაწერში, რომელიც საგნობრივად და დალაგებულად და ნაწილობრივ იმ სახით უნდა იყოს შენახული, რანიარადც თავდაპირველად იყო დაწერილი, სოიბათიასაულების რიგს ყორიასაულების რიგი მისდევს და, საერთოდ, ხელჯოხიან მოხელეთა შესახებ თავები დასტურლამალის ამ უძველეს ხელნაწერში რიგზე და თანამიმდევრულადაა დალაგებული (გვ. 195¹ - 16). მაშასადამე, ყორიასაულებიც ემიკალასბაშის ხელისანი უნდა ყოფილიყვნენ.

ყორიასაულიც რომ ხელჯოხიან მოხელედ ითვლებოდა, ამას ამტკიცებს 1772 წლის ელიზბარ დაეითოშვილის არზაზე მიწერილი მდივანბეგების მოხსენება: „მდივანბეგები მოგახსენებთ, ყორიასაულბაშო ზაზაე! ამ არზის პატრონს ერთი იესაული მამადა გაატანეთ. თუ სიტყვა არა ჰქონდეს (მოპასუხეს, ვ. გ.) თავისი მიაბაროს. თუ სიტყვა ჰქონდეს სამართალში მოიყვანოს“². საინტერესოა, რომ 1782 წ. იმავე მეარზის არზაზე მიწერილ ერეკლე II ბრძანებაში ყორიასაულბაშს ზაზას „ყორიასაულბაშ - ნაიბ - ემიკალასი“ ეწოდება:

¹ Raphael du Mans, op. cit p. 20 Hinz, Irans Aufstieg zum Nationalstaat, Berlin und Leipzig 1936, s. 69, 172.

² საქ. სიძე, II, გვ. 486.

„ქ. ზაზაე ყორიასულბაშ-ნაიბ-ემიკალასო! ამას, იასაული მივა, თავთავის მამული გაურჩიოს. ამას თავისი დაანებოს და ამის სახლისკაცს თავისი მისცეს, და რომელზედაც სიტყვა ქონდეს, მსაჯულთან ალაპარაკონ და სამართლით ამით გააშველონ“. მეფის ბრძანებას მისდევს ნაიბ-ემიკალასბაშ-ყორიასულბაშის რეზოლუცია: „ქ. ძმას, ბატონს ფალაენდიშვილის ნაიბ-ემიკალასბაშ-ყორიასულბაში ზაზა მრავალ სამსახურის წადილს მოვახსენებ, მერმე, როგორც ამ ბატონის ოქმში ეწეროს, ისე აღუსრულე“¹. მოყვანილი მგავალითებიდან კარგად ჩანს, რომ გაერთიანებული ქართლ-კახეთის სამეფოს კარის მოხელე „ყორიასულბაში“ ემიკალასბაშის ნაიბად ანუ მოადგილედ ითვლებოდა. თვითონ შედგენილი სახელი ნაიბ-ემიკალასბაშ-ყორიასულბაში მოწმობს, რომ ემიკალასბაში და ყორიასულბაში ერთი სახელსანი არიან. აკად. გვლდენშტედტის ცნობითაც „ყორბაშ იასაული ზედამხედავი და მბრძანებელია კარისკაცთა (ეშუობაშებისა)“². „ეშუობაში“ აქ „ეშიკალისს“ უნდა უღარიფდეს, რადგანაც ემიკალასბაშს (Eschik'obaschi) გერმანელი მეცნიერი დიდ ხელისუფალთა შორის მოიხსენიებს და მეფის მთავარ ადიუტანტად ჰყავს გამოცხადებული (Eschikobaschi, Ober-Adjutant, deren der König und die Königin einen hat)³. ამრიგად, ვფიქრობთ, დასტურლამალის შედგენის დროსაც ყორიასულბები (დასტურლამალისათვის უცნობია ყორიასულბაში) ემიკალასბაშების ქვეშეთი მოხელენი იყვნენ და მათ ემორჩილებოდნენ.

დასტურლამალში სულ ოთხი ყორიასულია მოხსენებული: „ყორიასული: საგინას შვილი ბეეან, კიდევ საგინას შვილი ბეეან, სააკაძე მერაბ, გლურჯიძე ტარიელ“ (დასტ., § რბთ. ყორიასულისათუჲს, გვ. 89).

ყორიასულბებიც დარბაზობის ცერემონიაში მონაწილეობდნენ. აქ აღსანიშნავია ორი დოკუმენტი. პირველი: ყორიასულბები მონაწილეობდნენ მხოლოდ ე. წ. „სასახლეების რიგის“ დიდ დარბაზობაში და არ ჩანან იმ დარბაზობასა და პურობაში, რომელშიაც დარბაზობასა და პურობასთან დაკავშირებულ მოხელეთა და დარბაზობის მოწყობისა და წესრიგის დამკველ ხელჯოხიანთა შემეცირებული რაოდენობა მონაწილეობდა. მეორე: ყორიასულბების დარბაზში დგომის წესსა და რიგს ემიკალასბაშები კი არა, არამედ სულ სხვა ხელისუფლები, სახელდობრ, ყულარალასი და ყორჩიბაში განაგებენ. ალბათ იმიტომ, რომ ეს ხელისუფლები საზოგადოდ დარბაზში დგომის წესს აწესრიგებდნენ. დარბაზობის დებულებაში ეს ხაზგასმითაა აღნიშნული: „ბატონს უკან ყორჩიბაში და ყულარალასი ზეზედ დადგებოდნენ, ყული და ყორჩი რიგზედ დააყენონ, ყორიასაულიც იქ დააყენონ და იმათი დგომა გააარგონ“ (დასტ., გვ. 78). სხვა ხელშესახები ცნობები ყორიასულბებზე დასტურლამალში არ მოგვემოკვება.

ემიკალასბაშის სახელისუფლო ეკუთვნოდნენ „მეჰმანდარები“-ც. მეჰმანდარი ანუ მეჰმანდარი სპარსული სიტყვაა (مهمانداری) და მნიშვნელობით ქართულ „მესტუმრეს“ უდრის. მესტუმრის თანამდებობა ძველისძველი თანამდებობა იყო საქართველოში. წინა ხანის საქართველოს სამოხელეო წყობილებაში მესტუმრე მანდატურთუხუცესის ქვეშეთი მოხელე იყო⁴. ვახუშტის სიტყვით: მესტუმრეთუხუცესის „ჯელისა იყო მესტუმრენი. ესენი მოაწვევდნენ დარბაზის ერთა, ესენი მოურნეობენ სტუმართა“⁵. სპარსული სამოხელეო სახელი „მეჰმანდარი“ როგორც მეფის დროს შემოღებული „მესტუმრის“ შეცვლილი სახელია⁶. მაგრამ XVII—XVIII სს. ქართულ საბუთებსა და მეფეთა ბრძანების წიგნებში ზოგჯერ ძველი

¹ იქვე, გვ. 487.

² „Korobasch Jesaul, Aufseher und Befelshaber der Kammerherren (Eschakobasch)“. in. Reisen I, s. 355.

³ Ibid., s. 354.

⁴ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლ. ისტ., წიგნ. II, ნაკვ. I, გვ. 165.

⁵ ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 17.

⁶ იქვე, გვ. 23.

ქართული სამართლის ტერმინი „მესტუმრეთუხუცესი“ და „მესტუმრე“ იხმარებოდა¹. ყუჩადღების ღირსია, რომ სადღეოფლო დასტურლამალში სწორედ მესტუმრე გვხვდება (გვ. 117). შუა-ბოლნისის გარიგების წიგნში ნათქვამია: „სალთხუცესს საშობაო ცხუარი ა; მღივნებს თათო, სუფრაჯს ერთი; ე შიკაღას მესტუმრეს ხ, ხოჯას ხ“ (გვ. 117). შედგენილი სახელი „მეშვიკლას მესტუმრე“ იმითაც არის საინტერესო, რომ იგი პირდაპირ მივითითებს, თუ რომელი ხელისუფლის მოხელენი უნდა ყოფილიყვნენ „მესტუმრენი“ ანუ „მემანდრები“.

მემანდრების უფროსად მემანდარბაში იყო. დასტურლამალში ორი მემანდარბაში და შვიდი მემანდარია მოხსენებული (გვ. 61), მაგრამ სულხან მღივნის ხელნაწერის მემანდრებისთვის განკუთვნილ კარში სამი მემანდარბაშია წარმოდგენილი და მემანდრების გვარებიც საგრძნობლად არის შეცვლილი (გვ. 142). კიდევ უფრო არეულია იესე მელიქიშვილის დასტურლამალის ხელნაწერში მოთავსებული მემანდრების სია, მაგრამ შედარებიდან მტკიცდება, რომ მემანდარბაში ორზე ნაკლები მაინც არ უნდა ყოფილიყო.

მემანდარი საპატიო სტუმრებს, დარბაისლებსა და უცხო ქვეყნების ელჩებსა და მოციქულებს ეგებებოდა და წინ უძღვებოდა. მემანდარი თან ახლდა დიდებულ სტუმრებისადმი ბოძებულ საჩუქრებსა და ნობათს, რომელიც მოლარეებს სალაროდან გამოქონდათ. მოლარეთხუცის სარგოში ნათქვამია: „ღუშალიკი რასაც ბატონი გასცემს, სტუმარს უნდა მიუტანონ მოლარეებმა, და მემანდარი გაუძღვეს და რაც სტუმარს ენამუსებოდეს, თუ მოლარეს ცალკე გამოუვიდეს, მემანდარს მოლარეებთან ჯელი არა აქუს“ (გვ. 59). მემანდარს უნდა დაეხედა სტუმრის საქაღისათვის და მისი ავ-კარგიანობა შეეტყუა: „მემანდარი სტუმრის საქაღას ნახავდეს, და აეს ნუ გამოართმევს მესაქაღავსა“ (დასტ., გვ. 15). ამრიგად, მემანდარების მოვალეობას შეძენეთა და „სტუმართა მოურნეობა“ შეადგენდა. მემანდარის სარგოს „სამემანდრო“ ერქვა (დასტ., გვ. 75).

ყაფიბაში და ყაფიჩებიც ეშვიკლასბაშის ჯელისანი იყვნენ. ყაფიჩი (ყაფური) თურქული სიტყვაა². „ყაფური“ ქართულად „მეკარეს“ ნიშნავს (არაბ. ბაე-ვაზ, სპ. დარბან, გერმან. Torwärter, Pfortner).

დასტურლამალში რამდენიმე სახის ყაფიჩია მოხსენებული: „კარის ყაფიჩი“ (გვ. 46), „კარით წარკვლენილი ყაფიჩი“ (გვ. 17), „დავთარხანის ყაფიჩი“ (გვ. 24) და „მეთოფეთ ყაფიჩი“ (გვ. 46, 53).

ყაფიჩის ერთ-ერთ მოვალეობას „დანისტრად სამსახური“ შეადგენდა, ე. ი. იასაულად უნდა დამდგარიყო, საქმე გამოეძია ან საჯანგებო დავალება და განაჩენი სისრულეში მოეყვანა. ამისათვის ყაფიჩაშს მართებული ყაფიჩი უნდა გაეგზავნა საიასაულოდ და საყაფიჩოდ: „ყაფიჩაშინ მართებულ ყაფიჩს გაგზავნიდეს“-ო,—ნათქვამია ბოქაულთხუცების სარგოს წიგნში (გვ. 17). ყაფიჩს პბარებია მეფის ან მღივანბეგის გარიგებისა და განაჩენის წიგნები: „სხუა უდანისტროდ ან ჩვენგან, ან მღივანბეგისაგან რაც გარიგებოდეს, იმისი წიგნები ყაფიჩს მიეზარებოდეს და ის გაგზავნიდეს“ (გვ. 16); ცოტა ქვემოთ ვკითხულობთ: „ეს განაჩენები თავილიდარს და ყაფიჩს მიეზარებოდეს“-ო (გვ. 18). სულხან მღივნის ხელნაწერში ამათ ბოქაულთხუცესიც ემატება და ნათქვამია: „ეს განაჩენები თავილიდარსა და ბოქაულთხუცესს და ყაფიჩს მიეზარებოდეს“ (გვ. 185). აქედან ცხადი ხდება, რომ საპოლიციო საქმის ქალაქები, სასამართლოს განაჩენები და დანისტრად თუ უდანისტროდ გარიგებული გამოძიების წიგნები ყაფიჩს, ბოქაულთხუცესს და საეშვიკლასბაშოს თავილიდარს პბარებიათ.

¹ 1705 წ. ერთ ნასყიდობის წიგნში მოხსენებულია: „მესტუმრეთ-უხუცესი ანდრონიკაშვილი ხაალ“, იხ. დოკუმენტები საქ. სოციალური ისტორიიდან, ნ. ბერძენიშვილის რედ., გვ. 379

² J. v. Hammer, Saatzverfassung des Osmanischen Reiches, t. II, s. 44. 137.

ყაფიჩები ისევე, როგორც იასაულები, ეშიკალასბაშის და ბოქაულთხუცის განკარგულებებს ასრულებდნენ, მაგრამ როდესაც სხვაგან „სხუას ქუსყანას“ წასვლა უხდებოდათ, დებულების თინახმად, ისინი მოქმედების სრული თავისუფლებით სარგებლობდნენ და აზგვარ საგანგებო ვითარების დროს არც ეშიკალასბაშებს და არც ბოქაულთხუცებს მათ მოქმედებაზე ხელი არ მიუწვდებოდათ: „სხუას ქუსყანას რომ ყაფიჩი და იასაული წავიდოდეს, ეშიკალასბაშებს და ბოქაულთ-ხუცებს ამასთან კელი არა აქვს“ (გვ. 17). ყაფიჩებს ეკუთვნოდათ გარკვეული წილი იმ სარგოდან, რომელიც ხელჯოხიანთა ხელისუფლათათვის იყო განწესებული.

ყაფიჩის სარგოს „საყაფიჩო“ ერქვა (გვ. 14).

ყაფიჩები მეფის მცველთა საპატიო მოვალეობასაც ასრულებდნენ როგორც მეფის სასახლის ყარაულები. დასტურდამალის იმ კარში, რომელსაც სათაურად აქვს „მოხელენი თუ როგორც მოიქცნენ, მათთა რიგთათჳს“, პირდაპირ და მკაფიოდ არის ნათქვამი: „ყაფიჩისა ასრე იქნას: რომელსაც სახლში ბატონი ბრძანდებოდეს, ორი ყაფიჩი იმ სახლის კარზედ დადგებოდენ. რაც ამაში ყულუხი არ დაგვიწერია, მის მეტს მოსამსახურეს ნუ შემოუშვებს. ამ სახლის კარის-გარეთ ყაფიჩის მოკიდებით სხუანი ყაფიჩები და მეთოფენი წარიგებით იქით და აქეთ დადგებოდენ“ (გვ. 53). ამგვარსავე მოვალეობას ასრულებდნენ: ჯარჩები, თალიშები და იასაულები: „ჯარჩები, თალიშები და იასაულები გარეთ დიდის კარის ყაფიჩთან დადგებოდენ, და რომელიც სამსახური უბრძანონ, ათაუბდენ“ (გვ. 54). ვის უნდა ებრძანებინა მათთვის სამსახური? ყაფიჩს? წინადადებიდან ეს კარვად არ ჩანს, მაგრამ ის კი აშკარაა, რომ ამით ცოტა განსხვავებული „სამსახური“ ჰქონდათ დაკისრებული, ვიდრე მეფის სასახლის მცველ ყაფიჩებსა და მეთოფეთ, რომელნიც მეფის სასაქონლო მშროლოდ იმ მოსამსახურეს უშვებდნენ, რომლის „ყულუხი“ (სამსახური) მეფის მიერ სავანგებოდ იყო დაწერილი და მათი სამსახურებრივი დანიშნულება ისეთი იყო, რომ მეფის სამყოფელოში შესვლის უფლება ჰქონდათ. ჯარჩებს, თალიშებს და იასაულებს კი, თუშუცა ისინიც კართან დარაჯებად იდგნენ, უფრო ბრძანება და განკარგულება უნდა მოესმინათ და რომელ სამსახურსაც უბრძანებდნენ, — „გაეთაყვებინათ“, ე. ი. აესრულებინათ.

იასაულები და ყაფიჩები ერთნაირ მოვალეობას ასრულებდნენ, ოღონდ იასაულები რანგით ყაფიჩებზე დაბლა უნდა მდგარიყვნენ, რადგანაც, როგორც ბოქაულთხუცების სარგოდან ჩანს, ეშიკალასბაშები და ბოქაულთხუცები რომ კუთვნილ სარგოს გაინაწილებდნენ, სამი შაური რომ დარჩებოდა, ის, რაც ყაფიჩი იყო, იმათ უნდა გაეყუთ, ხოლო ერთი შაური რომ დარჩებოდა, ის, რაც იასაულები იყო, იმათ უნდა გაეყუთ (დასტ., გვ. 16). რაჟი ჯამაგირი და სამოხელეო გამოსაღები უფროს-უმცროსობის მიხედვით ნაწილდებოდა, ცხადია, იასაულები ყაფიჩებზე დაბლა უნდა მდგარიყვნენ ეშიკალასბაშების სახელისუფლოში.

იასაული (ياسو) მონღოლურ-თურქული წარმოშობის სიტყვაა. იასაულობა მონღოლური სამხედრო თანამდებობა იყო. იქ იასაულის მოვალეობას შეადგენდა ლაშქრის ნაწილების განლაგება ომში და აღლუმებზე¹. სამხედრო მოვალეობის გარდა იასაულები ადმინისტრაციულ მმართველობასთან და სასამართლოს წარმოებასთანაც იყვნენ დაკავშირებული². ამრიგად, იასაულობა, აღმოსავლეთის ქვეყნებში, როგორც სადარბაზისკარო, ისე ადმინისტრაციულ თანამდებობად ითვლებოდა.

ქართლის სამეფოს სამოხელეო წყობილებაში იასაულების რამდენიმე კატეგორია არსებობდა. ზოგიერთ მათგანს ჩვენ ზემოთ შევხებით (სოიბათიასაულს, ყორიასაულს) და აქ მხოლოდ ე. წ. კარის იასაულსა და კარით წარუღენილ იასაულებზე³ გვექნება საუბარი.

¹ В. Бартольд, Улуг-беки и его время, Зап. Рос. Академии Наук. Ист.-Фил. отд. т. XIII, № 5, 1918, стр. 104.

² Б. Я. Влалкишвцов, Обществeнный строй мияголов, Ленинград, 1954, стр. 104, 162, V. Minor's ky, op. cit., 171; ჰამერ-ბურგშტალი, op. cit. 452.

ჭეფსა და დედოფალს საკუთარი იასაულები ჰყავდათ. „მეფის იასაული“ (დასტ., გვ. 58) ჭეფისათვის დადებულ სიასაულოს აგროვებდა. ამას გარდა, სამეფო კარის ზოგიერთ დაწყებულებას საკუთარი იასაული ჰყავდა, მაგ., სასამართლოს: „მართლის მთქმელი უქრამო იასაული“ და „გაწყრომისა და დაქერისა იასაული“ (ვახტანგის სამართლის წიგნი, § 4), დაეთარხანას: „დაეთარხანის იასაული“ (დასტ., გვ. 24), ქარხანას: „ქარხნის იასაული“ (დასტ., გვ. 23, 65, 66), სარქარს: „იასაული ალავერდი“, რომელსაც ალბათ „სარქის იასაული“ ეწოდებოდა (დასტ., § 40. სარქარ-ბაშისა და სარქებისათვის).

იასაულები მეფის სასახლეშიაც იმყოფებოდნენ, ჯარებთან და თალიშებთან ერთად, გარეთ დიდის ყაფიჩის კართან იდგნენ¹ და რა სამსახურსაც უბრძანებდნენ, ასრულებდნენ (გვ. 54). ყველაზე მრავალრიცხოვანი იყო კარით წარვლენილი იასაულების რიცხვი; სამეფო დასტურლამალში 23 იასაული ჩამოთვლილი (დასტ., § 8. იასაულებისათვის, გვ. 54), ხოლო სადღოფლო დასტურლამალში 17 დედოფლის იასაული (გვ. 111). გარდა ამისა, ასაულებად ღვებოდნენ და სიასაულოს აგროვებდნენ მეთოფენი. უზბაშებისა და მეთოფეთა გარიგების წიგნში ნათქვამია: „ბატონი სადაც ბრძანდებოდეს, ქალაქს თუ გორს, ჯში თუ სხვას ადგილს, რაც იქივე ერთმანეთის მოჩივარნი იქნებოდენ, იმათზედ იასაულად ეს მეთოფენი დაადგებოდენ, სხუაგინდამ მოსაყუანხედ ნუ წაუღენ, ნურც დაადგებიან“-ო, ოღონდ რასაც სიასაულოს იშოვნიდნენ, მეოთხედ იშოვნიდა სიასაულისათვის უნდა მოეტანათ, რასაც სიასაულოს აიღებდნენ, მეოთხედ ეს იშოვნიდა სიასაულისათვის მოუტანდნენ“ (გვ. 49). აქედან ჩანს, რომ „იასაულად“ ზოგჯერ არა იასაულსაც ნიშნავდნენ, ოღონდ ეს იასაულები მოვალენი იყვნენ სიასაულოს მეთოფენი სიასაულო საქმის გამგებელის—ეშოკალასბაშისათვის მოეტანათ.

თუ მეფე მომიჯნის „იასაულის წყალობის“ თხოვრას დაამკაცვლებდა, იასაულს ზისთვის „ხელი უნდა აეშარათ“, დამწავსეს კი თავზე დადგომოდა. საბუთებში ასეთ ჩივილს ვხვდებით: „ბატონის იასაულები გვადგა და დაქირება გვეკონდა, ბორკილები გვეყარა“-ო². მეფის ბრძანების წიგნში ნათქვამი იყო: „ჩვენი ბრძანება არის იასაულ... მიდი სელი აუმართე და მიაბარე“².

იასაულებს ეშოკალასბაშის განკარგულება და მეფისა და მდივანბეგის განაჩენი სისრულეში მოჰყავდათ. საგულისხმოა, რომ საპატიო-კაცის შვილი იასაული უფრო მეტს იღებდა, ვიდრე აზნაურიშვილი იასაული ან მსახური იასაული. დანისტრად სამსახურის დებულებაში ნათქვამია: „ეინც სიასაულოს იასაულად დაადგებოდეს, ის იასაული თუ სპატიოს კაცის შვილი იყოს, სადამდის იასაულად ადგეს, დღიური სასმელ-საქმელისათვის ოროლს აბაზს მისცემდეს; მოქალაქეს თუ აზნაურიშვილი ადგეს, ერთს აბაზს გამოარომედეს, და თუ მსახური იადგეს, ორ შაურს გამოარომედეს“-ო (გვ. 53).

ეშოკალასბაშების სახელისუფლოში ჯარჩობა ყველაზე დაბალი თანამდებობა იყო. ჯარჩი (სპარს.-თურქ. *جاری*) სპარსეთში მყვირალს, ამბის გამცხადებელს, წინამსროლს, შიჯრობის განკარგულებების საჯაროდ გამოცხადებელ-გამომკვეყნებელ მოხელეს ეწოდებოდა; სპარსელი ჯარჩები ერანის ქალაქებსა და სოფლებში ქუჩა-ქუჩა დაიარებოდნენ და დაკარგული და ნაქურდალი საქონლის სიას ხმაზალაღი ყვირილით უცხადებდნენ მოსახლეობას. „ჯარჩის დამხება“ ქართულადაც ამბის გამოცხადებას ნიშნავდა.

ჯარჩებს მეჯლისში შეესვლის უფლება არა ჰქონიათ: „მეჯლისთან შესასვლელად კელი არა აქვსთ“ (დასტ., გვ. 106). ჯარჩების მთავარ მოვალეობას სასახლის დაცვა შეადგენდა. ჯარჩების გარიგების წიგნში ვკითხულობთ: „იმათი სამსახური ეს არის: დილას მოვიდოდნენ, კარზედ იდგნენ; როგორც კელჯოხიანი, ისრე გარედან კაცს დაითხოვდნენ“

¹ საქ. სიძე. II, გვ. 447.

² საქ. სიძე. II, გვ. 303. 343, 362 და სხვა.

(გვ. 106); მაგრამ ჯარჩებს უფრო საპატიო მოვალეობის ასრულებაც ჰქონიათ დაკისრებული. დებულებაში ნათქვამია: „ბატონის ცხენს შეჯდომაზე უმალ შესხდებოდნენ, და ჯარს შესხდომას დაუძახებდნენ, ცხენის შეჯდომაზედ გაიყოფოდნენ: ნახევარი აქით და ნახევარი იქით დადგებოდნენ, ჯარს სწორად ატარებდნენ, თავს სწორად სიარულს დაუძახებდნენ“ (გვ. 106). მიუხედავად იმისა, რომ ჯარჩობა იმდენად დაბალი თანამდებობა იყო, რომ ჯარჩებს მეჯლისში არ უშვებდნენ, მათ მიანიც მნიშვნელოვანი და პასუხსაგები მოვალეობის ასრულება უხდებოდათ. ისინი სასახლის კარზე იდგნენ და ხელჯოხიანებებით სასახლეში უცხო პირებს არ უშვებდნენ; ჯარჩები მოუწოდებდნენ ხოლმე ჯარს ცხენებზე შესასხდომად. მერმე ცხენოსანი ჯარის აქეთ-იქით რიგ-რიგზე დგებოდნენ და „სწორად ატარებდნენ“, „სწორად სიარულს“ განკარგულებებს აძლევდნენ. ჯარჩები დროშების მიხედვით იყვნენ დაყოფილი¹. თავ-თავიანთ დროშის სარდლებს ახლდნენ და ამ სარდლებს „შისს საქმეში“ ეძახდნენ. სანამ მეფე ცხენზე შეჯდებოდა, ყველანი მეფეს უნდა ხლებოდნენ, ალბათ, ბრძანების მისაღებად და შემდეგ თავ-თავის დროშასთან მისულოყვნენ: „ბატონის ცხენს შეჯდომაში ყველანი ბატონთან მივიდოდნენ, მერმე თავ-თავის დროშაზე წავიდოდნენ“-ო, —ნათქვამია ჯარჩების გარიგების წიგნში (დასტ., გვ. 106). ჯარჩებს უნდა დაეყენებინათ ყარაულები და ქეშოკები (მცველები) სამეფო სასახლისა და დაწესებულებათა დასაცავად: „ქეშოკის დროს, ქეშოკს დაუძახებდნენ“ (იქვე, გვ. 106). ჯარჩები მონაწილეობდნენ აგრეთვე ნადირობის მოწყობაში, უეჭველია, როგორც „მყვირალები“, ნადირის „მყარლები“ და „მომგროვებლები“; დებულება ლაპარაკობს: „სანადიროში ჯელგას დაუძახებდნენ, გამოაგროვებდნენ, გაარიგებდნენ“-ო (დასტ., გვ. 106).

ეშოკალასბაშის სახელისუფლო საკუთარი თავილდარი ჰყავდა. ამ თავილდარს ყაფიჩთან ერთად განაჩენის წიგნები ებარა (დასტ., გვ. 17). თავილდარივე იბარებდა შემოსულს საიასაულს და სამღვიანბეგოს, და საეშოკალასბაშო დაწესებულებების ყველა მოხელეს უნაწილებდა: „რაც ამისი ან საიასაულო, და სამღვიანბეგო მოვიდეს, ყველა თავილდარს მიეზარებოდეს, თავილდარი გაუყოფდეს, ეშოკალასბაშებსაც, ბოქოულთ-ხუცებსაც, ყაფიჩაშსაც და იასაულებსაც“ (იქვე, 17). უთავილდაროდ ეშოკალასბაშებს და ბოქაულებს უფლება არა ჰქონდათ იასაულის ან სხვა მოსაქმის მიერ მოტანილი სამოხელეო გამოსაღები მიეღოთ და გაეყოთ; ეს დაუშვებელი იყო და მღვიანბეგი დებულებების დამრღვევთა შიდა დეულად აზღვევინებდა ხოლმე: „უთავილდაროდ რაც იასაულმა და მოსაქმემ ეშოკალასბაშს და ან ბოქოულთ შოუტანონ, იმ იასაულს მღვიანბეგმა შვიდეულად აზღვევინოს და ჩვენთვის მიეზაროს“ (გვ. 17). ჯარჩმა მეფეს მიჰქონდა. დასტურლამალის ამ ცნობას მშვენივრად უდგება ვახტანგ VI-ის 1707 წ. ბრძანება, რომლითაც ის ფირან თუმანიშვილს თავილდარად აწესებს: „ქ. ჩვენი ბრძანება არის: ბოქაულთ-ხუცებისა და რასაც ფერის საეშოკალასბაშის მოსავლის თავილდარად თუმანიშვილი ფირან დაგვიყენებია. უამისოდ განაჩენს ნურაეინ დამალავეს, ის გაგზავნიდეს და რომელიც სარგო მოვიდოდეს, მართებულად თავ-თავის კერძს ნურაეინს დააქლებს. ვინც ამ განაჩენს უამისოდ წაიღებს და ან სარგოს არ მოუტანს, ოცი მარჩილი ჯარიმა გამოერთმეოდეს და საჩვენოდ მიიბარებდეს“ (საქ. სიძე. II, 407). სამღვიანბეგო სარგოც თავილდარს ებარა და მღვიანბეგს თავისას აძლევდა: „აგრევე სამღვიანბეგო თავილდარს მიეზარებოდეს და მღვიანბეგს თავისას მიართმევდეს“ (დასტ., გვ. 17). სამღვიანბეგო სარგოდან თავილდარი კუთვნილ წილს მეფისა და დედოფლის მდივნებსაც უნაწილებდა: „მეფის მდივანს თავისას მისცემდეს და სადეოფლოსაც თავისას მისცემდეს“ (იქვე, გვ. 17).

¹ ქართლის სამეფოში ოთხი მებრძოლე ანუ „ალანდარი“ (ალანდარი) ყოფილა (იხ. დასტ. § 3 ალანდარებისათვის, გვ. 4) და ჯარჩებიც ოთხ ჯგუფად უნდა ყოფილიყვნენ დაყოფილი.

რაკი საეპიკალასბაშოს თავილდარი მდივანბეგს კუთვნილ სამდივანბეგოს აძლევდა, სეპიკალასბაშო დაწესებულებას მკიდრო ურთიერთობა უნდა ჰქონოდა სასამართლო დაწესებულებასთან. არასრული ცნობების გამო ჯერ კიდევ არ შეიძლება მკაფიოდ წარმოვადგინოთ საეპიკალასბაშო დაწესებულებების აგებულება და შინაარსი, მაგრამ ამ დაწესებულებების მოხელეთა უფლება-მოვალეობის შესწავლიდან ირკვევა, რომ იგი დიდმნიშვნელოვანი სახელმწიფო და სადარბაზისკარო დაწესებულება უნდა ყოფილიყო.

§ 5. ვეზირი

ვეზირის გარიგების წიგნი დასტურლამალში არ მოგვეპოვება, ამიტომ მეტად ძნელა ამ სახელმწიფო კელის ნამდვილი მნიშვნელობის გამოკრევეა.

ამ ხარვეზს ნაწილობრივ ავსებს ვეზირის სარგოს წიგნი, რომლის შინაარსის მიხედვით რამდენადმე მაინც ხერხდება ქართლის სამეფოს ვეზირის უფლება-მოვალეობის გათვალისწინება და სარგოს რაოდენობის დადგენა.

ჩვენს ძეგლში ვეზირის სარგო ამგვარად არის გარიგებული: „ვეზირის სარგო ყოველ წელნიწადს ჩელიქიქილამ თუთხმეტი მინალთუნი; ტყვის ბაჟილამ თერთმეტის თავის ჭოთხელ, აგრეთვე ყაფნის იჯარილამ; აგრევე კარის აბანოლამ; აგრევე თამბაქოს იჯარილამ; ყასახანილამ ქონი ლიტრა ასი; ქოდავილამ ბატონის თეთრილამ გარდაკუშით თუმანი თორმეტი; ქალაქის ბაშმალილამ მელიქ-მამასახლისის სარგოსთან თორმეტი მინალთუნი; ფუშთუქუნილამ რვა თუმანი, სამი მინალთუნი და ხუთი შაური, რაც ჯამაგირი გაიცემის, თუმანზედ სამი შაური; სარხათზედ დასაბეჭდავად თუმანზედ აბასი“.

როგორც ვხედავთ ვეზირს გარკვეული წილი ეკუთვნის სახელმწიფო და მეფის კერძო „შესავლისაგან“. მას უშუალო დამოკიდებულება აქვს ტყვის ბაჟთან და იჯარების გაცემასთან; გარდა ამისა, მას რაღაც მონაწილეობა უნდა მიეღო ზოგიერთი საბუთის დაბეჭდავაში, რადგანაც, ვეზირის სარგოს წიგნში ნათქვამია: „სარხათზედ დასაბეჭდავად თუმანზედ აბასი“-ო (დასტ., გვ. 32). საყურადღებოა, რომ ვეზირი მონაწილეობს მოხელეთა ჯამაგირის გაცემის საქმეშიც; დებულებით: „რაც ჯამაგირი გაიცემის, თუმანზე, სამი შაური“ ვეზირს ეკუთვნოდა (იქვე). ამ მოხელეს საქალაქო მმართველობასთანაც უნდა ჰქონოდა ურთიერთობა, რადგანაც ქალაქის ბაშმალის მელიქ-მამასახლისის სარგოდან თორმეტი მინალთუნი მიჰქონდა: „ქალაქის ბაშმალილამ მელიქ-მამასახლისის სარგოსთან თორმეტი მინალთუნი“ (გვ. 32, 86).

ეს არის ის მცირე და გაფანტული ცნობები, რომელიც ვეზირის შესახებ დასტურლამალში მოიპოვება. საზოგადოდ, უნდა აღინიშნოს, რომ ვეზირის სახელსა და განსაგებულზე საისტორიო წყაროებსა და საბუთებში მეტად მკრთალი ცნობები არსებობს. შედარებით ვრცლად ვეზირის უფლება-მოვალეობისა და სახელმწიფო მოღვაწეობის შესახებ მოკვითხრობს ისტორიკოსი ფარსადან გორგიჯანიძე თავის თხზულებაში¹. და, მართლაც, გიორგი XI და ერეკლე I ვეზირი ყიასა, თვალსაჩინო პოლიტიკური ფიგურა იყო XVII ს-ის დამლევს ქართლის სამეფოს პოლიტიკურ პორიზონტზე. ეს გაქნილი და გამოცდილი ინტრიგანი, საერთო აშლილობისა და ქიშპობის ხანაში, თვითნებურად ერეოდა სახელმწიფო მართვა-გამგეობის საქმეში და დიდი არეუ-ღარევა შეჰქონდა ქვეყნის პოლიტიკურ ცხოვრებაში.

„ვაზრობა“ ამ დროსაც რჩევას ნიშნავდა. ამიტომ ვეზირი მეფის მრჩეველად უნდა ეიგულყოთ. ფარსადან გორგიჯანიძის ცნობები სწორედ ამას მოწმობენ.

¹ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ს. კაკაბაძის გამოც., საისტ. მოამბე, 1925 წ., ნაწ. II, გვ. 287—291.

მაგ., ფარსადანს ნაზარალიხანზე ნათქვამი აქვს: „თავისი ვაზირიც კარგ საქმეს უშლიდა და აეს კი ურჩევდა“-ო. ნაზარალიხანს „ყიასას ვაზირობით ეს დაემართა, რომ ორგულობა და უღონობა და კვლგამოუსვლელობა დასწამეს და ასრე ბოლო მოუღო და კიდევ მის სიტყვას არ გარდავიდის და ასრე დამჯერ იყო მისის სიტყვისა, რომ საცა თავისი და ყაენის ერთგული ჰყავდა, ტყველის ბეზლობით ყველაქანი შეიძლევა, ასრე რომე აღარსით ერთგული და მოკეთე აღარ ჰყავდა, არცა თავისი მეგვიდრე, არცა მეყვისნი და არც ნათესავნი, არც მუსაიბნი და არცა მეცნიერნი, ნაბერტნავად ფარსადან გორგიჯანიძე ერთგულებახედ მრავალ გვარათ ვალდებული და ნამსახურნი“¹. როგორი ტენდენციურიც არ უნდა იყოს ეს ცნობა, ის მაინც იმ მხრივია საინტერესო, რომ ამ თხრობაში ვეზირი მეფის ისეაი მრჩეველია, რომლის „უნებურათ მეფე წყალსაც ვერ დალევდის“ (ესეც ფარსადანის სიტყვებია). ამიტომაც, რომ ფარსადანი დაცინებით ამბობს: „ამ რიგათ გაურჩია კარგმან ვაზირმან სამეფო სახლი და საბატონო“². ერთი თანამედროვე მწერლის სიტყვით „ვაზირი მეფესთან ხამს“. ვაზირი მეფის მრჩეველი და მისი მუსაიბია.

XVII—XVIII სს. როსტომ-ხანიდან მოყოლებული ქართლის სამეფოში ვეზირებად მუსლიმანური წარმოშობის პირები ყოფილან. მაგ., როსტომ მეფეს ვეზირად ჰყავდა ვინმე ალა მოინა³. შაჰნავაზის ვეზირიც მაჰმადიანი უნდა ყოფილიყო, რადგანაც მისი ვაჟი სეხნია ჩხეიძის ისტორიაში ჯაფარ ბეგად იწოდება („ის ჯაფარ-ბეგი იყო მეფის შაჰნაოზის ვეზირისა შვილი“)⁴. გიორგი XI და ნაზარალიხანს ყიზილბაშების „გაზრდილი თათრის შვილი“ ყიასა⁵. თეიმურაზ II ვეზირი იბრეიმა და ვეზირი მირზა აღინლიბეგ⁶. დასტურლამალიც, სხვათა შორის, ელის ნოქრის მოჯამაგირის ამასალისათვის ვანეუთენილ ჭ-ში იხსენიება „ვეზირის ძმისწული მუსტოფა“ (გვ. 6). მაშასადამე, ვახტანგ მეექვსესაც ვეზირად მაჰმადიანი მოხელე უნდა ჰყოლოდა.

ქართლში იხსენიებენ ვეზირებად ქართლის სამეფოში მუსლიმანური წარმოშობის პირები, ამის შესახებ პირდაპირი ცნობები არ მოგვეპოვება. ეს მნიშვნელოვანი ფაქტი, ჩვენი აზრით, იმას უნდა მოწმობდეს, რომ ერანზე დამოკიდებული ქართლის მეფის ვეზირი ერანის „რწმუნებული“ უნდა ყოფილიყო საქართველოს მთავრობასთან მეთავალსურედ და მრჩეველად დანიშნული⁷ აქ გამოთქმული მოსაზრების შესამაგებლად, რასაკვირველია, ფაქტიური მასილის დაძქენა იქნებოდა საჭირო, განსაკუთრებით სპარსულ-ქართული ფირმანების, ბეკედებისა. და ხელართულობის შემოწმება; მაგრამ, ვფიქრობთ. სავარაუდოდ წამოყენებული მოსაზრება საფუძველს მოკლებული არ უნდა იყოს; ქართლის ვეზირების საეჭვო და ტენდენციური საქმიანობა ჩვენი შეხედულების დამამტკიცებელ საბუთად გამოდგებოდა. საამისო მაგალითების გამოკრება ფარსადან გორგიჯანიძის თხრობიდან შეიძლება. მაგ., როდესაც ნაზარალიხანი ქართლში გაბატონდა, თავრიზის ბეგლარბეგმა და საქართველოში სარდარად დადგინებულმა ჰაჯი-ალი-ხან ზანგანმა ყიასა გააყვირა: „ყიასა სარდარმან ვეზირათ დააყენა და ასრე დააბარა, რომ განჯის ხანის წახლენას და ნაზარალიხანის დაცულებას ეცადო, რომ ჩემი ნამსახური გამოჩნდესა“, -მოვეითხრობს ფარსადანი⁸. აქ ვე-

¹ ფარსადან გორგიჯანიძის ისტორია, ირ. cit., გვ. 288.

² ფარსადან გორგიჯანიძე, იქვე, გვ. 288.

³ იქვე, გვ. 244; როსტომმა „განაწესა მოხელენი და გამრიგენი თათართანი და არც მოშალა ქართველი მოქალაქე“. იხ. ახალი ქართლის ცხოვრება, გვ. 17

⁴ სეხნია ჩხეიძე, მეფეთა ცხოვრება, ჩუბ. გამოც., გვ. 315.

⁵ ფარსადან გორგიჯანიძე, იქვე, გვ. 287—291.

⁶ პაპუნა ორბელიანი, ამბავნი ქართლისანი ანუ მცირე ქართლის ცხოვრება. ჩუბ. გამოცემა, გვ. 325, 429, 473.

⁷ ფარსადან გორგიჯანიძე, იქვე, გვ. 287—288.

ზირი ერანის მალალი ხელისუფლის მიერ საგანგებო დავალებით დაყენებულ მოხელედ გვევლინება.

ვეზირის კელის მნიშვნელობა ქართლის მაჰმადიან მეფეთა მმართველობის დროს თვალსაჩინოდ არის გაზრდილი. მაჰმადიან ვეზირს, უეჭველია, ზურგს ერანის მთავრობა უმაგრებდა. ამიტომ ქართლის მეფის პოლიტიკური წარმატება და ბედ-იბღალი ვეზირის პირად განწყობილებათუ უნდა ყოფილიყო დამყარებული. თუ ეს ასეა, მაშინ ვეზირიც, ქალაქის მიწნაშთან ერთად, ერანის პოლიტიკური ინტერესების დამცველად და გამტარებლად უნდა წარმოვიდგინოთ. ერანული ორიენტაციის მეფეს (მაგ., როსტომ-ხანს, ნაზარი-ლი-ხანს, ნაწილობრივ შაჰნავაზს) თავისი მრჩეველი ურჩ ფეოდალთა წინააღმდეგ უნდა გამოეყენებია და ერთგვარად განმეტკიცებინა ცენტრალური ხელისუფლების პოზიციები. მეფის მრჩეველი და გამზრახი ვეზირი, მეფის ინტერესების დამცველი გამოდის იმდენად, რამდენადღაც მაჰმადიანი მეფის პოლიტიკა ერანის პოლიტიკურ ზრახვებთან იყო შეგუებული.

რასაკვირველია, ქართლის ვეზირი არ უნდა გავივივოთ აზერბაიჯანის ვეზირთან, რომელიც იმ ქვეყანაში, რომელსაც საკუთარი სახელმწიფოებრიობა არ გააჩნდა, ერანის მთავრობის პროვინციულ მოხელედ ითვლებოდა და ერანის შაჰთან იყო დაკავშირებული. პირიქით, ის ხანა, რომელიც ჩვენი კვლევის საგანს შეადგენს, „ქართველობის“ ხანად არის ცნობილი და „ყოზილბაშობისაგან“ განსხვავებით (როდესაც მრავლად გვხვდება ერანული „ნავეზირალინი“ და „ნავეჰილარინი“) ქართლს შენარჩუნებული აქვს საკუთარი სახელმწიფო აპარატი, და იმის მიუხედავად, რომ ქართლის შემდეგ „გურჯისტანის ვილად“ და „ხანად“ იწოდებოდა, ე. ი. „ბედნიერი ხელმწიფის“ (ერანის შაჰის) მოხელე იყო, ის მაინც მეტი იყო, ვიდრე პროვინციის მმართველი „ბეგლარბეგი“. მას მეფური თანსება დაკარგული არა აქონდა. ეს ერანშიაც ყარაღად იცოდნენ. ამასთანავე, ვეზირის თანამდებობა არსებობდა და ქვეყნის სახელმწიფო წყობილებამაშაიც და იქ ვეზირებდალ ქართველები იყვნენ¹. ვეზირი ჰყავდა აგრეთვე სამეგრელოს მთავარს². ვეზირის თანამდებობა ძველი თანამდებობა იყო საქართველოში. მაგრამ, როგორც ზემოთ იყო ნაჩვენები, დამოკიდებულ ქართლის სამეფოში ვეზირებდალ მაჰმადიანი პირები ჩანან. ეს საფიქრებელს ხდის, რომ მაჰმადიანი ვეზირი ერანის მთავრობასთან უნდა ყოფილიყო დაახლოებული. ამხელად, ამ საკითხის გადაწყვეტა ძნელი საქმეა. ეს მოვლენა სპეციალურ დაკვირვებას და განხილვას საჭიროებს, რაც სპარსული წყაროების გამოყენებასაც გულისხმობს. ვეზირის კელის მონოგრაფიული შესწავლა იმ თვალსაზრისითაც არის საინტერესო, რომ იმ თანამდებობის ამსრულებელი მოხელე, აღნიშნულ ხანაში, როგორც ჩანს, ქართველ ფეოდალთა წრეს არ ეკუთვნოდა. ამდენად, ვეზირი, მეფის ხელისუფლებასთან უფრო ახლოს უნდა მდგარიყო, ვიდრე რომელიმე დიდი ქართველი ფეოდალი მოხელე, რომლის უპირველეს ამოცანას საკუთარი ფეოდალური ინტერესების დაცვა შეადგენდა. იმავე დროს სხვა ხელისუფალთაგან განსხვავებით (სარდლის, მდივანბეგის, ყულარალასისა და ყორჩიბაშის გამოკლებით) ვეზირი მეფის „საკუთართაგანი“, მეფის კერძო მოხელე კი არ იყო, არამედ სახელმწიფო მოხელე.

აქ ზედმეტი არ იქნება ყურადღება მივაქციოთ ერთ გარემოებას. ვახუშტი ბატონი-შვილის შეხედულებით ვეზირის ინსტიტუტი როსტომ მეფის მიერ არის დაწესებული: „კვალად ყოზილბაშთა რიგს შესძინა ვეზირი, მუსტოფი და მუნში“-ო³. ეს შემცთარი და დაუ-

¹ ს ე ხ ნ ი ა ჩ ხ ე ი ძ ე, მეფეთა ცხოვრება. ჩუბ. გამოც., გვ. 310.

² დას. საქ. საეკლ. საბ. წ. I, გვ. 76; არქანჯელო ლანბერტის აღნიშნული აქვს, რომ ლევან დადიანის ვეზირი მეორე პირად ითვლებოდა მთავრის შემდეგ და ყოველივეს განაგებდა სახელმწიფოში: «questo fu il suo Visir, o pruto per nome Paponia; che dopo di lui l' tutto moderava nel Regno». იბ. L a m b e r t i, A. Relazione della Colchide, ნეაპოლის 1654 წ. გამოც., გვ. 18. შდრ. ლ ა მ ბ ე რ ტ ი, სამეგრელოს აღწერა, მეორე გამოც. გვ. 16.

³ ე ა ხ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველსა, გვ. 23 - 24.

საბუთებელი მოსაზრება გაიმეორა ს. კაკაბაძემაც, იმ განსხვავებით, რომ ვეზირობის შემოღება მან სკიმონ მეფეს მიაწერა¹. მაგრამ ვეზირობა საქართველოში სკიმონ და როსტომ მეფეებზე უწინარეს არსებობდა². წინა ხანის საქართველოს სახელმწიფოს წყობილებაში რამდენიმე ვაზირი იყო. ვაზირთა უპირველესად, როგორც ცნობილია, მწიგნობართუხუცესი ითვლებოდა. XVI—XVIII სს. ერთი ვეზირი გუყავს, ოლონდ კარის მოხელენიც ვეზირებად იწოდებიან (ეეტილ-ვეზირები); ამის დამამტკიცებელია კათალიკოზ დომენტის მიერ 1668 წ. გაცემული სიგელის გამონათქვამები: „ანუ მეფის კარის გამგეთა და ვეზირთა... ანუ დედოფლის კარის გამგეთა და ვეზირთა... ანუ კათალიკოზმან და მისმან კარის გამგეთა და ვეზირთა“ (ისტ. საბ. IV, გვ. 46). მაგრამ აქ ვეზირი კარის მოხელის ერთ-ერთი წოდებულებაა და არა თანამდებობა.

მერმინდელი ვეზირის უფლება-მოვალეობა და განსაჯებელი კარდინალურად განსხვავდება გაერთიანებულ საქართველოს ეაზირების უფლება-მოვალეობისაგან.

ქართლის სამეფოს ვეზირი, რასაკვირველია, ვერ შეედრება ერანის ეპტიმადოკლეს (პირველ ვეზირს), ან ოსმალეთის ვეზირ აზაშს (დიდ ვეზირს), რომლებიც ხშირად განუსაზღვრელი უფლებით სარგებლობდნენ და უნიჭო და უნებისყოფო შაჰებისა და სულთნების პირველ ვეზირებს და ნამდვილ ბრძანებლებს ხელში ეკირათ სახელმწიფოს ბედ-იღბალი და მართველობის საქმე.

ვეზირი ქართლის მეფის ერთ-ერთი ხელისუფალია, რომელიც, როგორც მეფის გამზრახი და მრჩეველი, სახელმწიფო საქმეშია გარეული.

§ 6. მეთიარი

მეთიარი მეფის პირადი მსახური იყო, მაგრამ თავისი თანამდებობრივი მდგომარეობით სასახლის უველა ხელშინაურ მოხელეზე მაღლა იდგა. მეთიარი მეფესთან დაახლოებული, მეფის მუდმივი მხლებელი იყო: „შიგნით, გარეთ ბატონთან გაუყ-ილობა და შინაყობა დიდი აქუს“-ო,—ნათქვამია მეთიარის გარიგების წიგნში (დასტ., § რვ. მეთიარისათჳს, გვ. 60). მასვე ებარა მეფის ხელსახოცები და ტანისამოსი (იქვე, გვ. 60). მეთიარი მეფეს თავზე ადგა და ემსახურებოდა: „მეთიარი ბატონს თავს დაადგებოდეს, ჳელსახოცს მიართმევდეს, მერიქიფეს ამსახურებდეს, ტანის-სამოსი მისს ხელთ არის“ (გვ. 60). ანალოგიისათვის საინტერესოა, რომ მსგავსი მოვალეობა დაკისრებული ჰქონდა სპარსულ მეთიარსაც (მეთიარი სპარსული სიტყვაა متر „მეტერი“) და პატივეუმულ, დარბაისულ იდამიანს ნიშნავს, რომელსაც ჩაბარებული ჰქონდა შაჰის ხელსახოცები და საჭიროების დროს შაჰს აწვდიდა; ამისათვის მას ქამარზე ეკიდა ოქროს პატარა ყუთი, რომელშიაც შაჰის ხელსახოცები და სურნელოვანი საგნები იყო ჩალაგებული³. ერანელ „მეტერს“ ცხენის მოვლის საქმეც ეკითხებოდა და მეჯინებედ იწოდებოდა⁴. მეთიარის ამგვარ მდგომარეობას დასტურლამალი არ ითვალისწინებს, ამიტომაც პ. უნიკაშვილის განმარტება, რომლის მიხედვით მეთიარი არის: „ცხენის მომვლელი, მეჯინებიე, მურყელი“ (იხ. დასტ. ლექსიკონი), ქართლისათვის დამახასიათებელი არაა.

¹ ს. კაკაბაძე, საქართველოს მოკლე ისტორია. ახალი საუკუნეების ეპოქა, ტფილისი, 1922, გვ. 17.

² აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლ. ისტ., წიგნ. II, ნაკვ. I, გვ. 116, 124 და ქართული საისტ. მწერლობა, გვ. 302; პროფ. ნ. ბერძენიშვილი, სავაზირო ფეოდალურ საქართველოში, ენობკის მოამბე, ტ. V—VI და X.

³ საქართველოში მეთიარის მაგიერ „მეტერი“-ც იხმარებოდა (იხ. შაჰნავაზიანი, გ. ლეონიძის გამოც., გვ. 202).

⁴ Raphael du Mans, op. cit., p. 20—21.

⁵ იქვე, გვ. 157.

ვახუშტის წარმოდგენით მეითარი ეჯიბის მსგავსია. მისი სიტყვით როსტომ მეფემ ეჯიბის მაგიერ „მსგავსი მისი მეითარი“ შემოიღო (ვახუშტი, აღწერა, გვ. 23). გარეგნული მსგავსება გაერთიანებული საქართველოს ეაზიროს მანდატურთუხუცესის ქვეშეთი მოხელის ამირეჯიბსა და ქართლის სამეფო სასახლის მოხელის, მეითარს შორის მართლაც არსებობს. ამირეჯიბიც მეფის პირადი მსახური იყო და მეფის ნახვა ყველგან და ყოველთვის შეეძლო („ამისგან კიდე რომე უკაზმავე არ იყოს მეფე“, ე. ი. იმის გარდა, როცა მეფე ჩაუცმელი იყო). ეს კარგად ჩანს კარის გარიგებიდან: „ამირეჯიბს ყოველგან გზა აქვს საურაფისა, სად გინდა იყოს მეფე, —სალაროს, საწოლს, საქურკლეს, ყოველგან მივა და ყოველგან თურვის“-ო (კარის გარიგება 5, 11—18). მეითარსაც ხომ „შიგნით, გარეთ ბატონთან გაუყრელობა და შინაყმობა დიდი“ ჰქონდა, მაგრამ ამირეჯიბისა და მის ქვეშეთ მყოფ ეჯიბების უფლება-მოვალეობანი სულ სხვა იყო, ვიდრე მეითარისა (შედარებისათვის იხ. კარის გარიგება, 43, 60, 77, 80, 83, 289, 220, 377, 384, 386, 392, 398—399, 401, 405, 408, 454). ამიტომ, ჩვენი აზრით, მეითარი ძველი თანამდებობის შეცვლილი სახელი კი არ უნდა იყოს, არამედ სახელმწიფო სამართლის ახალი ინსტიტუტი, რომელიც ჩვენში ერანიდან შემოვიდა არა უადრეს XVII ს-ისა. ვახუშტისაც აღნიშნული აქვს, რომ მეითარის თანამდებობა მხოლოდ მსგავსი იყო ეჯიბის თანამდებობისა.

მეითარი დიდად პატივცემული და „მეფეთა წინა ზდილი“ ყოფილა. ფეშანგი შაჰნავაზიანიში ამბობს:

მეტარ მანუჩარ მოუძღლის, მეფეთა წინა ზდილია;
ყოფილა პატივცემული, სიტყვითა განავლილია,
თავდაბალი და მორჩილი, სიივე გარდავლილია,
ქალაქი ჰქონდა საველოდ, დიდი ვინ, ანუ წვრილია¹.

რაკი მეფის ტანისამოსი მეითრის ხელთ იყო, სამეფო ტანისამოსისათვის მას მოწყობილი ექნებოდა განსაკუთრებული დაწესებულება, რომელსაც მეითარხანა ერქმოდა. მეითრის დაწესებულებას საკუთარი თავილდარი ჰყავდა (დასტ., გვ. 60). აღსანიშნავია, რომ მეითარხანა მოძრავიც ყოფილა და სალაშქროდ ამხედრებულ ლაშქარს თან ჰხლებია; როდესაც ერეკლე II და მისმა ჯარმა აზატხანი და მისი ჯარი სასტიკად დაამარცხეს და ყათლამი უყვეს: „ღარჩათ თოფხანა, ჯაბახანა, ურიცხვი ზამბურაკნი აქლემ-კილებულნი, სრულიად ჯორ-აქლემნი, ბარგ-კარავნი, მეითარხანა და ყოველივე აზატხანისა და მისის ჯარისა სულ ასრე ღარჩათ ქართველთა“ (პ. ორბელიანი, გვ. 437). რა უნდა ყოფილიყო მოთავსებული სალაშქრო მეითარხანაში? თუ ეს მეითარხანა მეითარის ემორჩილებოდა, უნდა ვიფიქროთ, რომ შოგ მეფის სანიადავოდ სახმარებელი ტანისამოსის მაგიერ, მეფის პირადი სამხედრო საკურველი და ტანისამოსი იქნებოდა მოთავსებული. მეითარი მოძრავ მეითარხანას თან უნდა ჰხლებოდა, ამიტომ თუ არის ნათქვამი დასტურლამალის მეითარისათვის განწესებულ დებულებაში: „შიგნით, გარეთ ბატონთან გაუყრელობა და შინაყმობა დიდი აქუსო“ (დასტ., გვ. 60).

მეითრის ქვეშეთი მოხელენი იყვნენ: მერიქიფეთუხუცესი და მეითარის თავილდარი. მეითარის გარიგების წიგნში პირდაპირ არის ნათქვამი, მეითარი „მერიქიფეს ამსახურებდეს“-ო (დასტ., გვ. 60).

აღსანიშნავია, რომ მერიქიფეთუხუცესი და მერიქიფენი დარბაზობასა და პურობაში არ მონაწილეობდნენ. იმ მოხელეთა შორის, რომელთაც დასტურლამალის მიხედვით დარბაზობის მოწყობა და დარბაისელთა სამსახური ევალებოდათ, — მერიქიფენი არ იხსენიებიან.

¹ შაჰნავაზიანი, op. cit., გვ. 109—110.

ეს გარემოება გვაფიქრებინებს, რომ მერიქიფენი მეფეს მხოლოდ სახელმწიფო ოთახებში და ხალვათხანაში ემსახურებოდნენ.

§ 7. ყულარალასი

ყულარალასობა ერანის სახელმწიფოში სამხედრო და სადარბაზისკარო თანამდებობა იყო. ყულარალასი ყულების ჯარის („შაჰის მონების“) სარდლად ითვლებოდა¹.

ეს სპარსული სამოხელეო სახელიც როსტომ-ხანის მიერ არის შემოღებული. ვახუშტი როსტომმა უწოდა „მონათუხუცესსა—ყულარ-ალასი“. მისივე განმარტებით: „მონათუხუცესის ხელისა იყო ყოველნი მეფის როქის სპანი, თუნებ ციხე-ქალაქთა“². „აწინდელი“ ყულარალასის და „წინათი“ მონათუხუცესის უფლება-მოვალეობის შედარებიდან ირკვევა, რომ მონათუხუცესის „ველს“ არსებითი ცვლილება არ უნდა განეცადა.

ქართლის ყულარალასი სასახლის გვარდიას მეთაურობდა და ხელქვეითებად უზბაშები და მეთოფენი ჰყავდა. ქართველი ყულარალასი ყულების უფროსი, მეფის პირადი მცველებისა და ზედამდგომელების მთავარი ხელმძღვანელი იყო; ყულარალასი მეფეს თავზე ადგა, ემსახურებოდა და საპატიო-კაცის შვილ ყულებსაც ამსახურებდა. ყულარალასის გარიგების წიგნში ნათქვამია: „ბატონს თავს დაადგებოდეს (ყულარალასი, ვ. გ.); ვინცა ვინ საპატიოს კაცის შვილი იყოს, ბატონს თავს დააყენოს, რიგზედ მართებისად იმსახუროს“ (დასტ., § 38. ყულარალასის გარიგებისათვის, გვ. 24). მაგარა ყველა ყული თანაბარი უფლებით როდი სარგებლობდა. იყვნენ ისეთი ყულებიც, რომელსაც ღირს მიეჯღინებოდა არ უშვებდნენ და არ აყენებდნენ: „იქნება ისეთი ყულიც, რომ დიდს მეჯღინსში არ დაიყენებოდეს“ (იქვე, გვ. 94). ფეოდალური საზოგადოების დაბალი ფენებიდან გამოსული ყულები განირჩეოდნენ საპატიო-კაცის შვილ ყულებისაგან, რომელნიც მეფის მახლობლად იმყოფებოდნენ, თავზე ადგნენ და ემსახურებოდნენ. დაბალი ყულები სასახლის ქვეშეები და ყარაულები იყვნენ და, ალბათ, ზოგჯერ ხელშინაურ მოხელეთა მოვალეობასაც ასრულებდნენ. ყული და ყორჩი ამ დროს მსახურის აღსანიშნავადაც იხმარებოდა.

ყულარალასი და ყორჩიბაში მეფის პირადი მხლებლების, მეფის აღიუტანტების მსგავს მოვალეობას ასრულებდნენ. ყულარალასის გარიგებიდან ვტყობილობთ, რომ „ყულარალასი მეფეს თავზე ადგა და ემსახურებოდა“ (დასტ., გვ. 94); დარბაზობის დებულებაში კი ვკითხულობთ: „ბატონს უკან ყორჩიბაში და ყულარალასი ზეზედ დადგებოდნენ“-ო (დასტ., გვ. 78). ყულარალასი და ყორჩიბაში აწესრიგებდნენ ყულისა და ყორჩის დარბაზში დგომის საქმეს: „ყული და ყორჩი რიგზედ დააყენონ და იმათი დგომა გაარიგონ“ (იქვე, გვ. 78).

ყულარალასს ემორჩილებოდნენ უზბაშები და მეთოფენი (ყულები, ნოქრები). მეთოფეთა უზბაშებისა და მეთოფეთა გარიგებაში პირდაპირ არის ნათქვამი: „ეს უზბაშები და ეს ასოცი მეთოფე ყველა ყულარალასისათვის მიგვიბარებია, მისი თაბუნნი და ხელქუსეთინი იყვნენ: ამათს სამართალსა და რიგსა ის იქმოდეს, დგომის საქმე და ქეშოკობისა, როგორც ნაბძანები აქუსთ, ისრე მოიქცენ“ (დასტ., § 36. მეთოფეთ უზბაშებისა და მეთოფეთ რიგისათვის, გვ. 49). ყულარალასის თაბუნის კაცების სამოხელეო დანაშაულის გასამართლება მხოლოდ ყულარალასს შეეძლო. ყულარალასივე აწესრიგებდა ყულების დგომის საქმეს (მეჯღინსში) და ქეშოკობის (ყარაულების) რიგს და წესიც მას ეკითხებოდა.

უზბაშის (თურქ. *აშაჯჯ* ასისათვის ნიშნავს) სამი იყო. თითოეულ მათგანს ორმოც ორმოცი მეთოფე ჰყავდა ჩაბარებული. უაღრესად საინტერესოა მეთოფეთა დანაწილება

¹ Chardin, Le couronnement de Soliman III. შარდენის თხზულებათა ამსტერდამის 1735 წ. გამოცემის დამატება, ტ. III, გვ. 221.

² ვახუშტი, აღწერა..., გვ. 16.

ათი წოდებრივი მდგომარეობის მიხედვით. მაგ., უზბაშს ჯავალიშვილს ჯაიხოსროს ებარა ორმოცი თავადიშვილი მეთოფე, უზბაშს როსტომს ორმოცი აზნაურიშვილი მეთოფე, უზბაშს თურქისტანიშვილს ორმოცი აზნაურიშვილი და მსახური (იქვე, გვ. 48—49). ამგვარად იყო განაწილებული მეთოფეთა ჯამაგირი და ულუფა (იქვე). ყველა მეთოფე საკუთარი ცხენით და თოფით უნდა გამოცხადებულყო სასახლეში: „თუთო ცხენი და თოფი ყველამ მოიყვანოს და მოიტანოს“—ო (იქვე, გვ. 49). მეთოფენი მეფის მცველებად ითვლებოდნენ და, თუმცა, მეთოფეთა ინსტიტუტში რეგულარული ჯარის ერთგვარი ჩანასახი მოხსნს, მეფის როქით დაქირავებულ მეთოფეთ არავითარი სამხედრო მიზნები არა ჰქონიათ დაისრებული, გარდა ყარაულობისა. მათი იარაღი ურჩი ფეოდალების თარეშის წინააღმდეგ იყო მიმართული.

მეთოფეთა გარიგების წიგნში (დასტ., გვ. 48—49) მინბაში არ მოიხსენიება, რადგან მინბაში ამ დროს ტფილისის ციხის სპარსული გარნიზონის უფროსად და ერანის მოხელედ ითვლებოდა.

წ მ. უ რ ა ჩ ი ბ ა შ ი

დასტურლამალის მიხედვით ძნელი დასადგენია ყოჩაჩიბაშის უფლება-მოვალეობა. ზენს საკანონმდებლო ძეგლში მხოლოდ ყოჩაჩიბაშისა და ყოჩაჩების სიაა მოყვანილი, მაგრამ იქ არაფერია ნათქვამი, თუ რა მოვალეობის ასრულება უხდებოდათ ყოჩაჩიბაშსა და მის ქვეშეთ მყოფ ყოჩაჩებს.

სამეფო დარბაზობის ცერემონიალში ყოჩაჩიბაში იმასვე აკეთებს, რასაც ყულარალასი, ე. ი. ყულებისა და ყოჩაჩების დგომის საქმეს განაგებს (დასტ., გვ. 78) და ყულარალასით მეფის ზედამდგომელია (თავზე მდგომი, აღიუტანტი). ეს არის და ეს. სხვა ხელშესახები ცნობები ყოჩაჩიბაშზე დასტურლამალში არ მოიპოვება.

ვახუშტის აზრით ყოჩაჩიბაში ძველი მსახურთუხუცესის შვილი იყო სახელია¹. მისი სიტყვით „მსახურთუხუცესის ჯელისანი იყუნენ სალაშქრო საქურველისა და იარაღისა მსახურნი, და ციხე-ქალაქთა მცველნი სპანი შეთვისანი“². ამასვე იმეორებს დასტურლამალის გამომცემელი პ. უშიკაშვილი (დასტ. ლექსიკონი). მაგრამ აკად. ივ. ჯავახიშვილმა, რომელმაც საკმაო სისრულით შეისწავლა მსახურთუხუცესის სახელისუფლო და განსაგებელი „ქარის გარიგების“ და სხვა წყაროების ცნობების ანალიზის საშუალებით დაადგინა, რომ მსახურთუხუცესის საკითხავი იყო სასახლის შინაური მეურნეობის დაწესებულებები³.

„ჯელმწიფის ქარის გარიგების“ ცნობით მსახურთ-უხუცესი: „ვაზირია და მისი ჯელისა არის: სალარო, საწოლი, მესაწოლეთ-უხუცესი, ფარეთ-უხუცესი, მეხილეთ-უხუცესი“ (ქარის გარიგება, გვ. 100—103). ვახუშტის მიხედვით ძველი მსახურთუხუცესი სამხედრო თანამდებობის ამსრულებელი მოხელეა, მაშინ, როდესაც გაერთიანებული საქართველოს ვაზირს მსახურთუხუცესს სალარო, საწოლი და სასახლის შინაური მეურნეობისათვის განკუთვნილი დაწესებულებები ე. წ. „საფარშობები“ ექვემდებარებოდა. ამიტომ ამ ხელისუფლებას „მსახურთ-უხუცესობა ჯელშინაური“ ეწოდებოდა.⁴ ამგვარად, ვახუშტის ეს ცნობა შეესაბამება საჭიროებს. მიუხედავად ამისა, მსახურთუხუცესის ხელის როგორც განვითარე-

¹ ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა სამეფოსა საქართველოსა, გვ. 23; ქართლის საბუთებში როსტომამდე „ყოჩაჩიბაში“ არ შეგვხვდრია, მაგრამ „ყოჩაჩიბაში“ თანამდებობა არსებობდა კახეთის სახელმწიფო წყობილებაში. მაგ., ალექსანდრე კახბატონს ჰყავდა ყოჩაჩიბაში, რუსთველის ძმა, რომელიც კონსტანტინემ მამასთან და ძმასთან ერთად მოკლა: „მაშინ მოკლა მამა და ძმაც თუსი და რუსთველი, ყო ჩ ი ბ ა შ ი ც ა ძ მ ა მისი“ (ახალი ქართლის ცხოვრება, აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედ., გვ. 112).

² ვ ა ხ უ შ ტ ი, აღწერა..., გვ. 16.

³ აკად. ი. ვ. ჯ ა ვ ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართ. სამართლ. ისტ., წიგნ. II. ნაკვ. I, გვ. 182—190.

⁴ იქვე, გვ. 183.

ბის, ისე დამცრობა-გადაგვარების შესასწავლად ვახუშტის განმარტებას ღიდი მნიშვნელობა აქვს.

ვახუშტის ეს შეხედულება შესაძლებელია ჩვენთვის უცნობ წყაროზე იყოს დამყარებული. არც ის არის გამორიცხული, რომ მის განკარგულებაში „კელმწიფის კარის გარბების“ მთლიანი ტექსტი ყოფილიყო და არა ნაკლები, როგორც კართული სახელმწიფო სამართლის ამ შესანიშნავმა ძეგლმა დღემდე მოაღწია. ამ მხრივ უპირატესობა აშკარად XVIII ს-ის ქართველი მეცნიერის მხარეზეა. საგულისხმოა ისიც, რომ ბატონი-შვილი ვახუშტი როსტომ-ხანის დროინდელ სახელმწიფო სამართლის ინსტიტუტების შეტყობას „უწინდელ“ ქართულ სახელმწიფო სამართლის ინსტიტუტებს უკავშირებს, მთ შორის მსგავსებას ნახულობს და ანალოგიებს ავლენს. სამოხელეო ისტორიის ამ ნაწილს დამახასიათებელი სათაური აქვს, სახელდობრ, „აწინდელის ხელისუფალთა შეცვლითა სახელთაჲს“. ვახუშტის დაცვენებში, რასაკვირველია, ზოგიერთი საეკეო და საკამათო მოსაზრებაა გამოთქმული, მაგრამ ზომიერების გრძნობა და მეცნიერის სიფრთხილე მკვლევარს ყველგან დაუპოვებელი აქვს. მას კარგად ესმის „უიზობაშური რიგის“ და „ოსმალურის რიგის“ გავლენის მნიშვნელობა საქართველოს სახელმწიფო წყობილებაზე; კარგად ამჩნევს იმ ცვლილებას, რომელიც დროთა-განმავლობაში ამა თუ იმ „კელს“ უნდა განეცადა საქართველოს პოლიტიკური მდგომარეობის შეცვლასთან ერთად და ამ ცვლილებათა გათვალისწინებით გამოსთქვამს თავის შეხედულებას როგორც ქართლის და კახეთის, ისე იმერეთის სახელმწიფო წყობილებისა და, აგრეთვე, სამცხე-საათაბაგოს, სადაც „ოსმანური რიგნი“ გაბატონდა, პოლიტიკური მმართველობის ფორმის შესახებ¹. აქ ვახუშტი გაცილებით მაღალ დგას იმ მკვლევარებზე, რომლებიც ქართულ სამოხელეო წყობილებას სპარსული ლექსიკონების საშუალებით სწავლობენ. ამგვარად, ვახუშტის მიერ ყორჩიბაშის „ველის“ მსახურთუხუცესის „ველთან“ გაიგივება საფუძველს მოკლებული არ უნდა იყოს. მაინც რა მსგავსება არსებობს ამ ორ ხელისუფალს შორის? ამ საკითხის გადაწყვეტა, მასალების სიმციროსა და შეუსწავლელობის გამო, ადვილი საქმე არ არის, მაგრამ ზოგიერთი მოსაზრების წამოყენება მაინც შესაძლებელია.

ყორჩიბაშში, ისევე როგორც ყულარაღასი, სახელმწიფო მოხელეა, მაგრამ ამ მოხელისადმი დაქვემდებარებული ყორჩები, რომლებიც ყულბებივით სასახლისა და მეფის მცველები იყვნენ, სამხედრო თვისებებთან ერთად, სასახლის შიგამდევთა თვისებითაც იყვნენ აღჭურვილი. იმავე დროს ყორჩები სასახლის ხელშინაურ მსახურთა მოვალეობასაც ასრულებდნენ. ამ ნიადაგზე უნდა წარმოშობილიყო ყორჩის გაიგივება მსახურთან, მაგ., ყალიონ-ყორჩი (ყალიონის მწე), დაშმა-ყორჩი (ფეხსაცმლის მწე), ზოხბა-ყორჩი (ბოხბის მწე), ყლაჯ-ყორჩი (მეხმლე), ოხია-ყორჩი (უცენის მწე). ვის ემორჩილებოდნენ ზემოთ ჩამოთვლილი ყორჩები, ამის შესახებ დასტურლამაღში არავითარი ცნობა არ შენახულა. მაგრამ საფიქრებელია, რომ ეს ყორჩები ყორჩიბაშის ხელქვეითი მოხელენი ყოფილიყვნენ. ამდენად ყორჩიბაშში ამგვარი კატეგორიის „კელშინაურთა“ უფროსიც უნდა ყოფილიყო.

სრულიად საქართველოს მსახურთუხუცესიც სახელმწიფო მოხელე და სასახლის შინაურ დაწესებულებათა და ხელშინაურ მსახურთა გამგებელი იყო. მაგრამ საკითხავია, რატომ უნდა ყოფილიყო „მსახურთუხუცესი კელშინაური“ სახელმწიფო მოხელე? როდის და როგორ გახდა იგი სახელმწიფო მოხელედ? ემორჩილებოდნენ თუ არა მას ისეთი მოხელენი, რომელთაც გარკვეული სახელმწიფო მოვალეობის ასრულება ჰქონდათ დაკისრებული?

ამ რთული საკითხის გამოსარკვევად ერთი მოსაზრების წამოყენება შეიძლება: ძნელი წარმოსადგენია, რომ მსახურთუხუცესის გაავიზრება, რაც რუსუდან მეფის დროს მოხდა, ამ „ველის“ ვართლებასთან ან მოქმედების სარბიელის გავრცობასთან არ ყოფილი-

¹ ვახუშტი, op. cit., გვ. 23—24.

რ დაკავშირებული. აკად. ივ. ჯავახიშვილს, სხვათა შორის, აღნიშნული აქვს, რომ „მის ზ. ი. მსახურთუხუცესის, ვ. გ.) გავაზირების დროს შესაძლებელია რუსუდანმა მას ისეთი ჯწესებულება დაუქვემდებარა, რომელიც მას წინათ არ ემორჩილებოდა“-ო¹. სავაზირო-ბის მხოლოდ დიდი სახელმწიფო მოხელე უნდა შეეყვანათ. ქართული სახელმწიფო სამართლის მიხედვით ასეთი ხელისუფალი დიდმნიშვნელოვანი სახელმწიფო დაწესებულების გამკვეთი უნდა ყოფილიყო. ახლა გამოსარკვევია: რომელი დაწესებულება ანიჭებდა მსახურთუხუცესს სახელმწიფო ჯელის უფლებას? მსახურთუხუცესისადმი დაქვემდებარებული დაწესებულებებიდან ამ მხრივ ყურადღებას იქცევს „საწოლი“, რომელსაც განსაკუთრებული მოხელე „მესაწოლეთუხუცესი“ (ქარის გარიგება 1806, 105-106, 14206, 19:11-116) განაგებდა. მსახურთუხუცესის ამ ხელკვეთი მოხელეს ემორჩილებოდნენ: „მესაწოლენი“ (იქვე, 7:13-136, 11 და 20:11), „წინამწოლენი“ (იქვე, 7:13, 238-260), „საწოლის მეკარე“ (იქვე, 7:13, 122:6) და „ქარის დარაჯა“ (იქვე, 7:13-136). მესაწოლენი ბევრი ყოფილან, „ქარის გარიგებაში“ აღნიშნულია: „შვიდასი სახლი მესაწოლე არის და გლეხი რეა სახლი და სხვა ყოველივე აზნური“-ო (ქარის გარიგება, 7:13-136). ამდენი მესაწოლე მარტო „გელშინაური მსახური“ ვერ იქნებოდა. უეკველია, მათ უფრო რთული და მაღალი მოვალეობის ასრულება ჰქონდათ დაკისრებული. მეტად საყურადღებოა, რომ მესაწოლენი „შვიდასი ივე შუბოსანი“ ყოფილა (ქარის გარიგება, 7:13-137). აქედან ჩანს, რომ მესაწოლენი შეიარაღებული, ე. ი. „საკურეელისა და იარაღის მსახური“ იყვნენ. „ქარის გარიგების“ მიხედვით მესაწოლენი მეფის საწოლი დაწესებულების მცველებად ითვლებოდნენ, ხოლო როდესაც მეფე იყრებოდა და სადმე გაემგზავრებოდა, მოძრავ საწოლს მცველად უნდა გაყოლოდნენ (იქვე). საწოლის მეკარე და ქარის დარაჯა სავაზირო დარბაზის კართან მცველად იდგნენ და დიდი დარბაზობისა და პურობის დროსაც მცველი მოვალეობას ასრულებდნენ (იქვე, 7:13-137, 12:238-239, 20:11-112)². მსგავს მოვალეობას ასრულებდნენ გვიანდროდღური საქართველოს „მეთოფენი“ (იგივე ყულები და ყორჩები), როგორც მეფის პირადი ქეშიკები და ყარაულები (მცველები). აღსანიშნავია, რომ სახელმწიფო მეჯლისშიაც ამათი საკითხავი იყო დგომისა და ქეშიკობის საქმე. ამრიგად, „უწინდელ“ მესაწოლეთა ძირითადი სამოხელეო თვისება „აწინდელ“ ყორჩებსა და ყულებზე გადმოსულა. „მესაწოლე... შუბისანი“-ს მნიშვნელობით მერმინდელ „მეთოფეს“ უდრის³.

საყურადღებოა, რომ მონგოლურად „ყორჩი“—„მოისარსა“ და „მშვილდოსანს“ ეწოდებოდა. თემურჩინის მიერ შემოღებულ საქარისკაცო თანამდებობის ამსრულებელ ყორჩებს უნდა ეტარებინათ მშვილდი და ისრები⁴.

ქარისა სახელმწიფოში ყორჩიბაშობა უმაღლესი სამხედრო თანამდებობა იყო და იქ, ყულების ჯარის უფროსს, უღარადასს უპირდაპირდებოდა. ყორჩიბაში ყორჩების („მეთოფეთ“) სარდლად ითვლებოდა: „C'est le général des mousquetaires“—ამბობს შარდენი⁵.

ამგვარი დაპირისპირება ქართველ ყულარადასსა და ყორჩიბაშს შორის, რასაკვირველია, არ შეიძლებოდა ყოფილიყო, პირიქით, დასტურლამალის ყულებისა და ყორჩების სიების ჩათვლიერება მოწობს, რომ ყულები ყორჩებადაც ითვლებოდნენ, რადგან ზოგიერთი ყორჩი ყულების სიაშიც გვხვდება (დასტ., გვ. 89, 94).

¹ აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ქართ. სამართლ. ისტ., წ. II, ნაკვ. I, გვ. 183.
² იქვე, გვ. 185-188, 201. აკად. ივ. ჯავახიშვილს დადგენილი აქვს „მესაწოლეთა“ უფლება-მოვალეობანი.
³ ამ გარემოებაზე პირველად მიგვიითია პროფ. ნ. ბერძენიშვილმა. დამოუკიდებელი მოსაზრების გახიარებისათვის პ-ლ პროფესორს მადლობას მოვასწავებთ.
⁴ Н. Бартольд, Туркестан в эпоху монгольского нашествия, ч. II, стр. 410.
⁵ Chardin, Voyages en Perse, Paris, 1811, t. V, p. 34.

ზოგადი დასკვნები

დარბაზის რიგის ხელისუფალთა უფლება-მოვალეობის შესწავლიდან ირკვევა, რომ მთი მნიშვნელოვანი ნაწილი სახელმწიფო და სადარბაზისკარო თანამდებობასთან ერთად მეფის საკუთარი მოხელის მოვალეობასაც ასრულებს. მეფის საკუთარი მოხელის მოქმედების სარბიელი კერძო სამართლის დარგით განისაზღვრება, მაგრამ მაღალი რანგის იგივე ხელისუფალი მეტ-ნაკლებად სახელმწიფო „ჯელის“ თვისების მატარებელიცაა.

დასტურლამალში წარმოდგენილი ზოგიერთი ხელისუფლის სახელო მარტივი აგებულებინაა. სახელმწიფო ხელი კი რთული და მრავალმხრივია.

დასტურლამალით გათვალისწინებული სახელოების უმრავლესობა საქართველოს სამეფო-სამთავროებად დაშლის ხანაში უნდა შექმნილიყო, როცა საქართველოს ფეოდალური მონარქიის სახელმწიფო სამართლის საფუძვლები ძირიანად შეირყა და საქართველოს სახელმწიფოებრიობა თავადურ-ბატონყმური წყობის შესაბამისად ჩამოყალიბდა.

სრულიადი საქართველოს დაცემას თან გადაჰყვა მისი შესაბამისი სახელმწიფო წყობილება, რომლის იურიდიულ გამობატულებას „გარიგება ჰელმწიფის კარისა“ წარმოადგენს. ქართული სახელმწიფო სამართლის ამ ძეგლ ნაკლებად ეტყობა კერძო სამართლის გავლენა. იქ წარმოდგენილი თითოეული ხელისუფალი რთული და მრავალმხრივი ხელის მატარებელია. მაგრამ საქართველოს პოლიტიკურ ერთეულებად დაშლის პარალელურად მიმდინარეობს ამ ხელისუფალთა თანდათანობითი გადაგვიარება, დამცრობა და გაქრობა.

პოლიტიკური მმართველობის ახალ ფორმას, — რომელიც XVI ს-ში ყალიბდება და თავადურ-ბატონყმური წყობისათვის არის დამახასიათებელი, — ბუნებრივია, პოლიტიკურად და ტერიტორიულად შემცირებულ სამეფოს ჩარჩოში, შედარებით მარტივი სამოხელეო ორგანიზაცია უნდა შეექმნა. სწორედ ამ ხანებში აღწევს მეფის ხელისუფლება უკიდურეს დაქინებებს. დარბაზს მყოფ მოხელეთა აღზევება მეფის ხელისუფლების სიძლიერეზე იყო დამოკიდებული. მაგრამ ქართული ფეოდალიზმის განვითარებასთან ერთად, რაც სოციალური დამბულობის ზრდას და ბატონყმური ექსპლოატაციის გამძაფრებას იწვევს, სახელმწიფოს მნიშვნელობაც იზრდება. ამდენად სახელმწიფო „ჯელი“ — ც რთულდება და მრავალმხრივ თვისებებს იძენს.

დარბაზის რიგის მაღალი რანგის ხელისუფალი ერთდროულად მსხვილი ფეოდალიც იყო. ამ ხელის მქონებელი უფრო ხშირად დიდებული თავადები იყვნენ, რომელთა ძალა ფეოდალური „სახლისა“ და „ქვეყნის“ უფროსობაზე იყო დამყარებული. ასეთივე მნიშვნელობა მქონდა ფეოდალის აღზევებისათვის „სახელოს“ ქონებასაც. „სახლის“ უფროსობა და „ჯელის“ მფლობელობა უმნიშვნელოვანესი პირობათაგანი იყო ფეოდალის წარმატებისათვის. აღსანიშნავია, რომ „დიდებული“ გვიანფეოდალურ საქართველოშიც თანამდებობის გამომხატველი ტერმინი იყო. მაგრამ „დიდებულ თავადებად“ იწოდებიან მხოლოდ ფეოდალური „სახლის“ უფროსნი და „ქვეყნის“ გამგენი. „თავადი“ თავის ქვეყანაში ნახევარ „ხელმწიფედ“ იჯდა. დეკანოზებული სამართლის ნორმა ხშირად ირღვეოდა დიდ ფეოდალთა თვითნებობის გამო. ამიტომ დაწერილი სამართლის ნორმების შესწავლა ქართული ფეოდალური სინამდვილის გარეშე — ცალმხრივი და ისტორიულ სიმართლეს მოკლებული გამოვიდოდა.

რიგი საბუთებით მტკიცდება, რომ დიდი ფეოდალები მტრულად ხედებოდნენ მეფის მოხელეებს. არც ისე იშვიათად „თვადის“ ქვეყანაში „სახელმწიფო ხელი არა შევიდოდარა“. ერთი თანამედროვე მწერლის ცნობით „თვის-თვისად უფლობდენ ქართლის თავადნი“ და „მეფეს თავს არ უღებდენ“. მეფისა და ეკლესიის მოხელეთა მოქმედების სარბიელი მტკიცედ იყო განსაზღვრული და განწესებული (AKTIA, T. I, სტრ. 44 — 45). დიდი

ათველი ფეოდალები სარგებლობდნენ ზოგიერთი ადმინისტრაციული და სასამართლო ჩროგატივით. ეს უფლებები მათ მეფის ხელისუფლებასთან ხანგრძლივი ბრძოლის შედეგად მოიპოვეს. მათ ჰყავდათ საკუთარი მოხელენი: კარის გამგენი და საქვეყნოდ გამგენი; ფეოდალთა სახლთუხუცესები, ემიკლასაშეები, მდივან-მწიგნობრები, მოურავები, მამასახლისები და სხვა. მხედველობაში უნდა მივიღოთ, აგრეთვე, ქართლის სამეფოს პოლიტიკური და-ჩვიდებულება ერანზე. „გურჯისტანის ვალი“ (ქართლის მეფე) ერანის შაჰის მოხელედ, ხს „მოჯამაგირედ“ ითვლებოდა. ზოგჯერ თითონ ერანის შაჰი უზუზავნიდა ქართველ ფეოდალებს სახელის წყალობისა და ჯამაგირის წიგნის რაყაჲს. ქართლის მეფის ხელისუფლება ამ მხრივაც შეზღუდული იყო.

მეფის პოლიტიკის განსაზღვრავდნენ დარბაზისლები (საერო და საეკლესიო დიდი ფეოდალები)—დარბაზის რიგის მაღალი ხელისუფლები და „ქვეყნის“ გამგენი.

ამრიგად, გვიანფეოდალური საქართველოს სამოხელეო წყობილება აუცილებელ პირობას წარმოადგენდა ფეოდალური საზოგადოების სახელმწიფოებრივი არსებობისათვის. ქართლის სამეფოს „ბიუროკრატია“ მოეპოვებოდა ყველა ის ელემენტი, რომელიც აუცილებელი იყო გაბატონებული კლასის ინტერესების გასატარებლად, წესრიგის დასამყარებლად, ქვეყნისა და ბატონყმობის რიგის დასაცავად.

ამიტომ თითოეული ხელი ქართულ ფეოდალურ სინამდვილესთან იყო შეგუებული. ამდენად სპარსული სამოხელეო სახელები ქართლისა და ერანის სახელმწიფო წესწყობილების მხოლოდ გარეგნულ მსგავსებაზე მიგვიბრუნებენ. ერანული წესები უფრო სასახლის ტიტულს ეტყობა. ეს კარგად ესმოდათ თანამედროვე მწერლებსაც, რომელთაც ის ხანა, ჩვენი კვლევის საგანს რომ შეადგენს, „ქართველობის“ ხანად აქვე გამოცხადებული.

XVII ს-ში „ყოზილობაშური რიგის“ გავრცელებას არ გამოუწვევია „ქართული წესის“ მოშლა. მართალია, როსტომ ხანმა ფართოა გზა გაუხსნა „ყოზილობაშური რიგის“, მაგრამ „არცა მოშალნა ქართულნი“. „ქართველობის“ დამცველნი მუდამ იმის ცდაში იყვნენ, რომ „რომელნიმე შეშლილნი ქართულნი წესნი კვალსავე თვისსა მოეგოთ“. სპარსულ-თურქული წარმოშობის სახელმწიფო სამართლის ინსტიტუტები საქართველოში ქართულ სოციალურ-ეკონომიურ წყობისათვის დამახასიათებელ თვისებებს იძენდნენ, ანდა ახალ სამოხელეო სახელს ჭეშ დამცრობილ-გადაკვარებული ძველი სახელოების ნიშანდობლივ თვისებებს ინარჩუნებდნენ.

ჩვენი კვლევის საგანი, —სასახლის ადმინისტრაცია, —რომელიც ფეოდალური სახელმწიფოს. ამოსავალ წყაროდ ითვლება, ქართლის სამეფოში, როგორც დავიხატეთ, საქმაოდ კარგად იყო ჩამოყალიბებული. მაგრამ ამ ადმინისტრაციის განვითარებას, მისი უფლებების გაზრდას და მოქმედების ასპარეზის გაფართოებას წინ ელოებოდა თავადურ-ბატონყმური წყობილება. „თავადი“ მეფესა და ქვეშევრდომს შორის კედლად იყო აპართული (ნ. ბერძენიშვილი).

როდესაც XVIII ს-ის მეორე ნახევარში მეფას ხელისუფლება იმდენად მომტკიცდა, რომ „თავადის“ ხელმწიფობის აღაგმვა რამდენადმე მოხერხდა და უმინშენლოვანესი ადმინისტრაციული ღონისძიებები განხორციელდა (საერისთაობის გაუქმება, მორიგე ჯარი, სასამართლო რეფორმა, ადგილობრივი მართვა-გამგეობის შესახები დებულებები, ხალხის აღწერის მოწესრიგება) აღმ. საქართველოს სახელმწიფო წყობილებაში თვალსაჩინო ცვლილებები მოხდა. მოხელეების უფლება-მოვალეობანი მკაფიოდ ჩამოიკვეთა. გაჩნდა ახალი სახელოები და უწყებები. ქვეშევრდომი უშუალოდ მეფეს დაუკავშირდა (ნ. ბერძენიშვილი).

ამ რეფორმების სულისჩამდგმელი ერეკლე II მიისწრაფოდა დარბაზის რიგის და საქვეყნო მართვა-გამგეობის ადმინისტრაცია განემტკიცებია და მკვიდრ ნიადაგზე დაემყარებია. საქართველოს სახელმწიფო გონება ახალ გზებს ეძებდა საკანონმდებლო შემოქმე-

დებისა და სახელმწიფო მშენებლობისათვის. მაგრამ ყველაფერი ეს კვლევის ცალკე საგანს შეადგენს.

დასასრულ, უნდა აღინიშნოს რომ დარბაზის რიგის მოხელენი დასტურლამალის მიხედვით ჩვენს წერილში სრულად არაა წარმოდგენილი და, რასაკვირველია, სამოხელეო წყობილების ამ დარგის არც სრული სურათია აღდგენილი. გამოტოვებულია დასტურლამალით გათვალისწინებული სამეფო კარის შემდეგი მოხელენი: სუფრაჯი, ფარეშთუხუცესი, ბაზიერთუხუცესი, მეჯინბეთუხუცესი, ფეშქაშნაფისი, სარქაბაში და ამათი ქვეშეთი მოხელენი. სამაგიეროდ განსაკუთრებული ყურადღება დათმობილი აქვს სახელმწიფო მოხელეებს და იმ ხელისუფალთ, რომელთაც მეფის „კერძო“ მოხელის მოვალეობასთან ერთად სახელმწიფო მოხელის მოვალეობის ასრულებაც უხდებოდათ.

შემოკლებათა სია

- დასტურლამალი=დასტურლამალი მეფის ვახტანგ მეექვსისა, გამოც. პ. უმიკაშვილის მიერ, ტფ. 1886.
- ალწერა=ვახუშტი, ალწერა სამეფოსა საქართველოსა (საქართველოს გეოგრაფია), თ. ლომოურის და ნ. ბერძენიშვილის რედაქციით, თბ. 1941.
- სენიჩა ჩხეიძის „მეფეთა ცხოვრება“ და პაპუნა ორბელიანის „ამბავნი ქართლისანი ანუ მეორე ქართლის ცხოვრება“—ციტირებულია დ. ჩუბინაშვილის მიერ 1854 წ. გამოც. „ქართლის ცხოვრების“ II ნაწ. მიხედვით.
- ქრონიკები=ქრონიკები და სხვა მასალა საქართველოს ისტორიისა და მწერლობისა, გამოც. თ. გორდ-დანას მიერ, წიგნი II, ტფ. 1897.
- საქ. სიძგ. II და III=საქართველოს სიძველენი, საქ. საისტ. და საეთნ. საზ-ბის გამოც. ვ. ოაყაიშვილის რედაქტორობით, ტ. II, ტფ. 1909 და ტ. III, 1910.
- დას. საქ. საეკლ. საბ.=დასავლეთ საქართველოს საეკლესიო საბუთები, გამოც. ს. კაკაბაძის მიერ, წიგნი I, ტფ. 1921.
- ისტ. საბ.=ისტორიული საბუთები, გამოც. ს. კაკაბაძის მიერ, წიგნი III, IV და V.
- ძვ. ქართ. საისტ. მწერლობა=აკად. ივ. ჯავახიშვილი, ისტორიის მიზანი. წყაროები და მართოდები წინათ და ეხლად. წიგნი I—ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა (V—XVIII სს.), ტფლისი 1916.

ბ. ჯიძია

სწოგა დიდი მოსრავის უკანასკნელი დღეების შესახებ ოსმალეთში*

XVII საუკუნის პირველი ნახევრის დიდი სახელმწიფო მოღვაწის გ. სააკაძის ცხოვრება და მოღვაწეობა ჯერჯერობით რიგიანად შესწავლილი არ არის. ეს განსაკუთრებით შეიძლება ითქვას გ. სააკაძის პოლიტიკური მოღვაწეობის იმ პერიოდის შესახებ, როდესაც მას საქართველოს ფარგლებს გარეშე უხდებოდა ცხოვრება, სპარსეთსა და ოსმალეთში. ამ ქვეყნებშიაც გ. სააკაძე ისეთი დიდი ავტორიტეტით სარგებლობდა და ისეთი დიდი დიპლომატიის სახელმწიფო კაცი იყო, რომ ის მისი თანამედროვე საზოგადოების შეუნელებელი ყურადღებისა და ისტორიკოსთა საინტერესო მსჯელობის საგნად იქცა. ქართველი ისტორიკოსების გარდა, გ. სააკაძის პიროვნებას, როგორც ცნობილია, არა ერთი აღმოსავლელი და დასავლელი ისტორიკოსი და მემბრანე ეხებოდა. კერძოდ, XVII საუკუნის თურქულ ისტორიოგრაფიული ხასიათის ლიტერატურაში ჩვენ გავიკვირდებოდა დავისახელოთ ისეთი ძეგლი, რომელშიაც გ. სააკაძეს, როგორც ეპოქის თვალსაჩინო კაცს, სათანადო ადგილი არ ჰქონდეს მიჩნეული. გ. სააკაძის შესახებ ამ უცხო წყაროებში დაცული მასალების გაუთვალისწინებლად, რა თქმა უნდა, გ. სააკაძის დიდი ქართული პატრიოტიზმისა და მისი საქართველოს დამოუკიდებლობისათვის მებრძოლი გმირობის შესახებ ჩვენში გამომუშავებული, შესაძლებელია საყვებით სამართლიანი, შეხედულება არ შეიძლება სრული და ყველას მიერ ექვემდებარებულად გასაზიარებელი იყოს. გ. სააკაძის პიროვნების შესწავლის ამ ეტაპზე საჭიროა ქართულ მასალებთან ერთად, აგრეთვე უცხოური მასალების შეკრება და სისტემაში მოყვანა, რაც საშუალებას მისცემს ჩვენს სპეციალისტებს ყველა ამ მონაცემის საფუძველზე საკითხი მონოგრაფიულად, ამომწურავად დაამუშაონ, რომ უფრო დამაჯერებელი გახდეს გ. სააკაძის შესახებ არსებული დასკვნები.

საკითხის ამ მიმართულებით წარმართვას რომ ოდნავად მაინც შეუწყუთ ხელი, ჩვენ ქვემოთ ვაქვეყნებთ ცნობილი თურქი ისტორიკოსის ნაყრმას „ისტორიაში“ მოცემულ

* ამ ცნობის გამოქვეყნებასთან დაკავშირებით რედაქციას საჭიროდ მიჩნია განსაკუთრებით აღნიშნოს ფართო მკითხველი საზოგადოების საყურადღებოდ (სპეციალისტებს ასეთი რამ თვით უკეთ მოეხსენებათ): ისტორიული მეცნიერება მოვალეა ყოველგვარი ისტორიული ცნობა ამა თუ იმ მოვლენის შესახებ გამოავლინოს და შეუფერავდეს და გამოაქვეყნოს. თითოეული ცნობა მეცნიერული ცოდნის მასალაა. მაგრამ ეს იმას როდი ნიშნავს, რომ ყოველგვარი ცნობა თანაბარი წოდების ღირსია, თანაბრად მართალია. ჩვენი ისტორიული მეცნიერება ყველა ამ ცნობათა მარტისტულ-კრიტიკული შესწავლით დაადგენს ხოლმე ერთადერთ კვანძს, რომელიც, შესაძლებელია, არც ერთ ამ წყაროთაგანს მთლიანად არ ემთხვეოდეს. ცნობები გ. სააკაძის შესახებ მრავალნაირი მოიპოვება უცხოურსა თუ ქართულ მწერლობაში, ზეპირსიტყვიანობაში. ეს ცნობები ხშირად ერთი-მეორის საწინააღმდეგო ხასიათისაა, ზოგი უფრო, ზოგი ნაკლებად სანდოა. მაგრამ ამ დიდი ისტორიული პიროვნების შესახებ მეცნიერული ცოდნის დასადგენად ყველა ისინი, როგორც მასალა, საჭიროა.

ცნობებს გ. სააკაძის კონიის პროვინციის მმართველად დანიშვნისა და მისი სიკვდილით დასჯის შესახებ. გ. სააკაძის შესახებ ნაყნმანს სხვა ცნობები ჩვენ აქ არ მოგვყავს, რადგანაც ისინი გადმოღებულია ი. ფეჩენის თხზულებიდან, ხოლო ამ უკანასკნელიდან ამოკრეფილი საქართველოს, კერძოდ გ. სააკაძის შესახები მასალები ქართულად უკვე ნათარგმნია და დაბეჭდილი¹.

მუსტათფ ნაყნმანს (1655—1716) „ისტორია“ (تاریخ نسیم) შეიცავს „ამბებს“ 1591 წლიდან მოყოლებული ვიდრე 1659 წლამდე. სხვადასხვა სახელმწიფო თანამდებობაზე ყოფნისას ნაყნმანს თავი გამოიჩინა, როგორც ნიჭიერმა და დაკვირვებულმა მწერალმა, რისთვისაც იგი დანიშნულ იქნა ოყიციალურ ეამთაღმწერლად. თავის ისტორიას მან საფუძვლად დაუდო მისი წინამორბედი ისტორიკოსების: ჰუსეინ ეეჯიპნის, ქაშითი ჩელეებისა და სხვათა თხზულებანი. ნაყნმანს „ისტორია“ ოსმალეთის ისტორიის მკვლევართათვის ერთ-ერთ საუკეთესო წყაროდ არის მიჩნეული, მას ახასიათებს სადა, დახვეწილი სტილი, ცოცხალი სახეები და დიდი ოსტატობა მსჯელობის დროს, რაც მის ისედაც საყურადღებო თხზულებას დიდ ღირსებას ჰმატებს და მტკიცე ადგილს უთმობს მას თურქულ ისტორიოგრაფიულ ძეგლთა შორის. ნაყნმანს „ისტორიის“ ხელნაწერი ნუსხები საკმაოდ ბევრია, ხოლო ავტოგრაფი სტამბოლში, ე. წ. თოფ-ჯაფის სასახლის წიგნთსაცავში ინახება. ნაყნმანს ისტორია ოთხჯერ გამოიცა სტამბოლში; პირველად 2 ტომად, შემდეგ ექვს-ექვს ტომად².

ქვემოთ მოყვანილ ორი ცნობისაგან პირველი („მოურაე-ბეგის თავგადასავალი კონიის მოსახლეობასთან“) გადმოთარგმნილია დაბეჭდილი „ისტორიის“ მესამე ტომიდან (გვ. 4—6), ხოლო მეორე — („ხუსრეე-ფაშას მიერ მუხანათურად მოკლა მოურაეისა“) ჩვენ ვთარგმნეთ სტამბოლის უნივერსიტეტის ბიბლიოთეკაში დაცული ნაყნმანს „ისტორიის“ ხელნაწერი ნუსხიდან (ხელნაწერი № 2323/59), ამავე მესამე ტომში დაბეჭდილ სათანადო ადგილთან (გვ. 6—7) შედარების შემდეგ.

ჩვენ ვფიქრობთ, დიდი მოურაეის მოღვაწეობის შესწავლაზე მომუშავე სპეციალისტებს ამ ცნობების კრიტიკული გამოყენება ერთგვარ დახმარებას გაუწევს, განსაკუთრებით მოურაეის მოკვლის მიზეზების გარკვევაში, რაც ჩვენს საწყართმცოდნეო ლიტერატურაში სულ არაა ცნობილი, ან უმართებულოდაა გაშუქებული. ცნობებში სხვა ბევრი რამ არის საგულისხმო. აღსანიშნავია, რომ თურქი ისტორიკოსები ერთხმად დიდ ბოროტებად სთვლიან მოურაეის მოკვლას და მის მკვლელს ხუსრეე-ფაშას მოსისხარკაცს ეძახიან, რომელმაც ამ საზიზღარი აქტით ოსმალეთის დაქმნებულ მტერს შაჰ-ცაბზანს შერი აძიებინა მოურაეზე ო.

¹ იხ. „ი. ფეჩენი საქართველოს შესახებ“, ვნიშკი-ს მოამბე, ტ. V—VI, გვ. 370—389.

² ნაყნმანს შესახებ იხ. EI, III, გვ. 966, GOW, გვ. 245, აგრეთვე პროფ. محمد فوزي كوبرلي-ის სტატია ვახ. جمہوریہ-ში, № 1268, 1928 წ.

ათას ოცდაცხრამეტი წლის ამბები¹

მოურაგ-ბეგის² თავდასავალი კონიის³ მოსახლეობასთან

ისტორიკოსი⁴ მოგვითხრობს, რომ უკვე იყო ლაპარაკი საქართველოს სანჯაყის⁵ მხრის⁶ მოურაგ-ბეგის ყარჩილამ-ხანთან⁷ შებრძოლებისა და მისი იმ გმირობის შესახებ, რომელიც მან რამდენიმე ათასი ყიზილბაშის გაელეტაში გამოიჩინა. არზრუმში გალაშქების წელს მოურაგმა სარდალს მორჩილება გამოუცხადა და არზრუმის დაპყრობასაც და-

¹ ნ ა ც რ მ ა ს „ამბები“ დალაგებული აქვს ქრონოლოგიურად, წლების მიხედვით. 1039 წლის ქვეშ მოაყვებულ პირველ თავს იწყებს ცნობით შმა-ყაბბასის სიყვდილის შესახებ, ხოლო მეორე თავად წარმოადგენილი აქვს აქვე მოყვანილი ცნობა მოურაგის შესახებ. ჰიჯრის 1039 წელი ჩვენი წელთაღრიცხვის 1629 წელს ჰდება.

² დიდი მოურაგი თურქულ საისტორიო მწერლობაში სხვადასხვა ტიტულით იხსენიება: მელიქ-მოურაგი, მოურაგ-ხანი, ემირი, მოურაგ-ბეგი (იხ. ამის შესახებ აგრეთვე ჩვენი „იბრანში ფიჩევი საქართველოს შესახებ“—ენიშკი-ს მოამბე, ტ. V—VI, გვ. 384). შ. სურეფასი მიერ შედგენილ ოსმალეთის დიდ სახელმწიფო ზოლაწეთა ბიოგრაფიულ კრებულში მოურაგი ფაშად იხსენიება. ჩვენ აქვე მოვყავას ამ წიგნიდან მოკლე ცნობა მოურაგის შესახებ: „მუხმედ-ფაშა. მოურაგი (محمد ساشا اغرا) — ქართველია. ირანელბთან ომებში ყირბა გამოიჩინა. არზრუმის ლაშქრობაში სარდალთან (ოსმალთა ჯარის სარდალთან, ხ. ჯ.) მოვიდა, მორბევა გამოუცხადა და შეუერთდა მას. სტამბოლს გაიგზავნა, სადაც ის მოიქცა და მეჭჳდი დაერქვა. მიენიჭა კაფუჯი-ბაშის წოდება (კაფუჯი-ბაში — სახატო ტიტულია, რომელიც დამსახურებულ სახელმწიფო ზოლაწეთ ენიჭებოდათ, შდრ. „კაფუჯი-ბაში ებოძა, მით ექო ჩვენი ცნებანი“, იო სებ ტ უ ი ლ ე ლ ი, დიდ-ბურჯანიანი, გ. ლეონიძის რედაქციით, (თბ. 1939, გვ. 57, 116, ხ. ჯ.) და გაემგზავრა სამეფო ჯარში. იქიდან გახდა კონიის ბეგლარ-ბეგი. გარდაიცვალა შეილთან ერთად 1038 წ. საშუალო ტანისა, თურწვეროსან-ბ, მეტად გულოვანი კაცი იყო“ (გარდაცვალების დროად 1038 წლის ჩვენება კალმის შეცდომა უნდა იყოს), (იხ. **محمّد ترا—ساجل عثمانی** **ياخو تذكرو مشاهير عثمانیه**, ტ. IV, გვ. 153).

³ კონიის შესახებ იხ. ქვემოთ, შენიშვნა 10.

⁴ ჩვენ ხუმით აღვნიშნეთ, რომ ნაყინ³ მასზე ადრინდელი წყაროებით სარგებლობს. ამ შემთხვევაში ის აქვს აღნიშნული, თუ როგორი ისტორიკოსის თხზულება გამოიყენა ამ ცნობისათვის. ყოველ შემთხვევაში ეს ცნობა ქანთბ ჩელების არ ეყუთენის, რადგანაც ქანთბ ჩელბი აქვე მოყვანილი მეორე ცნობის წყაროდ არის დასახელებული (იხ. აქვე გვ. 210). გარდა ამისა, ამ ორ ცნობაში ადვილად შეინიშნება განეო-სებები, რაც გვაფიქრებინებს, რომ ორთავე ცნობისათვის სხვადასხვა წყაროა გამოყენებული. თბილისში ათანადო ლიტერატურის უკოლობის გამო ჩვენ ამჟამ-დ ვერ დაუადგიეთ აქ მოხსენებული „ისტორიკოსის“ წრაობა.

⁵ სანჯაყი (თურქ. sancak 'დროშა', sancaklık 'სადროშო')—ადმინისტრაციული ერთეული ძველ ოსმა-ლეთში, ეოლადეთი 3—5 სანჯაყისაგან შედგებოდა. აქ, ალბათ, „საქართველოს სანჯაყად“ იგულისხმება სა-ქართველოს ის ნაწილი—ქართლი, სადაც დიდი მოურაგი მოლავწეობდა.

⁶ ემირი (არაბ.—თურქ. امير) — ქვეყნის სათავეში მყოფი, ხელისუფალი, მბრძანებელი.

⁷ ყარჩილამ-ხანი—შმა-ყაბბასის მიერ საქართველოში გამოგზავნილი ყიზილბაშთა ლაშქრის სარდალი.

ესწრო⁸. როცა [მოურავი] სტამბოლს ჩამოვიდა⁹, ოსმანიანთა დინასტიის წინაშე მას დიდ დამსახურებად ჩაეთვალა ყიზილბაშის განადგურება, მაჰმადიანობა მიიღო, სახელად მეჰმედი დაერქვა და, სათანადო პატივის მიგების შემდეგ, მას ებოძა ყარაშინის ვილაფეთი¹⁰. მოურავი ქვეშარიტად გულადი, ღონიერი, ტანით სპილოს მსგავსი, იშვიათი ვაჟაკი და ღვეისლონე იყო, მაგრამ მართვა-გამგეობის საქმეებში უმეცარი და, ბუნებრივია, მიდრეკილებას იჩენდა მჩაგვრელობისა და ძალმომრეობისადმი. ამ დროს ერთმა გონება-მახვილმა ლექსი გამოუთქვა, რომელშიაც პირველი პირით გადმოცემულია მოურავის [ერთ-ერთი] ინტრიგის აღსებარი. [სხვათა შორის მელექსემ ამ ლექსით] გამოამჟღავნა შური და შეურაცხყოფილობა მათი, ვინც გულგრილად ვერ უყურებდა მოურავისათვის ვილაფეთის ბოძებას.

ლექსი¹¹

میکشم باده میخورم به پلا
 هیستم شدازان سبب چون کوا
 من نه کبرم نه مسلم نه جود
 میر میران قرمان ماغرا

[თარგმანი]¹¹

ვსევამ ღვინოს, ვვამ ფლავს,
 ამის გამო მე ჩემის გარეგნობით ხარს დავემსგავსე¹²
 მე არც ცეცხლთაყვანისმცემელი ვარ, არც მუსლიმი,
 არც იუდეველი
 მირ-მირანი¹³ ვარ ყარაშინისა—მოურავი

⁸ აჯანყებულ აბაზა-ფაშას წინააღმდეგ არხრუმში გალაშქრება ორჯერ მოხდა. ერთი დიდ-ღვინის ხალხი-ფაშას სარდლობით (ხალხ-ფაშა მეორეჯერ დიდ-ღვინიად 1626 წ. დეკემბერში იქნა დანიშნული). ეს გალაშქრება უშედეგოდ დამთავრდა და 1627 წ. 25-XI-ს ხალხ-ფაშა უკან დაბრუნდა. მეორე გალაშქრება არხრუმს ბუსრე-ფაშის სარდლობის დროს მოხდა (ბუსრე-ფაშა დიდ-ღვინიად 1628 წ. ივნისში დანიშნა) და მეორეჯერ არხრუმს ალყა 1628 წელს 5.IX-ს შემოარტყეს, რომლის შედეგადაც აბაზა-ფაშა დანებდა. მოურავს ორსავე ამ ლაშქრობაში თვალსაჩინო მონაწილეობა მიუღია (იხ. Hammer, Geschichte des Osmanischen Reiches, ტ. III, გვ. 63—66). მოურავი ოსმალეთში გადასულა არხრუმში პირველი გალაშქრების წელს, ე. ი. 1627 წლის, დაახლოებით, ხაფხულში, ხალხ-ფაშას დიდ-ღვინიად და სარდლად ყოფნის დროს, როგორც ის აქ მოყვანილ მეორე ცნობაშია აღნიშნული („მოიხდა ხალხ-ფაშასთან“, იხ. აქვე, გვ. 210).

⁹ მოურავის სტამბოლს ჩასვლა არხრუმში მეორე გალაშქრების შემდეგ, ე. ი. 1628 წლის ოქტომბერ-ნოემბერში უნდა ვივარაუდოთ.

¹⁰ ყარაშინის ვილაფეთი (თ. قرمان ولایتی) იგივეა, რაც კონიის ვილაფეთი. თურქულ საისტორიო მწერლობაში კონიის ვილაფეთი დიდმანს ყარაშინის ვილაფეთის სახელით იყო ცნობილი, საქმე იმაშია, რომ სულჯუკიანი თურქების სახელმწიფოს ნაჩვენებებზე აღმოცენებულ ფეოდალურ სამთავროთა შორის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ადგილი ყარაშინიანთა დინასტიის სამთავროს ეჭირა, რომელიც ცენტრალური ანატოლიის სამხრეთ ნაწილში, თანამედროვე თურქეთის კონიის ვილაფეთის ტერიტორიაზე მდებარეობდა. ამ სამთავროს ეწოდა დინასტიის დამაარსებლის, ძლიერი ფეოდალის ყარაშინის სახელი, ხოლო სამთავროს დინასტიის გამგარქველმენი ყარაშინის ძეთა (თ. Karamanlılar) სახელი იყვნენ ცნობილნი. სამთავროს პოლიტიკური ცენტრი უმთავრესად ქალაქი ორანდა იყო, თუმცა ერთ დროს ყარაშინიანი კონიაშიც იხსენდნენ. შემდეგში, როდესაც XV საუკუნის მეორე ნახევარში, ოსმალებმა დაიპოვრიალეს ყარაშინიანი და მათი სამთავრო საბოლოოდ შეუერთეს ოსმალეთს, ორანდას ყარაშინი ეწოდა, ხოლო ყარაშინიანთა ქვეყანას Karaman eli და კონიის ვილაფეთი ყარაშინის ვილაფეთად იხსენიებოდა.

დღევანდელ თურქეთში ყარაშინი, ე. ი. ძველი ორანდა, კონიის ვილაფეთში შემავალი სამაზრო ქალაქია, უფრო ხუსტად რომ ვთქვათ ვილაფეთის შემდეგი ადმინისტრაციული ერთეულის კანსი (არ. თ. kazı) ცენტრი, კონიის სამხრეთ-აღმოსავლეთით 57 კილომეტრის მანძილზე მდებარე.

კონია, ძველი იკონიონი, ცენტრალური ანატოლიის ერთ-ერთი მნიშვნელოვანი ქალაქთაგანია, სტამბოლიდან დაახლოებით 450 კილომეტრის მანძილზე. სულჯუკიანთა სახელმწიფოს ყოფილი მთავარ ქალაქი კონია—დღევანდელ თურქეთში ამავე სახელწოდების ვილაფეთის ცენტრია. კონიის ვილაფეთი, რომელსაც ახლანა ყარაშინის ვილაფეთად იხსენიებენ და რომელიც ხონთაქარმა დიდ მოურავს უბოძა: სამმართველდ, ტერიტორიულად უდიდესი პროვინცია იყო ოსმალეთის იმპერიაში. მისი სახლებები ხმელთაშუა ზღვის სანაპიროდან იწყებოდა და ცენტრალურ ანატოლიამდე აღწევდა (مس اعلیٰ, ტ. V, გვ. 364—45, 378). EI, ტ. II, გვ. 797, 1137).

¹¹ ლექსი საარსულ ენაზეა დაწერილი, თარგმანს რედაქცია დოც. ვ. ლ. ფუთურისგან გაუკეთა.

¹² ქაშე რი ამბობს, რომ მოურავს თავისი არაჩვეულებრივი ღონიერი აგებულების გამო მტრსახელად ხარს ეძახდნენ: „Maghrav war ein Grels von mittlerem Wuchse, aber ungemein starken Körperbau, so dass man ihn gewöhnlich nicht anders, als den Stier hiess“ (იხ. Geschichte... ტ. III, გვ. 81). უფრო მეტს სხვა წყარო არა აქვს და მხოლოდ ამ ლექსზე დაყრდნობით ამბობს ანას, მაშინ მის სისწრაფში შეიძლება ვეღვი ტანობა; მელექსეს აქ სიტყვა „ხარი“ შეიძლება რითმისთვის დასტურდა და არა იმიტომ რომ აესაზა ხალხში გავრცელებული რომელიმე დახასიათება მოურავისა.

¹³ მირ-მირანი—(არაბ.-სპ. میر میران) მნიშვნელობით იგივეა, რაც ბეგლარ-ბეგი.

მან [მოურავმა] ერთი მისი ხელკვეთი ვინმე უსამართლო ხუცესი მუთესელლიმად¹⁴ დაყენა და აზნაურთა ერთი ჯგუფით კონიაში გააგზავნა. მისი ხელკვეთები, მომეტებულად, სპარსულ ყაიდაზე ფერად მანდილს იხვევენდნენ თავზე. ოსმალურ ზნე-ჩვეულებათა კოლინარი ქართველთა ეს ბრბო დაესია ხალხს და იწყო ქონების დატაცება და დიდ-კუთა შექირვება. ზოგჯერ ქალიშვილს თმას გადაპარსავდნენ, უწვევრ-ულავაშო ვაჭივით ჭყამდნენ ცხენზე და ასე დაატარებდნენ. მდგომარეობა აუტანელი შეიქნა. იყო ვინმე ქლაქ კონიის შეუპოვართა და დაუცხრომელთა სათავეში მყოფი იბრაჰიმ ჩელები, რო-ჩლასა [მეტსახელად] აკაქშ ემირ-ოღლუს ეძახდნენ. იგი, ცნობილი თავისი ბრახიანობი-თა და კადნიერებით, კეთილ სეაიდთაგანი¹⁵ იყო და ნაჯიბის¹⁶ მოადგილის თანამდებო-ბა ეჭირა. და როცა [მოურავის მიერ დანიშნული] მუთესელლიმი კონიის ველზე იყო და-ბნაკებული, მან (იბრაჰიმ ჩელები) შეკრიბა მუსლიმთა ბრბო, მოიკრიბა ძალ-ლონე და თავს დაესხა ქართველთა ბანაკს. ამ სეაიდმა იბრაჰიმმა მუთესელლიმს წაავლო ხელი კსერში, გარეთ გამოავლო, წაიყვანა და კონიის ციხეში დაამწყვდია. სხვა ქართველებმა ეს ამბავი რომ ნახეს, დაიფანტნენ. შემდეგ, როცა [ქართველები] ეს ზიანი მიაყენეს სეაიდ იბრაჰიმის რჩევით კონიის მცხოვრებლები შეიკრიბნენ და მოურავ-ბეგის ხელ-კვეთით ქართველთა და მუთესელლიმის მიერ ჩადენილი უსამართლობა, სიმკაცრე, ქალაქში მობზარნი გაუპატრიურებანი და ძალმომრეობანი გაასაჩივრეს. ეილამეთის ყანდისაგან¹⁷ ზილეს მათი საჩივრის შემცველი თხოვნა და სეაიდებისა, ცულემნათა¹⁸ და სხვა შექირვებულ-თა წარმომადგენელთაგან შემდგარი მოჭივიანთა მთელი ჯგუფი პირდაპირ დიდ-ვეზირ¹⁹ ხსარე-ფაშასთან გაემგზავრა. [დიდ-ვეზირს] პეტიცია გადასცეს და კენესითა და ოხერით შესწილეს. [ამრიგად] სარდალმა [დიდმა-ვეზირმა] პეტიციაში აწერილ მიმძღვერებასთან დაკავშირებული ამბები და მოჭივიანთა მიერ მოთხორობილ ქართველთაგან ჩადენილ უმს-გავსობათა და უწყისობათა შესახებ ყველაფერი გაიგო. მართლაც, ბევრი უსამართლობა და სიადე, რომელზედაც ხმები დადიოდა, დადსტურდა. მოურავს შეეშინდა და გაიქცა. მის დასაძლევად მავ მხარეში გაიგზავნა ანატოლიის ბეგლარ-ბეგი, რომელიც ხსენებული²⁰

¹⁴ მუთესელლიმი (არაბ. متهمل) — ძველ ოსმალეთში ეილამეთის მმართველის — ვაზის მოადგილე, საერ-თოდ ადმინისტრაციული მოხელე, რომელსაც პოლიტიკურის გარდა ეკონომიური ფუნქციებიც ჰქონდა და-კარებული. მუთესელლიმი ხელმძღვანელობდა, მაგალითად, გადასახადთა განაწილებასა და შვებულებასაც (პროვიზიციებში).

¹⁵ სეაიდი (არაბ. سيد — შრავლ. سادات) — წინასწარმეტყველის ჩამომავალი, მოსახლეობის ყველაზე მოწინავე და საპატიო პირი.

¹⁶ ნაჯიბი (არაბ. نجيب) — ტომის სათავეში მყოფი, წინამძღვარი, (აქ) წინასწარმეტყველის ჩამომავალ-თა — სეაიდების — მეთაური, საერთოდ უხუცესი დერვიში, რომელიც შეჯხს შეცვლის ბოლმე ლოცვის დროს.

¹⁷ ყანდი (არაბ. قاضي) — სასულიერო მოსამართლე.

¹⁸ ცულემნ (არაბ შრავლ. علما, მხ. علم) — მაჰმადიანთა მეცნიერები, განსაკუთრებით სარწმუნოებ-რივ იურისპრუდენციაში განსწავლულნი.

¹⁹ დიდ-ვეზირის ოსმალურად اعظم وزير-ი, ან უფრო اعظم صدر-ს ეძახიან (vezir-i azam, sadr-i azam, არაბული, მაგრამ სპარსულ ყაიდაზე დალაგებული სიტყვები). ქართულ წყაროებში ახამ ვეზირის (გრაიანტი ახან ვეზირი) სახით გვხვდებან (იხ. ე გ ნ ა ტ ა შ ე ვ ი დ ე რ ი, ახალი ქართლის ცხოვრება, თვ. ჯგავიბიშვილის გამოცემა, გვ. 162; ი. ტ ო რ ე ჯ ლ ი, დიდმოურავიანი, გ. ლეონიძის რედაქციით, გვ. 61 და სხვაგან).

²⁰ ზემოთ, 1039 წლის ქვეშ თვე მოხსენებული არ არის. შესაძლებელია ნაჯიმმა ეს ადგილი პირდაპირ გადაწერილი ჰქონდეს იმ თხზულებიდან, რომლითაც ის სარკველობდა და სადაც. ალბათ, ზემოთ, თვე ნა-სენები იქნებოდა. რადგანაც ქვემოთ საფარის თვე იხსენიება (არ. صفر, მთვარის წლის მეორე თვეა), უნდა კოტიკროთ, აქ საფარის წინა თვე, ე. ი. მუჰარრემის თვე იგულისხმება (არაბ. محرم, მთვარის წლის პირველი თვე). ჰიჯრის 1039 წლის მუჰარრემის რვა, ჩვენი წელთაღრიცხვით 1629 წ. 28.VIII-ს უდრის.

თვის რვაში გაემგზავრა. ერეგლიში²¹ მოურავთანვე გასაგზავნად დაინიშნა ნიგდეს²² სანჯაყ-ბეგი²³. საფარის პირველს²⁴ ჰალაბს²⁵ მივიდნენ და გოქმეიდანში²⁶ დაბანაკდნენ.

ხუსიძე-შაჰის²⁷ მიერ მუსხანათურად მოკლა მოურავისა

ქართბ ჩელები²⁸ ამბობს, რომ ზემოხსენებულმა მოურავმა წინათ ყარჩილია-ხანი დაარბია და უამრავი ყიზილბაშთა ლაშქარი გასწყვიტა. დაეყრდნო რა მის მიერ ოსმალთა სახელმწიფოსათვის გაწეულ [ამ] დიდ სამსახურს, იგი მოვიდა სარდალ ხალილ-ფაშასთან²⁹ და თავისი სჯულიდან მოიქცა. მაგრამ საქართველოს მმართველობის საქმეებში გჩვეული [მოურავი] მაჰმადიანურ სახელმწიფო ვითარებებში კომპეტენტური არ აღმოჩნდა და [მის სამმართველოში] წეს-რიგის დამყარების საქმეში მზრუნველობა ვერ გამოიჩინა. ყარამანში³⁰ მას მიეტმასნენ ზოგნი ბოროტმოქმედნი პირნი, რომელნიც მძლავრობასა და უწყსრიგობას სჩადიოდნენ, სახელი კი მისი [მოურავისა] იყო. [ამის გამო] მომჩივნები დიდ-გვირის ეახლნენ. მეგობრებმა [მოურავს] უთხრეს, რომ ხუსრევ-ფაშა მოსისხარი ვე-

²¹ ერეგლი (თურქ. Ereğli, ძვ. სახ. Hirakia) კონიის ვილანეთში საკაზო (არ.-თურქ. قاضا, kaza — ეილანეთის შემდეგ მეორე ადმინისტრაციული ერთეული თანამედროვე თურქეთში) ცენტრი. ძვებარეობს კონიიდან საზრეთ-აღმოსავლეთით დაახლოებით 130 კილომეტრის მანძილზე. ერეგლი ყარამანიანთა სპ. თავროში შედიოდა, XV საუკ. მეორე ნახევარში ყარამანიანთა სამფლობელოსთან ერთად ასიც შეუერთეს ოსმალეთის იმპერიას (იხ. قاموس الأعلا — شامى, ტ. II, გვ. 838, El. ტ. II, გვ. 29).

²² ნიგდე (თურქ. Niğde) — თანამედროვე თურქეთში სავილანეთო ქალაქი, კონიის ალმოსა ქვეითი მუმიჯანვე ნიგდეს ვილანეთის ცენტრი. ძველ ოსმალეთში კონიის ვილანეთში შედიოდა, როგორც სანჯაყის ცენტრი (იხ. قاموس الأعلا, ტ. VI, გვ. 4637).

²³ სანჯაყ-ბეგი — სანჯაყის მმართველი.

²⁴ პირველი 1039 წლის საფარის პირველი ჩვენა წელთაღიგების 1629 წლის 20.IX ჰებებვა.

²⁵ ჰალაბი, ალგო (حلب) — ცნობილი ქალაქი ჩრდილოეთ სირიაში.

²⁶ გოქმეიდან (Gökmeydan) ალბათ რომელიმე ადგილის სახელია ჰალაბის სანახებში.

²⁷ ხუსრევ-ფაშა (خسرو پاشا), როგორც ზემოთ აღვნიშნეთ, დიდ-გვირად 1628 წ. იენისში დაინიშნა. არზრუმში ახანა-ფაშას მიერ მოწყობილი აჯანყება ჩააქრო 1628 წ. სექტემბერში, შეკვდა. ირანზე გალაშქრებაში არა ერთი გამარჯვება მოიპოვა, მაგრამ დიდი მცდელობისა მიუხედავად ბალდადი ვერ აიღო და დამარცხებული უკან დაბრუნდა. ბალდადი ხელმეორედ გალაშქრება დროულად ვერ მოაწყო, ჯარში უწყსრიგობამ იჩინა თავი, ამავე დროს მას დაბრალდა ხონიქრის ურჩობა. ხონიქრმა ფერმანი გასცა ხუსრევს მოკვლის შესახებ, რომლის სისრულეში მოყვანა შეუძლო დიარბექირის ეზლის მფრთხან-ფაშას. ხუსრევს მოკვითილი თავი სტამბოლს 1632 წ. მარტში ჩაიტანეს. თურქი ისტორიკოსები ერთხმად ახასიათებენ ხუსრევს, როგორც უწყალოსა და სისხლით გაუმძღარ ხელისუფალს.

²⁸ ქართბ ჩელები (Kاتب Celebi) — ცნობილი თურქი ისტორიკოსი და მეცნიერი (1609—1657). მისი ნამდვილი სახელია მუსტაფა ბენ ცაბდულლან, ევროპულ საგეგნიერო ლიტერატურაში ცნობილია ჰაჯჯი ხალიფას (حاجى خليفة), უფრო კი ჰაჯჯი კალფას (حاجى كالف) სახელით, ხოლო თავის სამშობლოში ქართბ ჩელების სახელი დაიწვივდა. ორივე ეს მეტსახელი (كاتب, كالف) მას დაერქვა იმ თანამდებობათა მიხედვით, რომელიც მას სახელმწიფო სამსახურში ეკირა. მან დატოვა მრავალი საისტორიო და სამეცნიერო ხასიათის ნაშრომი. მათ რიცხვში ჩვენთვის განსაკუთრებით საყურადღებო ფეხლებედ (كاتب) წოდებული ოსმალეთის ისტორია (1592 წლიდან დაწყებული 1654 წლამდე), რომელშიაც საკმაოდ დიდი აქვს დათმობილი საქართველო-ოსმალეთის ისტორიული ურთიერთობის შესახებ მასალებს და ამ დარგში კვლევით-სათვის წარმოადგენს მნიშვნელოვან წყაროს. ნაყნმა, რომლის თხზულებიდანაც ჩვენ მოგვყავს დიდი მოურავის შესახებ ეს ცნობა, როგორც უფრო გვიანდელი ისტორიკოსი (ნაყნმა 1716 წელს დარდაიკალა, ხოლო ქართბ ჩელები — 1657 წელს), ამ შემთხვევაში სარგებლობს ქართბ ჩელების თხზულებით (იხ. F. Babinger. Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke. Leipzig, 1927, გვ. 195).

²⁹ იხ. ზემოთ შენიშვნა 8.

³⁰ როგორც აქედან ჩანს, მოურავი ყარამანში იჯდა და არა კონიაში, იხ. ზემოთ შენიშვნა 10.

ხირია, შეიძლება შენ გაგიმეტოს კიდევაცო. [მოურავი] საგონებელში ჩააგდეს და წააქეხეს რომელიმე მიმართულებით გაქცეულიყო. ვინაიდან [მოურავი] ამ ქვეყნის [ოსმალეთის] სულსკვეთებას არ იცნობდა, ასე მსჯელობდა: საქართველოში ლტოლვილი სასურველად იღოს რომ მიაღწევს, მას მფარველობას გაუწევენ, გამოეტყობაგებთან და [მოსალოდნელ ხეთას] გადაარჩენენ, ასევე ამ ქვეყანაშიაც შესაძლებელი იქნება თავის შველაო. რადგან არ იცნობდა არც გზა და კვალს, არც ადგილებსა და ხეობებს, ის მალათიისაკენ²¹ გაემართა. ზორ-ფაშა²², რომელსაც დაევალა [მოურავის] დაქერა, გაედევნა უკან და მოეწია. მან ჯერ ცბიერებით კაცი გაუგზავნა [მოურავს] და აცნობა მისი რჩევა, რომ გაქცევით თავის შველა უაზრო იყო და გადაარჩენა ვერც წინააღმდეგობის გაწევით იქნებოდა შესაძლებელი. უმწეო მოურავმა ვაიგო, რომ წინააღმდეგობის გაწევა უსარგებლო იყო და უნებლიეთ დამორჩილდა. თვითონ მოურავს, მის შვილსა და ხელქვეითებს ბორკილები დაადევს და საფარის [თვის] მეთოთხმეტე დღეს²³ [ქალაქ] ჰალაბს მოიყვანეს. ამ დროს დიდმა-ვეზირმა თავის კარვის ფარდა გახსნა და სკამზე დაჯდა. მოურავი სპეტაკ-წვერიანი, საშუალო ტრნისა იყო. ხელ-შებორკილი და ყვირთელ ხალათიანმული ცხენზე დაესვათ. [დიდმა-ვეზირმა] გასცა ბრძანება თავი მოეკვითათ [მოურავის] შვილისა და მასთან მყოფ ორმოცი-ორმოცდაათი მისი ხელქვეითებისათვის. ჯერ მოურავის, მერე მისი შვილისა და შემდეგ დანარჩენი მისი ხელქვეითების თავები მიწაზე გავარეს. ხუსრევ-ფაშა სისხლის-მოყვარული და მუხანათი კაცი იყო. მხოლოდდამხოლოდ იმიტომ, რომ სისხლის დაღვრა ეწადა, მან [ხონთქრისათვის] შეუტყობინებლად, ვითომდა [მოურავი] საქართველოში წაწავო, მოკლა ასეთი გმირი მუხუცი, რომელსაც ეგოდენ დიდი დამსახურება ჰქონდა, რომელმაც თავისი მცდარი სჯული უარჰყო და მამადიანობა მიიღო. [ასეთი ღონისძებით ხუსრევ-ფაშამ] სპარსეთის შაჰს შური აძიებინა [მოურავზე].

[ამრიგად] ისტორიანი ყველასათვის გასაგებად აღინიშნა, რომ ამიერიდან მოწინააღმდეგეთა ბანაკიდან ვინმემ ოსმალთა სახელმწიფოს მიზნობა არ იკისროს. სპარსეთის შაჰს რომ რამდენიმე ათასი ჯუჭი²⁴ ახჩა გაეღო და ქვეყნები დაემკვიდრებინა [ოსმალთა] სულთნები ასეთ საქმეზე არ დასთანხმდებოდნენ და მას გონიერულ საქმედ არ ჩასთელიდნენ. ამ უმეცარმა ვეზირმა კი მხოლოდ იმისათვის, რომ სისხლი დაეღვარა, ასეთი საზიზღარი ვერაგობა ჩაიდინა. კიდევაც რომ დადასტურებულყო, რომ [მოურავი] ხალხს უსამართლობასა და ძალდატანებას აყენებდა და სჩაგრავედა, მას საზოგადოებრივი უფლებები უნდა ჩამოართმეოდა და უნდა გასამართლებულყო; შემდეგ გაფრთხილება უნდა მისცემოდა, რომ ამიერიდან ასეთნაირი ძალადობა არ ჩაედინა. უფრო შესაფერი და მიზანშეწონილი იყო ასეთი [ღონისძიებით] დაკმაყოფილებულყო. ასეთი ღირსეული და სახელოვანი კაცის სიკვდილით დასჯა უდიდესი მუხანათობაა. მაგრამ, ნათქვამია, კაცის მკვლეელი კაცის ხელითვე მოკვდებაო, თვითონაც მავ ბედის გახდა და [მსგავსი] სასჯელი მიეზღო²⁵. სტალინის სახელობის თბილისის სახ. უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა კათედრა.

²¹ მალათია (Malatya) დღევანდელ თურქეთში ვილანჯეთის ცენტრი, მდებარეობს აღმოსავლეთ ანატოლიაში ქ. დიარბექირის დასავლეთით.

²² ზორ-ფაშას (سور پاشا) ნაჰიმ იხსენიებს, როგორც ხუსრევ-ფაშის თანამედროვეს, რომელსაც ანატოლიის ემირ-ულ-უმერანს წოდება ჰქონდა (იხ. نعيمًا تاريخي، ტ. III, გვ. 2).

²³ ჰიჯრის 1039 წლის საფარის 14 ჩვენ წელთაღრიცხვით 1629 წლის 3 جمادى الأولى უდრის.

²⁴ აქეტი (ت. yük) საერთოდ 'ტვირთი, საპალნე', ძველ ოსმალურში საერთოდ 100 000 რიცხვს აღნიშნავდა, ქერძოდ თანხას, 100 000 პასტრისაგან შემდგარს.

²⁵ იხ. აქვე, შენიშვნა 27.

დაზამბა

ზემომოყვანილი ჩვენი წერილი უკვე გადაცემული იყო სტამბაში და იწყობოდა, როდესაც გამოვიდა ჟურნალ „მნათობის“ 1942 წლის მაისის მე-5 ნომერი პროფ. ს. კაკაბაძის წერილით „გიორგი სააკაძის აღსასრული“ (გვ. 133—136). თავის წერილში პროფ. ს. კაკაბაძე ეხება გ. სააკაძის მოღვაწეობისა და მკვლევარობის საკითხებს ოსმალეთში და მოჰყავს ამავე ისტორიკოსის მუსტაფა ნაყრემანის ისტორიიდან სათანადო ცნობების თარგმანი. სხვათა შორის ამ თარგმანებში მოცემულია აგრეთვე ნაყრემანის ორი ცნობაც, რომელსაც ჩვენ აქვე ვაქვეყნებთ. პროფ. ს. კაკაბაძის ზემოხსენებული წერილის გაცნობამ ჩვენ დაგვარწმუნა, რომ ჩვენ მიერ თარგმნილი და კომენტარებული ამ ორი ცნობის დაბეჭდვა არამტუ განმეორებლად და პარალელურად არ ჩაითვლება, არამედ აუცილებლად შეიძლება მივიჩნიოთ, რადგან, როგორც ქვემოთ დავინახავთ, ცნობათა თარგმანები, რომელსაც პროფ. ს. კაკაბაძე ეყრდნობა თავის გამოკვლევაში, სამწუხაროდ, შეიცავს მრავალ ფაქტიურ შეცდომას და მეტად მოკლებულია მეცნიერული თარგმანებისათვის ეგოდენ აუცილებელ ზედმიწევნილობას.

აღვნიშნავთ ზოგ ამ შეცდომათაგანს.

პროფ. ს. კაკაბაძის წერილში ვკითხულობთ: „მოურავ-ბეგის დასადგენებლად გაგზავნეს აგრეთვე სანჯაყ-ბეგი ნიიდეც“ (ხაზი ჩვენია. იხ. ზემოთ დასახელებული წერილი „მნათობში“, გვ. 133). ნაყრემანის ისტორიის სათანადო ადგილას წერია: *ارکیده بک*... *سنجاقی بک*... (იხ. *تاریخی*, ტ. III, გვ. 6). თარგმანის ამ ნაწყვეტში ქალაქ ნიდეცს სახელი კაცის სახელად და მიღებული და ნათქვამია „გაგზავნეს... სანჯაყ-ბეგი ნიიდეც“-ო. ჩვენი თარგმანის კომენტარაში ჩვენ ვამბობთ, რომ ნიდეც ძველ ოსმალეთში კონიის ვილნაეთში შემავალი სანჯაყის ცენტრი იყო, ახლა კონიის მეზობლად მდებარე ვილნაეთის მთავარი ქალაქია. ქალაქის ძველი სახელია *Nigde*, ახალ თურქულში „გ“ დახურული მარცვლის ბოლოში *y* (ა)-ში გადადის და გამოითქმის ნიდე (იწერება *Nigde*). თარგმანიდან, ალბათ ვერ გავგების შედეგად, საესებით ამოგდებულია მეორე ქალაქის სახელი ერეკლი. სწორი თარგმანი ასე უნდა იყოს: „ერეგლიში ნიდეცს სანჯაყ-ბეგიც მოურავის [შესაყრობად] დაინიშნა და გაიგზავნა“ (შდრ. ჩვენი თარგმანი და კომენტარი ნიდეცსა და ერეგლის შესახებ, აქვე, გვ. 210).

ს. კაკაბაძის წერილში 134 გვერდზე ვკითხულობთ: „ამის შემდეგ გამოშვებულ იქნა ხოსროვ-ფაშის ბრძანება, რომ არაფერ მოწინააღმდეგეთა ჯგუფიდან არ უნდა მიაღწიოს აღ-ოსმანის ხარისხებს (ე. ი. არც ერთი ქართველთაგანი არ დაწინაურდეს ოსმალეთის სამსახურში)“. კატეგორიულად უნდა ითქვას, რომ არაფერი ამის მსგავსი ნაყრემანს არა აქვს და არავითარი ასეთი ბრძანება ხუსრევ-ფაშას არ გამოუშვია (დიდი-ვეზირი ვერც გამოსცემდა ასეთი შინა რის ბრძანებას). მოვიყვანოთ თურქული ტექსტის სათანადო ადგილი: *من بعد زمره مخالفیندین کمنه آل عثمانه* و *جائدارکف اباحه دیو لسان حاله تنبیهی نقش صحفه روزگار اولدی* (იხ. *تاریخی*, ტ. III, გვ. 7). როგორც ვკითხველი ხედავს, ეს ამონაწერი სრულებით სხვა რაშეს ვეუბნება. საქმე იმაშია, რომ ნაყრემანს საერთოდ დაღ უქაყოფალებას გამოუქვამს იმის გამო, რომ ხუსრევ-ფაშამ უსამართლოდ მოკლა დიდი-მოურავი, რომელმაც ასეთი დიდი სამსახური გაუწია ოსმალეთსო. აქ მოყვანილ ნაწყვეტში კი ის აზრია გატარებული, რომ მოურავის მოკვლის აქტი ერთგვარი გაფრთხილება არას იმას შესახებ, რომ ამიერიდან მოწინააღმდეგეთა ბანაკიდან ვინმემ ოსმალთა სახელმწიფოს მხარეზე გადასვლა არ გაუდგოსო და ამ მკვლევარობის შემდეგ ჩვენ (ოსმალეებს) ძართლაც არაფერ მოგვეჭრობაო (იხ. დეტალურად ჩვენი თარგმანის სათანადო ადგილი, აქვე, გვ. 211). ამრიგად, როგორც ტექსტის ამონაწე-

იდან ჩანს, აქ ერთი სიტყვა არაა ნათქვამი არც ფაშის ბრძანებაზე, არც „ალ-ოსმანის“ (?) ჰარისებზე“ და არც ოსმალთა სამსახურში ქართველთა დაწინაურების აკრძალვაზე.

თარგმანში გ. ს. ა. კ. ა. ძ. ი. ს. პიროვნების დახასიათებისას ნათქვამია: „... საზოგადოდ მზეთი აპრიმანი (მოხერხებული) იყო“ (იხ. გვ. 132). ტექსტში წერია *اندر امر من بند* ... *كجای*. ამ წინადადების ორი სიტყვა არაა „ვაეკაცი, გულადი“ და *بند* „შეკრა“ თარგმანში *ჩულებით* არ არის ასახული. გარდა ამისა *امر من* სპარსული სიტყვაა და „მოხერხებულს“ *ჩულებით* არ ნიშნავს, „ბოროტ სულს, დევების მბრძანებელს“ ნიშნავს; აქედან *بند امر من* აღევისლოვნ, დევის შემკვრელი“, როგორც ეს ჩვენს თარგმანშია მოცემული (იხ. აქვე გვერდი 208).

პროფ. ს. კ. ა. კ. ა. ძ. ი. ს. წერილში 132 გვერდზე ვკითხულობთ შემდეგ თარგმანს: „ამ დროს ზოგიერთმა ხუმარამ შეადგინა მის შესახებ შაირი, რომელშიაც ის ესაუბრება თავის თავს იმის გამო, რომ ზოგნი მის დანიშვნას ვილაიეტის გამგედ მეტისმეტად სთვლიდნენ და ამიტომ მასხარად იგდებდნენ მას“. ეს თარგმანიც არ არის სწორი. ამ წინადადებაში ტექსტის *سخر* სიტყვა, რომელიც თურქულში „გონებაშახვილს“ ნიშნავს, „ხუმარად“ არის ნათარგმნი. ამავე ტექსტის ბოლო სიტყვები სპარსული *مش* „შური, სიხარბე“ და არაბულ *طنه* „შურეაცყოფა, ლანძღვა“ თარგმნილია ასე: „მასხარად იგდებდნენ მას“, რაც არავითარ შემთხვევაში სწორი არ არის (შდრ. აქვე დართული თარგმანის სათანადო ადგილას, გვ. 208).

126 გვერდზე შემდეგნაირი თარგმანია მოცემული: „მათ გაიარეს ს. ა. რ. დ. ა. ლ. ი. ვის (ხაზი ჩვენია, ს. ჯ.) კარავის (ოტაკის) წინაშე (ტყვე) ყიზილბაშების წინ გარეკვით, ჯოხებზე სათითაოდ მოჭრილი თავების აწვეით და ბუკების და დოლებების უკუღმა დაიკავებით“ (ხაზი ჩვენია, ს. ჯ.). თურქული ტექსტი ასეთია: *باشلی بر اغاچه دیکایوب* ... *کوس و کسه نایرله منکوس الوو سردار او طاغی او کندن کچروب*. ... მოყვანილი თარგმანი საერთოდ ძლიერ უხეიროა, მაგრამ ჩვენ განსაკუთრებით გვინტერესებს, თუ რა არის „ს. ა. რ. დ. ა. ლ. ი. ვის“ სახარდალ-ლივა“, „ლივა“ სახარდლის სახელადაა გაგებული, თუ მის ტიტულად? სინამდვილეში, რა თქმა უნდა, არც ერთია და არც მეორე. ან არადა რას ნიშნავს „ბუკების და დოლების უკუღმა დაკაება“, ხომ სულერთია დოლს უკუღმა დაიკავებთ თუ წალმა და ამას ხომ არავითარი პოლიტიკური მნიშვნელობა არა აქვს? საქმე იმაშია, რომ აქ ვერ გაუგიათ არაბული შესიტყვება *الوا منکوس*, რომელშიაც *الوا*, უარტიკლოდ *لوا* „დროშას“ ნიშნავს, ხოლო მისი მსახლერელი სიტყვა *منکوس* — „უკუღმა შებრუნებულს“. ამ გაუგებლობის ნიადაგზე ეს შესიტყვება გაყოფილია და *منکوس* წინამავალი სიტყვების—ბუკებისა და დოლების—მსახლერელადაა მთარგმნელის მიერ გამოყენებული, რაც სინტაქსურად ყოვლად დაუშვებელია, ხოლო *الوا* მომდევნო *سردار* სიტყვასთანაა გაერთიანებული და შედეგად მიღებულია ყოვლად უაზრო თარგმანი „ს. ა. რ. დ. ა. ლ. ი. ვის“ და „ბუკების და დოლების უკუღმა დაკაება“. ნამდვილად კი ცხადია, რომ უკუღმა მტრის დროშა ეჭირათ.

ნაყნმას მართლაც აქვს ცნობა იმის შესახებ, რომ მოურავს, ყარჩილ-ხანის ლაშქრის განადგურების შემდეგ, პრეტენზიები ჰქონია მეფობაზე და ფულიც კი მოაპკრევიანაო. ნაყნმას მოყვანილი აქვს ამ ფულის ასეთი სახის ზედწერილიც: *بند شاه و لایات مغراو شاه* (იხ. ნ. ს. ისტორიის II ტომი, გვ. 350). ს. კ. ა. კ. ა. ძ. ი. ს. წერილში ეს ზედწერილი ასეა თარგმნილი: „მე, ვილაიეტის მეფე მოურავ-შაჰი (ე. ი. მოურავ-მეფე)“. უპირველესად ყოვლისა უნდა აღინიშნოს ის უცნაურობა, რომ ზემომოყვანილი ფულის ზედწერილი სპარსულ ენაზეა, ხოლო თარგმნილია ისე, თითქოს ეს თურქული იყოს. უნდა ვიკითხოთ,

რატომ უნდა ყოფილიყო მოურავის მიერ მოჭრილ ფულზე თურქული ზედწერილი, ამ დროს ის არც კონფესიონალურად და არც პოლიტიკურად ოსმალეთთან ხომ არ იყო დაკავშირებული და თვითონ ხომ შიიტური გაგების მუსლიმი იყო? დავუშვათ, რომ ზედწერილი თურქულ ენაზეა, განა პირველი სპარსული სიტყვა *بند* (*bende* „მონა“), რომელიც, სხვათა შორის თურქულშიც იხმარება, „მე“-ს ნიშნავს? თუ ამ სიტყვის ნახევარი (*ben*) მთარგმნელმა თურქულ *ben* („მე“)-დ მიიღო, მეორე ნაწილი *de* რაღაა? შემდეგ, რა არის „ვილაიეტის მეფე“? ვილანეთი ხომ „გუბერნიას, პროვინციას“ ნიშნავს და რად დასკირდებოდა გ. ს ა ა კ ა ძ ე ს თავისი თავი გუბერნიის ან პროვინციის მეფედ გამოცხადებდა; განა, თუ ეს საკირო იყო, მან საქართველოს ან ქართლის სახელი არ იცოდა? საქმე იმაშია, რომ ზედწერილი სრულებით ვერ არის გაგებული.

ჩვენ ვისარგებლებთ ამ შემთხვევით და ორიოდ სიტყვით შევჩერდებით ამ ზედწერილის შინაარსის გარკვევაზე. ცნობილ ისტორიკოსს J. v. Hammer-საც ეს ზედწერილი შეცდომით აქვს გაგებული (რა თქმა უნდა, როგორც მკითხველი ქვემოთ დაინახავს, მისი შეცდომა სხვა ხასიათისაა და მას *bende* სიტყვა „მე“-დ არ გაუგია). Hammer-ი, ეყრდნობა რა ამავე ისტორიკოსის ცნობას, ამბობს: *Maghrawchan warf sich nach seiner Schlacht zum unabhängigen Herrscher auf, und prägte Münze, mit der Umschrift: Diener des Schachs, Maghrawpascha*¹. მაშასადამე, Hammer-ი ზედწერილს ასე თარგმნის: „მონა შაჰისა, მოურავ-ფაშა“ (*sic!*), რაც აგრეთვე სწორი არ არის.

Hammer-ის ეს შეცდომა შენიშნა და სქოლიოში გაისწორა კიდევ გაკვრით მისი შრომის *Geschichte des osmanischen Reiches* თურქულ ენაზე მთარგმნელმა Mehmet 'Atâ-მ². მაგრამ მას დაწერილებით არა აქვს განმარტებული ამ შეცდომის მიზეზი. საქმე იმაშია, რომ ზედწერილში მოყვანილი *بند* სიტყვა „ვილანეთს (გუბერნიას, პროვინციას) არ ნიშნავს და *vilâyet*-ად³ კი არ უნდა იქნეს წაკითხული, ეს არის *velâyet* „სიწმინდე, წმინდანობა“ არაბული *ولى* (*veli*)-სგან, რომელიც „წმინდანს“ ნიშნავს. მაშასადამე *بند* *ساح* (*sah-i velâyet*) = „წმინდანობის შაჰი, წმინდანობის მეფე“. ეს სიტყვები ამ გაგებით, როგორც ცნობილია, სპარსეთში ტიტულად იხმარება მეოთხე ხალრფა ყალნისათვის, ხოლო სპარსეთის შაჰები, უფრო კი სეფიანთა დინასტიის შაჰები, თავიანთ თავს ოფიციალურ დოკუმენტებში უწოდებდნენ „წმინდანობის მეფის (ე. ი. ყალნს) მონას“, სპარსულად *bende-i sah-i velâyet*⁴. უნდა ვიფიქროთ, რომ, თუ მართლაც გ. ს ა ა კ ა ძ ე მ ფული მოსჭრა, ზედწერილისათვის ის სპარსეთის შაჰებს იძიბაძედა და ზემოხსენებულ სპარსულ წარწერას გააკეთებდა ფულზე. ამრიგად ნაქონის ცნობაში დაცული ზედწერილი დიდი მოურავის ფულზე *ساح* *بند* *ولى* *ساح* *بند* ასე უნდა იქნეს გაგებული: „მონა წმინდანობის მეფისა — მოურავ-მეფე“, ან „მონა წმინდანობის შაჰისა [ე. ი. ყალნსა] — მოურავ-შაჰი“. გამოსარკვევია, რა თქმა უნდა, საიდან აქვს ნაქონს გადმოღობული ეს ცნობა და არის თუ არა მის წყაროში უფრო დეტალური ცნობები ამ საყურადღებო საკითხის შესახებ.

¹ იხ. J. v. Hammer. *Geschichte des osmanischen Reiches*, ტ. III, გვ. 44.

² იხ. *دولت عثمانیه تاریخیه مؤلفی هامسر مترجمی محمد عطا*. ტ. IX, სტამბოლი, 1335 (ქიჯრით), გვ. 54, შენიშვნა 1.

³ ამ შემთხვევისათვის ჩვენ ლათინურ-თურქულ პრაქტიკულ ტრანსკრიფციას ვიხმარებ.

⁴ იხ., მაგალითად, 1722 წლის დოკუმენტი სპარსულ ენაზე: «Повеление от Шаха Тагмаспа II к правителю Грузин Хусейн-Кули-Хану (Вахтангу VI)», კრებულიში «Переписка, на иностранных языках, грузинских царей с российскими государями, от 1639 г. по 1770 г.» СПб, 1861, გვ. 145.

ჩვენ მაგალითისათვის პროფ. ს. კაკაბაძის წერილიდან მოვიყვანეთ მხოლოდ ჩამდენიმე ადგილი, — შეუწყნარებელი დამახინჯებანი. შეცდომები და დამახინჯებები თარგმანში სხვაც მრავალია, მაგალითად, ზოგი ცნობის დასაწყისი გამოტოვებულია, ზოგს ბოლო აქვს მოკვეცილი, ადგილ-ადგილ გამოტოვებულია მთელი წინადადება, რომ არაფერი ვთქვათ ხშირად კონტექსტისათვის დიდი მნიშვნელობის მქონე ცალკეულ სიტყვებზე. ყველა ამათი აქ აღნიშვნა ძალიან შორს წაგვიყვანდა.

ცალკე უნდა აღენიშნოთ პროფ. ს. კაკაბაძის წერილში თურქულ სპეციალურ ტერმინთა და საკუთარ სახელთა შეუსაბამოდ გადმოცემა. ვინც არაბულ დამწერლობას იცნობს, შეუძლებელია ქართულად დაწეროს: ვილაიეტი (ყველგან), ტოკატი (გვ. 128), ჟუზუკ-ახმედ-ფაშა (გვ. 133), სერასკირი (გვ. 127, 130), ოტაკი (გვ. 126), გეკ-მეიღანი (გვ. 133), დეფტერდარი (გვ. 135), მუფტი (გვ. 135), ჰაფის-ფაშა (გვ. 136) და სხვა. ერთი და იგივე ცნობილი საკუთარი სახელი **محمد**, ხან „მუჰამედ“-ადაა (გვ. 132) გადმოცემული, ხან „მუჰამედ“-ად (გვ. 128), ხან კი „მამედ“-ად (გვ. 126). ერთი გვერდის მანძილზე ერთი და იგივე ტერმინი სამი ფორმითაა წარმოდგენილი: „სოხტები“ (გვ. 131 bis), მეორე იქვე „სუხტები“ (bis), შემდეგ იქვე „სოხტები (სუფტები)“ და სხვ.

ი. სურგულაძე

„ქმელი ერისთავთა“ და მისი მნიშვნელობა საქართველოში ახელმწიფოს წარმოშობის ზოგიერთი საკითხისათვის

საკითხი საქართველოში სახელმწიფოს წარმოშობის შესახებ, ალბათ, კიდევ დიდხანს დარჩება ჩვენი მეცნიერული საზოგადოებრიობის ყურადღების ცენტრში. ამ საკითხით დაინტერესებული არიან არა მხოლოდ ისტორიკოსები და, კერძოდ—სახელმწიფოს ისტორიის დარგში მომუშავენი, არამედ ყველანი, ვინც-ქი საერთოდ ქართული კულტურის ისტორიული ევოლუციის საკითხებს ემსახურება, ვინაიდან მეცნიერული კვლევის ამ ფართო ასპარეზის თითოეული დარგი, ამა თუ იმ სახით, გარკვეულ სიბრტყეში, აღნიშნულ პრობლემას უკავშირდება. სახელმწიფო სოციალურ ურთიერთობებში იმდენად მძლავრი ფაქტორია, რომ მის წარმოშობას არ შეეძლო არსებითად არ შეეცვალა როგორც საზოგადოებრივი სინამდვილის მთლიანი სახე, ისე კულტურულ-შემოქმედებითი პროცესის მიმართულება, შინაარსი და სტილი, ეს უკანასკნელნი-კი თავის მხრით მგრძინდელი კულტურული მემკვიდრეობის ხასიათს თუ მთლიანად არა (ვინაიდან მხედველობაში უცხოურ ზეგავლენათა ინტენსივობა არის მისაღები), მნიშვნელოვნად მაინც განსაზღვრავენ. სწორედ ამიტომ, პირდაპირ თუ არაპირდაპირ პოლიტიკური ფორმის გენეზისის პრობლემა კულტურის თითოეული დარგის მეცნიერული შემეცნების ინტერესათა მთლიან კომპლექსში უცილებლად იგულისხმება. ასეთია ამ პრობლემის მნიშვნელობა.

მაგრამ, როგორც ცნობილია, მის გადაჭრას მრავალი სიძნელე ახლავს თან. როგორც მშობლიურ, ისე უცხო წერილობით ცნობებს, რომლებიც აღნიშნულ პრობლემასთან დაკავშირებულ ცალკე საკითხებში ზოგიერთი დასკვნებისათვის მასალას იძლევიან და გამოყენებული არიან ჩვენს ისტორიულ ლიტერატურაში, აკლიათ საჭირო სისრულე, რიგ მნიშვნელოვან კითხვებზე პასუხს არ იძლევიან; გარდა ამისა, ისინი მრავალის მხრივ სანდოც არ არიან და მხოლოდ რთული კრიტიკული განხილვის შედეგად შესაძლებელი ხდება ზოგიერთ მტკიცე დებულებათა გამოყოფა საეჭვო ან სრულებით უფარგის მონაცემებიდან.

მით უფრო განსაკუთრებული მნიშვნელობა უნდა მიეცეს დასკვნებს, რომელნიც ახლობან არმაზში წარმოებული გათხრების შედეგად იყო მიღებული, ვინაიდან ისინი არა მხოლოდ ახალი ცნობებით ამდიდრებენ ისტორიულ პერსპექტივს ქართველი ხალხის შორეულ წარსულში, არამედ ამასთან ერთად მტკიცე დასაყრდენს იძლევიან წერილობით წყაროებში დაცულ ცნობათა სინამდვილის შესაფასებლად. ამის მიუხედავად, როგორც მატერიალური კულტურის უკვე აღმოჩენილი ძეგლები, ისე ეპიგრაფიკული მასალა იმ საკითხში, რომელიც ჩვენ ამჟამად გვინტერესებს, მართალია ზუსტს, მაგრამ, შედარებით, ზოგად საორიენტაციო ხაზებს იძლევიან და ამიტომ მოცემული ისტორიული ჩარჩოების კონკრეტი მასალით ამოვსება ჯერ კიდევ მრავალ ასალი მონაცემების მოზიდვას მოითხოვს და ამდენად

აქტუალურ ამოცანად რჩება. ამიტომ გასაგებია, რომ თითოეული ახალი ცნობა ანდა უკვე ნაცნობი მასალის ინტერპრეტაცია, რომელიც საქართველოში სახელმწიფოს გენიზისის პრობლემის გაშუქებას ახალი მხრით შეეცდება, უდავოდ დიდი ინტერესის შემცველია როგორც ქართული სახელმწიფოს ისტორიის, ისე საერთო ისტორიული მეცნიერების თვალსაზრისით.

წინამდებარე ნარკვევი ერთ ასეთ ცდას წარმოადგენს. ის მიზნად ისახავს ნარკვევის სათაურში აღნიშნული ისტორიული ძეგლი გამოიყენოს ზოგიერთი საკითხის გასაშუქებლად, რომლებიც ჩვენი სახელმწიფოს წარმოშობის პროცესს უკავშირდებიან.

თავისი პირდაპირი შინაარსით „ძეგლი ერისთავთა“ ნახევრად ლეგენდარულ თხრობას წარმოადგენს ქსნის ერისთავების ისტორიული გენეალოგიის შესახებ და ამ მხრივ იგი სხვა ლოკალური მატრიანების მთლიანი ანალოგონია. საერთოდ შეიძლება ვივლით, რომ ასეთ მატრიანთა წერის ტრადიციის გამომუშავებისათვის ხელსაყრელ პირობებს ცენტრალური ხელისუფლების დასუსტების პერიოდები ჰქმნიდნენ, როდესაც ეკონომიურ და პოლიტიკურ აუტარკეიამდე მისული ცალკე ფეოდალები მათი განდიდების ისტორიულ გენეზისს არა „მეფის წყალობაში“, არამედ წინაპართა ბრწყინვალე საქმიანობაში ჰხედავდნენ, რომ ამით დამოუკიდებლობის შარავანდელით არა მხოლოდ აწყვეთ, არამედ წარსულიც შეემოსათ და პოლიტიკური თავისთავადობისათვის ისტორიული დასაბუთება და ლეგიტიმური საფუძველი მიეცათ. გასაგებია, რომ ყველა ამ, ზეპირ თუ წერილობით, თხრობათა უაღრესად პრაქტიკულ-პოლიტიკური ხასიათი საშუალებებისადმი დაუბრუნდებლობას იწვევდა და ამიტომ სათანადო იდეოლოგიური შენამოქმედო მრავალი არარეალური ელემენტის შემცველია. „ძეგლი ერისთავთა“ ამ მხრივ გამოწვევის არ წარმოადგენს. როგორც ცალკე ფაქტების ისტორიული სინამდვილის, ისე მათი თანამიმდევრობის და დათარიღების (მაგ., მითითება იუსტინიანეზე) მხრივ იგი უდავოდ მრავალ საექვო ელემენტს შეიცავს; მაგრამ ისტორიულ-სოციალური აზრი, რომელიც ძეგლის ნარატიულ ფორმაში არის გახვეული, უაღრესად მნიშვნელოვანია და შორეული წარსულის სოციალური სინამდვილის მრავალ საინტერესო მხარეს უთითებს. ჩვენი ამოცანა უფრო ვიწროა და ძეგლის მხოლოდ იმ ადგილების ინტერპრეტაციას ეხება, რომლებიც სახელმწიფოს წარმოშობის პროცესს უკავშირდებიან. გულბრწყვილობა იქნებოდა გვეფიქრა, რომ ეს პროცესი ძეგლში პირდაპირ არის აწერილი; ცნობილია, რომ ისეთ ისტორიულ წყაროებშიც-იცი, რომელნიც სინქრონიული არიან ამა თუ იმ ხალხში სახელმწიფოს წარმოშობის პროცესთან, უკანასკნელი თხრობის პირდაპირ საგანს არასოდეს არ შეადგენს (ვინაიდან თვით პრობლემა სახელმწიფოს წარმოშობისა კულტურული ევოლუციის გაცილებით უფრო გვიან საფეხურზე ჩნდება) და მხოლოდ კონკლიუდენტური მსჯელობის გზით გამოიყვანება მათგან სათანადო დასკვნები. მით უმეტეს ეს უნდა აღინიშნოს ჩვენი ძეგლის შესახებ, რომელიც მისი დაწერის თარიღის მხრივ განვითარებული ფეოდალიზმის პერიოდს ეკუთვნის და, მაშასადამე, სახელმწიფოს ჩამოყალიბების დროიდან საკმაოდ დიდი მანძილით არის დაცილებული. ამიტომ მასში დაცული უძველესი ტრადიცია ეპოქისათვის დამახასიათებელ ცნებებში და წარმოდგენებში არის გადმოცემული და ისტორიული ქეშმარიტების აღდგენა შესაძლებელია აღნიშნული ცნებებისა და გამოთქმების ისტორიული აზრის ამოცნობის გზით თანამედროვე მეცნიერული თეორიის თვალსაზრისით.

იმ პრობლემის გაშუქების თვალსაზრისით, რომელიც ქართულ ტომებში სახელმწიფოს წარმოშობას ეხება, განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია ძეგლის პირველი ნაწილი, სადაც როსტომ ქვენიფნეველის ლარგვისში დამკვიდრების ამბავია მოთხრობლი. ძეგლის ამ ნაწილში უძველესი ტრადიციის ცალკე ელემენტები არის დაცული, მაგრამ ეს ელემენტები გახვეულია ნარატიულ ფორმაში, რომელიც ძეგლის შედგენის პერიოდისათვის (ე. ი. XIV—XV ს.) დამახასიათებელ იდეებსა და წარმოდგენებში მიიღინარეობს. ამიტომ მხოლოდ

დაკვირვებული თვალთ არის შესაძლებელი თხრობის მთლიან კომპოზიციაში უძველესი დროის გამოძახილი შეენიშნოთ, რომელიც ზოგიერთ ცალკე გამოთქმებში და დებულებებში არის დაკული.

დაკვირვებული მკითხველი ადვილად შეამჩნევს, რომ მთელ მოთხრობას ძველის ამ ნაწილში ორი განსხვავებული მოტივი ახასიათებს: ერთი მხრივ ავტორის მიზანია გვიჩვენოს, თუ როგორ წარმოიშვა ცხრა-მისი ხევში საერისთაო ხელისუფლება საერთოდ, ხოლო მეორე მხრივ—თუ როგორ მოხდა როსტომ ქვენიფენეელის გაერისთავება. მართალია, რომ თხრობაში ეს ორი მოტივი ერთმანეთს ხვდება, ე. ი. ძველს მიხედვით ერისთაობის წარმოშობა და როსტომის გაერისთავება ერთი მთლიანი მოვლენის სახით არის წარმოდგენილი, მაგრამ საეკვებით თვალსაჩინოა, რომ ეს ორი მოვლენა, იმ შინაარსით, რომელსაც ისინი ძველში ატარებენ, ქრონოლოგიურად ერთმანეთს ვერაფერად შემთხვევაში ვერ დაემთხვეოდნენ. ეს იმიტომ, რომ საერისთაო ხელისუფლების წარმოშობის პრობლემა, თუ ამ ხელისუფლებას ჩვენ გავიგებთ არა როგორც დერივატივს, მეფის ხელისუფლებიდან გამომდინარეს, არამედ როგორც დამოუკიდებელ და თავისდათავად მოვლენას, (როგორც ეს ძველში არის წარმოდგენილი) არსებითად, უფრო მცირე მასშტაბით, პოლიტიკური ფორმის წარმოშობის პროცესს ნიშნავს და ამიტომ იმავე ტერიტორიაზე სახელმწიფო ხელისუფლების არ არსებობას გულისხმობს; როსტომის გაერისთავება-კი ძველში აღწერილია როგორც მეფე იუსტინიანესაგან დასტურქმნილი (სხვა საკითხია ამ ცნობის ისტორიული სინამდვილე) და, მაშასადამე, სახელმწიფო, როგორც არსებული ფაქტი, უკვე ნაგულისხმეულია. დამოუკიდებელი საკითხია, თუ რატომ დასჭირდა ძველის ავტორს ამ ორი საწინააღმდეგო მსჯელობის შეერთების ცდა; ამ საკითხზე გაკერით ჩვენ ქვევით შევიჩრდებით, ახლა-კი დაუბრუნდეთ თხრობის ამ საწინააღმდეგო მოტივების უფრო დეტალურ განხილვას.

ის, რომ ადრინდელი სოციალური ურთიერთობებისათვის, რომლის სურათსაც ძველი იძლევა, უცნობი უნდა ყოფილიყო დამთავრებული სახით მოცემული პოლიტიკური ფორმა, დასტურდება ცალკე მითითებებისაგან, რომელნიც ძველში არიან გაბნეული ცხრა-მისი-ხეველთა სოციალური მდგომარეობის შესახებ ერისთაობის შემოღებამდე. ამ მხრივ დამახასიათებელია ძველის უკვე დასაწყისი სტრიქონები, სადაც შემდეგია ნათქვამი: „ერისთაობა არავისი ინებეს, არამედ ეძიებდეს კაცსა ესე ვითარსა, რომელმანცა პატივით იპყრნა და არა მძლავრობით და ივიმცა დაამკვიდრეს შუა ქუეყანისა მათისა, და მოსწრაფე იყვნეს ყოველნივე შენებას ლარავისისა ყოველნი ხვენი“. მრავლობითი რიცხვით, რომლითაც ამ უთავო წინადადების სუბიექტია აღნიშნული, როგორც ეს წინადადების მთლიანი კონტექსტიდან ჩანს, უდავოდ ცხრა-მისიხეველნი არიან ნაგულისხმევი; ისინი, როგორც წინადადებიდან ირკვევა, დამოუკიდებელ სოციალურ კოლექტივს წარმოადგენენ, რომელიც თვითვე სწყვეტს პოლიტიკური წყობილების ისეთ მნიშვნელოვან საკითხს, როგორცაა ერისთაობის არსება არ არსებობის საკითხი; კიდევ მეტი, იმ პირის შერჩევას, რომელმაც სათანადო ტერიტორიის უმაღლესი მმართველობა უნდა იკისროს, ეს კოლექტივი არა სხვა, უფრო მაღალი ინსტანციიდან მოვლის, არამედ თვითვე დამოუკიდებლად აწარმოებს. ამაზე მკაფიოდ სუვერენიტეტის ცნების აღნიშვნა მის პირველად-პრიმიტიულ ფორმაში შეუძლებელია. მაშასადამე, ჩვენ უდავო საფუძველი ვვაქვს დავასკვნათ, რომ ცხრა-მისი ხევის ადრინდელი ისტორია, რომელსაც ძველის დასაწყისი სტრიქონები გვაწვდის, სოციალური ევოლუციის იმ საფეხურს გულისხმობს, როდესაც არც ზევით მდგომი პოლიტიკური ძალა-უფლება და არც შინაგანი დიფერენცირების გზით წარმოშობილი პოლიტიკური ბატონობა-დაქვემდებარების ურთიერთობა ჯერ კიდევ ფეხმოკიდებული არ არის. მაგრამ სხვა შენიშვნებიც ცხრა-მისიხეველების შესახებ, რომელთა ამოკრეფა ძველის პირველი ნა-

წილიდან შესაძლებელია, ისე როგორც მოთხოვნის მთლიანი ხასიათი, შეხამებულია სოციალური მდგომარეობის ასეთ სურათთან. ამ მხრივ არ შეიძლება მხედველობაში ის მოსაზრება არ მივიღოთ, რომ სამეფო გვარის წარმომადგენელს და თავისი ქვეყნიდან გადმოხეწილ როსტომს ორი ძმით და სამოკდათი მონით ბედის ახალი ცდა შეეძლო დაეწყო არა ძალადობა-დაპყრობების, არამედ მშვიდობიანი მიკვდლების გზით იმ ტომებთან, სადაც ეს პირადი პოლიტიკური აღზეების შემდგომი პერსპექტივის თვალსაზრისით იმედის მომცემი იქნებოდა, ე. ი. იქ, სადაც სოციალური დიფერენციების პროცესი უკვე დაწყებული და პოლიტიკური ფორმის წარმოშობისათვის ნიადაგი შეზადებული, მაგრამ ძალაუფლების უზურპაცია ჯერ არ იყო მომზადარი. პოლიტიკური ძალაუფლების დამყარების პირველი ცდა, რომელსაც როსტომი აწარმოებს „ქვეყანასა დვალეთისასა“, უშედეგოდ დამთავრდა, ალბათ იმიტომ, რომ ზოგიერთი მომენტის მიუხედავად, რომლებიც აქ საგვარეულო წყობილების დაშლის პროცესის დასაწყისს გვაჩვენებენ, საგვარეულო წყობილების ინსტიტუტები და ტრადიციები აქ კიდევ მტკიცედ ჩანან. ამიტომ, როდესაც როსტომი მისი ძმებითურთ თავისი განზრახვის განხორციელების პირველ ცდას შეუდგა, როდესაც მათ „დაიწყეს შენებად ციხისა და სახლებისა დიდ-დიდებისა, რომელ ეგე ვითარი არა იყო ქვეყანასა დვალეთისასა“, ხალხმა აღვიღად შეამჩნია ამაში ძველიდანვე არსებული საზოგადოებრივი წყობილების საწინააღმდეგო ხელყოფა და თავისი გულისწყრომა შემდეგ სიტყვებში და საქმეში გამოხატა: „ხედავთა, ვითართა საქმითა იწყეს შენებად ოვსთა ამათ მეფეთა, დალათუ სახელ ვზღვეთი ბიძიერდას, არამედ სახელი ესე ვერ დაფარავს გეარნათესაობასა მათსა, და შემდგომად მცირედისა ეუფლენენ ყოველსა ქვეყანასა ჩვენსა“... „აღიყვანეს და მოახსნეს ხევის ისროლისასა ნაყოფიანს. როსტომ და ყოველნი ძმანი მისნი“. ასე უშედეგოდ დამთავრდა პოლიტიკური რეკლუციის პირველი ცდა „ქუტყანასა დვალეთისასა“ აშკარად იმის გამო, რომ სოციალური ურთიერთობანი არ იყვნენ მთლიანად მომწიფებული ახალი სოციალური ფორმის მიღებისათვის.

ცხრა-მისხვეველთა სოციალური სტრუქტურა ძირითადად ში ანალოგიურია სოციალური არსებობის იმ სურათთან, რომლის აღდგენა ასეთი გარკვეულობითა და კატეგორიულობით შესაძლებელია დვალეთის მცხოვრებლების მიმართ; მაგალითად, მთელი იმ ეპიზოდის აღწერილობა, რომლის დროსაც ხდება როსტომის შეხვედრა ცხრა-მისხვეველთან, — აღწერილობა ბრძოლისა გრუელებთან — ისეთ მომენტებს შეიცავს, რომელიც მხოლოდ წინასახელმწიფოებრივი მდგომარეობისათვის იყვნენ დამახასიათებელი (ბრძოლაში მონაწილეობის არა სპეციალურად გამოყოფილი ჯარი, არამედ — ცხრა-მისხვეველნი, როგორც გარკვეული კოლექტივი; არა ჩანს სოციალური დიფერენციების შედგად გამოყოფილი და პოლიტიკური ძალაუფლებით აღჭურვილი სპეციალური მეთაური). სწორედ ამიტომ როსტომის შეხვედრა ცხრა-მისხვეველთან ძველის მიხედვით საგანგებოდ მონარჯებულია ცხრა-მისხვეველთა ისტორიის ისეთ სპეციალურ მომენტთან, როდესაც განსაკუთრებული, ხელისუფლებით აღჭურვილი პირის საჭიროება აღვიღად და თვალსაჩინოდ იქნებოდა შეგნებული; ეს მით უმეტეს, რომ, განსხვავებით დვალელებისაგან, სადაც სოციალური დიფერენციების პროცესის მხოლოდ სუსტი გამოვლინება არის „საგულისხმო, ცხრა-მისხვეველთან ეს პროცესი უკვე საკმაოდ შორს არის წასული. ამ მხრივ მნიშვნელოვანია არა მხოლოდ ტერიტორიული მომენტის განმსაზღვრელი როლი, რომელიც, სხვათა შორის, თვით ხალხის სახელწოდებიდან (ცხრა-მისხვეველნი) ჩანს, არამედ დაწყებული კლასობრივი დიფერენციაციის მაჩვენებელი — ციხე-სიმაგრის არსებობა, რასაც „ცხრა-მისი ციხისთავის“ სახელწოდება აშკარად უთითებს და განსაკუთრებით-კი ცალკეული ინდივიდები, რომლებიც ამ პერიოდში კერძო საკუთრებისა და დაწყებული სოციალური უთანასწორობის არსებობას უთითებენ; სახელდობრ, ერთი მხრივ „დიდებულთა აზნაურთა“ მოხსენიება, ხოლო მეორე მხრივ ის გარეგნობა, რომ როსტომს „შუა ცხრა-მის

ციხის-თავის ნაქონებნი სოფელნი და ქუწყანანი“ გადასცეს. ამის მიუხედავად, ცხრა-მის-ხვეულთა საზოგადოება ამ პერიოდში მაინც ჯერ კიდევ საგვარეულო წყობილების ფარგლებს არ გადასცილებია; იგი საკმაოდ მომწიფებულია ახალი საზოგადოებრივი წყობილების მისაღებად, მაგრამ ჯერ კიდევ საგვარეულო საზოგადოებისათვის დამახასიათებელ ტრადიციულ ფორმებში მიმდინარეობს მისი არსებობა და საქმიანობა. ამიტომ როსტომის მიღება და მისთვის განსაკუთრებული მდგომარეობის შექმნა არა რომელიმე ცალკე საზოგადოებრივი ჯგუფის სურვილით, არამედ ცხრა-მისხვეულთა საერთო დადგენილებით ხდება; ეს ჩანს ძეგლის შემდეგი თხრობიდან: „მაშინ (ე. ი. მას შემდეგ, რაც გრუფების წინააღმდეგ ბრძოლაში როსტომი მიეშველა და წინ უძღოდა ცხრა-მის ხვეულებს ევთარცა ლომი ზახილითა და ვითარცა ვეფხვი სიფიცხითა, ვითარცა ჯიქი სიხინითა“) თქუს ყოველ ცხრა-მის ხვეულთა: არა განვიშორთო ჩუშვანდ ამიერითვან კაცი ესე გოლიათი, არამედ ვყოთ ყოველ, რაჟცა უნდეს მას“, რის შემდეგ „რქუა ყოველ მან ერმან როსტომს: „რა გნებაეს რათა ვჰყოთ შენთვის?“ მოყვანილი ადგილები უდავოდ ადასტურებენ, რომ მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი საკითხები აქ საერთო კრების საგანს შეადგენს, ე. ი. საგვარეულო წყობილებისათვის დამახასიათებელი ტრადიცია აქ მთლიანად დაცულია. ეს არის შინაარსის პირველი მოტივი, რომელიც ძეგლის დასაწყის ნაწილში მკაფიოდ გამოკვეთილ ხაზებში არის მოცემული და ექვს არ სტოვებს არც გაურკვევლობით და არც დაუმთავრებლობით. ავტორს კარგად ესმის, რომ აქ საქმე გვაქვს პოლიტიკური ფორმის პირველ ჩასახვისთან, რომელიც ჯერ კიდევ როსტომამდე იყო შეშაღებული და ასე მკაფიოდ გამოიყოფა მთელ რიგ ძეგლით აღნიშნულ ფაქტებში: როსტომის დაწინაურება, უდავოდ მეთაურის, წინამძღვარის როლი, რომელსაც ის ასრულებს ცხრა-მისხვეულებში, პირველ რიგში საომარი ბრძოლების დროს (იგინა—ე. ი. როსტომი და მისი ძმები—იყენიან წინამძღვარ ბრძოლათა“) და, განსაკუთრებით—აქ გვახსენებს „ციხისა და სახლების დიდ-დიდებისა“, ე. ი. სწორედ ის, საგვარეულო საზოგადოებისათვის უცხო მოვლენა, რომელიც დვალეთის ქვეყანაში როსტომის თავგადასავალის გადმოცემისას ძეგლში გარკვევით არის კვალი ფიციანებული როგორც ქვეყნის დაუფლების („და შემდგომად მცირედისა ეუფლნენ ყოველსა ქუწყანასა ჩუშნას“), ე. ი. პოლიტიკური ბატონობის დამყარების ცდა. ყველა ეს მოვლენა, პოლიტიკური ფორმის თანდათან წარმოშობის ცალკეული მომენტების აღნიშვნის, ძეგლში წარმოდგენილია როგორც მთლიანი და შინაგან ძალთა დამოუკიდებელი მოძრაობით განსაზღვრული პროცესი. ამიტომ ძეგლის შინაარსი და სოციალურ-ისტორიული აზრი ბუნებრივად სცილდება სოციალური (ე. ი. დაქვემდებარებული) ხელსუფლების დაწესების საკითხს და პოლიტიკური ფორმის გენეზისის პრობლემაში გადადის. მართალია, რომ ეს პროცესი გარკვეული იდეოლოგიური სტილიზაციის შედეგად, რომელიც ევოლუციური პერიოდის პოლიტიკური აზროვნებისათვის არც სხვა ქვეყნებში ყოფილა უცხო, კლასობრივი ბრძოლის და რევოლუციის ფორმაში კი არ არის წარმოდგენილი, არამედ როგორც მთლიანი მოსახლეობის თავისუფალი სურვილითა და გადაწყვეტილებით („ყოთ ყოველი რაიცა უნდეს მას“) განსაზღვრული, ე. ი. იმ პოლიტიკურ-იურიდიულ ფორმაში, რომელიც ევროპაში ბუნებითი სამართლის ფართოდ გავრცელებულ შეხედულებებში pactum subjectionis-ის სახელწოდებით იყო ცნობილი. მაგრამ ეს გარემოება, თავისთავად ძალზე საინტერესო ჩვენში პოლიტიკური აზროვნების განვითარების თვალსაზრისით, ცხადია, არ სცვლის ძეგლის პირველი ნაწილის შინაარსის ძირითად ინტენციას, რომელიც პოლიტიკური ფორმის პირველადი წარმოშობის საკითხისაკენ არის მიმართული და მას გარკვეულ გაშუქებას აძლევს.

სხვა საკითხია, რომ ძეგლის შემდგომი გავრცელება როსტომ ქვენიფენველის ისტორიის ზოგიერთ ახალ დეტალებს ურთავს, რომელნიც თანამედროვე თვალსაზრისით შეუსაბამოდ გვეჩვენება ძეგლის თხრობაში ასეთი კატეგორიულობით გაშლილ, ზევით

სა ამას, ითხოვე საფლავი მონასტერსა ამას, რამეთუ ყოველთა დიდებულთა აზნაურთა საფლავი აქა არს... ამ დარჩევების თანახმად, როდესაც „ყოველმან ერმან რქუა როსტომს: რა გნებავს, რათა ვჰყოთ შენთვის?“, როსტომმა „მოითხოვა საფლავი ლარგვისსა და საჯდომად. სახლი შუა საყდრიშვილთა და ცხრა-მისი ციხის-თავის ნაქონები მიამული“. შემდეგში, როდესაც საკითხი ერისთავობის შემოღების შესახებ დაისვა, ეს კავშირი ნაგულისხმევია უკვე საერისთავო ხელისუფლებით აღჭურვის და საფლავზე უფლების შორის შემდეგ სიტყვებში: „ვისიცა იყოს საფლავი... მას შეგავს ყოველი გასაგებელი ეკლესიისა... და მთავრობა შვილთა მათ ხევთა... მაშინ მოუწოდა როსტომს (იუსტინიანემ) წინაშე იმსა და... მიუბოძა შვილნი ესე ხევნი გასაგებულად, ეკლესიანი და ყოველი აზნაურნი მკვიდრნი მის შინა და უწოდა ერისთავი ცხრა-მისი ხევისა, და შემოსა სამოსლითა მით, რომელ ემოსა მაშინ მეფესა და შეაცვა ბეჟედი და საყურე და საირჯელი თვისი, საქურჯელი და ცხენი თორსანი, დროშა და შუბი“. მთელი ეს ადგილი, რომლის უქანასწენელი ნაწილი ფეოდალური beneficium-ის („მიუბოძა“) დროს ალბათ ჩვენში შესასრულებელ (investitura-ს ანალოგიური) ცერემონიალის ცოცხალ გადმოცემას იძლევა, განმარტებას მოითხოვს არა მხოლოდ ისტორიულ-კრიტიკულ, არამედ უბრალო ლოდიკურ-აზრობრივი თვალსაზრისით; ეს იმეტომ, რომ ძველის ამ ნაწილში სხვადასხვა პერიოდიდან წარმომდგარ იდეოლოგიურ დაშრევებებთან გვაქვს საქმე, რომელთა შვერთების ცდა ხდება არა მხოლოდ ისტორიული სინამდვილის დამახინჯების, არამედ შინაგანი შინაარსობლივ-ლოდიკური შეუთანხმებლობის ხარჯზე; უძველესი ტრადიცია, რომელიც მისი შინაარსის მიხედვით (პირველი წარმოშობის მხრივ) მხოლოდ წარმართობის პერიოდს შეიძლება ეკუთვნოდეს, აქ გადმოტანილია მისთვის სრულებით უცხო ქრონოლოგიური და სოციალურ ჩარჩოებში და მისი გადმოცემის ცდა არის მოცემული განვითარებული ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელ პოლიტიკურ კატეგორიებში; ამიტომ სავსებით ბუნებრივია შინაგანი შეუთანხმებლობა ისტორიულ-სოციალურად ჰეტეროგენულ ცნებებს შორის. მართლაც, თუ ჩვენ იმ პერიოდის სოციალური და პოლიტიკური ინსტიტუტების თვალსაზრისზე დავდგებით, რომელსაც ძველი მიეკუთვნება, გაუგებარია, თუ რა კავშირი უნდა არსებობდეს ერთი მხრივ საფლავზე უფლების, ხოლო მეორე მხრივ დამკვიდრების და საერისთავო ხელისუფლების მიღების შორის, და ეს იმ შემთხვევაშიაც-ი, თუ დასაჯერებლად მივიჩნევთ ფაბულურ თხრობას, თითქოს „სოფელნი ესე... იუსტინიანე აღმშენებელისაგან შემოწირულ“ ყოველიყვნენ ლარგვისის მონასტრისათვის; ვინაიდან მაშინაც-ი მთლიანად უაზროა პირველი ამ უფლებისაგან (უფლებას სასაფლაოზე) მონასტრისა და მისდამი კუთვნილი ქონების გამგებლობის უფლების და მით უმეტეს საერისთავო ხელისუფლების დამოკიდებულების პოსტულირება; სავსებით აშკარაა, რომ უფლება სასაფლაოზე, რომელიც ფეოდალური პერიოდის სხვა წყაროებითაც არის ცნობილი, დამოუკიდებელ შინაარსს-ი არ ატარებდა, არამედ გარკვეული სოციალური და პოლიტიკური მდგომარეობის რეფლექსი იყო; ეს იმდენად თვალსაჩინოა, რომ ძველის ავტორისათვისაც შეუძლებელია უცნობი ყოფილიყო. გარდა ამისა, ამ ვაგებით (ე. ი. ფეოდალური ეპოქისათვის დამახასიათებელი შინაარსით) ეს უფლება ფეოდალიზმის სოციალური და პოლიტიკური პირობებიდან გამომდინარეობდა და, გულისხმობდა რა თავის უქან საქმოდ ხანგრძლივ სოციალურ ევოლუციას, არაფერი ჰქონდა საერთო საკულტო ადგილების (კერძოდ, სამარხი ადგილების) მნიშვნელობასთან პირველყოფილ საზოგადოებრივ ურთიერთობაში არღვევის პროცესში. რადგანაც ძველის ავტორი საკულტო ადგილის მნიშვნელობას პოლიტიკური ძალაუფლების წარმოშობის ახსნის და დასაბუთების მიზნით იყენებს, უნდა ვიფიქსირებოდეთ, რომ ის ამ შემთხვევაში ძველი ტრადიციით სარგებლობს; მაგრამ ავტორისათვის, რომელიც განვითარებული ფეოდალიზმის პერიოდს მიეკუთვნება და რომლის აზროვნება ამიტომ ეპოქისათვის დამახასია-

თებელი პოლიტიკური იდეოლოგიის ხაზებით მიმდინარეობს, ბუნებრივია აღნიშნული უძველესი ტრადიციის სტილიზაცია ეპოქისათვის გასაგებ ცნებებთან და სოციალურ კატეგორიებთან შეთანხმებით, ბუნებრივია ძველი ტრადიციის ცალკეული ელემენტების სუბსტიტუცია ძველის ავტორის თანადროული სინამდვილიდან გარეგნული ანალოგიის შემცველი, მაგრამ შინაგანი ბუნების მხრივ არსებითად განსხვავებული მოვლენებით.

ასეთი დასკვნის სასარგებლოდ ლაპარაკობს ერთი არსებითი გარემოება: იმ დროს, როდესაც განვითარებულ ფეოდალურ საზოგადოებაში უფროა კარის ეკლესიაზე და საკუთარ სასაფლაოზე ფეოდალური განკერძოებულობის ერთ-ერთ გამოვლინებას წარმოადგენდა და ფეოდალს განცალკევებით ეკუთვნოდა, ძველში ასახული უძველესი ტრადიცია, პირიქით, უთითებს, რომ „ყოველთა აზნაურთა საფლავეი აქა არს“ (ე. ი., ლარგვისის მონასტერშიაო), ე. ი. ეკონომიურად და სოციალური მდგომარეობის მხრივ დაწინაურებული საზოგადოებრივი ფენი აქ წარმოდგენილია არა ფეოდალიზმისათვის დამახასიათებელ განკერძოებულობაში, არამედ ტერიტორიულადაც ერთად შეკავშირებული კოლექტივის სახით, რის ერთ-ერთი მაჩვენებელი საერთო სასაფლაო არის. რომ ეს უკანასკნელი აქ დაწინაურებული კლასის ორგანიზაციის ისეთი ფორმის მაჩვენებელია, რომელიც აშუარად უპირისპირდება ფეოდალურ კარნაქტილობას და განცალკევებულობას სენიორალური ციხე-სიმაგრეებითა და გარსშემორტყმული ზღუდებისა და დასტურდება ძველის სხვა მითითებებითაც. მაგალითად, როდესაც „ყოველმან ერმან რქუა როსტომს: რა გენბავს რათა ეპყოთ შენთვის?“, „მან მოითხოვა საფლავეი ლარგვისსა და საჯდომად სახლი შუა საყდრის-შვილთა, და ცხრა-მისი ციხის-თავის ნაქონები მამული. და მისცეს ესე ყოველი ცხრა-მისი ხეველთა: შუა ცხრა-მისი ციხის-თავისა ნაქონებნი სოფელნი და ქუშყანანი, საფლავეი ლარგვისსა და საჯდომი ქვენიფენეს“.

მოყვანილი ტექსტი უჩვენებს, რომ როსტომმა მიიღო არა მხოლოდ საფლავი იქ, სადაც „ყოველთა დიდებულთა აზნაურთა საფლავეი... არს“ არამედ „საჯდომად სახლი შუა-საყდრის შვილთა“. ის, რომ „საყდრის შვილი“ აქ იმასვე ნიშნავს, რასაც ლარგვისის მამასახლისის სტყევებში „დიდებულნი აზნაურნი“, ე. ი. დაწინაურებულ საზოგადოებრივი ფენის, მოყვანილი ტექსტიდან აქამოდ თვალსაჩინოა. უკანასკნელიდან ამიტომ ირკვევა, რომ ეს სოციალური ფენი, ტერიტორიულადაც სხეულისაგან გამოყოფილი, ერთად ყოფილა დასახლებული და რომ როსტომსაც აქ მიუღია „საჯდომად სახლი“. ის, ვისაც მკაფიოდ აქვს წარმოდგენილი მიწათმფლობელობის მანორიალური ფორმა, რომელშიაც მიმდინარეობდა ფეოდალიზაციის პროცესი და რომელიც თითოეულ მანორს სხვისაგან განცალკევებულად და ფეოდალურად დამოკიდებულ გლეხურ მეურნეობებში გარშემორტყმულს წარმოგვიდგენს, ადვილად მიხვდება, რომ სოციალურად და ეკონომიურად აღმაავალი საზოგადოებრივი ფენის ტერიტორიულ-ორგანიზაციული განლაგება, რომელიც ძველის მოყვანილი ტექსტით იგულისხმება, მთლიანად განსხვავებულ სურათს გვიჩვენებს; ეს უკანასკნელი გარემოება კი უდავოდ საზოგადოებრივ-ეკონომიური წყობის სხვაობას უთითებს.

არის კიდევ ერთი მომენტი, რომელიც ძველით ასახულია და ამ უკანასკნელ დასკვნას დასტურებს. ძველის ზოგიერთი გამოთქმების მიხედვით გარკვეული ალბათობით შეიძლება დასკვნის გაკეთება, რომ ყოველ შემთხვევაში, დაწინაურებულ საზოგადოებრივი ფენის იმ პერიოდში, რომელსაც ძველის დასაწყისი ნაწილი ასახავს, კიდევ შენარჩუნებული ჰქონია გვარებმად დაყოფის ორგანიზაციულ-სოციალური ფორმა. მაგ., ზევით ციტირებული ტექსტის თანახმად, როსტომმა ცხრა-მისხეველთაგან მოითხოვა „საჯდომად სახლი შუა საყდრის-შვილთა და ცხრა-მისი ციხის-თავის ნაქონები მამული“; ტერმინი „სახლი“ მოყვანილ წინადადებაში შესაძლებელია ტერიტორიულ შინაარსაც გამოხატავდეს, მით უმეტეს, თუ უშუალოდ მომდევნო სიტყვებს („და ცხრა-მისი ციხის-თავის ნაქონები მამული“) წინადადების პირველი ნაწილის („საჯდომად სახლი შუა საყდრის-შვილთა“)

ზემდგომი დეტერმინაციის ხასიათს მიეცემთ; მაგრამ ასეთი ინტერპრეტაცია კი არ ეწი-
ნალმდევება, არამედ, პირიქით, ნაგულისხმევია საზოგადოებრივი განვითარების იმ საფე-
ურზე, როდესაც გვარი, არა მის პირუანდელ ფორმაში, არამედ გადასხვაფერებული, ავ-
ტურთა გვარის სახით, როგორც არისტოკრატიული კარჩაქცილობისა და უფლებრივ-
ქალღმერთი განცალკევებულობის გამოშატეული, განავრცობს არსებობას. საზოგადოებრი-
ვი ინსტიტუტების ევოლუციის შედარებითი ისტორიიდან ეს ფაქტი საკმაოდ დადასტუ-
ებულია როგორც ძველი აღმოსავლეთის, ისე საბერძნეთის და რომის, ე. ი. იმ ხალხთა
სოციალურ არსებობაში, რომელნიც ქართველური ტომების განვითარების ისტორიულ-
კულტურულ milieu'ს ჰქმნიდნენ; ამიტომ, სხვა ინდიციებიც რომ არ გვექონდეს, ჩვენ უფ-
ლება გვაქვს გარკვეული ალბათობით აღნიშნული ინსტიტუტის არსებობის შესახებ დავა-
სტყნა ჩვენ ისტორიის უძველეს პერიოდში. მაგრამ ცალკეული გამოთქმები, ისე რო-
გორც სოციალური სტრუქტურის საერთო სურათი, რომელიც ძველს პირველი ნაწილის
მიხედვით შეიძლება აღდგენილი იქნეს, უფლებას იძლევიან ვიფიქროთ, რომ ტერმინი
„სახლი“ ტერიტორიული მნიშვნელობის (სამფლობელო) გვერდით, სამფლობელოს სუბიექ-
ტის სახით არა ინდივიდუალურ შესაკუთრეს (როსტომს), არამედ, ავტორი გვარის ორ-
განიზაციულ-სოციალურ პრინციპზე გამოყოფილ პირთა გარკვეულ კოლექტივს გულისხმობს
(როსტომ, ბიბილა, წითლოსან და ძენი მათნი); ეს გარემოება, სხვათა შორის, ჩანს მრავ-
ლობითი რიცხვიდან, რომელიც კოლექტივის აღსანიშნავად არის გამოყენებული თხრობის
შემდგომ მიმდინარებაში: „და მისცეს ესე ყოველი ცხრა-ძმის ხვევლთა: შუა ცხრა-ძმის
ციხის-თავესა ნაქონებნი სოფელნი და ქუეყანანი, საფლავი ლარგვისსა და საჯდომი ქვე-
ნიფნევეს და უწოდენს ქვენიფნეველნი, რამეთუ სხუა სახელი არა ინებეს. მამნი იწყეს შე-
ნებად ციხისა და სახლებისა დიდ-დიდებისა... რომ მთელ ამ ენებოლში როსტომი მხო-
ლოდ უფროსი წარმომადგენელი გარკვეული კოლექტივისა და რომ ამ უკანასკნელს თა-
ნამონაწილეობის უფლება აქვს მისთვის მნიშვნელოვანი საკითხების გადაჭრაში, მკაფიოდ
ჩანს მოყვანილი წინადადების სიტყვებიდან: „და უწოდეს ქვენიფნეველნი, რამეთუ სხუა
სახელი არა ინებეს“. ამ სიტყვებით ნაგულისხმევი სოციალური აზრი უდავოდ გამორიც-
ხავს ამ კოლექტივის ინტერპრეტაციას ოჯახის (თუნდაც პატრიარქალური ოჯახის) მნიშ-
ვნელობით, ვინაიდან ეს უკანასკნელი, კლასობრივი საზოგადოების პირველი ჩასახვის პე-
რიოდრიდანვე, მთლიანად იფარება ყველა მის გადაწყვეტილებებში მეთაურის (pater familias)
ნებისყოფით და, ყოველ შემთხვევაში, გარეშე პირთათვის მხოლოდ ეს უკანასკნელი არსე-
ობს; ზვეით მოყვანილ გამოთქმას-კი („რამეთუ სხუა სახელი არა ინებეს“) ჩვენ შევყავართ
აღნიშნული კოლექტივის ნებისყოფის გამოუმუშავების შინაგან მხარეში, რომელიც მისი
შემაღვენელი წევრების საერთო გადაწყვეტილების შედეგის სახით არის აქ წარმოდგენი-
ლი. ვინაიდან ძველის მიხედვით ცნობილია, რომ ინდივიდთა ეს გაერთიანება როსტომის
მეთაურობით ძირითადად სისხლითი კავშირს ემყარებოდა, შეუძლებელია მასში სხვა რა-
მე დავიანახოთ, თუ არა ავტორი გვარი, რომელიც დაწინაურებული სოციალური ერთე-
ულის სახით საერთოდ დამახასიათებელ მოვლენას წარმოადგენს საგვარეულო წყობილე-
ბის რღვევისა და კლასობრივ-პოლიტიკური საზოგადოების ქმნადობის პერიოდში. ამას უნ-
და მოწმობდეს აგრეთვე სახელწოდება „ქვენიფნეველნი“. რომელიც სემასიოლოგიურად
გვარის აღსანიშნავად უფრო ჩანს მომარჯვებული, ვიდრე ცალკეული ოჯახის; ეს მით
უმეტეს, რომ ანალოგიური მოვლენა, როდესაც გვარის სახელწოდება გეოგრაფიული წარ-
მოშობის არის, გეოგრაფიული საზოგადოების რღვევის პერიოდში, საკმაოდ ფაქტურულ
ხასიათს ატარებს. დაბოლოს ფიცი, რომელსაც ლარგვისის მამასახლისის ხუციან-დაბისძეს
აძღვეს როსტომი, უკანასკნელს გვარის უფროსად უნდა გულისხმობდეს; სახელდობრ, წი-
ნადადებაში—„და იყოს ღმერთი ზუა ჩემსა და შენსა და შუა ნათესავისა შენისა და ჩემისა,
რომელი პატივი ზა ხელი შენი... არა შეეცვალოს ნათესავსა შენსა უკუნისამდე“—სიტყვა

„ნათესავი“ არა მხოლოდ პირდაპირი სახით შთამომავალს, არამედ საერთოდ გვარის წევრებს უნდა გულისხმობდეს.

მოყვანილი მოსაზრებების მიხედვით შესაძლებელია გარკვეული აღბათობით იმ დასკვნის გაკეთება, რომ როსტომის და მასთან ერთად გადმონეწილთა ინკორპორაცია ცხრა-მისხვევლებიდან აგნატური გვარის ორგანიზაციულ-სოციალურ ფორმაში მომხდარა. ეს დასკვნა დასტურდება აგრეთვე ძველის იმ ნაწილიდან, რომელიც ქვენიფნეველთა შემდგომ ისტორიასა და ბედს ეხება. ამ უკანასკნელის უფრო დაკვირვებული შესწავლით ირკვევა, რომ სიტყვა „ქვენიფნეველნი“, როგორც გვარის აღმნიშვნელი ტერმინი, არ ემთხვევა ცალკე ოჯახის ცნებას; სახელდობრ, როდესაც ძველი მოგვითხრობს, რომ ქვენიფნეველებმა მათი ინკორპორაციის შემდეგ იწყეს შენებად ციხისა და სახლებისა დიდ-დიდებისა“, ტერმინი „სახლი“ მრავლობით რიცხვში აქ გვარის შიგნით ცალკე ოჯახების არსებობას უნდა უთითებდეს. დამახასიათებელია, რომ ამისაგან განსხვავებით, ტერმინი „ციხე“ მხოლოდობით რიცხვში არის ნახმარი („იწყეს შენებად ციხისა“); ეს აღბათ იმით, რომ იგი არა ცალკე ოჯახის, არამედ მთელი აღზეებული გვარის დაწინაურებული სოციალური მდგომარეობის ატრიბუტი და ობიექტურ-ნაივითერი გამოვლინება იყო, ხოლო ამის გარდა მისი მთლიანობის მაჩვენებელიც.

ასეთი დასკვნის საწინააღმდეგოდ არ შეიძლება აღნიშნული გვარის შედარებითი მკორერისცხოვანობა იქნეს მოყვანილი (სამი ძმა მათი ოჯახებითურთ), ვინაიდან აგნატური გვარისათვის, მისი ფილიაციისას უფრო მორჩილი გვაიდან, ეს რიცხვი არა ნორმალურად ვერ ჩაითვლება. მაგრამ განსაკუთრებით მნიშვნელოვანი აქ ის არის, რომ ქვენიფნეველთა შეკვრლება ცხრა-მისხვევლთაგან აგნატური გვარის ფორმაში ხდება; ვინაიდან საერთოდ ინკორპორაცია უცხო სოციალური ერთეულის ათვისებას იმ სოციალურ-მორფოლოგიურ კატეგორიებში გულისხმობს, რომელნიც მიძღები საზოგადოების სტრუქტურისათვის არის არსებითად დამახასიათებელი, ჩვენ საფუძველი გვაქვს ცხრა-მისხვევლთა საზოგადოებაში სოციალურად დაწინაურებული, აგნატური გვარების (ძველის ტერმინოლოგიით—„დიდებულთა აზნაურთა“ გვარების) არსებობა ვიკვლისხმობთ.

რადგანაც ეს, აგნატური გვარების სახით წარმოდგენილი დაწინაურებული სოციალური ფენი, ფეოდალური განცალკევებულობას და დაქსაქსულობას-კი არ გეიჩენებს, არამედ, პირიქით, ტერიტორიულად და კულტურულად დანარჩენი მოსახლეობიდან გამოყოფილ კოლექტივს; რადგანაც, მეორე მხრივ, მნიშვნელოვანი საზოგადოებრივი საკითხების გადაჭრისას, ყოველნი ცხრა ძმის ხვევლნი“, „ყოველი ერთი იღებს მონაწილეობას; დაბოლოს, რადგანაც დამეჩავებული სოციალური ფენის სახით ძველის პირველ ნაწილში მხოლოდ მონებია დასახლებული, შეიძლება დაეასკვნათ, რომ საზოგადოებრივი ურთიერთობანი, რომელნიც ძველში მოცემული ტრადიციით არიან ასახული, არა საბოლოოდ ჩამოყალიბებული და განვითარებული კლასობრივი საზოგადოების სურათს, არამედ პირველადი სოციალური დიფერენციაციის, გვაროვნული საზოგადოების რღვევის და კლასთა ჩამოყალიბების პირველ პერიოდს შეეფერებიან. როგორც დაინახეთ, აქ უკვე გამოყოფილია დაწინაურებული სოციალური ფენი („დიდებულნი აზნაურნი“). მაგრამ ერთი მხრივ მას შენარჩუნებული აქვს (თუცა არსებითად მოდიფიცირებულ ფორმაში) წინაკლასობრივი საზოგადოებისათვის დამახასიათებელი ორგანიზაციულ-სოციალური ფორმა-გვარებად დაყოფა. ხოლო, მეორე მხრივ, ძველ დროთა გადმონაშთის სახით, „ყოველი ერის“ მონაწილეობა მნიშვნელოვანი საკითხების გადაჭრაში კიდევ განაგრძობს არსებობას.

თუ ამ დებულებებს ავიღებთ ამოსავალ წერტილად აღნიშნული ტრადიციით გათვალისწინებულ სოციალურ ურთიერთობების დაპერიოდებისას, მაშინ საკულტო ადგილის (სამარხის) მნიშვნელობას სოციალური მდგომარეობის გასაზღვრის თვალსაზრისით, რომელიც ძველში არის ასახული და რომელსაც ზეითი ვუთითებდით, სხვა გაშუქება უნდა მი-

ეცეს; მაშინ მისი გაიგივება ძნელი გახდება ფეოდალურ საზოგადოებაში დიდი ფეოდალების საგვარეულო მონასტრებთან, რომელნიც, სხვა ისტორიულ ნიადაგზე წარმოშობილნი, ფეოდალური კარჩაკეტილობისა და განცალკევების ერთ-ერთი მაჩვენებელი იყვნენ. პირებით, უფრო სწორი უნდა იყოს ამ მივლენაში (საკულტო ადგილის მნიშვნელობაში) დავიანახოთ საგვარეულო წყობილების რელიგიურ-კულტურული ტრადიციების გადმონაშთი კლასობრივი საზოგადოების ქმნადობის პერიოდში, მოდიფიცირებული ამ უკანასკნელის თვისებებთან შეფარდებით.

ასეთი ინტერპრეტაციის შედეგად ეს ფაქტი (ძველით ნაგულისხმევი საკულტო ადგილის მნიშვნელობა) ადვილად და ბუნებრივად ლაგდება საგვარეულო წყობილებიდან კლასობრივი საზოგადოებაში გადასვლის იმ ორგანიზაციულ ფორმებში, რომელნიც საზოგადოებრივი ინსტიტუტების ისტორიული ევოლუციის შედარებითა შესწავლით საქმოდ დადასტურებული არიან. ცნობილია, რომ გვაროვნულ საზოგადოებაში, როგორც გვარის, ისე ფრატრიისა და ტომისათვის, სხვა ნიშნების გვერდით საერთო რელიგიური წარმოდგენებისა და კულტის არსებობა არის დანახასიათებელი. აღმოცენებული ტოტემური წარმოდგენებიდან, რომელნიც გენტილურ საზოგადოებაში ცალკე გვარების (resp. ტომების) განსაკუთრებულობის სიმბოლოს და ამავე დროს განმამტკიცებელ იდეოლოგიურ ფაქტორს წარმოადგენდნენ, და რომელნიც შემდეგში, ინდივიდუალიზაციის პროცესის შედეგად წინაპართა კულტის სახით გვევლინებიან¹, ეს რელიგიური იდეები და საკულტო მსახურების ფორმები გვაროვნული საზოგადოების არსებობის უფრო მოგვიანო საფეხურებზედაც ანალოგიური ფუნქციას ასრულებენ; მაგრამ ამავე დროს აქ ახალი წომენებიც გვხვდება. რადგანაც ამ პერიოდში რელიგიური იდეოლოგიის ძირითადი ფორმია, რომელშიაც აისახება არა მხოლოდ გარეშე ბუნება, არამედ საზოგადოების არსებობაში მომხდარი ცვლილებები, გასაგებია, რომ ამ პერიოდისათვის არსებობდა დამახასიათებელი ფაქტები—მიწაზე დამკვიდრება და სოციალური უთანასწორობა—რელიგიურ-იდეოლოგიურ ფორმებში პოულობენ თავის გამოხატულებას. საჯარო ხელისუფლების ინდივიდუალიზაცია, მისი მატარებელის როლის მთელი საზოგადოებიდან ცალკე პიროვნების, ან პიროვნებათა ვიწრო ჯგუფის ხელში გადასვლა, იმდროინდელი საზოგადოებრივი ცნობიერებისათვის, იდეოლოგიურად, აღნიშნული პირების რელიგიურ-კულტურული განსაკუთრებული მდგომარეობიდან და ფუნქციებიდან არის განოყვანილი; მეორე მხრივ, გარკვეული სოციალური ერთეულისაგან (გვარი, ტომი) დამკვიდრებული ტერიტორია გაგებულია რიგორც, მთავარი ლოკალური ლეთაების საკუთრება, მისი „სახლი“ და აქედან მიწაზე სარკებლობის უფლებაც დიფერენცირებულად არის განსახლებული ლეთაებთან რელიგიურ-კულტურული „სიახლოვის“ თვალსაზრისით. ყველა ეს მოვლენა ცალკე მაგალითებია რელიგიურ-იდეოლოგიური წარმოდგენებისა და იმ ორგანიზაციული ფუნქციისა, რომელსაც ისინი პოლიტიკური საზოგადოების ცალკე ელემენტების წარმოშობის პროცესში ასრულებენ. სამარხი ადგილი და მასთან დაკავშირებული კულტი. რომელნიც მთლიან რელიგიურ-კულტურულ წარმოდგენების აუცილებელ ინგრედიენტს შეადგენენ, ამავე წყების მოვლენებს მიეკუთვნებიან და კლასობრივი საზოგადოების წარმოშობის პერიოდში იმავე არათანასწორობის პრინციპს არიან დაქვემდებარებული. ევალიტარული პრინციპის უარყოფა და დაწინაურებული საზოგადოებრივი ელემენტებისათვის როგორც ცალკე სამარხის გამოყოფა, ისე კულტომსახურების სპეციფიკური ფორმების შემოღება, ობიექტურად აღმავალი სოციალური მდგომარეობის რეფლექსია, ამ შემთხვევაშიც იდეოლოგიურად გაგებული იყო როგორც შედეგი განსაკუთრებული რელიგიურ-კულტურული სიტუაციისა; მეორე მხრივ, იმავე იდეოლოგიური აბერაციის შედეგად, აღზეებული სოციალური მდგომარეობის

¹ იხ. მითითება ასეთი კულტის არსებობაზე ძველ ქართულ ტომებში, ქართ. ცხოვრება, ნაწილი პირველი, 1923 წ., გვ. 21.

რობაც-კი წარმოდგენილია როგორც გამომდინარე იმავე წყაროსაგან—მთავარ ლეთაებასთან მეტი სიახლოვესაგან. ეს უკანასკნელი დასკვნა საქმაოდ დადასტურებულია სხვადასხვა ხალხის ადრინდელი ისტორიის ცალკე ფაქტებით¹, მაგრამ ვაცილებით უფრო საინტერესოა სათანადო პირდაპირი თუ არაპირდაპირი მითითებები ქართულ ისტორიულ წყაროებში. ძველ ქართულ საისტორიო მწერლობაში—როგორც ნინოს ცხოვრების შტებერდისეული და ჰელიშური ვარიანტები, ისე ლონტი მროველის თხზულებაში—„ცხოვრება ქართველთა მეფეთა“—შემონახული ცნობები, მათი ლაკონიურობის მიუხედავად, მნიშვნელოვანი დასკვნებისათვის იძლევიან საფუძველს წარმართული პერიოდის რელიგიურ-იდეოლოგიური წარმოდგენების შესახებ. ამ ცნობების მიხედვით შეიძლება დაეასკვნათ როგორც თეოკრატული იდეების გავრცელების, ისე მეფეების ხელისუფლების ძლიერი რელიგიურ-კულტური ატრიბუტების შესახებ. წარმართული პანთეონის ღმერთები აქ წარმოდგენილი არიან როგორც „მპყრობელი ქართლისანი“², ე. ი. როგორც ქართლის მიწა-წყლის და მოსახლეობის მესაკუთრე და უზენაესი გამგებელი. რომ აზრთა ასეთი წყობიდან ლოგიკურის აუცილებლობით გამომდინარეობს მეფის მდგომარეობის გაგება, როგორც შუამავლისა ხალხსა და ღმერთებს შორის, როგორც მთავარი ქურუმის, ხოლო მისი ხელისუფლების ასახვა პირველ რიგში და არსებითად რელიგიურ-თეოკრატიულ ასპექტში—თავისდათავად იგულისხმება. მაგრამ ასეთი დასკვნა გამართლებულია ისტორიული წყაროების ცალკეული მითითებებით. მაგ., საქმარისია აღვდგინოთ დღეობის სურათი, რომელიც ნინოს ცხოვრებაშია აღწერილი, რომ მკაფიოდ წარმოვიდგინოთ რელიგიურ-მისტიკური ორეოლი, რომლითაც არა მარტო მეფე, არამედ სამეფო სახლის წევრები იყვნენ აღტურვილი, ხოლო მეორე მხრივ განსაკუთრებული როლი, რომელიც მთელ რელიგიურ ცერემონიაში მეფეს ჰქონდა მინიჭებული: „და ეა ეამსა ეამან სივტოლამა, და მიდამოლაჲვა იყო ყოვლისა კაცისა და შეივტოლდა ყოველი კაცი საფარველსა ქუეშე, რ გამოსადმევიდოდა ნანა დედოფალი; და ეა განელო ნანა დედოფალმან, მაშინდა ნელიად ნელიად გამოვიდოდა ყოველი ერი... და იწყო ყოველმან ერმან ქებად მეფისა; და მაშინ გამოვიდა მირიან მეფე თულთ შეუდგამითა ხილვითა“³. მთელი ამ, იშვიათი სიტყვებით გადმოცემული, ეპიზოდის მკაფიოდ ჩანს სამეფო ხელისუფლების განსაკუთრებული სიძლიერე⁴, რომელიც შეუძლებელია აიხსნას ხელისუფლების დიდი ეკონომიური რესურსებით, ან ფართოდ განშტოებული ბიუროკრატიული აპარატის არსებობით, არამედ სამეფო სახლის და თვით მეფის უმაღლესი მდგომარეობით რელიგიურ-კულტური იერარქიის თვალსაზრისით, სხვათაგან—სარწმუნოებრივი შინაარსით, რომელიც მიცულებული ჰქონდა სახელმწიფოს უზენაესი მეთაურის ხელისუფლებას. ასეთი დასკვნა, სხვათა შორის, გამომდინარეობს სიტყვებიდან:—„და იყო ყოველმან ერმან ქებად მეფისა“—ვინიდან აშკარაა, რომ სიტყვა „ქება“ აქ შეიძლება ნიშნავდეს მხოლოდ მეფისადმი, როგორც რელიგიური კულტის უზენაესი მეთაურისადმი მიძღვნილი სარწმუნოებრივი ჰიმნის გალობას (შეფარდებით დღეობის ხასიათთან). მაგრამ რელიგიური ნიშნის არა მხოლოდ მეფის სოციალური და პოლიტიკური უზენაესობის იდეოლოგიურ საფუძველს წარმოადგენდა, არამედ იგი, ალბათ, აუცილებლად იგულისხმებოდა როგორც საერთოდ სოციალური უპირატესობის ძირითადი და არსებითი წყარო. ასეთი დასკვნის სასარგებლოდ, სხვათა შორის, ის ვარაუდობა ლაპარაკობს, რომ ციტირებულ ძეგლში სარწმუნოებრივი კულტის შემსრულებლებად არა სპეციალურად გამოყოფილ ქურუმთა კორპორაცია არის ნაჩვენები (რომელიც საერთოდ

¹ იხ., მაგ., P. Stengel, Die griechischen Kultusaltertümer, 1920, s. 32 f.f.; G. Wissowa, Religion und Kultus der Römer, 1912, s. 404, 481, 503 f.

² იხ. ქართ. ცხოვ. მარამ დედოფლისეული, გვ. 26.

³ Опис. пухун., т. II, стр. 751.

⁴ იხ. გვ. 753: „უხედეფი მეფეთა მათ ძალ დიდთა“..

სოციალური განვითარების შედარებით უფრო მოგვიანო საფეხურზე ჩნდება), არამედ, მეფის გვერდით მხოლოდ „ყოველნი მთავარნი“, ე. ი. დაწინაურებული ფენი, რომელნიც (ცხადია, სარწმუნოებრივ-კულტურული მოქმედების სახით) „იტყოდეს დამბადებლად ქვათა და ძელთა და სპილენძსა და რკინასა და რეალსა გამობერვით განკედისსა ღმერთად, თაუჟანისცემდეს“¹. ტექსტის სხვა ადგილებიდან ისიც ირკვევა, რომ განსაკუთრებული სოციალური მდგომარეობა და კულტურების პრივილეგია მკიდროდ ყოფილან მაშინ ერთმანეთთან დაკავშირებული. ეს ნათლად ჩანს მეფე მირიანის დაპირების სიტყვებიდან: „აწ უკეთვ განკურნო მთავარი ესე, განვამდიდრო და გყო მკვიდრ მცხეთას შინა მსახურად არაშინა“².

საერთო სურათი, რომელიც ზევით ციტირებული წყაროებიდან გამომდინარეობს წარმართული პერიოდის შესახებ, ექვს არ სტოვებს იმ არსებით და განმსაზღვრელ მნიშვნელობაში, რომელიც რელიგიურ-კულტურ მდგომარეობას ქონდა პიროვნების თუ საზოგადოებრივი ჯგუფის ხელისუფლებითი და სოციალური სტატუსისათვის. მაგრამ აქ, უკვე წარმოშობილ სამეფოს (სახელმწიფოს) პირობებში, სარწმუნოებრივი წარმოდგენები მხოლოდ აგრძელებენ სოციალური უთანასწორობის ფიქსირების და ამავე დროს იდეოლოგიურად მათი გაპირობების ფუნქციას, რომლის პირველი გამოვლინება კლასობრივი საზოგადოების ჩასახვის პერიოდიდან იწყება. სწორედ ამიტომ ეს სურათი შესატყვის ისტორიულ-სოციალურ პერსპექტივასა ქვეყნის ჩვენი ძველის იმ ადგილების სწორი განმარტებისათვის, რომელნიც საკულტო ადგილების მნიშვნელობასა და როლზე მიუთითებენ. თუ განვითარებული ფეოდალიზმის პერიოდისათვის მთლიანად შეუფერებელია საკულტო (სამარხ) ადგილებზე უფლების ისეთი გაზვიადებული და განმსაზღვრელი მნიშვნელობა, როდესაც როგორც დამკვიდრება ცხრა-მისხვეულთა ჭეყანაში, ისე ეკლესიის „ყოველი გასაგებელის“ მიკუთვნება და „მთავრობა შეიღთა მათ ხეთა“³ ამ უფლებიდან გამომდინარე შედეგის სახით არიან წარმოდგენილი (ვინაიდან ამ პერიოდში ეს უფლება არა მიზნს, არამედ ფეოდალის სოციალური მდგომარეობის უბრალო რეფლექსს წარმოადგენდა), იგი, პირიქით, სავსებით შეესატყვისება პოლიტიკური საზოგადოების ქმნადობის პერიოდს, როდესაც რელიგიურ-კულტურული უფლებები, რომელნიც, რეალურად, საზოგადოებაში მომხდარი ეკონომიური და სოციალური ცვლილებებით იყვნენ გაპირობებული, იდეოლოგიურად მართლაც აისახებოდნენ როგორც პიროვნების თუ პიროვნებათა ჯგუფის სოციალური მდგომარეობის causa efficiens⁴.

ამგვარად, „ძეგლი ერისთავთა“ სამ ძირითად მომენტს შეიცავს, რომელნიც ყურადღებას მოითხოვენ სახელმწიფოს წარმოშობის პრობლემის გაშუქების თვალსაზრისით:

1. დახასიათება საზოგადოებრივი მდგომარეობისა, რომელიც თუმცა რღვევის პროცესს გვიჩვენებს, მაგრამ პოლიტიკურ ფორმას ჯერ კიდევ არ იცნობს.
2. ამ საზოგადოების თავისებური სტრუქტურა, სახელდობრ, სოციალურად აღმავალი საზოგადოებრივი ფენის არსებობა აქ აგნატური, არისტოკრატიული გვარების სახით.
3. რელიგიურ-კულტურული მდგომარეობის (რომელიც, საბოლოო ანგარიშში, თვით ეკონომიური პირობების შედეგი იყო) განმსაზღვრელი როლი გარკვეული პირის თუ პირთა ჯგუფის სოციალური აღმავლობის პროცესისათვის.

¹ იბ. გვ. 753.

² იბ. გვ. 767. იხ. აკად. ს. ჯანაშია, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, გვ. 82.

³ ასეთი ინტერპრეტაციის შედეგად ძეგლში დაცული უძველესი ტრადიცია საკულტო ადგილების მნიშვნელობის შესახებ ადასტურებს ჩვენს საისტორიო მწერლობაში გამოთქმულ შეხედულებას, რომ ქართველ ტომებში სოციალური უთანასწორობის წარმოშობა პირველად კულტის მსახურთა გამოცალკევების და მათი ქონებრივი და უფლებრივი დაწინაურების გზით მომდინარეობდა. იხ. აკად. ს. ჯანაშია, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გზაზე, გვ. 23, 25, 31, 35—36, 37—38.

სონტარის მიმრ ღიდი მოურაჰისაღმი ზაციმუღი სიგელი

ღიდი მოურაჰის სახელმწიფოებრივი მოღვაწეობის გარკვეული ეტაპის შესასწავლად, ვფიქრობთ, მნიშვნელოვანია დოკუმენტი, რომელსაც ჩვენ აქვე ვაქვეყნებთ. დოკუმენტის მნიშვნელობა უფრო თვალსაჩინო გახდება, თუ ჩვენ მხედველობაში მივიღებთ იმ გარემოებას, რომ ქვემომოყვანილ დოკუმენტს შეუძლია ოდნავად მაინც შეანჯიროს ჩვენს სპეციალურ ლიტერატურაში არსებული ის ხარეზი, რომელიც ჩვენი სახელოვანი თანამემამულის ცხოვრებისა და მოქალაქეობის შესახებ უცხოურ წყაროებში დაცული, ზოგჯერ ფრიალ საყურადღებო, ცნობების უქონლობით არის გამოწვეული. ეს დოკუმენტი წარმოადგენს ფირმანს, რომელიც ღიდი მოურაჰისათვის გამოუგზავნია ოსმალეთის ხონთქარს, როგორც ქვემოთ დაინახათ, მურად IV-ს. ჩვენი გამოცემის თურქული ტექსტი და თარგმანი დამზადებულია ახმედ ფერიდუნ-ბეგის მიერ შედგენილი ოსმალთა სულთნების ბრძანებულებათა, გარეშე სახელმწიფოებთან მიმოწერათა და სხვადასხვა ხასიათის სიგელთა შემცველი კრებულიდან. ოსმალეთის სასახლის შინასახელმწიფოებრივი და საგარეო პოლიტიკის ამსახველი ამ ვეებერთელა მასალის შეგროვებითა და ქრონოლოგიურ სისტემაში მოყვანით თურქული წყაროთმცოდნეობის ამ მეტად მნიშვნელოვანი დარგისათვის ახმედ ფერიდუნს ფასდაუღებელი სამსახური აქვს გაწეული.

ახმედ ფერიდუნ-ბეგი XVI საუკუნის ოსმალეთის სახელმწიფო მოღვაწეა, რომელიც 1583 წელს გარდაიცვალა. სხვადასხვა სტელმწიფო სამსახურში ყოფნის შემდეგ, მან 1570 წელს მიაღწია რაის ალ-ქუთთაბ-ის (საგარეო საქმეთა სამდივანმწიფოგნობროს მეთაურის) თანამდებობას, ხოლო 1573 წელს დანიშნულ იქნა სახელმწიფო ბეჭდის მცველად (ნიშანჯი). ასეთ თანამდებობებზე ყოფნისას მას ხელი მიუწვედებოდა ოსმალთა სახელმწიფო არქივებში დაცულ მთელი ოფიციალური მიწერ-მოწერის ძეგლებზე, რომელთაგან მან გადაიღო პირები და თავი მოუყარა თავის მთავარსა და საფუძვლიან ნაშრომში, რომელიც *مشات السلاطين* -ის („სულთანთა ეპისტოლეების კრებული“) სახელითაა ცნობილი. ამ კრებულში მოთავსებულია ოსმალეთის სასახლის მიმოწერა სახელმწიფოს დაარსებიდან (1299 წ.) დაწყებული, ვიდრე სულთან მურად III-ის ტახტზე ასვლამდე (1574 წ.). ფერიდუნ-ბეგის ეს კრებული ორჯერ გამოიცა სტამბოლში ორ ტომად: 1848—49-სა და 1858 წლებში. პირველი გამოცემა 735 დოკუმენტს შეიცავს, ხოლო მეორე—100 დოკუმენტით ჩეტს. ისტორიკოსი სელანინკის ცნობას თუ დაეჯერება, ფერიდუნ-ბეგის შრომის ორიგინალი დოკუმენტების გაცილებით მეტ რაოდენობას შეიცავდა. საყურადღებოა აგრეთვე, რომ ფერიდუნ-ბეგის კრებულში ჩვენ ვხვდებით მისი გარდაცვალების შემდეგდროინდელ, კერძოდ XVII საუკუნის დოკუმენტების მთელ რიგს. ჩვენი დოკუმენტიც, მოურაჰისაღმი გამოგზავნილი ფირმანი. ფერიდუნის ეპოქას არ განეკუთვნე-

ბა, იგი უფრო გვიანდელია. როგორც ირკვევა, ფერინდუნის სიკვდილის შემდეგ მას აღმოჩენია გამგრძელებელნი, რომელთაც კრებულში შემდეგი ხანის მასალებიც შეუტანიათ¹.

ამრიგად, ფერინდუნ-ბეგის კრებულში გამოქვეყნებული მთელი მასალა დოკუმენტების პირებიდანაა გადმოღებული. ჩვენს მასალაზედაც ნათქვამია, რომ იგი „პირია“ (سوریدر). პირია, უნდა ვიფიქროთ, გადმოღებული იმ ფირმანიდან, რომლის დედანიც მოურავეს გამოეგზავნა საქართველოში. პირის ტექსტიდან ცხადი ხდება, რომ მის დედანთან შედარებით ზოგი რამ აკლია. მაგალითად, მოურავეი მხოლოდ დოკუმენტის სათაურშია მოხსენიებული, შიგ ტექსტში მისამართი ტიტულის შემდეგ მოსალოდნელი მოურავეის სახელი გამოტოვებულია და დაბეჭდილში სათანადო ადგილი სახელისათვის დატოვებულია (იხ. აქვე გვ. 236, შენიშვნა 6). ასევე არ არის მოყვანილი ზოგიერთ მოქმედ პირთა სახელები, რაც ჩვენ თავ-თავის ადგილას აღნიშნული გვაქვს. ჩვენ არაფერი ვიცით აგრეთვე დოკუმენტის გარეგნული გაფორმების შესახებ. ჩვენ არა გვაქვს გამორიცხული შესაძლებლობებიც, რომ სადმე საქართველოში ამ დოკუმენტის დედანი აღმოჩნდეს. ჩვენ ამჟამად ტექნიკური ხასიათის დაბრკოლებათა გამო არ გვექონდა შესაძლებლობა ამ თვალსაზრისით საქართველოს მეცნიერებებთა აკადემიის სახელმწიფო მუზეუმის თურქულ ფირმანთა კოლექცია გადაგვესინჯა.

ჩვენი დოკუმენტის პირს თარიღი არ უზის, მაგრამ მისი დათარიღება სიძნელეს არ წარმოადგენს. ამისათვის ჩვენ უნდა მოვიგონოთ მარტყოფთან მოურავეის მიერ ყიზილბაშის ჯარის განადგურება, რის შემდეგაც მან განაგრძო მტერთან ბრძოლა, აიღო თბილისი, განჯა, დეცა ყარაბაღს და განზრახეა ჰქონდა შაჰ-ყაბბასს ირანში შესეოდა/ისე, რომ მტრისათვის ძალ-ღონის მოკრეფის საშუალება არ მიეცა². ამავე დროს მოურავეს, როგორც ნიჭიერ მხედართმთავარს, კარგად ესმოდა ისიც, რომ ძლიერი ტირანის შაჰ-ყაბბასის წინააღმდეგ ამ გეგმის განსახორციელებლად მარტო საკუთარ ძალებზე დაყრდნობა არ შეიძლებოდა. ამიტომ მან ყარაღლამ-ხანზე გამარჯვებისთანავე იმ დროს აღმოსავლეთ ანატოლიაში მყოფ ოსმალების დიდ-ვეზირსა და მთავარსარდალს ჰაფიზ-ფაშას თავის ვაეის ავთანდილისა და რამდენიმე წარჩინებულ პირთა შემაღველობით დელეგაცია გაუგზავნა. გაგზავნილებმა დიდ-ვეზირს გადასცეს მოურავეის წერილი, რომელშიაც ის მოუწოდებდა ოსმალთა ჯარის ხელმძღვანელობას ესარგებლა ამ ფრიად ხელსაყრელი მომენტით, გამოეგზავნათ ამიერ-კავკასიაში ჯარი და დადევნებოდნენ ყიზილბაშს³. როგორც ცნობილია, ოსმალთა ჯარის საჭლლობამ ვერ შეაფასა ეს დიდად ხელსაყრელი მდგომარეობა და დელეგაცია უარით გამოისტუმრა. ამის შემდეგ ყის-ზანის სარდლობით ყიზილბაშთა მიერ მარაბდასთან ქართველების დამარცხებამ მდგომარეობა უფრო გაართულა. ისტორიკოსი ფეჩევის მოწოდებით, მოურავეის მიერ წარდგენილი პირები ოსმალთა ჯარის ბანაკში 1624 წლის 3 ივლისს ჩავიდნენ. ცხადია, დიდი ევზირისაგან უარის მიღების შემდეგ არის, რომ მოურავეი ხონთქარს აუწერს შექმნილ მდგომარეობას და უგზავნის მას იმ წერილებს, რომლის მიღებასაც ადასტურებს ხონთქარი ქვემოთ მოყვანილ

¹ ფერინდუნ ახმედის მოღვაწეობისა და შრომების შესახებ უფრო დაწვრილებით იხილეთ: J. H. Mordtmann, *Enz. d. Islam*, ტ. II, გვ. 100; Fr. Babinger, *Die Geschichtsschreiber der Osmanen und ihre Werke*, გვ. 106; A. Крымский, *История Турция в ее литературе*, М., 1916, ტ. I, გვ. 349, შენიშვნა 2.

² იხ. პრაფ. ნ. ბერძენიშვილი, საქართველოს ისტორია უძველესი ხანიდან ჩვენს დრომდე, თბ. 1940 (ხელნაწერის უფლებით) გვ. 326.

³ ამის შესახებ დაწვრილებით იხ. ჩვენი „იბრაჰიმ ფეჩევი საქართველოს შესახებ“, ენიშის მოამბე ტ. V-VI, გვ. 384 და შემდ. ჩვენ აქვე ესარგებლობთ შემთხვევით გავასწორეთ ფეჩევის ისტორიიდან თარგმნილ მასალაში მოურავეის შესახებ მოყვანილი ცნობის ერთი ადგილი, რომელიც, როგორც შემდგმ. შევნიშნეთ, არახუსტად არის გადმოცემული. მარტყოფთან ბრძოლის დამთავრებისთანავე ოსმალთა ჯა-

ფირმანში. თუ კი 1624 წლის ივლისის დასაწყისში მოურავის დელეგაცია აღმოსავლეთ ანატოლიაში იყო, მისი დაბრუნებას საქართველოში, ხონტკრისთვის ფირმანში მოხსენებული მეჭმედ სანჯაყ-ბეგისა და ყალბ-ჩაუშის ხელით წერილების გაგზავნისა და მოგზაურობისათვის და ხონტკრის ფირმანში ჩამოთვლილ ღონისძიებათა მისაღებად უნდა ვივარაუდოთ დრო არა ნაკლები 2-3 თვისა. ამრიგად, მოურავისაგან მიღებული წერილების საპასუხო ჩვენი ფირმანი დაწერილი უნდა იყოს 1624 წლის ოქტომბერ-ნოემბერში. როგორც ზემოთაც აღინიშნა, ფირმანის გამკემი ხონტკარი შურად IV-ა, რომელიც 1623-დან 1640 წლამდე მეფობდა.

ქვემომოყვანილი დოკუმენტი მოთავსებულია *مجموعه منشآت السلاطين*-ის *مردود*-ის II ტომში, გვ. 311—312¹.

რის ბანაკში სახვიმო პირობებში ჩასულთა რიცხვში მოურავიც არის ნაჩვენები, რაც სინამდვილეს არ შეესაბამება. საქმე იმაშია, რომ სწორედ ამ ადგილას თურქული ტექსტი ჩამდენადმე ბუნდოვანი და ასეთი გაგების სასარგებლოდ გვიჩვენებს აღმძვრელია. ამიტომ თარგმანში ოსმალთა მთავარსარდალთან საქართველოდან ჩასულ პირთა შორის, მართალია, არა როგორც უშუალოდ ტექსტიდან გამომდინარე, არამედ როგორც საგულისხმებელი რამ (კვადრატულ ფრჩხილებში), მოურავიც არის დასახელებული. შემდგომში ტექსტის სათანადო ადგილის შემოწმებამ (იხ. *عقود*, ტ. II, 403—404) და სხვა ისტორიული რეალების გათვალისწინებამ ჩვენ დაგვარწმუნა, რომ ყირჩილა-ხანის დამარცხების პირველ ხანებში მოურავი ანატოლიაში არ გადასულა და ის ამ დროს საქართველოსა და მის გარეთაც წარმატებით განაგრძობდა ბრძოლას ვრანელებთან. ამას, სხვაე რომ არაფერი იყოს, უდავოდ ხდის იმავე წყაროს შემდეგი ადგილი ცოტა ქვემოთ (იხ. დასახვლ. ნაშრომის 385-ე გვ.); წარგზავნილებმა მოურავის წერილობითი პატაკი მიაწოდეს ჰაფიზ-ფაშას „და მისი შინაარსი ვრცელი ახსნა-განმარტებებით მოახსენეს“. ცხადია, თუკი დელეგაციას მოურავის წერილობითი პატაკი მიჰქონდა, მოურავიც იქ არ იქნებოდა. ამრიგად, ჩვენი თარგმანის 385-ე გვერდის მე-7 და მე-10 სტრიქონში კვადრატულ ფრჩხილებში მოთავსებული სიტყვები— „მოურავი“ და „მოურავმა“ უნდა მოიხსნას.

¹ პროფ. ნ. ბეჩენიშვილს, რომელმაც დოკუმენტის ჩვენი თარგმანი წაიკითხა ხელნაწერში და სასარგებლო შენიშვნები მოგვცა, ვუცხადებთ გულითად მადლობას.

قدوة الامراء الكرام سنجاغى بكى اولان
محمد دام عزه و درگاه معلام چاوشلرندن على
چاوش زيد قدره ايله سده سعادتمه مشروح و
مفصل مكتوبلر كوندروب مضموننده قزلباش

მაღალკეთილშობილ ემირთა² წინამძღოლო,
სანჯაყის³ ბეგის მეჰმედისა—ხანგრძლივი იყოს
დიდება მისი—და ჩემი სამეფო კარის⁴ ჩაუშ-
თავანის ცალწაუშის⁵—ნიმეტოს მისმა ღირ-
სებამ—ხელით ჩემი ბედნიერების ზღურბლი-

¹ ქართლი კარტილ — 'ქართლი'ის სახითაა გადმოცემული. 'ქართლი' კანონზომიერად თურქიზებული ფორმაა 'ქართლი' სიტყვისა. თურქულში 'ქ' პალატალიზებულია, რომელსაც უკანა როგის ხმოვანი, აქ შემთხვევაში 'ა', არ შეიძლება უშუალოდ მოსდევდეს. ამით აიხსნება 'ა'-ს ჩართვა. თურქულიდან უკანა 'თ' ორთაზმობიანიანაა თავიდან აცილებულია წინამოვანთა ჩვეულებრივი გასაყართა — ვიწრო 'ი'-თ.

² ასე შეიძლება ითარგმნოს არაბ. حاكم, რომელიც 'მფლობელს, მმართველსა' ნიშნავს. ამ დოკუმენტის დაწერის დროს (დათარიღება იხ. ზემოთ), სახელდობრ ყარაილბა-ხანის ლაშქრის განადგურების შემდეგ, მ.ო.უ.რ.ა.ე.ი. მეფის უფლებებით მართავდა ქართლს და მებრძოლის მოწოდებით იგი 'იყო მამონ თავი და უფროსი კაცი... და ყოველივე ქართველი მას მორჩილობდეს' (იხ. გ.ჯ.ა.ე.ი.ს.შ.ე.ი.ლი.ბ.ე.რ.ი. 'ახალი ქართლის ცხოვრება' აკად. ივ. ჯავახიშვილის წინასიტყვაობითა და რედაქციით, თბ. 1940, ვკერძო 154-156). მართლაც, ეს დრო მ.ო.უ.რ.ა.ე.ი. პოლიტიკური მოღვაწეობის ის ეტაპია, რომელზედაც თურქი ისტორიკოსი ნაყინა წერს, რომ მ.ო.უ.რ.ა.ე.ი. ყიზილბაშებზე გამარჯვების შემდეგ პრეტენზიას აცხადებს დამოუკიდებლობასა და მეფობაზე, რადგანაც ქართველები მას ემორჩილებოდნენ და თავისი სახელით ქრულიც კი მოსწარო (იხ. تاريخ نيسا, ტ. II, გვ. 365, აგრეთვე ჩემი 'ცნობა დიდი მოურავის უკანასკნელი დღეების შესახებ ოსმალეთში', ენიშის მთაბეგ, ტ. XIII, გვ. 215).

³ ტექსტში დაბეჭდილი 'ماغرو' უმეკელია, 'მოურავ' სიტყვის დამახინჯებულ ფორმას წარმოადგენს. ამაზე და მ.ო.უ.რ.ა.ე.ი.ს. სხვა ტიტულების შესახებ თურქულ წყაროებში იხ. 'იბრაჰიმ ფეხერი საქართველოს შესახებ', ენიშის მთაბეგ, ტ. V-VI, გვ. 384, შენ. 7 და ენიშის მთაბეგ, ტ. XIII, გვ. 209, შენ. 2.

⁴ არაბულ-სარასული استعمالنامه — istimal-et-name, რომელიც სიტყვასიტყვით მოსახზობს, გადოსაბირებელ წიგნს აწერა ხანი ნიშნავს, ჩვენ პირითაა 'წყალობის წიგნაჲ' ეთარგმნეთ. ისევე როგორც სა-ქართველოში 'ქეილი XI—XIII სს-ის მეფეთა სიგელები, ყველა წყალობის წიგნი, რომელიც ცნობილი არიან, ერთსადაიმევე დროს სიგელადაც და ბრძანებადაც ითვლებოდნენ' (აკად. ივ. ჯავახიშვილი ქართული სიგელთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა, გვ. 37), წინამდებარე istimal-et-name-დ წოდებული თურქული დოკუმენტიც, როგორც მკითხველი ქვემოთ დაინახავს, ფორმანადაც და ბრძანებადაც იხსენიება, რომ თურქული istimal-et-name ქართულია 'წყალობის წიგნის' შესატყვისი ტერმინი უნდა იყოს, ამაში შეგვიძლია დავიმოწმოთ ი. ტ. ბ. ი. ლ. ის 'დიდმოურავიანიდან' ის ადგილი, სადაც ლაპარაკია ოსმალეთში გ. ს. ა. კ. ა. მის მიერ მოლოცებულ გამარჯვებულ ხონთქარის წინამდებარე უზენაესი ალაგჯის საქმეში, რისთვისაც დიდად ემყოფილ ხონთქარს მ.ო.უ.რ.ა.ე.ი.ს. სახელზე გაუცია მისი დაჯილდოების შესახებ სიგელი, ალბათ, ასეთივე istimal-et-name — 'წყალობის წიგნად' მოსახზობს: 'წყალობის გ. ს. ა. მის ეზობა მწვე დიდად გახარებისა' ('დიდმოურავიანი' გ. ლ. ე. ო. მ. ის რედაქციით, თბ. 1937, გვ. 59, 4391). ვიდრე ქართულ-თურქული სადიპლომატიკო ტერმინების შესატყვისობანი დადგინდებოდა, ზემოთყვანილი მონაცემების მიხედვით, შესაძლებლად მივაჩნიათ თურქ. istimal-et-name-ს 'წყალობის წიგნად' თარგმნა.

⁵ ემირი (არაბ. أمير — ტექსტში მრავლობითის ფორმითაა — أمرا 'უმერა') — თავადი, მმართველი, ხელისუფალი.

⁶ კრებულში, დოკუმენტის დაბეჭდილ ტექსტში აქ ცოტადენი თავისუფალი ადგილია დატოვებული. დენის სათანადო ადგილას, ცხადია, იქნებოდა სახელი 'მ.ო.უ.რ.ა.ე.ი.ს.', რომლისადმიც მიმართულია ეს ფორმანი. აქვე იქნებოდა მოცემული სახელი იმ სანჯაყისა, რომლის ბეგიც (სანჯაყ-ბეგი) ყოფილა მეჰმედი. საერთოდ, რაგანაც ჩემი დოკუმენტი გამოცემულია არა დენის მიხედვით, არამედ, როგორც ზემოთაც აღინიშნა. სულთნის დივანხანაში დარჩენილი პირიდან, ამიტომ ჩვენ ქვემოთაც შეგუბებით ასეთ გამოთქმებს: 'მ.ო.უ.რ.ა.ე.ი.ს. ხელით გამოგვგზავნა' (აქვე, გვ. 241), 'ამა და აჩემს დიდ ევზირ-მთავარსარაღალსა... გვცნობა' (გვ. 242).

⁷ معلام — სიტყვასიტყვით — ჩემი ხემაღლებული კარი, ე. ი. ჩემი უზენაესი სასახლე, ჩემი სამეფო კარი.

⁸ ჩაუშ (თ. چاوش — çavuş) — ძველ ოსმალეთში ჩაუშებს სხვადასხვა მოვალეობა ჰქონდათ დაკისრებული და ეს მათი მოვალეობა განისაზღვრებოდა იმ დაწესებულების ხასიათით, სადაც ისინი მსახურობდნენ.

بد معاشك اولجانبلره مضرت قصدى اولوب
 عيادا بالله تعالى شاه كمرهك كيجه و كوندوز
 فكر فاسدى و خيالى كاسدى كرجستان
 ديارلرني قبضة تصرفلرنيه كورمك و اولطرفه
 ممالك محروسه محدودينه ضرر و كزند
 ايرشديرمك اولديفن اعلام ايدوب وقتيله
 دشمن بي دين و رفضه ضلالت قربنك دفع
 مضرتلرى تداركى لازمدر ديو بو جانبدن عسكر
 و امداد طلب ايامشسن و بالجمله دشمن
 احوالنه متعلق هر نه تحرير و بيان ايفاش
 ايك جملهسى على وجه الكمال معلوم علم
 شاهانم اولمشدر عرض و اعلام ايلديك اوزره
 اعداى دينك فكرلرى كرجستان ايدوكى
 محقق و سرحد مزبوره امداد اولنمق اهم
 امور دين و دولتندن اولديفى معلوم همايون
 اولمغه حاليا باتوم بكربكيسى امير الامراء
 الكرام عمر دام اقباله اياتلى عسكريله و
 چالدر كويرسى بكى مرتضى و بروجه
 ارهلق سنجانم متصرف اولان سفر دام
 اقبالها و كرجستان طرفنده واقع اولان
 حكام و امرا حكومتلرند اولان عسكر
 لريله جمله امدادكه تعيين اولنوب و مشاريله
 عمر دام اقباله اول سرحدلرك اهل وقوفى و

სათვის⁹ დაწვრილებითი და ვრცელი წერი-
 ლები გამოგიგზავნია. [წერილების] შინაარ-
 სით მაცნობებ, რომ უბედურ ყიზილბაშს
 სწავლია მაგ მხარეები დაზარალოს და, მა-
 ლაშმა ალლაშმა დაგვიფაროს, გზადანებული
 შჰის დღისა და ღამის უწმინდურ განზრახ-
 ვასა და ფუჟ ოცნებას შეადგენს საქართვე-
 ლოს ქვეყნების დაპყრობა და მაგ მხარეში
 ჩემი ღვთივდაცულ ქვეყანათა¹⁰ საზღვრებისა-
 თვის ზიანის მიყენება. [იწერები აგრეთვე],
 რომ საქირაა დროულად ღონისძიებათა მი-
 ლება ურჯულ ომტერათ და უკუღმართ გზაზე
 შემდგარ რაფიზიებისაგან¹¹ [მოსალოდნელ]
 სიყვეთა თავიდან აცილებაო და ითხოვ აქე-
 დან ჯარსა და შველას. ყველაფერი ის, რაც
 შენ მტრის მდგომარეობის შესახებ დაგეწერა
 და მოგიხსენებია, ჩემს სამეფო დიდებას სრუ-
 ლად ეცნობა. ვინაიდან, როგორც შენ მოჰახ-
 სენებ და მაუწყებ. ჩემი უდიდებულესობისა-
 თვის ცხადი შეიქნა, რომ სარწმუნოების
 მტერთა მიზანს უექველად საქართველო შე-
 ადგენს და ვინაიდან ხსენებული საზღვრისა-
 თვის დახმარების აღმოჩენა ჩემს რელიგიურ
 და სახელმწიფო საქმეებში ყველაზე უფრო
 მნიშვნელოვანია, ამიტომ შენს მეშველად და-
 ინიშვნ ყველა [ქვემოხსენებულნი]: აწ ბათუ-
 მის ბეგლარბეგი წარჩინებული ემერთა-

კერძოდ სამეფო კარის, ე. ი. სასახლის სამსახურში მყოფ ჩაუშებს ევალეზობადთ ზონტორისა და დიდ-ეზი-
 რის ბრძანებულებათა გამოცხადება დაინტერესებულ პირთათვის და ამ ბრძანებულებათა სისრულეში მო-
 ყვანა, ჩაუშების, უფრო ჩაუშ-ბააშუების, მოვალეობას შეადგენდა აგრეთვე დაბლომატიური წარმომადგენლე-
 ბის შეხვედრა და მათი წარდგენა სულთნისათვის. ჩაუშები იგზავნებოდნენ უცხო სახელმწიფოებში სავანე-
 ბო მფრდობილობით. ჩაუშების შესახებ უფრო დაწვრილებით იხ. Enzykl. d. Islam-ში CI Huar-ის სტაჟია
 (ტ. I, გვ. 864).

აქ მოხსენებულ მემედ სანჯაყ-ბეგისა და ჯალღ-ჩაუშის შესახებ სათანადო ლიტერატურაში სხვა
 ცნოა არ მოიხილება.

⁹ سادۀ سعادت—სიტყვისიტყვით: 'ბედნიერების ზღურბლი', ე. ი. (აქ) ზონტორის სასახლე.
¹⁰ ტექსტის محروسه ممالك სიტყვისიტყვით 'დაცულ, ღვთივდაცულ ქვეყნებს' ნიშნავს. ასე იხსენი-
 ება ზოგ ოფიციალურ დოკუმენტში ოსმალეთის სახელმწიფო, ოსმალეთის იმპერია.
¹¹ რაფიზი (رافضی) — არაბ. رفضه ნიშნავს საერთოდ მართლმორწმუნე მოძღვრისაგან განდევნას,
 მწვალებლობას; აქედან რაფიზი—სარწმუნოების სწორი გზიდან გადაცდენილი, მწვალებელი. კერაოდ, ის-
 ლამის შიიტური სექტის მიმდევარი. ოსმალები შიიტებსა და საერთოდ ერანელებს რაფიზიებს უწოდებ-
 დნენ (იხ. Bianchi et Kieffer. Dictionnaire turc-français. Paris, 1801 ტ. I, გვ. 913; აგრეთვე, Reithouse,
 Turkish and english. lexicon. Constantinople, 1921. გვ. 957).

اموردیده و نامداری اولمنغه ذکر اولنان
 طواف عکره سرعکر نصب اولنوب
 جملهسی بلاتوقف یرلرندن قاقوب واروب سکا
 ملاقی و ملحف اولوب وجه مناسب کوردوکی
 اوزره اغور همايونمه خدمت و دفع
 مضرت خصوصه بذل همت ایدلر دیو مؤکد
 اوامر شریفه ایله فرمان هایونم صادر اولمشدر
 و بوتلردن ماعدا سدهٔ سعادتارمدن دخی
 یکیحجری قولرلم تمیین اولنوب کمی ایله
 طربزونه جیقوب اندن سرعکر مشارایه ایله

ემირი¹² ცომერო¹³—ხანგრძლივი იყოს მისი
 კეთილდღეობა — მის[დამი რწმუნებული] ვი-
 ლნდეთის ჯარით, ჩალდირის-ხიდის¹⁴ ბეგი
 მურთაზ¹⁵, ართალიკის¹⁶ წესით თავისი
 სანჯაყის მფლობელი საფარ¹⁷ — ხანგრძ-
 ლივი იყოს ორთავეს კეთილდღეობა—დასა-
 ქართველოს ზხარებების [სხვა] მმართველები და
 ემირები მათ განკარგულებაში მყოფი ლაშქ-
 რითურთ. ვინაიდან ზემოხსენებული ცომე-
 რი — ხანგრძლივი იყოს მისი კეთილდღეობა —
 მაგ საზღვრების კარგი მკოდნე, გამოცდილი
 და სახელმძოვებელია, ამიტომ ზემოხსენებუ-

¹² არაბ. *امیر الامرا* — ემირ ულ-უმერა 'ემირთა ემირი' (იხ. ზემოთ, შენიშვნა 5), საპატრიო ტიტული პაროვისციის (ვიღაჟეთის) მმართველი ბეგლარბეგისა; ზოგჯერ ემირ ულ-უმერა ბეგლარბეგისა და მირმირანის შნიშვნელობითაც იხმარება (Bianchi და Kieffer-ის ზემოთ დასახელებული ლექსიკონი, გვ. 202).

¹³ ცომეო-ფაშაზე არაბ. *میر* მიერ შედგენილ ოსმალთა სახელმწიფო მოღვაწეების ბიოგრაფიულ კრებულში, *سجل عثمانی*-ში, შემდეგი ცნობაა მოცემული: 1602 წელს მას ებოძა ფეჩევის სანჯაყი, 1617 წელს მან მიიღო ბათუმის ბეგლარბეგობა და 1631 წლის შემდგომ ხანებში ბათუმშივე გარდაიცვალა. მაჰაკი, ერთგული და მართალი კაცი იყო (იხ. დასახელებული თხზულების III ტომი).

¹⁴ სხვა წყაროებში ვხვდებით ადგილი ჩაღ და იხსენიება და არა ჩაღ დი რის ხიდ და დ. ისტორიკოსი ნაჟმა, მაგალითად, ასე წერს *سفر بکریکی* — ჩაღ დი რის ბეგლარბეგი საფარ-ფაშა (იხ. *تاریخ نیسا*, ტ. III, გვ. 242).

¹⁵ მურთაზ-ფაშა, M. Süreyya-ს მოწოდებით, ახალციხის ათაბაგების გვარეულობიდან იყო. 1617 წ. ის გახდა ჩალდირის ბეგი, ამ თანამდებობაზე დიდ ხანს იყო და დიდად გაითქვა სახელი. 1635 წელს ერანულს ტყვედ ჩაუვარდა, ხოლო დასაბრუნებლად უნდა გადაეცა. გარდაიცვალა, წერს Süreyya, ირან-პრემიის სულთნობის უკანასკნელ წლებში (იხ. *سجل عثمانی*, ტ. IV, გვ. 360). სულთან იბრაჰიმი 1648 წელს გარდაიცვალა.

¹⁶ არფალიკი (თურქ. *arpa* 'ჭერი'+*افلیک* *lik*, *aralik* — 'ჭერისა, საჭერო') აქ იშინავს 'ჭერის ფულს'. არფალიკი ფეოდალური სისტემის დროინდელი ტერმინია და ეწოდება იმ ადგილ-მამულს, რომელიც ებოძებოდათ ლაშქრობაში ცხენოსანი ჯარით მონაწილე სიფაჰებსა და სხვა დიდ მოხელეებს, როგორც დამატებითი შემოსავლის წყარო ცხენების გამოსაყვები ჭერის საფასურის სახით. შემდეგში საარფალიკო მამული შემოსავალი ნაღდად თუ ნატურით ეძლეოდათ აგრეთვე დამასხარებულ სახელმწიფო მოღვაწეებსა და მაჰმადიანთა მეცნიერებს—ულუმებს, უკვე როგორც საცხოვრებელი სახარო, ულუფა. ქართულ წყაროებში არფალიკის შესატყვისი „სარჩო“ უნდა ჟღერდეს. ეგვანტაშვილი ბერის „ახალი ქართლის ცხოვრებაში“, მაგალითად, ნათქვამია „და მამინ ჯუგუზაყა ბატონმა თეიმურაზ ბონთქარსა კაცი, შეეხვეწა და სთხოვა სარჩო. ს“ ხონთქარმა სხვა უელარა გააწყო და მისცა გონიასა და ახალციხესა და გარემომო მისსა მამული სა რ (ხაზი ჩიენია. იხ. „ახალი ქართლის ცხოვრება“ აკად. ივ. ჯავახიშვილის რედაქციით, გვ. 145-146), ან კიდევ ხონთქარმა იბრაჰიმმა „მოსცა სარჩო და სანჯაბები“ (იქვე, გვ. 147-148). ი. ტფილელსაც აქვს ამის შესახებ: „სხვაც გვიბოძა მამულები, სარჩო კარგი სანჯაბები“ (დიდმოურავიანი, გ. ლეონიძის რედაქციით, გვ. 58, 429-1) და სხვაგან არფალიკზე უფრო დაწვრილებით იხ. Enz. d. Islam-ში F. Giese-ს წერილი, ტ. I, გვ. 477.

¹⁷ საფარი, ცნობილი საფარ-ფაშა ათაბაგი, ქრისტიანობაში ბექა III. M. Süreyya საფარ-ფაშაზე ასეთ ცნობას იძლევა: „საფარ-ფაშა სულთან მურად-ხან IV-ის დროს (1623--1640 ს. ჯ.) ემირთაგანი იყო და ყარსის ციხისთავი გახდა. 1628 წელს ერანულზე გაიმარჯვა და ახალციხისა და ჩალდირის ბეგლარბეგი გახდა. შემდეგში ყარსის ციხისთავის თანამდებობაზე დაემტკიცა. ამ თანამდებობაზე დიდხანს იყო და გარდაიცვალა 1651 წელს. თუმცა მისი ადგილი მისმა ძმამ დაიკავა, მაგრამ 1652 წელს გადაყენებულ იქნა. მისი [საფარის] შვილი არსლან შეჰმედ-ფაშა“ (იხ. *سجل عثمانی*, ტ. III, გვ. 51). ე. ა. ბატონიშვილი თავის „საქართველოს ცხოვრებაში“ საფარს ასე იხსენებს: „ბექა ანუ საფარ-ფაშა. ი წელი იფაშა“ (ხ. კიკნისძის შიგრი გამოცემა, თბ. 1913, გვ. 255). ქართული და თურქული წყაროების ცნობები საფარის გაფაშებისა და სიკვდილის შესახებ ერთიმეორეს არ ემთხვევა. ამ თვალსაზრისით თურქული წყაროების მონაცემები ნაკლებად სანდო უნდა იყოს.

ما سكا واروب ملاقى و ملحق اولمق اوزره
 درلر و اباىل اناطوليدن دخى زعما و ارباب
 تيمار ايله عوما ارضروم و اباىل طريزوند
 اولان يكيچيرلىرى ضابطرله امدادكه مأمورلر
 اولوب مبعلا اخراج و محل مأموره ارساللر
 يچون حكام طاغستانه خلق فاخرم ايله اوامر
 شريفه كوندريلوب سز يريكزدن حرکت
 ايندوگنر كى انلر دخى عسكرلرله حرکت
 ايلوب امداد ايلملرى فرمان اولوب و كورل و
 داديان و اجف باش ملكرى دخى آستان
 معخذ الاركان و دودمان مشيد البنيانه اولان
 عبوديت و اقتيادلرى اوزره سزكه يكدیل و
 يکجهت اولوب اداى خدمته سعى و دقت
 ايلملر يچون اوامر شريفه ارسال اولمشدر و
 اباىل اناطولينك معتبر و نامدار سنجالرندن
 كنزى سنجاشى سكا آرهلف صدقه و عنایت
 اولنوب جانتكدن ضبط اولنمق اوزره در ايمدى
 سندخى جيلتكده مركوز و نهادكده مرموز
 اولان وفور غيرت و فرط شجاعت و حيمت
 موجبنه وار قوتى بازوى همته كتوروب
 تحت حكومتكده اولان كرجستان عسكرندن
 ماعدا ممكن اولدقجه سائر كرجستان بكارندن
 و يرار نامدارلرندن ترغيب ايله مستوفى آدم
 جمع ايدوب و ذكر اولنان بكار بكيلىرله
 خبرلشوب قفى مطده مناسب كوريلور ايله
 درنك و جمعيت ايدوب مقتضای وقته انب و
 دولت عليهمى اولى و انقع اولان وجه اوزره
 اداى خدمته صرف غيرت اولنوب اعداى

ლი ჯარების მთავარსარდლად დაინიშნოს
 იგი. ყველა ესენი დაუყოვნებლივ დაიძრან თა-
 ვიანთი ადგილებიდან, გაემართონ და შენ
 შეგიერთდნენ და ჩემი უდიდებულესობისა-
 თვის სამსახურის გაწევისა და დაზარალების
 თავიდან აცილების საქმეში იხმარონ ყოველ-
 გვარი ღონე, როგორც კი შესაფერისად იქ-
 ნება ცნობილი, რაშიაც გაიცა ჩემი მტკიცე
 და დიდებული ბრძანების [შემცველი] უზუნა-
 ესი ფირმანი ჩემი. ამით გარდა, ჩემი ბედნი-
 ერების საყრდენ ზღურბლიდანაც¹⁸ გამოიყო
 ჩემი მანიჩართა¹⁹ ნაწილები, რომელნიც ემ-
 ზალებიან გემით ჩავილენენ ტრაპიზონს და
 იქიდან ზემოსხენებულ მთავარსარდლთან
 ერთად მივილენენ შენთან და შემოგიერთდნენ.
 შენთვის დახმარების გაწევა ებრძანა აგრეთ-
 ვე ანატოლიის ვილანეთების ზაცნებესა და
 თიმზარის პატრონებს²⁰ და სრულიად არზრუ-
 მისა და ტრაპიზონის ვილანეთში მყოფ მანი-
 ჩარებს თავიანთი მეთაურებითურთ. ჩემ საპა-
 ტიო სამოსლებთან ერთად ჩემი დიდებული
 ბრძანებები გაეგზავნა [აგრეთვე] დალისტის
 მმართველებს, რათა მათ სასწრაფოდ გამო-
 იყვანონ [ჯარი] და გამოაგზავნონ დაინიშნულ
 ადგილას. ჩემი მათდამი ბრძანებაა რათა,
 როგორც კი თქვენ თქვენი ადგილიდან და-
 იძვრებით, ისინიც თავიანთი ლაშქრით წა-
 მოვიდნენ და მოგაშველონ. დიდებული ბრძა-
 ნებები დაეგზავნა აგრეთვე გურიის, სამეგ-
 რელოსა და იმერეთის²¹ მეფეებს მასში, რომ,
 ჩემი სამარადისო ტახტისა და შეურყეველი
 ჩემი დინასტიისადმი მათი ერთგულებისა და
 მორჩილების შესაბამისად, თქვენთან ერთსუ-

¹⁸ „ბედნიერების საყრდენი ზღურბლი“, ან შემთხვევაში—ქალაქ სტამბოლი.

¹⁹ თურქ. yeniceri ქართულში იანიჩარად, ან, უფრო ძველი თურქული ფორმის დაცვით, ენიჩარად (იანგიჩარად) არის გადმოსული. იანიჩარი სიტყვისიტყვით 'ახალ ჯარს' ნიშნავს. იანიჩარი—ოსმალეთის სახელმწიფოს რეგულარული ჯარია, სულთან ორხანის მიერ ორგანიზებული 1330 წელს და სულთან მაჰმუდის მიერ გაუქმებული 1826 წელს.

²⁰ ზაქიში (არაბ. زعيم, ტექსტში მრავლობითის ფორმითაა მოცემული زعماء—ზუჰმან) —წა-
 დებული მამულის მფლობელი ფეოდალი. ზიჰამეთის წლიური შემოსავალი 20.000 ახაზზე მეტი უნდა ყო-
 ფილიყო. მამული, რომელსაც 20.000 ახაზზე ნაკლები შემოსავალი ჰქონდა, იწოდებოდა تيمار — თიმარად.
 ზაქიმები და თიმზარის პატრონები მოვალენი იყვნენ სამეფო ლაშქრობაში მიეღოთ მონაწილეობა გარკვეული
 რაოდენობის ჯარით.

²¹ „გურია“ ტექსტში كورل — გურიელ-ადაა გადმოცემული, ისევე როგორც სამეგრელოც მისი
 მთავრის და دايان — დადიანის სახელით იხსენიება. იმერეთს, როგორც ენობლია, თურქები باش — აჩი-
 ბაშს ეძახდნენ.

دينك حرکت پرنكتبرى نه بوزدن اولورسه
 بعون الله تعالى حسن تدبير ايله دفع
 مضرتفرنده فرصت ال ويردكجه قزلباش بد
 معاشك پنجه تظليلنه كرفتار اولان قلاع و
 بقاعك فتح و تسخيرى بابتده جان و دلدن
 بذل مقدور ايليوب كمافى الاول بلطف الله
 تعالى قزلباشه وجود ورميوب اول سرحدر
 كركى كىي محافظه اولنديندن غيرى بو
 سنه دخى اولطرفدن دشمنه كوشمال ورميوب
 دين و دولتمه لايق و رضاي همايونه موافق
 و صلاح حال عباد و انتظام بلاده مطابق
 انواع خدمات جسيمه وجوده كتورمك بابتده
 فرمانم اولمشدر آستان سعادت آشيانه اولان
 صداقت و اخلاص و عوديت و اختصاصك
 مستوجب رأيت واقع اولمقين حقهده مزيد
 عنایت خسروانم ظهوره كتوريوب خاصه خلع
 فاخرهمدن بر ثوب خلعت مورث اليهجت
 عنایت و احسان اولنوب فلان ايله ارسال
 اولنمشدر بيوردسكه حكم شريفم وصول
 بولدقده انعام و ارسال اولنان خلعت فاخره و
 كوت باهرمى انواع تنظيم و اكرام و
 اصناف توقير و احترام ايله استقبال ايدوب
 الوب كيوب دخى حقهده صدور بولان
 احسان فراوانم مقابلهسندن غيرت كمزين ايكي
 يردن قوشانوب تحت حكومتكده اولان كرجستان
 عسكرندن امدا ممكن اولدقجه حسن استمالته
 اطراف و اكتافده اولان كرجستان بكزين و
 نامدارلرين يانكه كتوروب يوعايفوما درنك و
 جمعيتك ازدياد بولمغه و اعدا اوزرينه غالب
 اولمغه سعي ايدوب و امدادكه مأمور اولان
 مشاراليه طريزون بركربكيسى عمر دام اقباله
 ايله ذكر اولنان طوايف عسكر ايله مناسب
 كوريلان محطده جمعيت و درنك ايدوب
 عيادا بالله تعالى اعدا طرفندن اوزريكزه هجوم
 و حركت و كرجستان مملكتيرنه قصد مضرت

ლოვანნი იყენენ და სამსახურის შესრულებას
 გულმოდგინებითა და ყურადღებით მოეკი-
 ლონ. ანატოლიის ვილნაჲეთის პატივდებული
 და სახელოვანი სანჯაყთაგანი, სან-
 სან-ს²² კნი, შენ გებოდა არუვალკის²³ წესითა და
 შენ მიერ დასაკეებლად მზადაა. ახლა შენც,
 შენს ბუნებაში თანდაყოლილი დიდი თავგა-
 მოღების, განუზომელი მამაცობისა და გმი-
 რობის შესაბამისად, მოიკრიბე რაც ძალი და
 ღონე გაქვს და შენი მმართველობის ქვეშ
 მყოფი საქართველოს ჯარის გარდა, შესაძ-
 ლებლობის ფარგლებში, საქართველოს სხვა
 ბეგები და გულადი წარჩინებულები წააბა-
 ლისე და საემირისი ხალხი შეკრიბე და ზე-
 მოხსენებულ ბეგლარბეგებს დაუქავეშირი.
 შეიკრიბენით იმ ადგილას, რომელიც მოხერ-
 ხებულად იქნეს ცნობილი და მაღალი ჩემი
 სახელმწიფოსათვის, დროის საკიროებათა მი-
 ხედვით, სამჯობინო და მეტად სასარგებლო
 სამსახურის გასაწევად დიდი მუყაითობა გა-
 მოიჩინეთ. სარწმუნოების მტერთა ბოროტე-
 ბით აღსავსე მოქმედებათაგან მარცხის თავი-
 დან ასაცილებლად, რა მიზნითაც არ უნდა
 იყოს ეს [მარცხი] გამოწვეული — მაღალი
 ალშაჲის შემწეობით — კეთილგონიერული ლი-
 ნისძიებები იხმარეთ [და], როგორც კი შე-
 მოხვევა მოკეცებათ. უბედურ ყიზილბაშთა
 მტაცებლურ კლანკებში ჩაეარდნილ ციხე-
 სიმაგრეთა და ადგილთა დაპყრობისათვის
 სულთათა და გულით მთელი თქვენი ძალ-
 ღონე არ დაზოგოთ და წინანდებურად, მაღალი
 ალშაჲის წყალობით, ყიზილბაშს სიციოცხლე
 არ შეარჩინოთ. გარდა იმისა რომ მაგ სა-
 ზღვრები ჯეროვნად უნდა იქნეს დაცული,
 ამ წელსაც მაგ ადგილებში მტერი უნდა და-
 ისაჯოს. გასწიეთ მრავალგვარი კეთილი სამ-
 სახური, რომელიც სარწმუნოებისა და ჩემი
 სახელმწიფოსათვის ღირსეული, ჩემი უდიდ-
 ბულესობის ნების შესაფერი, ქვეშევრდომთა
 მდგომარეობის გამაუმჯობესებელი და ქალა-
 კებში წეს-რიგის [დამამყარებელი] იყოს, რა-

²² სანჯაყის ადგილმდებარეობა ჩვენ ამჟამად ვერ დავადგინეთ. ყოველ შემთხვევაში ჩვენს ხელში მყოფი ლიტერატურის მიხედვით ეს ვერ მოხერხდა. ეფიქრობთ, რომ ეს სახელი დამახინჯებულად უნდა იყოს დაბეჭდილი და დოკუმენტის დედნის გარეშე, ან ვიდრე ამ საკითხზე სხვა წყარო არ აღმ-ჩნდებოდა, მისი გამოორკვევა გაკრიფება.

²³ იხ. ზემოთ შენიშვნა 16.

اولورسه حسن تدبير و تداركه دفع مضرت
 اونوب معمالك محروسه مدن بر محله ضرر و
 كزند ايرشدرمامكه و فرصت ال ويردكجه
 اولطرلفرده كرجستان فلاعندن و غيريدن
 قزلباش كترفاشك ائرئند اولان قلاع و بقاعك
 انتراعى بابنده بذل همت ايدوب اغور همايونمه
 انواع يوزافلقرى وجوده كتورمكه اقدام
 تام و اهتمام مالاكلام ايليه سز و بالجمله سنك
 امور جنگ و حربده و دفع و رفع اعدايه
 تيقظ و انتباه و حسن تدبير و تداركه
 اعتماد همايونم مقررر ايمدى اعداى دينك مكر
 و حيله لرندن غافل اولميوب دائما بصيرت
 اوزره اوله سن كرجستان طرفى ايله تقيد
 همايونم كلى اولمظه حاليا وزير اعظم و سردار
 اكرم فلان ادم الله تعالى اجلاله يه دخى
 خبر كوندريلوب مشارايله دخى كرجستان احواله
 تقيد تام ايليه ديو فرمان عالیشان اولديفندن غيرى
 بو سنه سفر همايونم سائر سنه لرذن زباده اقدام
 اوزره اولمغين عامه جنود مسلمين و كافة عساكر
 موحدين سفر ظفر اثرمه مأمور اولوب سردار
 ظفرشعارم انشاء الله الملك المتعال عن قرب عساكر
 دريا مثال ايله سرحد منصوره وارمق اوزره در
 عون خدای متعال ايله بو سال فرخنده فالدہ اعداى
 دیندن كماهوالعرام اخذ اتقام ميسر اولمق حضرت
 واهب الامالدين رجا اولنور اميددر كه مقدا ديار
 شرقك فتوحاتى كرجستان ديارلرندن ظهور
 ايتدوكى كى كىرو ابواب فتح و ظفر
 اول ديارلرذن كشاد بولوب رعایا و برايا ملاحظه
 دوزخترينك شور و شرلرندن امين اوله لر ايمدى
 كورهم سنى بو سنه دخى نوجله ارك و دلاورلك
 اظهار ايلوب خدمت دين و دولت ميدانده نه
 طرفله نصب رايت غيرت و حمت ايدر سن

შიაც გაიცა ბრძანება [ესე] ჩემი. ვინაიდან
 შენი ერთგულება, გულწრფელობა, მორჩილე-
 ბა და გულმინდრეილება ჩემი ბელნიერების
 ბუდე ტახტისადმი იმსახურებს მოწყალებას,
 შენდამი გამოჩენილ იქნა ჩემი მომეტებული
 სამეფო მზრუნველობა: შენ გებოძა და გე-
 წყალობა ჩემი სამეფო საპატიო სამოსელთა-
 გან ერთი სიხარულის მომნიკებელი ჩემი ხალატი
 და მავანის²¹ ხელით გამოგვეგზავნა. ეზარძანე
 რომ, როგორც კი ჩემი დიდებული ბრძანებუ-
 ლება მიალწესს [შენთან], ნაბოძებსა და გამო-
 გზავნილ ჩემს საპატიო ხალათსა და გავი-
 ლე სამოსელს მრავალგვარი დიდებით, პატივი-
 თა და მოწიწებით შეეგებე, მიიღე და ჩაიციე.
 [ამის გარდა] კიდევ შენთვის გაცემულ ჩემ
 უხვ წყალობათა საპასუხოდ გულმოდგინე-
 ბით მოემზადე, რომ ორი სამსახური გაში-
 წიო²². შენს განკარგულებაში მყოფი საქარ-
 თელოს ჯარის გარდა, შეძლებისდაგვარიად,
 [სხვადასხვა] კუთხეებში მყოფი საქართველოს
 ბეგები და წარჩინებულები კეთილი გულით
 მიიზხრე, მოიხიბ შენთან და ყოველი ღონე
 იძიე, რათა შენმა [ჯარის] შენაერთებმა
 დლითი დღე იმატოს და მტერზე გაიმაჯგეო.
 შენს მაშველად დანიშნული ზემოსსენებული
 ტრაპიზონის ბეგლარბეგი ყო მერის — ხან-
 გრძლივი იყოს მისი კეთილდღეობა — ზემო-
 აღნიშნულ ლაშქართან ერთად შესაფერი-
 სად მიჩნეულ ადგილას შეიკრიბენით და, მა-
 ლალმა აღლწჷმა გეაშოროს, უკეთუ მტერი
 თქვენზე წამოვიდა, თავს დაგეხსათ და მოინ-
 დომა საქართველოს ქვეყნების დაზიანება,
 კეთილგონიერულ ღონისძიებათა მიღებით
 მარცხი თავიდან აიცილეთ. გამოიჩინეთ სრუ-
 ლი შეუპოვრობა და მომეტებული გულმოდ-
 გინეობა, რათა ლეთიედაცულ ჩემს სახელ-
 მწიფოს არც ერთ ადგილს ზიანი არ მიადგეს

²¹ იხ. ზემოთ შენიშვნა 6.

²² ეს ფრაზა დედამში ასეა: قوشانوب ايكى كمرين كى يردن. მისი სიტყვათმეტყვეით თარგმა-
 ნია: 'გულმოდგინეობის ქამარი ორ ადგილას შემოირტყა'. თურქულში ქამრის შემორტყმა სამსახურისათვის
 მოხალადაცხადებას, ხოლო ქამარშემორტყმული (კმრბسته) სამსახურად მომზადებულს, ან ელისზე სამსახურისა-
 თვის თვისი შეწირვას ნიშნავს (იხ. ساهى شى-ش. قاهوسى تركى شى-ش. 1182). ამისდა მიხედვით, ზემომოყვანი-
 ლი თურქული ფრაზა, ე. ი. 'გულმოდგინეობის ქამრის ორ ადგილას შემორტყმა' ჩვენ ვთარგმნეთ 'გულ-
 მოდგინეობით მოემზადე, რომ ორი სამსახური გაშიწიო'. ტექსტის ასეთი გაგება მითაც დასტურდება, რომ
 ბონტორი მოურავისაგან მოითხოვს ორგვარ სამსახურს: 1. მოამზადოს სალაშქროდ მისი (მოურავის) ხელ-
 ქვეითი ჯარი და 2. საქართველოს სხვა ერთთაგები და მმართველებიც მიიზხროს და ჯარი გამოაყვანინოს.

სიზონ ჯანაშია

აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოს უკვილსი კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების საქითხისათვის *

ძველი ქართლი, პოლიტიკურად და გეოგრაფიულად ფართოდ გაგებულ, იყოფოდა ჩამდენიმე ნაწილად. ასე, ქართლი, როდესაც ის ეგრისსაც (ლაზიკას) შეიცავდა, იყოფოდა აღმოსავლეთისა და დასავლეთის ნაწილებად; ამავე დროს, უკანასკნელს მიეკუთვნებოდა მთელი სამხრეთი საქართველოც (რაც თავისთავად მეტად საყურადღებოა).

მეთვრამეტე მეფე ამაზასპის შესახებ, — რომელიც „ქართლის ცხოვრების“, კერძოდ — ლეონტი მროველის, ძირითადი კონცეფციის თანახმად (ქართლი და ეგრისი ერთი სამეფოა უკვე ფარნავაზის დროიდან!) ჰელოზს არა მარტო ქართლს, არამედ ეგრისსაც, — მოხრობილია რომ ოგსთა თავდასხმის გამო:

... „მოუწოდა ამაზასპ ყოველთა ერისთავთა¹ ქართლისათა. და მოვიდეს ერისთავნი აღმოსავლისანი: ერისთავი კახეთისა, და — ხუნანისა, და — სამშვილდისა, და შემოკრბეს მვედარნი სპასპეტისანი. ვიდრე მოსულადმდე დასავლეთისა ერისთავთა², მოვიდეს ოგსნი ჩრდილოს კართა ქალაქისათა, რომელ არს მუხრანი“³.

ამავე ავტორის მტკიცებით, უკვე მცხეთის პირველმა მეფემ ფარნავაზმა მისცა ქართლს სათანადო ადმინისტრაციული წყობა — მან განაწესა რვა ერისთავი და ერთი სპასპეტი; საერისთავოებად გამოიყო: 1) კახეთი, 2) გარდაბანი (ერისთავის რეზიდენციით ხუნანში), 3) ტაშირი და აბოცი (ცენტრი სამშვილდეს იყო), 4) ჯავახეთი, კოლა და არტანი (ცენტრი წუნდას იყო), 5) სამცხე და აქარა (ცენტრი ოძრგეს), 6) კლარჯეთი, 7) არგვეთი და 8) ეგრისი⁴. ამიტომ შეიძლება გვეფიქრა, რომ ამაზასპ მეფის მოწოდებაზე თავის დრო-

* წერილის ძირითადი დებულება გამოქვეყნებული იყო ავტორის მოხსენებაში „მცხეთა — საქართველოს ძველი დედაქალაქი“ საქ. მეცნ. აკადემიის საიუბილეო სესიებზე 1941 წ. 2 მარტს, ხოლო მთლიანი სახით მოხსენება მოსმენილ იქნა საქ. მეცნ. აკადემიის ისტორიის ინსტიტუტის ისტორიის განყოფილების სხდომაზე 1942 წ. 22 დეკემბერს.

¹ ხელნაწერში ეს სიტყვა მუდამ ქარაგმითაა დაწერილი.

² ხელნაწერში ქარაგმით „ევისა“ = ერისთავისა, რაც უბრალო *Lapsus calami* უნდა იყოს.

³ ქ. წ. მარ., 40. — ანასეულ ნუსხაში (პროფ. ს. ყაუხჩიშვილის გამოცემით) საკითხავი დახიანებულია, იხ. გვ. 34.

⁴ „განაწესნა“ ერისთავნი რვანი და სპასპეტი. ერთი გაგზავნა არგვეთს (მარგუს) ერისთავად და მისცა მტკირთ მითიდან (მათგან), რომელ არს ლიხი, ვიდრე ზღუამდე რიონს ზემოთ; და ამავე ფარნავაზ ალაშენნა ორნი ციხენი, შორაპანი და დიშნა; და გაგზავნა ერთი კახეთისა ერისთავად, მისცა არაგვითგან ვიდრე ჰერეთამდე, რომელ არს კახეთი; ერთი გაგზავნა ხუნანისა ერისთავად და მისცა ბერდუჯის მდინარიოთგან ვიდრე ტფილისამდე და გაჩიანთამდის, რომელ არს გარდაბანი (გარბნი); ერთი გაგზავნა სამშვილდეს ერისთავად და მისცა სყორეთისა მდინარიოთგან ვიდრე მთამდე, რომელ არს ტაშირი (ხაშირი) და აბოცი (გოცი); ერთი გაგზავნა ერისთავად და მისცა ფანავარიოთგან ვიდრე თავადმდე მტკურისა, რომელ არს ჯავახეთი და

უფლოს დარჩა საყოფელთა მამისა მათისა მცხეთოს[ი]სა მცხეთას, და ეპყრა ქუეყანა არაგვითგან და ტფილისითგან ვიდრე ტასის-კარამდე და ფანვარადმდენ და ამან აღაშენა უფლისციხე [და] კასპი¹.

უფლოსის სამფლობელოსათვის აქ იგივე ნაპირებია აღნიშნული, რომელნიც წინა ნაწყვეტში იყვნენ დასახლებული, როგორც შიდა ქართლის საზღვრები. მაგრამ ჩვენს უკანასკნელ ციტატაში ფრაზას, რომელიც უშუალოდ მოსდევს სიტყვას „კასპი“, თითქოს შეაქვს ცოტადღენი ცვლილება „შიდა ქართლის“ საზღვრების განმარტებაში და, ამას გარდა, შემოაქვს ერთი ახალი ცნობაც. იქ ნათქვამია:

„... არაგვითგან და არმაზითგან (არმაზისგან) ვიდრე ტასის-კართამდე, უწოდა ამას ქუეყანასა ზენა სოფელი (ხელნაწერში დამახინჯებულია: ზენას სოფლისა), რომელსა აწ ჰქვან შინა ქართლი“².

შიდა ქართლის ყველაზე უფრო შორეულ აღმოსავლეთ პუნქტად აქ აღნიშნულია, თბილისის ნაცვლად, არმაზი; სამხრეთის სინაპირო ხაზზე სრულიად არ არის აღნიშნული „ფანვარი“ (ფრაენის ტბა). უკანასკნელი ფაქტი შეიძლება შემთხვევითი გარემოებითაც აიხსნას: ან ტექსტის სათანადო ადგილის მექანიკური გამოვარდნით, ანდა მოკლედ თქმის სურვილით. მაგრამ თბილისის არმაზით შეცვლა, ალბათ, შემთხვევითი არ არის და, შესაძლებელია, მოწმობს იმას, რომ ძველი დაყოფა, პირველად აქ აღნიშნული, თავის აღმოსავლეთის საზღვრებში არ ემთხვეოდა სავსებით ავტორის თანადროულ საზღვრებს.

„ზენა სოფელი“-ს დასახელებას ჩვენ ჯუანშერთანაც ვხვდებით, მეფე არჩილის მიერ ერისთავთა შორის ქართლის დანაწილების შესახებ ამბავში. ქართლის ერისთავები ლეზბულობენ თავის წილს, როგორც ცოლის მზითვეს, რომელიც არჩილის ძმისშვილებს თან გამოჰყვა. ამ უკანასკნელთა მამა, არჩილის უფროსი ძმა, მეფე მირი სიკვიდილის ვაჟს თავისი სამეფოს მემკვიდრედ ნიშნავს არჩილს, რადგანაც მირს ვაჟი არ ჰყავდა. მაგრამ მირს შვიდი ქალიშვილი ჰყავს და არც ისინი უნდა დასტროვს გულნაკულად. და აი მომაკვდავი, ჩვეულების წინააღმდეგ, ავალებს თავის ძმას, არჩილს, მიათხოვოს ქალიშვილები საკუთარ ერისთავებს და შემდგენიარად გაჰყოს „ქუეყანანი ქართლისანი“: ნახევარი გაუყოს თანაბრად მირის ქალიშვილებს და მეორე ნახევარი კი თვითონ დაიტოვოს. „საუხუცესოდ“

¹ ქტვ. მარ. 7; ანას. 6.—ნაწყვეტის ბოლოს ტექსტი დამახინჯებულია გადამწერთაგან: სიტყვა „კასპი“ შეერთებულია მომდევნო სიტყვასთან „არაგვითგან“. ჩვენ გაეთიშეთ ეს ხელოვნური კომპოზიტი, ისევე, როგორც გამოცემულიც მოქვეყნდა, და გადაიტანეთ, კავშირ „და“-ს ჩასმით, სიტყვა კასპი წინა ფრაზაში. და მართლაც, ავტორი მცხეთოსის სხვა შეილებზე მოგვითხრობს, რომ თითოეულმა მათგანმა ააშენა ორ-ორი ქალაქი, ნინიშენლოვანი მათ სამფლობელო პრეფიქსით. ამასვე ეწოდებოდა ჩვენ უფლოსის შესახებ თხრობაში, რაც ამართლებს ჩვენს კონიექტურას, საერთოდ შესაძლებელსა და დასაშვებს. ასეთი შესწორების გარეშე ტექსტს ეკარგება აზრი.

² ქტვ. მარ. 7; ანას. 6.—ნაწლებ ბუნებრივია ასეთი აღდგენა: „... უწოდა ამას ქუეყანასა ქუეყანა ზენა სოფლისა“... აკადემიკოსმა ივ. ჯავახიშვილმა მიაქცია ყურადღება ამ ადგილს, (მაშასადამე, შიდა ქართლი XI ს. იწყებოდა არაგვითგან და არმაზითგან და ტასის კარამდის მიდიოდა. ამას წინათ თერთ „ზენა სოფელი“ რქმევია. „მატიანე ქ—ი“ თვან კი ისე გამოდის, თითქოს „ზემო ქუეყანა“ ქართლს გარეშე ყოფილიყოს... ქართვ. ერის ისტორია, II, 284). მაგრამ, როგორც ეტყობა. ავად. ჯავახიშვილმა დიდი მნიშვნელობა არ მიანიჭა მრთველის ამ ცნობას, და შემდგომ ის მცდარადაც მიიჩნია, იმიტომ რომ მისივე რედაქციით 1923 წ. გამოცემულ „საქართველოს ისტორიულ რუკაზე“ სახელწოდება „ზენა სოფელი“ მიკუთვნებულია სამხრეთ საქართველოსათვის (ამ დასახელებით მოხაზულია ახალციხისა და ახალქალაქის რაიონები, ძველი საცხე და ჯავახეთი), „შიდა ქართლი“ აქ აღნიშნულია, როგორც „შიდა სოფელი“ („შიდა ქუეყანა“), ხოლო უფრო გვიანდელი „ქვემო ქართლი“ (ალგეთისა და ქცია—ზრამის ხეობა) აღნიშნულია, როგორც „ქვედა სოფელი“ (ამ დასახელებით მოხაზულია აგრეთვე თრიალეთისა და წალკის რაიონები). „შიდა სოფელი“ და „ქვედა სოფელი“ შექმნილია, უნდა ვიფიქროთ, ხელოვნურად „ზენა სოფლის“ ანალოგიით. ასეთ გაგებას ეწინააღმდეგება რიგი წყაროების ცნობები, რომელთა შესახებ ქვემოთ გვექნება საუბარი.

ზე ვერ გამოცხადდნენ ხუთი ერისთავი სამხრეთ და დასავლეთ საქართველოდან, და მართლაც: ამაზასპის მეფობის სხვა პერიოდების შესახებ თხრობაში მროველი გვამცნობს რომ... „აღდგეს ერისთავნი დასავლეთისანი ხუთნი, ორნი ერისთავნი ეგრი[სი]სანი, ერთი ოძრკოსა, ერთი კლარჯეთისა და ერთი წუნდისა“, გააბეს კავშირი სომხეთის მეფესთან და ამ უკანასკნელის ძის მეფედ მოწვევის შემდეგ, ეს „განდგომილნი ერისთავნი ქართლისანი“ თავს დაესხნენ ამაზასპს სომეხთა, ბერძენთა და ოესთა მოკავშირე რაზმებთან ერთად¹.

თუ ამ ცნობებში ბევრი რამაა ხელოვნური და მწიფრობრული წარმოშობისა, უფრო რეალური ის დაყოფა, რომელიც საკუთრივ ქართლს ჰქონდა, მაგრამ ეს დაყოფა სხვა პრინციპზე იყო აგებული. თუმცა ამ დაყოფის შესახებაც ჩვენ სრული ცნობები არ მოგვეპოვება, მაგრამ ქართლის ერთი შემადგენელი ნაწილთაგანი საცესებით მკაფიოდ არის წარმოდგენილი. ეს არის „შიდა (შინა, შიგა) ქართლი“. მოგვითხრობს რა ქართლის აღმინისტრაციული წყობის შესახებ, რომელიც ფარნავაზმა დააწესა, მროველი აღნიშნავს, რომ სპასპეტის ნაწილად ფარნავაზმა გამოყო „შიდა ქართლი“. ამ წილს პირველი ადგილი უნდა დაეჭირა ქართლის აღმინისტრაციულ წყობაში. მროველი წერს:

„ერთი დაადგინა სპასპეტად და მისცა ტფილისითგან და არაგვითგან ვიდრე ტაისის-კარადმდე და ფანავარადმდე, რომელ არს შიგა ქართლი“².

აქ ჩრდილოეთის საზღვარი იმიტომ არა აქვს აღნიშნული ავტორის, რომ ის გულისხმობს ერთიანი ქართლის ჩრდილოეთის საზღვარს—კავკასიონს. დასავლეთის საზღვრის ხაზად აქ სურამის ქედი ნაგულისხმევი, რომელსაც მაშინ „სხვადასხვა ნაწილში, ღადო და ლიხი ეწოდებოდა; ამ დასავლეთის ხაზზე მიუთითებს ტასისკარი, ბორჯომის ხეობაში მდებარე პუნქტი. სამხრეთის საზღვრად ნაჩვენებია ფარავანის ტბა (ტბლა რომ სრულიად დამახინჯებული სახელითაა ზოგჯერ წარმოდგენილი—თოფარავანი); აღმოსავლეთით სისაზღვრო ხაზი მდინარე არაგვზე და თბილისზე გადიოდა.

მეორე შემთხვევაში პროინციის აღმოსავლეთის საზღვარს მროველი არმაზზე დასდებს და არა თბილისზე, მაგრამ ეს ადგილი სპეციალურ განხილვას მოითხოვს. ცნობა შეეხება ეთნარქი ქართლოსის უფროსი შვილის, მცხეთოსის, წილს. მცხეთოსი თავის სამფლობელოს, რომელიც „თბილისითგან და არაგვითგან სპერის ზღვამდე“³ (ე. ი. ლახისტანის სანაპირომდე შვე ზღვაზე და მდ. ქოროხის შესართავის რაიონამდე) იყო გადაკეცილი, უყოფს სამ შვილს: უფლოსს, ოძრკოსს და ჯავახოსს:

... (მცხეთომდა) „ოძრკოსს მისცა ტასისკარითგან ვიდრე ზღვამდე სპერისა, ქუეყანა კლდოვანი. ამან ოძრკოს ალაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი, ოძრკე და თუხარისი. ჯავახოსს (ხელნაწერში დამახასიათებელი: ჯაახოსს) მისცა ფანავარითგან ვიდრე თავადმდე მტკურისა. ამან ჯავახოსს ალაშენა ორნი ციხე-ქალაქნი, წუნდა და ქალაქი არტანისა, რომელსა მაშინ ერქუა ქაჯთა-ქალაქი, ხოლო აწ ჰქვიან ჰური⁴, ხოლო

კოლა-არტანი; ერთი გაგზავნა ოძრკის ერისთავად და მისცა ტასისკარითგან ვიდრე არსიანთამდის, ნოსტის თავითგან ზღვამდის, რომელ არს სამცხე და აჭარა; ერთი გაგზავნა კლარჯეთს, მისცა არაიანითგან ზღვამდე; და შერეც, ქუჯო, ერისთავობდა ვერისს (ხელნაწერში დამახინჯებულია: ... ქუჯოს ერისთავები და ვერისი). ხოლო ერთი დაადგინა სპასპეტად და მისცა ტფილისითგან და არაგვითგან ვიდრე ტასისკარამდე (თასისკარამდე) და ფანავარადმდე, რომელ არს შიგა ქართლი“... ქ'ცხ. მარ., 20—21. შდრ. ანას. გვ. 17.

¹ ოქსინ „მოვიდეს ერისთავთა თანა ეგრი[სი]სათა“. ვერისის ორი ერისთავი არიან საკუთრივ ერისისა და არაგვეთის ერისთავები. ქ'ცხ. მარ., 42, ანას. 35—36.

² ქ'ცხ., მარ. 21; ანას. 17—18; მეორე ადგილას „შიგას“ მაგივრად სწერია „შინა“, იქვე. გვ. 7; ეს ფორმები (შინა, შიდა, შიგა) ხშირად სცვლიან ერთმანეთს ძველ ქართულში; უძველესი მათ შორის არის „შინა“.

³ „დაიხყრა ქუეყანა ტფილისითგან და არაგვითგან დასავლეთ ვიდრე ზღვამდე სპერისა“, ქ'ცხ. მარ., 6.

⁴ ძველად ქართველები არტანის ოლქს ეძახდნენ და არა ქალაქს ქალაქს ეს სახელწოდება გაცილებით უფრო გვიან მიიღო. მოყვანილ ადგილას, მასხალამდე, საუბარია არტანის ქალაქზე და არა ქალაქზე არტანის სახელწოდებით.

მირი უტოვებს არჩილს მთელ „დასავლეთ“ (მროველის ტერიმინოლოგიით) ნაწილს ქართული სახის „ეგრისს, სუანეთს, არგვეთს და გურიას“.

მთელ ამ თხრობაში, რომელიც შეთხზულია ავტორის მიერ, რათა ახსნას მის დროს არსებული ვითარება, ბევრი რამ არის საინტერესო, თუმცა სურათის ცალკეული ნაწილები ცუდად არის ურთიერთშეწყობილი¹. საგულისხმოა, მაგალითად, ფეოდალური გაყოფის აღწერა („საუბუცესო“) და დახასიათება საადგილმამულო დამოკიდებულებისა მეფესა და ფეოდალებს შორის: გაყოფა ორ (საუბუცესო გარეშე) თანაბარ ნაწილად წარმოებს იმ ფაქტად, რომ მეფე თითოეულ სენიორიაში, რომელიც მისს სიძე-ფეოდალებს ეკუთვნის, თავის წილად ამ ფეოდალურ სამფლობელოს ნახევარს იტოვებს, — „ხოლო ნაწილი არჩილისი იყო განზოგებით გამონაყოფი ყოველთა ამათ კვეთაგან“². მაგრამ ამეამად ჩვენ გვინტერესებს ამ კონტექსტში „ზენა სოფლის“ მოხსენიება. ამ გეოგრაფიული ცნების რეალური შინაარსის გაგებისათვის საჭიროა მხედველობაში ვიქონიოთ მთელი თხრობა, რომელიც საზღვრავს თითოეული ნაწილის ტერიტორიას: პირველი ქალიშვილის ქმარი, გუარამ კურაპალატი, ჰვლობს კლარჯეთსა და ჯავახეთს, მეორის ქმარი — ბიტიახში, ფეროზის ჩამომავალი, თრიალეთის, ტაშირისა და აბოცის მფლობელია, მესამე და მეოთხე ქალიშვილების ქმრები „ზენა სოფელს“ მიიღებენ, „ე. ი. — ქართლს“ („ორთა ამათ განუყო ზენა სოფელი, რომელ არს ქართლი“), მეხუთის ქმარი ვარაზმანიღებულობს ტერიტორიას კოტმანიდან ქურდისხევამდე, მეექვსის ქმარი ჯუანშერი ჯუარს, ხერკის, მთიულეთს (მთა-ნაწილს), მანგლისისხევს მთლიანად და თბილისს. მეშვიდე ქალიშვილი, სრულიად აუცილებელი არა მარტო ავტორის წინასწარი განცხადების გამო, არამედ მთელი კონცეფციის³ მთლიანობის თვალსაზრისით, თავისი ქმრითა და მზითვევით სრულიად ამოვარდნილია ავტორის თხრობიდან, არ ვიცით გადამწერთა წყალობით თუ ავტორის დაუდევრობის გამო. მირის მეშვიდე ქალიშვილის წილი რჩება გაურკვეველი, მაგრამ ყოველ შემთხვევაში ეს კახეთი არ არის: ცოტა ქვევით ავტორი მოგვითხრობს, თუ როგორ უბოძა არჩილმა კახეთი თავის „ტაძრეულებს“ და თან აზნაურობაც მიანიჭა მათ: „... იმისა შემდგომად მოვიდა არჩილ კახეთად, და ყოველთა ტაძრეულთა მისთა მიუბოძა კახეთი; აზნაურ ყუნდ იგინი“⁴.

ამრიგად, „ზენა სოფლის, ე. ი. ქართლის“, საზღვრები, ჯუანშერის მიხედვით, ჩვენთვის დაახლოებით გამორკვეულია. ეს მროველის იგივე „შინა ქართლია“, მაგრამ ცოტადონ შემცირებული სახით: მასში არ შედის, ყოველ შემთხვევაში, თრიალეთი, მანგლისისხევი და თბილისი თავისი რაიონით. განსაკუთრებულ ინტერესს იწვევს „კოტმანის“ დასახელება. თუ ეს იგივე „კოდმანია“, ისტორიულად ცნობილი სოფელი მცხეთასთან, რაც შეუძლებელი არ არის, მაშინ გამოდის რომ ზენა სოფლის ფარგლებიდან ჯუანშერი გამოირცხავს მცხეთასა და მის მიდამოებს. კოდმანი ნაჩვენებია ვახუშტის მიერ, როგორც

¹ ასე, მაგალითად, ავტორის აზრით, ეს ნაწილები მხოლოდ ამ შემთხვევაში დაუროგდათ ერისთავებს. ნამდვილად კი: ამ ამბების (ქორწინება და დაყოფა) თხრობისას ავტორს არ ძალუბს დაფაროს, რომ ზოგიერთი მაგნატი, მეფის ახალი სიძეები უკვე ფლობდნენ აღნიშნულ ტერიტორიებს.

² ძველი ქართული „განზოგება“ ნიშნავს შუაში გაყოფას, რაც, ჩანს, გაუგებარი აღმოჩნდა გადამწერთა ზოგიერთი შემდგომი თაობისათვის და ამის გამო შეეცალა იქნა სიტყვით „განშხადებით“, რაც სრულიად ამაზნაურებს აზრს, იხ. კ. ჯ. მარ. 208, მაგრამ ანაყულმა ნუსხამ შეინარჩუნა თავდაპირველი საკითხავი, გვ. 154.

³ ჯუანშერის ეს კონცეფცია სრულიად ეთანხმება მროველის ზემოთ განხილულ კონცეფციას, რომლის მიხედვით ქართლი ცხრა აღმინარტრიალურ ერთეულად იყოფოდა: რვას მთაურობდნენ ერისთავები, ხოლო მეცხრეს სასპეტი მართავდა. ჯუანშერის მიხედვით, ვერისისა და არგვეთის საერისთავოში „საუბუცესო“ წარმოადგენენ, რომელიც არჩილს დარჩა, ხოლო დანარჩენი შედი ნაწილი მირის შვიდ ქალიშვილს უნდა მისცემოდა.

⁴ კ. ჯ. მარ., 207—208; ანს. 153—154.

მცხეთის რაიონის სოფელი¹. (ზედმეტია შეჩერება იმაზე რომ „ზენა სოფლის“ ფარგლებიდან აქ გამორიცხულია კლარჯეთი, ჯავახეთი, ტაშირი, აბოცი, ხერკი და ზოგი სხვა რაიონი). სადიქრებელია, რომ გამოთქმაში „ზენა სოფელი რომელ არს ქართლი“ მექანიკურად არის ამოვარდნილი განსაზღვრება „შინა“, რადგანაც ნაკლებ მოსალოდნელია აქ ქართლის მერმინდელი, დავიწროებული, მნიშვნელობით ხმარება.

„ზენა სოფელი“ იხსენიება ძველი ქართული მწერლობის სხვა ძეგლებშიაც. ხშირად ვხვდებით ამ სახელწოდებას ასურელ მამათა ცხოვრებებში, რომელნიც ჩვენამდის გვიანდელი რედაქციების სახით არიან მოღწეულნი, მაგრამ, უეჭველია, ეყრდნობიან უფრო ძველ ცნობებს. კერძოდ, ეს შეიძლება ითქვას ამ ძეგლებში დაცული ისტორიული რეალიების მიმართ, რომლებიც ჩვენ გვიანტერესებს ამეამად². ასე, ასურელ მამათა (რომელნიც საქართველოში მოღვაწეობდნენ VI საუკუნეში) მეთაურის, იოანეს, ცხოვრებაში, თბრობაში იმის შესახებ, თუ როგორ წარადგინა ზედაზენს დამკვიდრებულმა იოანემ თავისი მოწაფეები ქართლის სივრცელსა და რაიონში სათანადო საგანმანათლებლო მოღვაწეობისათვის, ნათქვამია:

... „წარავლინა მათგანნი რომელნიმე კახეთით და რომელნიმე კუხეთით და სხუანი ზენა სოფლით, ხოლო ნეტარი დავით—გარეჯისა უდაბნოსა და სხუანი გარემო ქალაქისა ჩუენისა, ხოლო ივინი წარვიდეს და დაემკვდრნეს რომელნიმე ქალაქთა და რომელნიმე ქუაბთა..., ხოლო ეზდერიოს—ქალაქსა სამთავისისასა...“³.

აქედან ცხადია, რომ ავტორისათვის ზენა სოფლის ცნება ყოველ შემთხვევაში და უშუალოდ გამორიცხავს კუხეთს (სამხრეთ-დასავლეთი ნაწილია თანამედროვე კახეთისა, — ტერიტორია, რომელიც გომბორის უღელტეხილის სამხრეთ-დასავლეთით მდებარეობს) და კახეთს, ხოლო სავარაუდოდ—გარეჯის უდაბნოსა და, იქნებ, სამთავისსა და მცხეთის მიდამოებსაც (თუ გამოთქმაში „ქალაქისა ჩუენისა“ ავტორი მცხეთას ჰგულისხმობს). მოცემული ადგილის მიხედვით გარეჯის, სამთავისისა და მცხეთის რაიონის შესახებ კატეგორიული მსჯელობა ძნელია იმიტომ რომ შეიძლება და ნაწყვეტის მეორე ნაწილი („ხოლო“...) გაგებული ყოფილიყო როგორც კონკრეტიზაცია პირველი ნაწილისა. იმ პუნქტებიდან, რომლებიც შემდეგ ამ ცნობის განსავრცობადაა დასახელებული და სადაც იოანეს მოწაფეები დამკვიდრდნენ, ამ ნაწყვეტში სახელდებით აღნიშნულია მხოლოდ სოფელი სამთავისი, რომელიც მდინარე რეხულას ხეობაში მდებარეობს.

დანარჩენი პუნქტები მოხსენებულია ამავე ძეგლის ბოლოს:

„... ამის. ნეტარისა იოანეს მოწაფეთაგანმან ალაშენა ალავერდი..., სხუამან—ქუაბი იულთისაჲ და სხუათა ალაშენნეს კახეთს მონასტერნი, ხოლო დავით ალაშენა უდაბნოჲ იგი გარეჯისაჲ... ხოლო ერთმან ზენა სოფელს ალაშენა მონასტერი,

¹ „მცხეთას“ მოკლუთნებს ვახუშტი ავრთვეთ ორ შინდისს, მუხად-გვერდს, კარსანს, საყთორიე მცხეთას, არმაზს, ციხე-დიდს, ძეგვს, ხეგორდს, სასხორს, ნიჩბისს, ოხერას, თელად გორს, გომიჯგარსა და ლავრას. გეოგრაფია, ბ რ ო ს ე ს გამოც., გვ. 471; თ. ლომოურისა და ნ. ბერძენიშვილის გამოც., გვ. 197.

² ამ ძეგლთა ხსენებული ხასიათი სათანადო სამეცნიერო მწერლობაში უკვე აღნიშნულია. იხ. ივ. ჯავახიშვილი. ქართ. ისტორ. მწერლობა, გამოც. I, 5—10; გამოც. II, 5—12; მისივე, ქართ. ერის ისტორ., I, 332 შემდ.—აკად. კ. კეკელიძე, ქართ. ლიტერატურის ისტ., I, 153—8, 134—140, 283—5, 343—5, 580—3; მისივე, საკითხი სირიელ მოღვაწეთა ქართლში მოსვლის შესახებ, „ტფ. უნ. მოამბე“, VI; ს. ჯანაშვილი, ფეოდალური რევოლუცია საქართველოში, გვ. 82—86; ს. კაკაბაძე, ასურელ მამათა ცხოვრებათა არქიტაბები, ტფ. 1928. კაკაბაძის მიერ გამოცემული ტექსტები, რასაკვირველია, არქიტაბები ეს არ არის, არამედ მერმინდელი შემოკლებები (სეინაქაუროლი მიდრეკილებისა). სიმოკლე არ არის ერთადერთი და აუცილებელი იმწინა ამგვარი ძეგლების სიძველესა.

³ ასურელ მამათა ცხოვრ. არქიტაბები, გვ. 21; საბინინის გამოცემაში, საქართველოს სამოთხე, გვ. 200 ეს ადგილი სხვა რედაქციითაა მოცემული, იქ ამოღებულია ჩვენთვის საინტერესო ტერმინი.

რომელსა შინა ღებდალი ვერა რაჲ შეეღას და ვერცა რაჲ მფრინველი იბუღებს...¹

სამწუხაროდ, აგიოგრაფი არ აღნიშნავს, რომელია ეს პუნქტი ზენა სოფელში, სადაც აშენდა მონასტერი. არაპირდაპირ მიიჩნევა ის იძლევა საკმაო მითითებებს როგორც ჩვენთვის საინტერესო პროვინციის საზღვრების, ისევე ამ პროვინციის იმ პუნქტების შესახებ, სადაც მიმდინარეობდა იოანეს მოწაფეების მოღვაწეობა. უკვე ასურელ მამათა მეტსახელე-ბი, მათი მოღვაწეობის ადგილის მიხედვით შერქმეული, იძლევა ამ მხრივ გარკვეულ მასა-ლას. ტრადიციული რწმენით, რომელიც უკვე „მოქცევაჲ ქართლისაჲ“-ს ქრონიკაშია მო-ცემული, იოანეს სულ 12 მოწაფე ჰყავდა². შიო მღვიმელის ცხოვრებაში აღნიშნულია ამ პირთა სახელები: 1) შიო, 2) დავით, 3) იოსებ, 4) ანტონი, 5) თეოდოსიოს, 6) თათაჲ, 7) პიროს, 8) ელია, 9) პიმენ, 10) ნათან, 11) აბიბოს, 12) იოანე³. იოანე ზედაზნელის ცხოვრება იძლევა რამდენადმე განსხვავებულ ნუსხას და ამას თან მამათა ზედწოდებებსაც დასძენს. იქ ნათქვამია: „სახელები წმიდათა მოწაფეთა იოანე ზედაზნელისათა: 1) დავით გარეჯელი, 2) სტეფანე ქისიუელი, 3) იოსებ ალავერდელი, 4) ზენონ იყალთოელი, 5) ან-ტონ მარტომყოფელი, 6) ისე წილენელი, 7) თათა სტეფანწმინდელი, 8) ელია დიაკონი, 9) შიო მღვმელი, 10) ისიდორე სამთავნელი, 11) მიქაელ ულუმბოელი, 12) პიროს ბრეთე-ლი, 13) აბიბოს ნეკრესელი“⁴.

მეორე ნუსხას გარკვეული უპირატესობა აქვს პირველთან შედარებით, მაგრამ საერ-თოდ, ცხადია, ცნობები ასურელ მამათა შესახებ მეტად ნაკლებსა და ფრაგმენტარულ ხასიათს ატარებს. ჯერ კიდევ საშუალო საუკუნეებში ამ საქმით დაინტერესებული ჰაგიო-გრაფები ჩიოდნენ: „ხოლო ყოველთა ვერ ძალ-გვც მოკსენებაჲ“⁵. ყოველ შემთხვევაში, შემონახულია სხვადასხვა დროს შედგენილი ცხოვრებანი შემდეგ მამათა (თუ მამათა სიაზე მეორე ნუსხის მიხედვით ვიმსჯელებთ): 1) იოანე ზედაზნელის, 2) შიო მღვიმელის, 3) აბი-ბო ნეკრესელის, 4) დავით გარეჯელის, 5) ანტონი მარტომყოფელის, 6) ისე წილენლი-სა და 7) იოსებ ალავერდელისა. ამთ გარდა ამ ცხოვრებებში მოხსენებული არიან: 8) ილია დიაკონი და 9) თათა⁶ და აგრეთვე 10) ეზდერიოს სამთავნელი, იდენტური იმ ისიდორესთან, ნუსხებში რომ არის მოხსენებული. ამრიგად, თითქოს უცნობია ჰაგიოგრა-ფებისათვის სახელები: 11) იულთელი მოღვაწისა (იულთა, აკად. კ. კეკელიძის მოსაზრე-ბით, შერყენილი იყალთო; მაშინ იულთელი მამა ზენონი იქნება) და 12) ზენა-სოფლის ერთი მონასტრის მშენებელისა.

როგორც ზემოთხსენებული ციტატიდან ჩანს, იოანეს ეს მოწაფეები, ჰაგიოგრაფის წარმოდგენით, მოღვაწეობენ (ქვეყნის სხვადასხვა ოლქებად დაყოფის თვალსაზრისით) კა-ხეთში, კუხეთში და ზენა სოფელში; საეპოვოდ რჩება, როგორც განკერძოებული რაიონები, გარეჯის რაიონი⁷ და მცხეთის სანახები. იოსებ ალავერდელის ნავიანევი ცხოვრების მი-

¹ ასურ. მამ. ცხ. არქტიკები, 35, საქ. სამოთხე, 207.

² ამ უკანასკნელ გამოცემაში ეს ცნობა შეორდება, —ისეთი რედაქციით, რომელიც საერთოდ უფრო ახ-ლოა კავბაძის გამოცემასთან, — აგრეთვე აბიბოს ნეკრესელის ცხოვრებაში, გვ. 216; უკანასკნელი ფრაზა აქ ცოტა სხვანაირად არის გადმოცემული: „... ერთმან ზენა სოფელსა აღაშენა მონასტერი და დადგა სას-წა უღლი ესე, რათა არა რა დღეთაჲნი შევიდეს მას შინა. რომელმან ფრინველნი ცისანი და ქუეყარა-ვალნი თჳსად დაამოჩიონა, ვერ იკადრებდეს დაბუღებად მას შინა, რომელსა ესე თუალნი ჩუენნი ზედი-დეს დღეს“.

³ Описаніе, II, 723.

⁴ საქ. სამოთხე, 224.

⁵ ქ. კ ე ლ ი ძ ე, ტფ. უნ. მოაბზე, VI, 87—88.

⁶ იქვე, 87.

⁷ საქ. სამ., 206, 210.

⁸ გარეჯის რაიონი უპირისპირდება, ყოველ შემთხვევაში, კახეთს დავით გარეჯელის ცხოვრებაში

ხედვით, ექვსნი იოანეს მოწაფეთაგან დამკვიდრდნენ კახეთს, ექვსნი კი—ქართლს¹; აქვე კახეთისადმი მიკუთვნებულია კონკრეტულად ალავერდი. ამ დაყოფით, კახეთსავე, რასაკვირველია, უნდა მიეკუთვნოს: 2) იყალთო (=იულთა?), 3) ქისიყი (სახელდობრ—ხირსა, თუ გარდმოცემას დაეუჯერებთ)², 4) გარესჯა, 5) ნეკრესი და 6) მარტყოფი,—უფრო გვიანდელი ნომენკლატურით,—ანტონის სამოღვაწეო ასპარეზი. „კახელბსავე“ უნდა მიეკუთვნოს 7) ელია დეკანოზი, რომელმაც ცხოვრების გზა დაასრულა როგორც იმ მონასტრის მამათმთავარმა, იოანემ რომ ზედაზნის მთის ძირას აავა³. გამოდის რომ „კახელი“ შეიღია და არა ექვსი. ეს იმით უნდა აიხსნებოდეს, რომ ამ საეკლესიო მოღვაწეთა სიები არ იყო ზუსტად დადგენილი.

ჩვენთვის უფრო მნიშვნელოვანია გამოვარკვიოთ „ქართლის“ გეოგრაფიული შინაარსი, რომელსაც, ამ შემთხვევაში, მიეკუთვნება დანარჩენი ექვსი პუნქტი, სახელდობრ: 1) წილკინი, 2) სტეფანწმინდა⁴, 3) მღვიმე-სარკინე, შიოს მოღვაწეობის ადგილი, 4) სამთავისი, 5) ულუმბა და 6) ბრეთი.

თუ ასურელი მამების უფრო ადრინდელ ცხოვრებათა ავტორების (და, რათქმაუნდა, ნაწილობრივ აგრეთვე რედაქტორების) გეოგრაფიულ წარმოდგენებს დაეუბრუნდებით, ჩვენ დავადგენთ, რომ იქ „ზენა სოფელი“ იოსებ ალავერდელის უფრო გვიანდელ ცხოვრებაში მოხსენებულ „ქართლს“ შეესატყვისება აგრეთვე. თუ ზენა სოფლიდან უნდა გამოირიცხოს, როგორც ზემოთ უკვე აღნიშნული გეგმონდა, „ქალაქისა ჩუენისა“, ე. ი. მცხეთის, მიდამოები,—ქართლის იმ პუნქტებიდან, სადაც იოანეს მოწაფეები მოღვაწეობდნენ, „მცხეთის მიდამოებს“ შეიძლება განეკუთვნოს მხოლოდ წილკინი და მღვიმე-სარკინე. მაშასადამე, დანარჩენი ოთხი პუნქტი, უკვე უპირობოდ და უთუმცად, მიეკუთვნება „ზენა სოფელს“. ესენი არიან: ორი პუნქტი რეხულას ხეობაში— 1) სამთავისი⁵ და 2) სტეფან-წმინდა—წლევი⁶, 3) ულუმბა, მდ. ალის-წყლის ხეობაში⁷ და 4) ბრეთი, მდ. დვანის-წყალზე. მაშასადამე, ჩვენ მიერ გარჩეულ ძეგლთა მიხედვით უკვე რეხულას ხეობიდან (სადგურ კასპიდან დაახლოებით), ყოველ შემთხვევაში, თვით სურამის ქედამდე მთელი ქართლი „ზენა სოფელს“ მიეკუთვნება.

მაგრამ ამავე ძეგლებში არის სხვა ცნობებიც, რომლებიც აზუსტებენ და შუქსა ჰფენენ ჰაგიოგრაფის წარმოდგენას ზენა სოფელზე. ასე, შიო მღვიმელის ცხოვრებაში იოანესა და მისი მოწაფეების ქართლში მოსვლის შესახებ მოთხრობილია შემდეგი: „ზეგარდამო ბრძანებით“ მამები... „წარემართნეს გზასა, ქართლად მიმყუანებელსა“... და ... „მიიწივნეს... ქალაქად ქართლისა“⁸. თუ აქ რამე შერყევნილი არ არის,—რის შესაძლებლობა არ არის გამოირიცხული, საბინისის გამოცემის საერთო ხასიათს თუ მივლინებთ მხედველობაში,—მაშინ ჰაგიოგრაფი აბაბათ გულისხმობს „დღეა-ქალაქს ქართლისას“, ე. ი. მცხეთას⁹. ყოველ შემთხვევაში, შემდგომი თხრობა მცხეთასთან ახლო მდებარე პუნქტზე მიუთითებს, იმიტომ რომ ქართლის კათალიკოსი, აგრეთვე წინასწარ სათანადოდ გაფრთხი-

სადაც მოთხრობილია იმის შესახებ, თუ როგორ „მიიწივნეს მუნ კაცნი მონადირენი კერძოთაგან კახეთისათა“, საქ. სამ. 275; არქიტები, 39.

¹ საქ. სამ., 217.

² იქვე, 301.

³ საქ. სამთხე, 301—302.

⁴ გარდმოცემით, იხ. საქ. სამ., 302, წმინდა სტეფანეს სახელობის მონასტერი აუგია თათას მდ. რეხულას ხეობაში, წლევის მთაზე.

⁵ ვახუშტი, გეოგრაფია, ბრისეს გამოცემა, გვ. 242.

⁶ იქვე, 240—242. ვახუშტის ცნობით, თვით პუნქტს მამება ჰქვია.

⁷ იქვე, 266.

⁸ ამ შემთხვევაში ფრაზა შემდგენიარად უნდა იქნეს აღდგენილი: „ხოლო მიიწივნეს დღეა-ქალაქად ქართლისა“...

ლებული სირიელ¹ მამათა ჩამოსვლისა და მათი მისიის შესახებ, ხედება მათ მთელი თავისი კრებულთა ზენა სოფლის საზღვრებთან: „აღდგა უკუ² ღირსი ევლავიოზ ყოველთა თანა ეკლესიისა შვილთა და განვიდა ზენა სოფლამდე“. არა გვეგონია რომ ჰაგიოგრაფს განზრახული ჰქონოდა ცხენზე შეესვა „კათალიკოსი და მთელი მისი ამაღა და შორეულ ქვეყნებში გაემგზავრებინა ისინი: უნდა ვიფიქროთ რომ შეხვედრა მოხდა სადაც მცხეთის ახლოს³.

კიდევ უფრო საგულისხმბოა რომ ტერმინი, რომელიც ჩვენ გვაინტერესებს, შემონახულია აბიბოს ნეკრესელის „ცხოვრებაშიც, უემქველად უძველეს ძეგლში ასურელ მამათა ცხოვრების აღწერილობათა შორის. ცნობილია რომ აბიბოსის ცხოვრებამ საერთოდ ბევრი საინტერესო ისტორიული რეალია დაიცვა⁴. მოქმედება წარმოებს იმ დროს, როდესაც ... „დაეპყრა ქართლი მეფესა სპარსთასა და იგინი ჯელმწიფე იყენეს ჩუენსა ამას სოფელსა“⁵, ე. ი. VI საუკუნეში.

აბიბოსი არის ქალაქ ნეკრესის ეპისკოპოსი, კახეთში („ხოლო აბიბოს, ნეკრეს-ქალაქისა ეპისკოპოსი, ვევისა კახეთისა“)⁶. აბიბოსი შურააცხაოფს ცეცხლისთაყვანისმცემელთა სალოციუს და მას ამისათვის აპატიმრებენ, მაგრამ ვინაიდან მაშინ ქართლის, და, მაშასადამე, აგრეთვე კახეთის მოსახლეობის უზენაესი მსაჯულის ფუნქცია ქართლის მარზპანს ეკუთვნოდა⁷, რომლის მუდმივი რეზიდენცია თბილისს იყო, ამიტომ „მისწერეს მსწრაფლ ზენა სოფლად მარზპანისა საქმე ესე“⁸ მარზპანის ბრძანებით, აბიბოსი მასთან წაიყვანეს. ბუნებრივია ვიფიქროთ რომ აქ ზენა სოფლად ქართლის გარკვეული (ცენტრალური) ნაწილი იწოდება და ზენა სოფელს განეკუთვნება ალბათ თბილისიც! მგზავრები ქართლ-კახეთის უძველესი მაგისტრალის წამოვიდნენ, გომბორზე (დაახლოებით, თანამედროვე გზატკეცილის მიმართულებით), რადგან პირველად მგზავრებმა იაღლოს (უძველესი ფორმა უნდა იყოს თანამედროვე „იკალო“-სი) შეისვენეს⁹. შემდგომ მოთხოვნილია, თუ როგორ მიიღწიეს მათ „სამეფოსა ქალაქსა მცხეთას“¹⁰. აქ აბიბოსს ვითომ უფლებას აძლევენ ინახულოს თავისი ამხანაგა შიო. მღვიმე-სარკინეში, და მხოლოდ ამის შემდეგ „მიიყვანეს იგი მარზპანისა მის: ზენა სოფლად, სოფელსა, რომელსა ჰრქუიან რევი“¹¹. ამ ნაწყვეტიდან კარგად არა ჩანს, მიაკუთვნებს თუ არა ავტორი მცხეთასა და მღვიმე-სარკინესაც ზენა სოფელს, თუ მას ჰსურს მხოლოდ რევის ადგილმდებარეობა განსაზღვროს ამ ცნობილი, ზოგადი გეოგრაფიული ცნების საშუალებით. სად მდებარეობდა ეს რევი? აქ ყველაზე მეტი დამაჯერებლობით არჩევანი შეიძლება შეჩერდეს ამ სახელწოდების მქონე და ისტორიულად ცნობილ ორ პუნქტზე: 1) ერთი იქ მდებარეობდა, სადაც ლიახვი მტკვარს ერთვის და სადაც (ცოტა უფრო სამხრეთით) შემდეგში წარმოიშვა ქ. გორი; 2) მეორე — ქცია-ზრამის სათავეებთან, სადაც დღევანდლამდე არსებობს დიდი სოფელი ამავე სახელწოდებით. უფრო ბუნებრივი იქნებოდა, თუ ვივარაუდებდით რომ აქ ნაგულისხმევია პირველი პუნქტი, რადგან ის ქართლის ცენტრში მდებარეობდა და რადგანაც იქ სამსახურებრივ მოვალეობათა გამო ადვილად შესაძლებელია ყოფილიყო იმ მომენტში მარზპანი. მე-

¹ საქ. სამ., 224—225. შეხვედრის შემდეგ, როგორც ცხოვრების ავტორი მოკვიზბრობს, ყველანი წარემართნენ და მიიღწიეს მცხეთის კათედრალს, იქვე, 226.

² ე. ი. ჯ ა ე ა ხ ი შ ვ ი ლ ი, ქართვ. ერის ისტ. I², 332—335.

³ საქ. სამ., 213; შდრ. არქეტოპები, 42.

⁴ იქვე, 214. საბინინის გამოცემაში — „ნეკრესელ-ქალაქის“; აღსანიშნავია, რომ არქეტოპები, გვ. 48, აკვეს სცვლიან „სამპრო“-თი.

⁵ ეესტათი მცხეთელის ცხოვრება, VI საუკ. შუაწლებში დაწერილი, საქ. სამოთხე, 314.

⁶ იქვე, 214.

⁷ იქვე, 214. არქეტოპები, 43.

⁸ იქვე.

⁹ საქ. სამ., 215; არქეტოპები, 44.

ორე პუნქტი კი, რომელიც მაღლა მთაში მდებარეობს, უფრო მეტს ეკვს იწვევს. მაგრამ თრიალეთის რეხას სასარგებლოდ მეტყველებს ის მეტად მნიშვნელოვანი გარემოება, რომ ამ დიდი სოფლის მახლობლად დღევანდლამდე შემონახულია მონასტერი, აწ უკვე დანგრეული, რომელიც წმინდა აბიბოსის სახელს ატარებდა (ბატონიშვილი ვახუშტის რუკით — „აბიბოს მონასტერი“) ¹. ჩვენ კი ვიცით რომ აბიბოსი, წამებული რეხას, იქვე იყო დამარბული ქალაქ გარეთ (რეხა ამ ადგილას ქალაქად არის წოდებული). აბიბოსი დამარბეს განდევნებმა, რომელნიც რეხას მიდამოებში ცხოვრობდნენ, იმ მონასტერში, რომელიც ავტორის რწმუნებით, აუშენებია ერთ პირს, როგორცაც დაკავშირებულს აგრეთვე სირიელ მაიმებთან ².

უხედავად იმადემა აზრი, უკვე არსებული ეს გარდმოცემა ხომ არ გახდა იმის მიზეზი, რომ შემდეგში ამ ადგილებში აშენებული მონასტერი აბიბოსის სახელით მონათლეს? მაგრამ ყურადღებას იპყრობს ის გარემოებაც, რომ რეხასა და აბიბოსის მონასტრის შორის ახლოს ბატონიშვილი ვახუშტი უჩვენებს სოფ. საპიტიახშოს (ესლა რომ შერყენილად ზაბიტახად არის რუკებზე აღნიშნული). ეს გარემოება ჰბადებს კითხვას: ხომ არ იყო აქ ქართლის პიტიახშების საზაფხულო რეზიდენცია? ქციას სათავეები ხომ პიტიახშების სამფლობელოში შედიოდა გარკვეულ პერიოდში. ასეთი განმარტებისას მარზხანის რეხას ყოფნაც, პავიოგრაფის მიერ აღნიშნულ მომენტში, სათანადოდ იქნებოდა ახსნილი (საზაფხულოდ გამგზავრება) ³.

მაშასადამე, თუ მეორე ლოკალიზაციას მივიჩნევთ სწორად, მაშინ მროველის ცნობა იმის შესახებ, რომ ზენა სოფლის ფარგლებში წალკაცა და თრიალეთიც შედიოდა, ახალ დასაბუთებას ჰპოვებს. როგორც არ უნდა იყოს, აბიბოსის ცხოვრების ზენა სოფელი აგრეთვე მენტაქობად ემთხვევა ლეონტი მროველის ზენა სოფელს.

ამრიგად, ძველი ქართლის ლიტერატურული ძეგლების ცნობების განხილვის საფუძველზე ჩვენ ექვს გარეშე ვადგენთ ზენა სოფლისა და შიდა ქართლის ცენტრების თითქმის სრულს გეოგრაფიულ-ტერიტორიულ იგივეობას. ოღონდ ეგავა რომ ზენა სოფლის აღმო-

¹ იხ. აგრეთვე თანამედროვე რუკები, მაგ. თბილისში 1927 წ. გამოც. ყოფ. თბილისის მაზრის რუკა პ. ინგოროვას რედაქციით.

² საქ. სამთხვე, 215; არქიტექტიკი, 45.—ეს ცნობა აქ რამდენადმე ბუნდოვანად არის გამოთქმული. მეორე გარდმოცემით შემდეგში აბიბოსის ნუსტი მცნეთას იყო გადმოტანილი, საქ. სამ., შენიშვნა 215 გვერდზე.

³ აზრი იმის შესახებ, რომ აბიბოსის ცხოვრება გულისხმობს წალკის რეხას, გამოთქმული აქვს აგრეთვე პროფ. ლეონტი მროველი; მანვე ვუარაღება მოაქცია იმ მნიშვნელობასაც, რომელიც ამ ლოკალიზაციისათვის აქვს აბიბოსის მონასტრის და საპიტიახშოს არსებობას წალკის რეხის მახლობლად, იხ. ლ. მროველი, თრიალეთ-წალკის მატერიალური კულტურის ნაშთებისა და ტოპონიმების შესწავლისათვის, საიუბილეო კრებულში: „მარქსისტული ენათმეცნიერებისათვის“, გვ. 35—37. მაგრამ პროფ. მელიქიანსა-ბეგი ვაკეობებით კითხულობს: „რაფერ არის მოხსენებული მარზხანი, მაშინ, როდესაც თრიალეთ-წალკა იმ ხანებში (V—VI სს.) გუგარ-გოგარენეს (გუგარეთის) საპიტიახშოს ტერიტორიის შემცველ (კალმის გუგარეთსა.—ხ. გ.) ნაწილს შეადგენდა“, და დასძენს, რომ „ჰაგროგარა რასაკვირველია მხედველობაში ჰყავს გუგარეთის პიტიახში, რომელიც მას მარზხანად მიაჩნია, ვინაიდან ტერმინი „პიტიახში“ (პიტაქსი) ეუბოდა“, იქვე, გვ. 37. ეს მსჯელობა მეთარისა: ჰაგროგარა მხედველობაში ჰყავს სწორედ მარზხანი, ორივე ტერმინი მისთვის საესებით ცნობილი იყო, მარზხანიც აღწერილია შესაფერ კოლში, იმდენად, რამდენადც ქართლის პიტიახშიც, ქართლის იმდროინდელი (VI საუკუნის შუა წლები და მომდევნო ორი ათეული წელი) სხვა მსგავს მანგატებთან ერთად დასეებით ემორჩილებოდა მარზხანს, როგორც ქართლის უხეხეს მმართველს. ს.კ. მარსისა“ ვაკეობებით ცნობები, რომლებიც მოიპოვება ძველში: „წამება წმ. მოწამისა უხეტარი მცხეთისა“. გარდა ამისა, პროფ. მელიქიან-ბეგის თვალსაზრისით სრულიად გაუგებარი რჩება: რატომ მოხდა, რომ შიგნით კახეთში მოღვაწე აბიბოსი გასასამართლებლად „გუგარეთის“ პიტიახში მიგზავრეს, რადის და რანაირად შეიძინა უამ უკანასკნელმა უხეხისი უფლებებით მთელ აღმოსავლეთ საქართველოზე (ცხოვრების მტკიცებით ხომ ნურგესში მომხდარი ამბების შესახებ ადგილობრივმა ხელისუფლებამა მარზხანს აცნობეს, ბოლო მარზხანმა უბრძანა მათ აბიბოსი მასთან მმარგაკრული მიეყვანათ).

საელეთის საზღვარი ძველებში ერთგვარი სხვაობით არის გაგებული: ზოგჯერ იგი თბილისთან არის გატარებული (თუ თვით თბილისზე არა), ხან—მდ. არაგვზე და არმაზზე, ზოგჯერ კიდევ თითქოს მცხეთიდან რამდენადმე დასაუღლოთადაც. ეს მერყეობა აღმოსავლეთის საზღვრის განმარტებაში არ უნდა იყოს შემთხვევითი (ამის შესახებ ჩვენ ქვემოთ გვექნება საუბარი).

ზენა სოფლის ხსენება ჩვენ გვხვდება სხვა ძველ ქართულ ძეგლებშიაც. ასე, კონსტანტი (თუ: კონსტანტინე)—კახას მარტილობაში ნათქვამია რომ „მას ეამსა ოდენ იყო ვინმე ქუეყანასა ქართლისასა, სანახებსა ზენა სოფლისასა კაცი, რომელსა სახელი ერქუა კონსტანტინე, რომელსა ეწოდა კახი (გამოცემაში შეცდომით—„კაცი“) მამულისა მის ქუეყანისა. კაცი ესე იყო წარჩინებულ ფრიად დიდად ყოველსა ქუეყანასა ქართლისასა...“¹.

აქ საყურადღებოა განმარტება რომ „ზენა სოფელი“ „ქართლის ქვეყნის“ ერთი სანახებია, ე. ი. ერთი კანტონი, თემი. მაგრამ, სამწუხაროდ, ძველში არაერთი მითითება არ მოიპოვება იმის შესახებ თუ სად უნდა ვეძიოთ ეს სანახები. აკად. კ. კეკელიძეს გამოთქმული აქვს მოსაზრება რომ კონსტანტინე კახეთის ერისთავი იყო და ზენა სოფელში იგი მხოლოდ შეპყრობილ იქნაო. ეს მოსაზრება დამყარებულია კონსტანტინის მეტსახელზე, რომლის მიხედვითაც იგი „კახი“ უნდა ყოფილიყო წარმოშობით². კონსტანტი კახა შეეწირა, როგორც ჩანს, თბილისის გამდგარ ამირა საპაქთან მოკავშირეობის საქმეს. და ჩვენ რომ დარწმუნებული ვიყოთ,—კახა მონაწილეობას იღებდა საპაქის ბრძოლებში უკვე მოპმედ ხალიდის ძის წინააღმდეგო, მაშინ ზოგი ისტორიული ცნობა ჩვენ შეიძლება კონსტანტინის „კახელობის“ სასარგებლოდ გაგვეგო. სახელდობრ, „მატიანე ქართლისაი“ მოგვითხრობს რომ მოპმედ ხალიდის ძის წინააღმდეგ „მოვიდეს კახნი გარდაბანელნი შუელად საპაქისა“-ო. საინტერესოა რომ ძლიერი ბრძოლა, რომელიც, ქართული ცნობით, უშედეგო ყოფილა, მომხდარა „რეჯს“. არაბული მოწმობით, ხალიფას ემისარმა თითქოს გაიმარჯვა, სანარჩელების (ე. ი. სწორედ კახელების) წინააღმდეგ ხანგრძლივი ბრძოლის შემდეგ, საპაქი გადაევა ქვეყნიდან და სანარჩელებიც გააქცია³. შეიძლება ამიტომ გვეფიქრა—მეთქი რომ კონსტანტი სწორედ ამ „კახი გარდაბანელების“ მეთაური იყო. ამას მხარს დაუჭერდა კახას მარტილობის ცნობა რომ კახა დასჯილ იქნა 849 წელს⁴, რაც უახლოვდება უფრო მოპმედის ლაშქრობის თარიღს, ვიდრე ბულა თურქისას⁵. ამ შემთხვევაში, „ზენა სოფლის“ ცნება კახეთსაც დაჟთარავდა. მაგრამ ყველა ცნობა, მათ შორის ისეთი დოკუმენტური ხასიათისა, როგორიცაა ატენის სიონის კედლის წარწერა⁶, ამტკიცებს რომ კახა შეპყრობილ იქნა ბულა თურქის მიერ, რომლის წარმატებით დაგვირგვინებული ლაშქრობა საპაქის წინააღმდეგ 853 წელს ეკუთვნის. გარდა ამისა, ზოგიერთი არაპირდაპირი მითითება გვაფიქრებინებს რომ კახა არის ერთი, ყველაზე ადრე ცნობილი, წარმომადგენელთაგანი თორელების (შემდეგ—ჯაჯახიშვილების) მომდევნო საუკუნეებში განთქმული საგვარეულოსი. ამას გვაგულვებინებს, კერძოდ, სახელი „კახა“, რომელიც საყვარელი საგვარეულო სახელი ჩანს ამ გვარში. ხოლო კახასა და

¹ საქ. სამოთხე, 364. მეტსახელი კახისათვის ხელნაწერები იძლევიან საკითხავს: „რომელსა ეწოდა კახი სახელად მამულისა მის ქუეყანისა“, იხ. აკად. კ. კეკელიძე, კონსტანტი კახის მარტილობა და ვინაობა, ტფ. მოამბე, VII, 163.

² დასახელ. თხზ., 163—4.

³ ს. ჯანაშია, არაბობა საქართველოში, გვ. 63.

საქ. სამოთხე, 368.

⁴ თუ კონსტანტი 849 წელს დაიასჯა, შეპყრობილი იქნებოდა იგი უფრო ადრე. ამავე დროს, ხალიდის უკანასკნელი ლაშქრობა ქართლში საპაქის წინააღმდეგ, რაც წინ უსწრებდა მისი შეილის მოპმედის მომდევნო, ხელოთ ნაგულისმძვეს, ლაშქრობას, მომხდარა 841—2 წელს, იხ. ს. ჯანაშია, არაბობა, 63, შწმ. 4.

⁶ ეს წარწერა იხ. ივ. ჯავახიშვილი, ქართვ. ერის ისტ., II, 376.

ამ აღწერილობიდან საკმაო გარკვეულობით ცხადი ხდება რომ სომეხი გეოგრაფის წარმოდგენით ქართლის „ზემო ქვეყანა“, ე. ი. იგივე „ზენა სოფელი“ იწყებოდა მაშინვე სამცხის შემდგომ. შეიცავდა კანტონებს მტკვრის ორსავე ნაპირას (მათ შორის მანგლისისა და ბოლნისის ხევსაც კი!), ხოლო თავდებოდა თბილისის კანტონთან (შესაძლოა, ამ უკანასკნელის ჩართვითაც),—ამას გვაფიქრებინებს გამოთქმა „ვიღრე“: ხომ არ შეიძლება ტექსტი ისე გავიგოთ რომ მტკვარი დიოდა ვიღრე თბილისამდე! ან რომ მტკვარი ბოლნისის ხევს განაყოფდა ვიღრე თბილისამდე! ერთიცა და მეორეც უაზრობაა.—არაგვის შესართავი ხომ ამ „ზემო ქვეყანაშია“ უეჭველობით ნაჩვენები.

ამრიგად, „ზენა სოფლის“ ძველი ცნების გეოგრაფიული მნიშვნელობა დადგენილად უნდა ჩათვალოს—იგი მერტაკლებად საშუალო საუწყუნელი „შიდა (შინა)“ ქართლს ემთხვევა. ამას მოწმობენ ლეონტი მროველი, ჯუანშერი, ასურელ მამათა ჰაგიოგრაფები, კახას ცხოვრების აღმწერი და სომხური წყაროები. ასევე გაიგო ძველი ცნობები ვახუშტიმაც: „ხოლო ტაშისკარსა და ლიხის მთას ქვეითი არაგვ-ტფილისამდე სამნი ესე სასპასკეტონი: მემარცხენე მუხრანისა, მემარჯვენე ქართლისა, მეფის თანა მყოფი, ტფილის ზეით, მტკვრის სამპრეთისა და თრიალეთი ფანავრამდე,—არიან წილი უფლოსისა, მცხეთოსის ძისა; და უფლოსისაგან ეწოდა ზენა სოფლები შიდა ქართლს“¹. გეოგრაფიული წარმოდგენების ცვლილება, რომელიც ნომენკლატურის აღნიშნულ ცვლილებას უძევს საფუძვლად, კიდევ უფრო ნათელი გახდება, თუ გავითვალისწინებთ რომ იგივე სახელწოდება „ზენა სოფელი“, მხოლოდ უფრო ახალ ტერმინებში გამოთქმული, სახელდობრ—„ზემო ქვეყანა“, იხმარებოდა ქართული ფეოდალიზმის კლასიკურ ხანაშიაც, ოღონდ ეხლა უკვე იგი სულ სხვა მხარეს განეკუთვნებოდა: „ზემო ქვეყანა“ შიდა ქართლის სამხრეთით იგულისხმება, იგი სამხრეთ საქართველოს სახელწოდებაა. ასე, ამიტარე ქართლისაი“ (XI ს.) მოგვითხრობს რომ კლდე-კარის ერისთავთ-ერისთავმა ლიპარიტმა, თრიალეთისა და მანგლისის ხევის მფლობელმა, ბაგრატ IV-ის დაუძინებელმა შტერმა, გამოიყვანა ბატონიშვილი დემეტრე ბიზანტიელთა ლაშქრით, მიიმხრო სხვა დიდებულებიცა და აზნაურებიც, „მოვლეს ზემო ქუეყანა და ჩამოვიდეს ქართლს, მოადგეს ატენსა და მოწვეს არე-არე ქართლი“². შემამოხებებმა ატენის ციხე ვერ აიღეს, ზამთარიც მოახლოვდა და, ჩანს, ამიტომ ენება ბერძენთა შელმართ (ე. ი. სწორედ ზევით! მაშასადამე, უკან, ს. ჯ.) წასვლა“-ო. აქ ქართლის ცნებიდან თრიალეთი და მანგლისის ხევიცაა გამორიცხული, მაშასადამე, საქმე ეხება საკუთრივ ქართლს. „ზემო ქვეყანა“ მის სამხრეთითაა.

„ზემო ქუეყანა“ გულისხმობდა „შიდა“ და „ქვემო ქვეყანასაც“ და შეესაბამებოდა „ზემო“, „შიდა“ და „ქვემო ქართლს“. ეს უკანასკნელი ნომენკლატურა უფრო ხშირად იხმარებოდა, ჩანს, და ამიტომ უფრო სრულადაც არის შენახული. „ზემო ქართლი“-სა და „ქვემო ქართლის“ მნიშვნელობა და ხმარების შემთხვევები უფრო ახალ დროებში კარგად არის ცნობილი და ამიტომ ჩვენ აქ მათზე აღარ შევჩერდებით. გაკვრით ვიტყვი რომ „შიდა (შინა) ქართლი“ ბუნებრივად გულისხმობდა „გარე ქართლს“, ისე როგორც „შიგნით კახეთს“ შეეფარდება „გარე კახეთი“. მაგრამ, თუ არ ვცდებით, „გარე ქართლი“ არსად გვხვდება. ადრევე, ჩანს, „შიდა ქართლი“ გაგებულ იქნა როგორც „შუა ქართლი“³, რომლის კომპონენტებად ბუნებრივად გამოვიდნენ „ზემო ქართლი“ და „ქვემო ქართლი“.

¹ გეოგრ., ლ ო მ ო უ რ ის ა და ბ ე რ ძ ე ნ ი შ ვ ი ლ ის გამ., 84.

² ქცმ., მარ. 260; ანას. 185—6.

³ ლეონტი მროველთან გვხვდება „შუა ქართლ“, ქცმ. მარ., 124, მაგრამ არ შეიძლება დარწმუნებულად ვიყოთ, რომ ეს ტერმინური ტერმინია და არა აღწერილობითი გამონათქვამი.

საგანგებო დასაბუთებას არ მოითხოვს მოსაზრება რომ ამ დაყოფას, ისევე როგორც ხეულებრივად სხვა ანალოგიურ შემთხვევებში, საფუძვლად დაედო მთავარი მდინარის (აქ — მტკვრის!) დენა. თვით დანაყოფთა მიჯნები ძირითადად განსაზღვრულია სახელისმღებელი საზოგადოებრივი კოლექტივის კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების მიხედვით, რომელიც ამ შემთხვევაში ორიენტაციის ამოსავალ პუნქტს შეადგენენ. „შიდა ქართლი“, ე. ი. ცენტრალური ქართლი, ქართლის სამეფოს ის ნაწილია, რომლის ტერიტორიაზედაც ძვეს მისი ძველი და ახალი დედაქალაქები — მცხეთა და თბილისი (მცხეთა ამ შემთხვევაში აშკარად უპირატეს მდგომარეობაში იმყოფება).

სულ სხვა ორიენტაციისა და სხვა დაყოფის შედეგია „ზენა სოფელი“, რომელიც საშუალო საუკუნეების ქართლის ცენტრალურ პროვინციას ჰფარავს. ცხადია რომ ამ შემთხვევაში საზოგადოებრივ-კულტურული კოლექტივის ამოსავალი საორიენტაციო პუნქტი, ე. ი., სხვა სიტყვით, მისი სახელმწიფოებრივი და კულტურული ცენტრები, მცხეთა-სა და თბილისზე სამხრეთით იმყოფება. თუ — სად ან რა შეადგენს ამ შემთხვევაში დაყოფის საფუძველს (იგივე მტკვარი თუ სხვა ობიექტი), ეს ცალკე საკითხია და მას ჩვენ აქ არ ვეხებით. ჩვენთვის ამჯერად საკმარისია იმისი დადგენა რომ არც თბილისი და არც მცხეთა ამ ძველი დაყოფის ამოსავალ საორიენტაციო პუნქტებად არ გამოდგება.

მართლაც, რა მივიღეთ? საშუალო საუკუნეებში გაბატონებულ სახელწოდებას „შიდა ქართლი“ უფრო ადრინდელი ხანისათვის სცვლის „ზენა სოფელი“. რომ „ზენა სოფელი“ უფრო ძველი სახელწოდებაა, ამას მოწმობს: 1) ლეონტი მროველის პირდაპირი განცხადება („აწ!“), 2) ის ფაქტი რომ ზენა სოფლის ხსენება ჩვენ გვხვდება მხოლოდ ძველ ძეგლებში, ხოლო ქართული ფეოდალიზმის კლასიკურ ხანაში იგი არსულიად ქრება, 3) თვით ტერმინოლოგია: „ქვეყანა“ — ცნება აქ აღნიშნულია სიტყვა „სოფლით“, მაშინ როცა შემდგომში, უკვე XI საუკუნეში, მას სცვლის, როგორც ვნახეთ, უფრო ახალი ტერმინი „ქვეყანა“ („ზემო ქვეყანა“). რომ ამჯერად სიტყვახმარებაში ტერმინი „სოფელი“ ძველის სიმკვლეზე მოწმობს, ეს დამაჯერებლად ნაჩვენებია აქად. იგი, ჯავახიშვილის მიერ და აშკარაა ყველასათვის, ვინც ძველ-ქართულ მწერლობას იცნობს. — შესაძლოა ასეთივე ურთიერთობა არსებობდეს „ზენა“-სა და „ზემოს“ შორისაც. — დასასრულს, სიძველის მაჩვენებელია თვით რეალური ურთიერთობა: ქვეყნის ოდინდელი უკიდურესი ნაწილის მოქცევა, მომდევნო ხანისათვის, ქვეყნის ცენტრში.

ჩაუვყვირდეთ ეხლა „ზენა სოფლის“ ფარგლებს. ჩვენ ზემოთ აღნიშნული გვქონდა, რომ ამ მხრივ ცვალებადი ჩანს პროვინციის აღმოსავლეთის საზღვარი; იგი გადის ან თბილისზე, ან არაგვის შესართავზე, ან (მიახლოებით) მდ. რეხულაზე (კასპზე). აქ გარკვეული ტენდენცია ჩანს: პროვინცია იკვეცება აღმოსავლეთიდან დასავლეთისაკენ. უუპეველია ამ ტენდენციის განვითარება (მტკვრის დენის მიმართულებით, ეხლა უკვე სამხრეთისაკენ) იყო ისიც რომ ბოლოს „ზენა სოფლის“ ხმარება შიდა ქართლის აღსანიშნავად აუტანელი გაბნევა და ეს სახელწოდება, ახალი ტერმინებით გამოთქმული („ზემო ქვეყანა“). უკვე ძველი „ზენა სოფლის“ გარეშე, მის ზემოთ მდებარე ქვეყანას (სამხრეთ საქართველოს) მიეკუთვნა.

ცხადია, ეს ტენდენცია გამოიწვია კულტურულ-პოლიტიკური ცენტრების დამკვიდრებამ გარკვეულ რაიონში და სამეფოს ტერიტორიულმა ზრდამ გარკვეული მიმართულებით. სახელდობრ, როცა ასეთი ცენტრის როლი მცხეთას დაეკისრა, ზენა სოფლის ძველბურთი გაგება, რომელიც შიგ იყოლებდა მცხეთასაც, შეუფერებელი და მიუღებელი აღმოჩნდა. ამით აიხსნება, რომ „სამეფოთა ქალაქის“ რაიონის ასეთი დაბეჯითებით გამორიცხავენ რიგი ძველი ძეგლები „ზენა სოფლის“ ფარგლებიდან.

ხომ არ შეიძლება ვიფიქროთ, რომ ეს უკანასკნელი გაგება (ზენა სოფელი — რეხულას დასავლეთით!) არის უძველესი და რომ სათანადო წარმოდგენა შემდგომში ფართოვდება

აღმოსავლეთისაკენ, ჯერ არაგვამდე, ხოლო შემდეგ თბილისამდე, ე. ი., ხომ არ შეიძლება დაუშვათ ზემოთნაგულისხმების საწინააღმდეგო ტენდენცია? მაშინ შეიძლება ორიენტაციისა და სახელდების ამოსავალ პუნქტად იგივე მცხეთა მიგვეჩინა (თუმცა დაყოფის პროპორციები მიინც გამოიწვევდა ექვს). მაგრამ ასეთი ტენდენციის ეარაულისათვის საქართველოს ძველი ისტორია არავითარს დასაყრდენ მასალას, შეიძლება პირდაპირ ითქვას — არც ერთ ფაქტს, არ იძლევა.

განვიხილოთ ისეთი შესაძლებელი უკუთქმაც რომ ლეონტი მროველმა ბელოვურად შეუფარდა „ზენა სოფლის“ ცნება თავისი დროის ცოცხალ ცნებას „შიდა ქართლს“ და ამისათვის პირველის ფარგლები გაზიდა აღმოსავლეთისაკენ თბილისამდე, როგორც ამას მოითხოვდა ლეონტის გეოგრაფიული წარმოდგენა შიდა ქართლზე. მაგრამ ჩვენ ვნახეთ რომ სომხური გეოგრაფიაც „ქართლის ზემო ქვეყანას“ წარმოიდგენს არა მარტო ასეთს ვრცელ ფარგლებში, არამედ კიდევ უფრო ფართოდაც — ბოლნისისხევის ჩართვით. გადავიკითხოთ კიდევ ერთხელ ეს ადგილი: მტკვარი „ჩადის სამცხეში, მოუხვევს აღმოსავლეთისაკენ და დის ქართლის ზემო ქვეყანაზე, შუაში ჰყოფს რა კანტონებს გორთისხევს, ტუნისხევს... და მანგლისხევს და ბოლნისისხევს ვიდრე პარუარის კანტონამდე, რომელიც გარს აკრავს ქალაქ თბილისს“. რომ აქ სიტყვა „ვიდრე“ განსაზღვრავს „ზემო ქვეყანას“, ეს მტკიცდება არა მარტო ლოგიკურად, არამედ ტექსტუალურადაც: ამ ადგილას წყდება აღწერილობა არა ქართლისა საერთოდ, არამედ მისი ერთი ნაწილისა მხოლოდ; შემდეგ ავტორი კვლავ განაგრძობს აღწერას ქართლის კანტონებისას. ფრაზას თბილისის კანტონის შესახებ მოსდევს შემდეგი ტექსტი: „ხოლო ეს სამი პატარა ხეობა (*ჟირსიქ*) სომხებისაგან არის წართმეული (ქართველების მიერ, ხ. ჯ.). დიდი მდინარის მტკვრის ჩრდილოეთით კი, თარის კანტონის პირისპირ, არგვეთის მთებია, და იმავე ხეობის (*ყაჯარს*) ადგილიდან დვანი, და აჩევრთისხევი, და ქორდითრიკოსხევი, ვიდრე საცხუმეთამდე, რომელიც კავკასიის ძირიდანაა, საიდანაც გამოდის მდინარე ლეხი (ცხადია, ლიახვი, ხ. ჯ.), რომელიც დის რა სამხრეთისაკენ, ჩადის მტკვარში; და იქვეა (*საუნიოლად*) ხარსახევი ცხრასმთიიდან ვიდრე მდინარე არაგვამდე¹. ამას მოსდევს ზემოთ მოტანილი, თავის ადგილას, აღწერილობა არაგვის მიმდინარეობისა, რომელსაც კვლავ მოსდევს ქართლის აღწერა: „საიდანაც (ზენა სოფლიდან“ არაგვის შესართავიდან? მთლად ნათელი არ არის, ხ. ჯ.) მტკვარი წინ დის, მიდის დედაქალაქ თბილისამდე, სტოვებს მას პარუართან ერთად (*ყაჯარსიქ* *შაროსარად*) და (გასდის) წორთფორს და კოლბოფორს და ძოროფორს თანამოსახელე მდინარეებითურთ, ვიდრე ქალაქ ჰნარაკერტამდე, რომელიც წართმეულია სომხებისაგან“. შემდეგ აღწერილია ამ ადგილების სამხრეთით მდებარე ჯავახეთი, თრელნი, ტაშირი, განკარქი, „ყველა წართმეული სომხებისაგან“; ხოლო ამათ ჩრდილოეთით — კანტონები ხეთი, ხერკი, ერწვო, თიანეთი, წობენორი². აშკარაა რომ პირველ ნაწილში (სამცხესა და თბილისს შორის) „გეოგრაფიაც“ აღწერს მტკვრის მიერ შუაში გაყოფილს (მტკვრის ჩრდილოეთითა და სამხრეთით მდებარე) კანტონებს ზენა სოფლისა, ამრიგად „სომხური გეოგრაფიაც“ ამტკიცებს რწმენას, რომ „ზენა სოფელი“ შორს ჩადიოდა სამხრეთისაკენ, შესაძლოა უფრო შორსაც, როგორც ამას საერთო ისტორიული მოსაზრებები გვაუწყობს მდინარე ჩვენ პირადად და რაც, ბუნებრივია, არ არის ისტორიული მწერლობის წიგრ³ დაჭერილი.

მაგრამ, ესეც არ იყოს, ჩვენ ისიც ვნახეთ რომ ერთმანეთისგან დამოუკიდებელი წყაროები არაგვის შესართავს და, მაშასადამე, თვით მცხეთას ზენა სოფელში გულისხმობენ. მაშასადამე, მცხეთა გამორიცხულია როგორც ორიენტაციის ამოსავალი პუნქტი. თბი-

¹ ს უ კ რ ი, გვ. 38—39.

² იქვე.

ლისზე საუბარი ზედმეტია, რადგანაც იგი, როგორც ცენტრი, ბევრად ახალგაზრდაა მცხეთაზე.

ამრიგად, ჩვენი დასკვნა, ყოველივე ზემოთქმულის ნიადაგზე, შემდეგი იქნება: აღმოსავლურ-ქართული სახელმწიფოს ის დაყოფა, რომლის მიხედვითაც ფეოდალური ხანის „შიდა ქართლი“ „ზენა სოფელს“ წარმოადგენს და ეს ზენა სოფელი, ზემო ქვეყანა, სამხრეთ-აღმოსავლეთისაკენ ვრცელდება ვიდრე (ყოველ შემთხვევაში) თბილისამდე, წინ უსწრებს მცხეთის სატახტო ქალაქად გადაქცევის მომენტს. I საუკუნის დამდეგისათვის, ძვ. წელთაღრ., მცხეთა უკვე არის იბერიის (ქართლის) დედაქალაქი. ეს დადასტურებულია დოკუმენტურად. ეროვნული ტრადიცია მცხეთაში სამეფო ტახტის გადმოტანას ადრინდელ-ელისისტური ხანით ათარიღებს. ეს დაახლოებით მართალი უნდა იყოს, როგორც ჩვენ ამის შესახებ სხვაგან ვმსჯელობდით¹. ამით განისაზღვრება ჩვენთვის სინტერესო ძველი ნომენკლატურის წარმოშობის terminus post quem non.

ამავე ხანაში იბერიის (ქართლის) სამეფო უთუოდ სწვდება სამხრეთისაკენ კოროხის ხეობის ქვემო წელსა და ჭანეთის (მოსხურ) მთებს, ე. ი. უკვე შეიცავს საშუალო საუკუნეების „ზემო ქართლსაც“². ესეც მნიშვნელოვანია და ანგარიშგასაწევი: მცხეთის დედაქალაქობის ხანაში ქვეყნის დაყოფიდან გამორიცხვა ასეთი დიდი ტერიტორიისა (ბორჯომის ხეობიდან კოროხამდე) აგრეთვე დაუჯერებელი და შეუძლებელი გარემოებაა.

ჩვენ არ ვტოვებთ ყურადღების გარეშე იმ ფაქტსაც რომ საშუალო საუკუნეების ნომენკლატურის „ქართლს“ („შიდა ქართლი“) ძველ ნომენკლატურაში შეესატყვისება არა ასევე კონკრეტული ქვეყნის (თუ: სახელმწიფოს) სახელი, არამედ ზოგადი ტერმინი „სოფელი“—ქვეყანა. ეს ფაქტიც შესაძლოა შემთხვევითი არ იყოს, არამედ სათანადო პოლიტიკური ცვლილებების ერთგვარ ანარეკლს წარმოადგენდეს...

რაც შეეხება თვით ამ უძველესი ნომენკლატურის დაცვისა და ისტორიულ მწერლობაში შესვლის გზებს, აქ ორი წყაროა საგულისხმებელი: 1. გარდმონაშთული სიტყვახმა-რება ცოცხალ მეტყველებაში და 2. ტრადიცია, ზეპირი თუ წერილობითი. უკანასკნელი შესაძლოა უფრო ისტორიკოსებთან და გეოგრაფებთან იყოს შენახული, პირველი კი—უფრო ჰაგიოგრაფებთან.

¹ ს. ჯანაშია, საქართველო ადრინდელი ფეოდალიზაციის გახზე, თბ. 1937—უძველესი ეროვნული ცნობა ქართველთა პირველსაცხოვრების შესახებ მახლობელი აღმოსავლეთის ისტორიის სწრაფლზე, ვნიშვი-ს მონაბე, ტ. V—VI, 1940.

² ს. ჯანაშია, იბერიის (ქართლის) სამეფოს პოლიტიკური გეოგრაფიისათვის უძველეს პერიოდში, საქ. მეცნ. აკადემიის მონაბე, ტ. III, № 7, 1942.

М. М. ИВАЩЕНКО

ОТЧЕТ ОБ АРХЕОЛОГИЧЕСКОЙ РАЗВЕДКЕ В СЕЛ. МАЛХАЗОВКЕ САГАРЕДЖИНСКОГО РАЙОНА (ЯНВАРЬ, 1938 г.)

Селение Малхазовка находится в 40 км к востоку от Тбилиси по старому Кахетинскому шоссе и в 8 км от ст. Иори Кахетинской жел. дороги. Расположено оно в холмистой местности, лежащей по правому берегу р. Иоры, в 3—4 км от этой последней.

Из археологических исследований в этой местности известно исследование Ж. де Моргана и Д. Б. Шульца в Мариенфельде-Сартачала, где был обнаружен могильник с каменными ящиками, разрушенный мариенфельдскими немцами, которые, повидимому, и до сих пор берут камни из этого могильника.

Первые сведения о находках бронзовых предметов в Малхазовке были получены от местного жителя Ю. Г. Сердюка. 26 января 1938 года я был послан Отделом по охране памятников культуры для осмотра этих находок.

Село Малхазовка, населенное русскими (молоканами), тянется длиной улицей на протяжении 2-х км по обоим сторонам шоссе с северо-запада на юго-восток. Приблизительно в центре селения, к юго-западу от шоссе, находится могильник, где были находимы бронзовые предметы.

Расположен он позади усадьбы А. Н. Сотина. Здесь уже давно местные жители добывают глину и при этом находят различные предметы. Место это мною было осмотрено 26—27 января 1938 года. Это покатый склон, спускающийся к югу. Весь он изрыт довольно большими ямами глубиной до 2 м, образовавшимися при добывании глины. Однако, есть и нетронутые участки, где можно найти непотревоженные погребения. По описанию крестьян-находчиков, захоронения грунтовые без каменных ящиков. В головах костяков находятся сосуды из черной глины—кувшины без ручек и блюда. Находили так же бронзовые кинжалы, бусы, повидимому, из пасты и человеческие кости. При осмотре мною была найдена только часть черепной коробки, каменных плит от ящиков и черепков глиняных сосудов не обнаружено.

В семье крестьянина Леона Аришина хранились 2 бронзовых кинжала из этого могильника, которые и были мною приобретены.

1. Бронзовый кинжал с рукоятью, кончик отломан в древности. Общая длина 32 см, длина лезвия 22,5 см, наибольшая ширина лезвия 6,5 см. Весь

кинжал орнаментирован. Верхушка рукоятки резная с треугольными и полукруглыми вырезами, середина рукоятки орнаментирована рисунком из выпуклых точек, плечики углами из двух тонких врезных параллельных линий со штриховкой.

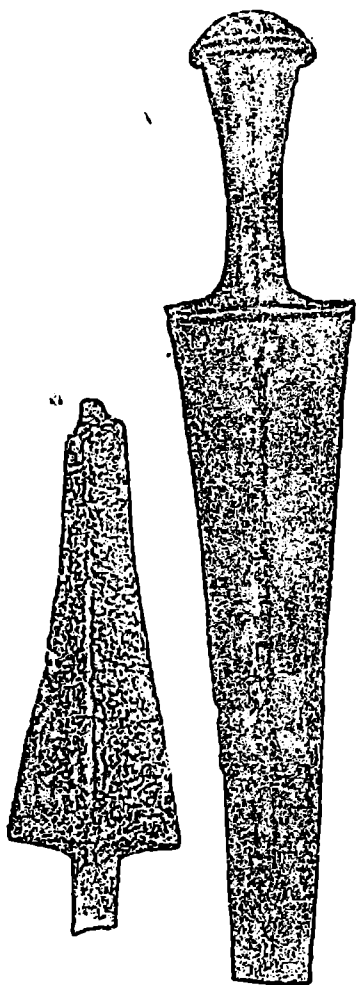

Рис. 1. Два бронзовых кинжала из могильника в сел. Малтазовке.

Лезвие украшено тонкими двойными спиралями и рисунком из прямых и волнистых линий. Посередине лезвия выпуклое ребро. Весь кинжал покрыт темно-зеленой патиной.

2. Бронзовый кинжал небольшого размера с недостающим кончиком лезвия и верхней части рукоятки.

Общая длина 18 см, сохранившейся части лезвия 15,5 см. Наибольшая ширина лезвия у рукоятки 5,7 см. Рукоять была украшена орнаментом из точек и других фигур, а лезвие тонкими врезными параллельными линиями. Патина более светлая чем у первого кинжала.

Другая находка была сделана летом 1937 года в 3-х км к юго-востоку от селения на склоне горы Наомари, известной у местных жителей под именем "Компанской", где находятся покосы крестьян. Здесь колхозным чабаном Мих. Алекс. Ремизовым в размытой водой промоине был найден какой-то бронзовый предмет, принятый им за золото. На месте находки стал рыться чуть не весь колхоз.

Путем опроса ряда лиц, принимавших участие в этих "раскопках" мне удалось выяснить, что здесь были найдены: человеческие кости и зубы, 2 бронзовых браслета, 2 бусы крупные и мелкие, 5 бронзовых подвесок в форме рыбок, маленькое бронзовое колечко и много мелких обломков листовой бронзы. Из этих предметов в настоящее время на руках у крестьян находятся 3 бронзовых подвески в форме рыбок, 1 браслет, 1 колечко, одна крупная буса и мелкие обломки листовой бронзы.

Бронзовые подвески в форме рыбок имеют в длину 8—9 см. Фигурки рыбок естественные, одни имеют широкую плоскую головку, другие острую, вытянутую, обозначены плавники и другие детали.

В верхней части головки имеется круглое отверстие для подвешивания. Две рыбки сломаны находчиками, у одной отломана головка, у другой—хвост.

Бронзовый браслет небольшого размера совершенно гладкий, концы не сходятся сантиметра на $1\frac{1}{2}$. Наружная сторона выпуклая, внутренняя—плоская.

Колечко гладкое из круглой бронзовой проволоки. Крупная буса-подвеска из бело-розовой пасты. Нижняя часть ее шарообразная, верхняя яйцевидная. Отверстие находится в верхней части бусы и проделано в перпендикулярном направлении к вертикальной оси бусы.

Обломки листовой бронзы настолько мелки, что судить по ним о форме предмета не представляется возможным. Скорее всего был небольшой сосуд.

Из перечисленных предметов, вследствие преувеличенного мнения находчиков об их стоимости, удалось получить только одну подвеску в форме рыбки. Длина ее 8,1 см. Рыбка имеет широкую плоскую головку, раздвоенный хвост, спиной плавник, брюшной плавник и 2 боковых. Отверстие в верхней части головки затянато окисью.

Судя по инвентарю, погребение это должно быть женским. Местность где оно обнаружено представляет целину. Никаких земляных работ, в том числе и пахоты, там не производилось. Можно ожидать, что могильник окажется в хорошей сохранности. Следует также отметить, что вследствие характера почвы (глины) сохранность бронзовых предметов хорошая, покрыты они благородной патиной.

Могильник в селении надо датировать началом 1-го тыс. до н. э. Датировка погребения у горы Наомари несколько затруднительна, но, по всей вероятности, оно близко к тому же времени, что и первый могильник.

Ю. Г. Сердюком передана мне найденная им в окрестностях Малхазовки кремневая пилочка (вкладыш от серпа), покрытая беловатой патиной. Пилочка по времени должна быть близка к могильнику.

На юго-восточной окраине Малхазовки мне было показано 2 кургана: один высотой в $1\frac{1}{2}$ —2 м недалеко от соленого озера близ усадьбы Рябихина, а другой высотой не более 1 м и сильно распаханный метрах в 200 дальше к востоку. На поверхности этого 2-го кургана видно много камней известняка. По словам крестьян, они брали из кургана камень и при этом находили „мослы“, т. е. крупные кости животных.

По дороге из Малхазовки в Сартачала, приблизительно посредине между этими двумя селениями, мною обнаружена еще группа из 5 курганов, расположенных по обеим сторонам шоссе. Два из них находятся к сев.-востоку от шоссе, в нескольких десятках метров от него. 1-й большой курган имеет высоту не менее $2\frac{1}{2}$ м. Форма его удлиненная. На вершине ровная площадка длиной 12 м^2 и шириной 8 м. Склоны круты, не менее 45° . Верхняя площадка и часть склонов распахана. В непосредственной близости от этого кургана находится второй узкий и длинный высотой не более 1 м. Весь сильно распахан.

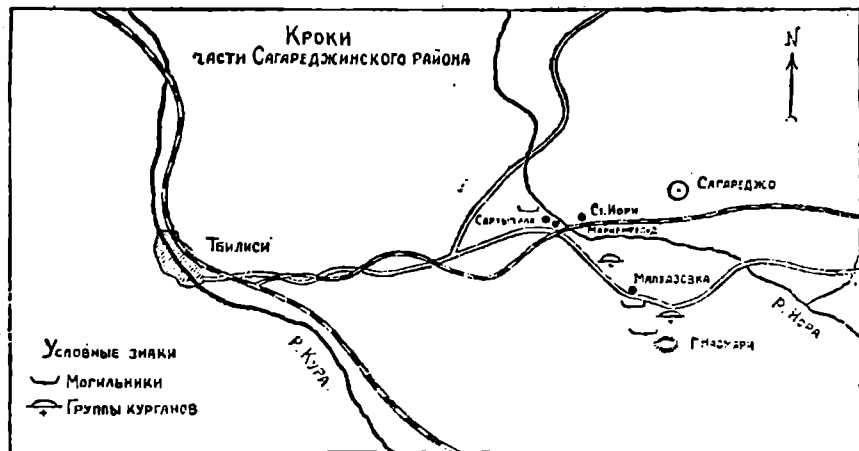
Три остальных кургана находятся в непосредственной близости от шоссе, вытянуты вдоль шоссе в одну линию и частично срезаны дорогой. Курганы невелики, высота их от $1\frac{1}{2}$ до $1\frac{1}{2}$ м.

Рис. 2. Бронзовая подвеска в форме рыбки из погребения на горе Наомари.

Найденные в Малхазовке бронзовые кинжалы, по форме и орнаменту, близки к кинжалам из других могильников той же эпохи в Восточной Грузии, в частности, из древнейших грунтовых погребений в Самтавро.

Бронзовые подвески в форме рыбок не находят себе аналогий в Грузии. В атласе Э. Шантра имеются сходные подвески, несколько меньшего размера, хранящиеся в Венском и С.-Жерменском музеях и происходящие из Верх. Кобани¹. Подвески эти Э. Шантр относит ко времени появления железа, что подтверждает мое предположение о хронологической близости погребения на горе Наомари и могильника в Малхазовке.

¹ E. Chantre. Recherches anthropologique dans le Caucase, t. II. Période protohistorique. Atlas, pl. XX bis, 6, 7; pl. XXIV, 15. Paris. Lyon. 1886.

აკად. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების პირველი წლისთავისათვის

1941 წლის 18 ნოემბერს აკად. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების წლისთავზე ხაქ. მეცნ. აკადემიის ენის, ისტორიისა და მატერიალური კულტურის ინსტიტუტის მიერ მოეწყო საჯარო სხდომა-ხალამო განსვენებული აკადემიკოსის ხსოვნის აღსანიშნავად.

ხალამოს დაესწრო როგორც აკადემიის თანამშრომლები, აგრეთვე ვარეშე საზოგადოებაც. სხდომა გახსნა აკად. ს. ჯანაშიამ განსვენებულ ივ. ჯავახიშვილის სამეცნიერო და საზოგადოებრივი მოღვაწეობის მოკლე დახასიათებით, რის შემდეგ ხიტყვებით და მოგონებებით განსვენებულის შესახებ გამოვიდნენ: ნ. ბერძინიშვილი, ა. შანიძე, ბ. ჩუბინაშვილი, ნ. შაუხიშვილი და გ. ჩიტაია.

ნ. ბერძინიშვილი. დღეს, როცა მძინვარე მტერმა ჩვენი სამშობლოს კიშკარი ვერაგულად შემოარტყია და გახლებული ის საბჭოეთის დედაციხეს ეხეთქება, უტკველად, არახელსაყრელი დროა განსვენებული აკადემიკოსი ივ. ჯავახიშვილის პიროვნებისა თუ მეცნიერულ-საზოგადოებრივი მოღვაწეობის რამდენადმე სრული შეფასებისათვის. გვწამს, ქარიშხალი გადაივლის, სიმართლის მზე კვლავინდებურად ინათებს და დროც დადგება, როცა ეროვნული კულტურის ამ დიდ მოღვაწეს შესაფერისად და ღირსეულად შეაფასებენ მისი დაზრდილები. მაგრამ ეს, საღამო, როგორი მკრთალიც არ უნდა იყოს, არც შედგმტია და საჭიროცაა. იმ დროს, როცა ჩვენს ეროვნულ არსებობას, ჩვენს კულტურულ მომავალს კვლავ განსაძლევი ემუქრება, იმ აღამიანის მოგონება, რომელმაც მთელი თავისი დიდი ძალ-ღონე ჩვენი ეროვნული კულტურისათვის ბრძოლას და ამ კულტურის სამსახურს პატიოსნად შეაღია,—სასარგებლო საქმეა: ივ. ჯავახიშვილის ხსოვნის საღამო ჩვენი სამშობლოს უკეთესი მომავლისათვის ბრძოლას ემსახურება.

დღევანდელს ჩვენს მცირე სიტყვაში განსვენებული მეცნიერის შეფასება, რა თქმა უნდა, არ გვიკადნიერებია. ჩვენი მიზანია აღვნიშნოთ სულ მოკლედ და ზოგადად მისი სამეცნიერო-საზოგადოებრივი მოღვაწეობიდან მხოლოდ ორიოდე მომენტი.

XIX საუკუნის მიწურულს, როცა ივანე ილიქსანდრეს ძე ჯავახიშვილი სამეცნიერო ასპარეზზე სამოღვაწეოდ გამოვიდა, საქართველოს თავისი ახალი ისტორიის კრიტიკული ხანა უკვე განვლილი ჰქონდა. სიცოცხლისუნარიან ქართველ ხალხს ბრძოლის სწორი გზა უკვე ეპოვნა. საუკეთესო შედეგების სახით ის რუსეთის რევოლუციური კლასის მეწინავე მებრძოლთა რიგებში ჩამდგარა და თავისი ეროვნული მომავალიც ამ დიდი ბრძოლისათვის დაეკავშირებია. მაგრამ ეს პროცესი იმ დროს ჯერ კიდევ მთელი სისავსით გაშლილი არ იყო და არც ამ ბრძოლის პერსპექტივი იყო ყველასათვის ნათელი.

ქართველ ხალხში ამ დროს ჯერ კიდევ ბევრი იყო დაგვიანებული მოტირალი, გადასულ დიდებზე უიმედოდ რომ მოსთქვამდნენ; მრავლად იყვნენ „завердик-ს პატრიოტებიც“, უფრო სუფრახე რომ ემარჯვებოდათ ხოლმე „предаших Иверской землѣ“-ს მოგონება. ქართველი ხალხისაგან მოწყვეტილს და წოდებრივად მომაკვდავეს ქართველ თავად-აზნაურობას საქართველოც მომაკვდავი ეჩვენებოდა. ცარიზმის პენსიონერად ქცეულმა ქართველმა თავად-აზნაურობამ 1901 წელს საკუთარ პანაშვილში ცხოველი მოწაწილეობა მიიღო: საქართველოს პატივყარილობის ასი წლის თავი „კეთილშობილთა“ წოდებამ საქართველოს შესაფლავე ცარიზმსა და მის მოხელეებთან ერთად ილღესასწაულა.

ქართველი საზოგადოების ამ ფენასთან განსვენებულ მეცნიერს, რასაკვირველია, საერთო არა ჰქონდა რა. ძირძველი თავადის სახლის შვილი, ივანე ჯავახიშვილი ჩვენი ინტელიგენციის იმ წრეს ეკუთვნოდა, რომელიც ქართველი ხალხის საღ მაჯისცემას ცხოვლად გრძნობდა და ჩვენს ეროვნულ მომავალს იმედინად შესცქეროდა. ქართველი ერის ბრწყინვალე მომავალის ურყევი რწმენით შეუღვა განსვენებული მოღვაწე ხალხის სამსახურს და ასეთივე რწმენით დასტოვა მან თავისი ნაპირნახულები სამშობლო.

იმ დროს ქართველ ისტორიკოსს განსაკუთრებული პასუხსაგები მოვალეობა აწევ. ბრძოლად ამდგარ ქართველ ხალხს საკუთარი ისტორია სჭიროდა, ისტორია თანამედროვე მეცნიერების მონაპოვართა სიმალღვზე მდგომი, ისტორია არა გადასულ ამბავთა მოსაგონარი, ისტორია არა საპანაშვიდო განწყობილებით დაწერილი, არა მიცვალბულის ისტორია, არამედ ისტორია ცოცხალის, მებრძოლის და მომავლის მქონე ხალხისა, ისტორია ამ ხალხის სიყვარულით გამთბარი, ისტორია მკაცრი, ქეშმარიტი და სასარგებლო.

ქართველ ერს დიდი ისტორიული წარსული აქვს. კულტურულ ხალხს შესაფერისი ისტორიოგრაფიაც გააჩნია. ქართული ისტორიოგრაფია უძველესი დროიდან მოდის. მისი დასაწყისი ქრისტიანობის იქით ხანაში იმალება. ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარება ჩვენი ხალხის ისტორიული ბედის შესაბამისია. საქართველოს პოლიტიკური და კულტურული აღმავლობისას მისი ისტორიოგრაფიაც იზრდება და მეცნიერულად ვაჟკაცდება (IX—XIV სს.), ხოლო ჩვენი ქვეყნის პოლიტიკური და ცემისა და კულტურული დაქვეითების დროს ქართული ისტორიოგრაფიაც ქვეითდება, მარტივდება, ქრონიკულ წელთაღრიცხვად იქცევა (XV—XVI სს.) და ზოგჯერ საესებით ჭრება (XVI ს-ის მიწურულიდან—XVII ს-ის მეორე ნახევრამდე). ქართული ისტორიოგრაფიის ეს თავგადასავალი განსვენებულმა ივ. ჯავახიშვილმა პირველმა შეამჩნია და თავის კაპიტალურ შრომაში—„ძველი ქართული საისტორიო მწერლობა“—ხაზგასმით აღნიშნა ის.

XVIII ს-ის ქართული ისტორიოგრაფია ქართლის კულტურული აღორძინების შესაფერისი იყო. ვახუშტი და პაპუნა ორბელიანი ქართული ისტორიული აზროვნების ბრწყინვალე გამოუმუშებავა.

სამწუხაროდ, ქართული აღორძინების ოაზისი კიდევ ერთხელ წალეკა (და ვინ უწყის, მერამდენეჯერ!...) ახლო-აღმოსავლეთის ველურობის ტალოამ. ვერ იხსნა საქართველო დიდი ერეკლეს ხმალებაც და დამოუკიდებლობის პატივყარილი შევიდა დიდპირნახული ქვეყანა XIX ს-ში.

დაცემას განიცდიდა ქართული ისტორიოგრაფია XIX ს-ში. ბატონიშვილები, ო. ხერხეულიძე, ნ. დადიანი, ალ. ჭავჭავაძე, ალ. ორბელიანი, პლ. იოსელიანი და მორუსულე სულხან ბარათოვი დიდად ჩამოუვარდებოდნენ ვახუშტის, ხოლო კულტურულ ხალხთა თანამედროვე ისტორიოგრაფიის სინათლეზე ისინი განსაკუთრებით ჩამორჩენილად გამოიკვირებოდნენ.

XIX ს-ის დიდ მანძილზე ქართული ისტორიოგრაფია მეტად არახელსაყრელ პირობებში მოექცა. გადაგარების გზაზე შემდგარი თავად-აზნაურობისათვის საქართველოს ისტორია წარსული დროის რომანტიკული მოგონება და იყო მხოლოდ. საიქიოსაკენ პირმიქცეულს, მომაკვდავ წოდებას ისტორია პრაქტიკულად აღარ სჭიროდა. ქართველი ხალხი (დემოკრატია) კი ჯერ კიდევ არ ამდგარიყო და პოლიტიკურ სარბიელზე აქტიურად არ გამოსულნიყო. რა თქმა უნდა, ქართული ისტორიული აზროვნების ზრდა-განვითარება არც ცარიზმის კოლონიური პოლიტიკის ანგარიშებში შედიოდა.

ასეთ პირობებში გასაგებია, თუ საქართველოს ისტორიის დამუშავების საქმე უცხოელთა ხელში გადავიდა. მარი ბროსე, რომელმაც ჩვენი ისტორიის დამუშავების საქმეს ეგოდენი ღვაწლი დასდო, ქართული ისტორიოგრაფიის გარეშე დგას (ამდენადვე ადვილად გასაგებია, რომ ბროსეს მეცნიერული მემკვიდრეობის ამთვისებელი საქართველოს ისტორიის დარგში და მის წამოწყებათა გამგრძელებელი დიდხანს არაიენ იყო ჩვენი).

რასაკვირველია, არაფერი აქვთ სერთო ქართულ ისტორიოგრაფიათთან ბუტკოვს, დუბროვინს და სხვა მათ მშებს (როგორც ფორმალურად, ისე არსებითადაც) მათ შრომარუსულ ისტორიოგრაფიას ეკუთვნის), რომელნიც საქართველოს და მის ისტორიას რუსეთის იმპერიის საშენ მასალად უყურებდნენ (ჩვენი ქვეყნის წარსულის ასეთი „მომამაგენი“

XIX საუკუნეში და შემდეგაც ბევრი იყენენ, „მოამაგენი“, რომელთაც საქართველო მხოლოდ დამონებული და პოლიტიკურად მკვდარი უყვარდათ. კლასიკურია ერთი მათგანის: „*люблю Грузию, только под властью России*“).

XIX საუკუნის 80-იანი წლებიდან ქართულ ისტორიოგრაფიას გამოცოცხლება დაეცყო. ნიჭიერი მკვლევარი დიმიტრი ბაქრაძე ქართული ისტორიული აზროვნების ახალი ხანის პირველი წარმომადგენელია. ამავე ხანებში პეტერბურგის უნივერსიტეტში თანდათან გაძლიერდა აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტი, რომლის სამუშაო გეგმაში, სხვათა შორის, ქართული ენისა და საქართველოს წარსულის შესწავლაც იყო გათვალისწინებული. რა თქმა უნდა, პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტი ქართული ენისა და საქართველოს ისტორიის შესწავლით ქართველი ხალხის სამსახურს არ აპირებდა, ისე როგორც არ აპირებდა ის სამსახურს არა ერთი მკვდარი თუ ცოცხალი ხალხისას, რომლის ენასა და წარსულს ასეთივე ხალისით და წარმატებით სწავლობდა.

მაგრამ ჩვენს ქვეყანაში ახალმა სიომ დაჰქროლა. ქართველმა ხალხმა თავის ახალ ისტორიაში გადასვლის კრიტიკული პერიოდი გადალახა და თავისუფლებისათვის ბრძოლის ასპარეზზე გამოსულ ერს საკუთარი ძველი კულტურის ცოდნის ძლიერი მოთხოვნილება გაუჩნდა. და პეტერბურგის ქართული ფილოლოგიის სკოლასაც წილად ხვდა სულ სხვა საპატიო ამოცანის შესრულება.

თავისი ქვეყნის უკეთესი მომავლისათვის ბრძოლის წყურვილით გატაცებული არა ერთი ქართველი ნიჭიერი ახალგაზრდა დაეწაფა ამ ხანებში მეცნიერების სხვადასხვა დარგს, რათა თანამედროვე იარაღით აღჭურვილიყო და შრომელი ხალხის ღირსეული სამსახური შესძლებოდა.

80-ანი წლებიდან პეტერბურგის უნივერსიტეტში ქართული ფილოლოგიის შესწავლას სათავეში ქართველები უდგანან. ჯერ ნიჭიერი პროფესორი ალექსანდრე ცაგარელი, შემდეგ დიდი მეცნიერი აქად. ნიკო მარი. ქართველი ერის კულტურისა და ისტორიის შესწავლის საქმე მკვიდრ მეცნიერულ ნიადაგზე დადგა.

ამ სკოლაში გაიარა მეცნიერული წრთობა ივანე ჯავახიშვილმა. შრომისა და ცოდნის უსაზღვრო წყურვილით შეუდგა ის მეცნიერების მძიმე ტვირთს და მთელი სიცოცხლის განმავლობაში სასახელოდ ატარა, ისე რომ სულიერი მოღვაწე არ უგარძნია, შრომისა და ცოდნის წყურვილი არ შეწყვეტილა.

ივანე ჯავახიშვილი პეტერბურგის ქართველოლოგიის სამკვდლოში ახალი საქმის მოთავედ გამოვიდა. მის არ აკმაყოფილებს რუსული მეცნიერების წარმატება საქართველოს შესწავლის საქმეში და, როგორც შრომელი ხალხის ქეშპარიტი მსახური, ის ქართული მეცნიერების შექმნისათვის იბრძვის. მისი იმდროინდელი სამეცნიერო მოღვაწეობა ამის სანიშნურო მაგალითი იყო. 1899 წლიდან 1917 წლამდე ივანე ჯავახიშვილმა 40 სხვადასხვა სახელწოდების სამეცნიერო ნაშრომი გამოაქვეყნა. აქედან 23—რუსულ ენაზე, 16—ქართულზე, ერთი—გერმანულზე. ახლა, თუ ამ სიას ნაშრომთა მნიშვნელობა-მოცულობის თვალსაზრისით განვიხილავთ, სულ სხვა სურათს მივიღებთ. გარდა ერთი ნაშრომისა (*Государственный строй древней Грузии и древней Армении*), სამეცნიერო ხარისხის მოსაპოვებლად რომ იყო დაწერილი, განსვენებულ მოღვაწეს რუსულ ენაზე მხოლოდ მცირე წერილები უყრია. ამავე დროს, ყველა კაპიტალური ნაშრომი („საქართველოს ეკონომიური ისტორია“, „ქართული სამართლის ისტორია“, „ქართველი ერის ისტორია“, „ისტორიის მიზანი, წყაროები, მეთოდები წინად და ეხლა“) მან ქართულად გამოაქვეყნა. ამავე ხანებში გატაცებული მეცნიერი ხშირად, ზაფხულობით, თითქო შრომელ ხალხს საკუთარი მუშაობის ანგარიშს აბარებდა, მთელი რიგი მოხსენებით გამოდიოდა თბილისში და ქართველ საზოგადოებას მის ნამდვილ წარსულს მეცნიერული სიტყვით აცნობდა.

ასეთი საქმისათვის იმ დროს მშობელი ხალხის სამსახურით გატაცება და ძლიერი ნებისყოფა იყო საჭირო. ოფიციალური ხელისუფლება ასეთი შრომისათვის წარჩინებას არ იძლეოდა, ხოლო დაბრკოლებას კი ყოველგვარს უქმნიდა პატრიოტ-მოღვაწეს. სამისოდ დამახასიათებელია, რომ ზეოროდასახელებული შრომებიდან ყველა, რუსულ ენაზე დაწერილი, პეტერბურგში დაუბეჭდავთ, ხოლო ქართულად დაწერილი ნაშრომები—ყველა თბილისში.

მაგრამ ეს გარემოება თუ ერთი მხრით იმას მოწმობს, რომ ქართულ მეცნიერებას პეტერბურგში არ სწყალობდნენ, მეორე მხრით იმის მაჩვენებელიცაა, რომ აქ, საქართველოში, ქართული მეცნიერების საჭიროება უკვე შექმნილიყო. და ეს საესებით გასაგები და ბუნებრივია: ეს დრო ცხრას ხუთი წლის რევოლუციის ეპოქა იყო.

ასეთ პირობებში ქართული უნივერსიტეტის დაარსებაზე ფიქრი არაფერს ფანტასტიკურს არ შეიცავდა. და როცა განსვენებული მეცნიერი, სტოლიპინის რეაქციის დროს, ქართველ მეცნიერ მუშაკთა აღრცხვას თავის უბის წიგნაკში აწარმოებდა, აქ საკვირველი არაფერია. ეს სრულიად ბუნებრივი საქმიანობაა იმ ადამიანისა, რომელიც ახალი ქართული მეცნიერების ფუძემდებლად გამოვიდა. ქართული მეცნიერება რუსულ უნივერსიტეტში ვერ აყვავდებოდა და ვინც ქართული მეცნიერების სამსახურს აპირებდა და ამ საქმის მომავალი სწამდა, მას უნდა ქართული უნივერსიტეტის შექმნის ფიქრიც ჰქონოდა. ეს იმ დროს უნდადაგო ოცნება სრულიადაც არ იყო: ვისაც ქართველი ერის მომავალი სწამდა, ვისაც რუსეთის რევოლუციური აზვირთება სიხარულს ჰგვრიდა და აიშენდებდა, მას ისიც სწამდა, რომ რეაქცია, სტოლიპინის თუ სხვების, განწირულია, რომ მომავალი რევოლუციისა და თავისუფლებისაა. ამიტომაც ქართული უნივერსიტეტის თადარიგი რეალური, მეცნიერულ-რევოლუციური მოღვაწეობა იყო.

ქართული ისტორიოგრაფიის განვითარებაში ივანე ჯავახიშვილი ახალი ეტაპის შემქმნელია. ქართული ისტორიოგრაფიისათვის აქამდის უჩვეულო სიღრმითა და მოცულობით სრულიად ახლად დაამუშავა განსვენებულმა მეცნიერმა ჩვენი ისტორიის აურაცხელი საკითხები: პოლიტიკა, ეკონომიკა, სამართალი, ეთიკა, იდეოლოგია, მატერიალური და სულიერი კულტურა... დიდი ეროდიცია, მაღალი მეცნიერული აღჭურვილობა, ფართო ისტორიული პერსპექტივი, ბასრი კრიტიკული ალლო, სანიმუშო და მისაბძო მეცნიერული სინილისი, მუშაობით შეუნელებელი გატაცება, დიდი ნებისყოფა და მშობელი ხალხის კეთილშობილი სიყვარული,—ყველაფერი ეს ერთად ამკობდა განსვენებულ მოღვაწეს და საშუალებას აძლევდა მას ქართული მეცნიერების დაკორდებული ყამირი ძლიერი მკლავით ღრმად გადაეხნა.

დიდი შემოქმედის სიმკაცრით გაწმინდა განსვენებულმა მეცნიერმა ქართველი ერის ისტორიის საშენი მასალა (ისტორიის წყაროების კრიტიკა ჩვენში აქამდის სრულიად არ არსებობდა და მეცნიერების ეს დარგი ქართულ ისტორიოგრაფიაში განსვენებულმა ჯავახიშვილმა შემოიტანა). არა ერთი საისტორიო წყარო, რომლის სანდოობაში აქამდის ეჭვიც არავის შესდიოდა, უღმობელი კრიტიკის სინათლეზე გამოიტანა და უქუაგდო, არა ერთი პატრიოტული გადმოცემა, ხალხური შემოქმედების ლამაზი ნაყოფი, როგორც ისტორიისათვის უვარგისი წყარო, შეუბრალებლად გასწირა; უზარმაზარი შრომის შედეგად საესებით დაამსხვრია მის დრომდის არსებული შეხედულება ქართულ ისტორიოგრაფიაზე და სრულიად ახალი შეხედულება დაასაუფულა. ამავე დროს მან შემოკრიბა უცხოური წყაროები ქართული ხალხის წარსულის შესახებ. ყველაფერი ეს შედარებით შესწავლის მკაცრი კრიტიკით გაცხრილა და აგრე დამზადებული სანდო საშენი მასალით ქართველი ერის ისტორიის წერას შეუდგა.

მრავალი რამ გასწორდება განსვენებული მეცნიერის ნაშრომებში, მის ნამუშავეებს საფუძველზე თანდათან ახალი მეცნიერული ნაგებობანი გაჩნდება, ქართული ისტორიო-

გრაფია განვითარების შემდეგ საფეხურებს მიიღწევს, მაგრამ სამუდამოდ დარჩება ეტაპი, ივანე ჯავახიშვილმა რომ შექმნა ქართულ ისტორიულ აზროვნებაში.—დარჩება და იარსებებს ისევე, როგორც არსებობს ქართული ისტორიული აზროვნების ეტაპები ეპითალომწერელის, დიდი ვახუშტის...

1917 წელს, როდესაც რევოლუციამ მეფის რუსეთი დაამხვებია და ხალხთა საპყრობილის კარები გაიხსნა, ქართული უნივერსიტეტის შექმნის საკითხი სადღეისო ამოცანად იქცა. პეტროგრადში ივანე ჯავახიშვილის მოთავეობით ახალი ქართული მეცნიერების შტაბი ჩამოყალიბდა. აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტს დაზარდილი ქართველი „შეფარდნები გადუფრინდა“. გატაცებული მოღვაწის დიდი ხნის ოცნებამ ხორცი შეისხა. პატრიოტებმა სამშობლოს მოაშურეს და აქ ქართულ უნივერსიტეტს საძირკველი ჩაუყარეს. ამიერიდან ივანე ჯავახიშვილი ქართულ მეცნიერებას სათავეში ედგა.

ჩქარა საქართველო ოქტომბრის რევოლუციის მზემ გაანათა და სიბჭოთა წყობილებით გაპოხიერებულ ნიადაგზე თბილისის უნივერსიტეტმა მთელი რიგი უმაღლესი სასწავლებლები იბარტყა. ქართულ მეცნიერებას უსახლურო პერსპექტივები გადაეშალა.

ფიზიკურად დასუსტებული მხოვანი მეცნიერი სულიერად განქაბუკდა: ამ წლებზე მოდის მისი სამეცნიერო მუშაობის უნაყოფიერესი პერიოდი.

საბჭოთა მთავრობამ ღირსეულად დააფასა ხალხის მსახური.

20 წლის მანძილზე ქართული მეცნიერება მომწიფდა, დაეაყუცდა. მეცნიერთა ათეული ბევრგულად იქცა. ქართული მეცნიერების დიდი შენობისათვის თავის მოდგმა შესაძლებელი გახდა: საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის დაარსება დღის წესრიგში დადგა. ქართული მეცნიერების პატრიარქი პირადად ვერ მოესწრო ჩვენი კულტურის ამ ზენის, მაგრამ ის მშვიდი და დაჯერებული დაგვშორდა: სწამდა, რომ ამ დიდ საქმეს, ყოველი მხრით დროულსა და შემზადებულს, ბრწყინვალე მომავალი უზრუნველყოფილი აქვს.

ა. შანიძე, აკად. ივ. ჯავახიშვილი დიდი მეცნიერი და დიდი ადამიანი იყო. ასეთი პიროვნების შესახებ უნდა ვიყოფეთ ყოველი დეტალი მისი ცხოვრებისა და მე მინდა ვისარგებლო შემთხვევით, რომ აქ დამსწრეთა ყურადღება მისი ცხოვრების ერთ მნიშვნელოვან მხარეზე შევაჩერო.

ბერმა იცის, რომ განსვენებულ აკადემიკოს ივ. ჯავახიშვილის კუქ-ნაწლავების ქრონიკული დაავადება ჰქონდა, მაგრამ არ იცის, თუ როგორ დაეწყო ეს დაავადება და როგორ მიმდინარეობდა იგი.

1899 წელს, როდესაც ივ. ჯავახიშვილმა პეტერბურგის უნივერსიტეტის აღმოსავლურ ენათა ფაკულტეტი გაათავა, საზაფხულოდ თბილისის დაბრუნდა. ივანეს მამას, ალექსანდრეს, რომელიც საქალაქო სკოლების ინსპექტორად იყო, იმ დროს ბინა ავლაბარში ჰქონდა.

ზაფხული იყო, ივლისი თუ აგვისტო, ხალხი გაკრებილი იყო ქალაქიდან აგარაკებზე. შინ არავინ იყო, მამის გარდა.

ივანე ჯავახიშვილის სთხოვეს, დასწრებოდა წერა-კითხვის საზოგადოების გამგეობის სხდომას. ის დასთანხმდა და გასწია სხდომაზე. სხდომის დაწყებამდე შეიარა სააკიანციის საკანდიტროში, რომელიც სოლოლაკის კუთხეში იყო მოთავსებული, და 2 ფუნთოშა („პონჩიკი“) შექამა.

სხდომაზე 1 საათის შემდეგ ცუდად იგრძნო თავი, ბოდიში მოიხადა და დასტოვა დარბაზი. ძლივს მოახერხა ეტლამდი მისვლა, ჩაჯდა და სასწრაფოდ გაემგზავრა შინ. მივიდა თუ არა, მაშინვე ლოგინში ჩაწვა, საშინელი ტკივილებისაგან შეწუხებული, მამა კი,

რომელიც ამ დროს შინ დახვდა, ექიმის მოსაყვანად გაეშურა. ექიმთა უმრავლესობა წასული იყო აგარაკებზე და ვერაინ იპოვა. შემთხვევით შეხვდა ერთ ახალგაზრდა ექიმს და ის წაიყვანა. ექიმმა ავადმყოფი გასინჯა და წამალი გამოუწერა. მაგრამ წამლისაგან ავადმყოფი კიდევ უარესად გახდა: პირიდან სისხლი ამოუვიდა და ყოველ 5 წუთში პირის ღებინება ჰქონდა, კუჭი მოეშალა, სისხლის ღინება დაეწყო, გრძნობა თანდათანობით ეკარგებოდა, მაჯისცემა ძლიერ ეტყობოდა.

მამამ რომ უარესობა შეატყო შეიღს, არჩია სხვა ექიმის დაძახება. გაექანა თავდაზნაურთა ქარავასლისაყენ, სადაც ეზოში რესტორანი იყო და სადაც იმელი ჰქონდა იპოვიდა ნაცნობ ექიმს. მართლაც, რესტორანში დახვდა ნაცნობი ექიმი—ტიტე სიმონის ძე ქიქოძე, რომელიც მასინვე წაჰყვია შინ. მივიდნენ შინ თუ არა, ექიმმა გასინჯა ავადმყოფი, რომელსაც მაჯისცემა ოდნავ ეტყობოდა. თვალები გაახელინა, ასანაზე გასინჯა. შემდეგ გავიდა მეორე ოთახში და საყვედურით მიჰმართა ახალგაზრდა ექიმს: საექიმო უბის წიგნი მაინც არა გქონდა, რომ გაგვეო საქმის ნამდვილი ვითარება და სათანადო წამალი გამოგეწერათ?

ავადმყოფს გული უსუსტდებოდა, პირიდან სისხლი ამოსდიოდა. ექიმმა ქიქოძემ გამოუწერა წამალი, რომელსაც ყოველ 5 წუთში ასმევდნენ.

პირის ღებინება არ შეუწყდა, რაც ერთი მხრით კარგი იყო, რადგანაც თან ამოჰქონდა საწამლაი, მაგრამ ექიმმა შენიშნა: ტანი ცოტას მაინც შეიწოვს და საწამლაის რაიმე ნაშთი მაინც დარჩებოა. იქიმი ტ. ქიქოძე 2 საათიდან 5 საათამდე დარჩა ავადმყოფთან.

შემდეგ გამოირკვა, რომ ნამცხვარი, რომლისაგან ავად გახდა იე. ჯავახიშვილი, მოუკალავ სპილენძის ჭურჭელში გაეკეთებინათ, იმ დღეს იმავე საკანდიტროდან ისეთივე ნამცხვრების წყალობით რამდენიმე კაცი მოწამლულიყო, მათ შორის ჯავახიშვილიც.

სალამო ხანს ავადმყოფს მოკეთება დაეტყო და ექიმმა ქიქოძემ უთხრა: ახლა კი გადარჩენილი ხართ და 3 დღის შემდეგ ჩემთან გელითო, თან დასძინა: 3 თვის განმავლობაში ერიდეთ ყოველგვარ გამაღიზიანებელ საქმელსაო.

ამის შემდეგ ავადმყოფი ერთი კვირის განმავლობაში საერთოდ მოკეთდა და აკვისტოს ბოლო რიცხვებში პეტერბურგს გაემგზავრა კიდევ. იქ სამი თვის განმავლობაში ზღმიწენით ასრულებდა ექიმ ქიქოძის დარიგებას. შემდეგ კი დიეტის დაცვაზე ხელი აიღო.

ამის შემდეგ ხშირად ხდებოდა ავად, მაგრამ არ ფიქრობდა, რომ ამას კავშირი ჰქონოდა მოწამლვასთან. ექიმები ეუბნებოდნენ: მწვავე გაღიზიანება გაქვს, მიზეზი ახალი რამ არისო. მისცემდნენ წამალს, მოკეთდებოდა.

მერმე ავადმყოფობამ თანდათან უმატა, ხშირად ხდებოდა ავად. შემდეგ დაეწყო საშინელი ტკივილები ნაწლავებისა, კუჭის მოშლილობა. ვისთანაც მიდიოდა, ეუბნებოდნენ: არაფერიოაო, კუჭის ნევროზიოა.

სხვათა შორის, სპილენძის სუნი ალლოთი მეჯავრებოდაო. კარების თითბრის სახელურებს რომ ხელს ვახლებდი, ტანში უსიამოვნებას ვიგრძნობდი, რადგანაც, ალბათ, შეერთება ხდებოდა ტანში დარჩენილ საწამლავთანაო.

ერთხელ ჩვენებმა ოჯახში მოინდომეს ღვეჯილების გამოცხობა და ცოშში შაქარი უნდა გაერიათო. ოჯახში ყველამ იცოდა და მზარეული ქალიც გაფრთხილებული გეყავე, რომ შაქრის დანაყვა ფრ შეიძლებოდა სპილენძის ავანდასტაში, მაგრამ მზარეულს,—არ ვიცი, დაუხარა შაქრის ფხენილზე დაქუჩანში წასვლა და ყიდვა, თუ არა,—შაქარი სპილენძის ავანდასტაში დაენაყა და იმით გაეკეთებინა ღვეჯილიო. ღვეჯილი რომ ეკამე, ამის შემდეგ ორი საათი არ იყო გასული, რომ ტკივილები დამეწყო და ცუდად გავხდიო. თავს სისუსტე შევბატყე, გული მიმდიოდა, დამეწყო პირიდან ღებინება (ამომდიოდა მომწვანო-მოლურჯო სითხე). უთუოდ ყველაფერი სპილენძის ავანდასტაში დანაყილი შაქრის მიზე

ზით იყო, მაგრამ რაკი ნამდვილი მიზეზი არ ვიცოდი, მე ბალრიჯნის მურაბას ვებარალებდიო. ძმებს—გიორგისა და დათას—ეუბნებოდი: მურაბა არ სჭამოთ, გადაღვიართ-მეთქი, ისინი კი მიირთმევდნენ და თან ილიმებოდნენ, რადგანაც სკოდნოდით, თურა იყო ნამდვილი მიზეზი ჩემი ავადმყოფობისაო (მხარეული ქალი გამომტყდარიყო, რომ სპილენძის ავანდასტაში დანაყა შაქარი). ეს მე მათ შემდეგ მიამბესო.

ეს ამბავი პეტერბურგში მომხდარა.

გადიოდა დრო. ავადმყოფობა თანდათან უფრო და უფრო მატულობდა. ექიმები, ვისთანაც კი მივიდოდა, ეუბნებოდნენ: არაფერიო, კუჭის ნევროზია, მადა უნდა მოგივიდესო და დარიშხანას აძლევდნენ. ამით პაციენტი უფრო უარესად ხდებოდა: დარიშხანა ყოველ უფრო აძლიერება წყლულოვანი ნაწლავების დაავადებას.

ერთხელ პეტერბურგში იყო ერთი ქართველი ექიმი. მას გაუსინჯავს და უთქვამს: ისე დაშვებული ხართ და დასუსტებული გაქვთ სხეული, რომ სრულიად შეუძლებელია თქვენ ასეთ მდგომარეობაში დარჩენაო, რადგანაც გულისა და კუჭის ნევროზი გაქვთო, საჭიროა ტონუსის აწვევო და სხვა. გამოუწერია წამალი, რომელშიც თურმე დარიშხანა შედიოდა დიდი რაოდენობით და, აფთიაქიდან რომ ასეთი წამალი გამოეშვათ, ექიმს რეცეპტზე გვერდით მოუწერია: sic!!! (სამი ძახილის ნიშნით) იმისთვის, რომ არ ეფიქრათ ასეთი დიდი დოზა თითქო რაიმე შეცდომის შედეგიაო და თანაც ავადმყოფისთვის უთქვამს: მე თქვენ ცხენის დოზა გამოგიწერეთ, მაგრამ ეს საჭიროაო.

უახლოესი აფთიაქის გამგე, ფარმაციის მაგისტრი, კარგი ნაცნობი ყოფილა ივ. ჯავახიშვილისა, რომელსაც გადაუღია მისთვის ის რეცეპტი. კარგეს უთქვამს: „მე უფლება არა მაქვს არ მოგცეთ წამალი, წამალს მოგცემთ, მაგრამ გეხვეწებით, არ დალიოთო, რადგანაც ისეთი დოზაა, რომ პირდაპირ საშიშია. თუ არ დაიშლით და დაღვით, ერთ მესამედზე მეტი მაინც არ დალიოთო“.

ივ. ჯავახიშვილს ეს წამალი აფთიაქიდან გამოუტანია, მაგრამ სრულიადაც არ დაუღვია, რამდენიმე დღის შემდეგ იმ ექიმს უკითხავს: ახლა ხომ კარგად ხართო?—ახლა კარგად ვარო, უპასუხნია პაციენტს.

ამასობაში ავადმყოფობა თავისი გზით მიდიოდა. საჭირო იყო ნამდვილი წამლობა. ურჩიეს ერთ ნევრო-პათოლოგთან მისვლა. მან უთხრა: თქვენ ნაწლავებში არაფერი სერიოზული არა გაქვთ, გაქვთ მხოლოდ დუღილი და ამის წინააღმდეგ ახალი საშუალება მოიპოვებო და იმას გამოგიწერეთო. აი მე თვითონაც ვსვამ ამ წამალსო. „ეფიფიქრე: ეს კაცი არ იქნება თავის მტერი-მეთქი, იქნება არ მარგოს, მაგრამ მაინც ვისინჯავ-მეთქი“.

ასე უფიქრია ივ. ჯავახიშვილს და გამოუწერია 20 ბოთლი წამალი, რომელიც ბურახს ჰგავდაო (წამალს მოსკოვიდან იზარებდნენ პეტერბურგში). დაუწყო ახალ წამალს სმა, მაგრამ თავს უარესობა შეატყო და თავი დაანება.

გადიოდა დრო. ავადმყოფობამ უფრო და უფრო დაიგდო ლოგინდ, მარტო ლექციებისათვის ღებოდა და ვინ იცის, რით გათავებოდა საქმე, რომ ერთი ამბავი არ მომხდარიყო.

1908—9 წელს ივ. ჯავახიშვილის უმცროსი ძმა, დათა, ფინანსისტი, რომელიც საპროფესოროდ ემზადებოდა საფინანსო მეცნიერებათა დარგში პროფ. ოზეროვთან პეტერბურგის უნივერსიტეტის იურიდიკულ ფაკულტეტზე, ავად შეიქნა ნაღველას ბუშტის ანთებით. ავადმყოფობასთან ვერაინ ვერას გახდა, გარდა გრანსტრემისა, რომელიც მაშინ პრივატდოცენტად იყო სამხედრო-სამედიცინო აკადემიაში. გრანსტრემმა დათა ჯავახიშვილის ავადმყოფობის მიზეზი გამოარკვია და ურჩია მას, კარლსბადს გამგზავებულიყო¹.

¹ დათა ჯავახიშვილი შემდეგ გარდაიცვალა (1911 წ. ნოემბერში).

ამ გზით იცნობდა ივ. ჯავახიშვილი ექიმ გრანსტრემს და მას მიმართა სამკურნალოდ, როდესაც უკვე 10 წელიწადი იყო გასული მოწამელის დროდან. გრანსტრემმა: გარეგნული ვასინჯვით არაფერი გეტყობათო—უთხრა—და საჭიროა ქიმიური და მიკროსკოპიული ანალიზიო. კუჭის წვენი თვითონ ამოუღო და ანალიზის შემდეგ: კუჭის მტავა დაკლებული გაქვთ 25%/₆-ითო, უთხრა. მიკროსკოპიული ანალიზის შედეგი რომ უნახავს, ექიმს უთქვამს: მდგომარეობა მეტისმეტად ცუდია: დაზიანებულია მთელი ტრაქტი, მოიპოვება სისხლი, ჩირქი, ლორწო. თავის დროზე შეიძლებოდა სრულიად მორჩენა, ახლა-კი, ვერ დაგიმალავთ, შეიძლება იცოცხლოთ, მაგრამ იმ შემთხვევაში, თუ სასტიკად დაიცავთ დიეტასაო. არავითარი ნევროზი თქვენ არა გაქვთ, ორგანიზმი გაღიზიანებაა მოწამელის შედეგად და ვერ გაუგიათ ექიმებსაო.

გრანსტრემმა დაარჩია: არ შეიძლება სკამით: მსუქანი, მთავი, ძალიან ტკბილი, მლაშე, შემწვარი; საქმელი ყველაფერი გახეხილი ან დაკვიპილი უნდა იყოსო. სასაქმებელი არ დალიოთ არას დროს და ყოველთვის, როცა ექიმს ეჩვენოთ და შეძინოთ, რომ დარიშხანას გიწეროთ, გააფრთხილეთ, რომ, დარიშხანა თუ აუცილებელია, კანქვეშ უნდა იქნეს შესაბუნებული, დაღვეა კი არ შეიძლებაო. საქმელად შეიძლებაო: თოხლო კვერცხი, ცოტა კარაქი, ცოტა პური, დაკვიპილი ქათმის ხორცი, თევზი (მხოლოდ მოხარული და არა მსუქანი), კომპოტი და კისელიო.

გრანსტრემის დარიგებას ივ. ჯავახიშვილი სასტიკად იცავდა და რივიანად გრძნობდა თავს, თანდათან უფრო კარგადაც ვახდა. თუ წინათ საშინელი გულისფრიალი (ტახიკარდია) ჰქონდა და მაჯისცემა 120-მდე აუდიოდა, დიეტის შემდეგ ამ სენმა სრულიად გაუარა. სიფრთხილე მაინც დიდი სკირდებოდა საქმელების შერჩევაში. სამწუხაროდ, დიეტის ზედმიწევნობით დაცვა ყოველთვის არ ხერხდებოდა, განსაკუთრებით მოგზაურობის დროს, როგორც შემდეგი ეპიზოდები ამტკიცებს:

1910 წელს, ზაფხულის დამლევს, ივ. ჯავახიშვილი ცოლშვილითურთ პეტერბურგს მიემგზავრებოდა. გზაში, ბაქო-დარუბანდის გადასარბენზე, ვაგონ-რესტორანში ზუთხი ქა-მა. თევზი ახალი ყოფილა, არავისთვის არაფერი უენია, ივ. ჯავახიშვილი კი იმ დამეს ცუდად გამხდარა: მოკსელია გულის რევა, დასწყება კრუნჩხვა, გაღურჯებულა და სხვა, ერთი სიტყვით აშკარა ნიშნები ყოფილა მოწამელისა. რადგანაც ამ დროს ხოლერობა ყოფილა, მგზავრები შიშის ზარს აუტანია და სწრაფად დაუცლიათ ის ვაგონი, რომელშიც ივ. ჯავახიშვილი ყოფილა ოჯახის წევრებითურთ. მატარებლის ადმინისტრაციას მოუხდომებია ვაგონის მოხსნა მინერალურ წყლებში საღებნიფექციოდ და ბარაკში გაგზავნა. რის ვაი-ვაგლახით ივ. ჯავახიშვილის მიუღლებს მოუხერხებია ექიმის დარწმუნება, რომ აქ მოწამულა იყო თევზისაგან და არა ხოლერა. ვაგონი არ მოუხსნიათ და ნება დაურთავთ განეგრძო გზა, მაგრამ ავადმყოფი ისე ცუდად გრძნობდა თავს, რომ იძულებული გამხდარა ჩამომხდარიყო კურსკში, სადაც ეგულებოდა და და სიძე. იქ მოკეთებულა ერთი კვირის განმავლობაში და შემდეგ გამგზავრებულა პეტერბურგს.

გადიოდა ხანი. ამასობაში მსოფლიო ომი ატყდა. ქალაქებში იკლო სურსათ-სანოვა-გემ. გაჭირდა დიეტის დაცვა.

1915—16 წწ., როდესაც ივ. ჯავახიშვილს ცოლშვილი თბილისში ჰყავდა, მას ძალიან უჭირდა პეტროგრადში ექიმის მიერ გამოწერილი შერჩეული საქმელების მოგნა, ამის გამო ვასაკვირველი არ არის, რომ მისი ჯანმრთელობა თანდათან უარესდებოდა.

1917 წ., საქართველოში დაბრუნების შემდეგ, ივ. ჯავახიშვილს ისევე დაუწყო ნევროზი, გულის ფრიალი. ხშირად მოსდიოდა მწვავე შეტევები. უნივერსიტეტში ბევრჯელ ეყოფილვართ მოწამე მისი ცუდად გახდომისა. ასეთი მდგომარეობის გამო ის ძალიან ერიდებოდა მგზავრობას, რადგანაც გზაში ძნელია დიეტის დაცვა. მწვავე შეტევების შემთხვევებში ავადმყოფს ექიმები ნახულობდნენ, ეუბნებოდნენ: მსხვილი ნაწლავების რეაქ-

ცია გაქვსო, ეგ არაფერია, ნევროზის ნიადაგზე იქნებაო. სწამლობდნენ. ზოგ ექიმი ემადლიერებოდა, მაგრამ საერთოდ მისი სიცოცხლე საფრთხეში იყო. ბოლოს ისევ ძველ წესს მიმართა: პროფ. ელ. ვორონინს სთხოვა კუჭის წვენის ანალიზის გაკეთება. ანალიზმა იგივე უჩვენა, რაც გრანსტრემის დროს იყო. პაციენტმა მაშინვე დაანება თავი ექიმების ჩრევას და მკურნალობას და დიეტას მიჰყო ხელი.

მაგრამ მეორედ დიეტის დაცვა უკვე იმდენად დაგვიანებული იყო, რომ განსვენებული დღე-დღეზე მოელოდა უბედურებას. მიუხედავად მძიმე ქრონიკული დაავადებისა, ივ. ჯავახიშვილი ერთი წუთითაც არ ისვენებდა და განუწყვეტლევ მუშაობდა. ის ცდილობდა დაუტყბრომელი სამეცნიერო მუშაობით და ფართო საზოგადოებრივი მუშაობით დაედღმეზინა საშინელი ფიზიკური ტვივლები.

უნდა აღინიშნოს მაინც, რომ აკად. ივ. ჯავახიშვილის კუჭ-ნაწლავების დაავადება არ ყოფილა მისი სიკვდილის უშუალო მიზეზი, თუმცა გამორიცხული არ არის, რომ სწორედ ამ დაავადებამ შოამზადა ნიადაგი საშინელი კიტასტროფისთვის, რომლის მოწამე მთელი აუდიტორია ვახდა აკადემიკოსის უკნასკნელ სამეცნიერო მოხსენებაზე შარშან ამ დროს.

ოჯახის წევრების გადმოცემის თანახმად, იმ საბედისწერო დღეს ივ. ჯავახიშვილი საშინელ ტკივილებს გრძნობდა და ფეხზე ძლივს იდგა თურმე. მაგრამ მას დიდი ჰქონდა მოვალეობის გრძნობა, რომელიც მას ამ ტკივილებს ავიწყებინებდა.

ივ. ჯავახიშვილი დაიღუბა მოვალეობის შესრულების დროს.

P. S. აკად. ივ. ჯავახიშვილი 1939 წ. საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის თებერვლის სესიას დაესწრო მოსკოვში. მეც ვიყავ იმავე სესიაზე. მოსკოვიდან რომ ვბრუნდებოდით მატარებლით, მე ვსთხოვე ივ. ჯავახიშვილს, ეამზნა ჩემთვის მისი ხანგრძლივი ავადმყოფობის ამბავი. მან მიაშბო და მისი ნაამბობი იქვე, ვაგონის კუპეში, მოკლე შენიშვნების სახით, ჩავიწერე უბის წიგნაკში. ეს იყო 3.III.1939 წ. გროზნასა და მახაკალას გადასარბნზე.

აქ მოთავსებული ამბები თვით აკად. ივ. ჯავახიშვილის ნაამბობის მიხედვით არის მოთხრობილი, გარდა „ხოლერის“ შემთხვევისა, რომელიც მისი მეუღლისაგან მაქვს გაგონილი.

გ. ჩუბინაშვილი. წარსულს რომ მივუბრუნდები ხოლმე, ბატონ ივანეს ვხედავ ჯერ მაშინ, როცა ის სტუდენტი თუ ახლად უნივერსიტეტ დამთავრებული იყო (მე კი დევ ყრმა 12—15 წლისა), მერმე—მაშინ, როცა ის იოსებ ყიფშიძის დისერტაციის ოფიციალურ ოპონენტად გამოვიდა, და ბოლოს—მაშინ, როცა ვარემოებამ მასთან უკნასკნელ 25 წელს პეტერბურგსა და თბილისში დამაკავშირა. შთაბეჭდილება, რომელიც მან ამ სამივე ხანს ჩემში გამოიწვია, მუდამ ერთია. ეს შთაბეჭდილება, უცვლელი და თანაბარი აღინიშნულ დროთა მთელ მანძილზე, შთაბეჭდილებაა, რომელიც შეიძლება მიიღო მუდამ სწორის, მშვიდის, ყურადღებებიანისა და მიზანთმიმართულის, უნისლოსა და აღსწრაფებელის, დამოკიდებულებათა არეში გადაუნაცვლებელის ადამიანის გარეგანი და შინაგანი აღნაგობისაგან. მისი დამოკიდებულება ყოველი საკითხისადმი მუდამ გამოდიროდა საქმის შინაარსიდანა და ინტერესებიდან და არასოდეს პირთა კერძო სურვილების მიხედვით. თუმცა ისიც უნდა ითქვას, რომ ყველა, მისთვის სრულიად უცნობიცი კი, თავისი კერძო საქმის მიმართ აუცილებლად პოულობდა მის მხრით გულითადასა და მზრუნველობით აღსავსე ყურადღებას; ბატონი ივანე მუდამ მზად იყო დახმარება აღმოეჩინა მისთვის სიტყვითა და საქმით. ყველაფერს ამას ის აკეთებდა სავსებით დამშვიდებული და სადად, ძალდაუტანებლად, შეიძლება ითქვას, ბუნებრივად. რა საკითხის განხილვისას, მუშაკთა შორის რა ურთიერთობათა განხილვისას არ მაგონდება ბატონი ივანე! იგი ყოველთვის ინარჩუნებდა სიმშვი-

დესა და სიღინჯეს, რაც ასე მოქმედებდა ყველაზე. ივანე ჯავახიშვილი იმ იშვიათ ადამიანთა რიცხვს ეკუთვნოდა, რომელთა შესახებ რომენ როლანმა სთქვა: ესენი მუდამ თავის სიმაღლეზე დგანანო; ეს ადამიანები უფრო ფაქიზი ინსტინქტების პატრონები არიან, ვიდრე დანარჩენებიო. მათ იციან ესა და აქეთ თავის ღირსებათა შეგნებაო... თუნდაც განზე იდგნენ ესენი, ყველამ იცის, რომ ამათ პირველი ადგილი ეკუთვნით, მარტო ამათი არსებობაც კი ლაგმად ვვლინება დანარჩენებსა და თავს აკავებინებსო. ყველანი იძულებულნი არიან ამათი მწყრივის მიხედვით დალაგდნენო.

ქართული კულტურა, მისი წარსული, აწმყო და მომავალი, — აი რა საზღვრავდა და გზას აძლევდა სულ მუდამ ივანე ჯავახიშვილის მთელ მოქმედებას. ეს იყო დედაქარული მთელი მისი ინტერესებისა, მთელი მისი მზრუნველობისა, მისი ცხოვრების ზრახვათა. ამიტომაც იყო, რომ მან თავის სპეციალობად ქართველი ერის ისტორიის შესწავლა აირჩია, და ისიც ამ ისტორიის არა ერთი რომელიმე მხარისა, არამედ ყველა მისი გამოვლინებისა. აქედანვე გამომდინარეობდა მისი მონაწილეობა, დაულალავი თანამშრომლობა ყველა ცალკეულ დისციპლინაში. თავისი სამეცნიერო მოღვაწეობის დასაწყისში ივანე ჯავახიშვილი პირველ რიგში აქვეყნებს საქართველოს ისტორიისათვის, ნამდვილად რომ ითქვას, მარკჟფად მდგარს გამოკვლევებს, როგორც, მაგალითად, პატრისტიკული ლიტერატურის ქართული თარგმანების შესახებ არსებული ცნობების შეჯამებას, ან კიდევ ქართული ენაშემცნიერების საკითხების მიმოხილვას და სხვა¹. შემდეგ კი, როცა ქართულის-მცოდნეობის ცალკეული დარგების განვითარებას აღმოაჩნდა საკუთარი სპეციალისტები, ჩვენ ვხედავთ, რომ ივანე ჯავახიშვილი თავს იზღუდავს მეცნიერული საკითხების გარჩევაში საკუთრივ „ისტორიის“ კვლევით. მაგრამ ამ თავისი კვლევა-ძიებებით საბუშარისათვის იგი არამც თუ თვალყურს ადევნებს მხოლოდ იმას, რაც სხვა, მოსაზღვრე დარგებში ხდება, არამედ, როგორც ეს ხდება ჩანს, იგი, საცა და როდესაც საჭიროა, წინანდებურად თვითვე ატარებს აქტიურად გამოკვლევებს. კიდევ მეტი, ივანე ჯავახიშვილისათვის დამახასიათებელია, რომ მთელი თავისი კვლევა-ძიებითი ცხოვრების განმავლობაში იგი ყოველთვის საზოგადოდ ყველა ჰუმანიტარულ (და ნაწილობრივ სხვათა) მეცნიერებათა უახლესი მიღწევებისა და მონაპოვრების სიმაღლეზე იდგა. ის იყო au courant ყველაფრისა, რაც კი კეთდებოდა მეცნიერებაში როგორც ჩვენთან, საბჭოთა კავშირში, ისე დასავლეთ ევროპასა და ამერიკაში. იგი იცნობდა აგრეთვე ხელოვნების ახალ მიმდინარეობებსაც. მით ის შესაძლებელი ხდოდა თავისთვის წარსულისა და ახლანდელი ქართული კულტურის მოვლენათა შეფასებასა და მომავალი მუშაობისათვის კადრების მომზადებაში თავისი წვლილის შეტანასა. ივანე ჯავახიშვილს ჰქონდა მკაფიო და მთლიანი პირადი დამოკიდებულება, მიდგომა როგორც ყველა მოვლენისა და მეცნიერული თეორიისადმი, ისე ხელოვნებისა და ლიტერატურულ ნაწარმოებთა მიმართ. მახსენდება, თუ როგორ დაჰგმო ივანე ჯავახიშვილმა არქიტექტურაში კონსტრუქტივიზმი მაშინ, როცა უკანასკნელი ჯერ კიდევ არ გაშლილიყო და ის-ის იყო თავის გამოსვლას იწყებდა; როგორ დაჰგმო მან მხატვრობაში შიშველი სიუჟეტურობა და მისი მღვრიე ფერები და, პირიქით, რა სიხარულსა და სიბოძოს გრძნობდა იგი ნ. ოსტროვსკის ნაწარმოებთა წაითხვისას.

საესებით ბუნებრივია, რომ ქართული ხელოვნების საკითხებიც, ქართული ხელოვნების წარსულის შესწავლაც, ხელის შეწყობა დღევანდელი აღმავლობისათვის და მისი მომავალი ბედი (მეტარედ, ცხადია, კადრების მომზადების მხრივ) ივანე ჯავახიშვილისთვის ისევე ძვირფასი და ახლონი იყვნენ, როგორც ქართული კულტურის სხვა საკითხებიც.

¹ აქვე უნდა აღვნიშნოთ, რომ თავისი სიცოცხლის უკანასკნელ წლებში დაწერილ შრომასთან („ქართული მუსიკის ისტორიის ძირითადი საკითხები“, 1934) დაკავშირებით ბატ-მა ივანემ როგორღაც მითხრა: ჩემს ასალგაზრდაობაში ისე ვიყავი ბატყებულნი მუსიკის მეცნიერული საკითხებით, რომ თავდაპირველად ეფიქრობდი სწორედ ამ საკითხების შესწავლას შედგომოდიო.

და მართლაც „ქართველი ერის ისტორიის“ მეორე გამოცემაში (ტ. I, 1913, წინასიტყვაობა) ივანე ჯავახიშვილი იხსენიებს ქართული ხელოვნების ისტორიას, როგორც თავის ცალკე მონოგრაფიულ გამოკვლევას. უკინასკნელის ნაწილი დაიბეჭდა მაშინვე გამოცემაში „Христианский Восток“ (ტ. III, ნაკვ. 1, 1914, გვ. 17—31) სათაურით: „Термины искусства и главнейшие сведения о памятниках искусства и материальной культуры в древне-грузинской литературе“. აქ მოცემულია არქიტექტურის 10 ტერმინის ანალიზი. ივანე ჯავახიშვილმა თავისი გამოკვლევების შედეგები მთლიანად, როგორც ჩანს, საზოგადოებას გააცნო თბილისში 1913 წ. წაკითხული საჯარო ლექციით თემაზე: „ქართული ძველი ხელოვნება“. ამ ლექციის ვრცელი შინაარსი დაიბეჭდა „სახალხო განათების“ ოთხ ნომერში (1913 წელი, № 797, 800, 801 და 802)¹. გამოკვლევაში „Термины искусства“ ასახულია მკვლევარის ნაბეჭდი შრომებისათვის საერთო ხასიათი; ეს არის: მეტრისმეტი თავდაპირველობა, თვითშეზღუდვა გადმოცემასა და გამოთქმაში; იგი ლაპარაკობს მხოლოდ და განსაკუთრებით იმაზე, რაც ფაქტიურად არის დადგენილი. ფაქტები და მათი მკაფიო და მტკიცე დადგენა — აი ესაა მუდამ ბატონ ივანეს პირველი და ძირითადი ამოცანა, გადაწყვეტილი გამოკვლევითა და გაშუქებული თხრობით. ზოგადს, ფართო გაშლას, ან ისტორიულ მოვლენათა და ეპოქების სურათებზე დამთავრებულ წარმოდგენას ბატონი ივანე იძლეოდა მხოლოდ საჯარო გამოსვლებსა თუ კერძო საუბარში. თვითშეზღუდვის ეს თვისება განსვენებულს სიკვდილის კარამდე შერჩა. გარდაცვალების შემდეგ გამოცემულ მის „ქართველი ერის ისტორიის“ III ტომში ლაშა-გიორგის მეფობის ყველა ამბავსა და თვით ლაშას დახასიათებას დათმობილი აქვს რვა გვერდი, მაშინ როდესაც, ქართველი ერის ისტორიის ამ ნაწილის ლექციურ თხრობას პეტერბურგის უნივერსიტეტში, ე. ი. ჯერ კიდევ 25 წლის წინათ, მან ნახევარი სემესტრი მოაწოდო.

ჩვენი უნივერსიტეტის დაარსებიდანვე ივანე ჯავახიშვილი დიდ მზრუნველობას იჩენდა სხვა დისციპლინათა კათედრების დაარსებასთან ერთად ქართული ხელოვნების ისტორიის კათედრის შექმნისათვისაც. ბუნებრივია, რომ საკერო ეფექტის მისაღებად ამ დისციპლინის სწავლება მოითხოვდა საგრძნობსა და სხვადასხვა ხასიათის ღონისძიებათა გატარებას; საკერო ვახდა თელსაჩინო მოწყობილობისა და სახელმძღვანელოების შექმნა-მოწახვა, შეკრება, დამზადება და მიღება. ძეგლების შესწავლის მიზნით საკერო ვახდა ცვლევა-ძიებითი სამუშაოების მოწყობა და ჩატარება, რაც დაკავშირებული იყო ადგილებზე წასვლა-მოსვლასთან და მუშაკების მოწვევასთან. ყველა ეს, ისე როგორც სხვა საკითხებიც, ივანე ჯავახიშვილის მხრით ყოველთვის დიდ ყურადღებას იქცევდა, არასდროს არ საკეროებდა რაიმე ვრცელ დასაბუთებას. ივანე ჯავახიშვილს საქმის ყველა ასეთი რეალური მოთხოვნილება, შეიძლება ითქვას, სიტყვის უთქმელად ესმოდა; არც თვითონ ხარჯავდა სიტყვებს, ყველა ღონისძიებას ლებულობდა და მათი სისრულეში მოსაყვანად შესაფერ განკარგულებებს იძლეოდა. ამგვარად, გასაგები ხდება ის სიადვილე, რომელიც ახასიათებდა მის მუშაობას უნივერსიტეტში. სწორედ ამიტომ გადაჭრა ისე უბრალოდ და ბუნებრივად ხელოვნების მეცნიერების კაბინეტის საკითხი. ასევე უბრალოდ და ბუნებრივად მტკიცდებოდა წარდგენილი კურსები და მეცადინეობანი, რომლებიც არ იზღუდებოდნენ მხოლოდ-დამხოლოდ ქართული ხელოვნების ისტორიით, არამედ შეიცავდნენ ცალკეულ საკითხებსაც დასაუღრმევროპის ხელოვნების ისტორიიდან. ეს ღონისძიება მიღებული იყო ქართული ხელოვნების მომავალ მკვლევართათვის მეცნიერული მეთოდების აუცილებელი ფუ-

¹ ეს რეზუმე გამოტოვებულია განსვენებულის ნაბეჭდი შრომების ნუსხებში; იგი შეიცავს მეცნიერულსა და, განსაკუთრებით ტერმინოლოგიურ, მდიდარ მასალას.

ძის შექმნის მიზნით. ასევე უბრალოდ და ბუნებრივად გაფართოვდა კაბინეტი ორი წლის შემდეგ (1921) მომუშავე არქიტექტორების შტატის შექმნით.

ქართული ხელოვნების შესწავლის საქმის გზაზე დასაყენებლად ივანე ჯავახიშვილის მიერ მიღებულ ზომებს შორის განსაკუთრებით შემდეგი უნდა გამოიყოს. როცა 1923—24 წლებში ანტირელიგიური მოძრაობის ტალღების ძლიერ ზრდასთან ერთად პროვინციის სხვადასხვა ადგილიდან მოვიდა ცნობები სიძველეთა და ხელოვნების ცალკეული იმ ძეგლების განადგურების შემთხვევების შესახებ, რომლებიც ეკლესიებში იყო დაცული, განათლების სახალხო კომისარიატის მეცნიერებათა მთავარმა სამმართველომ მხატვრული და ისტორიული ძეგლების გადასარჩევად სასწრაფოდ შეადგინა ბრიგადები და ისინი რაიონებში დაგზავნა. ამასთან მთელ რიგ ადგილებიდან, გადარჩევასთან ერთად, აღნიშნული ძეგლები თბილისში იქნა ჩამოტანილი. ამრიგად, 1924 წლის დამდეგს თბილისში მეცნიერებათა მთავარ სამმართველოს განკარგულებაში აღმოჩნდა ყუთები საგრძნობი სამუზეუმო ქონებით. მეცნიერებათა მთავარ სამმართველოს წინაშე წამოიჭრა საკითხი, თუ რა უნდა იქნას ამ პირველხარისხოვანი მხატვრული მნიშვნელობის მასალათვის. მანამდე არა ერთხელ წამოიჭრილი საკითხი, თბილისში ძველი ხელოვნების სპეციალური მუზეუმის შექმნის შესახებ, რასაც პრაქტიკულად, პირველ რიგში, ბინის უქონლობა ეღობებოდა წინ, ისევ დღის წესრიგში დადგა. მახსოვს, ამასთან დაკავშირებით, 1924 წლის აპრილში, საქართველოს საისტორიო და საეთნოგრაფიო საზოგადოების სამეცნიერო საბჭოს სხდომაზე ივანე ჯავახიშვილმა, როგორც საზოგადოების თავმჯდომარემ და ამასთანავე უნივერსიტეტის რექტორმა, მიიღო შემოტანილი წინადადება, რომლის მიხედვითაც უნივერსიტეტის შენობის შუაგულში მოთავსებული და საწყობად ქცეული ეკლესია სხვადასხვა სახის სამეურნეო ქონებისაგან უნდა გაეთავისუფლებიათ და გადაეცათ იგი ხელოვნების მეცნიერების კაბინეტისათვის ძველი ქართული ხელოვნების მუზეუმის შესაქმნელად. ეს წინადადება იმდენად საღად, სწრაფად და უსიტყვოდ იყო მიღებული, რომ სხდომის ოქმშიც კი არ შეუტანიათ. ამ აზრს მხარი დაუჭირა მეცნიერებათა მთავარმა სამმართველომაც, რომელმაც თბილისში ჩამოტანილი და ჩამოსატანი სიძველენი გააწესა ივანე ჯავახიშვილის მიერ გადაღებული ნაბიჯით საძირკველ-ჩაყრილი მუზეუმისათვის. სადგომის გასუფთავება, მისი მცირე რემონტი, დარბაზის სამუზეუმო ექსპოზიციისათვის მოწყობა, ფონდების შესანახად პატრონიკენის მოგვარება, საღებნიფექციო სამუშაოები და, დასასრულ, რაც უფრო დიდ ხარჯებს მოითხოვდა,—ფარების აღმართვა ქედურის ძეგლების გამოსაყიდად, ივანე ჯავახიშვილის სახით სრულ ხელშეწყობას პოულობდა. ასე აღმოცენდა ივანე ჯავახიშვილის დახმარებით უნივერსიტეტის ორგანიზმში კაბინეტის საკვლევადიებო მუშაობასთან დაკავშირებული ძველი ქართული ხელოვნების მუზეუმი, რომელიც, გადაკეთდა თუ არა პედაგოგიურ ინსტიტუტად უნივერსიტეტი, იძულებული გახდა აგრეთვე, როგორც ყოფილი უნივერსიტეტის შენობაში არსებული სხვა სამეცნიერო ინსტიტუტებიც, მიეტოვებინა თავისი, მის წასვლისთანავე მრავალრიზი მიმართულებების გადატიხერის შესებრალად ქცეული ბინა და მისი ბედის მქონე სხვა მუზეუმის ქონებასთან ერთად, საქართველოს მუზეუმს მიჰყვებოდა თითქმის ორნახევარ წელიწადს. ამ ხნის შემდეგ ამ მუზეუმმა, სხვა სამუზეუმო ქონებასთან ერთად, შექმნა ხელოვნების მუზეუმი „მეტეხი“, და უკანასკნელად კიდევ, სახელდობრ 1941 წელს, წარმოშვა საქართველოს მეცნიერებათა აკადემიის ქართული ხელოვნების ისტორიის სექტორი. აღსანიშნავია ისიც, რომ ივანე ჯავახიშვილისაგან გზაზე დაყენებული ამ მუზეუმის საგამოყენო-საექსპოზიციო დამხმარე მასალა, რომელიც უნივერსიტეტში მისი რექტორობისას იქნა შეძენილი, საქართველოს საბჭოთა ხელისუფლების დამყარების 20 წლისთავის აღსანიშნავად საქართველოს მუზეუმის შენობაში გამართული ქედური ხელოვნების გამოფენის ექსპოზიციისათვისაც კი იქნა გამოყენებული უკლებლავ.

ძველი ქართული ხელოვნების მუზეუმის შექმნის საკითხს მკიდროდ დაუკავშირდა გაზოგადებითა და ძველების დაცვის უზრუნველყოფის საკითხებზეც. ივანე ჯავახიშვილი, ბუნებრივია, ქართული ხელოვნების ძეგლების შესწავლასთან ერთად ნაკლებ ყურადღებას როდი აქცევდა მათი დაცვის საკითხსაც. ქართული კულტურის ამ დიდ საქმეში მისი უმეშვეო მონაწილეობის მრავალი შემთხვევიდან შეგჩრდები ორზე, რომლებიც, ჩემი აზრით, ყველაზე უფრო დამახასიათებელია ბატონ ივანეს პიროვნებისა და იმისათვის, თუ როგორი გეულეობა ჰქონდა განსვენებულს საკითხებზე პასუხის გაცემის დროს.

როცა სარგის კაკაბაძემ, გაითვალისწინა რა ბატონ ივანეს ავტორიტეტი და ყოველთვის გულისხმიერი დამოკიდებულება მისი სიტყვებისადმი, მიმართა თხოვნით, ერთად ენახულათ სახკომსაბჭოს თავმჯდომარე (თუ შინაგან საქმეთა სახ. კომისარი) სიძველეთა და ხელოვნების ძეგლების დაცვის ორგანიზაციის მთავარი საკითხების მოწესრიგების მიზნით, ბატონმა ივანემ თანხმობა განაცხადა. ყველას მოეხსენება სარგის კაკაბაძის გამოსვლები ივანე ჯავახიშვილის წინააღმდეგ, მაგრამ მან არ გაუწვია ანგარიში ასეთს პირადულ გამოსვლებს საერთო საქმის საზიანოდ.

ქართული კულტურის ძეგლების დაცვის საქმეში ივანე ჯავახიშვილის განსაკუთრებული ეფექტური მონაწილეობის მეორე შემთხვევა დაკავშირებულია შუამდგომლობასთან, რომლითაც სრულიად საქართველოს ცაკთან მაშინ არსებულმა ქართული კულტურის ძეგლთა დაცვის კომიტეტმა, სრ. საქართველოს ცაკის თავმჯდომარის ამხ. ფ. მახარაძის მითითებით, სრულიად საქართველო სახკომსაბჭოს თავმჯდომარეს ამხ. ვ. მოლოტოვს მიმართა. ივანე ჯავახიშვილმა პირველმა მოაწერა ხელი ამ მოხსენებითს ბარათს, თუმცა თავისი ყოველდღიური მუშაობით იგი უშუალოდ კომიტეტთან არ იყო დაკავშირებული. სსრკ სახკომსაბჭომ აღნიშნული მოხსენებითი ბარათის განხილვის შემდეგ, საქართველოს ძველი ძეგლების სარესტავრაციო სამუშაოთა მოწყობის მიზნით ხუთი მილიონი მანეთი გადასდო. როგორც კარგადაა ცნობილი, სწორედ ეს ასიგნება იყო, რომ არამტყუ მონუმენტალური კულტურული მემკვიდრეობის თვითდაცვის საქმე წასწია წინ, არამედ მისცა აგრეთვე საქართველოს საშუალება ამ მიმართულებაში თითქმის ყოველი მხრით პირველი ადგილი დაეკავებინა კავშირის დანარჩენ რესპუბლიკებს შორის.

ივანე ჯავახიშვილი ერთი მხრივ ყოველნაირად ეხმარებოდა და ხელს უწყობდა ქართული ხელოვნების შესწავლას, ხოლო მეორე მხრივ ისტორიული ძეგლების პრაქტიკულ დაცვას, და ამასთანავე იგი არსებით მნიშვნელობას ანიჭებდა ქართული ხელოვნების ნაწარმოებთა ფართო ჩვენებას გამოფენებზე და სამუზეუმო ექსპონიციამში. მაგონდება ქართული ხელოთმომღვრელი ისტორიული მასალების მოკლევადიანი გამოფენები. პირველი მოეწყო 1923 წელს საქართველოს მუზეუმის შენობის მაშინ ახლად დამთავრებულ კორპუსში, ხოლო მეორე — 1925 წელს მაშინდელი საქართველოს სახმატრო აკადემიის ორსინათლიან უზარმაზარ საკლუბო დარბაზში. ივანე ჯავახიშვილმა ინახულა პირველი და მეორე გამოფენაც. მიუხედავად იმისა, რომ დარბაზი არ თებოდა და იქ სიცივე იყო, იანერის არდადეგების დროს, ბატონი ივანე ეცნობოდა ყოველივე წვრილმანს, ათვალეირებდა და მსჯელობდა. ასეთივე ზნეობრივი დასაყრდენი ჰპოვა მისი სახით განსახკომის მიერ 1930 წელს მოწყობილმა საშუალო საუკუნეების ქართული ხელოვნების სახლვარგარეთ მოწყობილმა გამოფენამ. ივანე ჯავახიშვილმა ცხოველი ინტერესი გამოიჩინა როგორც ამ გამოფენის მომზადების პერიოდში, ისე მისი დაბრუნების შემდეგაც. უნდა გენახათ როგორი ყურადღებითა და რა ზნეობრივი კმაყოფილებით ისმენდა ამბებზე იგი იმ დანი ინტერესისა და აღფრთოვანების შესახებ, რომელიც გამოიწვია გამოფენამ და მასთან ერთად ჩატარებულმა მოხსენებებმა ირა მხოლოდ დღიურ პრესასა და ჩვეულებრივ მნახველებში, არამედ ხელოვნების ისტორიის სპეციალისტებს შორის, რომლებმაც ეს გამოფენა ინახულეს. დასასრულ, აღსანიშნავია ივანე ჯავახიშვილის უკანასკნელი მონაწილეობა სამუზეუმო

მუშაობაში. მხედველობაში მაქვს გამოფენა, რომელიც შოთა რუსთაველის პოემის 750 წლისთავზე მოეწყო. ეს მონაწილეობა აღინიშნა ჯერ ერთი იმით, რომ ბატონი ივანე თავგამოდებით იცავდა სპეციალური ძიებებით გაძლიერებულ ქართული ხელოვნების, როგორც მთელი გამოფენის დამოუკიდებელი განყოფილების, ფართოდ ჩვენების აუცილებლობას, და მეორე მით, რომ ივანე ჯავახიშვილმა უშუალო პირადი ხელმძღვანელობა გაუწია შოთა რუსთაველის ეპოქის საქართველოს მატერიალური კულტურისა და ყოფა-ცხოვრების განყოფილების ორგანიზაციას. აქ შექმლო თვალყური ედევნებია კაცს, თუ როგორი გარკვეულობით ამუშავებდა იგი განყოფილების შინაარსის მთელს გეგმას, მისი აგების რამდენიმე ვარიანტს შორის თუ როგორი გეგმაშეწონილობით შეჩერდა განხორციელებულზე და როგორ მისცა მას ის მხატვრული გაფორმება, რომელიც შოთა რუსთაველის ეპოქის გამოფენის ამ განყოფილებამ მიიღო. იგი ნათლად ხელმძღვანელობდა, მიმართავდა ან უარყოფდა მისთვის მიუღებელ წინადადებებს ავადმოყვობის დროსაც კი, როცა ლოგინში იწვია. და ეს შეეხება როგორც დარბაზების დაგეგმვას, ფარების დადგმას, ისე საგომოფენო ავეჯის ფორმასა, ეტიკეტებსა და სხვ. მე ვიგონებ ამ სამუშაოს იმიტომ, რომ ამ კერძო შემთხვევაშიც მთელი სისრულით თავი იჩინა ადამიანმა, რომელსაც სამუზეუმო ექსპოზიციის შინაარსზე და მოთხოვნაზე თავისი გარკვეული, მკაფიო და სწორი შეხედულება ჰქონდა. შოთა რუსთაველის ეპოქის გამოფენის ამ განყოფილებას ნაკლად — უმთავრესად მხატვრები — უთვლიან იმას, რომ ეკლესიათა კედლის მხატვრობის ისტორიული პირების რეპროდუქციები შესრულებულია ორიგინალების გადმოცემის ფაქსიმილური სიზუსტის და უცვლად, რომ ეს რეპროდუქციები არ გადმოსცემენ არც წერის ტექნიკას, არც ცხოველმსახველობის დაცულობას და არც დაზიანებულ ადგილებს. უსიყინებენ აგრეთვე სურათის დაზიანებული ნაწილების აღდგენას, ან მთელის კალონიტობის აღდგენის ცდას. ამასთან ისინი თითქოს განგებ უგულვებელყოფენ იმ მთავარ მიზანს, რომელიც დასახული ჰქონდა ივანე ჯავახიშვილს აღნიშნული პირების მოცემისას — დაეგროვებია მასალები ისტორიული ტანსაცმელის გარშემო. ეს კი, ცხადია, სწორედ შემჩნეულ კვალთა მიხედვით, ტანსაცმელის სურათისა და მათი შეფერადების შეესებას მოითხოვს. სულ სხვაა, რომ შემსრულებელთა დიდი უმრავლესობა ამ ამოცანის სიმალღეზე არ აღმოჩნდა. ამ თვალსაზრისით თვითონ ბატონი ივანეც არ იყო კმაყოფილი ჩატარებული მუშაობით. მაგრამ ამ მიზნის მიღწევა რომ შესაძლებელია ისე, რომ თანამედროვე მხატვარმა არ მისცეს ძველი ხელოვანისაგან შექმნილ სახესა და პოზას რეალისტური აგებულება, ე. ი. დაიცვას უსწორო სახეები ტანსაცმელში, ეს გვიჩვენა რაკის ერისთავთა ფრესკული პორტრეტების პირებმა. უკანასკნელნი შესრულებულია ტანსაცმელთა მოზღვნილი განზოგადებით და გამოასულთა პირისახეზე ექსპრესიონისტულად ხაზგასმულია მხეცური გამომეტყველება. ისტორიული ტანსაცმელის შესწავლის მიზნისათვის პირების შესრულების ასეთი ხერხით შეიძლება თავიდან აცილებული იქნეს ყველა ის სიძნელე, რომლებიც ძველი მხატვრობის თანამედროვე კომპოზიციში ვადმოტანასთან არის დაკავშირებული, ვინაიდან ეს უკანასკნელნი ფრესკის პირობითი ტანსაცმელის დეტალების განმარტებას მოითხოვს, რაც სხვადასხვანაირ ახსნასა და შეესებას იწვევს. ამასთან ერთად შესრულების ამგვარი წესით თავს ვალწვეთ იმ უსიამოვნო შთაბეჭდილებას, რომელსაც იწვევს თანამედროვე მხატვრული ტექნიკის ფანდებისა და მასალების შეუფუებლობა ძველი კედლის მხატვრობის გარეგნობასთან.

ივანე ჯავახიშვილი რომ იმ მხრივ დაეახასიათოთ, თუ როგორი გასწავლობდა ის ერთ-ერთ რომელიმე საკითხს, ვთქვათ, მაგალითად, ქართული ხელოვნების შესწავლის საქმეს, ეს იმას ნიშნავს, თუ როგორი ეპყრობოდა ის ყოველ საკითხს. მართო ერთ ასეთ საქმეში მგლადნდება მთლიანად მისი სახე, ზნეობრივი სახე იმ ადამიანისა, რომელიც საესვებით და მთლიანად ეძლეოდა საქმეს, საქმის ინტერესს — მართოდენ თვითონ საქმისათვის; შეგნებული ცხოვრების დაწყებიდანვე უკანასკნელ წუთამდე მხოლოდ ერთი გარკვეული მიმარ-

აუღლებით მიდიოდა და რომელმაც არ იცოდა პირადი ინტერესებით გამოწვეული არაეინთარო გადახრა. მისთვის სრულიად უცნობი იყო პირადული მიდგომა რომელიმე საზოგადო საკითხისადმი და მასში ყოველთვის უსიამოვნო გაცეხას იწვევდა ასეთი მიდგომა, როცა სხვა მუშაკს შეამჩნევდა (თუმცა ამის შესახებ იგი მხოლოდ ვაჭრით და იშვიათ შემთხვევაში თუ იტყვოდა რამეს). ზნეობრივ მოთხოვნათა სიმაღლე და სიმტკიცე, რომელსაც იგი ადამიანს და მეტადრე მეცნიერს უყენებდა—აი რა ასხვავებდა მას და სხვებისთვის მაგალითად ხდიდა. აი რატომია ბოლოს საქირაო შეეჭრდეთ იმ ზნეობრივ ორიენტირზე, მისი მსოფლმხედველობის იმ ძირითად მომენტზე, რომელიც საზღვრავდა, აჯამებდა და თითქოს მისი პიროვნების ყველა მრავალნაირ ინტერესს აშუქებდა: ესაა ბატონ ივანეს პატრიოტიზმი.

იყო პერიოდი მის ცხოვრებაში, როცა ჩვენს უნივერსიტეტში ფეხმოკიდებულმა ხალხის მტრებმა მისი ზნეობრივი ვაჟუნისა და მნიშვნელობის წინააღმდეგ იარაღად ბატონ ივანეს ეს ცნობილი პატრიოტიზმი გამოიყენეს. მოვიკონებ ერთ შემთხვევას მენშევიტურ ჰერიოდიდან, როცა ეროვნული შეხლა-შემოხლა გამწვავდა. ეს იყო „ამიერ-კავკასიის სეიპის“ ცალკე ნაციონალურ რესპუბლიკებად დანაწილების შემდეგ. მაშინ სომხეთიც მოწადინებული იყო შემოეკრიბა საკუთარი კულტურული ძალები და მისი საზღვრების გარეშე არსებული დაწესებულებები. მისი სურვილი იყო გაეტანა თბილისიდან სომხური ეთნოგრაფიული საზოგადოების კოლექციები და მასალები. მაშინ კულტურის ასპარეზზე მომუშავეთა შორის გაისმა ხმები, რომლებიც სომხეთის ამ სურვილის წინააღმდეგ იყო მიმართული. ეს მუშაკები ცდილობდნენ დაპატრონებოდნენ აღნიშნულ კოლექციებსა და მასალებს და უკანასკნელნი ქართულ დაწესებულებებისათვის გადაეცათ. ივანე ჯავახიშვილმა თავისებურად ნათლად და გადაჭრით გაილაშქრა ამ პირების წინააღმდეგ და ხაზი გაუსვა, რომ ყოველ ერს უფლება აქვს მიიღოს თავისი ეროვნული ავლა-დიდება, თუნდაც იგი თავმოყრილი იყოს სხვა ქვეყანაში და რომ სომხური ეთნოგრაფიული საზოგადოების ძვირფასი ისტორიული და არქეოლოგიური მასალები სომხეთს უნდა დაუბრუნდეს. მისი განცხადება ფაქტად იქცა და დასახლებული კოლექციები დღესაც ერევნის მუზეუმს ამშვენებენ. მასწავლებელმა მეორე ფაქტიც, რომელიც ბატონ ივანეს მკვეთრად ახასიათებს: ეს არის მისი დამოკიდებულება საქართველოს ოკუპაციისადმი, რომელიც მენშევიტური მთავრობის დროს გერმანიის ჯარებმა განახორციელეს. ივანე ჯავახიშვილი გარკვევით მიუთითებდა მაშინ ქართული ინტელიგენციის შორის საქმაოდ გავრცელებულ მცდარ აზრზე, თითქოს გერმანიის მიერ ჩვენი ქვეყნის დაპყრობა ჩვენს ხალხს აღმავლობისა და თავისუფალი ეროვნული განვითარების პერსპექტივს უშლიდა. იგი ხაზს უსვამდა იმ გარემოებას, თუ როგორ იყენებდნენ დასახლებული სახელმწიფოები კოლონიებს და მათში ეროვნულ კულტურას კიდევ უფრო ავიწროებდნენ, ვიდრე ეს ცარიზმის რუსეთში ხდებოდა. მოყვანილი ეს ორი შემთხვევაც კი გადაწყვეტით უარპყოფს იმ გავრცელებულ ცრუ აზრს, რომელიც ივანე ჯავახიშვილს შოვინიზმს სწამებდა, და კარგად აშუქებს ზნეობრივად დიდ სიმაღლეზე მდგარს მის პატრიოტიზმსა და მის მზრუნველობას თავისი ხალხის კულტურისათვის. როცა საბჭოთა კავშირის პოლიტიკამ დღის წესრიგში კულტურის გღრმავებისა და განვითარების საკითხები დააყენა, ე. ი. როცა მტკიცედ იქნა დადგენილი, რომ სოციალისტური ხასიათის კულტურა შეიძლება არსებობდეს მხოლოდ ეროვნულ საზოგადოებაში, მაშინ ყველასთვის სრულიად ცხადი გახდა, თუ როგორ ნაციონალიზმს ატარებდა ივანე ჯავახიშვილი.

ს. ყაუხჩიშვილი. შარშან, დღევანდელ დღეს, ივანე ჯავახიშვილი ჰკითხულობდა მოხსენებას თემაზე „ფილოლოგიური მეცნიერების მიზნები და ქართული ლიტერატურული ძეგლები“. ეს იყო მისი უკანასკნელი მოხსენება, მისი უკანასკნელი საუბარი მეცნიერულ წრეებთან. თითქოს იგრძნო—რომ ეს მისი უკანასკნელი მოხსენება იქნებოდა და გამოგვიშვილობდა საპროგრამო მოხსენებით იმ თემაზე, რომელიც მას გარდამწყვეტი მნიშვნელობის მქონედ მიაჩნდა ისტორიის საკითხების კვლევა-ძიებისათვის.

ივანე ჯავახიშვილი ისტორიკოსის პირველ მოვალეობად სთვლიდა წინასწარ ღრბ ფილოლოგიური მუშაობის წარმოებას ტექსტებზე, მათ ამოკითხვასა და დადგენას, სხვადასხვა წარმოშობის ტექსტების შედარებითს შესწავლას. იგი თავის დროზე მწუხარებით აღნიშნავდა—ჩვენი ისტორიკოსები წყაროების არსებითსა და ყოველმხრივ შესწავლას კ ან ეწევიან, ისინი დაინტერესებული არიან მხოლოდ „ქართლის ცხოვრების“ საკითხით, თუ როდის არის ის შედგენილი და ვინ შეადგინაო („ნაისტორიო მწერლობა“, გვ. XI—XII); საქართველოს ისტორიის მკვლევარნი ქართული საბუთებით სარგებლობენ წინასწარ შეუსწავლელად, მათი ტექსტუალური აღნაგობის გამოურკვეველად, და ხშირად მისი გამოსაქართველოს ისტორიული ცხოვრების სრულიად დამახინჯებულ სურათს იძლევიანო („ქართული დიპლომატიკა“, გვ. III).

ამიტომაც იყო, რომ ივანე ჯავახიშვილმა თავისი სამეცნიერო მოღვაწეობის პირველი ხანებიდანვე ხელი მიჰყო ფილოლოგიური დისციპლინების დარგში საფუძვლიან მუშაობას. როგორც პეტერბურგის (ლენინგრადის) უნივერსიტეტში მუშაობის დროს (1903—1917 წლებში), ისე თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტში ჰკითხულობდა სპეციალურ ფილოლოგიურ კურსებს (ქართული ეპიგრაფიკა, ქართული პალეოგრაფია, ქართული ნუმიზმატიკა, კრიტიკა და ინტერპრეტაცია ტექსტისა), და ეს მუშაობა დაავიკინა ჩვენი მეცნიერებისათვის ფუძვლადებული ნაშრომების გამოქვეყნებით: „ქართული დამწერლობათა მცოდნეობა ანუ პალეოგრაფია“, „ქართული საფას-საზომთა მცოდნეობა ანუ ნუმიზმატიკა-მეტროლოგია“, „ქართულ საბუთთა-მცოდნეობა ანუ დიპლომატიკა“. სამივე მონოგრაფია წმინდა ფილოლოგიური ხასიათისაა.

ქართული დამწერლობის ძეგლთა საფუძვლიანმა კვლევა-ძიებამ¹ ივანე ჯავახიშვილს შეაძლებინა დაემტკიცებინა, რომ სამუდამოდ უქუცდებული უნდა იყოს აზრი ქართული ანბანის V საუკუნეში (ახ. წ.) გამოგონების შესახებ და უნდა განმტკიცდეს აზრი, რომ ქართული დამწერლობა გაცილებით უფრო ძველია; ხოლო ამ ძეგლების შესწავლამ უძველეს ქართულ ტომთა მეზობლების, ფინიკურ-სემურთა მოდგმის ხალხთა, ისევე როგორც ბერძნების, დამწერლობის ძეგლთა პარალელურ ვათვალისწინებასთან დაკავშირებით, მიიყვანა ივანე ჯავახიშვილი უარესად მნიშვნელოვან აღმოჩენამდე, რომ ქართული ანბანის დასაწყისი ხანა საგულისხმებელია სულ ცოტა 7—8 საუკუნით უწინარეს იმ დროსა, რომ ლისთისაკ ჯერხანად ცნობილია ქართული დამწერლობის ძეგლები (ე. ი. IV საუკ. ახ. წ.), და წამოაყენებია მას სრულიად სალი პიპოთეზა: რომ ქართული ანბანი უნდა იყოს შექმნილი არა უგვიანეს VII საუკუნისა (ძვ. წ.).

„ქართულს სიგელთა-მცოდნეობაში“ ივანე ჯავახიშვილმა პირველმა ქართველოლოგთა შორის გამოიკვლია ქართული საბუთების ერთი ნაწილის აგებულება, მათი შედგენა-დაწერისა და დატულობის ტექნიკა, ისევე როგორც მათი შემადგენელი ნაწილების თანამიმდევრობის საკითხი შინაარსობრივი თვალსაზრისით, და ასეთ კვლევას, სხვა შედეგთა შორის, ისიც მოჰყვა შედეგად, რომ გამოძებნილ იქნა მკვეთრი კრიტერიუმი ნამდვილი საბუთის გასარჩევად ნატყუარისაგან.

¹ ქართული დამწერლობის საკითხებზე მუშაობამ აღმოაჩენინა ივანე ჯავახიშვილს კალიოფსესტების შემონახული ხანშეტი ტექსტები, რომლებმაც ქართული ენის შესწავლაში ეგოდენ დიდი როლი შეასრულეს.

მართალია, საბუთების კვლევა უხდებოდა ივანე ჯავახიშვილს გამოცემული ტექსტების მიხედვით, მაგრამ ის კარგად ხედავდა ჩვენი ტექსტების გამოცემათა ნაკლებულ მხარეს და მუდამ იმის ცდაში იყო, რომ წინასწარ დაედგინა ტექსტი, და, რამდენადაც დრო ეყო, თვითონ ამზადებდა ძველ ქართულ ტექსტებს გამოსაცემად, როგორც საბუთებს, ისე ისტორიკოსთა თხზულებებს და სხვა საისტორიო მნიშვნელობის ტექსტებს. ასე, მაგალითად, მან დაბეჭდა ხალხის აღწერის დაეთრები საქართველოში (დაიბეჭდა 1914—15 წ., არ გამოსულა), ლაშა-გიორგის დროინდელი მემკითანე (1927), ბასილი ეზოსმოდვარი—თამარ მეფის ისტორია (იბეჭდება ამჟამად), ახალი ქართლის ცხოვრება—ეგნატაშვილი ბერისა (1940 წ.), ქართული ხანმეტი ტექსტები (1923 წ.), და რამდენიმე ისტორიკოსის თხზულება გამზადებული დარჩა განსვენებულს.

ივანე ჯავახიშვილს კარგად ჰქონდა გათვალისწინებული ქართველი ისტორიკოსის მდგომარეობა; საისტორიო წყაროები სათანადოდ გამოკვლეული არ იყო, საისტორიო ფაქტები საბოლოოდ დადგენილი არ იყო. „საქართველოს ისტორიის მეცნიერულ, კრიტიკულ შესწავლას—წერდა ივანე ჯავახიშვილი „ქართველი ერის ისტორიის“ წინასიტყვაობაში—ჯერ იმ დონემდე არ მიუღწევია, რა დონეზედაც ძველი საბერძნეთისა, რომისა და დასავლეთი ევროპის ისტორია იმყოფება, რომ ისტორიკოსმა ძირითადი ფაქტების უცილობლობის წყალობით თითქმის სრულებით დაუსაბუთებლად სწეროს და მართო ზოგადი პრობლემების განხილვით იყოს გატაცებული“. ამიტომ ის მოითხოვდა ქართველი ისტორიკოსისაგან—პირველ ყოვლისა ფილოლოგისი ყოფილიყო. თვითონ კი ამ მიმართულებით მაგალითს აძლევდა სხვებს თავისი ნაშრომებით ფოლოლოგიის დარგიდან და ამ ფილოლოგიურ ნაშრომებზე დამყარებული ზოგადი „ისტორიებით“ (ქართველი ერის ისტორია, ქართული სამართლის ისტორია, საქართველოს ეკონომიკური ისტორია და სხვ.).

განსვენებულს ხშირად უყვარდა არსენი ამართლის სიტყვების მოყვანა: „ყოველი წერილი ძველი არს მეტყველი, გამომაჩინებელი აღმწერელისაჲ საუკუნოდ, რომლისამე საქებელ ყოფად, ხოლო სხვა განქიქებად“. ივანე ჯავახიშვილის „წერილები“ ქების ღირსი იყო მუდამ, და იქნება მარადის.

გ. ჩიტაია. უარესად მრავალმხრივი და შინაარსიანი იყო აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილის სამეცნიერო მოღვაწეობა. სტუდენტობის ხანიდან—სიცოცხლის უკანასკნელ წუთამდე მან თავისი ძლიერი ნებისყოფა, უშრეტი ენერჯია, მაღალი ნიჭი და ენთუზიაზმი მრავალფეროვანი ქართული კულტურისა და ისტორიის შესწავლის საქმეს შეაღია.

ამ დიდ ცხოვრებასა და მოღვაწეობასთან დაკავშირებით მოგონების სახით აქ რამდენიმე ფაქტი იქნება დასახელებული.

საქართველოს ისტორიის ბედის კარნახი იყო, რომ მისი სამეცნიერო-სამწერლობო ცენტრები სხვადასხვა დროს, საუკუნეების მანძილზე, მის გარეთ, მშობლიურ მიჯნებს იქით ეწყობოდა. ამ ცენტრებში მყოფი ქართველი მოღვაწეებისაგან გამონატყორცნი სამეცნიერო ძიებისა და მიღწევების უხეი სხივი—მშობლიურ კულტურას თავს შარავანდედდ. ედგა და ეროვნული ცხოვრების წარმატებისა და წინსვლის საწინდარი იყო. ამ ცენტრებში სამეცნიერო კვლევა-ძიებასთან ერთად აზრის ბრძმედში იწრათობოდა და იტელებოდა ეროვნული შეგნება და ქართული მსოფლმხედველობა.

ძველად ასეთი ცენტრები იყო იერუსალიმში, სინას მთაზე, ათონს, ულუმბოსა და პეტრიწონში. საქართველოს ისტორიის უძებლო ბედისტირიალმა XIX საუკუნეშიც ამგვარივე ცენტრის არსებობა კვლავ უტახეთში მოითხოვა. ეს იყო პეტერბურგის სამეცნიერო კერა, რომელიც ამ საუკუნის დასაწყისში საქართველოდან გადახვეწილი ბატონისშვილების მიერ დანთებული, თანდათან გაძლიერდა საუკუნის ბოლოს ნ. მარის მიერ, ხოლო შემდეგში ივ. ჯავახიშვილის მეთაურობით მძლავრ სამეცნიერო სკოლად გადაიქცა, სადაც ქართ-

ველოლოგიური სამეცნიერო კვლევა-ძიება წარმოებდა და ახალი სამეცნიერო კადრები მზადდებოდა.

დაუღალავად და თავგანწირვით უძღვებოდა ამ დიდ საქმეს განსვენებული. „მოსწრაფებით, წადიერებით და გულს-მოდინებით“ კვას-ქვაზე სდებდა ქართული სამეცნიერო ტაძრის ასაგებად. ძნელი იყო ამ მიმართულებით მუშაობა ცარიზმის ხანაში. მაგრამ ივანე ჯავახიშვილი დაბრკოლებებს არ უშინდებოდა და დასახული მიზნის მისაღწევად თავგამებტებით იღწოდა. ამ მიზნით ის ფართოდ იყენებდა როგორც უნივერსიტეტის კათედრას, ისე ქართველ სტუდენტთა სამეცნიერო წრეს.

პეტერბურგის უნივერსიტეტის ქართველ სტუდენტთა სამეცნიერო წრე ივ. ჯავახიშვილის მიერ იყო დაარსებული და თანოთვე იყო მისი უცვლელი ხელმძღვანელი. ეს წრე მეთაურობდა ყველა სხვა უნივერსიტეტის ქართველი სტუდენტების სამეცნიერო წრეებს რუსეთში და საზღვარგარეთ. სამეცნიერო მოხსენებები ქართულ ენაზე, საბიბლიოგრაფიო მუშაობა, სალექციონო მასალის შეგროვება, ტერმინების ამოკრება, სიძველეების რეგისტრაცია, ძველი ხელნაწერების ჩხრეკა—წრის მუშაობის საგანს შეადგენდა. ამის შედეგად წრის წევრებიდან არა ერთი და ორი მოღვაწე შეემატა ქართულ მეცნიერებას.

იმ დროს რუსეთის უნივერსიტეტებში ლექციები მხოლოდ რუსულ ენაზე იკითხებოდა. აკრძალვის მიუხედავად ივ. ჯავახიშვილი როგორც კურსებს უნივერსიტეტში ქართულად კითხულობდა, რითაც მშობლიური მეცნიერების განვითარებას ხელს უწყობდა და მსმენელებში ამ მეცნიერებისადმი სიყვარულს აღვივებდა.

თუ რა ნაყოფი გამოიღო ივ. ჯავახიშვილის ამ პერიოდის მუშაობამ,—ყველასათვის ცხადი შეიქნა თბილისის უნივერსიტეტის დაარსებისას.

მაგრამ განსვენებული აკად. ივ. ჯავახიშვილი დაინტერესებული იყო არა მარტო ქართული მეცნიერების აღორძინებით, არამედ ქართველი ხალხის კეთილდღეობითაც. მას არ წარმოედგინა ქართული მეცნიერება ქართველი ხალხის გარეშე. ამასთან დაკავშირებით ჩვენ ერთი შემთხვევა გვაგონდება.

პეტროგრადის სუსხიანი, ნოტიო საღამო იყო. სტუდენტთა სამეცნიერო წრის გამგეობის წევრები ივ. ჯავახიშვილის ბინაზე ვიყავით შეკრებილი. ბაასი იმ დროს მიმდინარე იმპერიალისტურ ომს შეეხო. ჩვენი ხელმძღვანელი მწუხარებით აღნიშნავდა, რომ ომში მრავალი ქართველი იხოცება, საავადმყოფოებში მრავალი დაჭრილი ქართველია და რომ ჩვენ გემართებს ამ უკანასკნელებზე მზრუნველობა. ამ თათბირის შემდეგ არ ვაუღიას ბევრ ხანს, რომ პეტროგრადისა და სხვა უნივერსიტეტების ქართველი სტუდენტების სამეცნიერო წრის წევრები დაუკავშირდნენ ქართველ დაჭრილებს, მრავალ მათგანს შეძლებისდაგვარად შეუძლებუქეს საავადმყოფოს მძიმე პირობები და მათ დაბრუნებას სამშობლოში ხელი შეუწყეს.

საკავშირო მეცნიერებათა აკადემიის საქართველოს ფილიალის პირველ სამეცნიერო სესიაზე წაკითხულ მოხსენებაში აკადემიკოსი ივანე ჯავახიშვილი ამბობდა: ქართველი ხალხის, ისევე როგორც სხვა კავკასიელი ხალხების ყოფაში უხედადა შემონახული მრავალი საუკუნის გადანაცხოვრები, დიდი სამეცნიერო ღირებულების მქონე ნაშთები; ხალხში წარსული კულტურის მრავალი მარგალიტია გაბნეული, რომელთა შემწეობით მნიშვნელოვანი კულტურულ-ისტორიული პრობლემების გადაჭრა და ისტორიული წარსულის მრავალი საკითხის გარკვევა შეიძლება.

საყურადღებოა, რომ აკადემიკოსი ივ. ჯავახიშვილის აზრი ამ საკითხზე საესეებით ემთხვეოდა საქართველოს მეორე დიდი მოამაგის ილია ქაქუაძის შეხედულებას. ილია წერდა: „სადაც შეგნებული აქვთ, თუ რა საუნჯეა დარჩენილი სხვადასხვა ჩვეულებებში, ცხოვრების ყოველგვარ საგანს ჯეროვან ყურადღების აქცევი და გამოუკვლევლად არაფერს სტოვებენ“. მხოლოდ ამგვარი შესწავლითა და გამოკვლევით შეიძლება ყოველმხრივ შევიგნოთ ხალხის წარსული და აწყო, მისი ავი და კარგო.

ცნობილია, თუ როგორი ოსტატობით გამოიყენა ივ. ჯავახიშვილმა ხალხში შემონახული თეთრი გიორგობის კულტი ქართველების უძველესი რელიგიის, მნათობთა თაყვანისცემის, დასადგენად. მანვე ხალხში დაცული იარაღების ძველი ფორმების საფუძველზე თავისებურად გააარკვია ქართული სახენელი იარაღების განვითარების საფეხურები. იმის გამო, რომ ქართველი ხალხის ეთნოგრაფიულ სინამდვილეში შრომის იარაღების ძველი ფორმები უხვად და მრავალი სახითაა მოცემული—განსვენებული მეცნიერი საქართველოს შრომის იარაღების ცოცხალ მუზეუმს უწოდებდა.

უნდა ისიც ითქვას, რომ ხალხის ყოფის ასეთი შეფასება განსვენებული აკადემიკოსის მიერ ბოლო ხანებში შემუშავებული შეხედულება კი არ იყო, არამედ ეს აზრი მას სამეცნიერო ასპარეზზე გამოსვლის დროიდან ჰქონდა გამომუშავებული.

ჯერ კიდევ 1904 წელს ახალგაზრდა ივანე ჯავახიშვილი, პეტერბურგის სახელმწიფო უნივერსიტეტის მაგისტრანტი, კ. ინოსტრანცევთან ერთად მონაწილეობას იღებდა რუსული ეთნოგრაფიული მუზეუმის მიერ მოწყობილ ეთნოგრაფიულ ექსპედიციაში, რომელიც დალისტანში მუშაობდა. მან მოგვო ხუნძახი, დიდოეთი და სხვა მხარეები და შესანიშნავი ეთნოგრაფიული კოლექციები შეაგროვა. ამ იშვიათი კოლექციების კომპლექსში შედიოდა: ტაგრუცები, ჩხუტები, ჩამები, სკივრები, კიდობნები და სხვა. ეს, თავისი ფორმითა და ორნამენტით მდიდარი კოლექცია, ამჟამად ამკობს რუსულ ეთნოგრაფიულ მუზეუმს ლენინგრადში. მისი ერთი ნაწილი გამოქვეყნებულია კიდევ (А. Миллер, Древние формы в материальной культуре современного населения Дагестана. *Материалы по этнографии*, т. IV, I, Ленинград 1927).

ამ ექსპედიციიდან განვლო ოცდათხუთმეტმა წელმა და 1939 წლის ზაფხულში განსვენებული სიამოვნებით იგონებდა თავის მუშაობას დალისტანში და გულისტკივილით ამბობდა, რომ მას დალისტანში რამდენიმე იშვიათი კოლექცია დარჩა, რომელთა შეძენა ვერ მოახერხა. თუ ეს კოლექცია ჯერ კიდევ არ ვამპქარალა და აღმოაჩინოთ,—ჩვენ გვავალებდა,— საქართველოს მუზეუმისათვის უსათუოდ შეიძინეთო. სწორედ 1940 წელს დალისტანში (დიდოეთში) სამუშაოდ გაემგზავრა პირველი ეთნოგრაფიული ექსპედიცია საქართველოდან. ამ ექსპედიციის მოწყობაში განსვენებულმა მისთვის ჩვეული გულისხმიერებით მხურვალე მონაწილეობა მიიღო და ექსპედიციას რიგი დავალება მისცა.

ასევე განსაკუთრებულად ზრუნავდა განსვენებული კოლექციების დაცვაზე. თითოეულ სამუზეუმო საგანს განსაკუთრებული მოკრძალებითა და სიყვარულით ეპყრობოდა. მისთვის მუზეუმი ისეთი სამეცნიერო ლაბორატორია იყო, რომელიც მოწოდებულია ზუსტი მეცნიერული კვლევის შედეგები გამოფენის მეშვეობით ხალხში, ფართო მასებში გაავრცელოს. მაგრამ აკადემიკოს ივანე ჯავახიშვილს მუზეუმთან აკავშირებდა არა მარტო ამგვარი ინტერესები.

საქართველოს მუზეუმს ის უდიდეს როლს აკისრებდა ქართული კულტურის შესწავლის საქმეში. იგი ფართოდ სახავდა მუზეუმის ამოცანებს და ამ ამოცანების შესასრულებლად იღწოდა.

მისი შეხედულება საქართველოს მუზეუმის ამოცანებზე სცილდებოდა ჩვეულებრივ ტრაფარეტებს. მისი აზრით საქართველოს მუზეუმი უნდა გადაქცეულიყო ისეთ დაწესებულებად, სადაც საქართველოს მრავალსაუკუნოანი კულტურის ისტორია იქნებოდა ასახული. ამ ამოცანის განხორციელება განსვენებულს სასებით ორიგინალურ ფორმებში ჰქონდა წარმოდგენილი. მას არა ერთხელ უთქვამს ჩვენთვის, რომ კულტურის ისტორიის ექსპოზიცია საქართველოს მუზეუმმა უნდა განახორციელოს ყოველგვარი შაბლონის გარეშე და არა ისე, როგორც ამას ჩვეულებრივად ბევრ მუზეუმში აკეთებენ ხოლმე, არამედ თავისებურად. აქ ასახული უნდა იყოს შრომისა და კულტურის ისტორია შერწყმით და, როდესაც საქართველოს მუზეუმის მთავარ გამოფენაში ეს სასე განხორციელდება, მაშინ

გამოჩნდება, თუ რამდენად მდიდარია, იშვიათი და თვალწარმტაცი საქართველოს კულტურის ისტორიაო.

ამ შესანიშნავ იდეას განსვენებული საჯაროდ იშვიათად თუ გამოსთქვამდა. ისე კი ამ აზრს ელოლიაებოდა და მის განსახორციელებლად ყოველგვარ წინაპირობებს ჰქმნიდა. ყოველი მისი ნაბიჯი, ყოველი მისი მოქმედება, მთლიანად მისი სამუზეუმო საქმიანობა ამ იდეიდან გამომდინარეობდა და ამ იდეას ემსახურებოდა. ოფიციალური გამოსვლების დროს მოკლედ მოკრილი სიტყვით ემაყოფილებოდა: საქართველოს მუზეუმს დიდი ამოცანები აქვს შესასრულებელი და დაულალავი მუშაობა გემართება.

ამ დიდი ამოცანების შესასრულებლად განსვენებული დროს არ ზოგავდა, შეუსვენებლად მუშაობდა და დიდსა და პატარა საქმეს ერთგვარი წადიერებით აკეთებდა. ამით იყო გამოწვეული ის, რომ განსვენებული მუზეუმის მთლიანი სახის შენარჩუნებას მოითხოვდა და მის დანაწილებას ყოველთვის ეწინააღმდეგებოდა. ამით იყო გამოწვეული აგრეთვე მოთხოვნილება, რომლის მიხედვით მუზეუმის სტრუქტურაში ნავარაუდევო უნდა ყოფილიყო პალეო-ზოოლოგიური და შინაური ცხოველების ქვე-განყოფილებები, პალეობოტანიკური და შინაური მცენარეების ქვე-განყოფილებები. ამითვე იყო გამოწვეული ის ბრძოლა, რომელსაც ეწეოდა განსვენებული მუზეუმის პროფანატორებისა და ყველა იმათ წინააღმდეგ, რომლებიც მეტად შორს იდგნენ მუზეუმის დანაწილებისაგან, რომელთაც სამუზეუმო საქმეების არაფერი გაეგებოდათ, იყო ეს ასე საქართველოს მუზეუმში, მხარეთმცოდნეობის მუზეუმში, თუ მუზეუმის მუშაკთა ყრილობაზე.

მაგონდება ერთი ყრილობა, სადაც ამ ჯურის მუშაკების გამოსვლების გამო, განსვენებულმა განაცხადა: „მე არ მგონია, რომ შევანმა სამუზეუმო საქმე გვასწავლოს, თუ ის ამის შემძლებელია, მოხარული ვიქნები“.

იმ დიდი ამოცანების განსახორციელებლად, რომელთაც განსვენებული მუზეუმს უსახავდა—საპირო იყო მუზეუმის მუშაკთა კვალიფიციური კადრი. განსვენებული გულმოდგინებით იკრებდა ახალგაზრდობას, ატარებდა მათთან სემინარებს, ზრუნავდა მათზე სიყვარულით, შეტრფოდა იმათ ზრდას. განსვენებულს მრავალ სხვა დადებით მხარეებთან ერთად ერთი იშვიათი თვისება ახასიათებდა. ის ნაკლოვან ადამიანში ადვილად მიაგნებდა კარგს და ამ კარგის გაზრდასა და გაღვივებას ხელს უწყობდა.

განსვენებულმა ღრმა კვალი გააველა ქართული მეცნიერების ყამირს და საქართველოსა და მეზობელი ქვეყნების ისტორიისა და კულტურის მრავალი პრობლემა გაარკვია. მან ისტორიოგრაფიული ხასიათის კლასიკური ნაშრომები შექმნა, რომელთაგან ზოგიერთი იმდენად და იმ სახითაა გაკეთებული, რომ ამ საკითხზე წერა იე. ჯავახიშვილის შემდეგ ნიშნავს, როგორც იტყვიან ხოლმე, ილიადის წერას ჰომეროსის შემდეგ. განსვენებულს კიდევ მეტის გაკეთება სურდა, კიდევ მეტის მოსწრება.

მაგრამ გადაშლილი ხელნაწერის ფურცელზე მოწაფეებისა და საზოგადოების თანდასწრებით მოულოდნელად შესწყდა ამ დიდბუნებოვანი ადამიანის სიცოცხლე. მას შემდეგ, რაც ჩვენ ველარ ვხედავთ სევედის იერით გადაკრულ ბატონი ივანეს მოლიმარ სახეს, მას შემდეგ, რაც ჩვენ მას უღმობელმა სიკვდილმა ჩამოგვაცილა—დღითი-დღე უფრო და უფრო მწვევედ ვგრძნობთ ამ მწარე დანაკლისს.

განსვენებული ხშირად იტყოდა ხოლმე, რომ არაფერი არ ამშვენებს ადამიანს ისე, როგორც შრომა. შრომა იყო მისი ესოდენ ნაყოფიერი ცხოვრების მოტი.

კარგად დავიმახსოვროთ ჩვენი საყვარელი მასწავლებლის ეს მცნება. შრომაში მას მიებაძოთ და მისი ხსონა ჩვენს გულში სამუდამოდ დავიმარხოთ.

ლევან მუსხელიშვილი

გასული 1942 წლის ივლისში ხანგრძლივი, მძიმე ავადმყოფობის შემდეგ გარდაიცვალა ისტორიკოსი და არქეოლოგი ლევან ვახტანგის ძე მუსხელიშვილი.

განსვენებული დაიბადა 1900 წელს, ხარკოვში, ექიმის ოჯახში. საშუალო განათლება თბილისში მიიღო, გიმნაზია დაასრულა 1917 წელს. 1918-ში ლ. მუსხელიშვილი მიემგზავრება საზღვარგარეთ, უმაღლესი განათლების მისაღებად. იქ იგი ჯერ ფილოსოფიის სწავლობდა, შემდეგ კი ისტორიის (ბერლინი, ფრაიბურგი, გეტინგენი, ჰალე, მიუნქენი), მაგრამ 1923 წელს, ავადმყოფობის გამო, იძულებული გახდა საუნივერსიტეტო კურსის დაუსრულებლად დაბრუნებულიყო სამშობლოში. 1924 წელს იგი თბილისის სახელმწიფო უნივერსიტეტის ისტორიულ ფაკულტეტზე შედის და 1927-ში ამთავრებს მას. მომდევნო სამი წლის განმავლობაში, 1930-მდე ლ. მუსხელიშვილი ასპირანტად მუშაობს საქართველოს ისტორიის კათედრასთან, შემდეგ კი იწყებს სამსახურს საქართველოს სახელმწიფო მუზეუმში. აქ მას ჯერ ასისტენტის თანამდებობა ექირა, მერმე არქეოლოგიური განყოფილების უფროსი მეცნიერი მუშაქცია, დასასრულ, 1941 წლის მარტამდე, ისტორიული განყოფილების გამგისა.

1936 წელს, რუსთაველისა და მისი ეპოქის მუზეუმის დაარსებისთანავე, ლ. მუსხელიშვილი მიწვეულ იქნა მის თანამშრომლად. 1937-დან იგი ამ მუზეუმის სწავლული მდივნის მოვალეობას ასრულებდა, ხოლო აკად. ივ. ჯავახიშვილის გარდაცვალების შემდეგ მას დირექტორის მოვალეობის შესრულება დაეკისრა.

1941 წლის აპრილში საქ. მეცნიერებათა აკადემიისთან ქართული ხელოვნების ისტორიის სექტორი შეიქმნა. რუსთაველის მუზეუმში გადაიქცა სექტორის მატერიალური კულტურის ისტორიის განყოფილებად და ლ. მუსხელიშვილი გადაყვანილ იქნა მის გამგედ. ამ თანამდებობას ასრულებდა იგი გარდაცვალებამდე.

ასეთია სამსახურებრივი მხარე ლ. მუსხელიშვილის მოღვაწეობისა. ამ ხნის განმავლობაში, იგი, მიუხედავად მძიმე ავადმყოფობისა, მრავალმხრივსა და ფრიად ნაყოფიერ სამეცნიერო მუშაობას აწარმოებდა.

უპირველეს ყოვლისა უნდა აღინიშნოს მისი უშუალო ხელმძღვანელობით ჩატარებული არქეოლოგიური გათხრები ბოლნისსა, დმანისსა, გუდარეხსა და გეგუთში. ამ გათხრათა ბრწყინვალე შედეგები (შუასაუკუნეებრივი ქალაქისა და დიდი მონასტრის გამოვლინება დმანისსა და გუდარეხში, ქართული ხუროთმოძღვრების პირველხარისხოვანი ძეგლის თავდაპირველი სახის გარკვევა ბოლნისში და სხვ.) უკვე კარგად არის ცნობილი ჩვენი სამეცნიერო საზოგადოებრიობისათვის. ეს შედეგები დაწვრილებითაა გაშუქებული განსვენებულის ვრცელ შრომებში, რომლებიც 1937—1938 წლებში გამოქვეყნდა („დმანისი, ქალაქის ისტორია და ნაქალაქარის აღწერილობა“ — იხ. კრებული „შოთა რუსთაველის ეპოქის მატერიალური კულტურა“; „ბოლნისი“, ენიმეკი-ს მოამბე, ტ. III). ლ. მუსხელიშვილის ორგანიზატორულ ნიჭს, მეცნიერ მუშაეთა მკიდრო და შეთანხმებული კოლექტივის შექმნის უნარს, რა თქმა უნდა, არა მცირე მნიშვნელობა ჰქონდა ამ დიდი, ფართო მასშტაბით გამოვლილი, ექსპედიციების წარმატებისათვის.

არქეოლოგიურ გათხრათა პარალელურად ლ. მუსხელიშვილი ისტორიის დარგშიაც განაგრძობდა კვლევა-ძიებას. ერთი მხრივ იგი სოციალური ისტორიის საკითხებს იკვლევდა („დასავლ. საქართველოს გლეხობის სოციალურ-ეკონომიური კატეგორიები XVI—XVII საუკუნეებში“, შრომა, რომელიც მან ჯერ კიდევ 1928 წელს დაიწყო ივ. ჯავახიშვილის დავალებით), მეორე მხრივ—ისტორიულ წყაროთა მეცნიერულ გამოცემაზე მუშაობდა. მან მხოლოდ ორი ძეგლის გამოკვეყნება მოასწრო: 1939 წელს—„ვიჰანის ქუბთა განგება“ გამოვიდა, 1941-ს კი აბუსერისძე ტბელის თხზულება—„ბოლოკ-ბასილის მშენებლობა შუა-რტყალში და აბუსერისძეთა საგვარეულო მატთან“. როგორც ტექსტთა გამოკვლევა, ისე მათი რედაქცია და კომენტარიები სანიმუშოდ არის შესრულებული.

არა მცირე ადგილს უთმობდა ლ. მუსხელიშვილი თავის მუშაობაში იმ საკითხებს, რომლებიც ქართული ხელოვნების, კერძოდ ძველი ხუროთმოძღვრების, ძეგლებთან იყო დაკავშირებული. ამ მხრივ უთუოდ საყურადღებოა მისი წიგნი „არქეოლოგიური ექსპერსიები მაშავერის ხეობაში“, რომელშიაც, სხვათა შორის, რამდენიმე, დღემდე სრულებით უცნობი, ძეგლია წარმოდგენილი. თუმცა ლ. მუსხელიშვილი განათლებით ხელოვნებათმცოდნე არ ყოფილა, მაგრამ ძეგლთა შესწავლისას, წარწერათა და მათთან დაკავშირებულ ისტორიულ საკითხთა გაშუქებასთან ერთად, იგი წმინდა ხუროთმოძღვრულ მონაცემებსაც ითვისებდა და სათანადოდ იყენებდა კიდევ საბოლოო დასკვნათა გამოსატანად. ქართული ხელოვნების ისტორიკოსი ვერაავითარ შემთხვევაში ვერ აუვლის გვერდს განსვენებულის შრომებს სამშველდის სიონისა და მცხეთის „სვეტიცხოვლის“ წარწერათა შესახებ: პირველში დადგენილია ამ დიდდღმწიფნელოვანი, მაგრამ დღემდე სათანადოდ შეუსწავლეული, ძეგლის თარიღი, მეორეში დაზუსტებულია წარწერათა წაკითხვა და, სხვათა შორის, ფრიად საინტერესო მოსაზრებებია წამოყენებული ძეგლის მშენებლობისათვის.

ეს შრომა („მცხეთის სვეტიცხოვლის უძველესი წარწერები და მათი დამოკიდებულება მელქისედეკ კათალიკოსის ანდერძთან“) ლ. მუსხელიშვილმა მოხსენებდა წაკითხა მეცნ. აკადემიის საზ. მეცნ. განყოფილების სესიაზე 1941 წლის დეკემბერში. ეს იყო განსვენებულის უკანასკნელი საჯარო გამოსვლა, იგივე შრომა იყო უკანასკნელი გამოკვლევა, რომელიც მის სიცოცხლეში დაიბეჭდა (*Arts Georgica*, ტ. 1).

ლ. მუსხელიშვილი ჯერ კიდევ ახალგაზრდა გარდაიცვალა. ბოლო ხანებში, როდესაც მას ავადმყოფობა მოერია, იგი უკვე ვეღარ ახერხებდა უწინდელი ენერგიით მუშაობას, მაგრამ ცხოველი ინტერესი ჩვენი ისტორიისა და კულტურის საკითხებისადმი მას ბოლომდე არ შენელებია. მას დაუშთავერებელი დარჩა რამდენიმე დაწყებული შრომა (მაგ., გუდარების გათხრათა დროს აღმოჩენილ კერამიკულ ძეგლთა შესახებ) და ძალიან ბევრი განზრახული გამოკვლევის დაწყებაც არ დასცალდა. მისი გარდაცვალება მეტად საგრძნობი დანაკლისია ჩვენი ისტორიული მეცნიერებისა და კიდევ უფრო მეტად ქართული მატერიალური კულტურის ისტორიისათვის. ლ. მუსხელიშვილი ფართო განათლების მქონე მკვლევარი იყო. ღრმა ცოდნასა და დიდ მეცნიერულ კეთილსინდისიერებასთან ერთად, მას თავისი საქმის არაჩვეულებრივი, გატაცებული სიყვარული და დაუცხრომელი ენერჯია ახსიათებდა. სწორედ ამგვარად—დაულალავ, პატიოსან და ნიჭიერ მუშაკად, კარგ და გულისხმიერ ამხანაგად დარჩება იგი მის თანამშრომელთა და მახლობელთა ხსოვნაში, ხოლო ის, რის გაკეთებაც მან მცირე ხნის განმავლობაში მოასწრო, მუდამ საულისხმო და ანგარიშგასაწევი იქნება მომავალ მკვლევართათვის.

Н. Б. МАХАРАДЗЕ, ВОССТАНИЕ В ИМЕРЕТИИ 1819—20 гг.

(რევენზია)

ამ დღეებში დაიბეჭდა ამხ. ნ. მახარაძის გამოკვლევა—*Восстание в Имеретии 1819—1820 гг.* * ამ სასიამოვნო მოვლენაში ხსენებული სამეცნიერო ნაშრომის დადებითი შეფასება იგულისხმება. თუმცა, რა თქმა უნდა, რედაქციის (ენიშვილ-ის ისტორიის განყოფილება) ასეთი აზრი კრძო ხასიათის გარემოებაა და ეს ნაშრომი ამით შესაძლებელი დაწუნებისაგან დაზღვეული ვერ იქნება.

1819—1820 წლის აჯანყება იმერეთში (თუ „იმერეთის აჯანყება“?) საბჭოთა ისტორიკოსების კვლევის სპეციალური თემა დღემდის არ ყოფილა (რევოლუციამდელ ისტორიოგრაფიაში კი მას მეტის თუ ნაკლების სისრულით არაერთი ისტორიკოსი შეხებია). შეიძლება ეს მოვლენა რამდენადმე იმ გარემოებით აიხსნებოდეს, რომ იმერეთის აჯანყება (მე მაინც ამ ტერმინს ვირჩევდი, შეიძლება არც ამხ. ნ. მახარაძეა ქართულად აგრე დასახელების წინააღმდეგი?) ისე მიმზიდველად არ ეჩვენებოდათ აჯანყებათა კვლევის მოტრფილედ ჩვენს ისტორიკოსებს, როგორც, ვთქვათ, კახეთის აჯანყება, აჯანყება გურიაში, აჯანყება სამეგრელოში და სხვ.; ვერ იზიდავდა, ჩანს, ჩვენს ისტორიკოსებს ამ აჯანყების ოდიოზური სახელიც „*Церковникъ бунтъ*“. ამხ. ნ. მახარაძეს უეჭველ ღვაწლად ჩათვლება, რომ მან პირველმა სერიოზულად მოჰკიდა ხელი და ამ დაწუნებული აჯანყების მეცნიერული რეაბილიტაცია სცადა.

და მუშაკს შრომა დაჰფასებია: ისტორიული მოვლენის სერიოზული შესწავლის შედეგად ავტორს არა ერთი ახალი და მეტად მნიშვნელოვანი გარემოება შეუნიშნავს და გამოუმკლავებია. ასეთი შესწავლის შედეგად ამხ. ნ. მახარაძეს თავისებურად შეუფასებია ისტორიული ფაქტი და თავისუფლებისათვის ქართველი ხალხის დიად ბრძოლაში მისთვის სრულიად გარკვეული ადგილი მიუჩენია.

ნაშრომი შესავალისა და შვიდი თავისაგან შედგება. შესავალში (1—11) ავტორი რუსეთ-საქართველოს ურთიერთობის თავგადასავალს ეხება. აღნიშნავს საქართველოს განვითარების ნელ ტემპს გვიანფეოდალურ ხანაში, ქვეყნის მძიმე პოლიტიკურ მდგომარეობას, უკიდურესად არახელსაყრელ საგარეო პირობებს, ერან-რუსეთ-ოსმალეთის ბრძოლას ა/კავკასიის დაუფლებისათვის და ამ ბრძოლაში რუსეთის გამარჯვებას. მის დამკვიდრებას ა/კავკასიაში და ამ მოვლენის მნიშვნელობას ქართველი ხალხისათვის.

გამოკვლევის პირველ თავში (12—21)—*Имеретинское восстание в исторической литературе*—ავტორი მიმოიხილავს საკითხის გარშემო არსებულ ლიტერატურას და აღნიშნავს ამ ლიტერატურის უდიდესი ნაწილის იდეოლოგიურ მიუღებლობას; აქვე ასახელებს ავტორი წყაროებს, დაბეჭდილს თუ დაუბეჭდავს, რაც მას თავისი შრომის დაწერისას გამოუყენებია.

* საქართველოს სსრ მეცნიერებათა აკადემია. მასალები საქართველოსა და კავკასიის ისტორიისათვის, 1942 წ. ნაკვეთი III.

შრომის მეორე თავი (22—53)—Имеретия перед восстанием—შეეხება ქვეყნის სოციალ-ეკონომიურ და პოლიტიკურ მიმოხილვას 1804—1818 წლებში. ავტორი მოკლედ მოგვითხრობს, თუ მეფის რუსეთის პოლიტიკის შედეგად იმერეთის მეფე სოლომონი როგორ იყო იძულებული ხელმწიფის „მფარველობა“ ეთხოვა. სწორად აღნიშნავს ხერხებს, სოლომონის დასუსტება-წამოშორების მიზნით მეფის რუსეთი რომ მიჰმართავდა (დადიანისა და გურიელის წაქეზება მეფის წინააღმდეგ, ინტრიგები მეფის კარზე, გავლენიანი თავადების მოსყიდვა), ასწერს იმერეთის მეფის ამაო ბრძოლას სამეფო ტახტის შენარჩუნებისათვის. შემდეგ ამხ. მახარაძე ახასიათებს იმერეთის ახალ (რუსულ) მმართველობას 1809—1819 წლებში. აღნიშნავს იმერეთის საგარეო და საშინაო პირობების სიმძიმეებს და ამასთან დაკავშირებით მთავრობის გაუბედვარ ნაბიჯებს მმართველობის რუსული სისტემის შემოღების საქმეში. ამას მიჰყვება იმერეთის სოციალური ურთიერთობის სურათი. ავტორი აღნიშნავს არამწარმოებელი კლასის შედარებით სიმრავლეს, სათავადო აზნაურების წვრილმამულიანობას და საარქივო (საილუსტრაციო) მასალის მოშველიებით გვისურათებს უმსხვილესი თავადების დიდ ყმაამულიანობას და გლეხების წელში-გაწყვეტილობას უზომო საბატონეშო ვალდებულებებით. თავისი ამ კვლევის შედეგს აქ ავტორი ხუთი დასკვნითი დებულების სახით იძლევა (39—40). ამის შემდეგ ავტორი არკვევს გლეხთა სხვა ვალდებულებებს სხელმწიფოსა თუ მებატონეების მიმართ და სახელდახელოდ ცდილობს შეავსოს ქართული ისტორიოგრაფიის ხარვეზი: საკუთარი დამოუკიდებელი დაკვირვებით ის იმერელი გლეხობის სოციალური კატეგორიების სურათის დადგენას ლაშობს (41—46).

რუსული ხელისუფლების დამყარებისთან დაკავშირებით ავტორი საბუთიერად აღნიშნავს საგლეხო მოვალეობათა დამძიმებას იმერეთში (რუსთა ჯარის საჭიროებათა მომსახურება, საგზაო ბეგარა, სახაზინო-დაბილფასებში პურის იძულებითი გასყიდვა...). აქვე საინტერესო საბუთები მოაქვს ჩვენს ავტორს იმისა, თუ როგორ უქმყოფილებას იწვევდა ფართო ხალხში „რუსობა“ (ხალხისთვის გაუგებარ რუსულ ენაზე მმართველობა, რუსული ბიუროკრატიული სამართალი, რუსი მოხელეების მედიდურობა, მექრთამეობა-მტაკებლობა, გაუქითხვაობა...).

ნაშრომის მომდევნო (III) თავში—Церковная реформа (54—68)—ავტორი აღნიშნავს ეგზარხოს რუსანოვის უხეშ რუსიფიკატორულ პოლიტიკას. მისი საეკლესიო „რეფორმის“ პროექტის ანალიზით ამხ. მახარაძე სწორად დაადგენს ამ რეფორმის მთავარ მიზანს: ქართული ეკლესიის რუსეთის თვითმპყრობლობის სამსახურში შეყვანას (56). აქვე ავტორი აღნიშნავს, თუ როგორ უქმყოფილებას (და რატომ) იწვევდა ეს „რეფორმა“ იმერეთის საზოგადოების სხვადასხვა ფენში. ამხ. მახარაძე სამართლიანად მიუთითებს „რეფორმის“ ფისკალურ ხასიათს, განსაკუთრებით ჩერდება საეკლესიო გლეხთა მდგომარეობაზე და საარქივო მასალის გამოყენებით საბუთიერად ამტკიცებს „რეფორმის“ შედეგად ამ გლეხთა საგადასახადო ტვირთის მეტისმეტ დამძიმებას.

ნაშრომის IV თავში—Подготовка и начало восстания (69—92)—აღწერილია „რეფორმის“ გატარების წინააღმდეგ მოძრაობის დაწყება, მისი სწრაფი ზრდა და აშკარა აჯანყებად გავლა; ხელისუფლების მოუშნადობა და მარცხი: „რეფორმის“ გატარების შეჩერება (რუსანოვის გასვლა იმერეთიდან) და აჯანყების შეწყობა. შემდეგ ავტორი ცდილობს გვიჩვენოს აჯანყების ახალი ძალით ავარდნის მიზეზი (75), აღნიშნავს აჯანყების საყოველთაო ხასიათს და მის ახალ ლოზუნგს—„სამშობლოს განთავისუფლება“; აგვიწერს გასაქირში ჩავარდნილი მთავრობის მანევრებს და მის ენერგიულ სამხედრო მზადებას აჯანყების ჩასაქრობად, აჯანყებულთა სპასიუხო მზადებას (შეიარაღების, გაფიცვას) და აჯანყების გაფართოების ცდას გურიისში, სამეგრელოში და ქართლ-კახეთში. აქ ამხ. მახარაძეს გამოაქვს და ცდილობს დაამტკიცოს თავისი შრომის მთავარი თეზისი, რომ საეკ-

კლესიო რეფორმების გატარების ცდით გამოწვეული ეს აჯანყება „в своем развитии... переросло в борьбу против крепостничества“ (82), რომ აჯანყებამ მიიღო „ярко выраженный антикрепостнический характер“ (80). ამის შემდეგ ავტორი მართებული ანალიზით აღნიშნავს, თუ რა მიზნები ამოძრავებდა აჯანყებაში მონაწილე სხვადასხვა წრეს, ახასიათებს ამ მოძრაობის მონაწილე სხვადასხვა პირს (ივანე აბაშიძე, ზურაბ წერეთელი), ცდილობს შეეთასოს იმერეთის უმაღლესი სამღვდელთაობის (დოსითეოს ქუთათელისა და ექვთიმე გენათლის) როლი ამ აჯანყებაში (91).

ნაშრომის მეხუთე თავში—Отголоски Имеретинского восстания в Гурии и Мингрелии (93—107)—პირველად მოცემულია გურიის მოკლე პოლიტიკური მიმოხილვა (უთანხმოება გურიელის სახლში), შემდეგ აღნიშნულია იმერელ აჯანყებულთა ერთ-ერთი მეთაურის (ივანე აბაშიძე) შეხიზნვა გურიელის ბიძა ქაიხოსროსთან, პოლკოვნიკ პუზირევსკის შესვლა ჯარით გურიაში, მისი მოკვლა და გურულების საყოველთაო აჯანყება. იმერეთის აჯანყებისაგან განსხვავებით ამხ. მახარაძე გურიაში მხოლოდ რუს კოლონიზატორთა წინააღმდეგ აჯანყებას ჰხედავს (114). შემდეგ ავტორი ეხება აჯანყების გავრცელებას სამეგრელოში, სადაც ის, ამხ. ნ. მახარაძის განცხადებით, ყველაზედ სუსტი აღმოჩენილა და ლევან დადიანსა და მის ძმას გიორგის შორის სადადიანო ტახტისათვის ცილობაში მოთავსებულა. აქვე, ქვემოთ, ავტორი აღნიშნავს მეზობელ ოსმალთა ფაშების უკრადლების გამაზივლებას გურია-იმერეთის აჯანყებისადმი და სევამ საკითხს, თუ ვისი ორიენტაციისა იყო რუს კოლონიზატორთა ჩაგვრის წინააღმდეგ აჯანყებული ქართველი ხალხი. ამ საკითხზე ამხ. მახარაძე საეცებთ სწორ პასუხს იძლევა, რომ „напротив масс боролись за свободу“ (105), ე. ი. თავისი ქვეყნის დამოუკიდებელი პოლიტიკური არსებობისათვის (თუ სწორად შესმის ამ ადგილას ამხ. მახარაძის რამდენადმე ბუნდოვანი აზრთა წყობა). აქვე, ბოლოს, ავტორს მოჰყავს ახალციხის ფაშის ფრიად საინტერესო აზრი ზემოთე თქმულის დასამტკიცებლად: „Они (იმერლებიო, ნ. ბ.) хитры чрезвычайно и вероломны также, теперь не хотят повиноваться русским и предаются им, туркам, но после не упустят стараться сбуть их с рук“ (105).

ნაშრომის მეექვსე თავში—Новый подъем восстания и его поражение (107—120)—აღნიშნულია აჯანყების გაძლიერება 1820 წლის აპრილში, სამეფო პრეტენდენტების (ივანე აბაშიძის და ვახტანგ ბატონიშვილის) გამოჩენა, აღწერილია ამ მოვლენებით შეშფოთებული მთავრობის პოლიტიკური და სამხედრო ღონისძიებანი, თაღარიგი აღმოსავლეთ საქართველოში მოსალოდნელი აჯანყების წინააღმდეგ, დიპლომატიური მიმორწრა მესობელ ოსმალთა ფაშებთან, აჯანყების მოლაპატე მამია გურიელის, ლევან დადიანის, როსტომ ერისთავის და სხვა მოლაპატე თავადების და აზნაურების გამხნევა; დიდი სამხედრო ძალის მობილიზაცია და კორაჟისის შტაბის უფროსის ველიამინოვის გალაშქრება აჯანყებულთა წინააღმდეგ. დამსჯელი ჯარის ოპერაციები (ხანის წყლის ხეობაში, რაჭაში, გურიაში), სისხლიანი შეტაკებანი და უმკაცრესი რეპრესიები შაჰაბაზ-თემურლენგის მეთაურობით (ციხეების დათხრა, სოფლების დაბუჯვა, ვენახებისა და ხეხილის აკრეფვა, ნათესების გადათელვა), აჯანყების მონაწილეთა მრავლად დასჯა სიკვდილით, თუ ციმბირებით, ქონების კონფისკაციით, აჯანყების მოლაპატეთა უხვი დაჯილდოება.

ნაშრომის უკანასკნელ (VII) თავში—Причины поражения и результаты восстания (120—128)—ავტორი ამ აჯანყების დამარცხების მთელ რიგ მიზეზებს ასახელებს: 1. მთავრობა წარმატებით ახორციელებდა ძვირფასი საჩუქრებით და ხელშეწყობისაგან ჯილდოს დაპირებით გაღვნიანი თავადების შესყიდვას; 2. ყმა-მამულის ჩამორთმევის მუქარით მთავრობა აიძულებდა მებატონეებს აჯანყებაში მონაწილეობის მიღების საშუალება არ მიეცათ საკუთარი ყმებისათვის, ხოლო აჯანყების მონაწილე გლეხები დაეტოქსათ და

დაესაჯათ; 3. აჯანყების მონაწილე თავად-აზნაურთ ერთმეოლა ემა-მაშელი, 4. მთავრობა არ ერიდებოდა აჯანყებულ მებატონეთა გლეხების გადაბირებას (იმ პირობით, რომ ეს გლეხები უნდა ყოფილიყვნენ „непокорными в верности к великому государю“), ასეთი გლეხები სახაზინო ყმებზე ჩაერიცხებოდნენ; 5. სწორად აღნიშნავს ჩვენი ავტორი, რომ აჯანყების სიმტკიცეს ხელს ვერ შეუწყობდა აგრეთვე მის ხელმძღვანელ თავად-აზნაურობის ვიწრო წოდებრივი პოზიცია, — ყოვლად შეურიგებელი აჯანყების მონაწილე გლეხობის ინტერესთან; 6. და აქვე ამხ. ნ. მახარაძე გამოსთქვამს მოსაზრებას, რომ აჯანყების მონაწილე გლეხობა, თუ, ერთი მხრით, „რუსული (კარიზმის მიერ იმერეთში შემოღებულ სამხედრო-საოკუპაციო) რევიმისა და კოლონიური ექსპლოატაციის წინააღმდეგ პროტესტის იტხადებდა, მეორე მხრით იგი არა ნაკლები ენერჯია გამოდიოდა ბატონყმური ჩაგვრისა და მისი (ე. ი. ამ ჩაგვრის, ნ. ბ.) გაძლიერების წინააღმდეგ“ (123). აჯანყების მონაწილე თავად-აზნაურობა კი, ავტორის გამოთქმით „... сожнулось с реакционным духовенством Имеретии. Ограничиваясь требованием, хотя глухо и в туманной форме выражаемым, восстановления Имеретинского царства, оно (ე. ი. дворянство; აქ შეტდომით სწერია „она“, ნ. ბ.) не могло пользоваться симпатиями и поддержкой крестьянских масс“ (123) და აქვე ამხ. ნ. მახარაძე ავითარებს ზემორე გამოთქმულ მოსაზრებას აჯანყებაში მონაწილე სოციალური წრეების ინტერესთა ასეთი შეურიგებლობის შესახებ და ასრულებს მას აჯანყების დამარცხების ერთი მთავარი მიზეზის აღმოჩენით, რომ 7. „Как только обнаружился анти-креповический характер движения и крестьяне начинают выходить из повиновения помещиков, последние спешат под крылышко царских войск, поощряя их на кровавую расправу с повстанцами, оказывают царским войскам вооруженную помощь и содействуют поражению восстания“ (124).

დაბოლოს, ამხ. ნ. მახარაძე შეფასებს ამ აჯანყებას, როგორც ძლიერ პროტესტს კოლონიური და ბატონყმური ჩაგვრის წინააღმდეგ და საპატიო ადგილს მიაკუთვნებს მას იმ ბრძოლაში, რომელსაც მეფის რუსეთის დამონებული ხალხები თავისუფლების მოპოვების მიზნით აწარმოებდნენ (127).

ასეთია მოკლე გადმოცემით ამხ. ნ. მახარაძის შრომის შინაარსი. როგორც ვხედავთ, ნაშრომი სერიოზული მეცნიერული გამოკვლევაა მრავალი დასაბუთებული მოსაზრებით (ასეთებს ჩვენ ზემორე გზადაგზა მივუთითებდით), მოვლენათა მართებული ანალიზით, მათი სწორი მეცნიერული შეფასების ცდით, საკმაოდ ფართო ისტორიული პერსპექტივით.

ამხ. ნ. მახარაძის ნაშრომი რომ საუკეთესო სამეცნიერო გამოკვლევაა იმერეთის 1819 — 20 წლის აჯანყების შესახებ, ეს მაინცდამაინც დიდ მიღწევად ვერ ჩაეთვლება ავტორს. უფრო თვალსაჩინო ისაა, რომ საქართველოში აჯანყებათა შესახებ არსებულ ლიტერატურაში ეს ნაშრომი თუ ყველაზე წინ არ დგას, არც არავის ჩამოუვარდება.

ტექნიკურადაც ამხ. ნ. მახარაძის ნაშრომი საკმაოდ სწორადაა შესრულებული. ენა, სტილი, ტონი აგრეთვე მეცნიერულ-დამკამყოფილებელია.

მაგრამ ნაშრომს ნაკლები გააჩნია. ზოგიერთი მეთვანი არსებითი ხასიათისაა, ზოგი კიდევ მცირე მნიშვნელობისაა. ნაშრომის ამ დევეტებზე მითითება ჩვენი მოვალეობაა და ეს არა მარტო ამ ნაშრომის შეფასების თვალსაზრისით. ასეთი კრიტიკა ხელს შეუწყობს ახლად დამწყები მუშაკის მეცნიერულ ზრდას და წინ წასწევს აღებული საკითხის უფრო ღრმად და სრულად შესწავლის საქმეს.

ნაშრომის ერთი ძირითადი ნაკლი, ჩვენი აზრით, ის გახლავთ, რომ ავტორი არ ცდილა იმერეთის აჯანყების დეტალური სურათი მოეცა. ამხ. მახარაძე თითქო ჰგულისხმობს, რომ მისი შრომის მკითხველს იმერეთის აჯანყების „ამბავი“ საღდაც სხვაგან აქვს გაცნობილი და აქ კი მხოლოდ ამ მოვლენის ისტორიულ მიმოხილვა-ანალიზს იპოვის... ამ ნაკლის გამო მკითხველი იძულებულია მრავალ რამეში ავტორს უსაბუთოდ ენდოს, რად-

გან მასალის ხელზედ არ ქონების გამო მას საშუალება არ გააჩნია ავტორის მეცნიერულ აზრთა მსვლელობას კრიტიკულად თვალი მიადევნოს.

ამ საერთო შენიშვნის შემდეგ მივყვებით ღირსება-ნაკლთა აღნიშვნას პასიური მე-თოლით: გვერდობლივ მიყოლებით.

ნაშრომის შესავალში არსებითი ხასიათის შეცდომა რამე ჩვენ ვერ შევნიშნეთ. ის ქართულ ისტორიოგრაფიაში ამჟამად შეწყნარებული აზრების სწორი ვადმოცემაა. ესაა მხოლოდ, რომ ეს შესავალი მეტად მრავალ საკითხს ეხება. ამიტომ ის არა სრული ჩანს და არც ორგანულად თმლიანის შთაბეჭდილებას სტოვებს.

აქ აღსანიშნავია შემდეგი შეცდომა: ავტორის აზრით საქართველოსთვის ბრძოლა ოსმალეთსა, ერანსა და რუსეთს შორის დასრულდა XIX საუკუნეში, „... когда под власть России подпала кроме восточной Грузии и западная Грузия, а именно царство Имеретия и княжества Гурия, Мингрелия и Абхазия“ (4). მეტად დამახასიათებელი შეცდომაა: ავტორს ფიქრადაც არ მოსდის სამხრეთ-დასავლეთი საქართველო (სამცხე-საათაბაგო), რომელიც მხოლოდ ნაწილობრივ (ქანეთის გამოკლებით) იქმნა შემოერთებული XIX საუკუნის 30-იან და 80-იან წლებში.

აქვე, ალბათ, კორექტორული ხასიათისაა შეცდომა, თითქო რუსეთის მეფეებმა უკვე 1586 წლიდან მიითვისეს ტიტული „Государь Иверской земли грузинских царей“ (7). ასეთი რამ მხოლოდ 1588 წლიდან ჩანს, უფრო უშეკველად კი 1593 წლიდან. 1586 წელს ჯერ კიდევ ასეთი ტიტულის მიითვისების საფუძველი არ არსებობდა.

ნაშრომის პირველი თავი. ლიტერატურა თითქმის სრულადაა დასახელებული, მაგრამ მისი მიმოხილვა უშეკველად ნაკლებია. ჩვენი ავტორი მის მიერ დასახელებული შრომების მხოლოდ უარყოფითი თვისებების აღნიშვნით დაკმაყოფილებულა. მაგრამ კიდევ უფრო მძიმე ისაა, რომ ავტორი ასეთი მიმოხილვის შემდეგ თითქოს სავსებით იფიწყებს ამ ლიტერატურას და მთელი შრომის მანძილზე თითქმის არც ერთხელ, არც დადებითად, არც უარყოფითად მას აღარ იმოწმებს. მონოგრაფიულ სამეცნიერო ნაშრომში ამა თუ იმ საკითხის შესახებ არსებულ სამეცნიერო ლიტერატურას, იმისგან დამოუკიდებლად, თუ რა ღირსებისად ერგენება იგი მკვლევარს, მეტი ანგარიზის გაწევა შეუძლიერის. მაგალითად, რაღა გამოვიდოდა, რომ ვინმეს ახლო თუ შორეულ მომავალში „იმერეთის აჯანყება“ მონოგრაფიულად დასამუშავებლად აელო (ჩვენ დარწმუნებული ვართ, რომ ამხ. მახარაძის ამ გამოკვლევის შემდეგ „იმერეთის აჯანყება“ ძველებურად საწუნელი აღარ იქნება და მისი დამუშავების მოხალისეებიც გაჩნდებიან), ლიტერატურის მიმოხილვაში ამხ. მახარაძის ნაშრომს „მოკლედ გასწორებოდა“ და მიევიწყებია ის. ასეთი მეთოდი ჩვენი ისტორიოგრაფიის ზრდას ხელს ვერ შეუწყობს და ამდენადვე უარსაყოფია (ამხ. ნ. მახარაძეს მხოლოდ ნაწილობრივ ხდის ბოდიშს ის გარემოება, რომ მისი გამოკვლევა მოკლეა და მიმოხილვისებური).

თავი—Имеретия перед восстанием—მოფიქრებულია სწორად (და შრომის ნამდვილი შესავალიც, თუ გნებავთ, ეს არის). აქ ავტორის მიზანია წარმოვეიდგინოს იმერეთის ისტორიული სურათი აჯანყების წინ, ე. ი. 1804—1819 წწ. შრომის ეს ნაწილი განსაკუთრებით მნიშვნელოვანია. აქ მიღებული დებულებებიდან დიდად არის დამოკიდებული საკუთარი თემის მთავარი საკითხების სწორი თუ მცდარი გაგება. სამწუხაროდ, ამ ეპოქის იმერეთის ცხოვრების მეცნიერული სურათი არ მოიპოვება, რომ ჩვენი ავტორი დაესხებოდა. ასეთ პირობებში ის იძულებულია მრავალი ხარვეზი სახელდახელო საკუთარი დაკვირვებით შეავსოს. ამ მხრივ ამხ. მახარაძეს სერიოზული შრომა გაუწევია და ნაყოფიერადაც, თუმცა სახელდახელო დაკვირვება მაინც უკმარი აღმოჩენილა. ავტორის მიერ მოხაზული სურათი მეტად სქემატურია და ფაქტებით ღარიბი, ამავე დროს ავტორს უფრო მეტი ყურადღება გარკვეული საკითხების (გლებთა საბატონუშო ვალდებულებანი) გამოკვლევისათვის მიუქცევია, მაშინ როდესაც სხვებიც ასეთივე გულისყურის ღირსი იყო.

აქ ორიოდ მაგალითს მოვიყვანდი. აშხ. მახარაძე ცარიზმის მიერ იმერეთის შეერთებაზე საუბრისას გაგვიცნობს სოლომონ II ბრძოლას მეფის რუსეთთან და მის ფრთხილ ქვეშეფარებულ დადიანთან, გურიელთან და ავტორი არ აღნიშნავს (უქვეელია, შეუსწავლელობის გამო), რომ იმერეთის მეფე დასავლეთ საქართველოს გაერთიანებისა და აქ ქართული პოლიტიკური ხელისუფლების შენარჩუნებისათვის იბრძოდა (ხოლო ცარიზმი კი დასავლეთ საქართველოს რუსეთთან შეერთებას და აქ ქართული პოლიტიკური ხელისუფლების გაუქმებას ისახავდა მიზნად), რომ სოლომონ მეფის ეს ბრძოლა, მაშასადამე, პროვრესიული ხასიათისა იყო, ასეთ დებულებებს მივღებ, ავტორი დამეთანხმება, ფრიად დიდი მნიშვნელობა ექნებოდა 1819—20 წლის აჯანყების გაგება-შეფასებისთვის. (სოლომონის ბრძოლის ასეთ ხასიათს განზრახ ჩქმალადენენ ცარიზმის ისტორიკოსები და „ოსმალფილობის“ მიჩემებით პიათხელი საზოგადოების თვალში მის გაშვებას ცდილობდნენ. სამწუხაროდ, არა ერთი ჩვენი დროის ისტორიკოსიც უკრიტიკოდ მოჰყოლია ცარიზმის მოხელეთა ამ ნაყალბეგის გაუღენის ქვეშ და „ქართველობისათვის“ იმერეთის მეფის ბრძოლას რეაქციულ მოვლენად აცხადებს).

აშხ. ნ. მახარაძე საესებით მართალია, რომ იმერეთის შეერთება და იქ ქართული პოლიტიკური ხელისუფლების გაუქმება მეფის რუსეთისათვის აუცილებელი იყო მას შემდეგ, რაც მან აღმოსავლეთ-საქართველო შეიერთა და იქ „რუსობა“ შემოიღო; იმერეთი საქართველოს საკითხის ერთ უბანს იყო. ამდენადვე სოლომონის ბრძოლა იმერეთში „რუსობის“ დამყარების წინააღმდეგ ეს იყო ქართველი ხალხის ბუნებრივი პასუხი მისი პოლიტიკური დამოუკიდებლობის მიმტაცებლისადმი. რა თქმა უნდა, ეს იმას ოდნავადაც არ ნიშნავს, თითქო ამით ქართველი ხალხი რუსეთთან კავშირს უარყოფდა და ერანს თუ ოსმალეთს ირჩევდა. არჩევანი რუსეთთან კავშირის სასარგებლოდ ქართველი ხალხისათვის ისევე გარდუვალი იყო, როგორც თვით „ქართველობის“ დაცვა (და სწორედ ამ „ქართველობის“ დაცვის მიზნით იმეორებდნენ ამ არჩევანს აგრე დაჟინებით უდიდესი ქართველი პოლიტიკური მოღვაწეები ორი საუკუნის მანძილზე).

ამ საკითხზე აქ არც ამდენს ვისაუბრებდით, რომ მის გაუთვალისწინებლობას თავი არ ეჩინა აშხ. მახარაძის მიერ 1819—20 წლის აჯანყების შეფასებაში.

მეორე რამ, რაც განსაკუთრებით აკლია ნაშრომის ამ თავს, ირის აზნაურთა წოდების შეუსწავლელობა. აშხ. მახარაძე ყურადღებას აქცევს გლეხებს, სამღვდლოებას, დიდ თავადებს და სრულიად გაურკვეველს სტოვებს აზნაურებს, მაშინ როცა აზნაურთა ფენი მეტად მნიშვნელოვანი სოციალური კატეგორია იყო იმერულ ფეოდალურ საზოგადოებაში და მისი მონაწილეობა 1819—20 წლის აჯანყებაში ასევე აქტიური და მნიშვნელოვანი იყო. კიდევ უარესი: აშხ. მახარაძე საერთო სახელ ახაყურა-ში ათავსებს მიუღ თავად-აზნაურობას და მისი პოლიტიკური და სოციალური ინტერესების შესახებ ისე მსჯელობს, თითქო ეს ახაყურა ერთფეროვანი სოციალურ-ეკონომიური კატეგორია ყოფილიყო. რა თქმა უნდა, ასეთი მასალით აჯანყების მონაწილე ძალებზე, აჯანყების იდეებზე ან მის ძლიერსა თუ სუსტ მხარეებზე სწორი წარმოდგენის შექმნა ძნელია (აბა ბეგრი რამ საერთო ინტერესები შეიძლება ვანა ჰქონოდა ზურაბ ჭყეტიელს,— ათასი სული ყმის პატრონს, და რომელიმე ცალ-მოკვ ლეჟავას, რომელიც, შესაძლებელია, ნახევარი კომლი ყმით, ან მთლად უყმოდ აზნაურობდა?.. და ზურაბსა და ლეჟავას შორის რამდენი გარდამავალი კატეგორია იყო აზნაურებისა თუ თავადების?..).

უფრო მცირე მნიშვნელობის შეკლომიდან ნაშრომის ამ თავში უნდა დავასახლოთ: აშხ. მახარაძე ბეგრის რაოდენობის მიხედვით დაასკვნის გლეხთა ქონებრივ მდგომარეობის შესახებ „Размеры повинностей в пределах округа у большинства крестьян были одинаковыми. Это говорит о том, что имущественное неравенство среди крестьян вы-

«сокого уровня не достигло, иначе оно нашло бы отражение в размерах повинности» (39). შემცდარი მსჯელობაა. სამწუხაროდ, გლების ქონებისა და ბეგარა-მუშაობის ურთიერთობა აგრე მართევი არ არის. აეტორის მსჯელობის მცდარობის საილუსტრაციოდ აქვე, 38-ე გვერდზე, მოტანილი საარქივო ცნობაც საქმთა: გოგია ჯალაღანიას და მარკოზა უგლავას ბეგარა და მუშაობა (ფულზე გადაყვანილი) თითქმის ერთნაირი აქვთ, ქონება კი თითქმის ორჯერ მეტი ურთიერთზე...

ამხ. მახარაძეს შრომა არ დაუზოვავს საეკლესიო რეფორმის საკითხის ისტორიულ-კრიტიკულად შესწავლავს; მიუხედავად ამისა სასურველი სისრულით შესწავლილი ის მაინც არ ჩანს. ჩვენი აეტორი კარგად გრძნობს, რომ საეკლესიო რეფორმის გატარების საკითხი ამ საყოველთაო სახალხო აჯანყების განსაკუთრებული ხასიათის მიზეზად იქცა და ცდილობს გაარკვიოს ეს „უცნაური“ გარემოება. ამხ. მახარაძე ამ მიზნით შეისწავლის იმერეთის საზოგადოების სხვადასხვა სოციალური ფენის დამოკიდებულებას საეკლესიო რეფორმისადმი და საბუთიერად აღნიშნავს, რომ რეფორმა მატერიალურად აზიანებდა საეკლესიო გლეხების ინტერესებს (განსაკუთრებით), საეკლესიო აზნაურების ინტერესებს, მაღალი სამღვდლოების ინტერესებს (აგრეთვე ძლიერად), და თავადების ინტერესებს (შედარებით მცირედ). მაგრამ სრულიად დაუსაბუთებელი რჩება, თუ რატომ უნდა გამხდარიყო საეკლესიო რეფორმა იმერეთის მოსახლეობის უდიდესი ნაწილის (საბატონო ან სახაზინო გლეხებისა და აზნაურების) აჯანყების მიზეზი? ხომ ცნობილია, რომ აჯანყებაში თავიდანვე ფართო მასები მონაწილეობდნენ (ამის შესახებ იხ. გვ. 75, კურნატოვსკისა და ერმოლოვის ცნობები), ხოლო ამხ. მახარაძის საბუთიერი განცხადებით „... отмена церковной реформы является основным требованием населения в начальный период движения“ (თეზისები, 6)*.

ამხ. მახარაძე ძირითადად სწორად აფასებს, თუ რად დასკირდა მეფის მთავრობას ამ რეფორმის გატარება. მაგრამ აქაც, ვფიქრობთ, მან ჯეროვანი ყურადღება ვერ მიაქცია ერთ მომენტს. ამ მხრით ეგზარხოსი რუსთაოვი ერთ ძვირფას ცნობას გვაწვდის. ეს ცნობა ჩვენს აეტორს მოტანილი აქვს, მაგრამ სხვა მიზნით. რუსთაოვი გამოხსენებდა მოსახრებას, რომ, „Смятение в народе произведено имеретинскими архиереями, дабы им остаться в прежней независимости от святейшего синода“ (64).

ამ ცნობაში, თუ ის სადაოა, რომ იჯანყება არქიერებმა გამოიწვიეს, ის მაინც მართალია, რომ არქიერების მიზანი რუსეთის სინოდისაგან ძველებური დამოუკიდებლობის შენარჩუნება ყოფილა (ამხ. მახარაძეს, სამწუხაროდ, ეს დამოუკიდებლობა მხოლოდ საეკლესიო გლეხების უკანტროლო ყვლეფამდის დაუყვანია).

ქვეყნის პოლიტიკური დამონება უზრუნველყოფილი არ იქნებოდა, სანამ ცარიზმი ქართული ეკლესიის დამოუკიდებლობას არ გააუქმებდა და მას, როგორც სამართლიანად შენიშნავს ჩვენი აეტორი, თავის რუსიფიკატორულ-ეკლონიზატორული პოლიტიკის ერთ-გულ აგენტად არ გადააქცევდა. ცარიზმის ამ მიზანს ემსახურებოდა ეს რეფორმა. ასე რომ „საეკლესიო რეფორმა“ ერთი უკანასკნელი და მეტად მნიშვნელოვანი ღონისძიება იყო საქართველოს პოლიტიკური დამონების გზით. მაშასადამე, ბრძოლა საეკლესიო რეფორმების წინააღმდეგ, ე. ი. ბრძოლა საეკლესიო დამოუკიდებლობის შენარჩუნებისათვის იგივე პოლიტიკური დამოუკიდებლობისათვის ბრძოლა იყო, „რუსობის“ წინააღმდეგ ბრძოლა იყო. ამ ნიადაგზე იყო, როგორც ჩანს, რომ საეკლესიო რეფორმების წინააღმდეგ ბრძოლა უმალ სამშობლოს განთავისუფლებისათვის ბრძოლად იქცა (ამ ნიადაგზევე შეიძლება სწორი პასუხი გავცეს საკითხს ქუთათელ გენა-

* Н. Б. Махарадзе, Восстание в Имеретии в 1819—1820 гг. Тезисы к диссертации на соискание ученой степени кандидата исторических наук.

თელის გავლენისა და როლის შესახებ ამ აჯანყებაში რევოლუციური ავტორის მოსაზრებას ამ საკითხში ჩვენ ვერ დავეთანხმებით).

სათქმელი დაგვრჩა ნაშრომის მთავარი თეზის შესახებ. ჩვენი ავტორი ამხ. ლენინის სახელმძღვანელო პრინციპის იმარჯვებს: *Понятис „общенациональная революция“ должно указывать марксисту на необходимость точного анализа тех различных интересов различных классов, которые складятся на известных определенных ограниченных общих задачах. Ни в коем случае не может служить это понятие для того, чтобы затушить, заслонить изучение классовой борьбы в ходе той или иной революции“* (стр. 11) ლ. ამხ. მახარაძე შეეცადა შეესწავლა კლასთა ბრძოლა იმერეთის აჯანყებაში. აქ მან გარკვეულ წარმატებასაც მიიღწია. ავტორმა უდავოდ ცხადჰყო, რომ იმერეთის აჯანყებაში გლეხთა მისები ანტიბატონყმური განწყობილებით მოვიდნენ, ხოლო თავადები ძველი ქართული თავადობის შენარჩუნებისათვის იღვწოდნენ (სამწუხაროდ, ამხ. მახარაძემ უყურადღებოდ დასტოვა, თუ რა ინტერესებით მოვიდა ამ აჯანყებაში წერილ აზნაურთა მისა). ყველაფერი ეს მკვლევარის უძვეელი მიღწევაა, მაგრამ აქაც, ფეიქრობთ, საკითხი უნაკლოდ გადაწყვეტილი არაა. ამხ. მახარაძე აპარბებს, როცა აცხადებს, თითქო აჯანყება „в своем развитии... переросло в борьбу против крепостничества“ და თითქო აჯანყებამ მიიღო „ярковыраженный антикрепостнический характер“. ყველა საამისო მოწმობა (აჯანყების მონაწილე სიბატონო თუ სახაზინო გლეხთა მოქმედება, აჯანყების მოლაღატე თავადების თუ აზნაურების მოქმედება, აჯანყების ხელმძღვანელთა თუ მთავრობის ღონისძიებები გლეხთა გადაბირების მიზნით) იმის უდავო დადასტურებაა მხოლოდ, რომ გლეხებში ძლიერი იყო ბატონყმობის სიძულვილი და სითანადო პირობებში ეს სიძულვილი თავს მოქმედებაშიც იჩენდა. მაგრამ როგორც ამ საბუთების, ისე აჯანყების ყველა სხვა მომენტის გათვალისწინებით, ჩვენ გვგონია, უცილობლად მტკიცდება, რომ ამ აჯანყების მთავარ ღოზუნგად თავიდანვე იყო და ბოლომდის დარჩა სამშობლოს განთავისუფლება. სულ სხვა საქმეა აჯანყებაში მონაწილე ესა თუ ის კლასი რა მოტივებით მიდიოდა ამ საერთო ღოზუნგთან, როგორ ესმოდა ეს ღოზუნგი, ან რას მოელოდა მისი განხორციელებისაგან. ამხ. მახარაძის მოტანილი ყველა საბუთი მხოლოდ იმას ამტკიცებს, რომ თითოეულ კლასს ამ აჯანყებაში თავისი ინტერესი ჰქონდა და სწორედ ამ ინტერესთა რეალიზაციისათვის ყველა ეს კლასები შეთანხმებულიყვნენ („сходятся“) „на известных, определенных, ограниченных общих задачах“, ეს „общие задачи“ იმერეთის აჯანყებაში „ქართველობის“ აღდგენა ანუ „სამშობლოს განთავისუფლება“ იყო.

სამწუხაროდ, ამხ. მახარაძეს ამ მიმართულებით არ განუვითარებია თავისი კვლევა. ნაშრომს სხვა ნაკლიც გააჩნია. ამათგან აღსანიშნავია: 1. ავტორი მეტისმეტად უხვად სარგებლობს ანალოგიის მეთოდით (ქართლ-კახეთის მაგალითებით იმერეთზე მსჯელობს); 2. რამდენადაც კრიტიკულად ეპყრობა ისტორიკოსებს, იმდენად უკრიტიკოდ ენდობა დოკუმენტალურ მასალას (წერილებს, მოხსენებებს), რის გამოა არაერთი შეცდომა მოსდის ჩემი მთავარი შენიშვნები ამოწურე. ასეთია ამ ნაშრომის ნაკლი და ღირსება და: ერთხელ კიდევ ვავიშვორებ: ამ ნაშრომის სახით ჩვენს ისტორიოგრაფიას სერიოზული კვევი შეეძინა.

ბ. ბერძენიშვილი